

VU Research Portal

Protestants en progressief

Langeveld, H.J.

1989

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Langeveld, H. J. (1989). *Protestants en progressief: De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*. [, Vrije Universiteit Amsterdam].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

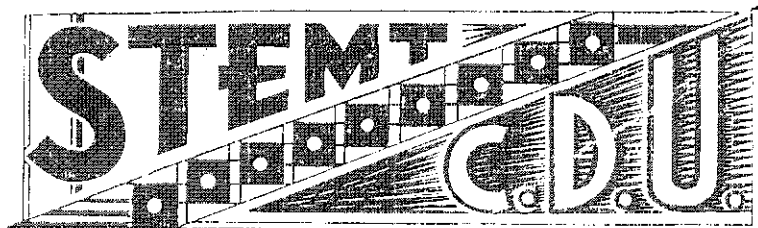
E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

PROTESTANTS EN PROGRESSIEF

SDU

De Christelijk-
Democratische Unie
1926-1946

Stellingen behorende bij het proefschrift van H.J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926 - 1946*.

1. De centrale rol van Hendrik van Houten zowel in het relatieve succes van de CDU als in haar verdwijnen na de oorlog, vormt een bevestiging van Daalders stelling, dat kleine partijen in abnormaal sterke mate de invloed van bepaalde leidersfiguren ondergaan.

(Vgl. H. Daalder, "De kleine politieke partijen - een voorlopige poging tot inventarisatie", *Acta Politica*, I (1965-1966) 191).

2. Vanuit een verzuilingsoptiek kan de CDU het beste getypeerd worden als de politieke uitingsvorm tussen 1926 en 1946 van de progressief-dissidente optie binnen de orthodox-protestantse zuil.

3. Het is onjuist om uit het ongelijk van de Nederlandse vredesbeweging in de jaren 1933-1940 het ongelijk van die vredesbeweging in de jaren tachtig af te leiden. Even onjuist is het echter om uit het gelijk van de huidige vredesbeweging het gelijk van de vredesbeweging in de jaren dertig af te leiden. In beide gevallen wordt ten onrechte afgezien van een beoordeling van de internationaal-politieke situatie op haar eigen merites. (Vgl. dit proefschrift, p. 507 noot 122).

4. Doordat K. Schilder in zijn brochure "*Geen Duimbreed!*" een geheel ander hoofdbezwaar tegen de CDU aanvoert (namelijk haar beïnvloeding door de dialectische theologie) dan het antimilitarisme op grond waarvan de gereformeerde synode van 1936 de CDU heeft veroordeeld, moet deze brochure, behalve als een verdediging van de veroordeling zelf, ook als een kritiek op de motivering daarvan door de synode gezien worden.

5. Door de betekenisverandering die het begrip "christen-democratisch" in de afgelopen eeuw in Nederland heeft doorgemaakt, kon het in 1974 gevormde CDA dit begrip in zijn naam opnemen, zonder dat dit uitsluitend de associatie met de vroegere betekenis van "christelijk-vooruitstrevend" opriep.

6. Het hoofdstuk over de zedelijkheid in Stuurmans dissertatie berust, althans wat het protestantse volksdeel betreft, op een wankel basis, doordat Stuurman geen onderscheid maakt tussen orthodox- en vrijzinnig-protestantisme. Hierdoor komt hij onder meer tot Johanna Naber een plaats toe te kennen binnen de door hem als "protestants" omschreven zuil, terwijl zij, blijkens haar activiteiten in De Vrijheidsbond, in de neutraal/liberale zuil thuis hoort.

(Vgl. S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat* (Nijmegen, 1983) hoofdstuk V, in het bijzonder p. 229-231).

7. Maarten 't Harts typering van dolerenden als "pyjamadragers", waartegenover blijkbaar die van afgescheidenen als "ondergoedslapers" geplaatst moet worden, biedt een uitgangspunt voor nader onderzoek naar het verschil in sociaal-economische positie van beide groepen. (Vgl. Maarten 't Hart, *Het roer kan nog zesmaal om* (Amsterdam, 1984) 199).

8. De regeringspartijen CDA en VVD dienen te beseffen, dat het door hen aangevoerde argument voor verlaging van het financieringstekort, namelijk dat de lasten van het huidige welvaartspeil niet naar komende generaties doorgeschoven mogen worden, logischerwijze zou moeten leiden tot de zo spoedig mogelijke stillegging van de Nederlandse kerncentrales.

9. De afschaffing per 1 september 1987 van de aanduiding van de faculteit waarin de graad van doctor wordt verleend, moet zo spoedig mogelijk ongedaan gemaakt worden.

10. Ten einde te voorkomen dat post-promotie-depressie en *midlife-crisis* een elkaar versterkend effect zullen hebben, dienen de universiteiten extra zorg te besteden aan de oudere jonge doctor.

Protestants en progressief

De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946

Verschenen onder auspiciën van het Historisch Documentatie-
centrum voor het Nederlands Protestantisme (1800 - heden) van
de Vrije Universiteit.

Vrije Universiteit te Amsterdam

Protestants en progressief

De Christelijk-Democratische Unie 1926–1946

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan
de Vrije Universiteit te Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
dr. C. Datema,
hoogleraar aan de faculteit der letteren,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de faculteit der letteren
op donderdag 2 februari 1989 te 15.30 uur
in het hoofgebouw van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Herman Jan Langeveld

geboren te Hilversum

SDU uitgeverij 's-Gravenhage 1989

Promotor: prof.dr. J.C. Hess
Copromotor: prof.dr. A.Th. van Deursen
Referent: prof.dr. G.J. Schutte

12
10303

Woord vooraf.

Zonder de hulp van velen zou dit proefschrift niet in deze vorm en op dit tijdstip tot stand zijn gekomen. In de eerste plaats wil ik dank zeggen aan mijn promotor, prof.dr. J.C. Hess, die mijn onderzoek vanaf een vroeg stadium op stimulerende wijze heeft begeleid. Met grote aandacht heeft hij steeds mijn hoofdstukken gelezen en daarover vele waardevolle opmerkingen gemaakt. Prof.dr. A.Th. van Deursen ben ik dank verschuldigd voor zijn bereidwilligheid als copromotor op te treden en voor zijn kritische kanttekeningen bij mijn manuscript.

Mijn erkentelijkheid gaat verder uit naar degenen die het manuscript geheel of gedeeltelijk gelezen hebben en mij met hun suggesties zeer geholpen hebben. Als zodanig wil ik in het bijzonder mijn collega dr. G.R. Zondergeld noemen, ook omdat hij me, vele jaren geleden, op het spoor van de CDU heeft gezet. Daarnaast heb ik kunnen profiteren van de specifieke kennis van drs. H. Noordegraaf en drs. P.E. Werkman.

Tijdens mijn onderzoek heb ik veel medewerking ondervonden van de beheerders van voor mij relevante archieven. Zonder anderen te kort te willen doen, stel ik het toch op prijs enkelen van hen persoonlijk te bedanken. Van het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum wil ik in het bijzonder de heren F. Dam en drs. J. Krol noemen. Van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis kreeg ik, zoals ook bij een vroeger onderzoek reeds het geval was, alle medewerking, met name van mevr. drs. M. Campfens. In het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie hielpen mevr. P.C. Gerritse en de heer J. Zwaan mij de weg vinden. Dr. J. de Bruijn van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800 - heden) van de Vrije Universiteit wil ik bedanken, ook voor zijn bereidheid mijn proefschrift op te nemen in een reeks onder auspiciën van het Historisch Documentatiecentrum.

Van weer geheel andere aard, maar daarom niet minder gewaardeerd, was de hulp die ik mocht ontvangen van de heren J.A. Beeftink en mr.dr.s. J.S. Beeftink, die het manuscript op zijn taalkundige merites hebben bekeken. Om ieder misverstand uit te sluiten: de tekortkomingen die het boek in dit opzicht (evenals in alle andere opzichten) vertoont, zijn geheel voor mijn rekening.

De uitgave van deze studie in boekvorm is mogelijk geworden door financiële bijdragen van het Dr. A. Kuypersfonds en van De Centrale Verzekeringen N.V.; beide instellingen ben ik daarvoor zeer erkentelijk. Dank ben ik ook verschuldigd aan het bestuur van de Faculteit der Letteren voor het mij verleende sabbatsjaar. Drs.B. Müller was zo vriendelijk de vertaling in het Duits van de samenvatting te willen verzorgen. Mevr. A. Schoonenboom en de heer H. Varkevisser komt dank toe voor hun hulp bij de vormgeving van het manuscript.

Marijke Wieling wil ik bedanken voor haar bereidwilligheid het overgrote deel van de verzorging en opvoeding van onze kinderen op zich te nemen, waardoor zij mij in staat heeft gesteld mijn proefschrift op dit moment af te ronden.

Ik draag dit boek op aan de nagedachtenis van mijn vader.

Inhoudsopgave.

1. Inleiding.	1
2. Voorgeschiedenis.	10
2.1. A.P. Staalman en de Christen-Democratische Partij.	10
2.2. De Bond van Christen-Socialisten.	15
2.3. A.R. van de Laar en de Christelijk-Sociale Partij.	19
2.4. De Christelijke Volkspartij.	22
2.5. De Christelijk-Democratische Federatie en de Protestantsche Volkspartij.	23
2.6. Conclusie.	27
3. Kandidaten, kiezers en gekozenen.	28
3.1. De eerste jaren.	28
3.1.1. J.J. Buskes jr.	32
3.2. De CDU als antimilitaristische getuigenispartij, 1929-1932.	34
3.2.1. Fedde Schurer.	36
3.2.2. De Kamerverkiezingen van 1929.	38
3.2.3. Schurers ontslag.	45
3.2.4. Een beginselverklaring en een partijprogramma.	47
3.2.5. De verkiezingen van 1931.	50
3.3. De CDU als getuigenispartij en belangenpartij: 1932-1940.	55
3.3.1. Hendrik van Houten.	55
3.3.2. De Kamerverkiezingen van 1933.	60
3.3.3. Tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in 1934.	70
3.3.4. De Statenverkiezingen van 1935.	72
3.3.5. De gemeenteraadsverkiezingen van 1935.	79
3.3.6. De Kamerverkiezingen van 1937.	82
3.3.7. Jan Janze.	90
3.3.8. De Staten- en raadsverkiezingen van 1939.	91
3.4. Samenvatting.	94
4. "Nationale ontwapening als eisch van het christelijk geweten": de CDU en het vraagstuk van oorlog en vrede.	97
4.1. Invloeden op het ontwapeningsstandpunt van de CDU.	97
4.1.1. Het standpunt van de voorlopers van de CDU.	97
4.1.2. Bart de Ligt.	99
4.1.3. Hilbrandt Boschma.	102
4.1.4. G.J. Heering en <i>De Zondeval van het Christendom</i> .	104
4.1.5. Oorlogsliteratuur.	109
4.2. Grondtrekken van het ontwapeningsstandpunt van de CDU.	110
4.2.1. De onoverbrugbare tegenstelling tussen het evangelie en de moderne oorlog.	110
4.2.2. Het karakter van de moderne oorlog.	112

4.2.3. De relatie tussen kapitalisme en militarisme en de rol van de internationale wapenhandel.	116
4.2.4. Nationale ontwapening als absoluut gebod leidt tot een a-politieke opstelling.	117
4.3. De CDU en haar geestverwante organisaties.	119
4.3.1. De verhouding tot Kerk en Vrede.	120
4.3.2. De verhouding tot de Gereformeerde Vereeniging voor Daadwerkelijke Vredesactie.	123
4.4. Het ontwapeningsstandpunt in de Nederlandse context.	128
4.4.1. De "Vlootwet" van 1930.	128
4.4.2. Van Houten en de defensiebegrotingen.	130
4.4.3. Luchtbescherming.	139
4.4.4. De CDU en de dienstweigerig.	142
4.4.5. Pacifistische volksverdediging en het schema-Janze.	144
4.5. Het ontwapeningsstandpunt en de internationale verhoudingen van de jaren dertig.	149
4.5.1. De Volkenbond.	149
4.5.2. Hitlers <i>Machtübernahme</i> en de Europese verhoudingen.	151
4.5.3. De Italiaanse agressie tegen Abessynië.	153
4.5.4. De oproep van de CDU tot herverdeling van grondstoffen en invloedssferen.	156
4.5.5. <i>Appeasement</i> en de <i>Anschluss</i> van Oostenrijk.	158
4.5.6. Het einde van Tsjecho-Slowakije.	160
4.6. Het ontwapeningsstandpunt ter discussie.	167
4.7. Samenvatting.	178
5. "Een getuigenis voor Christelijk-sociale gerechtigheid": de CDU en het sociale vraagstuk.	182
5.1. Invloeden op en grondtrekken van de sociaal-economische denkbeelden van de CDU.	182
5.1.1. Abraham Kuyper en het sociale vraagstuk.	182
5.1.2. De standpunten van de voorlopers van de CDU.	187
5.1.3. De CDU en het kapitalistische stelsel.	192
5.1.4. Socialisatie en bedrijfsorganisatie.	196
5.1.5. Conclusie.	204
5.2. De CDU en de sociaal-economische problematiek van de jaren dertig.	206
5.2.1. De CDU en de hoofdlijnen van de regeringspolitiek.	206
5.2.1.1. Het kabinet-Ruys de Beerenbrouck.	206
5.2.1.2. Het tweede kabinet-Colijn.	207
5.2.1.3. Het derde kabinet-Colijn.	211
5.2.1.4. Het vierde kabinet-Colijn.	213
5.2.1.5. Het kabinet-De Geer.	215
5.2.1.6. Terugblik.	217
5.2.2. De CDU en de werkloosheidsproblematiek.	219

5.2.3. De CDU en de landbouwproblematiek.	226
5.2.4. "Recht voor arm en oud": de CDU en het premievrij staatspensioen.	234
5.2.5. Belangenbehartiging.	244
5.2.6. Conclusie.	249
5.3. De CDU en de christelijke vakbeweging.	251
6. De CDU in het politieke spectrum.	259
6.1. De verhouding tot de ARP.	259
6.2. De verhouding tot de CHU.	270
6.3. De verhouding tot de SDAP.	280
6.4. CDU en NSB.	293
6.5. CDU en Katholiek-Democratische Partij.	296
6.6. CDU en Nederlandse Christelijke Arbeiderspartij.	300
7. De CDU en de kerken.	303
7.1. De CDU als orthodox-protestantse partij.	303
7.1.1. De discussie naar aanleiding van de beginselverklaring.	303
7.1.2. Godsdienstige beschouwingen in de CDU-bladen.	307
7.1.3. Van Houtens bijbelvisie en bijbelgebruik.	310
7.1.4. De CDU als vertolkster van confessioneel-politieke standpunten en haar pogingen de ARP "rechts" in te halen.	312
7.1.5. Vrouw - gezin - seksualiteit.	314
7.2. De Gereformeerde Kerken.	320
7.2.1. De aanloop tot het synodebesluit van 1936.	320
7.2.2. De veroordeling van de CDU door de synode van 1936.	324
7.2.3. De reactie van de CDU op het synodebesluit.	328
7.2.4. Het synodebesluit nader bezien.	330
7.2.5. Schilder en Buskes in discussie over het synodebesluit: de CDU een Barthiaanse partij?	332
7.2.6. De tuchtoefening in de praktijk.	340
7.2.7. De synode van 1939.	351
7.2.8. Conclusie.	353
7.3. De Christelijk Gereformeerde Kerk.	354
7.4. De Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband.	360
7.5. De Nederlandse Hervormde Kerk.	372
7.6. De Evangelisch-Lutherse Kerk.	381
7.7. Conclusie.	384
8. Bezetting en bevrijding, mei 1940 - mei 1946.	385
8.1. De CDU van mei 1940 tot juli 1941.	385
8.2. Hendrik van Houten en de Nederlandse Landstand.	395
8.3. Zelfstandig doorgaan of opgaan in de Partij van de Arbeid? Mei 1945 - mei 1946.	406
8.3.1. De CDU in de zomer van 1945.	406

8.3.2. Het overleg in de studietoelstand politieke partijen.	414
8.3.3. De beslissing op het het congres van februari 1946.	417
8.3.4. Conclusie.	423
9. Conclusies.	426
9.1. Evaluatie van het beeld van de CDU in de literatuur.	426
9.2. De CDU en de verzuiling.	434
9.3. De CDU en het vraagstuk van de continuïteit in de Nederlandse geschiedenis van de twintigste eeuw.	436
Noten bij hoofdstuk 1.	440
Noten bij hoofdstuk 2.	442
Noten bij hoofdstyk 3.	446
Noten bij hoofdstuk 4.	462
Noten bij hoofdstuk 5.	480
Noten bij hoofdstuk 6.	494
Noten bij hoofdstuk 7.	503
Noten bij hoofdstuk 8.	517
Noten bij hoofdstuk 9.	526
Bronnen en literatuur.	528
Register op in de tekst voorkomende persoonsnamen.	547
Zusammenfassung.	553

1. Inleiding.

"Het was wel een mooie partij, de CDU. Een spelonk van Adullam voor alle mogelijke idealisten en desperado's, die zich in de oude partijen niet meer thuis voelden. Lastige lui dus, fantasten en radicalisten, maar voor alles non-conformisten."¹ Aldus wordt de Christelijk-Democratische Unie getypeerd in de autobiografie van Fedde Schurer, een van haar voormannen. Hoewel de CDU een kleine partij was, heeft zij, door haar combinatie van orthodox protestantisme met sociale vooruitstrevendheid en antimilitarisme, tussen 1926 en 1946 een opvallende plaats in de Nederlandse politiek ingenomen. Een kleine partij doordat zij nooit meer dan 85.000 kiezers, ongeveer 2% van het totaal, achter zich gekregen heeft. Achter dit landelijk gemiddelde gaan echter grote regionale verschillen schuil: bij de Statenverkiezingen van 1939 behaalde de CDU in de provincie Groningen meer dan 10% van de geldige stemmen; in sommige gemeenten in het noorden van deze provincie kwam zij zelfs boven de 20%. Hoe kon een dergelijke partij een zo grote regionale aanhang krijgen? En waarin bestond haar innerlijke samenhang, die haar tot meer dan een eendagsvlieg maakte?

In direct verband met dit laatste staat ook de vraag naar de leiding van de CDU. Wie was Hendrik van Houten die in 1933 haar politiek leider werd? In de zojuist genoemde autobiografie omschrijft Schurer hem als "een harde werker en een bekwaam organisator", en verder als "een uitstekend spreker, dat wil zeggen, hij kon met eenvoudige woorden het hart van een zaal vol mensen raken en hij was in het debat zo hard als een spijker."² De antirevolutionaire geschiedschrijvers J.A. de Wilde en C. Smeenk schrijven echter, dat Van Houten "naar het schijnt, heel goed bevriend (was) met de nationaal-socialistische overheersers",³ en ds. J.J. Buskes, een andere belangrijke CDU-voorman, typeert Van Houten kortweg als "geestelijk teveel een O.W.-figuur".⁴ Onder welke omstandigheden kon Van Houten de voorman bij uitstek van de CDU worden, en welke ontwikkeling heeft hij doorgemaakt?

Uiteraard kan het antwoord op deze vragen niet reeds in de inleiding gegeven worden. Wel dient hier stilgestaan te worden bij de naam van de partij. Wat wilden de oprichters van de CDU tot uitdrukking brengen toen zij eind 1926 de term "christelijk-democratisch" als vlag voor hun lading kozen? Met deze term plaatsen de oprichters zich in een bepaalde traditie. Aan de basis van deze traditie stond, althans voor het orthodoxe protestantisme in Nederland, Abraham Kuyper. In het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw pleitte Kuyper voor een door hem uitdrukkelijk als "christelijk-democratisch" aangeduide ontwikkeling van de staat. Duidelijk gaf hij daarbij te kennen niet het democratiebegrip van de Franse revolutie op het oog te hebben. De gedachte van de volkssoevereiniteit werd door Kuyper principieel afgewezen. Juist om de doorwerking

daarvan te voorkomen moest uitbreiding van het kiesrecht door middel van het organische huismanskiesrecht tot stand gebracht worden.⁵

In 1901 tekende A.P. Staalman als eerste binnen de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) verzet aan tegen de naar zijn mening conservatief geworden koers van deze partij. Als naam voor zijn blad, dat het jaar daarop verscheen, koos hij *De Christen-Democraat*. Toen hij in 1905 met de ARP brak en een eigen partij stichtte noemde hij deze de Christen-Democratische Partij. Bij deze naamgevingen beriep Staalman zich uitdrukkelijk op de Kuyper van de vroege jaren negentig, in wiens voetsporen hij wenste te treden. Ook hij verwierp de gedachte van de volkssoevereiniteit.⁶ Net als voor Kuyper betekende "christen-democratisch" voor Staalman en de zijnen, dat het kiesrechtvraagstuk door middel van het huismanskiesrecht opgelost moest worden. Daarnaast diende de oplossing van het sociale vraagstuk prioriteit te krijgen. Toen men in 1924/1925 een poging deed tot bundeling van de progressief-dissidente protestantse partijtjes koos men opnieuw voor deze term: het samenwerkingsverband werd Christelijk-Democratische Federatie genoemd. Door de invoering van het algemeen kiesrecht was het kiesrechtvraagstuk inmiddels tot een oplossing gebracht, die verder ging dan wat Staalman had gewild. De term christelijk-democratisch had nu de inhoud "christelijk-vooruitstrevend op sociaal terrein" gekregen, en dat was ook de betekenis die hij bij de stichting van de Christelijk-Democratische Unie eind 1926 had.

Naast Staalmans CDP heeft de Christelijk-Democratische Unie ook andere voorlopers gehad. Een gemeenschappelijke karaktertrek van al deze partijtjes was, dat zij zich op sociaal terrein in vooruitstrevende zin van de ARP en van de Christelijk-Historische Unie (CHU) wensten te onderscheiden. In de navolgende hoofdstukken zal ook de sociale politiek van de CDU zelf als progressiever dan die van de ARP en de CHU gekwalificeerd worden. Welke inhoud heeft het begrip progressief - waartegenover uiteraard het begrip conservatief geplaatst moet worden - in dit verband? Om met dat laatste te beginnen, H.W. von der Dunk maakt onderscheid tussen een algemene en een specifieke betekenis van de term conservatief. Bij de specifieke betekenis gaat het vooral om de afwijzing van de politieke ideeën van de Franse revolutie, terwijl de algemene toegepast kan worden op elke groepering of beweging die de *status quo* wil handhaven.⁷ Wanneer wij de ARP en CHU typeren als op sociaal terrein conservatiever dan de CDU (en haar voorlopers), dan gebruiken we die term in de algemene betekenis, wat dus zeggen wil, dat deze beide partijen minder dan de CDU geneigd waren tot het tot stand brengen van (verregaande) veranderingen op dit terrein. Hetzelfde geldt voor de term progressief. Typering van de CDU en haar voorlopers als progressief-dissident binnen het orthodox-protestantse kamp betekent dus niet, dat de beginselen van de Franse revolutie door deze partijtjes omhelsd werden, maar dat zij voorstanders waren van (verregaande) veranderingen in het bestaande sociaal-economisch stelsel. Deze veranderingen hadden tot doel,

de invloed van de gemeenschap op het sociaal-economisch leven te vergroten.

Specifiek aan de CDU als landelijke politieke partij gewijde publicaties van wetenschappelijke aard zijn tot nu toe niet verschenen. Wel zijn er in de afgelopen twintig jaar verschillende universitaire scripties aan de CDU zelf of aan aspecten ervan gewijd.⁸ Een van deze scripties heeft het tot een uitgave in het "grijze" circuit gebracht.⁹ Ook over enkele leidinggevende figuren in de CDU zijn universitaire scripties geschreven.¹⁰

Doordat al deze scripties, met uitzondering van die van Heynis, niet in druk verschenen zijn, en Heynis' studie slechts een beperkte bekendheid verkregen heeft, zijn niet deze geschriften bepalend geweest voor de beeldvorming van de CDU, maar de memoires van een tweetal hoofdrolspelers erin. Het gaat hier om *Hoera voor het leven* van J.J. Buskes, dat voor het eerst in 1959 verscheen en sindsdien verscheidene herdrukken beleefd heeft, en om *De bisleine spegel* van Fedde Schurer, verschenen in 1968 en het jaar daarop in het Nederlands uitgebracht. Hoewel Buskes en Schurer na de tweede wereldoorlog lid geworden zijn van de Partij van de Arbeid (PvdA), en daarmee het principe van confessionele partijvorming hebben losgelaten, geven zij in hun memoires toch een zeer positief oordeel over de vooroorlogse CDU. Noch bij Buskes, noch bij Schurer gaat het om een boek met een wetenschappelijk karakter, al kunnen aan beide werken vele belangrijke gegevens over de CDU ontleend worden.

Bestaan er dus geen wetenschappelijke publicaties over de CDU als landelijke politieke partij, wel verscheen in 1983 een artikel van H. Noordegraaf over de CDU in Schiedam.¹¹ Begin 1984 publiceerde ik zelf een analyse van de verkiezingsresultaten van de CDU in Friesland.¹² Beide artikelen hebben niet de bedoeling uitspraken over de CDU als geheel te doen. Een bepaald aspect van de CDU, namelijk haar verhouding tot de Friese Beweging, wordt in het proefschrift van G.R. Zondergeld belicht.¹³

Een andere categorie wetenschappelijke literatuur die hier kort besproken dient te worden is die, waarin de CDU naast andere partijen of groepen behandeld wordt. In *Het Jongste Verleden* schenkt P.J. Oud aandacht aan het parlementaire optreden van de CDU. Over haar politiek leider Van Houten velt hij een negatief oordeel,¹⁴ maar daarbij dient bedacht te worden dat Oud, vooral als minister van financiën tussen 1933 en 1937, scherpe kritiek van Van Houten ondervond.¹⁵ H.M. Ruitenbeek wijdt in zijn in 1955 verschenen proefschrift over het ontstaan van de PvdA enkele bladzijden aan de CDU,¹⁶ waarbij hij zich laat leiden door de tot de SDAP behorende religieus-socialist L.H. Rutenberg, die de CDU in 1937 getypeerd had als "de sociale tendens der orthodox-protestantse partijen, maar dan verzelfstandigd."¹⁷ Ten slotte dient in deze categorie genoemd te worden het boekje van I. Lipschits *De protestants-christelijke stroming tot 1940*, waarin ruim vijf bladzijden aan de CDU gewijd wor-

den.¹⁸ Behalve op de hiervoor genoemde geschriften van Buskes en Oud baseert Lipschits zich in hoofdzaak op het politiek program van de CDU.

Geen van de tot nu toe genoemde geschriften plaatst de CDU in een theoretisch kader. Wel is dit het geval bij een artikel van H. Daalder, dat handelt over kleine politieke partijen in Nederland.¹⁹ Daalder onderscheidt drie soorten spanningsverschijnselen in de Nederlandse politiek: a) spanningen die het gevolg zijn van levensbeschouwelijke gescheidenheid, b) spanningen die ontstaan als gevolg van tegenstellingen tussen levensbeschouwelijke en sociaal-economische drijfveren en c) spanningen die zich ontladen in verzet tegen het bestaande systeem als zodanig. Het optreden van de CDU brengt hij in verband met de tweede categorie spanningen: de partij zou een specifieke sociaal-economische oriëntatie hebben willen combineren met behoud van het godsdienstig kader dat zij met ARP en CHU gemeen had. Ter typering van de CDU en soortgelijke groepen spreekt Daalder van "sociaal dissidentisme op levensbeschouwelijke basis." Hij is zich bewust van het gevaar van schematisering: zo beschouwt hij de CDU in haar oorsprong weliswaar als een uiting van sociaal dissidentisme op levensbeschouwelijke basis, maar tegelijk onderkent hij dat de CDU door het politiek leiderschap van Hendrik van Houten, algemeen secretaris van de Bond van Landpachters, trekken van een belangenpartij was gaan vertonen.²⁰

Daalder pleit voor een grondig onderzoek van de afzonderlijke kleine politieke partijen, waarbij het ingaan op de door hem onderscheiden spanningsverschijnselen voor een zekere verdieping zou kunnen zorgen.²¹ Een theoretisch model voor ons onderzoek naar de CDU biedt Daalders typologie niet, en ook overigens was het niet mogelijk van een bestaand theoretisch model uit te gaan. Een tweetal theorieën die nog de meeste aanrakingspunten bieden dienen hier genoemd te worden. In de eerste plaats is dat de theorie van de verzuiling, of waarschijnlijk kan men beter spreken van de theorieën van de verzuiling.²² Vrij gemakkelijk valt in te zien, dat deze theorieën voor het onderzoek van een kleine politieke partij allerlei problemen met zich mee moeten brengen. De basis ervan wordt immers gevormd door de notie, dat in de Nederlandse politiek-sociale werkelijkheid een drie- of een vierdeling aangebracht kan worden. Daarbij is op voorhand niet duidelijk, welke plaats kleinere dissidente stromingen in dit schema zouden kunnen innemen. Om dit probleem het hoofd te bieden heeft J.C.H. Blom de gedachte van de "minizuil" geopperd,²³ wat wil zeggen dat er naast de vier grote zuilen nog een aantal kleinere onderscheiden moet worden, maar deze suggestie is door anderen niet overgenomen. Ook hier zal de CDU niet als "minizuil" benaderd worden; wel zal in de conclusie getracht worden aan te geven, of de bestudering van de CDU voor het verschijnsel verzuiling bepaalde inzichten opgeleverd heeft, en zo ja, welke.

In de tweede plaats gaat het om de theorieën over het verloop van het emancipatieproces van de gereformeerden. J. Hendriks onderscheidt in dit proces vier fasen, waarvan hij de derde, die voor ons het meest van belang is, laat lopen van omstreeks 1920 tot omstreeks 1950. Deze fase zou gekenmerkt worden door de nadruk op het behoud van het bereikte (de erkenning van de gelijkwaardige plaats van het gereformeerde volksdeel), wat tot zelfvoldaanheid en zelfgenoegzaamheid geleid zou hebben.²⁴ Op deze indeling in fasen heeft D.Th. Kuiper een variant ontwikkeld, in die zin, dat hij de periode 1905-1930 beschouwt als een overgangperiode tussen de tweede fase (die van organisatie en confrontatie) en de derde fase (die van de bereikte doelen). Hij acht deze overgangperiode gekenmerkt door een aantal conflicten tussen consolidatie en heroriëntatie, die in het voordeel van de consolidatie beslist werden.²⁵

De vraag waar het ons nu om gaat is, of de CDU in zo'n mate gezien kan worden als uiting van verzet tegen de geest van zelfvoldaanheid in de gereformeerde wereld, dat een van deze theorieën tot uitgangspunt van haar geschiedschrijving gekozen kan worden. Deze vraag dient ontkennend beantwoord te worden. Wel behoorden verschillende leidende figuren in de CDU (Schurer, Buskes, Van Houten) tot de Gereformeerde Kerken of hadden daartoe behoord, en wel treffen we bij hen symptomen aan van rebellie tegen de in de gereformeerde wereld heersende zelfgenoegzaamheid. Maar niet goed duidelijk is, hoe het antimilitarisme van de CDU, vanaf 1929 een van de belangrijkste kenmerken van de partij, in verband gebracht moet worden met het bereiken van een bepaalde fase in een emancipatieproces; veeleer waren de concrete ervaringen van de Eerste Wereldoorlog hiervoor bepalend. Als politieke partij was de CDU een te veelzijdig verschijnsel om haar geschiedenis in een van deze theorieën te kunnen inpassen. Wel zal bij de behandeling van bepaalde aspecten van de CDU op inzichten met betrekking tot het emancipatieproces van de gereformeerden teruggekomen worden.

Bij deze studie is gekozen voor een breed en systematisch onderzoek naar de verschillende uitingsvormen van de CDU. Behalve de inhoud van het politieke streven van de partij kunnen hierdoor ook bepaalde mentaliteitshistorische aspecten, zoals het veelvuldig beroep op de bijbel door haar woordvoerders, belicht worden. Leidend principe is daarbij geweest de vraag naar het karakter van deze politieke partij en naar haar plaats en betekenis in de Nederlandse politiek. Ten nauwste hiermee verbonden zijn de vragen naar de factoren die tot haar ontstaan geleid hebben, naar de verklaring voor haar relatieve succes en naar de oorzaken van haar verdwijnen van het politieke toneel. In dit verband zal ook uitdrukkelijk de betekenis van de in de partij het meest op de voorgrond tredende individuen aan de orde gesteld worden.

In hoeverre al deze vragen ten volle beantwoord kunnen worden, wordt mede bepaald door de bronnensituatie. Vooropgesteld dient te worden dat

de situatie met betrekking tot de ongedrukte bronnen bepaald ongunstig is. Op 3 maart 1945 voerden Britse vliegtuigen een bombardement uit op lanceerplaatsen van V-2-raketten in de omgeving van Den Haag, waarbij het Bezuidenhoutkwartier zeer zwaar getroffen werd.²⁶ Tot de vernielde woningen behoorde die van de toenmalige partijsecretaris van de CDU, Jan Janze; het gehele partijsecretariaat ging verloren.²⁷ Voor zover op dat moment het vooproorlogse partijarchief nog bestond - niet uitgesloten is, dat dit reeds eerder tijdens de bezetting met opzet geheel of gedeeltelijk vernietigd was -, ging dit eveneens in vlammen op.

Door het ontbreken van het officiële partijarchief moest, wat het ongedrukte materiaal betreft, een beroep gedaan worden op persoonlijke collecties. De belangrijkste daarvan bleken de nagelaten papieren van R. van der Brug, van 1926 tot 1946 voorzitter van de CDU. Hierbij ging het echter niet om een compleet archief. Kort na het begin van de Duitse bezetting had Van der Brug een deel van zijn vooroorlogse bescheiden aan het vuur toevertrouwd,²⁸ nadat de arrestatie van de vooraanstaande antimilitarist dr. Nico Padt het gevaar dat van Duitse zijde kon dreigen duidelijk had gemaakt.²⁹ Naast de collectie-Van der Brug bleek vooral het archief van ds. J.J. Buskes van belang, zij het dat dit vrijwel uitsluitend brieven aan Buskes bevat, en nauwelijks (doorslagen van) brieven van zijn hand. Ook de collecties van de Friese CDU-voormannen Fedde Schurer en Douwe Kalma leverden waardevolle gegevens op. Dit materiaal kon nog aangevuld worden door enige bescheiden van de Dokkumer CDU-voorman H. Stelwagen.

Doordat dit ongedrukte materiaal in zijn totaliteit slechts een zeer fragmentarisch beeld kon opleveren, is deze studie voor een groot deel op gedrukt materiaal gebaseerd. Het belangrijkste onderdeel daarvan wordt gevormd door de diverse jaargangen van de door de CDU uitgegeven periodieken. Van 1927 tot en met 1936 gaf de CDU het halfmaandelijkse blad *De Strijder* uit. Per 1 januari 1937 werd dit omgezet in het wekelijks uitkomende blad *De Christen-Democraat*, dat tot mei 1941 is blijven verschijnen. Na de bevrijding keerde *De Christen-Democraat* niet terug, want toen verscheen opnieuw *De Strijder*. Bij het opgaan van de CDU in de PvdA werd dit het orgaan van de Christelijk-Democratische Volkspartij, de minderheidsgroep die voorstander van zelfstandig voortgaan was. Enige tijd, van februari 1938 tot en met april 1940, verscheen naast *De Christen-Democraat* het maandblad *Richlijnen* als studieorgaan van de CDU. Genoemde bladen vormen in belangrijke mate de materiële basis van deze studie. Helaas zijn ze niet alle volledig teruggevonden: van *De Strijder* ontbreken de beide eerste jaargangen (1927 en 1928), van *De Christen-Democraat* een gedeelte van de jaargang 1937, terwijl ook het naoorlogse blad *De Strijder* niet volledig teruggevonden is.

Een andere bron die voor dit onderzoek van grote betekenis is geweest, zijn de *Handelingen* van de Tweede Kamer. Niet alleen kon daaruit het optreden van de CDU-vertegenwoordigers in die Kamer bestudeerd

worden, maar ook kon vastgesteld worden, hoe door de vertegenwoordigers van de andere partijen, en door de regering, op dat optreden gereageerd werd. Andere gedrukte bronnen voor dit onderzoek waren de door de CDU zelf, maar ook door andere partijen en organisaties uitgegeven brochures, alsmede de periodieken van aan de CDU verwante organisaties als Kerk en Vrede en de Gereformeerde Vereeniging voor Daadwerkelijke Vredesactie en het blad van de door Van Houten geleide Bond van Landpachters. Dagbladen zijn voor dit onderzoek niet integraal doorgenomen, maar alleen geraadpleegd op perioden of data die in het bijzonder van belang leken. Daarnaast zijn in enkele van de geraadpleegde collecties voor het onderzoek relevante kranteknipsels aangetroffen; in die gevallen wordt behalve naar het desbetreffende dagblad ook naar de collectie verwezen. Deze schriftelijke bronnen zijn nog aangevuld door een aantal interviews, waarbij het helaas niet meer mogelijk was de meest voorraanstaande personen in de CDU te spreken.

Doordat gekozen is voor een brede behandeling van de geschiedenis van de CDU zijn de door A.A. de Jonge opgestelde eisen voor de geschiedschrijving van een politieke partij van belang. De Jonge onderscheidt vijf "onderwerpscategorieën", die in een "integrale partijgeschiedschrijving" een plaats zouden moeten vinden. Dat zijn:

- a) de uitwendige geschiedenis van de partijorganisatie: ledenverloop, bestuurssamenstelling, kiezersaanhang en vertegenwoordigers;
- b) de standpunten van de partij en hun totstandkoming, zoals blijkend uit programma's, resoluties en congresbesluiten;
- c) het optreden der vertegenwoordigers in vertegenwoordigende lichamen, eventueel ook in de regering;
- d) de sociale samenstelling van leden en kiezersaanhang, waarbij De Jonge idealiter zou willen differentiëren naar inkomen, beroep, regio, godsdienst, leeftijd en sexe;
- e) de mentaliteitshistorische factoren, zoals de verhouding leiders - leden, de omgangsvormen en de partijsymbolen.³⁰

De Jonges "onderwerpscategorieën" behoeven een aanvulling, want hij verwaarloost een belangrijk aspect, namelijk de plaats van de bestudeerde partij in het politieke spectrum, of, anders gezegd: de relatie van die partij tot andere politieke partijen. Daaraan kan dan nog toegevoegd worden de verhouding van de partij tot maatschappelijke organisaties als kerken, vakorganisaties, pressiegroepen en belangengroepen, al zal hier bij de verschillende partijen een sterke variatie optreden in welke organisaties wel en welke niet van belang zijn voor de geschiedenis van de betrokken partij.

Uit de nu volgende korte toelichting van de opzet van deze studie kan duidelijk worden, op welke wijze de diverse aspecten van de geschiedenis van de CDU in de achtereenvolgende hoofdstukken ter sprake gebracht

worden. In het tweede hoofdstuk wordt een aantal kleine orthodox-protestantse partijen gepresenteerd, die alle, in wisselende mate, tot de voorlopers van de CDU gerekend kunnen worden, doordat zij voorstander waren van een progressievere sociale politiek dan die van ARP en CHU. Het accent ligt daarbij op de "uitwendige" geschiedenis van deze partijen; op enkele van hun belangrijkste programmapunten zal nog in de aan de CDU zelf gewijde thematische hoofdstukken teruggekomen worden.

Het derde hoofdstuk behandelt de "uitwendige" geschiedenis van de CDU zelf van 1926 tot 1940. Het zwaartepunt daarin zal bij de verkiezingen liggen, zowel wat betreft de daarbij blijkende aanhang van de partij, als wat betreft de in de partij naar voren tredende kandidaten voor de verschillende vertegenwoordigende lichamen. Ook zal daar reeds getracht worden verbanden te leggen tussen de in de verkiezingscampagnes op de voorgrond gestelde programmapunten, de personen van de lijsttrekkers en de daarmee behaalde resultaten. In verband met het laatste zal ook geprobeerd worden uitspraken te doen over de sociale samenstelling van de kiezersaanhang. Op grond van de door het Centraal Bureau voor de Statistiek gepubliceerde gemeentelijke verkiezingscijfers is het mogelijk de regionale verdeling van deze aanhang nauwkeurig aan te geven; de andere door De Jonge hierbij gewenste gegevens (over godsdienst, inkomen, beroep, leeftijd en sexe) zijn echter nauwelijks voorhanden. Door het ontbreken van een partijarchief kan over de sociale samenstelling van de leden zo goed als niets gezegd worden.

In het vierde en vijfde hoofdstuk komen dan de twee hoofdpijlers van de politiek van de CDU aan de orde, te weten haar opstelling tegenover het ontwapeningsvraagstuk en tegenover het sociale vraagstuk. Het gaat daarbij om een combinatie van De Jonges tweede en derde "onderwerpscategorie", in die zin dat niet alleen de programmapunten en hun totstandkoming behandeld zullen worden, maar ook de nadere uitwerking daarvan door de CDU-vertegenwoordigers in de Tweede Kamer. Omdat het in deze studie gaat om de CDU als landelijke politieke partij zal geen specifieke aandacht besteed worden aan het optreden van CDU-vertegenwoordigers in Provinciale Staten en gemeenteraden.

De plaats van de CDU in het politieke spectrum komt in het zesde hoofdstuk aan bod. Uiteraard zal het daarbij niet gaan om de relatie van de CDU tot alle dertien andere tussen 1933 en 1937 in de Kamer vertegenwoordigde partijen. Van bijzondere betekenis was de verhouding van de CDU tot de beide grote protestantse partijen en die tot de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) - daarbij zal in dit hoofdstuk dan ook het zwaartepunt liggen. Aanvullend zal dan nog de relatie van de CDU tot enkele kleinere partijen behandeld worden.

In het zevende hoofdstuk wordt, na een inleidend gedeelte over het orthodox-protestantse karakter van de CDU in het algemeen, de verhouding van de CDU tot de kerken aan de orde gesteld. Juist vanwege dat orthodox-protestantse karakter gaat het hierbij om kerken die in hun

geheel als orthodox beschouwd kunnen worden (Gereformeerde Kerken, Christelijk Gereformeerde Kerk, Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband) of die een belangrijke orthodoxe vleugel hebben (Nederlandse Hervormde Kerk, Evangelisch-Lutherse Kerk).

De Duitse bezetting van Nederland in mei 1940 betekende zulk een fundamentele verandering in de bestaansvoorwaarden van de politieke partijen, dat de thematische behandeling in de hoofdstukken drie tot en met zeven niet verder dan tot mei 1940 loopt. In het achtste hoofdstuk wordt vervolgens de periode mei 1940 tot februari 1946 behandeld - in het begin van die laatste maand besloot een zeer kleine meerderheid van de CDU op te gaan in de nieuw te vormen PvdA, waardoor er een definitief einde aan de geschiedenis van deze partij kwam. In het concluderende negende hoofdstuk worden ten slotte de in het onderzoek bereikte resultaten geconfronteerd met de tot nu toe bestaande beeldvorming van de CDU in de literatuur, en worden vanuit het perspectief van de CDU enkele meer algemene theorieën over de twintigste-eeuwse geschiedenis van Nederland aan de orde gesteld.

Ten slotte nog een opmerking over de spelling. Begin juli 1926 richtte *De Standaard* een hoofdredactioneel commentaar tegen de "immerdissidenten" in vooruitstrevende zin die op alle terreinen een afwijkende mening hadden en aan verbeterzucht leden. Als zodanig werd A.P. Jungcurt, later jarenlang vice-voorzitter van de CDU, met name genoemd. "En wat de verbeterzucht betreft, gij kunt ervan opaan, dat zij van het lijstje: geheelonthouding, vegetarisme, anti-militarisme, Kollewijnianisme, blootshoofd-loopen, dragen van Schillerkraag en voor de dames bobbedhaar, meestal wel eenige woorden kunnen onderstrepen, ten tekenen, dat zij daar voorstanders van zijn."³¹ De eetgewoonten en haar- en klederdracht van de CDU-leden zijn ons niet bekend; hier gaat het om het begrip "Kollewijnianisme", waarmee *De Standaard* bedoelde dat deze progressieve dissidenten vaak voorstanders waren van de door dr. R.A. Kollewijn in 1891 voorgestelde (nieuwe) spelling. Inderdaad zouden Jungcurt en anderen hun bijdragen aan *De Strijder* in de spelling-Kollewijn schrijven. Doordat andere auteurs, onder wie Buskes, echter de officiële spelling bleven hanteren, leverde *De Strijder* uit spellingsoogpunt een bont geheel op. Omdat ook hier een bepaald mentaliteitshistorisch aspect aanzit is ervoor gekozen de citaten in de oorspronkelijke spelling weer te geven.

2. Voorgeschiedenis.

Vóór de eeuwwisseling was de door Abraham Kuiper geleide Anti-revolutionaire Partij uitsluitend geconfronteerd met interne kritiek vanuit de behoudende vleugel. In de jaren negentig waren deze tegenstellingen zelfs een van de oorzaken van een scheuring in de partij geweest. Na 1900 kwam hier verandering in, doordat A.P. Staalman de leiding van de ARP verweet, dat haar politiek teveel op behoud en op politieke macht gericht was. Toen hij voor deze kritiek geen gehoor vond, trok hij hieruit de consequentie en stichtte een eigen organisatie, de Christen-Democratische Partij (CDP). Na deze CDP zou nog een aantal kleine partijen het licht zien, die zich alle in vooruitstrevende zin van ARP en CHU wensten te onderscheiden. Deze partijen, die - de een meer, de ander minder - als voorlopers van de CDU beschouwd kunnen worden, vormen het onderwerp van dit hoofdstuk. Hier zullen ze zeer summier in hun ontstaan en ontwikkeling geschetst worden; in de aan de CDU zelf gewijde thematische hoofdstukken zal nog op verschillende van hun programmapunten teruggekomen worden.

2.1. A.P. Staalman en de Christen-Democratische Partij.

Andries Popke Staalman was in alle opzichten een buitenbeentje in de ARP. Dat gold zijn kerkelijk-godsdienstige achtergrond - hij was darbist - ,¹ dat gold ook de wijze waarop hij in de Tweede Kamer was gekomen. In zijn woonplaats Den Helder had hij naam gemaakt door de uitgave van het blad *Extra Tijding*, waarin hij bij zijn opkomen voor de belangen van het lagere marine-personeel fel van leer getrokken was tegen de marine-leiding. Daarnaast had hij in deze plaats én in het gehele kiesdistrict Den Helder de antirevolutionaire partijorganisatie op poten gezet. Dat had het mogelijk gemaakt dat de ARP bij een tussentijdse verkiezing in 1894 in Den Helder een eigen kandidaat gesteld had. Opvallend is, dat de keuze daarbij niet op de journalist Staalman gevallen was. Deze stelde zich echter kort voor de verkiezingsdag alsnog kandidaat. Terwijl de "officiële" ARP-kandidaat volstrekt kansloos was, haalde Staalman de onder het districtenstelsel gebruikelijke herstemming, waarin hij het won van zijn door de liberalen gesteunde katholieke tegenstander. Daarmee was de 36-jarige Staalman het destijds jongste Kamerlid geworden.²

Staalmans verkiezing in Den Helder kan niet verklaard worden uit de kracht van de ARP in dit kiesdistrict, maar moet gezien worden in het licht van zijn persoonlijke populariteit. In de Kamer sloot hij zich niet bij de antirevolutionaire Kamerclub aan; blijkbaar meende hij dat zijn wijze van verkiezing daaraan in de weg stond. Maar wel beschouwde hij zich als een volbloed antirevolutionair, doordat hij het programma van deze partij geheel voor zijn rekening nam. Toch gaf hij ook in deze

periode reeds blijk van onafhankelijkheid, want anders dan de gehele Kamerclub, die zich er tegen uitsprak, steunde hij in 1896 het voorstel tot regeling van het kiesrecht van mr. Sam. van Houten.³

Bij de verkiezingen van 1897 werd Staalman in Den Helder in de herstemming herkozen, ditmaal tegenover een liberaal, maar in 1901 haalde hij zelfs in de eerste ronde een absolute meerderheid van de uitgebrachte stemmen. Dit bewijst dat zijn plaatselijke populariteit geenszins gedaald was, wat hij te danken gehad zal hebben aan zijn krachtig opkomen in de Kamer voor de belangen van het lager marinepersoneel, van de arbeiders op de rijkswerven, van de loodsen en van de vissers.

Het jaar 1901 zou een belangrijk keerpunt in de politieke carrière van Staalman worden. Na de "rechtse" verkiezingsoverwinning van dat jaar werd de kabinetsformatie aan Kuyper opgedragen, die deze met succes voltooide. Maar de manier waarop hij dat deed, was allerm minst naar de zin van Staalman. Deze meende dat in het kabinet het "democratisch", dat wil zeggen vooruitstrevend, element te veel gemist werd; de antirevolutionaire ministers waren "voor verreweg het grootste deel der anti-revolutionairen volslagen onbekenden".⁴ Koesterde Staalman bij het aantreden van het kabinet-Kuyper dus al sombere verwachtingen, de praktijk van de volgende jaren zou deze naar zijn mening bevestigen. De zaken die zijns inziens prioriteit hadden moeten hebben - de financiële gelijkstelling van het bijzonder lager onderwijs, de kwestie van het ouderdomspensioen en de verhoging van de invoerrechten die de staat de hiervoor benodigde middelen moest verschaffen - kregen geen of onvoldoende aandacht van het kabinet.⁵ Zowel in als buiten de Kamer protesteerde Staalman hier tegen.

Dat laatste deed hij vooral door de uitgave sinds oktober 1902 van het weekblad *De Christen-Democraat*, waarbij hij terzijde werd gestaan door mr. Tiemen de Vries. De Vries had rechten gestudeerd aan de Vrije Universiteit en was daar, na een onderbreking waarin hij de hoofdredactie gevoerd had van de antirevolutionaire *Volkscourant van Appingedam*,⁶ in 1899 gepromoveerd. Terwijl bij Staalman het primaire motief voor zijn oppositie tegen de koers van Kuyper en de ARP in zijn sociale bewegendheid en vooruitstrevendheid lag, is daarnaast het element van eigengereidheid bij hem zeker ook te onderkennen. Bij Tiemen de Vries lijkt de verhouding tussen beide elementen juist andersom te liggen. Uit zijn brieven aan Kuyper komt hij naar voren als lastig en eigenzinnig - tijdens zijn studie was hij in ernstig conflict geraakt met zijn leermeesters jhr. mr. A.F. De Savornin Lohman en mr. D.P.D. Fabius - ,⁷ terwijl daar met het verstrijken der jaren het element van frustratie vanwege niet bereikte levensdoelen bijkwam. Zo vroeg hij in de zomer van 1902 Kuyper hem op een termijn van drie à vier jaar een hoogleraarsplaats aan de Vrije Universiteit in het vooruitzicht te stellen, er daarbij op wijzend

dat medestudenten, voor wie hij toch niet onderdeed, reeds hoge functies bekleedden.⁸

Of Kuypers weigering aan dit verzoek te voldoen van invloed is geweest, laat zich niet vaststellen, maar enkele maanden later ging De Vries mede leiding geven aan de christen-democratische actie, waarvan de kern werd gevormd door kritiek op de koers die de ARP onder leiding van Kuypers in 1901 ingeslagen was. Deze actie bestond overigens niet alleen uit de uitgave van het genoemde weekblad, want al in 1902 traden Staalman en De Vries op vele plaatsen in het land op om hun zienswijze te verkondigen, terwijl zij in 1903 overgingen tot de oprichting van christen-democratische propagandaclubs. Een scheuring leek onafwendbaar, zeker toen in 1904 besloten werd tot de oprichting van een nationale bond van christen-democratische propagandaclubs, die een eigen program ging opstellen.⁹

Uiteraard wekte dit optreden weerstanden in de ARP. In Den Helder werd tegenover Staalman kiesvereniging "Nederland en Oranje" de kiesvereniging "Vaderland en Oranje" opgericht. En het Provinciaal Comité Noord-Holland van AR kiesverenigingen dreigde reeds begin 1903 Staalman als lid van de ARP te schrappen, tenzij hij openlijk schuld zou belijden inzake zijn kritiek op Kuypers. Staalman was er echter de man niet naar om voor dergelijke druk te wijken, waarop het Provinciaal Comité zijn dreigement ten uitvoer bracht en niet alleen Staalman, maar geheel "Nederland en Oranje" royeerde. Dit besluit werd echter door het Centraal Comité van de ARP ongedaan gemaakt, zodat "Nederland en Oranje" nog op de deputatenvergadering van 1905 aanwezig kon zijn - op deze vergadering zou het tot een breuk komen.¹⁰

Dit alles betreft de formele behandeling van het geval-Staalman, maar de toespitsing van de verhoudingen wordt pas goed duidelijk als men daarnaast de informele reacties plaatst, dat wil zeggen de kritiek van allerlei niet direct betrokken antirevolutionaire organen op Staalman. Die loog er niet om. Zo schreef het antirevolutionaire blad *De Alblasserwaard*: "Bind Staalman in een matras, zend hem op naar de menseneters van Nieuw-Zeeland, zodat zij tegelijk een bed en een ontbijt zouden hebben",¹¹ en sprak een Patrimonium-afdeling van "de tegen onzen waardigen Premier gerichte onbeschaamde taal van den Helderschen afgevaardigde; welke ... hem kennelijk uitdrijft naar het socialistische kamp."¹²

De uiteindelijke breuk kwam over het kiesrechtvaagstuk. Nu men in 1905 aan de vooravond van een nieuwe kabinetsperiode stond meende Staalman dat het oude antirevolutionaire beginsel van het huismanskiesrecht weer op de voorgrond geplaatst moest worden. Dus diende "Nederland en Oranje" bij de deputatenvergadering van april van dat jaar het voorstel in, om in het urgentieprogramma op te nemen: grondwetswijziging gericht op huismanskiesrecht. In zijn lezing van het ter vergadering voorgevallene noemt Staalman het rumoer dat hem de verdediging van dit voorstel onmogelijk gemaakt had, als een van de redenen voor zijn uittre-

den uit de ARP, maar belangrijker lijkt de verwerping van het voorstel-Den Helder door de vergadering.¹³ Dit was voor de christen-democraten het sein om de partij te verlaten en tot eigen partijvorming over te gaan.

Haast was daarbij geboden, want de verkiezingen zouden reeds in juni plaats vinden. Op de eind april gehouden oprichtingsvergadering van de Christen-Democratische Partij (CDP) werden een beginselverklaring en een program van actie aanvaard. Dat dit laatste naast punten die de CDP als "rechts" kenmerkten, zoals het tegengaan van zondagsarbeid, vooral wensen bevatte op het punt van de sociale verzekeringen, wekt geen verwondering. Opmerkelijker was wat de beginselverklaring meedeelde over de gewenste politieke samenwerking; tegelijk lag hier ook het meest principiële verschil met de ARP. Kuypers antithese werd hier afgewezen, met als argument dat "de algemeen Christelijke belijdenis meer en meer wordt misbruikt om te dekken een on-Christelijke politiek". Als uitvloeisel hiervan zou de CDP bij voorkeur die partijen en kandidaten steunen, welke in de praktijk het meest beantwoordden aan de eisen van haar program.¹⁴

Bij de verkiezingen van 1905 lagen de grootste kansen voor de nieuwe partij uiteraard in Den Helder. Staalman verloor daar echter zijn zetel aan de bekende vrijzinnig-democraat C.V. Gerritsen, die reeds in de eerste ronde een absolute meerderheid behaalde. Staalmans stemmenaantal was ten opzichte van 1901 met zo'n 400 teruggelopen tot ruim 2.250, waarschijnlijk doordat nu een "officiële" antirevolutionaire kandidaat deelnam, die ongeveer 500 stemmen op zich verenigde.¹⁵ Tegelijk was daarmee de kans op een christen-democratische Kamerzetel verkeken, want de CDP-aanhang elders bleef verre ten achter bij die in Den Helder. Maar onbelangrijk was het optreden van een zelfstandige CDP daardoor nog niet, want deze kon bij herstemmingen de doorslag geven. De Wilde en Smeenk menen, dat het optreden van de CDP (naast dat van de christelijk-historische Friese Bond) bijgedragen heeft tot de nederlaag van de "rechtse" coalitie bij deze verkiezingen¹⁶ en D.Th. Kuiper schat het hierdoor veroorzaakte verlies aan de linkerzijde op vier à vijf zetels, die de coalitie nu juist tekort kwam voor een meerderheid.¹⁷

Bij deze verkiezingen was Staalman dus uit de Kamer verdwenen en onder het districtstelsel zou hij hierin niet terugkeren. Zijn medestander De Vries was al in 1903 begonnen zich weer van de christen-democratische actie los te maken - in de CDP speelde hij geen rol - , zodat nog sterker dan voor de oprichting van de partij de christen-democratische oppositie het karakter van een eenmansactie van Staalman had; figuren van betekenis kwamen naast hem niet naar voren. Dat karakter manifesteerde zich ook bij de verkiezingen van 1909, want in dat jaar kwam de CDP uitsluitend nog uit in Staalmans thuishaven Den Helder. Ditmaal haalde hij weer wel de herstemming - de ARP had geen eigen kandidaat gesteld - , maar daarin werd hij duidelijk verslagen door de liberale oud-premier mr. Th.H. de Meester.¹⁸ Opmerkelijk was dat de

CDP, anders dan in 1905, voor de overige kiesdistricten geadviseerd had kandidaten van "rechts" te steunen. Motief hiervoor was vooral, dat zowel antirevolutionairen als katholieken nu wel huismanskiesrecht in hun program van actie opgenomen hadden. Staalman zelf was geneigd dit als een succes voor de christen-democraten te presenteren,¹⁹ maar aangenomen moet worden dat zijn activiteiten hierop nauwelijks invloed gehad hadden.

Onder het districtenstelsel zou nog maar weinig meer van Staalman vernomen worden. Aan de Kamerverkiezingen van 1913 nam hij weliswaar opnieuw in Den Helder deel, maar daarbij haalde hij niet eens meer de herstemming.²⁰ Hoewel de verkiezingen van 1917 in verband met de grondwetsherziening gehouden werden onder de leuze "laat zitten wat zit", stelde Staalman zich toch kandidaat tegen de vrijzinnig-democraat mr. P.J. Oud, die De Meester tussentijds opgevolgd was. Ook bij deze gelegenheid lukte het hem echter niet zijn Helderse Kamerzetel te heroveren.²¹ Pas de vervanging van het districtenstelsel door de evenredige vertegenwoordiging, gepaard gaande met de invoering van het algemeen mannenkiesrecht, zorgde voor Staalman's terugkeer in de Kamer: bij de verkiezingen van 1918 behaalde hij 10.653 stemmen (0,79%). Vermeldenswaard is, dat de kieskring De Helder Staalman weliswaar het hoogste percentage opleverde (4,21), maar dat in absolute zin Amsterdam Den Helder nog voorbij streefde: 3.036 tegen 2.988 stemmen.²² Hieruit blijkt dat Staalman zich in de hoofdstad een vrij sterke aanhang verworven had: in 1921 werd hij, inmiddels naar Amsterdam verhuisd, in de Amsterdamse gemeenteraad gekozen.²³

In de Kamer deed Staalman in de jaren 1918-1922 weinig meer van zich spreken. Met zijn verzet op basis van het huismanskiesrecht tegen invoering van het vrouwenkiesrecht liep hij toch wel achter de ontwikkelingen aan.²⁴ Ook in deze parlementaire periode hadden de marine-aangelegenheden zijn bijzondere belangstelling. Dat de tand des tijds bij hem nog niet alle scherpe kantjes afgeslepen had, bleek eind 1919, toen hij in botsing kwam met de Kamervoorzitter vanwege zijn insinuatie dat de minister van marine de Kamer voorgelogen had over de aanschaf van kruisers.²⁵ Bij de Kamerverkiezingen van 1922 zag Staalman zijn percentage teruglopen tot 0,71 (20.760 stemmen). Van deze ruim 20.000 stemmen was meer dan een derde (7.770) uit de kieskring Amsterdam afkomstig.²⁶ Met dit landelijk resultaat was Staalman onder de kritieke grens gezakt, want de Kamer was inmiddels accoord gegaan met een verhoging van de kiesdrempel van de helft tot driekwart van de kiesdeler.

Door deze verkiezingsnederlaag kwam weliswaar nog geen definitief einde aan Staalman's politieke carrière, maar in de Kamer keerde hij niet meer terug. De betekenis van zijn optreden had vooral gelegen in het feit dat hij als eerste, aanvankelijk binnen en vanaf 1905 buiten de ARP, zich gekeerd had tegen de koers van die partij die teveel op behoud en op politieke macht gericht zou zijn. Daarmee stond hij aan het begin van een

stroming, die in de late jaren twintig zou uitmonden in de CDU. Bij zijn overlijden in 1938 eerde CDU-voorzitter Van der Brug Staalman als "de voortrekker van de christen-democraten in Nederland, die onder heel moeilijke omstandigheden zijn protest tegen het toenemend conservatisme onder de grote rechtse partijen aanving ..."²⁷

2.2. De Bond van Christen-Socialisten.

Met zijn pleidooi voor grotere aandacht voor het sociale vraagstuk was Staalman weliswaar buiten de ARP komen te staan, maar tegelijk had hij zich steeds duidelijk tegen het socialisme afgezet. Enkele van zijn aanvankelijke medestanders uit Amsterdam gingen hierin niet lang met hem mee. Zij stemden in met het bevestigende antwoord, dat de schrijfter Enka zelf in 1907 gegeven had op de vraag die ook de titel van haar brochure was: *Kan een rechtzinnig christen socialist zijn?* Achter de schrijftersnaam Enka ging de toen 34-jarige Rotterdamse onderwijzeres Anke van der Vlies schuil.²⁸

Het ging hier om een groep Amsterdamse "kleine luyden", van wie de gereformeerde onderwijzer en journalist Jan Janze het meest op de voorgrond trad. Ook Janze had kritiek gehad op de politiek van de ARP sinds 1901; in 1904 had hij de partij verlaten en zich bij Staalman aangesloten.²⁹ Blijkbaar vonden hij en zijn medestanders diens politiek onvoldoende radicaal, want in 1907 gingen zij samen met Enka over tot de oprichting van de Bond van Christen-Socialisten (BCS), waarvan Janze de eerste voorzitter werd. Uitdrukkelijk wilde deze BCS een organisatie van orthodoxe christenen zijn, want van de leden werd als "kenmerk van geestverwantschap" de aanvaarding van de Apostolische Geloofsbelijdenis geëist.³⁰

Terwijl voor Staalmans CDP de verhouding tot de ARP de belangrijkste partij-politieke vraag was, was deze vraag voor de BCS gelegen in de verhouding tot de SDAP. Waarom, zo kan men zich afvragen, sloten deze christen-socialisten zich niet bij de SDAP aan? Het antwoord dat zij gaven kende een principiële en een tactische component. Bij de eerste wezen zij op het voor hen onaanvaardbare standpunt van de SDAP, dat godsdienst "privaatzaak" was. In de praktijk uitte dit zich in een vijandige mentaliteit binnen de SDAP tegenover kerk en godsdienst, die aansluiting voor hen onmogelijk maakte. Op dit punt verschilden de rechtzinnige christen-socialisten duidelijk van mening met de vrijzinnige predikanten rond het blad *De Blijde Wereld*, die zich wel bij de SDAP gevoegd hadden. En wat het vraagstuk van de tactiek betreft: alleen als zelfstandige groepering kon de BCS de hoop koesteren aanhang voor het socialisme te winnen onder de orthodoxe arbeiders, die hij als zijn doelgroep bij uitstek beschouwde en die immuun waren voor de SDAP-propaganda.³¹

Hoewel de BCS dus de materialistische wereldbeschouwing die aan de sociaal-democratie ten grondslag lag, afwees, was er in de praktische politiek grote overeenkomst. Dat bleek al uit de door Enka opgestelde eerste beginselverklaring van de BCS, waarin als doel genoemd werd bestrijding van het kapitalistische stelsel en bevordering van de overwinning van het socialisme; dat laatste zou bereikt moeten worden "door gemeenschappelijk bezit van grond en productiemiddelen".³² Dat bleek ook bij de verkiezingen van 1909, toen de BCS zich nog niet in staat achtte eigen kandidaten te stellen - bovendien was men het in de Bond daarover principieel niet eens - maar adviseerde de SDAP te steunen.³³

De BCS wekte met zijn propaganda voor het socialisme met name in antirevolutionaire kring verzet op. Het meest gehanteerde bestrijdingsmiddel lijkt de gelijkstelling van de Bond met de sociaal-democratie te zijn geweest, ofschoon hij zich geestelijk toch zo duidelijk daarvan wenste te onderscheiden. Dat men echter nog andere pijlen op zijn boog had, bleek in 1910 toen Enka wegens haar activiteiten in de Bond ontslagen werd als onderwijzeres aan een christelijke school te Rotterdam. Hoewel zij de tegen haar ontslag aangespannen beroepszaak in eerste instantie won, meende zij dat haar positie onhoudbaar geworden was en nam zij ontslag om betaald propagandiste van de Bond te worden.³⁴ Ook op anderen werd het dwangmiddel van de broodroof toegepast. De bestrijding kwam daarbij overigens niet alleen van antirevolutionaire zijde. Door tegenwerking van behoudend-liberale kant liep Daan van der Zee die in 1909 Janze als voorzitter opgevolgd was, een aanstelling als gemeentesecretaris van Gorkum mis.³⁵

Rond 1912 zou de BCS een belangrijke karakterwijziging ondergaan die het gevolg was van de toetreding van een drietal jonge theologen uit de Hervormde Kerk. Dat waren Bart de Ligt, A.R. de Jong en J.W. Kruyt, van wie met name de eerste zijn stempel op de Bond zou drukken. De koerswijziging kondigde zich reeds bij hun toetreden aan, want toen zij daarover in 1910 met Van der Zee spraken, bleken zij moeite te hebben om het in de beginselverklaring genoemde Apostolicum als "kenmerk van geestverwantschap" te aanvaarden. Niettemin besloten zij op basis van deze beginselverklaring lid te worden.³⁶ Het was in de daarop volgende jaren vooral de oorspronkelijke denker Bart de Ligt die de grondslag van de Bond in meer vrijzinnige richting zou bijstellen. De voorlopige voltooiing van dit proces vond plaats in 1912, toen het congres van de Bond zijn instemming betuigde met een door De Ligt opgestelde nieuwe beginselverklaring waaruit een verwijzing naar een bepaalde belijdenis verdwenen was. Wel was deze nog steeds uitdrukkelijk christelijk geformuleerd: de leden van de Bond zouden "van zins en willens" zijn "te leven uit het beginsel der eeuwige goddelijke liefde, gelijk dit ten volle in Jezus Christus openbaar is." En verwezen werd naar het in Mattheüs 22 neergelegde gebod God en de naaste lief te hebben.³⁷

Gelijktijdig met deze discussie over de grondslag van de Bond openbaarden zich opnieuw tegenstellingen over de vraag of de BCS eigen kandidaten zou moeten stellen voor de volgende Kamerverkiezingen. Vooral Enka wierp zich op als verdedigster van de stelling dat de Bond zich zou moeten beperken tot de propaganda voor het socialisme onder orthodoxe christenen, en in de verkiezingsstrijd de SDAP zou moeten steunen. Op het congres van 1912 bleef zij echter met haar standpunt tegenover Van der Zee in de minderheid, waarop zij uit de partij trad en zich bij de SDAP aansloot.³⁸ Doordat het jaar daarop een niet-onaanzienlijk deel van de BCS-leden dat haar standpunt deelde, eveneens de Bond verliet, werd deze danig verzwakt en moest ook in 1913 afgezien worden van het stellen van eigen kandidaten.

Steeds sterker ging Bart de Ligt in deze periode het karakter van de Bond bepalen, of zoals Daan van der Zee het in zijn terugblik formuleert: Bart de Ligt werd op den duur de BCS.³⁹ Geeft men zich er dan bovendien rekenschap van dat het denken van De Ligt zelf onderhevig was aan een sterke verandering, waardoor hij zich steeds verder verwijderde van het traditionele Christendom, dan is gemakkelijk in te zien van hoe grote betekenis dit voor de geschiedenis van de Bond zou zijn. Tijdens de Eerste Wereldoorlog maakte De Ligt de bestrijding van de oorlog en van de Nederlandse mobilisatie-inspanning tot kern van de politieke actie van de Bond en zocht hij voor dit doel samenwerking met de orthodox-marxistische Sociaal-Democratische Partij (SDP) van D. Wijnkoop en dr. W. van Ravesteyn. De Ligt, Kruyt en De Jong behoorden ook tot de enkele honderden, die in september 1915 het dienstweigeringsmanifest ondertekenden; overheidsmaatregelen tegen De Ligt en anderen bleven niet uit.⁴⁰ Ook organisatorisch kreeg de groep rond De Ligt nu de leiding in de Bond in handen, want nadat De Ligt zelf al eerder in het bestuur gekozen was, werd Van der Zee in 1914 als voorzitter opgevolgd door ds. J.W. Kruyt.⁴¹

Tegen deze radicaal-antimilitaristische, niet langer op een orthodox Christendom gebaseerde koers kwam verzet van de aanhangers van de oorspronkelijke lijn. Hun positie leek belangrijk versterkt te worden door de terugkeer in de Bond van Enka begin 1918. Binnen de SDAP had zij het niet gemakkelijk gehad. In het dagboek dat zij in 1916 bijhield tijdens haar gevangenisstraf van tien dagen wegens verspreiding van het dienstweigeringsmanifest, schreef zij: "Geen mensen zoo vogelvrij als de Christen-socialisten. Nergens worden ze voor vol aangezien, niemand rekent ze tot de onzen. En losser dan de meest vogelvrije staat de Christen-socialist, die lid is van de SDAP."⁴² In deze woorden klinkt niet alleen teleurstelling door over het weinige begrip dat zij voor het Christendom in de SDAP aangetroffen had, maar ook ontevredenheid over de koers van de partij. Enka had zich tijdens de oorlog steeds meer op een revolutionair standpunt gesteld, van waaruit zij kritiek oefende op de reformistische politiek van de partijleiding. Concreet kwam dit onder meer

tot uiting in haar veroordeling van de steun van de SDAP aan de Nederlandse mobilisatie-inspanning.

Lijkt er op het eerste gezicht weinig verschil tussen de politieke koers van De Ligt c.s. en die van de tijdens de oorlog dus eveneens sterk geradicaliseerde Enka, er bestond wel een verschil in godsdienstige fundering daarvan, en daarbij voegde zich nu het strijdpunt van de gewenste politieke samenwerking. In 1917 had een kleine meerderheid van de BCS zich uitgesproken vóór samenwerking bij de Kamerverkiezingen met de SDP; de oppositie hiertegen was vooral afkomstig uit orthodoxe hoek.⁴³ Aan de verkiezingen van 1918 nam de BCS echter weer geheel zelfstandig deel. De daarbij ingevoerde evenredige vertegenwoordiging gaf ook de Bond de mogelijkheid tot de Kamer door te dringen: met 8.416 stemmen werd 0,63% behaald, voldoende voor een restzetel. In twee kieskringen behaalde de BCS een resultaat dat duidelijk boven dit landelijk gemiddelde uitkwam: in Rotterdam 1.305 stemmen (1,44%) en in Den Helder 1.238 stemmen (1,74%).⁴⁴

Vertegenwoordiger van de Bond in de Kamer werd J.W. Kruyt, die met Wijnkoop en Van Ravesteyn, wier SDP in de Communistische Partij in Nederland omgezet was, en met H. Kolthek van de Socialistische Partij een "revolutionair-socialistische" Kamerclub vormde. Dat Kruyt geheel in het communistische kamp beland was, bleek in december 1920 toen hij in de Kamer het ontwapeningsstandpunt van de SDAP bestreed en de lof zong van het Rode Leger.⁴⁵ Deze communistische overtuiging zou Kruyt tot het einde van zijn leven trouw blijven: in 1942 als Russisch geheim agent vanuit Engeland boven België gedropt, brak de inmiddels 63-jarige ex-predikant bij de parachutelanding zijn been, werd gearresteerd en door de Duitsers doodgeschoten.⁴⁶

Tegen Kruyts volledige identificatie met de CPH ontstond steeds meer verzet in de Bond. Verschillende groepen maakten zich los van de BCS; onder leiding van ds. A.R. de Jong werd een Bond van Religieuze Anarcho-Communisten opgericht. Begin 1919 had De Ligt als lid van de Bond bedankt omdat hij zich niet langer als christen beschouwde.⁴⁷ Praktisch kwam het einde van de Bond toen in september 1920 onder leiding van Enka een nieuwe organisatie van orthodoxe christen-socialisten opgericht werd - hierop zal nog teruggekomen worden. Definitief werd de BCS op de Bondsvergadering van april 1921 opgeheven.⁴⁸

De betekenis van de Bond van Christen-Socialisten voor de geschiedenis van de CDU schuilt in de eerste plaats hierin, dat voor het eerst organisatorisch vorm gegeven was aan de verenigbaarheid van orthodox christendom en socialisme, zij het dat de Bond, vooral onder invloed van De Ligt, zijn orthodoxe karakter niet bewaard had. Daarnaast kunnen er belangrijke programmatische lijnen, vooral op het punt van de socialisatie en de ontwapening, van de Bond naar de CDU getrokken worden, zoals in volgende hoofdstukken nog zal blijken. Ten slotte moet erop gewezen worden dat nogal wat actieve leden van de Bond hun inbreng in de CDU

zouden hebben. Uit het onmiddellijk voorafgaande zal duidelijk zijn, dat De Ligt, Kruyt en De Jong daartoe niet behoorden. Ook Enka sloot zich niet bij de CDU aan,⁴⁹ maar wel volgde zij het optreden van deze partij met welwillende belangstelling. Dat bleek in 1933 uit haar brief aan de redactie van *De Strijder*, waarin zij er onder meer op aandrong, dat de CDU zich "socialistisch" zou noemen.⁵⁰ Vooral op plaatselijk niveau zouden leden van de BCS mede leiding geven aan de CDU.

2.3. A.R. van de Laar en de Christelijk-Sociale Partij.

Het aantal progressief-protestantse partijen werd in 1912 nog met één vermeerderd door de oprichting van de Christelijk-Sociale Partij (CSP). Die oprichting was al enige jaren voorbereid door de publicitaire arbeid van mr. dr. A.R. van de Laar. De hervormde Van de Laar had rechten gestudeerd in Utrecht, waar hij in 1895 promoveerde op een dissertatie over landnationalisatie.⁵¹ Blijkt daaruit in ieder geval theoretische belangstelling voor het sociale vraagstuk, van een eerste praktisch optreden op sociaal-politiek terrein van Van de Laar was in 1903 sprake, toen hij partij koos tegen de spoorwegstaking en optrad voor het door de christelijke vakorganisaties in het leven geroepen "Comité van Verdediging".⁵² Daarmee schaarde Van de Laar zich nog aan de zijde van de christelijke coalitie, maar enkele jaren later zou hij daarop fundamentele kritiek gaan uitoefenen. De inhoud van zijn kritiek was tweeledig: enerzijds het verwijt dat de coalitie-partijen in sociaal opzicht een te behoudende politiek voerden, anderzijds kritiek op de samenwerking van ARP en CHU met de katholieken - van meet aan was het antipapisme een belangrijk element in de CSP. Deze kritiek culmineerde in 1912 in de oprichting van de CSP onder voorzitterschap van Van de Laar.⁵³

Waarom sloot Van de Laar zich niet aan bij Staalman's Christen-Democratische Partij of bij de Bond van Christen-Socialisten, toen nog in zijn rechtzinnige fase? Wat de eerste partij betreft zal de verklaring gelegen hebben in haar overwegend antirevolutionaire karakter en de duidelijke grenzen die Staalman's radicaliteit had. Zo werd in het program van de CSP tegenover Staalman's huismans kiesrecht het algemeen kiesrecht bepleit, inclusief dat van vrouwen.⁵⁴ Bij de verhouding tot de BCS valt te wijzen op de vergeefse poging van voorzitter Van der Zee om Van de Laar en de zijnen tot aansluiting te bewegen. Er waren dan ook duidelijke programmatische verschillen: tegenover de eis van de BCS van algehele socialisatie stelde de CSP dat slechts die bedrijven "door de Overheid genaast" moesten worden, die door hun bijzondere economische ontwikkeling of gesteldheid daarvoor geschikt waren. Dit leverde Van de Laar van de kant van de BCS de beschuldiging van halfslachtigheid op;⁵⁵ omgekeerd verweet deze de BCS geen rekening te houden met het feit der zonde, door ervan uit te gaan dat in de gesocialiseerde maatschappij de prikkel

tot arbeid zou komen uit het besef voor de gemeenschap te werken. De CSP zag de oplossing van het sociale vraagstuk veel meer in bedrijfsmedebezit van de arbeiders, winstdeling en medezeggenschap.⁵⁶

Nog op een ander punt was er een wezenlijk onderscheid met de BCS, zeker toen deze steeds meer het antimilitarisme centraal ging stellen. Het program van de CSP pleitte namelijk voor zoveel mogelijk versterking van de landsverdediging, "ook door aanzienlijke geldelijke opofferingen". Bij de hiervoor door de CSP aangevoerde motieven stuiten we op sociaal-darwinistische denkbeelden: op verschillende plaatsen in het program duikt het begrip "volks(weer)kracht" op,⁵⁷ en Van de Laar meende, dat Nederland, omdat het klein en daardoor niet sterk was, zich des te beter zou moeten bewapenen.⁵⁸ Opvallend is de hiermee verband houdende grote aandacht in het programma voor de volksgezondheid: maatregelen tegen besmettelijke ziekten, tegen vervalsing van levensmiddelen en verontreiniging van bodem, water en lucht werden dringend noodzakelijk geacht. Ook sloot hierop aan de scherpe veroordeling van het neo-malthusianisme, niet alleen omdat het tegen Gods geboden zou zijn, maar ook omdat het de "nationale kracht" zou bedreigen. Deze grote aandacht voor medische onderwerpen is niet los te zien van de aanwezigheid in het eerste hoofdbestuur van de CSP van een tweetal vooraanstaande medici, te weten dr. C.D. Cramer, directeur van het Diaconessenhuis in Utrecht en dr. E.A. Keuchenius, zoon van de bekende antirevolutionaire minister van koloniën mr. L.W.C. Keuchenius. Voeg bij deze bijzonderheden van het CSP-program nog andere saillante uitspraken als die vóór doodstraf, op voorwaarde dat de rechter zelf het vonnis ten uitvoer bracht,⁵⁹ en het zal duidelijk zijn dat we hier met een partij met geheel eigen karakter te doen hebben.

Ook voor de CSP zouden onder het districtenstelsel de praktische mogelijkheden meer liggen in de afbreuk die zij kon doen aan de grote protestantse partijen dan in het zelfstandig doordringen tot de vertegenwoordigende lichamen. Bij de verkiezingen van 1913 nam de CSP in elf districten deel, waarbij zij 4.500 stemmen behaalde; nergens werd de herstemming gehaald.⁶⁰ Maar in die herstemmingen kon de partij haar invloed doen gelden: het hoofdbestuur gaf als advies in geen geval op de coalitie-kandidaat te stemmen. P.J. Oud stelt in zijn *Honderd Jaren* de CSP medeverantwoordelijk voor de nederlaag die "rechts" bij deze verkiezingen leed.⁶¹ Achteraf verweerde de CSP zich tegen dit toen al van de zijde van de CHU gemaakte verwijt door erop te wijzen dat de CSP nooit aanbevolen had op "links" te stemmen en dat men zich ook van stemming had kunnen onthouden,⁶² maar dit verweer maakt geen sterke indruk. De CSP was zich overigens van haar zwakke positie onder het districtenstelsel bewust: al in haar eerste program verlangde zij evenredige vertegenwoordiging.

De invoering daarvan zorgde ervoor, dat Van de Laar in 1918 tot de Kamer kon doordringen; met 8.152 stemmen (0,61%) had ook hij een

restzetel verworven. De meeste aanhang (1.226 stemmen; 1,64%) had de CSP gekregen in de kieskring Nijmegen, waarin Van de Laars woonplaats Gendringen gelegen was. Duidelijk boven haar landelijk gemiddelde kwam de partij verder in de kieskringen 's-Gravenhage, Leiden, Arnhem, Zwolle en Assen.⁶³

In de Kamer zorgde Van de Laar aanvankelijk voor vrij veel opschudding. In *Het Jongste Verleden* schetst P.J. Oud het begin van Van de Laars Kameroptreden: "Zijn woordenstroom overweldigt de kamer. De leden staan in een kring om hem heen", en voegt daar nog de typering van Van de Laar door de liberaal mr. A.C. Visser van IJzendoorn aan toe: iemand "die zich zelf dronken praat".⁶⁴ Waarop richtte zich dan deze al te grote welsprekendheid? Op voor de CSP kenmerkende zaken als handhaving van het processieverbod, afschaffing van het gezantschap bij het Vaticaan en verbetering van de positie van lagere ambtenaren. Daarbij dient ook genoemd te worden het onderwijs, want in overeenstemming met het program dat financiële gelijkstelling van bijzonder met openbaar onderwijs afwees en pleitte voor een christelijk karakter van dat laatste, verzette Van de Laar zich als enige ter "rechter" zijde tegen de onderwijspacificatie.⁶⁵

Maar veel opvallender is dat Van de Laar zich in deze zittingsperiode vóór nationale ontwapening zou gaan uitspreken. Ook dat was in overeenstemming met het partijprogram, want dit had een belangrijke wijziging ondergaan, doordat de partijvergadering van januari 1920 zich uitgesproken had voor afschaffing van de vloot en voor beperking van de landmacht tot een politieleger van vrijwilligers.⁶⁶ Aangenomen moet worden dat de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog de achtergrond van deze ommezwaai gevormd hebben. Dat er van een ommezwaai sprake was, werd overigens van CSP-zijde ontkend: zo min als men tevoren militaristisch geweest was, zo min was men nu (principieel) antimilitaristisch - de officiële motivering lag in de gewijzigde internationale toestand - , maar overtuigend kan deze redenering toch niet geacht worden. Dat was ook de mening van de christen-socialist Kruijt, die in de Kamer liet uitkomen hoezeer Van de Laars nieuwe standpunt en zijn vroegere "geestdriftige pleidooien voor vaderland en vorst, voor leger en vloot, voor nationale eer en onafhankelijkheid" contrasteerden.⁶⁷

Bij de Kamerverkiezingen van 1922 slaagde Van de Laar er weliswaar in zijn stemmenpercentage van 0,61 (1918) naar 0,69 op te voeren (19.540 stemmen), maar daarmee verloor hij, door de reeds genoemde verhoging van de kiesdrempel tot 0,75%, zijn zetel. Opmerkelijk is dat Van de Laar zelf voor deze verhoging gestemd had.⁶⁸ Duidelijke vooruitgang had de CSP bij deze verkiezingen in Friesland geboekt: daar waren nu 3.418 stemmen (1,94%) op de partij uitgebracht. Ook de kieskring Nijmegen gaf opnieuw een goed resultaat te zien: 3.570 stemmen (2,33%). Daartegenover stond echter aanzienlijk verlies in de kieskringen Leiden en Assen.⁶⁹

Uit dit verkiezingsresultaat in het land als geheel valt af te leiden, dat de CSP er niet in geslaagd was vaste voet te krijgen in de Nederlandse politiek. Verschillende factoren lijken daarbij een rol gespeeld te hebben. Allereerst kan vastgesteld worden, dat in het politieke optreden van Van de Laar een aantal tamelijk heterogene elementen gecombineerd werd: sociale vooruitstrevendheid, anti-papisme, verzet tegen de financiële gelijkstelling van het bijzonder met het openbaar onderwijs en - vanaf 1920 - antimilitarisme. Dit, en de wijze waarop hij zijn standpunt naar voren bracht, gaven aan Van de Laars optreden iets excentrieks, dat niet geschikt was om grote groepen kiezers aan te trekken. Daarnaast moet gewezen worden op de gebrekkige organisatie van de CSP. Begin 1920, dus nadat de partij al ruim zeven jaar bestond, bedroeg het ledental slechts 850.⁷⁰ Hiermee gepaard gingen grote financiële problemen die het in mei 1921 noodzakelijk maakten, het blad *De Beukelaar* in plaats van halfmaandelijks maandelijks te doen verschijnen.⁷¹ Van de Laar zelf zou zijn persoonlijk vermogen aan de CSP opgeofferd hebben. Leidinggevende CDU-ers die uit de CSP afkomstig waren, zouden deze financiële problemen steeds als een waarschuwend voorbeeld voor ogen hebben.⁷²

2.4. De Christelijke Volkspartij.

In een vorige paragraaf is reeds vermeld dat rechtzinnige leden van de Bond van Christen-Socialisten in september 1920 een nieuwe partij opgericht hadden. Aan deze nieuwe organisatie werd de naam Christelijke Volkspartij gegeven. Van betekenis leek de nieuwe partij te gaan worden, toen enige intellectuelen die tot dan toe buiten de dissidente partijen gebleven waren tot haar toetraden, zoals de rector van het Gereformeerd Gymnasium te Amsterdam dr. C. Schaink en diens echtgenote⁷³ en de hervormde theoloog dr. A. van der Flier uit Hees bij Nijmegen.⁷⁴ Spoedig staken echter ook in deze CVP de tegenstellingen de kop op. Deze concentreerden zich rond de persoon van Enka, die niet bereid bleek afstand te doen van haar overtuiging dat in bepaalde omstandigheden revolutionair geweld ter vestiging van een socialistische maatschappij gewettigd was. Dit leidde ertoe dat binnen een jaar na de oprichting van de CVP Enka als lid geroyeerd werd.⁷⁵

Inhoudelijk stond in de propaganda van de CVP de socialisatie zeer centraal. Vooral Jan Janze, eertijds voorzitter van de BCS en nu weer actief geworden, trad hierbij op de voorgrond. Socialisatie was onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog een uiterst actuele kwestie; in 1920 had de SDAP haar socialisatierapport uitgebracht. In het hoofdstuk waarin antwoord gegeven zal worden op de vraag, in hoeverre de CDU haar socialisatiedenkbelden aan haar voorgangers ontleende, zal op de inhoud van het streven naar socialisatie van de CVP teruggekommen worden. Hier volstaan we met de vaststelling dat de CVP met haar socialisatiegedach-

ten geen grote indruk op de publieke opinie gemaakt had: bij de Kamerverkiezingen van 1922 behaalde de partij, slechts in zes kieskringen deelnemend, niet meer dan 1.556 stemmen (0,05%).⁷⁶ Nadien werd weinig meer van de partij vernomen, hoewel *Het Christelijk Volksblad*, waarvan Van de Flier, Janze en Schaik de eerste redactie vormden, nog tot in 1924 verscheen.⁷⁷

2.5. De Christelijk-Democratische Federatie en de Protestantsche Volkspartij.

Zo waren door de Kamerverkiezingen van 1922 alle progressief-dissidente partijen binnen het protestantse kamp uit de Kamer verdwenen: Staalman's CDP en Van de Laars CSP waren het slachtoffer geworden van de kiesdrempelverhoging, de BCS had zich ontbonden en de CVP had op geen stukken na een zetel behaald. Vrij algemeen leefde na dit verkiezingsechec het besef dat alleen door grotere onderlinge samenwerking enig succes behaald zou kunnen worden. Dit leidde tot een vergadering op 22 november 1924 te Utrecht, die bezocht werd door leden van de Christen-Democratische Partij, de Christelijke Volkspartij en de Christelijk-Sociale Partij. De overgrote meerderheid van de hier aanwezigen sprak zich uit voor de vorming van een Christelijk-Democratische Federatie (CDF). Behalve leden van de drie genoemde partijen konden daartoe ook anderen toetreden, die zich dan in een vierde groep moesten verenigen. Afgesproken werd een week later opnieuw in Utrecht bijeen te komen om over een urgentieprogramma en over de organisatie te spreken.⁷⁸

Daarvóór liet Staalman echter weten, zowel in een brief aan de initiatiefnemers als in een artikel in *De Telegraaf*, dat de CDP niet aan de Federatie deel wenste te nemen, omdat de toetredende partijen als zodanig geen invloed op de programma's konden uitoefenen.⁷⁹ Hierdoor bedroeg het aantal op 29 november tot de CDF toetredende groepen drie, want onmiddellijk voorafgaande aan de vergadering hadden de nog niet georganiseerde sympathisanten zich verenigd in een Christen-Democratische Bond (CDB). In het bestuur van deze CDB nam onder anderen zitting A.P. Jungcurt jr. In Vlissingen, waar hij onderwijzer geweest was, had Jungcurt een vooraanstaande rol gespeeld in de Christelijk-Historische Unie.⁸⁰ In die plaats was hij reeds landelijk secretaris van de kleine en als "rood" bekend staande Unie van Christelijke Onderwijzers. Deze Unie was enige jaren bij het CNV aangesloten geweest, maar had zich daar in 1923 weer van los gemaakt; Jungcurt had haar drie jaar in het algemeen bestuur van het CNV vertegenwoordigd.⁸¹ Omstreeks 1918 was Jungcurt naar Den Haag verhuisd, blijkbaar om daar gesalarieerd bestuurder van de Unie te worden. In de CDU zou Jungcurt een zeer prominente plaats innemen. Naast Jungcurt

namen in dit bestuur zitting A.K. Hardenberg, eerste luitenant te Ede, en jhr. mr. A.M.C. Sandberg.

Tijdens de vergadering zelf werden de drie groepen het eens over een voorlopig programma, waarmee overigens de toetredende partijen nog wel akkoord moesten gaan. Ook werd een bestuur van de Federatie gevormd, waarin de pas gevormde Christen-Democratische Bond het overwicht verkreeg. Niet alleen was deze Bond met drie personen in dit bestuur vertegenwoordigd, tegen de beide andere groepen maar met twee, maar ook werd jhr. Sandberg voorzitter en Hardenberg secretaris. Voor de inbreng van de Christelijke Volkspartij in het Federatie-bestuur zorgden F. van Puffelen, lijstaanvoerder in 1922, en Matthijs de Visser uit Amsterdam. Dr. J. van Dorp, als hervormd predikant te Gendringen een naaste medestander van Van de Laar, en partijsecretaris A.J. Rotteveel uit Den Haag vertegenwoordigden de Christelijk-Sociale Partij erin.⁸²

Nauwelijks waren deze regelingen getroffen of zij werden al weer aangevochten, en wel door Van de Laar. Deze tekende protest aan tegen het voorzitterschap van de Federatie van jhr. Sandberg. Het meest concrete bezwaar van Van de Laar was dat door de aanwijzing van jhr. Sandberg als voorzitter een buitenstaander belangrijke invloed in de Federatie kreeg. Sandberg was namelijk door zijn werkgever, de sociaal-vooruitstrevende Rotterdamse havenbaron Paul Nijgh,⁸³ vrijgesteld van zijn werkzaamheden om propaganda voor de Federatie te kunnen maken; bovendien zou Nijgh een bedrag van f25.000,- toegezegd hebben, zonder evenwel zelf als lid toe te treden.⁸⁴ In een vergadering van het Federatiebestuur zette Van de Laar zijn bezwaren uiteen; besloten werd dat Sandberg als voorzitter zou aftreden en dat Van Dorp zijn plaats zou innemen.

Nu was het de beurt aan de Christen-Democratische Bond om te protesteren; Jungcurt en een medestander schreven aan het Federatiebestuur van mening te zijn, dat de leiding van de Federatie moest berusten bij iemand met een blank politiek verleden, wat dus zeggen wilde: bij iemand van de CDB. Maar de Bond ging nog een stap verder, want buiten het Federatie-bestuur om zocht Sandberg contact met Staalman, om te zien of er toch geen mogelijkheden tot samenwerking waren, zodat de lastige CSP buiten spel gezet kon worden. Toen de CSP-vertegenwoordigers hiervan op de hoogte raakten, was dit voor Van Dorp en Rotteveel aanleiding uit het Federatie-bestuur te treden. Zij steunden Van de Laar toen deze op de kort daarna gehouden vergadering van de CSP voorstelde, zelfstandig aan de Kamerverkiezingen van 1925 deel te nemen. Hoewel enkele afdelingen waarschuwden dat dit zo goed als zeker tot een fiasco zou leiden, kreeg dit voorstel toch een ruime meerderheid.⁸⁵

Het afhaken van de CSP betekende dat nu de weg vrij was voor samenwerking tussen Staalmans CDP, de Christen-Democratische Bond en de Christelijke Volkspartij; zij vormden nu de definitieve Christelijk-

Democratische Federatie, die als zodanig aan de Kamerverkiezingen deelnam.⁸⁶ Maar Jungcurt c.s. hadden wel een prijs voor Staalmans medewerking moeten betalen: niet een onbesproken politieke persoonlijkheid, in casu jhr. Sandberg, trad als lijsttrekker van de Federatie op, maar A.P. Staalman zelf. Opvallend is dat jhr. Sandberg ook niet de tweede plaats op de Federatie-lijst innam - hij stond slechts vijfde -, maar dat die plaats ingenomen werd door een ander lid van de Bond, de uit Scheveningen afkomstige visser J. van der Steen. In de Bond had zich een intern conflict voorgedaan: nadat een meerderheid van het Bondsbestuur Van der Steen de hoogste plaats op de lijst toegekend had, had Jungcurt geprobeerd dit besluit ten gunste van Sandberg terug te draaien.⁸⁷ Sandberg zou Van der Steen zelfs als onbekwaam voorgesteld hebben, maar daartegen werd binnen de Bond protest aangetekend: "Heeft Christus niet visschers gebruikt, zelfs domme visschers, om de rijkdom en zegen van het Christendom in woord, daad en geschrift achter te laten?"⁸⁸ Uit de volgorde op de kandidatenlijst blijkt, dat Jungcurt en Sandberg met hun streven geen succes gehad hebben. Begin 1927 trad Sandberg toe tot de ARP.⁸⁹

Ondanks het feit dat hij ditmaal niet als lijsttrekker van zijn Christen-Democratische Partij alleen optrad, maar nu drie groepen onder zijn banier verzameld had, bleek Staalman bij de Kamerverkiezingen van 1925 nog weer minder tot de kiezers te zijn gaan spreken dan drie jaar tevoren: zijn stemmenaantal was teruggelopen tot 13.944 (0,45%). Vooral in Amsterdam had Staalman een groot deel van zijn populariteit verspeeld, want zijn stemmenaantal was achteruitgegaan van 7.770 in 1922 tot 2.289 nu.⁹⁰ Met deze verkiezingsnederlaag was Staalmans rol in de landelijke politiek definitief uitgespeeld. Wel bleef zijn Helderse kiesvereniging nog lange tijd zelfstandig bestaan, om zich pas in 1946 weer bij de ARP aan te sluiten.⁹¹

Tegelijk met het besluit om niet tot de CDF toe te treden, had Van de Laar CSP tot naamsverandering besloten: als Protestantse Volkspartij (PVP) zou men de verkiezingsstrijd ingaan.⁹² Van de Laar betuigde dat de naamsverandering uitsluitend doorgevoerd was om het de tegenstanders onmogelijk te maken de CSP nog langer als "socialistisch" te brandmerken, en dat beginselen en program dezelfde gebleven waren.⁹³ In werkelijkheid werd in het door de partij uitgegeven blaadje *Protestantse Volkspartij* het antipapisme meer dan tevoren op de voorgrond gesteld en, in verband daarmee, de propaganda vooral gericht tegen de CHU, die in de coalitie met de katholieken samenwerkte.⁹⁴ Het mocht niet baten, want Van de Laar zag zijn aanhang teruglopen tot 15.499 stemmen (0,50%). Terwijl de CSP/PVP haar kiezersaantal in de kieskring Nijmegen ten opzichte van 1922 vrijwel op peil had weten te houden (nu: 3.414 stemmen), was er vrij dramatisch verlies in Friesland, waar het stemmental terugliep van 3.418 (1922) naar 1.746.⁹⁵

Deze verkiezingsnederlaag zou ook het einde van Van de Laars politieke loopbaan inluiden, zij het dat dat einde zelf nog met enige raadsels omgeven is. Begin juli 1926 meldde *De Standaard* het bedanken van Van de Laar als lid van de gemeenteraad van Gendringen en van de Provinciale Staten van Gelderland waarin hij in 1923 herkozen was.⁹⁶ Een maand later bracht hetzelfde dagblad het bericht dat Van de Laar zijn lidmaatschap van de Nederlandse Hervormde Kerk had opgezegd.⁹⁷ Over de achtergrond van deze opzeggingen werd niets meegedeeld; uit de berichten viel nog slechts op te maken, dat de Protestantse Volkspartij inmiddels ontbonden was.

Overzien we de verwarde ontwikkelingen in het progressief-protestantse kamp in 1924/1925 nogmaals in hun geheel, dan kan vastgesteld worden, dat het niet tot stand komen van een samenwerking tussen alle groepen niet in de eerste plaats het gevolg was van programmatische verschillen, maar van een strijd om het leiderschap tussen Staalman en Van de Laar. Geen van beiden was bereid zijn medewerking te verlenen aan een combinatie waarvan de ander het politiek leiderschap zou bekleden. Deze rivaliteit leek de Christen-Democratische Bond de kans te bieden met een eigen kandidaat, in de persoon van jhr. Sandberg, naar voren te komen; vooral Jungcurt maakte zich sterk voor diens kandidatuur. Achteraf werd van CSP-zijde beweerd, dat Van de Laar bereid geweest was voor een figuur van werkelijke politieke betekenis het veld te ruimen. Van de Laar was echter niet geneigd Sandberg alleen op grond van zijn adellijke titel als zodanig te beschouwen; Van de Laar kwalificeerde hem en zijn medestanders als "beginnelingen". Daarbij koesterde de CSP grote bezwaren tegen de persoon van Staalman.⁹⁸ Toen een figuur van politiek gewicht zich niet aandienende, meende Van de Laar dat hij de aangewezen leider was. Binnen de Federatie was men echter niet bereid hem als zodanig te accepteren, waarop de CSP zich terugtrok. Hierdoor kwam de weg vrij voor het leiderschap van de Federatie van Staalman.

De verkiezingen van 1925 toonden aan, dat Staalman en Van de Laar hun tijd gehad hadden; beiden waren niet meer in staat enigszins grote groepen kiezers aan te spreken. Ook maakten deze verkiezingen duidelijk, dat de progressief-protestantse groepen, wilden zij enige kans op succes hebben, tot een zo breed mogelijke samenwerking moesten komen. In 1926 werd een nieuwe poging daartoe ondernomen, die aan het eind van dat jaar resulteerde in de oprichting van de Christelijk-Democratische Unie. Om de problemen die zich in 1924/1925 voorgedaan hadden te vermijden, besloten de initiatiefnemers noch met Staalman, noch met Van de Laar contact op te nemen.

2.6. Conclusie.

Van 1905 tot 1925 hadden zich verschillende progressieve partijen van orthodox-protestants karakter aan de kiezers gepresenteerd. Bij alle onderlinge verschillen valt er toch een gemeenschappelijke wezenstrek van deze partijen te onderkennen, namelijk hun kritiek op de sociaal-economische politiek van ARP en CHU, die zij te behoudend achtten. Naast deze sociale kwestie werd geleidelijk aan een tweede gebied zichtbaar waarop deze partijtjes zich van de grote protestantse partijen onderscheidde: het antimilitarisme. Bij de verkiezingen van 1925 stonden alle groepen die tot deze stroming gerekend kunnen worden op het standpunt van eenzijdige ontwapening.

Onder het districtenstelsel waren de mogelijkheden voor deze dissidente partijen om tot vertegenwoordigende lichamen door te dringen zeer klein. Zelfs de politicus die binnen deze stroming over de grootste regionale aanhang beschikte, A.P. Staalman, slaagde er niet in zelfstandig in de Kamer terug te keren. De invoering van de evenredige vertegenwoordiging en het algemeen mannenkiesrecht in 1918 leek deze stroming nieuwe kansen te bieden. Kruijt, Van de Laar en Staalman namen zitting in de Kamer. Deze kansen werden niet benut, want bij de verkiezingen van 1922 bleek dat noch Staalman, noch Van de Laar zich van voldoende aanhang onder de kiezers had weten te verzekeren. Ter verklaring hiervan moet gewezen worden op het persoonlijke karakter van hun politieke optreden: beiden werden niet door een hechte partijorganisatie gesteund, zodat het lot van hun partijen in hoge mate afhankelijk was van hun persoonlijke populariteit. Toen deze in 1922 niet al te groot meer bleek, was dit lot bezegeld.

Omdat de derde groep binnen deze stroming, de Bond van Christen-Socialisten, zich in 1921 ontbonden had en zijn directe opvolger, de Christelijke Volkspartij, geen enkele indruk op de kiezers gemaakt had, leek er in 1922 een einde gekomen aan het zelfstandige optreden van deze stroming. De poging om voor de verkiezingen van 1925 tot onderlinge samenwerking te komen mislukte door het gebrek aan bereidheid van Van de Laar en Staalman elkaar, of een eventuele derde, als politiek leider van de te vormen combinatie te accepteren. Toch zou alleen een zo breed mogelijke samenwerking van de progressief-dissidente groepen enige kans op succes hebben; met de oprichting van de CDU werd eind 1926 een nieuwe poging gedaan deze te realiseren.

3. Kandidaten, kiezers en gekozenen.

In dit hoofdstuk wordt de uiterlijke ontwikkeling van de CDU geschetst. Aan de hand van de door de CDU behaalde resultaten bij de verkiezingen van 1927 tot en met 1939 wordt een beeld gegeven van de groei van de aanhang van de partij. Getracht zal worden die groei te verklaren met behulp van de geografische spreiding van de kiezers, de door de CDU op de voorgrond gestelde programmapunten en de kandidaten bij de verschillende verkiezingen. Voor dit laatste zal het nodig zijn in te gaan op de achtergronden van de in de partij meest prominente figuren. Ook aan de ontwikkeling van het ledental zal enige aandacht besteed worden.

3.1. De eerste jaren.

Op zaterdagmiddag 11 december 1926 werd in het Geheelonthoudershuis aan de Lijnmarkt te Utrecht de Christelijk-Democratische Unie opgericht. Dit gebeurde aan het einde van een vergadering, waaraan deelgenomen werd door oud-leden van de Protestantsche Volkspartij, de Christen-Democratische Bond, de Christelijke Volkspartij en enkele anti-revolutionairen, in totaal zo'n 65 personen; allen traden als lid toe.¹

Dat er een nieuwe poging gedaan werd de progressief-protestantse krachten in één partij te bundelen was primair te danken aan enkele oud-leden van de CSP/PVP. Na het echec van de verkiezingen van 1925 was de Protestantsche Volkspartij ontbonden en de Christelijk-Democratische Federatie, een gelegenheidscombinatie juist met het oog op deze verkiezingen gevormd, uiteengevallen. Daarmee leek een einde gekomen aan een twintigjarig zelfstandig optreden van de vooruitstrevende vleugel van het politieke protestantisme. De Goudse oud-CSP-ers R. van der Brug en H. Steketee wensten echter niet in deze toestand te berusten en besloten alsnog een poging te wagen. Zij namen het initiatief tot een bijeenkomst van leden van de voormalige CSP. Op deze in april 1926 gehouden bijeenkomst werd een comité gevormd dat opdracht ontving de bundeling der "democratische Christenen" ter hand te nemen. Van der Brug werd voorzitter van dit comité en Steketee secretaris.²

Van de beide initiatiefnemers had Rintje van der Brug de langste staat van dienst in de CSP, en omdat hij gedurende de gehele periode van haar bestaan voorzitter van de CDU zou zijn, is er alle reden bij zijn achtergrond stil te staan.³ In 1885 te Workum geboren, had hij als kind de agrarische depressie meegemaakt die het gezin Van der Brug niet onberoerd gelaten had. Er lijkt zich een proces van maatschappelijke neergang afgespeeld te hebben; van zelfstandige boer was vader Van der Brug via pachtboer ten slotte landarbeider geworden. Dit zal de jonge Rintje een diep besef van maatschappelijke problemen bijgebracht hebben.

Na de lagere school ging hij bij een drukkerij in Bolsward werken om opgeleid te worden tot typograaf; zijn verdere leven zou hij in dat beroep werkzaam blijven. De militaire dienstplicht bracht een verandering in zijn leven, want na de vervulling ervan keerde hij niet naar Friesland terug, maar aanvaardde hij een baan als handzetter bij een boekdrukkerij in Gouda. In die plaats werd Van der Brug op sociaal en politiek terrein actief: hij werd bestuurslid van de Goudse afdeling van de Christelijke Typografenbond en zelfs voorzitter van de Christelijke Besturenbond, de overkoepeling van plaatselijke afdelingen van CNV-bonden. Daarnaast speelde hij een vooraanstaande rol in de Christelijke woningbouwvereniging en in de Christelijke Geheelonthoudersbeweging.

Doet dit alles R. van der Brug kennen als een man met een ontwikkeld sociaal gevoel, organisatorische talenten en bereidheid om de handen uit de mouwen te steken, in het bijzonder voor ons van belang zijn zijn activiteiten op politiek gebied. Omstreeks 1915 sloot hij zich bij de Christelijk-Sociale Partij aan; tot de ethisch-orthodoxe richting in de Nederlandse Hervormde Kerk behorend, kon hij zich in deze hervormde partij goed op zijn plaats voelen. Ook hier trad hij op de voorgrond, want in 1919 werd hij voor de CSP in de gemeenteraad van Gouda gekozen. Deze verkiezing zal hij meer te danken hebben gehad aan zijn oprechte sociale bewogenheid en persoonlijke integriteit dan aan zijn oratorische gaven, want in het openbaar was hij een slecht spreker. In 1923 werd hij met een ruim overschot aan stemmen als raadslid herkozen. Ook in de landelijke CSP waren zijn kwaliteiten opgevallen, want omstreeks 1922 werd hij in het hoofdbestuur gekozen, terwijl hij de vierde plaats bezette op de lijst voor de Kamerverkiezingen van dat jaar.⁴ Na de omzetting van de CSP in de Protestantsche Volkspartij in 1925 maakte Van der Brug ook deel uit van het hoofdbestuur van deze partij.⁵

Van der Brug en zijn medestrijder H. Steketee, oorspronkelijk belastingambtenaar, later bezoldigd bestuurder van een bond van belastingambtenaren,⁶ meenden de opdracht van de vergadering van april 1926 het beste te kunnen uitvoeren door contact te zoeken enerzijds met zo veel mogelijk oud-leden van de CSP/PVP,⁷ anderzijds met leidende figuren uit de voormalige Christen-Democratische Bond en de Christelijke Volkspartij. Dit contact resulteerde in een oproep tot het bijwonen van de oprichtingsvergadering van december 1926.

In deze vergadering werd de leiding van de nieuwe partij toevertrouwd aan een voorlopig comité van acht personen. Ook uit de samenstelling ervan blijkt dat het totstandkomen van de CDU vooral het werk was van oud-CSP-ers, want van deze acht hadden er vijf tot de CSP/PVP behoord. Omdat de initiatiefnemers gemeend hadden de leiders van CDP en CSP/PVP, Staalman en Van de Laar, niet te moeten benaderen,⁸ was A.P. Jungcurt jr., die bestuurslid geweest was van de Christen-Democratische Bond, de meest in aanmerking komende figuur voor het leiderschap van de nieuwe Unie. Op de eerstvolgende algemene vergadering, in maart 1927,

werd hij dan ook tot voorzitter gekozen, maar om verschillende redenen wenste hij deze benoeming niet te aanvaarden. Volstaan werd toen met de verkiezing van een zeven man tellend bestuur (inclusief Jungcurt) dat intern voor één jaar een voorzitter moest kiezen; als zodanig werd Van der Brug aangewezen. Van dit eerste officiële bestuur maakten verder deel uit de uit de CSP afkomstige Amsterdammer L.P. du Bois, die gedurende het gehele bestaan van de CDU als haar penningmeester zou optreden en J. Coenraads uit Utrecht, die in verschillende perioden het algemeen secretariaat van de Unie zou verzorgen. Terwijl het voorlopig comité nog een uitsluitend Hollands-Utrechtse aangelegenheid geweest was, kwam hieraan op de vergadering van maart '27 een einde door de verkiezing in het bestuur van S. Spies uit Almelo.⁹

"De C.D.U. aanvaardt de eeuwige beginselen van Gods Woord als geldend voor het persoonlijk, maatschappelijk en staatkundig leven. Zij streeft naar een samenleving waarin de gerechtigheid, voortvloeiend uit het bestaan van het Koninkrijk Gods, beter tot uiting komt dan in de tegenwoordige maatschappij het geval is en bij de huidige politieke constellatie mogelijk is gebleken." Aldus luidde de basisformule voor de nieuwe partij, waarmee de deelnemers aan de vergadering van december 1926 akkoord gegaan waren. Uiteraard moesten deze algemene uitgangspunten in een politiek program vertaald worden, waartoe een commissie in het leven geroepen werd;¹⁰ vaststelling van het program geschiedde in de vergadering van maart 1927.¹¹

Zonder dat diep op de verschillende punten ingegaan kan worden, lijkt een algemene typering van dit program toch op haar plaats, teneinde het karakter van de CDU in deze eerste jaren nader te kunnen vaststellen. Het program kenmerkte zich door vooruitstrevendheid in algemene zin, zonder dat op terreinen waar de CDU later scherp omschreven standpunten zou innemen al duidelijk stelling genomen werd. Zo deed het program geen uitspraak vóór staatspensioen, besteedde het geen aandacht aan het pachtvraagstuk en kwam het met betrekking tot het oorlogsvraagstuk met de formule: internationale ontwapening.¹² Blijkbaar had men het innemen van al te duidelijk omschreven standpunten willen vermijden om zo veel mogelijk aanhangers van de vroegere christelijk-vooruitstrevende partijen te trekken. Ook kan hierbij de wens een rol gespeeld hebben de weg tot samenwerking met Staalman's CDP open te houden: in de vergadering van maart 1927 werd meegedeeld dat overleg gepleegd werd met de groep-Staalman.¹³ Pogingen om met die groep tot eenheid te geraken zouden nog enige jaren volgehouden worden, maar uiteindelijk alle afstuiten op haar onwil zich in een groter geheel op te lossen.

In de oprichtingsvergadering was melding gemaakt van het voornemen zo mogelijk in enige provincies reeds aan de Statenverkiezingen van april 1927 deel te nemen,¹⁴ maar de tijd van voorbereiding bleek te kort. Ook valt te betwijfelen of de Unie al voldoende gegroeid was om een of meer provinciale verkiezingscampagnes te kunnen voeren; maart 1927 zou

het ledental ruim 150 bedragen hebben.¹⁵ Een aanwijzing voor de nog zwakke positie van de CDU kan ook gevonden worden in het feit dat de concurrerende groep-Staalman in Noord-Holland wel aan de Statenverkiezingen deelnam, zij het zonder succes.¹⁶ En toen mr. J.A. de Wilde in november 1928 voor het Provinciaal Comité Noord-Holland van de ARP een rede hield over "Het kwaad der verdeeldheid" en daarbij ook "de Christen-Democraten" ter sprake bracht, had hij niet de CDU op het oog, maar de groep-Staalman.¹⁷

Ook voor de gemeenteraadsverkiezingen van mei 1927 was de jonge CDU niet in staat een grootscheepse campagne te voeren. Wel werd getracht in een aantal plaatsen waar de CSP in 1923 een raadszetel veroverd of behouden had deze voor de nieuwe partij veilig te stellen door het zittende raadslid nu voor de CDU te kandideren. Succes voor dit streven was er uitsluitend weggelegd in Twente: in Almelo werd Joh. Beunk, die in 1923 voor de CSP gekozen was, met 818 stemmen (6,58%) als raadslid herkozen.¹⁸ In Borne werd J.A. Zandvoort, die al vanaf 1919 voor de CSP zitting had, herkozen, zij het voor een gezamenlijke lijst van ARP, CHU en CDU, waarop hem een tweede plaats toebedeeld was.¹⁹ Weer een andere situatie treffen we aan in Vriezenveen, waar H. Knol voor de CDU gekozen werd met 217 stemmen (7,82%). In de vorige raad had hij echter niet de CSP vertegenwoordigd maar een Gemeentebelangpartij.²⁰ In Gouda ging echter de raadszetel van CDU-voorzitter Van der Brug verloren. Ondanks verwoede pogingen zou Van der Brug er ook in de jaren dertig niet in slagen zijn raadszetel te heroveren.

Was het streven om CSP- of andere zetels in CDU-zetels om te zetten dus slechts in drie gevallen succesvol gebleken, bij deze drie CDU-raadszetels voegde zich nog een vierde, die een andere achtergrond had. Begin april 1927 was door Van der Brug te Schiedam een afdeling van de CDU opgericht. Tijdens de oprichtingsvergadering werd besloten aan de gemeenteraadsverkiezing deel te nemen en B. van Noordenne te verzoeken zich als lijsttrekker beschikbaar te stellen.²¹ Bastiaan van Noordenne was in 1923 voor de ARP in de Schiedamse raad gekozen, niet door een hoge plaats op de lijst - hij stond slechts zevende - maar doordat hij als vooraanstaand figuur in de christelijke vakbeweging²² een groot aantal voorkeurstemmen op zich verenigd had. Tijdens de zittingsperiode 1923-1927 was het echter tot een breuk tussen Van Noordenne en zijn partij gekomen. Van Noordenne was zijn zetel blijven bezetten, zeer tot ongenoegen van de ARP, dat nog toenam toen hij zich in 1927 voor de CDU kandidaat stelde. De ARP reageerde met een speciaal verkiezingspamflet *Waarheid*, waarin onder andere beweerd werd dat Van Noordenne zich door persoonlijke ambitie liet leiden. Niettemin behaalde Van Noordenne als CDU-lijsttrekker een goed resultaat: niet minder dan 689 stemmen (3,83%).²³ Zo was het zeteltal van de CDU bij deze verkiezingen op vier gekomen; dat er in twee gevallen continuïteit was met vroegere CSP-

raadszetels is een aanwijzing te meer dat de CDU in deze eerste fase vooral als een voortzetting van de CSP/PVP gezien moet worden.

Met die vier raadszetels was de CDU toch maar een uiterst marginaal verschijnsel in de Nederlandse politiek en leek ook gedoemd dit te blijven, tenzij zij tot de verbeelding sprekende personen tot zich zou weten te trekken. Voor het eerst gebeurde dat in 1928, toen het CDU-bestuur de jonge predikant J.J. Buskes jr. bereid vond op de algemene vergadering van dat jaar een rede te houden over het onderwerp "Troelstra's Gedenkschriften". Eind 1929 sloot Buskes zich bij de CDU aan; in de ruim tien jaar dat hij lid van deze partij was, vervulde hij bij uitstek de rol van haar geestelijk leidsman.

3.1.1. J.J. Buskes jr.

Johannes Jacobus Buskes was op 16 september 1899 te Utrecht geboren als zoon van een gereformeerde meubelmaker. Reeds op jeugdige leeftijd gaf hij blijk van theologische en politieke belangstelling, want niet alleen las hij als middelbare scholier reeds werken van Pascal, Vinet en Kierkegaard,²⁴ maar ook woonde hij vanaf zijn vijftiende regelmatig de door de Bond van Christen-Socialisten te Utrecht belegde bijeenkomsten bij. Vooral het christelijk gefundeerde antimilitarisme van Bart de Ligt maakte in deze oorlogsjaren grote indruk op hem.²⁵ Toch zou Buskes aanvankelijk nog de traditionele gereformeerde paden blijven bewandelen, want in 1917 liet hij zich als student in de theologie aan de Vrije Universiteit inschrijven, waar hij vooral de invloed van prof. dr. H. Bavinck onderging. Buskes behoorde tot de VU-studenten die in 1920 Kuiper ten grave droegen.

Ook in deze periode stond echter Buskes' ontwikkeling, die hem op veel terreinen tot een breuk met de gangbare opvattingen zou brengen, niet stil. Dat was vooral het gevolg van zijn lidmaatschap van de Nederlandsche Christen Studenten Vereeniging. Via haar studiesecretaris Nico Stufkens, die een groot aantal protestantse intellectuelen diepgaand heeft beïnvloed, kwam Buskes in de NCSV in aanraking zowel met de dialectische theologie van Karl Barth als met het socialisme - Stufkens zelf had zich bij de SDAP aangesloten.²⁶ Overigens bestonden er verbindingen tussen dialectische theologie en socialisme, want theologen als Barth, Thurneysen en hun voorgangers de beide Blumhardts hadden op grond van hun godsdienstige inzichten voor de sociaal-democratie gekozen.²⁷ Reeds als student gevoelde Buskes de behoefte anderen zijn inzichten deelachtig te maken, niet alleen in geschriften - hij was onder andere redacteur van diverse studentenbladen - , maar ook in gesproken vorm. Zo hield hij in januari 1923 een inleiding voor de Utrechtse afdeling van Patrimonium over het onderwerp "Internationale arbeidersbeweging".²⁸

Na zijn studie aanvaardde Buskes in 1924 een beroep naar het Texelse Oosterend. In het zich in deze jaren aftekenende conflict binnen de Gereformeerde Kerken koos hij de kant van de vernieuwingsgezinden die zich keerden tegen het sterker wordende streven naar consolidatie. Dit blijkt uit zijn medewerking vanaf het begin aan het in oktober 1925 verschijnende weekblad *Woord en Geest*, dat onder eindredactie van dr. J.G. Geelkerken stond.²⁹ Rond deze predikant van Amsterdam-Zuid spitste zich boven aangeduid conflict toe, dat uitliep op zijn schorsing en afzetting als gereformeerd predikant door de synode van Assen van 1926 vanwege een verschil van inzicht over de interpretatie van de eerste drie hoofdstukken van het bijbelboek Genesis.³⁰ In het kerkelijke conflict sprak Buskes zich resoluut vóór Geelkerken uit, maar om aan een schorsings- en afzettingsprocedure te ontkomen, waartegen hij zich geestelijk niet opgewassen voelde, liet hij zich door de Gereformeerde Kerk van Amsterdam-Zuid, die in overgrote meerderheid met Geelkerken meegegaan was, tot tweede predikant beroepen. Daarmee was hij buiten de Gereformeerde Kerken komen te staan. De kerk van Amsterdam-Zuid verenigde zich met andere groepen die al dan niet onder leiding van hun predikant Geelkerkens zijde gekozen hadden tot de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband.

Hoewel Buskes in deze eerste jaren van zijn predikantschap in hoge mate door deze theologische en kerkelijke kwestie in beslag genomen werd, verminderde zijn aandacht voor politieke en maatschappelijke vraagstukken niet. Dit blijkt wel uit het feit, dat hij in *Woord en Geest* de rubriek "Uit het sociale leven" ging verzorgen, waarin hij onder andere de urgentie van het arbeidersvraagstuk beklemtoonde.³¹ Dat bezig zijn met sociale en politieke vragen bleek ook uit zijn voor de CDU gehouden rede over "Troelstra's Gedenkschriften". Deze rede liet duidelijk Buskes' worsteling met het vraagstuk van de verhouding tussen Christendom en socialisme zien. Enerzijds sprak hij erin met sympathie en respect over het begin van Troelstra's strijd voor de ontrechte arbeidersklasse,³² anderzijds had het boek hem toch onbevredigd gelaten doordat Troelstra de realiteiten van zonde en genade in bijbelse zin niet kende.³³ Dat mocht echter geen ogenblik tot zelfverheffing leiden, want het feit dat het socialisme het Christendom afgewezen had, was juist veroorzaakt doordat er zoveel Christendom was zonder socialisme, dat wil zeggen zonder sociaal besef en zonder sociale idealen. Troelstra's gedenkschriften zouden daarom juist tot zelfonderzoek en zelfbeschuldiging dringen.³⁴ Buskes besloot zijn rede met een oproep tot het werken met hart en ziel in en voor de christelijk-sociale beweging.³⁵

Buskes' rede voor de CDU bleef niet onopgemerkt. *Het Volk* gaf er een verslag van, zonder commentaar,³⁶ maar in de antirevolutionaire pers werd stelling genomen door Buskes de vraag voor te leggen of hij het "de naar eenheid strevende anti-revolutionaire partij" nog moeilijker wenste te maken. Met dat streven naar eenheid werd bedoeld dat de ARP in het

kerkelijk conflict geen keuze gemaakt had. Gesuggereerd werd dat een zich openlijk tegen de ARP keren Buskes niet in dank afgenomen zou worden door zijn kerkgenoten, in casu de leden van het Hersteld Verband.³⁷

Buskes liet zich door dit dreigement niet beïnvloeden, want op de volgende algemene vergadering van de CDU zou hij weer als spreker opgetreden zijn, als hij om gezondheidsredenen niet verhinderd geweest was. En begin maart 1929 meldde *De Strijder* dat Buskes zich bereid verklaard had als medewerker op te treden, wat door het CDU-blad als "een groote aanwinst" beschouwd werd.³⁸ In diezelfde maand had Buskes overigens Amsterdam-Zuid als standplaats weer verruild voor Oosterend, waar inmiddels ook een Hersteld Verband-gemeente ontstaan was. De bekendmaking van Buskes' toetreding als lid van de CDU volgde op de algemene vergadering van oktober 1929. Partijvoorzitter Van der Brug maakte daarbij expliciet melding van Buskes' voorwaarde dat hij nooit enige kandidatuur wenste te aanvaarden, omdat zijn roeping als evangelieprediker elders zou liggen en zijn verlangen alleen uit zou gaan naar getuigen.³⁹

Het naar voren komen van Buskes als geestelijk leidsman viel min of meer samen met een aanscherping van het CDU-programa op een tweetal punten, die van grote betekenis voor het optreden van de partij zou blijken. Had de CDU in de eerste jaren van haar bestaan vooral het karakter van een voortzetting van de CSP gehad, die weinig indruk op de publieke opinie gemaakt had, door de toetreding van Buskes en enkele anderen, die hierna ter sprake zullen komen, en de programmawijzigingen veranderde het karakter van de partij en nam haar bekendheid toe. Dit wettigt het laten ingaan van een nieuwe fase in de geschiedenis van de CDU omstreeks het begin van 1929.

3.2. De CDU als antimilitaristische getuigenispartij, 1929-1932.

Naast de toetreding van enkele nieuwe figuren die in de komende jaren het gezicht van de CDU zouden gaan bepalen, was het vooral de wijziging van het programma op het punt van het oorlogsvraagstuk die de CDU in 1929 een nieuwe fase in haar bestaan deed ingaan. Op de algemene vergadering van mei 1928 lag een voorstel van de afdeling-Amsterdam ter tafel om in het urgentieprogramma het streven naar internationale ontwapening te vervangen door het streven naar ontwapening zonder meer, om zo de ontwapeningseis sterker tot uitdrukking te brengen. Door de late indiening van dit voorstel waren de afdelingen niet in staat geweest het te bespreken, zodat het niet in behandeling genomen kon worden. Besloten werd het te verwijzen naar de volgende algemene vergadering, waardoor intussen ook het hoofdbestuur de zaak nog eens kon bestuderen.⁴⁰ Op die volgende algemene vergadering, in januari 1929,

bleken de vertegenwoordigers van de meeste afdelingen vóór aanscherping van de ontwapeningseis in de richting van nationale ontwapening te zijn, terwijl het hoofdbestuur zich eenstemmig uitsprak voor ontwapening "als eisch van het Christelijk geweten". Op voorstel van de afdeling-Amsterdam werd ten slotte de volgende formulering in het program opgenomen: "Krachtig streven naar nationale en (of) internationale ontwapening als eisch van het Christelijk geweten".⁴¹

Het andere punt waarop de CDU in deze eerste helft van 1929 een verstrekkende politieke keuze deed, betrof het vraagstuk van het staatspensioen, dat sterk leefde in de Noordelijke provincies. In 1928 was een CDU-afdeling in Leeuwarden tot stand gekomen, waarbij zich ook Douwe Kalma, een van de voormannen van de Friese Beweging, had aangesloten. Kalma's lidmaatschap kan verbazing wekken omdat hij niet orthodox-protestants was, terwijl de CDU toch nadrukkelijk een orthodox karakter voor zich opeiste. Wel had Kalma zich in de jaren twintig in socialistische zin uitgelaten en blijk gegeven van een worsteling met religieuze vraagstukken, maar Kalma zal zich toch vooral aangesloten hebben om de mogelijkheid die hij zag, de CDU openlijk partij te doen kiezen voor de Friese zaak en zijn eigen leidende rol daarbij.⁴²

In de CDU ontwikkelde Kalma een grote activiteit; zo werd hij secretaris-penningmeester van haar met het oog op de naderende verkiezingen voor de Tweede Kamer tot stand gebrachte provinciale organisatie.⁴³ Ook was het Kalma die als spreekbuis van de Friese CDU er bij het hoofdbestuur op aan ging dringen zich nog voor deze verkiezingen van 1929 vóór staatspensioen uit te spreken⁴⁴ - waarschijnlijk hoopte hij dat een dergelijke uitspraak in de Noordelijke provincies electorale vruchten zou afwerpen.

Op grond van de vooraanstaande plaats die Kalma reeds jarenlang in de Friese Beweging innam had het CDU-bestuur hoge verwachtingen van hem. Niet alleen bood het hem de eerste plaats op de kandidatenlijst voor de Noordelijke provincies aan,⁴⁵ maar ook ging het "met veel genoegen" in op Kalma's voorstel een landelijk verkiezingsmanifest op te stellen. Wel leek het Van der Brug raadzaam hem enkele punten die daar in ieder geval in zouden moeten komen, mee te geven: leniging van de sociale nood, de onderwijskwesitie, de 48-urige werkweek, het woningvraagstuk, de rechtspositie van het overheidspersoneel en het pachtvraagstuk.⁴⁶ Dat aan een betrekkelijke buitenstaander in de politiek het ontwerpen van een zo belangrijk stuk overgelaten werd, is tekenend voor het gebrek aan leidende figuren in de CDU in deze vroege jaren.

Ook Kalma zelf toonde zich - niet openlijk - verrast, dat de CDU hem het opstellen toevertrouwde van dit manifest, "it earste stik dêr 't ik de Nederlânske polityk mei forbaze scil."⁴⁷ Hij hield zich overigens nauwgezet aan Van der Brugs aanwijzingen, zij het dat hier de literator aan het woord was: "De schrijnende tegenstelling tusschen tergende weelde en bitter gebrek moet worden bestreden", en: "Vertrouwende op God en

Zijn recht, weigere de Nederlandsche Regeering, hoe dan ook, mede te werken aan den gruwel van den modernen oorlog".⁴⁸ In eerste instantie werd Kalma's tekst door het hoofdbestuur goedgekeurd;⁴⁹ *De Strijder* kondigde het verschijnen van het manifest "in tienduizenden exemplaren" aan, zonder overigens iets over Kalma's rol bij de totstandkoming ervan mee te delen.⁵⁰ Maar naderhand maakte de afdeling Almelo bezwaar tegen een zin over de positie van de volkstaal waarin Kalma zijn wensen op het punt van het Fries neergelegd had.⁵¹ Kalma ging akkoord met schrapping ervan, maar was weinig gelukkig met de gang van zaken.⁵²

Behalve dit landelijk manifest schreef Kalma voor de Kamerverkiezingen ook nog een in het Fries gesteld "Manifest oan alle Friezen en Friezinnen". Sterker dan het landelijk manifest was dit polemisch van toon, vooral gericht tegen de ARP. Zo werd aan de uitspraak van de CDU vóór een goede pachtwet, die de positie van de "hierboer" (pachter) zou versterken, de opmerking toegevoegd dat Colijn nu al zo'n tien keer in Friesland, dat onder de werking van het pachtstelsel leed, gesproken had zonder ook maar een woord aan het pachtvraagstuk te wijden. En bij de CDU-eis van staatspensionering werd uitdrukkelijk vastgesteld dat deze door Colijn afgewezen werd, omdat arme oude mensen daar zifs inziens geen recht op zouden hebben.⁵³

Het manifest eindigde met de oproep te stemmen op nummer een van lijst dertien, de lijst van de "Kristlik Demokratyske Uny". Anders dan op grond van het aanbod van het CDU-bestuur verwacht had mogen worden, was dit echter niet D. Kalma - hij stond nummer twee - , maar F. Schurer. De verklaring hiervoor is eenvoudig: in de brief waarin CDU-secretaris J. Coenraads Kalma het lijsttrekkerschap voor de Noordelijke provincies aanbood, werd F. Schurer als nummer twee op de lijst genoemd, tenzij Kalma en Schurer liever van plaats wilden wisselen.⁵⁴ Van deze mogelijkheid hadden de beide vrienden blijkbaar gebruik gemaakt.

3.2.1. Fedde Schurer.

Anders dan Douwe Kalma behoorde Fedde Schurer wel tot het orthodox-protestantse volksdeel. In 1898 als zoon van een gereformeerde scheepstimmerman geboren, werd hij na de lagere school bij een Lemster timmerman in de leer gedaan. Zijn belangstelling bleek echter op ander terrein te liggen, zodat hij op achttienjarige leeftijd normaallessen ging volgen. Na het behalen van zijn onderwijzersdiploma kreeg Schurer in 1919 een aanstelling aan de christelijke school in Lemmer. In de jaren twintig raakte Schurer steeds meer betrokken bij de Friese taalbeweging, zowel als schrijver - in 1925 kwam zijn eerste bundel *Fersen* uit - als organisatorisch, doordat hij in de redactie van verschillende tijdschriften zitting kreeg. Schurer behoorde tot de jongeren die in 1924 voor een koerswijziging van het *Kristlik Frysk Selskip* in radicaal-nationalistische

richting zorgden; hij werd bestuurslid van deze orthodox-protestantse organisatie binnen de Friese Beweging.⁵⁵

Schurers politieke denken had zich in deze jaren vooral in antimilitaristische richting ontwikkeld. Het eerste zaad daarvoor was tijdens de Eerste Wereldoorlog gezaaid, toen Schurer in aanraking gekomen was met de geschriften van de hervormde godsdienstleraar Hilbrandt Boschma, waarin de principiële tegenstrijdigheid van het Christendom en de moderne oorlog onder woorden gebracht werd.⁵⁶ Van zijn nieuw verworven inzichten legde Schurer in 1919 getuigenis af in een ingezonden stuk in het *Gereformeerd Jongelingsblad*, waarin hij zich keerde tegen het daarin verschenen nationalistische en militaristische artikel "Onze Vlag". Schurer noemde het meer dan bedroevend, dat voor velen het begrip vaderlands-liefde nog altijd onafscheidelijk verbonden was met "messentrekkerij en moord"; hij vroeg zich af of het ontzettende drama van de laatste vijf jaar de mensen dan niets geleerd had. Wel hield hij de mogelijkheid van gewapende verdediging nog open, maar hij wilde deze tot het alleruiterste geval beperken.⁵⁷

Dit standpunt bracht Schurer nog niet tot een breuk met de traditionele confessionele politiek, want hij was korte tijd lid van de ARP.⁵⁸ Na zijn uittreden uit deze partij ging hij zich in het openbaar verder in antimilitaristische zin uitlaten. Dit bleek in het blad van het *Kristlik Frysk Selskip*, *Yn Us Eigen Taal*. Schurer reageerde hierin op hetgeen Daniel van der Meulen, hoofdredacteur van het antirevolutionaire *Friesch Dagblad*, geschreven had over een landdag van de Bijzondere Vrijwillige Landstorm te Beetsterzwaag. Van der Meulen, schrijvend onder het pseudoniem "Uddo", vergeleek het doodslaan van stropoppen met hetgeen de goddelozen in het laatste oordeel te wachten stond.⁵⁹ Schurer antwoordde daarop dat het ons niet paste om generale repetitie van het laatste oordeel te spelen, en dat Uddo zich hiermee op Gods rechterstoel geplaatst had.⁶⁰ Tot zijn verbazing kreeg Schurer hierover binnen het *Kristlik Selskip* voornamelijk bijval; aan Buskes schreef hij dit te zien als een bewijs "dat de geesten veranderen en dat Gods Geest werkt en over de wateren zweeft."⁶¹

Buskes trachtte hem in zijn antimilitaristische overtuiging te sterken door hem aan te raden G.J. Heerings *De zondeval van het Christendom* aan te schaffen. Schurer volgde deze raad op en schreef het kostelijk te vinden.⁶² Schurers breuk met de traditionele politieke opvattingen voltrok zich overigens niet uitsluitend op het terrein van oorlog en vrede, want in zijn literair werk gaf hij er blijk van dat hij ook op sociaal terrein tot nieuwe inzichten gekomen was. Zijn aansluiting bij de CDU kan dan ook als de logische uitkomst van een lang proces worden gezien.

Dat die aansluiting eerst in februari 1929 tot stand kwam moet waarschijnlijk uit het overwegend Hollandse karakter van de CDU verklaard worden: Schurer zal voordien eenvoudigweg nooit van de nieuwe partij gehoord hebben. Na zijn breken met de ARP had hij naar eigen zeggen

"maar wat op Staalman en Van de Laar gestemd",⁶³ maar hun partijen waren na 1925 sterk in betekenis achteruit gegaan respectievelijk van het politieke toneel verdwenen. In februari 1929 stelde zijn vriend en collega-onderwijzer Inne de Jong hem tijdens een schaatstocht van het bestaan van de CDU op de hoogte; Schurer besloot dadelijk lid te worden.⁶⁴ Aan dat lidmaatschap gaf hij een actieve invulling door het initiatief te nemen tot de oprichting van een afdeling Lemmer, waarvan hij zelf secretaris werd.⁶⁵

Ook met de toetreding van Schurer meende het CDU-bestuur een belangrijke versterking gekregen te hebben, want het bood hem een van de twee bovenste plaatsen op de Noordelijke lijst aan. Maar Schurer meende in het geheel niet geschikt te zijn voor een vooraanstaande rol in de politiek, een opvatting die hem gedurende zijn gehele optreden in de CDU parten zou spelen. In de losse toon die de correspondentie tussen beide literatoren kenmerkt, schreef Schurer aan Kalma dat hij in antwoord op het bestuursaanbod partijsecretaris Coenraads om wat lektuur en om de statuten gevraagd had, want hij wist niets positiefs over de CDU, "bihalven de fytsbilesting (en det is hwet negatyfs, went dy moat ofskaft wirde)".⁶⁶ Desondanks liet hij zich, in overleg met Kalma, de benoeming tot Noordelijk lijsttrekker van de CDU welgevallen. Het was in die hoedanigheid dat hij op 27 april 1929 voor de afdeling Leeuwarden van de CDU zijn rede "Kristendom en Oarloch" hield, die niet alleen een belangrijke wending aan zijn eigen leven zou geven, maar ook indirect zou bijdragen aan de vergroting van de landelijke bekendheid van de CDU.

3.2.2. De Kamerverkiezingen van 1929.

Die grotere bekendheid kon de CDU wel gebruiken, want weinig wees er in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van juli 1929 op dat de partij daarbij reeds successen tegemoet zou kunnen zien. Wel was het aantal afdelingen en correspondentschappen sinds de oprichting tot zo'n 25 toegenomen⁶⁷ - ledenaantallen kennen we voor deze periode niet. Maar uit het feit dat aan een betrekkelijke buitenstaander als Kalma en een nieuweling in de politiek als Schurer onmiddellijk de bovenste plaatsen op de lijst in een aantal provincies aangeboden werden, blijkt wel hoe zeer de CDU om personen van naam verlegen zat. Uiteraard zat bij de keuze van Kalma en Schurer ook de wens voor te profiteren van hun bekendheid als voormannen van de Friese Beweging.

Ook afgezien van de Noordelijke provincies kwam de CDU niet met een landelijke lijsttrekker. Hoewel het de bedoeling was in alle kieskringen mee te doen, gebeurde dit uiteindelijk niet in de kieskringen's Hertogenbosch, Dordrecht en Haarlem, in de beide laatste gevallen door "een betreurenswaardige samenloop van omstandigheden".⁶⁸ In Haarlem had

de secretaris van de afdeling de indiening van de kandidatenlijst op de laatste dag laten aankomen. Door de drukte op de dag na Pinksteren miste hij echter een aansluiting met de trein, waardoor hij 45 minuten te laat was om de kandidatenlijst nog in te kunnen leveren.⁶⁹

In de beide resterende Noordhollandse kieskringen werd de CDU-lijst aangevoerd door de Amsterdammer P.L. Gerritse. Pieter Leendert Gerritse was een autoriteit op het gebied van de sociale verzekering. Na bij de Raad van Arbeid in de hoofdstad alle rangen tot en met die van chef personeel doorlopen te hebben, werd hij secretaris van de Vereniging van Raden van Arbeid en directeur van het bureau van die vereniging. Zonder hem zou het grote complex van de sociale verzekering in Nederland "volkomen ondenkbaar" zijn.⁷⁰ In het conflict binnen de Gereformeerde Kerken had hij de kant van Geelkerken gekozen, want in de Gereformeerde Kerk van Amsterdam-West was hij de spreekbuis geweest van de "bezwaarders" tegen de uitspraak van de Asser synode⁷¹ - eind 1927 hadden dezen een eigen Hersteld Verband-gemeente gevormd.⁷² Vanaf het begin was Gerritse medewerker aan *Woord en Geest*, waarin hij onder de schrijversnaam "Peelge" rake beschouwingen ten beste gaf. Ontleende Gerritse aan deze en andere sociale en publistieke activiteiten zeker een vrij grote bekendheid, toch moet zijn keuze als lijsttrekker in Noord-Holland als een bij gebrek aan beter gekwalificeerd worden, want hij was iemand die liever op de achtergrond bleef, en de politieke arena trok hem maar weinig.⁷³ In de verdere ontwikkeling van de CDU zou hij dan ook geen rol op de voorgrond spelen.

A.P. Jungcurt was de CDU-lijsttrekker in de kieskringen Rotterdam en Den Haag en in zijn provincie van herkomst Zeeland. Ook van hem kan gezegd worden dat hij wel een zekere algemene bekendheid genoot, op grond van zijn optreden in de aan de CDU voorafgaande christelijk-progressieve partijtjes en als secretaris van de Unie van Christelijke Onderwijzers. Deze laatste organisatie telde slechts ongeveer duizend leden; dit betekende dat van Jungcurts lijsttrekkerschap geen al te grote electorale effecten verwacht konden worden.

In de overige kieskringen waar de CDU meedeed voerde partijvoorzitter Van der Brug de lijst aan. Behalve in zijn eigen kieskring Leiden was dat dus in de kieskring Tilburg en in de provincies Overijssel, Gelderland, Utrecht en Limburg.⁷⁴ Bij het in de partij gehouden referendum voor de vaststelling van een kandidatenlijst⁷⁵ was hij "met vrij groote meerderheid" als nummer een aangewezen,⁷⁶ maar blijkbaar hadden hij en de overige leden van het hoofdbestuur het daarna toch beter gevonden om in verschillende delen van het land met lijsttrekkers met een zekere regionale binding uit te komen. Overigens was Van der Brug ook niet de persoon, gezien zijn reeds genoemde gebrek aan spreekvaardigheid, aan wie als eventueel landelijk lijstaanvoerder grote electorale aantrekkingskracht toegeschreven kon worden.

Hoewel de CDU al haar bescheiden krachten inspande om haar bekendheid te vergroten, onder andere door het beleggen van openbare vergaderingen, die in sommige gevallen tot de oprichting van nieuwe afdelingen leidden,⁷⁷ leverde deze verkiezingscampagne geen werkelijke doorbraak op. De bestrijding tijdens deze campagne kwam in hoofdzaak van de anti-revolutionaire pers. Zo ontkende de antirevolutionaire *Goudsche Post* dat de "christelijke-democraten" eigen doel en richting zouden hebben. "Zij hollen achter de SDAP aan, overgieten haar leuzen met een christelijk sausje, plakken er een paar bijbelteksten aan vast, en maken dan wonderveel lawaai."⁷⁸ Het antirevolutionaire hoofdorgaan *De Standaard* besteedde pas vlak voor de verkiezingsdatum aandacht aan de actie van de CDU. Het blad constateerde dat de christen-democraten ditmaal als leuzen "vrijhandel, staatspensioen en ontwapening" hadden, terwijl zij nog niet lang geleden het diametraal tegenovergestelde bepleitten. Volgens *De Standaard* legde de CDU het accent bij de nationale ontwapening, en hierop richtte het blad dan ook zijn bestrijding. De christen-democraten zouden samen met communisten, sociaal-democraten en vrijzinnig-democraten Nederland weerloos willen maken te midden van een gewapende wereld. In het begrip "christen-democratie" werd het bijvoeglijk naamwoord door het zelfstandig naamwoord verslonden.⁷⁹

Wat het effect van deze bestrijding geweest is, valt bij benadering niet te zeggen. Misschien was dit wel eerder positief voor de CDU dan negatief, want het grootste probleem waarmee de partij nog steeds te kampen had, was haar onbekendheid. Die onbekendheid, in combinatie met het ontbreken van een of meer lijsttrekkers die in staat waren grotere groepen van het electoraat aan te spreken, weerspiegelde zich ook in de verkiezingsuitslag. Alles bij elkaar behaalde de CDU 12.780 stemmen, dat is 0,38% van de in Nederland uitgebrachte geldige stemmen. De CDU-aanhang bleek niet evenwichtig over het land gespreid te zijn. In absolute zin was de kieskring Amsterdam - samenvallend met de gemeente - duidelijk koploper: hier behaalde de CDU 2.513 stemmen (0,74%).⁸⁰ Ter verklaring van deze voor de CDU relatief gunstige uitslag kan gewezen worden op een bepaalde traditie in Amsterdam om christen-democratisch (Staalman) of christen-socialistisch te stemmen, maar daarnaast lijkt de kerk scheuring die zich met name in Amsterdam-Zuid voltrokken had, van invloed geweest te zijn. Wanneer we letten op de spreiding van de CDU-stemmen over de verschillende delen van de stad,⁸¹ dan blijkt de CDU duidelijk het hoogst (1,4%) te scoren in het stadskwartier waar de Parkkerk in lag.⁸² Van deze gereformeerde kerk van Amsterdam-Zuid had het grootste gedeelte in het kerkelijk conflict de kant van haar predikant Geelkerken gekozen.

Nu is het zeker niet zo, dat op basis van een dergelijk simpel gegeven geconcludeerd zou mogen worden dat het dus vooral leden van het Hersteld Verband geweest zijn die in 1929 op de CDU gestemd hebben. Amsterdam-Zuid had van alle H.V.-gemeenten het sterkst de trekken van

een echte gereformeerde kerk behouden,⁸³ wat ook een voorkeur bij een deel van de leden voor de ARP betekend zal hebben - ook Geelkerken was zich na zijn breuk met de Gereformeerde Kerken op de ARP blijven oriënteren.⁸⁴ Anderzijds is het verband te opvallend om geheel onvermeld te laten, zeker tegen de achtergrond van de wetenschap dat de CDU binnen het Hersteld Verband als geheel vrij veel aanhang gehad heeft.⁸⁵ Ook het lijsttrekkerschap van P.L. Gerritse wijst in de richting van een bepaalde samenhang. Van CDU-zijde zelf werd achteraf een bepaald verband met de kerkelijke kwestie gelegd: bij de CDU-stemmen in Amsterdam in 1929 zouden "zeker eenige oppositie-stemmen ... tegen de toenmalige besluiten der Gereformeerde Synode" geweest zijn.⁸⁶ Het geheel overziende moet tot een zekere positieve invloed van de scheuring in de Gereformeerde Kerken op het stemmental van de CDU in Amsterdam geconcludeerd worden, zonder dat die invloed zich nader laat vaststellen.

Na Amsterdam bracht de kieskring Zwolle (provincie Overijssel) de CDU de meeste stemmen: 1.952 (0,87%). Deze stemmen waren vooral afkomstig uit enkele Twentse gemeenten, waar de CDU er in 1927 in geslaagd was raadszetels te verwerven. Almelo was hierbij de onbetwiste koploper met 550 stemmen (3,89%), hetgeen toch aanzienlijk minder was dan in 1927. Borne leverde ditmaal zelfs een hoger percentage op: met 182 stemmen werd 4,89% behaald. De derde plaats waar in 1927 een raadszetel behaald was, Vriezenveen, gaf met slechts 44 stemmen (1,32%) een tegenvallend resultaat te zien. Wel sloot zich bij Almelo en Borne nu een derde centrum van textielnijverheid aan: in de gemeente Hellendoorn, met als industrieel centrum Nijverdal, behaalde de CDU 151 stemmen (2,63%). De beide grootste Twentse industriesteden droegen in absolute zin in niet onbelangrijke mate aan het Overijsselse totaal bij, maar in verhouding tot hun omvang was de CDU-aanhang hier toch nog niet groot: Enschede 142 stemmen (0,64%) en Hengelo 84 stemmen (0,55%). Behalve in Twente behaalde de CDU in Overijssel een belangrijk stemmenaantal in Zwolle, waar in 1928 een afdeling tot stand gekomen was: 197 stemmen (1,04%).⁸⁷

Bij een poging tot verklaring van het relatief gunstige verkiezingsresultaat voor de CDU in een aantal Twentse gemeenten, met Almelo als kern, is men geneigd te denken aan aanhang onder de arbeiders in de textielindustrie, en dan in het bijzonder bij de christelijk georganiseerden onder hen. De in 1927 in de Almelse raad herkozen Joh. Beunk was actief in de bij het CNV aangesloten textielarbeidersbond "Unitas"⁸⁸ en had namens deze ook zitting in het bestuur van de Almelse Christelijke Besturenbond. Bij de verkiezingen van 1929 stond Beunk op de zesde plaats van de CDU-lijst in Overijssel.⁸⁹ Blijkbaar werd ook van antirevolutionaire zijde het gevaar van de CDU voor haar aanhang onder de christelijk georganiseerde arbeiders gevoeld, want niemand minder dan ARP-Kamerkandidaat en CNV-secretaris H. Amelink trad in het kader van de campagne voor deze verkiezingen in Almelo op. Amelink was overigens

zelf uit Twente afkomstig en was zijn vakbondsloopbaan in de christelijke textielarbeidersbond begonnen.⁹⁰

In zijn verkiezingstoespraak keerde Amelink zich nadrukkelijk tegen de CDU: hij bestreed haar programmapunten staatspensioen en nationale ontwapening en kwam tot de conclusie dat het program van de CDU parallel liep met dat van de sociaal- en vrijzinnig-democraten. Van de gelegenheid tot debat werd gebruik gemaakt door Beunk, die Amelink verweet met zijn positie als secretaris van het CNV propaganda te maken voor de ARP en daardoor de politieke neutraliteit van het CNV te schenden. Amelink moest zijns inziens dienst doen als stemmenlokker, maar eenmaal in de Kamer zou hij door Colijn gedresseerd worden, zoals deze ook diens voorgangers (arbeidersvertegenwoordigers in de ARP-fractie) gedresseerd had. In zijn weerwoord zei Amelink vóór politieke neutraliteit van de christelijke vakbeweging te zijn, maar deze moest het juist waarderen dat de ARP aan haar verlangen voldeed door een van haar leden op de lijst voor de Tweede Kamer te zetten.⁹¹

Is er een winnaar aan te wijzen in deze slag om de Almeloise christelijk georganiseerde arbeiders? Gewezen kan worden op de teruggang van de CDU-aanhang van 818 in 1927 tot 550 in 1929, maar daarbij moet aangenomen worden dat een aantal potentiële stemmers van de CDU op andere lijsten gestemd had vanuit de - gerechtvaardigde - vrees, dat landelijk geen zetel behaald zou worden.⁹² Daarnaast heeft Amelink misschien met zijn optreden een verdere doorbraak in de richting van de CDU in bepaalde Twentse gemeenten nog weten te voorkomen. Dat zou dan toch slechts een tijdelijke overwinning blijken, want de Kamerverkiezingen van 1933 zouden deze doorbraak wel te zien geven.

Behalve in Overijssel boekte de CDU ook in Drente een duidelijk boven het landelijk gemiddelde liggend resultaat: met 661 stemmen werd hier 0,75% behaald. Dit is opmerkelijk, omdat hier, anders dan in Overijssel, nauwelijks organisatorische kernen aanwezig waren en het regionale element op de lijst ontbrak. Wel had de CDU in Drente in april 1929 een belangrijke versterking gekregen doordat de hervormde predikant van Schoonoord ds. I. Faber zich als lid opgegeven had. Naar eigen zeggen had hij vroeger naar vermogen Van de Laar gesteund. Voor de CDU zag hij in Schoonoord goede mogelijkheden, want nu werden veel kerkelijk meelevende mensen naar de SDAP gedreven, hetgeen hij zeer ongewenst achtte.⁹³ Een vergadering van het Provinciaal Comité van de Christelijk Nationale Werkmansbond had hem geleerd, dat de mogelijkheden voor Drente als geheel goed waren.⁹⁴ Daarmee zijn we in de rechtzinnig-hervormde sfeer beland en het lijkt waarschijnlijk dat de CDU-aanhang in Drente bij deze verkiezingen vooral in die hoek gezocht moet worden.

Dat de CDU in de provincie Groningen geen opzienbarend resultaat zou behalen, was al aangekondigd door de problemen die de indiening van de kandidatenlijst opgeleverd had. De CDU had hier slechts een kleine afdeling in Vlagtwedde, als voortzetting van een CSP-afdeling,

maar deze bestond, volgens Unie-secretaris Coenraads, uit "gewone, onontwikkelde mensen", aan wie je zo'n indiening haast niet kon toevertrouwen.⁹⁵ Maar bovendien moest een kandidatenlijst door een aantal stemgerechtigden uit de kieskring (in dit geval de provincie) ondertekend worden. Hiervoor wendde Kalma, die door het hoofdbestuur te hulp geroepen was, zich tot ds. H.N. IJsbrandy, hervormd predikant te Groningen en zelf lid van de christelijk-antimilitaristische vereniging Kerk en Vrede, met de vraag of deze hem de namen van rechtzinnige Kerk en Vrede-leden zou kunnen verschaffen. Kalma veronderstelde blijkbaar dat dezen bereid zouden zijn de kandidatenlijst van de CDU te ondertekenen. Ds. IJsbrandy moest hem echter antwoorden dat in de Kerk en Vrede-afdeling het "rechtsche" element vrijwel geheel ontbrak.⁹⁶

Hoe ondanks deze problemen toch een rechtsgeldige kandidatenlijst ingediend is, onttrekt zich aan onze waarneming. Mede door het zo goed als geheel ontbreken van een organisatiestructuur in deze provincie behaalde de CDU slechts 680 stemmen (0,39%). Duidelijk daarbovenuit kwam de CDU uitsluitend in een aantal Oost- en Zuid-Oost-Groningse gemeenten, met als hoogste Vlagtwedde (72 stemmen; 1,40%) en Nieuwe Pekela (35 stemmen; 1,55%).⁹⁷ In beide gevallen ging het om gemeenten waar Van de Laars CSP/PVP bij eerdere verkiezingen relatief goede resultaten had geboekt.

Terwijl de kieskring Amsterdam de CDU het grootste aantal stemmen opleverde, behaalde de partij het hoogste percentage in de kieskring Leeuwarden, samenvallend met de provincie Friesland. De 1.850 hier op de CDU uitgebrachte stemmen waren goed voor 0,97%, waarmee de Unie overigens, zowel qua stemmental als qua percentage, duidelijk ten achter bleef bij de resultaten in Friesland van de CSP in de eerste helft van de jaren twintig.⁹⁸ Een dergelijke vergelijking dringt zich op, niet alleen omdat de CDU in deze vroege fase vrij sterk het karakter van een voortzetting van de CSP had, maar ook omdat in Friesland getracht was de vroegere CSP-aanhang te mobiliseren. "Eenige oud-CSP-ers" hadden namelijk hun vroegere partijgenoten in Friesland opgeroepen ditmaal hun stem op de CDU uit te brengen. Daarbij wezen zij erop dat op de kandidatenlijst verschillende oud-CSP-ers voorkwamen (het Goudse duo Van der Brug en Steketee, CDU-penningmeester L.P. du Bois uit Amsterdam en het Almelse raadslid J. Beunk). Daarnaast achtten zij uiteraard de programmatische overeenkomsten tussen beide partijen van belang, zoals het ijveren voor premievrij staatspensioen, antimilitarisme en bestrijding van het alcoholisme.⁹⁹

Uit het CDU-stemmenaantal in Friesland als geheel valt af te leiden dat deze oproep slechts gedeeltelijk succesvol geweest was. Dit wordt bevestigd door het feit, dat niet die gemeenten waar de CSP raadszetels gehad had (Leeuwarden, Leeuwarderadeel en Harlingen) de hoogste CDU-percentages opleverden,¹⁰⁰ maar dat een heel andere gemeente er in dit opzicht uitsprong. Dat was Lemsterland, waar de CDU met 406 stemmen

12,55% behaalde. Op dit opmerkelijke resultaat dient nader ingegaan te worden.

Men moet hier van een "Schurer-effect" spreken. Wel was Fedde Schurers propaganda voor de CDU nog maar van recente datum - gezien het tijdstip van zijn eigen toetreden - , maar het voorbereidende (anti-militaristische) werk was verricht door de mede op zijn initiatief tot stand gekomen afdeling van Kerk en Vrede. Deze Kerk en Vrede-afdeling vormde de kern waaromheen de CDU-propaganda gestalte kon krijgen. Schurer zelf was het agitatorische middelpunt en vond bij een brede schare gehoor. De vergadering waarin hij eind juni in Lemmer sprak werd door meer dan 400 mensen bijgewoond, terwijl er ook nogal wat onverrichterzake teruggekeerd waren bij gebrek aan plaats. Uiteraard waren dit niet alleen Schurers geestverwanten, want ook socialisten en communisten waren flink vertegenwoordigd. Ook in de plaatsen rondom Lemmer trad Schurer als spreker op; zo te Balk, waar overigens slechts 40 toehoorders waren, en te Echten.¹⁰¹

Zoals te verwachten ondervond Schurer met zijn uitgesproken ontwapeningsstandpunt niet alleen bijval maar ook felle bestrijding. Die kwam in de eerste plaats van de kant van de leiding en het bestuur van de christelijke school waaraan hij verbonden was. Begin 1929 had zijn schoolhoofd hem reeds te kennen gegeven dat hij door zijn antimilitaristische uitingen onmogelijk meer in zijn positie te handhaven zou zijn; hij was geen Calvinist meer en zou geen geschiedenis-onderwijs meer kunnen geven.¹⁰² Voor de verkiezingen zou echter de bom nog niet barsten omdat, naar Schurer zelf veronderstelde, het schoolbestuur, bang voor verlies van leerlingen, nog niet durfde toeslaan. Wel nam de polarisatie steeds verder toe en beleefde de schoolvereniging een "unnatuerlike groei" doordat veel medestanders van Schurer als lid toetraden, om als het nodig zou zijn "in sint in 't ponkje te dwaen."¹⁰³ Het zullen deze tegenstellingen in en buiten de school geweest zijn, die zeker in Lemmer en onmiddellijke omgeving bekend geworden waren, en Schurers overtuigingskracht, waaruit in de eerste plaats het verkiezingssucces van de CDU in Lemsterland verklaard moet worden.

Tot die onmiddellijke omgeving moet dan ook het aangrenzende Gaasterland gerekend worden, want hier haalde de CDU het op een na hoogste provinciale percentage, namelijk 2,82 (77 stemmen). Ook in deze gemeente woonde een overtuigd antimilitaristische onderwijzer in de persoon van Inne de Jong, maar anders dan Schurer had De Jong de plaatselijke verhoudingen niet willen belasten door het stichten van een CDU-afdeling in Gaasterland; in plaats daarvan had hij zich bij de afdeling Lemmer aangesloten.¹⁰⁴ Die verhoudingen waren toch al belast doordat zich eind 1928 in Oudemirdum een kerkscheuring voorgedaan had. Ongeveer een derde deel (185 zielen) van de plaatselijke gereformeerde kerk had zich achter haar predikant ds. S.P. Vermeer geschaard, die zich niet aan de besluiten van de Asser synode had willen conformeren.¹⁰⁵

Rekening moet worden gehouden met de mogelijkheid dat het relatief hoge CDU-percentages in Gaasterland, behalve uit het uitstralende effect van Schurer en zijn Lemster afdeling, ten dele ook verklaard moet worden uit de aanwezigheid van een Hersteld Verband-gemeente, al dient men te bedenken dat deze slechts een vrij klein aantal stemgerechtigden telde.

3.2.3. Schurers ontslag.

Het gevolg van Schurers antimilitaristische propaganda in het kader van de verkiezingsactie van de CDU leek zo voornamelijk beperkt te blijven tot het onverwacht grote aantal CDU-stemmen in Lemsterland. Dat er veel verdergaande gevolgen uit voort zouden vloeien voor Schurer persoonlijk en voor de CDU, kwam vooral door de reactie die die propaganda opgeroepen had bij de hoofdredacteur van het *Friesch Dagblad*, de al eerder genoemde Daniël van der Meulen. Schurers eind april in Leeuwarden gehouden toespraak was als brochure onder de titel "Kristendom en Oarloch" in druk verschenen. Centraal erin stond de passage uit de Bergrede waarin Jezus leert de vijanden lief te hebben. Het Christendom had op allerlei manieren getracht aan deze eis te ontkomen, maar Schurer bestempelde al deze theorieën als "laffe leugens".¹⁰⁶ Zijn conclusie ging in de richting van de persoonlijke dienstweigering, want de CDU zou tot taak hebben tot het volk te getuigen: "Volg de stem van uw geweten, en laat u niet meer africhten en dresseeren voor moordenaarswerk."¹⁰⁷

Onmiddellijk na de verkiezingen wijdde "Uddo" niet minder dan veertien hoofdredactionale commentaren aan deze brochure.¹⁰⁸ Daarin werd Schurers christelijk gefundeerd antimilitarisme te vuur en te zwaard bestreden. Schurer vond dat Uddo's artikelen alles overtroffen wat hij tot dusverre aan domheid en boosaardigheid had zien demonstreren. Tegenover Buskes uitte hij de veronderstelling dat deze perscampagne opgezet was om de sfeer te scheppen die het voor het schoolbestuur mogelijk zou maken stappen tegen hem te ondernemen.¹⁰⁹

Die lieten niet lang op zich wachten. Nadat Schurer door het schoolbestuur eerst enkele malen mondeling over zijn opvattingen aan de tand gevoeld was, werden hem in oktober schriftelijke vragen voorgelegd. Schurers antwoorden hierop leverden blijkbaar nog niet het materiaal op, nodig voor zijn ontslag. Hij kreeg nu een tweede stel vragen te beantwoorden, ditmaal opgesteld door de door het bestuur in de arm genomen advocaat en antirevolutionaire politicus mr. P.S. Gerbrandy. Schurers antwoorden, die hij overigens met de vragen in druk liet verschijnen,¹¹⁰ maakten het het bestuur mogelijk om door te zetten, want in februari 1930 werd hem een verklaring ter tekening voorgelegd. Daarbij zou hij onder meer moeten beloven in zijn onderwijs in niets te doen blijken van zijn in "Kristendom en Oarloch" en in zijn beantwoording van de vragen gebleken opvattingen "speciaal wat betreft het punt persoonlijke dienst-

weigering en de gewenschtheid, dat elke Christen daartoe kome." Boven- diens moest hij verklaren alles te zullen vermijden "wat in de harten en hoofden der kinderen de overtuiging omtrent de positie van het over- heidsgezag, gelijk die in Geref. en Confess. kringen wordt beleden, zou ondermijnen". Hij diende zich op dit punt te gedragen naar de in die kringen traditionele opvattingen, "zonder reserve". Tenslotte werd het hem verboden buiten de school opzettelijk propaganda voor zijn opvattingen te maken.¹¹¹

Na Schurers resolute weigering een dergelijke verklaring te tekenen werd hem op 17 maart 1930 de mededeling van zijn schorsing per 1 april gedaan, terwijl hem tegelijk per 1 mei ontslag aangezegd werd. Inmiddels had de landelijke pers zich van wat steeds meer het karakter van een "zaak-Schurer" ging aannemen meester gemaakt; het bericht van zijn schorsing verscheen de volgende dag in de dagbladen.¹¹² Deze publiciteit leidde tot een stroom brieven aan Schurer, waarin hem sterkte toegewenst werd en hij opgeroepen werd vol te houden. Onder de briefschrijvers bevond zich dr. J.G. Geelkerken, die weliswaar verklaarde zijn bedenkin- gen tegen het standpunt van Kerk en Vrede en de CDU inzake het oorlogsvraagstuk te hebben, maar toch zijn sympathie uitsprak voor Schurers strijd voor gewetens- en overtuigingsvrijheid.¹¹³ Ook Bart de Ligt betuigde Schurer zijn steun, evenals prof. dr. G.J. Heering, de voorzitter van Kerk en Vrede.¹¹⁴

Binnen Kerk en Vrede werd een actie gevoerd om orthodoxe predikan- ten een verklaring tegen het ontslag te doen tekenen. Deze verklaring was gericht tot de Commissie van Beroep, ingesteld door de Schoolraad van Scholen met den Bijbel, tot welke Schurer zich ten aanzien van zijn schorsing en ontslag gewend had. De 55 orthodoxe predikanten die de verklaring tekenden, waren van mening " ... dat de actie der Vereeniging 'Kerk en Vrede' de volle instemming verdient van de orthodoxe Christus- belijders, en dat naar hun meening het lidmaatschap van deze organisatie geen beletsel, maar veeleer een aanbeveling zal moeten zijn, om als onderwijzer aan een christelijke school te zijn verbonden."¹¹⁵ Dit naar aanleiding van het feit dat het schoolbestuur ook Schurers lidmaatschap van Kerk en Vrede als een reden van ontslag aangevoerd had.

In zijn procedure bij de Commissie van Beroep liet Schurer zich juridisch bijstaan door zijn partijgenoot Jungcurt, secretaris van de Unie van Christelijke Onderwijzers en door de Leeuwarder advocaat mr. R. Pollema, Eerste Kamerlid voor de CHU. Diens aanbod om Schurer pro deo te verdedigen moet geplaatst worden tegen de achtergrond van de vooral in Friesland scherpe tegenstelling tussen ARP (de meerderheid van het schoolbestuur, bijgestaan door mr. Gerbrandy) en CHU.¹¹⁶ Maar voor steun bij de geestelijke en godsdienstige kant van de zaak had Schurer zich tot Buskes gewend,¹¹⁷ die zich dadelijk tot hulp bij de verdediging bereid verklaarde, omdat de kwestie zijn inziens voor de toekomst van het christelijk onderwijs van de grootste betekenis was.¹¹⁸

Ondanks deze steun leek de kans dat het ontslag vernietigd zou worden gering, gezien de samenstelling van de Commissie van Beroep. Deze bestond namelijk uitsluitend uit antirevolutionairen, onder wie de toekomstige leider van de ARP Jan Schouten. Nadat de partijen op 9 juli 1930 door de Commissie gehoord waren, volgde op 16 september de uitspraak. Schurers ontslag werd bevestigd, met als kern van de motivering dat zijn zienswijze inzake het verrichten van militaire dienst in strijd was met de gereformeerde belijdenisgeschriften "gelijk ze op dit punt steeds zijn opgevat en uitgelegd."¹¹⁹ Nog diezelfde maand vertrok Schurer naar Amsterdam om onderwijzer aan een openbare school te worden.

3.2.4. Een beginselverklaring en een partijprogramma.

In het bovenstaande is vrij uitvoerig op "de zaak Schurer" ingegaan omdat deze landelijk sterk de aandacht getrokken had. Daarmee had ook de CDU een grotere bekendheid gekregen, want ten slotte was het een voor de CDU gehouden toespraak geweest die de directe aanleiding gegeven had tot schorsing en ontslag. Schurer was er een veelgevraagd spreker door geworden; zowel voor als na zijn definitieve ontslag trad hij op vele plaatsen als spreker op voor afdelingen van Kerk en Vrede of de CDU. Niet de verkiezingen zelf, maar deze nasleep had tot grotere bekendheid van de CDU en daarmee samenhangend groei van de partij geleid. De partijleiding constateerde ook los van de zaak-Schurer een sterk vooruitgaande belangstelling voor de CDU juist na de verkiezingsstrijd.¹²⁰ In Leiden kon een nieuwe afdeling opgericht worden.¹²¹

Ook op de in oktober 1929 gehouden algemene vergadering kwam die toegenomen belangstelling tot uiting, want bij het openbare gedeelte ervan bleek het zaaltje van de "Christelijke Werkmansbond" te Amsterdam te klein; gangen en trappen stonden vol.¹²² Het publiek was afgekomen op Buskes, die zijn rede de titel "De drie groote vragen" meegegeven had. In deze rede zette Buskes de grote lijnen van de CDU-politiek voor het komende decennium uit. Als de drie vragen waar het op aankwam, noemde hij de sociale vraag, de internationale vraag en de koloniale vraag. Bij de bespreking van de eerste kwam hij tot een rechtstreekse veroordeling van het kapitalisme, waarbij hij zich, behalve op de "jonge" Kuyper, beriep op *De strijd om nieuwe maatschappijvormen* van mr. P.S. Gerbrandy, die in de zaak Schurer zijn tegenstander zou worden. Buskes omschreef hem als "een van de weinige anti-revolutionairen, die tegen onze maatschappij principiële bezwaren heeft."¹²³ Opmerkelijk was voorts het volledig partij kiezen van Buskes voor CNV-secretaris H. Amelink in diens controverse met prof. dr. H. Dooyeweerd over de medezeggenschap van arbeiders in economische aangelegenheden¹²⁴ - zoals zojuist al bleek, behoorde Amelink tot de geharnaste bestrijders van de CDU.

Bij de behandeling van de internationale vraag bracht Buskes de bijbelse fundering van de nationale ontwapening naar voren en hekelde hij de naïviteit van de verdedigers van het recht van oorlog; de daarbij gegeven voorbeelden waren alle uit antirevolutionaire en gereformeerde kring afkomstig. Voor het werkelijke karakter van de moderne oorlog wees Buskes op diverse romanschrijvers, in het bijzonder op Remarque. Steun voor de zijns inziens nauwe band tussen oorlog en kapitalisme meende hij te kunnen vinden bij jhr. mr. A.F. de Savornin Lohmans *Gedachten over oorlog en vrede*. De beschuldiging dat de christelijke voorstanders van nationale ontwapening zouden heulen met socialisten en communisten, wees Buskes krachtig van de hand onder verwijzing naar de eigen motivering van dit standpunt.¹²⁵

Rond deze beide vragen zou de politieke actie van de CDU gestalte krijgen, maar Buskes noemde nog een derde, gelijkwaardig aan de beide andere: de koloniale vraag. Hierin zou Buskes echter niet gevolgd worden, want de aandacht in de CDU voor het koloniale vraagstuk zou beperkt blijven, waarmee de CDU zich overigens niet onderscheidde van de meeste andere politieke partijen. Buskes was echter van mening dat "de voortgang der tijden de koloniale vraag met onweerstaanbare kracht op den voorgrond" schoof.¹²⁶ Hij pleitte voor een zo krachtig mogelijke medewerking aan de zelfstandigwording van Indië, en keerde zich scherp tegen de door Colijn verdedigde opvatting dat alleen Nederland als voogd over het tijdstip van die zelfstandigheid te beslissen had.¹²⁷ In zijn peroratie bracht Buskes het voor hem alles beheersende perspectief van het Koninkrijk Gods naar voren: "Wij gelooven in de komst van het Koninkrijk Gods. Daarom kunnen wij de sociale, internationale en koloniale verhoudingen van het oogenblik onmogelijk aanvaarden. Daarom prediken wij een heilige ontevredenheid."¹²⁸

Ook in het huishoudelijk gedeelte van deze algemene vergadering kwam Buskes aan het woord. Centraal daarin stond de vraag of er een uitvoeriger politiek programma moest komen. De afdelingen Amsterdam en Almelo hadden een voorstel daartoe ingediend dat de steun gekregen had van het hoofdbestuur.¹²⁹ Ter vergadering werd dit echter bestreden door Den Haag en Leiden, die meenden dat de Unie zich niet te veel moest vastleggen, omdat het sociale en economische wereldbeeld met de jaren wisselde; de CDU zou dan de narigheid krijgen van een program dat de handen bond.¹³⁰ Buskes was het hier niet mee eens: politiek was geen preken, de CDU moest weten wat zij wilde en dat in een program neerleggen. De vergadering besloot daarop het hoofdbestuur een programcommissie te doen samenstellen.¹³¹ Daarbij zou de grootst mogelijke spoed betracht moeten worden.¹³²

Het hoofdbestuur pakte de zaak energiek aan, want niet alleen stelde het hoofdpunten op, die als leidraad bij het opstellen van een concept-program konden dienen, maar ook zocht het niet minder dan 26 partijgenoten aan om in de commissie zitting te nemen.¹³³ De commissie zou

zich in twaalf subcommissies moeten splitsen ter behandeling van de verschillende onderdelen; de aangezochte leden zouden aan een of meer subcommissies moeten meewerken. Zo zou Kalma zijn inbreng hebben bij "Landbouw en Visscherij", P.L. Gerritse bij "Sociale Voorzieningen" en Buskes bij "Grondslag" en bij "Koloniale Politiek". In de subcommissie "Grondslag", die onder andere tot taak zou hebben een beginselverklaring op te stellen, zou Buskes terzijde gestaan worden door Van der Brug en dr. C. Schaink.¹³⁴ Deze laatste zijn wij tegengekomen als een van de leidende figuren in de Christelijke Volkspartij in de vroege jaren twintig; in maart 1930 vierde hij zijn twaalfeneenhalfjarig jubileum als rector van het Gereformeerd Gymnasium in Amsterdam.¹³⁵ In hoeverre dr. Schaink werkelijk aan het werk van de programcommissie deelgenomen heeft, hebben we niet kunnen vaststellen. Wel kan geconstateerd worden dat hij naar buiten toe op geen enkele wijze een rol in de CDU gespeeld heeft.¹³⁶

Als geheel onttrekt het werk van de programcommissie zich aan onze waarneming; wat echter zeker is, is dat hier van een lijdensweg gesproken moet worden. Eerst een jaar na de instelling van de commissie deelde het hoofdbestuur mee dat deze zeer binnenkort met haar omvangrijke arbeid hoopte gereed te zijn; na bespreking in het hoofdbestuur zouden de afdelingen spoedig het concept ontvangen.¹³⁷ Dat liet toch ook weer enkele maanden op zich wachten, want eerst eind februari 1931 werd het eerste deel van het zeer uitvoerige ontwerpprogram in *De Strijder* gepubliceerd. Maar dat betekende niet dat het al op de algemene vergadering van april besproken kon worden, want de afdelingen werd tot 1 september de tijd gelaten om het ontwerp te bespreken en opmerkingen en/of aanvullingen ter kennis van het hoofdbestuur te brengen.¹³⁸

Van deze mogelijkheid werd ruimschoots gebruik gemaakt; bespreking kon nu plaatsvinden op een buitengewone algemene vergadering in december 1931. Het bleek daar echter niet mogelijk tot de vaststelling van het program te komen doordat de meningen teveel uiteenliepen. Besloten werd daarom het ontwerp aan de programcommissie terug te zenden, die, rekening houdende met de ter vergadering gemaakte opmerkingen, een nieuwe tekst op moest stellen.¹³⁹ Deze, door het ontbreken van toelichtingen aanzienlijk korter dan de eerste, werd in augustus 1932 gepubliceerd.¹⁴⁰ Uiteindelijk zou de algemene vergadering van november 1932 haar goedkeuring aan het ontwerp hechten,¹⁴¹ zodat de CDU zes jaar na haar oprichting en drie jaar nadat de algemene vergadering daartoe opdracht gegeven had, eindelijk over een uitgewerkt programma beschikte. Op de inhoud van dit programma zal in de beide volgende hoofdstukken ingegaan worden. Hier moet volstaan worden met de vaststelling dat de CDU zich nadrukkelijk vóór nationale ontwapening en vóór gedeeltelijke socialisatie uitsprak.

Al eerder was men erin geslaagd het over een nieuwe beginselverklaring eens te worden. Op verzoek van het hoofdbestuur had Buskes een

proeve van een beginselverklaring opgesteld,¹⁴² die op het congres van december 1931 "met eenige kleine wijzigingen" aangenomen werd.¹⁴³ Bij de formulering ervan had Buskes zich laten inspireren door de door Bart de Ligt geschreven beginselverklaring van de Bond van Christen-Socialisten van 1912.¹⁴⁴ In beide werd verwezen naar het gebod tot liefhebben van God en de naaste in Mattheüs 22 : 37-39, in beide ook werd het individualistische "ieder voor zich" afgewezen en het "allen voor allen" daarvoor in de plaats gesteld.

3.2.5. De verkiezingen van 1931.

Het ontbreken van een nieuwe beginselverklaring tot december 1931 en van een uitgewerkt politiek programma tot november 1932 had de CDU inmiddels niet in haar groei belemmerd. Het ledental was begin 1931 tot 850 toegenomen;¹⁴⁵ terwijl in het derde kwartaal van 1931 de 1.000 werd overschreden,¹⁴⁶ bedroeg het aantal leden eind 1932 1.500.¹⁴⁷ Deze groei had zich echter maar zeer ten dele kunnen weerspiegelen in de resultaten die de CDU bij de verkiezingen voor Provinciale Staten en Gemeenteraden in 1931 geboekt had. Dit was een gevolg van de omstandigheid dat de CDU slechts in een beperkt aantal provincies en gemeenten aan die verkiezingen deelgenomen had. Bij de Statenverkiezingen deed de CDU alleen mee in de provincies Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Friesland. Opvallend hierbij is het niet-meedoen in Overijssel en Drente, waar toch in 1929 duidelijk boven het gemiddelde liggende stemmenpercentages behaald waren. Op de algemene vergadering van april 1931 werd het niet-uitkomen in deze provincies dan ook betreurd. De afdeling Amsterdam diende een motie in waarin dit tot uitdrukking werd gebracht. En ds. Faber deelde mee dat door het niet-deelnemen in Drente de beweging daar finaal lam was komen te liggen. Partijvoorzitter Van der Brug wees echter de hoge kosten als oorzaak aan.¹⁴⁸ Toch dient, in het licht van de hierna te bespreken uitslagen van de raadsverkiezingen in een aantal Twentse gemeenten, met name het niet-deelnemen in Overijssel als een gemiste kans gekwalificeerd te worden.

Alvorens tot die bespreking over te gaan moeten eerst de CDU-resultaten in de vier provincies waar wél aan de Statenverkiezingen deelgenomen werd onder de loep genomen worden. In totaal werden daar 12.006 stemmen op de CDU uitgebracht. Net als in 1929 was het grootste aantal daarvan afkomstig uit Noord-Holland: 5.829 (0,86% van de geldige stemmen); Amsterdam nam er daarvan 2.752 (0,80%) voor zijn rekening.¹⁴⁹ Ten opzichte van 1929 was het stemmenaantal in de hoofdstad met zo'n tien procent toegenomen. Deze resultaten waren behaald met een lijst die in alle Noordhollandse Statenkringen op een na aangevoerd werd door Matthijs de Visser. De Visser had een leidende rol gespeeld in de Christelijke Volkspartij en was waarschijnlijk lid van het Hersteld Verband.¹⁵⁰

Achter De Visser bezetten Fedde Schurer en P.L. Gerritse de tweede en de derde plaats. Alleen in de Statenkring Zaandam had men de voorkeur gegeven aan een plaatselijke kandidaat.¹⁵¹ Geconstateerd moet worden dat met de aldus samengestelde lijst geen doorbraak tot stand gekomen was; de begeerde Statenzetel was ver buiten bereik gebleven.

Datzelfde kan gezegd worden van Zuid-Holland en Utrecht. In Zuid-Holland waar nu, anders dan in 1929, wel overal meegedaan werd, werden 2.479 stemmen behaald, slechts 0,30%. In Utrecht vond weliswaar bijna een verdubbeling van stemmenaantal en percentage ten opzichte van 1929 plaats (van 797 naar 1.410 stemmen; 0,45% resp. 0,81%),¹⁵² maar daarmee was men nog ver van een Statenzetel verwijderd gebleven.

Evenals in 1929 behaalde ook nu de CDU haar hoogste provinciale percentage in Friesland: 1,28 (2.290 stemmen). Veel minder dan in 1929 had het accent in de campagne en bij de samenstelling van de kandidatenlijst bij de taalstrijd gelegen. Uiteraard ontbrak Schurer door zijn vertrek naar Amsterdam op die lijst, maar ook Kalma was niet langer van de partij. Blijkbaar had hij een proces van geestelijke verwijdering van de CDU doorgemaakt, dat hem ertoe bracht in september 1931 als lid van het hoofdbestuur, waar hij in oktober 1929 in gekozen was, te bedanken. Tegenover het hoofdbestuur gaf hij als reden zijn vertrek uit Friesland op,¹⁵³ maar aan Schurer schreef hij dat hij (als niet-orthodoxe) bij de rechtzinnige CDU-ers altijd het gevoel gehouden had meer geduld dan voor vol aangezien te worden.¹⁵⁴ Met een groots gebaar schold Kalma bij zijn afscheid van de afdeling Leeuwarden de vordering, die hij nog vanaf de verkiezingen van 1929 op de CDU had, kwijt.¹⁵⁵ Het zal dit verwijderingsproces geweest zijn, eventueel in combinatie met zijn vertrek, dat Kalma had doen besluiten geen kandidatuur voor de Provinciale Staten te aanvaarden.

Daarmee stond de Friese CDU, op dat moment nog steeds slechts bestaande uit de afdelingen Leeuwarden, Lemmer en Dokkum, voor de taak een nieuwe lijsttrekker te vinden. Daarvoor had men Inne de Jong op het oog,¹⁵⁶ maar Schurer verwachtte niet dat hij het lijsttrekkerschap zou aanvaarden.¹⁵⁷ Toen dat juist bleek, was men gedwongen naar een buitenstaander om te zien.

Die vond men in de persoon van Karsjen Tamminga, die sinds 1923 in de Friese Staten de "rechtse", dat wil zeggen, christelijke Plattelandersbond vertegenwoordigde. Tamminga was uit de ARP afkomstig; in 1919 had hij in die partij nog tegenover Gerbrandy principieel de uitsluiting van vrouwen van het kiesrecht verdedigd.¹⁵⁸ Behalve door zich aan te sluiten bij een belangenpartij als deze Plattelandersbond had hij ook op een ander punt met de traditionele antirevolutionaire opvattingen gebroken: hij was voorzitter van de afdeling Leeuwarden van Kerk en Vrede geworden. In de Staten had hij, naar eigen zeggen, "bij herhaling gewezen op een 'tekort' bij de Kerken ten opzichte van het vraagstuk van den oorlog."¹⁵⁹ Dit laatste deed hem zeker in de CDU op zijn plaats zijn. Hij

had dan ook reeds besloten om na de zittingsperiode voor de Plattelandersbond naar de CDU over te gaan,¹⁶⁰ toen het verzoek om de CDU-lijst aan te voeren hem bereikte - aan dit verzoek had hij gevolg gegeven. Toch was Schurer niet blij met deze keuze: niet dat hij kwaad van de man wist, maar Tamminga had z'n verleden niet mee.¹⁶¹ Daarmee doelde Schurer waarschijnlijk op zijn loopbaan in de Plattelandersbond, die, vooral door de kwaliteit van zijn vertegenwoordiger in de Tweede Kamer, J. Braat uit Hekelingen (Voorne-Putten), nu niet bepaald een gunstige reputatie had.¹⁶² Schurer verwachtte dat Tamminga's lijsttrekkerschap de CDU geen goed zou doen.¹⁶³

De tweede plaats op de Friese lijst in 1931 werd ingenomen door Hessel Posthuma en ook bij zijn persoon zullen we wat langer stil moeten staan vanwege de functies die hij nog in de CDU zou vervullen, met als bekroning zijn Kamerlidmaatschap in 1937. In 1887 in Harlingen geboren had Hessel Posthuma door de benarde materiële omstandigheden thuis slechts tot zijn elfde jaar onderwijs genoten; zijn verdere ontwikkeling had hij zich door zelfstudie eigen moeten maken.¹⁶⁴ Na agent van politie te Amsterdam, veldwachter te Koudum en chef van een distributiebedrijf te Achtkarspelen geweest te zijn, had hij tenslotte een verzekeringskantoor te Leeuwarden geopend.¹⁶⁵ Kort na de oprichting van de CSP in 1912 was de hervormde Posthuma tot die partij toegetreden; in 1926 en 1927 had hij haar in de Leeuwarder gemeenteraad vertegenwoordigd. Na het verdwijnen van de CSP/PVP was hij tot de CHU toegetreden, maar daar werd hij spoedig teleurgesteld ten aanzien van de mogelijkheid zijn christelijk-sociale beginselen uit te dragen. "Ze waren er als kind in huis; alleen als er gegeten en gedronken werd moesten ze buiten staan",¹⁶⁶ zo omschreef Posthuma (naderhand) de positie van hem en zijn geestverwanten in de CHU. Al spoedig brak hij dan ook weer met deze partij, om zich in 1930 bij de CDU aan te sluiten.

Hoewel de Friese CDU zelf optimistisch gestemd was, en meende dat "het door velen als onrechtvaardig gevoelde ontslag van Fedde Schurer" de CDU "voorgoed" uit de onbekendheid getrokken had,¹⁶⁷ was het resultaat dat de CDU met de aldus samengestelde lijst behaalde - achter Tamminga en Posthuma bezette Inne de Jong de derde plaats - bepaald niet indrukwekkend. De 2.290 op de CDU in Friesland uitgebrachte stemmen betekenden weliswaar een vooruitgang met zo'n 25 procent ten opzichte van 1929, maar waren onvoldoende voor een Statenzetel. Men had behoefte aan een verklaring voor deze tegenvaller en Posthuma meende die vooral te moeten zoeken in de persoon van J.H. Fricke. Fricke was in de jaren twintig de meest prominente Friese CSP-er geweest. Van 1919 tot 1927 had hij voor die partij in de Friese Staten zitting gehad. Samen met Posthuma was hij in 1927 naar de CHU overgestapt, maar anders dan deze had hij daar wel zijn draai gevonden. Speelde daarbij een rol dat de CHU Fricke onmiddellijk een verkiesbare plaats op haar lijst bezorgd had, zodat hij zijn Statenlidmaatschap had kunnen

continueren? Hoe dit ook zij, in 1931 stond hij weer op de christelijk-historische lijst en rekende het blijkbaar tot zijn bijzondere taak de CDU te bestrijden. Op een enkele dagen voor de verkiezingen gehouden vergadering beschuldigde hij deze partij onder meer van gruwelijke eenzijdigheid en van het tegenhouden van de doorwerking der christelijke beginselen in de staatkunde. Volgens Posthuma hadden velen zich door het verslag van de rede van Fricke waarop geen weerwoord van de CDU meer mogelijk was, laten verleiden om niet, zoals ze van plan waren, op de CDU te stemmen. Het tegenvallende resultaat moest dus zijns inziens vooral hieruit verklaard worden.¹⁶⁸

Uiteraard kan men bij een dergelijke verklaring een vraagteken plaatsen. Het lijkt onwaarschijnlijk dat één redevoering werkelijk grote invloed op het resultaat gehad heeft. Wel kan men voor deze verkiezingen, net als voor die van 1929, vaststellen dat de CDU in Friesland nog niet de stemmenaantallen van de CSP in de vroege jaren twintig geëvenaard had. Waarschijnlijk is dat een deel van de vroegere CSP-aanhang in navolging van Fricke bij de CHU terechtgekomen was en daar, althans bij deze verkiezingen nog, gebleven was. Meer in het algemeen moet geconstateerd worden dat de CDU in Friesland in de persoon van Tamminga nog niet de politieke leider gevonden had die enigszins grote groepen kiezers kon aantrekken.

Bekijken we de resultaten per gemeente, dan is het opnieuw Lemsterland dat eruit springt. Nog steeds behaalde de CDU hier met 166 stemmen het hoogste provinciale percentage (5,45), maar ten opzichte van 1929 betekende dit toch een achteruitgang met ruim zeven procent. Ter verklaring hiervan moet op het vertrek van Schurer gewezen worden; tegelijk maakt dit duidelijk dat het grote aantal stemmen in 1929 voor een belangrijk deel als steun voor zijn persoonlijk optreden gezien moet worden. Omgekeerd moet dan het zoveel lagere stemmenaantal in 1931 ten dele wellicht ook als een blijk van teleurstelling over zijn vertrek uit Lemmer beoordeeld worden.

Overziet men nogmaals het resultaat van de CDU bij deze Statenverkiezingen in z'n geheel, dan moet het uitblijven van een werkelijke doorbraak, ondanks winst in alle provincies, met uitzondering van Zuid-Holland, geconstateerd worden. Toch kondigde zich een dergelijke doorbraak kort daarop wel aan in de vorm van het succes dat de CDU boekte bij de raadsverkiezingen in enkele Twentse gemeenten. Tot deelname was daar besloten in de gemeenten Almelo, Borne, Vriezenveen en Hellendoorn. Nu waren in de eerste drie plaatsen reeds in 1927 raadszetels door de CDU veroverd en hadden ook de Kamerverkiezingen van 1929 (met uitzondering van Vriezenveen) goede uitslagen laten zien, maar ten opzichte van beide jaren was er nu weer sterke vooruitgang. In Almelo werd de CDU-lijst aangevoerd door het zittende raadslid Joh. Beunk, terwijl de tweede plaats toegekend was aan de voorzitter van de Christe-

lijke Besturenbond W. Treep. Doordat de CDU niet minder dan 1.111 stemmen behaalde (7,66%) werden beiden in de raad gekozen. Borne overtrof dit percentage opnieuw, want met 504 stemmen behaalde de CDU daar 13,09%. Behalve het zittende raadslid J.A. Zandvoort werd nu ook H.J. Rook gekozen. Ook Hellendoorn gaf een duidelijke vooruitgang ten opzichte van 1929 te zien: 529 stemmen (9,16%), waarmee J. Westera uit Nijverdal gekozen werd. Vriezenveen kende weliswaar enig herstel in vergelijking met de terugval van 1929, maar de 105 stemmen (3,19%) waren onvoldoende om een CDU'er in de raad te doen terugkeren.¹⁶⁹

Buiten deze vier Twentse gemeenten werd door de CDU in nog zestien gemeenten aan de raadsverkiezingen van 1931 deelgenomen, maar met aanzienlijk minder succes. In Friesland werd in drie gemeenten deelgenomen, wat slechts in één geval een zetel opleverde: in Lemsterland werd Schurers medestander in de "schoolstrijd" Tjeerd van der Bijl met 267 stemmen (8,76%) in de raad gekozen.¹⁷⁰ In Leeuwarden, waar Hessel Posthuma nummer één stond, werden 547 stemmen op de CDU uitgebracht (2,54%), slechts acht te weinig voor een raadszetel.¹⁷¹ Ook in Leeuwarderadeel werd geen raadszetel veroverd.

De andere raadszetel buiten Twente werd behaald in Winterswijk, waar de CDU sinds 1928 een afdeling had: met 312 stemmen (3,73%) werd J.W. te Winkel in de raad gekozen.¹⁷² In de Noordhollandse en Utrechtse gemeenten waar de CDU uitkwam, lagen de behaalde percentages echter onder de één. In Amsterdam waar Matthijs de Visser ook bij deze verkiezing de lijst trok, bleef het resultaat bij dat van de Statenverkiezing ten achter: 2.377 stemmen (0,69%). In Zuid-Holland gaven de beide grote steden waar de CDU met lijsten uitgekomen was, aangevoerd door lieden wier namen zelfs in de CDU nauwelijks enige klank hadden, bedroevend slechte resultaten te zien: Den Haag slechts 591 stemmen (0,30%) en Rotterdam zelfs niet meer dan 270 (0,11%). In de andere Zuidhollandse gemeenten waar deelgenomen werd waren de uitslagen duidelijk beter, maar niet goed genoeg voor een zetel. Voor Gouda weet de CDU dit aan de openlijke steun die de combinatie van ARP en CHU gekregen had van alle hervormde, gereformeerde, lutherse en christelijk-gereformeerde predikanten en aan de "hatelijke" bestrijding door de SDAP.¹⁷³

In Schiedam was het met de in 1927 verworven raadszetel niet geheel naar wens gegaan, want reeds in september 1928 was Van Noordenne om persoonlijke redenen afgetreden en opgevolgd door Willem Weergang, evenals Van Noordenne van origine glasblazer, later broodbezorger. Ook Weergang zou de zittingstermijn niet volmaken, want in november 1930 bedankte hij, waarbij waarschijnlijk zijn politieke heroriëntatie in de richting van de SDAP de achtergrond gevormd heeft. Van Noordenne trad toen weer aan en stond bij de raadsverkiezingen van 1931 ook weer bovenaan. Het vertrouwen in hem bleek echter danig geslonken, want hij behaalde nu slechts 256 stemmen (1,25%), waarmee de Schiedamse CDU-zetel (voorgoed) verloren ging.¹⁷⁴

Samenvattend kan men ten aanzien van de verkiezingen van 1931 voor Provinciale Staten en gemeenteraden stellen dat er slechts in één regio van een werkelijke doorbraak naar enigszins grote groepen van het electoraat sprake geweest was, namelijk in een deel van Twente. Deze doorbraak was niet aan een persoon gebonden geweest, want zij was bereikt bij de gemeenteraadsverkiezingen, met verschillende lijsttrekkers dus. Men is derhalve geneigd naar een structurele verklaring te zoeken en die kan waarschijnlijk gevonden worden in de economische depressie waarvan op dat moment de Twentse textielindustrie de gevolgen reeds ondervond.¹⁷⁵ Ook de vooraanstaande plaats die met name de Almeloëse CDU-voormannen binnen het plaatselijke CNV, en dan weer in het bijzonder binnen de christelijke textielarbeidersbond "Unitas", innamen, wijst in de richting van een samenhang tussen de gevolgen van de economische depressie in de Twentse textielindustrie en het verkiezings-succes van de CDU.

Uiteraard waren de gevolgen van de depressie ook elders in den lande voelbaar. Dit was in het bijzonder het geval in de agrarische gebieden, doordat de landbouw, die aan het eind van de jaren twintig al met moeilijkheden te kampen had, eerder en heviger door de depressie getroffen werd dan andere bedrijfstakken. De CDU was er daar echter niet in geslaagd de hieruit voortvloeiende ontevredenheid te kapitaliseren; blijkbaar was in Friesland Tamminga niet de persoon geweest die zich tot spreekbuis van een bredere achterban had weten te maken. Het leek er in 1931 op alsof er voor de CDU slechts plaatselijke successen weggelegd zouden zijn, tenzij zij er in slaagde een politiek leider naar voren te schuiven met bijzondere aantrekkingskracht. Een dergelijk politiek leider zou zij spoedig vinden in de persoon van Hendrik van Houten.

3.3. De CDU als getuigenispartij en belangenpartij: 1932 - 1940.

3.3.1. Hendrik van Houten.

De toetreding van Hendrik van Houten tot de CDU eind april/begin mei 1932 markeert een nieuwe fase in de geschiedenis van de partij, niet alleen omdat hij haar politieke leider en eerste vertegenwoordiger in de Kamer werd, maar ook omdat hij een eigen aanhang in de partij bracht die een verschuiving in het karakter van de CDU veroorzaakte. Naar Friese gewoonte voegde Hendrik van Houten dikwijls de tweede naamval van zijn vaders voornaam aan de zijne toe, en noemde zich dan H(endrik) S(joukes) van Houten. Sjouke van Houten was, toen Hendrik in 1892 geboren werd, landarbeider in Boxum onder de rook van Leeuwarden. Tot de gereformeerde "kleine luyden" behorend was hij de antirevolutionaire beginselen toegedaan. Omdat zijn oudste zoon Hendrik blijk gaf van een

bijzondere begaafdheid, werd deze in staat gesteld na de lagere school de enige opleiding te volgen die voor jongens van zijn stand weggelegd was, namelijk die voor onderwijzer. Na op enkele plaatsen het onderwijzersberoep uitgeoefend te hebben, stapte Hendrik van Houten, die over een goede pen beschikte, over naar de journalistiek. Hij maakte achtereenvolgens deel uit van de redactie van de antirevolutionaire bladen *Zeeuwsch-Vlaanderen* en het *Friesch Dagblad*.¹⁷⁶ Uit de tijd dat hij de laatste functie bekleedde, dateerden zijn eerste botsingen met het antirevolutionaire establishment, want zijn scherpe stukjes zouden intern weerstanden oproepen hebben.¹⁷⁷

Die weerstanden werden er zeker niet minder op toen Van Houten in 1922 met enkele medestanders in Tzummarum (gemeente Barradeel) een Bond van Landpachters oprichtte. Doel van deze Bond was verbetering te brengen in de slechte situatie waarin zich de pachters in Nederland bevonden; als middel bij uitstek hiertoe zag de Bond de totstandkoming van een goede pachtwet. Ondanks tegenwerking van verpachterszijde groeide het ledental van de Bond van ongeveer 200 begin 1923 tot een kleine 4.000 eind 1929.¹⁷⁸ Als algemeen secretaris was Hendrik van Houten de onbetwist leidende figuur in deze Bond.

Politiek behoorde Van Houten in de jaren twintig nog tot de ARP, in welke partij hij ook actief was. Zo hield hij in maart 1922 een rede voor de antirevolutionaire kiesvereniging te Twijzelerheide over het onderwerp "Niet rood, maar Anti-revolutionnair",¹⁷⁹ en in een rede voor de Patrimonium-afdeling te Lemmer in datzelfde jaar zou hij het staatspensioen afgewezen hebben omdat dit opkwam uit de socialistische levens- en wereldbeschouwing; daar tegenover zou hij de sociale wetten van Talma geplaatst hebben, die voortsporen uit het christelijk beginsel.¹⁸⁰ Van Houtens activiteiten ten gunste van de Bond van Landpachters brachten hem in conflict met de leiding van het *Friesch Dagblad*, die onder druk gezet werd door "de rijke boeren in Oost-Dongeradeel".¹⁸¹ Van Houten zegde in 1923 de journalistiek vaarwel om zijn geluk in de verzekeringsbranche te beproeven. Nadat hij eerst als inspecteur van een verzekeringsmaatschappij opgetreden was, nam hij in 1927 een assurantiekantoor in Assen over, dat daarna in een naamloze vennootschap omgezet werd.¹⁸² In die plaats werd hij in datzelfde jaar voor de ARP in de gemeenteraad gekozen. Na zijn breuk met de ARP schreef hij dat hij in de kiesvereniging kandidaat gesteld was "door boeren, kleine burgers en arbeiders tegenover de bezittende, conservatieve groep der A.R. in Assen".¹⁸³

Doet dit alles Van Houten kennen als een antirevolutionair die op sociaal terrein in botsing kwam met de leiding van een ARP, die onder Colijn in de jaren twintig steeds behoudender werd, er valt nog een gebied aan te wijzen waarop zijn ideeën gingen afwijken van de in de ARP gangbare, en dat was dat van de Friese taalstrijd. Ook Van Houten behoorde tot de radicale "jongeren" die het *Kristlik Frysk Selskip* een nationalistische koers hadden doen inslaan, al speelde hij, anders dan

Fedde Schurer en Inne de Jong, geen rol als literator. Maar van zijn organisatorische gaven maakte men in het *KFS* graag gebruik, want vanuit deze organisatie had hij zitting in overkoepelende lichamen als de *Upstal-beam* en de *Algemiene Fryske Underrjucht Kommisje*.¹⁸⁴ En toen het *KFS* in 1928 kans zag een eigen weekblad uit te brengen, was Van Houten naast hoofdredacteur E.B. Folkertsma een van de twee redactieleden van *De Stim fan Fryslân*.¹⁸⁵ Onder de titel "Fen Arbeid en Mienskip" ("Van Arbeid en Gemeenschap") ging Van Houten hierin de sociaal-economische rubriek verzorgen. Dit blad nu werd het object van aanvallen van de kant van *Friesch Dagblad*-hoofdredacteur Van der Meulen ("Uddo"), die zelfs met de onzinnige beschuldiging kwam dat het met Russisch geld uitgegeven werd.¹⁸⁶ Van der Meulen en met hem de leiding van zowel de Friese als de landelijke ARP waren het fundamenteel oneens met de radicaal-nationalistische denkbeelden van de nieuwe *KFS*-leiding.

Een deel daarvan, met name Inne de Jong en Fedde Schurer, had al voor de verkiezingen van 1929 de overstap naar de CDU gemaakt, maar Van Houten behoorde tot een andere groep. De leden hiervan wilden, Uddo ten spijt, trachten binnen de ARP begrip te wekken voor hun Fries-nationale verlangens en hun meer vooruitstrevende inzichten op sociaal-economisch terrein. Daartoe riepen zij in november 1930 een *Antirevolusjonair Frysk Forbân* (*ARFF*) in het leven, met S.E. Wendelaar Bonga als voorzitter en Hendrik van Houtens jongere broer, de veelbelovende literator Ulbe van Houten, als secretaris.¹⁸⁷ Ook Hendrik was actief in dit verbond. In maart 1931 hield hij voor een ledenvergadering ervan een inleiding over "Us ekonomyske winsken" ("Onze economische wensen"), waarin hij aantasting van het grondkapitaal en de totstandkoming van een goede pachtwet de noodzakelijke voorwaarden voor de oplossing van het agrarische vraagstuk noemde.¹⁸⁸

Dat het toch tot een breuk tussen Hendrik van Houten en de ARP kwam, was een gevolg van de ontwikkelingen op het terrein van het pachtvraagstuk. De vanaf 1929 sterk om zich heen grijpende depressie in de landbouw stelde met name de pachtboeren voor grote problemen. Daarnaast had het vraagstuk nieuwe actualiteit gekregen doordat de regering medio 1929 een tweetal wetsontwerpen inzake de pacht bij de Tweede Kamer had ingediend. Beide ontwikkelingen leidden tot een snelle groei van het ledental van de Bond van Landpachters: van ongeveer 4.000 eind 1929 tot meer dan 8.000 in april 1932¹⁸⁹ en ongeveer 11.500 aan de vooravond van de Kamerverkiezingen van 1933.¹⁹⁰ De Bond legde een grote activiteit aan de dag rond de parlementaire behandeling van de wetsontwerpen, waarvan Van Houten als algemeen secretaris en redacteur van het blad *De Landpachter* het middelpunt was. Naarmate duidelijker werd dat de ARP- en CHU-Kamerleden in meerderheid hun stem aan de wetsontwerpen, die een belangrijke verbetering in de positie van de pachtboeren beloofden te brengen, zouden onthouden, werd de toon in *De Landpachter* tegen beide partijen scherper. ARP en CHU bleven het

antwoord niet schuldig; in Friesland was het opnieuw vooral Uddo die zich opwierp als bestrijder van de dissidente antirevolutionair Van Houten en diens Bond van Landpachters.

De strijd bereikte een hoogtepunt in april 1932, toen Van Houten en Van der Meulen in Leeuwarden een openbaar debat over het pachtvraagstuk aangingen voor zo'n 1.000 protestants-christelijke boeren. In onze context is het meest van belang Van Houtens uitspraak tijdens dit debat, dat het hem niet om een Kamerzetel te doen was, maar dat hij wel meende in Den Haag meer voor de pachters te kunnen doen dan degenen die hen nu in de kou lieten staan.¹⁹¹ Van Houten voerde dit debat weliswaar nog als antirevolutionair, maar uit deze woorden blijkt dat de gedachte aan een Kamerzetel hem ten tijde van zijn overgang naar de CDU, die kort hierop plaats vond, in ieder geval niet geheel vreemd was.

Het was vooral deze controverse met de leiding van de ARP over het pachtvraagstuk geweest - ook *De Standaard* had zich tegen de ontwerp-pachtwetten uitgesproken, omdat het erin opgenomen continuatierecht van de pachter in strijd zou zijn met het antirevolutionaire beginsel inzake het eigendomsrecht¹⁹² - die Hendrik van Houten tot een breuk met deze partij en tot zijn aansluiting bij de CDU gebracht had. De details van die aansluiting blijven overigens onduidelijk. Fedde Schurer vertelt in zijn memoires dat hij, toen hij in Groningen voor de CDU moest spreken, door Van Houten, die hij kende uit de Friese beweging, uitgenodigd was te komen logeren; samen zouden zij de hele nacht over de politiek hebben zitten praten.¹⁹³ Na zijn aansluiting bij de CDU schreef Van Houten dat hij reeds in 1929 met enkele voormannen van de CDU geconfereerd had over zijn aansluiting;¹⁹⁴ het gesprek met Schurer zou dus niet het enige geweest zijn. De inhoud van deze gesprekken laat zich niet verder vaststellen, maar wel is duidelijk dat Van Houten zich voor zijn aansluiting diepgaand met de CDU bezig gehouden heeft. In een brief aan M.S.E. Visser, een medestander in het *KFS* en het *ARFF*, deelde Van Houten mee voor zijn overgang twee jaargangen van *De Strijder* volledig bestudeerd te hebben. In deze brief komen ook de motieven voor zijn breuk met de ARP en voor zijn aansluiting bij de CDU duidelijk tot uiting. Wat de eerste betreft noemde hij er een tweetal: het feit dat er van de ARP niets te verwachten was voor een rechtvaardige oplossing van het pachtvraagstuk en het steeds meer tot systeem worden van het belasteren en het persoonlijk verdacht maken van tegenstanders en partijgenoten die kritiek durfden uiten - ongetwijfeld had Van Houten hier Uddo op het oog. Voor de CDU zou daarentegen pleiten, dat er een echt christelijke geest heerste en dat er strijdensvuur en bereidheid tot het offer aanwezig was. Van Houten schreef te geloven aan de mogelijkheid van groei.

Ook bij deze gelegenheid liet Van Houten zich uit over de mogelijkheid van een Kamerzetel. Na vooropgesteld te hebben dat hij deze niet begeerde en dat het een grote opoffering voor hem zou betekenen, hield hij zich toch bezig met de situatie waarin hij wel op de lijst van de CDU

zou staan. Dan zou een groot aantal boeren op hem stemmen, antirevolutionairen en "C.H.-ljee" en "sels boeren fen links"; voor het verkiezingsjaar 1933 voorspelde Van Houten "frjemde dingen". Na nogmaals de bezwaren voor hem persoonlijk aan een Kamerlidmaatschap verbonden naar voren gebracht te hebben, verklaarde hij zich bereid als dat nodig zou zijn het offer te brengen.¹⁹⁵

In zekere zin was de aansluiting van Van Houten bij de CDU voor de hand liggend, want zijn sociale denkbeelden waren vooruitstrevender dan die van de ARP en vertoonden grote verwantschap met de ideeën van de CDU. In het bijzonder gold dit voor het pachtvraagstuk, waarbij de CDU zich al in 1929 uitgesproken had voor de versterking van de positie van de pachter. Maar behalve door vooruitstrevendheid op sociaal-economisch terrein werd de CDU in deze fase ook gekenmerkt door haar antimilitarisme. Op dit punt heeft de zaak waarschijnlijk anders gelegen, want mij zijn geen antimilitaristische uitspraken bekend van Van Houten die dateren van vóór zijn aansluiting bij de CDU. De mogelijkheid bestaat natuurlijk, dat Van Houten door gesprekken met Schurer en andere CDU-voormannen en door bestudering van *De Strijder* overtuigd geraakt was van de juistheid van het CDU-standpunt in deze. Tijdens de verkiezingscampagne van 1933, toen Van Houten lijstaanvoerder voor de CDU was, schreef hij dat hij het reeds in 1929 met de CDU eens was, "behalve inzake het militaire vraagstuk"; "al sinds enkele jaren" zou hij echter voor nationale ontwapening zijn,¹⁹⁶ wat dus wijst op een "bekeering" omstreeks 1931. Waarschijnlijker is echter, dat hij het antimilitarisme van de CDU als het ware op de koop toe genomen heeft. Hoewel hij gedurende zijn Kamerlidmaatschap het CDU-standpunt zeer principieel naar voren gebracht heeft, wijst onder meer zijn opstelling in de discussie in de CDU eind 1939 over al dan niet handhaving van het eenzijdige ontwapeningsstandpunt op de laatste mogelijkheid, zoals in een volgend hoofdstuk nog zal blijken.

Ook dient de vraag gesteld te worden, in hoeverre Van Houten zich bij zijn aansluiting bij de CDU door persoonlijke ambitie, door begeerte naar een Kamerzetel heeft laten leiden. Vooropgesteld dient te worden, dat Van Houten geen grote financiële belangen bij een Kamerzetel had; in het verzekeringsbedrijf was hij een welgesteld man geworden. Duidelijk is dat hij bij zijn aansluiting met de gedachte van een eventueel Kamerlidmaatschap gespeeld heeft. Zeker valt het element van geldingsdrang bij hem te onderkennen, maar belangrijker lijkt toch een motivatie bepaald door de belangen van de pachtboeren, die door hem als Kamerlid behartigd zouden kunnen worden. De Bond van Landpachters moet als Van Houtens eerste liefde en eigenlijke levenswerk gezien worden - waar deze liefde hem uiteindelijk zou brengen, zullen we in het hoofdstuk over de oorlogsperiode zien.

Bovendien, al zou de wens van Van Houten via de CDU een Kamerzetel te bemachtigen een belangrijk motief voor zijn aansluiting geweest zijn,

dan nog stond het geenszins vast dat die wens ook vervuld zou worden, want de CDU kende duidelijk omschreven regels over de wijze van kandidaatstelling, en van toezeggingen door de CDU-leiding aan Van Houten om daar in 1933 van af te wijken - door hem al bij zijn toetreding het lijsttrekkerschap te beloven - is niets gebleken. Wel meende het CDU-bestuur met Van Houten een belangrijke figuur aan boord gehaald te hebben. In de redactionele verwelkoming in *De Strijder* werd Van Houten geïntroduceerd als secretaris van de Bond van Landpachters en "oud-eerste redacteur van het *Friesch Dagblad*". Zijn bereidheid om aan *De Strijder* mee te werken werd met grote blijdschap begroet, "waar we weten dat de heer Van Houten op landbouwgebied, vooral ten opzichte van de pachterskwestie, een gezaghebbend figuur is." Tegen de achtergrond van de landbouwcrisis achtte de redactie dit, met het oog op de actualiteit van het blad, van zeer groot belang.¹⁹⁷

Na zijn toetreding legde Van Houten een grote activiteit in de CDU aan de dag. Niet alleen droeg hij vele artikelen aan *De Strijder* bij, maar ook trad hij veelvuldig op als spreker op openbare vergaderingen van de CDU. Niet zelden deed hij dat samen met Fedde Schurer, waarbij Van Houten de sociale standpunten van de CDU toelichtte en Schurer het ontwapeningsstandpunt. In oktober werd Van Houten gekozen tot secretaris van de afdeling Groningen¹⁹⁸ en op de algemene vergadering van de maand daarop volgde zijn verkiezing in het hoofdbestuur van de Unie, overigens gelijktijdig met H. Posthuma, die als Friese kandidaat in dit bestuur de plaats van Douwe Kalma innam.¹⁹⁹

3.3.2. De Kamerverkiezingen van 1933.

Door zijn talrijke artikelen in *De Strijder* en zijn veelvuldig optreden voor CDU-afdelingen in den lande wist Van Houten zich in korte tijd een grote bekendheid in de partij te verwerven, die van beslissende betekenis bleek bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1933. Bij de vaststelling van de kandidatenlijst door middel van een referendum waaraan alle leden konden deelnemen, bleek dat Van Houten de meeste stemmen op zich verenigd had, zodat hij lijsttrekker van de CDU bij deze verkiezingen werd. De tweede plaats op de ditmaal voor alle kieskringen identieke lijst viel toe aan Fedde Schurer, de derde aan partijvoorzitter Van der Brug. Overziet men de lijst van vijftien kandidaten in haar geheel, dan valt het grote Amsterdamse aandeel op: niet minder dan vijf kandidaten waren uit de hoofdstad afkomstig, hoewel Schurer behalve als Amsterdams zeker ook als Fries kandidaat beschouwd moet worden. Opvallend is ook het grote aandeel van Den Haag met drie kandidaten onder wie de oprichters van de Unie A.P. Jungcurt en de inmiddels naar de residentie verhuisde H. Steketee, hoewel de CDU in Den Haag tot dan toe nauwelijks electorale steun gekregen had en ook bij

deze verkiezingen niet zou krijgen. Friesland was ditmaal, afgezien van Schurer en Van Houten, op de lijst vertegenwoordigd door K. Tamminga, terwijl voor de Twentse inbreng gezorgd werd door het Hellendoornse raadslid J. Westera en door J. Gorselink uit Almelo.²⁰⁰ Gorselink was hoofd van een christelijke school en had mogelijk een rol gespeeld in de CSP; in april 1932 was hij tot voorzitter van de provinciale organisatie van de CDU in Overijssel gekozen.²⁰¹ Zowel in de provinciale als in de landelijke CDU zou Gorselink nog veel van zich laten horen.

Behalve naar de kandidatenlijst is het uiteraard ook van belang te kijken naar het programma waarmee de CDU de verkiezingsstrijd van 1933 inging. Dit verkiezingsprogramma droeg duidelijk de sporen van de economische depressie. Aan verschillende maatschappelijke categorieën die daarvan reeds het slachtoffer waren of dat dreigden te worden, wenste het een perspectief te bieden. Aan de werklozen werd uitvoering van grote openbare werken, waar mogelijk invoering van de 40-urige werkweek en verbetering van de werklozensteun in uitzicht gesteld. In nood verkerende middenstanders konden hulp vinden bij de bepleite maatregelen ter voorkoming van gerechtelijke verkopen ten gevolge van crisismoeilikheden en bij de instelling van een Rijksbank. En in het algemeen werd gepleit voor "krachtige hulp aan hen, die in bijzondere mate slachtoffer zijn van de crisis." Als financieringsbronnen voor een dergelijke politiek wees het programma op een crisisbelasting, opheffing van het bankgeheim en meer in het algemeen herziening van het belastingstelsel overeenkomstig het beginsel van de draagkracht.

Van bijzondere betekenis was de uitvoerige aandacht die in dit verkiezingsprogramma besteed werd aan het pachtvraagstuk. Gedetailleerd werd aangegeven aan welke eisen een pachtwet zou moeten voldoen om de pachter een betere rechtspositie en grotere bestaanszekerheid te verschaffen.²⁰² Deze eisen kwamen nauwkeurig overeen met de wensen die de Bond van Landpachters ten aanzien van een nieuwe pachtwet geformuleerd had.²⁰³ Hendrik van Houten vormde de verbindende schakel tussen beide organisaties. Hoewel in de statuten van de Bond van Landpachters uitdrukkelijk het politiek-neutrale karakter van de Bond was neergelegd,²⁰⁴ was het duidelijk dat Van Houten er naar streefde, onder meer via dit geprononceerde pro-pachter standpunt van de CDU, een groot deel van de aanhang van de Bond te winnen voor de partij waarvan hij reeds na zo korte tijd de politieke leider was geworden. In *De Landpachter* noemde hij de CDU "de eenige positief-Christelijk-protestantsche partij, die een waarlijk vooruitstrevende politiek voorstaat."²⁰⁵

Uiteraard bevatte het verkiezingsprogramma ook de gewone, niet crisis-gebonden verlangens van de CDU als nationale ontwapening, staatspensioen en bedrijfsorganisatie.²⁰⁶ Met dit programma begon de CDU aan de campagne voor de verkiezingen, die vervroegd vastgesteld waren op 26 april 1933 en plaatsvonden in de nagalm van het rumoer dat de muiterij op De Zeven Provinciën in februari van dat jaar veroorzaakt had. In

verschillende delen van het land werd intensief campagne gevoerd, in het bijzonder door Van Houten en Schurer. Zo hield laatstgenoemde, blijkbaar in zijn paasvakantie, een Twentse tournee, met spreekbeurten in Holten, Nijverdal en Almelo,²⁰⁷ waar zo'n 400 à 500 personen opgekomen waren.²⁰⁸ Ook Van Houten slaagde erin volle zalen te trekken, zelfs in sommige kleinere plaatsen. Zo werd een vergadering te Drachten, waar Van Houten het onderwerp "Recht voor oud en arm" inleidde, door zo'n 350 personen bezocht,²⁰⁹ terwijl hij in het eveneens Friese Minnertsgea ongeveer 300 toehoorders trok; aansluitend kon direct een afdeling opgericht worden.²¹⁰ Maar ook op andere plaatsen dan in de CDU-"bolwerken" Friesland en Twente en door anderen dan de beide kopmannen van de lijst werd ijverig campagne gevoerd: Jungcurt sprak te Sliedrecht (voor ongeveer 450 personen), Dordrecht, Giessendam en Zwijndrecht²¹¹ en Van der Brug te Katwijk voor 200 belangstellenden.²¹²

Ook bij deze verkiezingen kwam de bestrijding van de CDU weer vooral van de kant van de ARP. Voor een belangrijk deel richtte deze bestrijding zich tegen de persoon van Van Houten, zowel na zijn aanwijzing als lijststaanvoerder als daarvoor. Zoals we gezien hebben was Van Houten reeds voor zijn aansluiting bij de CDU in een felle polemiek gewikkeld met de antirevolutionaire pers, met name met het *Friesch Dagblad*, over het pachtvraagstuk. Na die aansluiting verscherpte de toon zich zo mogelijk nog. Zo schreef *Ons Platteland*, het orgaan van de CBTB waarvan het Tweede Kamerlid Chr. van den Heuvel redacteur was, dat Van Houten zich tevoren antirevolutionair genoemd had, maar nu het masker afgeworpen had door zich bij de "vrijwel socialistische" CDU aan te sluiten. Met de organisatie van de Bond van Landpachters zou hij een politiek doel gehad hebben. "Onzekeer was, of men een soort pachterspartij zou vormen, direct naar de socialisten zou gaan of een soort tusschen-vorm zou kiezen. Men blijkt nu het laatste te doen."²¹³

Ook Amelink, inmiddels tussentijds toegetreden tot de antirevolutionaire Tweede Kamerfractie, had ditmaal weer zijn aandeel in de bestrijding van de CDU en opnieuw was Twente het strijdtoneel. Toen hij enkele dagen voor de verkiezingen voor de antirevolutionaire kiesvereniging in Almelo optrad, nam de bestrijding van de CDU een centrale plaats in zijn betoog in. Hij beschuldigde "de mannen van de CDU" ervan dat zij het gedrag van de muiters van De Zeven Provinciën goedgepraat hadden, hoewel het hier om de principiële zaak van de gezagshandhaving ging. "Onze strijd gaat vóór het gezag, tegen het marxisme en zijn bijlopers, waaronder de spreker (Amelink, HJL) ook de CDU rekent, en tegen het fascisme."²¹⁴ Hoe hoog de strijd in Twente tussen ARP en CDU wel oplep, bleek in Nijverdal. Bij de uitgang van de gereformeerde kerk, waar ARP-lijstaanvoerder Colijn een verkiezingsrede gehouden had, deelde een drietal CDU-ers, onder wie het plaatselijke raadslid J. Westera, verkiezingsnummers van *De Strijder* uit. Zulks tot ongenoegen van sommige

kerkgangers, die dit duidelijk deden blijken, waarna een oploopje ontstond. De bladen werden Westera uit de hand gerukt en voor zijn ogen verscheurd. Dit was voor de politie het sein om met de gummistok tussenbeide te komen.²¹⁵

Ook bij deze verkiezingen van 1933 geldt, dat het moeilijk is om een direct verband te leggen tussen gevoerde campagne, ondervonden bestrijding en behaald resultaat. Bespreking van dat resultaat kan het beste provinciegewijs plaatsvinden, zij het dat de begrenzing van CDU-"bolwerken" uiteraard niet steeds hoefde samen te vallen met de provinciegrenzen. In de zeventien van de achttien kieskringen waar de CDU aan de verkiezingen deelnam - in de kieskring 's Hertogenbosch was men er niet in geslaagd een lijst in te dienen²¹⁶ - behaalde zij 38.464 stemmen, dat is 1,03% van de geldige stemmen.²¹⁷ Door dit net boven de kiesdeler gelegen resultaat werd Hendrik van Houten direct, dat wil zeggen zonder afhankelijk te zijn van de verdeling van de restzetels, in de Tweede Kamer gekozen. Opnieuw was Noord-Holland de provincie die in absolute zin de grootste bijdrage aan dit totaal leverde, namelijk 8.399 stemmen, dat is 1,11%. Alleen de gemeente Amsterdam nam daarvan meer dan de helft voor haar rekening: met 4.575 stemmen behaalde de CDU hier 1,20%. Daarmee zette de hoofdstad de boven het landelijk en provinciaal gemiddelde liggende lijn van 1929 en 1931 voort.

Behalve uit algemene factoren als de economische depressie en het CDU-verkiezingsprogram dat daar duidelijk op inspeelde, moet dit resultaat ook uit de ontwikkeling van de afdeling-Amsterdam verklaard worden. Helaas beschikken we, behalve voor 1929, niet over ledencijfers van de afdeling. Terwijl het ledental begin 1929 nog slechts 20 bedroeg, was dit in de zomer van dat jaar toegenomen tot 80²¹⁸ en daarna lijkt deze snelle groei zich voortgezet te hebben. In ieder geval was de omvang van de afdeling begin 1933 zodanig dat tot een splitsing in vijven (de vier windstreken en centrum) overgegaan kon worden, overkoepeld door een federatie.²¹⁹ Centrale figuren in Amsterdam waren de reeds genoemde Matthijs de Visser, eerst als afdelings-, later als federatie-voorzitter, en als secretaris van beide lichamen J.H. Kress, die we nog tegen zullen komen als vertolker van specifieke economische opvattingen. Een bijzondere activiteit van de afdeling werd gevormd door de openluchtpropaganda, vanaf 1930 gevoerd in de Amsterdamse stadsparken. Het aantal toehoorders bedroeg soms zelfs 400 à 500.²²⁰ Naast anderen leverde Fedde Schurer een werkzaam aandeel in deze vorm van propaganda.²²¹

Inhoudelijk nam in de activiteiten van de Amsterdamse afdeling het antimilitarisme een belangrijke plaats in; tenslotte was het deze afdeling geweest, die reeds in 1928 voorgesteld had nationale ontwapening in het program op te nemen. Dit leidde onder andere tot een grote activiteit van de afdeling bij de in het volgende hoofdstuk te bespreken campagne tegen de Vlootwet van 1930 - weer leverde Fedde Schurer hieraan een belang-

rijke bijdrage.²²² En in 1932 belegde de afdeling een openbare wijdings- en getuigenisavond ter herdenking van de wapenstilstand van november 1918.²²³ Geconstateerd kan worden dat het christelijk gefundeerde antimilitarisme van de CDU een zekere weerklink bij de Amsterdamse bevolking gevonden had.

Wat het resultaat van de CDU bij deze Kamerverkiezingen in de rest van Noord-Holland betreft, kan een globaal onderscheid gemaakt worden tussen het zuidelijk deel van de provincie, min of meer samenvallend met de kieskring Haarlem, en het noordelijk gedeelte, de kieskring Den Helder. In de kieskring Haarlem behaalde de CDU met 2.406 stemmen 1,15%, een boven het landelijk en provinciaal gemiddelde liggend resultaat. Uiteraard is in dit kader een diepgaande behandeling van gemeentelijke verkiezingsuitslagen niet mogelijk. Slechts terloops zij er dus op gewezen dat met name de streek ten zuiden van Haarlem (Bennebroek, Haarlemmermeer) goede resultaten te zien gaf. De kieskring Den Helder leverde daarentegen het onder het gemiddelde liggende percentage van 0,85 (1.504 stemmen) op. Afgezien van de over het algemeen boven het provinciaal gemiddelde scorende Zaanse gemeenten werden de belangrijkste uitschieters naar boven hier gevormd door Texel (3,33%) en Andijk (2,76%). Ter verklaring hiervan kan gewezen worden op de aanwezigheid van een Gereformeerde Kerk in Hersteld Verband in beide gemeenten.²²⁴ Op Texel zullen de kerkelijke tegenstellingen, verbonden met de persoon van Buskes, het ontstaan van een CDU-afdeling en een meer dan gemiddeld verkiezingsresultaat in de hand gewerkt hebben.²²⁵ Maar ook de activiteiten ten gunste van de CDU van de H.V.-predikant van Andijk vanaf 1930, J. Diepersloot, zullen voor een aantal van zijn gemeenteleden een stimulans in de richting van deze partij betekend hebben.²²⁶

Zuid-Holland zette de lijn van onder het landelijk gemiddelde blijvende resultaten van 1929 en 1931 voort, want nu werd met 4.466 stemmen 0,48% behaald. Verdelen we de provincie overeenkomstig de kieskringen, dan blijken Den Haag en Rotterdam de laagste percentages op te leveren (0,34 resp. 0,40), het zuidelijk deel van de provincie (de kieskring Dordrecht) een percentage ongeveer gelijk aan het provinciaal gemiddelde (0,49) en het noordelijk deel (de kieskring Leiden) een daar duidelijk boven liggend percentage (0,75). In de beide laatste kieskringen waren enkele uitschieters naar boven, maar deze kunnen beter bij latere verkiezingen ter sprake gebracht worden toen hier van verdere vooruitgang sprake was.

Zeer lage percentages behaalde de CDU in Zeeland, de ene Brabantse kieskring waar deelgenomen werd (Tilburg) en in Limburg (resp. 0,30, 0,16 en 0,22). Voor katholieke provincies als Brabant en Limburg is dit niet verwonderlijk, maar bij Zeeland moet de kanttekening worden geplaatst, dat de CDU in de gehele periode van haar bestaan er niet in slaagde hier door te breken - de lokale uitzonderingen hierop zullen bij volgende verkiezingen besproken worden. In Utrecht trad een stagnatie op na de zo

sterk opgaande lijn van 1931, want ditmaal werden zelfs minder stemmen behaald dan in dat jaar (1.361 tegen 1.410), en ook procentueel was er achteruitgang (0,69 tegen 0,81).

In Gelderland lag het resultaat iets onder het landelijk gemiddelde (3.854 stemmen; 0,99%), waarbij de kieskring Nijmegen (het zuidelijk deel van de provincie en de Achterhoek) een aanzienlijk beter resultaat (2.500 stemmen; 1,54%) te zien gaf dan de kieskring Arnhem (grofweg: de Veluwe): 1.354 stemmen (0,66%). Het goede resultaat in de kieskring Nijmegen was vooral te danken aan de hoge tot zeer hoge percentages die de CDU behaalde in een aantal gemeenten in de Neder-Betuwe, de Tielerwaard en de Bommelerwaard. Koploper was hierbij Kerkwijk in de Bommelerwaard, waar de CDU met 125 stemmen (21,04%) in een keer na de ARP de grootste partij werd. Maar ook Beusichem, Buren en Wadenoyen leverden in deze streek de CDU percentages van boven de tien op. In absolute zin was het hier Maurik, dat met 171 stemmen (8,36%) het grootste aantal aan het CDU-totaal bijdroeg.

Waaruit valt dit plotselinge succes in een streek waar de CDU nog geen begin van een organisatie kende, te verklaren? Het antwoord moet in de richting van de Bond van Landpachters gezocht worden. Van de 216 afdelingen van de Bond die in de jaargangen 1928 t/m 1936 van *De Landpachter* genoemd worden, waren er 32 in Gelderland gelegen, waarvan 18 in het gebied tussen de grote rivieren,²²⁷ hetgeen wijst op een relatief grote aanhang van de Bond in dit gebied. Begin 1933 was D. van der Woerd uit het Betuwse Zoelen voorzitter van de Bond van Landpachters geworden.²²⁸ Behalve in deze Bond wenste Van der Woerd ook in de politiek nauw samen te werken met Van Houten, want in 1935 was hij lijsttrekker van de CDU bij de Statenverkiezingen in de (provinciale) kieskring Tiel.²²⁹ Waarschijnlijk heeft de duidelijke verbinding die er in de persoon van Van Houten tussen de Bond en de CDU ontstaan was, mogelijkwerwijs in combinatie met een regionale bekendheid van Van der Woerd, een niet onbelangrijk deel van de pachtboeren uit het Gelderse rivierengebied ertoe gebracht hun stem op de CDU uit te brengen.

Als wij ons nu tot de resterende oostelijke en noordelijke provincies wenden, dan gaat het in alle gevallen om provincies waarin de CDU boven haar landelijk gemiddelde uitkwam. Opnieuw werd aan het Overijsselse totaal van 6.863 stemmen (2,79%) in meer dan gemiddelde mate bijgedragen door een aantal Twentse gemeenten. In het drietal waar de CDU in 1931 met succes aan de gemeenteraadsverkiezingen deelgenomen had (Almelo, Borne en Hellendoorn) was sprake van stabilisatie, maar bij deze voegden zich nu de belangrijke industriesteden Enschede en Hengelo. Vanuit Borne was in 1931 in Hengelo een afdeling tot stand gekomen,²³⁰ terwijl in datzelfde jaar door de bemoeiingen van de Almelse afdeling de CDU ook in Enschede vaste voet gekregen had.²³¹ Daarmee was de basis gelegd voor een sterke groei van de CDU ook in deze plaatsen. Bij deze verkiezingen behaalde de CDU in Enschede 694 stemmen (2,89%) en in

Hengelo 622 stemmen (3,71%). Ook Vriezenveen gaf nu weer een goed resultaat te zien: 252 stemmen (6,88%), terwijl ook in enkele omringende gemeenten nog boven het gemiddelde liggende percentages behaald werden. De achtergrond van deze goede resultaten voor de CDU in Twente zal toch geen andere geweest zijn dan die waarop bij de bespreking van de uitslagen van 1931 gewezen is: de economische depressie in het algemeen en die in de textielindustrie in het bijzonder, blies een oppositiepartij als de CDU met haar scherpe kritiek op het regeringsbeleid en haar opkomen voor de belangen van werklozen en arbeiders, de wind krachtig in de zeilen.

Doch niet alleen in Twente maar ook in een aantal andere Overijsselse gemeenten deed de CDU bij deze verkiezingen van zich horen. De IJsselsteden Zwolle en Kampen droegen in belangrijke mate aan het provinciale totaal bij met respectievelijk 706 stemmen (3,45%) en 267 stemmen (2,89%). In de kop van Overijssel behaalde de CDU een aantal opvallend goede resultaten, met als uitschieter Kuinre, waar met 86 stemmen 24,57% behaald werd. Maar ook in Blankenham (5,04%), Blokzijl (7,69%), Zwartsluis (6,32%) en Wanneperveen (3,80%) werden duidelijk boven het gemiddelde liggende uitslagen geboekt. Ter verklaring van het relatieve succes in deze agrarische gemeenten kan gewezen worden op de goede resultaten in de aangrenzende Friese gemeenten Lemsterland en West-Stellingwerf, wat, zoals we nog bij Friesland zullen zien, een verband met de aanhang van de Bond van Landpachters doet veronderstellen. Daarop wijst ook het feit dat de eerste afdeling van de Bond buiten Friesland tot stand kwam in Steenwijk.²³²

Die Bond van Landpachters dient genoemd te worden als verklarende factor voor het verkiezingssucces van de CDU in 1933 in de drie noordelijke provincies als geheel. Deze factor was echter niet in alle drie in gelijke mate werkzaam doordat de aanhang van de Bond zich in sterke mate in Friesland concentreerde. Van het totaal aantal leden van de Bond van ongeveer 11.500 ten tijde van deze verkiezingen was ruim een derde tot de helft in Friesland woonachtig,²³³ wat meer dan 4.000 aanhangers in deze provincie betekende. De sterke positie van de Bond in Friesland hing samen met de grote verbreiding van de pacht in deze provincie. Het hoge percentage dat de CDU in Friesland bereikte (4,03; 7.960 stemmen) moet primair uit de grote aanhang van de Bond van Landpachters, Van Houtens populariteit als centrale figuur in deze Bond en de verbinding die er door hem tussen Bond en CDU tot stand gekomen was, verklaard worden. Daarbij vormde de depressie in de landbouw en de daaruit voortvloeiende nood van de pachtboeren als het ware de dieper liggende oorzaak van dit succes.

Bezien we de spreiding van de CDU-stemmen over de Friese gemeenten, dan kan vastgesteld worden dat - afgezien van Lemsterland - de procentueel grootste aanhang verkregen werd in het oosten van Friesland, een gebied dat bekend staat als de Wouden. De eerste plaats was hier

weggelegd voor Opsterland met 788 stemmen (8,70%). Maar koploper wat percentage betreft voor Friesland als geheel was opnieuw Lemsterland, waar ditmaal 14,70% behaald werd (490 stemmen). De enige uitzondering op de lage percentages die de CDU in de noordelijke Bouwhoek van Friesland behaalde, werd gevormd door Barradeel (5,82%; 234 stemmen), de bakermat van de Bond van Landpachters.²³⁴

Helaas beschikken we niet over ledenaantallen van de Bond per afdeling, waaruit de aanhang van de Bond in de verschillende delen van Friesland afgeleid zou kunnen worden, en waardoor het verband met de CDU-stemmen nog aannemelijker gemaakt zou kunnen worden. De weinige gegevens die we hebben wijzen wel op een grote aanhang van de Bond in de Wouden. Na een door ongeveer 600 personen bezochte crisisvergadering te Oosterwolde met Van Houten als spreker, die de Bond 160 nieuwe leden opleverde, telde de afdeling Oost-Stellingwerf in december 1931 ruim 300 leden,²³⁵ de afdeling Ureterp-Siegerswoude (gemeente Opsterland) had in juni 1932 200 leden.²³⁶ Deze gegevens, de beschuldigingen aan het adres van Van Houten dat hij via zijn pachtersaanhang in de Kamer probeerde te komen,²³⁷ maar ook zijn eigen uitlatingen omtrent het effect van zijn kandidatuur op het stemgedrag van de leden van de Bond van Landpachters, dat alles maakt duidelijk dat de primaire verklaring voor het relatieve CDU-succes bij de verkiezingen van 1933 in Friesland gelegen was in het lijsttrekkerschap van Van Houten, gegeven zijn positie in de Bond van Landpachters.

Opgemerkt dient hier te worden, dat het verband tussen het relatieve verkiezingssucces van de CDU en de Bond van Landpachters niet alleen aan tijdgenoten reeds duidelijk was, maar dat ook latere auteurs op dit verband gewezen hebben. Zo legt P.J. Oud een relatie tussen de verscherping van de depressie in de landbouw, het succes van de Bond van Landpachters en Van Houtens verkiezing in de Kamer voor de CDU.²³⁸ En in het eerste hoofdstuk is reeds gebleken, dat H. Daalder juist op grond van Van Houtens politiek leiderschap de CDU ook de trekken van een belangenpartij toeschrijft.

Behalve voor Friesland moet ook de meer dan gemiddelde CDU-aanhang in Groningen en Drente in 1933 vooral in verband gebracht worden met de Bond van Landpachters; in deze beide provincies had de Bond een betrekkelijk groot aantal afdelingen.²³⁹ In Drente werden 1.652 stemmen op de CDU uitgebracht, dat is 1,74%. Zowel procentueel als absoluut was Meppel hier de onbetwiste koploper met 358 stemmen (5,95%). Daarnaast gaf de uiterste noordpunt van de provincie relatief goede CDU-resultaten te zien.

Dat de provincie Groningen een aanzienlijke aanhang van de Bond van Landpachters kende en dat deze aanhang door de benarde economische omstandigheden ook bereid was in beweging te komen, was gebleken op een begin 1932 door de Bond belegde crisisvergadering in de stad Groningen, want deze werd door niet minder dan 1.200 pachters bezocht.²⁴⁰

Hoewel Van Houten op dat moment nog niet tot de CDU toegetreden was, werd hij in de antirevolutionaire pers fel aangevallen over het door hem op deze vergadering gesprokene. Moest hij zich niet schamen, zo vroeg de schrijver van een ingezonden stuk in de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, "om op zulk een verbitteringsvergadering nog Gods naam te noemen?"²⁴¹ Het toont aan, hoe hoog de emoties rond het pachtvraagstuk ook in Groningen al opgelopen waren voor Van Houtens overgang naar de CDU, en door die overgang had de zaak nog een extra, partijpolitieke dimensie gekregen. In de weken voorafgaande aan de verkiezingen stonden de hoofdredactionele commentaren in de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* bol van aanvallen op de CDU, die zich ten dele richtten tegen de persoon van Van Houten. Voor hoofdredacteur A. Zijlstra, Tweede Kamerlid voor de ARP, was het sleutelwoord ter typering van de CDU "weerzinwekkend".²⁴²

Maar behalve uit deze voor de gehele provincie geldende factoren - de aanhang van de Bond van Landpachters, het rumoer dat Van Houtens overgang naar de CDU en zijn lijsttrekkerschap van die partij gemaakt had en de felle bestrijding van de kant van de ARP - moet de meer dan gemiddelde aanhang van de CDU in de provincie Groningen (2.771 stemmen; 1,48%) ook uit een aantal plaatselijke omstandigheden verklaard worden. Deze komen we op het spoor door de spreiding van de stemmen over de gemeenten na te gaan. Dat Vlagtwedde er met 327 stemmen (5,75%) uitsprong verbaast niet, als we bedenken dat de CDU hier haar oudste provinciale afdeling had en 1929 hier al een relatief goed resultaat te zien had gegeven. In ditzelfde licht moet ook het resultaat in Nieuwe Pekela gezien worden: 95 stemmen (4,09%). Opvallender is de relatief zeer hoge score van de CDU in het op het Hoogeland gelegen Middelstum: met 110 stemmen werd hier 8,57% behaald. Begin april 1933 was Van Houten opgetreden voor de "vrije" AR Kiesvereniging te Middelstum. "Vrije" zal daarbij de betekenis gehad hebben dat deze kiesvereniging de band met de landelijke ARP verbroken had. Ter vergadering werd met algemene stemmen besloten CDU te stemmen, en het bestuur zou in de eerstkomende ledenvergadering voorstellen de kiesvereniging om te zetten in een CDU-afdeling. Ten slotte had ook nog een antirevolutionair gemeenteraadslid uit Baflo zich op deze vergadering onder terbeschikkingstelling van zijn zetel bij de CDU aangesloten.²⁴³

Het succes van de CDU in Middelstum zal vooral uit deze overgang van (voormalige) antirevolutionairen verklaard moeten worden. Vanuit Middelstum zou de CDU zich in de volgende jaren over het Hoogeland verbreiden, zoals vanuit Vlagtwedde de Zuid-Oosthoek van Groningen tot op zekere hoogte voor de CDU gewonnen werd. Het gevaar dat Van Houtens optreden te Middelstum inhield, werd blijkbaar aan antirevolutionaire zijde maar al te goed beseft. In een ingezonden stuk in de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* protesteerde P. Bakker jr. uit Middelstum onder meer tegen Van Houtens uitspraak, dat Colijn en zijn aanhang vol

aanbidding voor de Mammon lagen neergebogen. Vooral de arbeiders riep hij op zich niet door Van Houtens schoonklinkende woorden, "gekruid met enkele teksten", van de wijs te laten brengen.²⁴⁴ En het hoofd van de christelijke school te Middelstum maakte bezwaar tegen Van Houtens uitlatingen op deze vergadering bij de kerkeraad van de Gereformeerde Kerk van Groningen, waarvan Van Houten belijdend lid was.²⁴⁵

Na deze weergave van de verkiezingsresultaten per provincie is een samenvatting op haar plaats. Als we letten op de gebieden die in meer dan gemiddelde mate aan het CDU-totaal bijgedragen hebben, kan een onderscheid aangebracht worden tussen een aantal stedelijke (industrie-) gemeenten en de overige, agrarische plattelandsgemeenten. Tot die eerste categorie behoren dan Amsterdam, de Twentse industriegemeenten en Zwolle. In al deze gevallen was sprake van verdere groei vanuit een al bij de Kamerverkiezingen van 1929, en soms zelfs nog daarvoor, gelegde basis. Die groei in aanhang moet dan verklaard worden uit een combinatie van organisatorische uitbouw (nieuwe afdelingen in Hengelo en Enschede, de splitsing van de Amsterdamse afdeling) en de tijdsomstandigheden. Uiteraard moet bij die laatste gedacht worden aan de steeds meer om zich heen grijpende depressie die de CDU met haar scherpe kritiek op het regeringsbeleid en haar programmatische beloften in de kaart speelde. Toch is hiermee nog niet alles gezegd, want die tijdsomstandigheden golden evenzeer in bij voorbeeld Rotterdam en Den Haag, terwijl het organisatorische kader daar tot op zekere hoogte eveneens aanwezig was. Niettemin werd hier geen belangrijke vooruitgang geboekt. Als verklarende factor moet dan ook aan de reeds genoemde toegevoegd worden een traditie van progressief-protestants dissidentisme, die in bepaalde steden wel, maar in andere niet aanwezig was. In Amsterdam lijkt vooral de antimilitaristische propaganda van de CDU aangeslagen te zijn, mede op grond van bepaalde progressief-dissidente tradities onder de orthodox-protestanten aldaar. Ook in Twente is een traditie van dissident stemmen, in dit geval op de CSP, onder rechtzinnige protestanten aanwijsbaar.

Voor de agrarische plattelandsgemeenten liggen deze zaken duidelijk anders. Over het algemeen ontbrak hier het organisatorische kader. Zelfs in Friesland, waar de CDU toch al vanaf begin 1929 activiteiten ontplooid had, dateerde de groei van het aantal afdelingen toch vooral van na deze verkiezingen. Wel kan ook hier op de tijdsomstandigheden gewezen worden, maar die moeten dan specifiek aangeduid worden als de grote problemen waarin de landbouw door de economische depressie was komen te verkeren. In bijzondere mate slachtoffer van die problemen waren de pacht- en hypotheekboeren. Daarmee zijn we beland bij de sociale categorie, en bij de organisatie - begin 1933 had deze zich uitgebreid tot een Bond van Landpachters en Hypotheekboeren²⁴⁶ - met behulp waarvan in de eerste plaats de vooruitgang van de CDU in de agrarische streken verklaard moet worden. Doordat de centrale figuur uit de Bond van

Landpachters lijsttrekker voor de CDU geworden was, werd de aanhang van deze Bond als het ware vanzelf naar de CDU getrokken.

Uiteraard betekent dit geenszins dat nu alle leden van de Bond op de CDU gestemd zullen hebben, of dat omgekeerd de CDU geen steun gekregen heeft van andere categorieën van de plattelandsbevolking dan de pacht- en hypotheekboeren. Maar het verband tussen de CDU-winst en de aanhang van de Bond van Landpachters was in de tijd zelf te druk besproken, zowel voor als na de verkiezingen,²⁴⁷ om hier niet als voornaamste factor genoemd te worden. Bovendien lijkt voor bepaalde delen van het land dit verband ook aantoonbaar met behulp van de concentraties van afdelingen van de Bond van Landpachters. Op deze wijze kan het verband aannemelijk gemaakt worden voor het Gelderse rivierengebied, de kop van Overijssel, de Friese Wouden en de gemeente Barradeel, en wellicht bepaalde delen van Drente en Groningen.

Daarnaast hebben op het platteland andere factoren een rol gespeeld. Voor de noordelijke provincies kan daarbij gewezen worden op de daar sterk levende gedachte van het staatspensioen,²⁴⁸ al heeft dit punt in de verkiezingsactie van de CDU daar nog niet die plaats ingenomen die het bij volgende verkiezingen zou krijgen. En ook van de plattelandsbevolking zal zeker een deel zich vooral aangesproken gevoeld hebben door het christelijk gefundeerde antimilitarisme van de CDU, maar hoe groot dat deel onder de CDU-aanhang geweest is laat zich op geen enkele wijze vaststellen. Ten slotte moet dan gewezen worden op uitsluitend plaatselijk werkende factoren als een bepaalde progressief-dissidente traditie die vaak samenging met de aanwezigheid van een organisatorisch kader (Vlagtwedde), de aanwezigheid van een de CDU welgezind predikant (Texel, Andijk), of problemen in de relatie met de landelijke ARP (Middelstum). Het is dan ook geenszins de bedoeling een monocausale verklaring te geven, als afsluitend toch als voornaamste verklarende factor voor het CDU-succes ten plattelande gewezen wordt op Hendrik van Houtens positie in de Bond van Landpachters, met als dieper liggende verklaring de economische depressie in de landbouw.

3.3.3. Tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in 1934.

Door Van Houtens verkiezing in de Kamer beschikte de CDU nu over de mogelijkheid haar inzichten landelijke bekendheid te geven. Tevens was zij hierdoor in de gelegenheid op te komen voor de specifieke belangen van de verschillende groepen van haar kiezers, waardoor tegelijk haar electoraat weer uitgebreid zou kunnen worden. Van Houten greep deze gelegenheid onmiddellijk aan, want reeds bij de eerste algemene beschouwingen waaraan hij deelnam (november 1933) legde hij de wens van een uitkering ineens van f50,- voor iedere kostwinner die langer dan een jaar werkloos was, verhoogd met f10,- voor elk kind, op de regeringstafel.²⁴⁹

En toen het SDAP-Kamerlid E. Kupers de minister van sociale zaken dr. J.R. Slotemaker de Bruïne in april 1934 interpeleerde over een voorgenomen verlaging van de werklozensteun in Twente, viel Van Houten de SDAP bij in haar verzoek deze verlaging geen doorgang te doen vinden.²⁵⁰

De voorgenomen steunverlaging had ook de Overijsselse CDU in het geweer gebracht, want zij had in Twente een manifest verspreid onder het motto: "Een sociale maatregel niet uitvoeren, omdat ze te duur is, is Mammonisme." Dit was ontleend aan de in 1908 verschenen *Christelijk-Sociale Studiën* van Slotemaker de Bruïne, die nu de eerst verantwoordelijke bewindsman voor de verlaging van de steun was.²⁵¹ In de Kamer protesteerde Amelink tegen de voorstelling van zaken in dit manifest alsof de CDU nu op het standpunt stond dat Slotemaker in 1908 ingenomen had, maar dat deze zelf sindsdien jammerlijk verlaten had.²⁵² Maar Van Houten sloot zich bij zijn Overijsselse partijgenoten aan, door de minister expliciet de vraag te stellen of hij het nu nog met deze principiële uitspraak eens was. Hij wees er daarbij op dat in Twente niet alleen de arbeiderspartijen en de CDU zich tegen de steunverlaging uitgesproken hadden, maar dat dit ook gebeurd was door bladen van diverse andere richtingen, onder andere door *Unitas*, het blad van de christelijke textielarbeiders. Vanuit het CNV was verder nog tegen de maatregel geprotesteerd door de Christelijke Besturenbond uit Hengelo en door de (antirevolutionaire) voorzitter van de Christelijke Besturenbond van Almelo.²⁵³

Hiermee speelde Van Houten in op de ontevredenheid onder christelijk georganiseerde Twentse arbeiders over de crisispolitiek van het kabinet-Colijn. Een mogelijkheid om dit in electorale winst te vertalen deed zich reeds in de zomer van 1934 voor doordat toen, in verband met de samenvoeging van de gemeenten Lonneker en Enschede, een tussentijdse verkiezing voor de raad van de nieuwe gemeente Enschede nodig was. Van Houten zelf trad tijdens de campagne voor deze verkiezing drie maal in Enschede op,²⁵⁴ waarbij hij de doorgevoerde verlaging van de steun hekelde en uitdrukkelijk zei deze verkiezing als een proefstemming over het regeringsbeleid te beschouwen.²⁵⁵ Het resultaat was dat de CDU haar stemmenaantal van 1.180 in 1933 (2,89%) tot 2.020 (5,31%) een jaar later wist op te voeren en dat J. Holl en J.K. Riemersma hun intrede in de Enschedese gemeenteraad deden.²⁵⁶

In hetzelfde jaar kreeg de CDU nog een gelegenheid haar scherpe kritiek op het regeringsbeleid in politieke winst om te zetten, doordat ook in enkele Friese gemeenten in verband met een gemeentelijke herindeling tussentijdse raadsverkiezingen nodig waren. Het betrof hier de samenvoeging van de gemeenten Schoterland en Aengwirden tot de nieuwe gemeente Heerenveen, onder gelijktijdige uitbreiding van Haskerland. Ook hier wenste Van Houten de landelijke politiek erbij te betrekken, want hijzelf vervulde niet minder dan zeven spreekbeurten. In het gehele gebied (in 1933 dus drie gemeenten, in 1934: twee) nam het stemmenaantal

van de CDU toe van 639 (1933) tot 1.230 (1934), bijna een verdubbeling. Daardoor werden twee CDU-ers in de raad van Haskerland gekozen en een in die van Heerenveen. Van Houten meende dat deze uitslag een duidelijke veroordeling van de regeringspolitiek inhield.²⁵⁷ In de Kamer hield hij de uitslagen in Enschede, Heerenveen en Haskerland, waar zijns inziens antirevolutionaire en christelijk-historische "arbeiders, ambtenaren, onderwijzers, kleine boeren en middenstanders" naar de CDU overgegaan waren, aan de regering en de regeringspartijen voor als aankondiging van "het komend gericht der kiezers over deze hardvochtige, kapitalistische politiek."²⁵⁸

3.3.4. De Statenverkiezingen van 1935.

Of werkelijk een dergelijk gericht aanstaande was en of de CDU ook buiten haar "bolwerken" Friesland en Twente belangrijke vooruitgang zou weten te boeken, kon blijken bij de verkiezingen voor Provinciale Staten en gemeenteraden van 1935. De CDU had besloten in acht provincies aan de Statenverkiezingen deel te nemen; behalve in Noord-Brabant en Limburg was ook in Zeeland van deelname afgezien. In deze acht provincies werden 67.281 stemmen op de CDU uitgebracht, dat is 1,81% van de in geheel Nederland uitgebrachte geldige stemmen. Bespreking van dit resultaat kan het beste, in samenhang met de gevoerde verkiezingscampagne, per provincie geschieden.

Het grootste aandeel in dit totaal had opnieuw Noord-Holland geleverd, want daar waren niet minder dan 17.317 stemmen (2,29%) op de CDU uitgebracht.²⁵⁹ Door dit resultaat was lijstaanvoerder Fedde Schurer in de Staten gekozen. Schurer had zich slechts bij gebrek aan geschikte krachten voor het lijstaanvoerschap beschikbaar gesteld. Zelf meende hij niet over de voor een Statenlidmaatschap vereiste kwaliteiten te beschikken.²⁶⁰ Maar Van Houten betoonde zich verheugd over Schurers positieve besluit. Wel beseftte hij dat dit Schurer niet gemakkelijk gevallen was, maar "as Hy ropt, hawwe wy ús beskikber to stellen."²⁶¹ Schurers opvatting over het niet aanwezig zijn van geschikte krachten moet in zoverre als juist beschouwd worden, dat de na hem op de lijst voorkomende kandidaten (M. de Visser en P.L. Gerritse) niet die bekendheid, maar vooral ook niet die aantrekkingskracht op de kiezers bezaten, die aan Schurer toegeschreven moet worden.

Want naast Schurers radicale antimilitarisme moeten ook zijn sprekerskwaliteiten een belangrijke factor geacht worden in het CDU-succes bij deze Noordhollandse verkiezingen. Verkiezingstoespraken door hem in Amsterdam-Centrum, Wormer en Hoofddorp gehouden trokken volle zalen.²⁶² Maar het hoogtepunt in deze verkiezingscampagne was toch ongetwijfeld de bijeenkomst die de CDU in het Amsterdamse "Bellevue" belegd had en die door 1.800 personen bezocht werd. Naast Schurer trad

hier Van Houten als spreker op; de ernstig overspannen Buskes kon op medisch advies het woord niet voeren. Terwijl Van Houten zich in zijn redevoering vooral keerde tegen de sociaal-economische politiek van de regering vanwege het "on-sociale" karakter daarvan, verdedigde Schurer met name het christelijk antimilitarisme van de CDU. Met nadruk verklaarde hij dat de CDU nog immer en onwrikbaar op het standpunt van nationale ontwapening stond.²⁶³

Een aanwijzing voor de grote mate waarin Schurers lijsttrekkerschap voor het Noordhollandse succes verantwoordelijk gesteld moet worden, kan ook gevonden worden in het verkiezingsresultaat van 1937, toen de CDU, bij winst in het land als geheel en in vrijwel alle provincies afzonderlijk, in Noord-Holland aanzienlijk minder stemmen behaalde dan in 1935. Van Houten was toen opnieuw landelijk lijstaanvoerder en Schurer ontbrak op de lijst. Overigens zouden de Statenverkiezingen van 1935 veel meer dan door het optreden van de CDU beheerst worden door de vraag, welk deel van het electoraat zich voor de voor het eerst deelnemende Nationaal-Socialistische Beweging zou uitspreken. De Noordhollandse CDU speelde in op de angst voor en afkeer van de NSB met haar leuze: "Geen Führer, maar Schurer."²⁶⁴

Van de ruim 17.000 stemmen die de CDU in Noord-Holland behaald had was meer dan de helft (9.833) uit Amsterdam afkomstig. Daarmee lag het Amsterdamse percentage (2,60) nog boven het provinciaal gemiddelde. Behalve op het zojuist genoemde, vooral door Schurer verpersoonlijkte antimilitarisme van de CDU, kan ter verklaring hiervan ook gewezen worden op het protest van de CDU tegen de hier per 1 juli 1934 ten uitvoer gebrachte steunverlaging, die tot het zogenoemde Jordaanoproer geleid had. De CDU had weliswaar het oproer onvoorwaardelijk afgekeurd, maar tegelijk het neerdrukken van de steun beneden het bestaansminimum als grondoorzaak aangewezen.²⁶⁵ En toen Van Houten in oktober 1934 voor een gehoor van 1.100 Amsterdammers in "Bellevue" optrad,²⁶⁶ stelde hij tegenover de verlaagde steunbedragen de ministersalarissen van f16.000,-, die dan nog door kindertoeslag aangevuld werden.²⁶⁷ Men moet aannemen dat ook deze vorm van propaganda bij een deel van de Amsterdamse bevolking weerklank gevonden heeft.

Behalve in Amsterdam zelf kwam de CDU ook duidelijk boven haar provinciaal gemiddelde in de omringende gemeenten Ouder- en Nieuwer-Amstel en Diemen, in enkele Gooise gemeenten en in een drietal gemeenten in het uiterste zuiden van de provincie: de Haarlemmermeer (601 stemmen; 4,90%), Heemstede en Bennebroek. Ook de Zaanstreek gaf weer boven-gemiddelde resultaten te zien. Overigens leverde het gebied ten noorden van het Noordzeekanaal opnieuw overwegend uitslagen onder het gemiddelde op, met als belangrijkste uitzonderingen Andijk, waarbij zich nu de buurgemeente Enkhuizen aansloot, en Texel, waar de CDU met 309 stemmen haar hoogste procentuele resultaat behaalde: 7,72%. De verklaring

hiervoor zal geen andere zijn dan waarop bij de bespreking van de verkiezingen van 1933 gewezen is.

In Zuid-Holland boekte de CDU weliswaar vooruitgang ten opzichte van 1933 (6.896 tegen 4.466 stemmen; 0,74% respectievelijk 0,48%), maar hiermee bleef deze provincie nog duidelijk onder het landelijk gemiddelde. In enkele Zuidhollandse gemeenten kwam de CDU echter duidelijk boven dat gemiddelde, en daarin lijkt een bepaald patroon te ontdekken. Het gaat hierbij namelijk vooral om gemeenten waar de visserij een belangrijke bestaansbron vormde: Vlaardingen (535 stemmen; 4,09%), Maassluis (153 stemmen; 3,60%) en Katwijk (250 stemmen; 3,73%). Ook bij de verkiezingen van 1933 had de CDU hier al relatief goede resultaten behaald. Bij Katwijk sloten zich de buurgemeenten Rijnsburg, Valkenburg en Noordwijk aan; in Noordwijk werd met 242 stemmen het hoogste provinciale resultaat behaald: 5,36%. Aannemelijk lijkt het, dat een deel van de orthodox-protestantse vissersbevolking in deze plaatsen zijn stem op de CDU uitgebracht heeft.²⁶⁸

Voor Noordwijk kan daarnaast gewezen worden op de aanwezigheid vanaf 1932 van een afdeling van de Gereformeerde Vereeniging voor Daadwerkelijke Vredesactie, voor welke afdeling Fedde Schurer een rede gehouden had.²⁶⁹ Blijkbaar had ook het bijbels gefundeerde antimilitarisme van de CDU hier een zekere weerklank onder het rechtzinnige volksdeel gevonden. Dat ook Gouda een duidelijk boven het gemiddelde liggend resultaat vertoonde (374 stemmen; 2,55%) zal op het conto van partijvoorzitter Van der Brug, derde op de provinciale lijst - lijstaanvoerder was A.P. Jungcurt -, geschreven moeten worden.

In Utrecht werd aanzienlijke vooruitgang geboekt ten opzichte van 1933, maar ook nu bleef deze provincie met 1,20% (2.375 stemmen) onder het landelijk gemiddelde. Het voor 1933 geconstateerde verschil tussen het noordelijk en het zuidelijk deel van de provincie Gelderland manifesteerde zich ook bij deze Statenverkiezingen. Opnieuw behaalde de CDU haar beste resultaten in de Betuwe, waar ditmaal Buren en Beusichem koplopers waren met 24,31% en 22,21%. Deze successen werden behaald met een lijst die voor dit deel van Gelderland aangevoerd werd door de voorzitter van de Bond van Landpachters, D. van der Woerd uit Zoelen.

Lijsttrekker in de rest van de provincie was het Winterswijkse gemeenteraadslid J. te Winkel. Behalve in zijn woonplaats Winterswijk (5,53%) behaalde hij goede resultaten in de Achterhoekse gemeenten Wisch (8,89%) en Dinxperlo (5,96%). Doordat echter de beide grote steden Arnhem en Nijmegen en de Veluwe veel slechtere resultaten te zien gaven, was het totaal van 5.210 stemmen in Gelderland (1,34%) toch niet genoeg voor een Statenzetel. Door de Gelderse CDU werd dit enigszins tegenvallende resultaat toegeschreven aan het te geringe aantal afdelingen en leden in de provincie, namelijk acht en 160, en de daaruit voortvloeiende financiële zwakte. "Hadden we ruimer bij kas gezeten en dus

meer vergaderingen kunnen beleggen, dan hadden we op onze slofjes een zetel bezet.²⁷⁰

De verdeling van de in totaal 9.991 in Overijssel op de CDU uitgebrachte stemmen (4,10%) over de verschillende delen van de provincie vertoonde globaal hetzelfde beeld als bij de verkiezingen van 1933. Goede resultaten werden geboekt in een aantal Twentse gemeenten. In absolute zin was Enschede koploper: de daar behaalde 2.346 stemmen (5,94%) betekenden nog weer een vooruitgang met ruim 300 ten opzichte van de tussentijdse gemeenteraadsverkiezing van het jaar daarvoor. Aanzienlijke vooruitgang in vergelijking met 1933 was er in Almelo, waar met 1.785 stemmen 11,34% behaald werd. Borne (12,25%) en Hellendoorn (11,29%) vertoonden lichte vooruitgang ten opzichte van het al zeer hoge niveau van 1933. Hengelo bleef met 4,12% (692 stemmen) enigszins ten achter bij de andere Twentse industriegemeenten. Deze resultaten waren in Twente en omgeving behaald na een verkiezingscampagne waaraan ook Van Houten (in Vroomshoop en in Almelo)²⁷¹ en Schurer (in Nijverdal)²⁷² hun aandeel geleverd hadden. In zijn redevoering "Waartoe de aanpassingspolitiek der regering leidt" had Van Houten, naast onder andere het door de CDU gewenste premievrij staatspensioen, ook de ten uitvoer gebrachte steunverlaging ter sprake gebracht.²⁷³

Buiten Twente was het vooral de kop van Overijssel die in meer dan gemiddelde mate aan het CDU-resultaat bijdroeg. Provinciaal koploper was opnieuw Kuinre met 24,23%, overigens slechts 79 stemmen. Maar ook in een grotere plaats als Steenwijk was nu een goed resultaat voor de CDU weggelegd: 276 stemmen (7,85%). Zwolle boekte met 785 stemmen een resultaat dat zo'n half procent boven dat van 1933 lag (nu: 3,99%), maar daarmee was de hoofdstad toch onder het provinciaal gemiddelde terechtgekomen. Zo niet Kampen, want de daar verkregen 454 stemmen waren goed voor 5,08%.

Door de hoge score in de provincie als geheel deed de CDU met twee man haar intrede in de Overijsselse Staten. Dat waren de Almelse hoofdonderwijzer Jaap Gorselink en het Enschedese gemeenteraadslid J.K. Riemersma. Gorselink was al enige jaren voorzitter van de provinciale organisatie van de CDU in Overijssel; later in 1935 zou hij ook het voorzitterschap van de grote afdeling Almelo op zich nemen.²⁷⁴ Uiteraard had ook hij als lijstaanvoerder zich in de verkiezingscampagne geweed. In een rede in Nieuwe Krim, op de grens van Drente en Overijssel, had hij de steunverlaging aan de kaak gesteld, evenals de bezuinigingen op het onderwijs en een lans gebroken voor het premievrij staatspensioen. Door zijn uitspraak dat de moderne oorlog alleen maar op winst gebaseerd was en dat de massa daarin bloed moest storten, terwijl de voordelen door een kleine groep geïncasseerd werden, had hij zich tevens als radicaal antimilitarist doen kennen.²⁷⁵

Ook in Drente was de CDU succesvol, want met 2.408 stemmen (2,57%) werd S. Brandsma uit Meppel in de Staten gekozen. In zijn eigen gemeen-

te haalde Brandsma 8,67% (506 stemmen), toch nog niet het hoogste percentage, want dit was weggelegd voor het Noorddrentse Roden met 9,86% (227 stemmen). Uitslagen duidelijk boven het gemiddelde boekte de CDU verder in Coevorden (6,18%), Dalen (5,43%) en in Odoorn (6,77%; 315 stemmen), de gemeente waarin ds. Fabers standplaats Schoonoord gelegen was. Deze hervormde predikant was voorzitter geworden van de enige maanden voor de verkiezingen tot stand gekomen provinciale organisatie van de CDU in Drente.²⁷⁶

Veruit de grootste vooruitgang bij de Statenverkiezingen van 1935 boekte de CDU in de provincie Groningen, want daar steeg de Unie van 2.771 stemmen in 1933 naar 12.754 stemmen. Het daarmee bereikte percentage van 6,80 was het hoogste door de CDU in een provincie behaald; Friesland had dus zijn eerste plaats van 1933 af moeten staan. Dit resultaat was verkregen na een verkiezingsstrijd, die ongemeen heftig geweest was doordat Van Houten zelf, in Groningen lijstaanvoerder, in het middelpunt stond.²⁷⁷

Inhoudelijk was door de CDU vooral het premievrij staatspensioen op de voorgrond geplaatst. Zoals reeds vermeld had de CDU zich hier al vóór de verkiezingen van 1929 voor uitgesproken, maar een centrale plaats in de propaganda van de Unie had het toch pas gekregen nadat Van Houten in de loop van 1933 een Christelijke Bond voor Staatspensionering had opgericht en hij er ook in de Kamer nadrukkelijk het pleidooi voor was gaan voeren.²⁷⁸ Bij de oprichting van deze Bond verklaarde Van Houten dat het niet zijn bedoeling was de reeds vanaf de eeuwwisseling bestaande (neutrale) Bond voor Staatspensionering concurrentie aan te doen; integendeel, hij wenste daarmee nauw samen te werken.²⁷⁹ Maar feit was nu eenmaal, dat deze, door zijn vergaderingen op zondag en zijn propaganda door middel van toneel, geen vat had op het christelijk volksdeel. Oprichting van een afzonderlijke Christelijke Bond was dus voor hem geen zaak van principe, maar van tactiek.²⁸⁰

Van Houten zelf werd voorzitter van de nieuwe bond en J.B. Vos uit Ulrum, een medestander van Van Houten uit de Bond van Landpachters - hij was hoofdbestuurslid -, secretaris. Vos was op dat moment geen lid van de CDU maar van de ARP, in welke partij hij echter moeilijkheden kreeg door zijn ijveren voor staatspensionering.²⁸¹ Uitdrukkelijk had Van Houten bij de oprichting verklaard dat de Christelijke Bond geen bijwagen van de CDU moest worden. In het voorlopig bestuur had hij daarom, naast twee CDU-ers, drie antirevolutionairen (onder wie Vos), drie christelijk-historischen en iemand uit de "rechtse" Plattelandersbond opgenomen. Omdat hij echter tegelijk de CDU-leden opriep leiding te geven aan de actie voor uitbreiding van de Bond,²⁸² en dit over het algemeen ook de gang van zaken lijkt te zijn geweest, moet aangenomen worden dat de Christelijke Bond voor Staatspensionering een belangrijke rol gespeeld heeft bij de overgang van kiezers naar de CDU.²⁸³ Zijn eerste aanhang kreeg de Bond in Groningen en vervolgens ook in Friesland, waar

aanvankelijk vooral de CDU-er Karsjen Tamminga zich voor de uitbouw beijverde.²⁸⁴ Begin 1934 was het ledenaantal van de Christelijke Bond toegenomen tot zo'n 1.500, georganiseerd in twintig afdelingen.²⁸⁵

Tegen deze achtergrond moet de bestrijding van antirevolutionaire zijde van het CDU-programmapunt: premievrij staatspensioen, in de aanloop naar de Statenverkiezingen in Groningen geplaatst worden. In de hoofdredactionele commentaren in de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* werd de eis van staatspensioen "onschriftuurlijk" genoemd en als "revolutionair" gebrandmerkt: "Zij (deze eis, HJL) is een afgodsbeeld in den revolutionairen tempel."²⁸⁶ In een ander commentaar schreef de krant, dat de CDU stemmen wierf met de belofte van staatspensioen, "dat met de werkelijkheid niets, en met de Staten evenmin iets te maken heeft."²⁸⁷ Nu was deze laatste beschuldiging zeker op haar plaats, want de CDU had gedurende de gehele campagne de provinciale verkiezingen in de sfeer van de landelijke politiek proberen te trekken. De antirevolutionaire lijstaanvoerder in de provincie Groningen mr. dr. R. Koppe kwalificeerde op een verkiezingsvergadering te Marum de "onvervulbare" beloften van de CDU, waaronder premievrij staatspensioen, als "verfoeilijke demagogie."²⁸⁸

Was deze bestrijding zo fel omdat de ARP vermoedde dat de CDU met haar propaganda voor het staatspensioen in sommige delen van Groningen veel aanhang zou verwerven? Met name bleek dit het geval op het Hoogeland. Terwijl de CDU in 1933 hier nog slechts in Middelstum succes gehad had, werden nu in alle gemeenten op het Hoogeland hoge tot zeer hoge percentages behaald, met als uitschieters Warffum (27,19%; 320 stemmen), Middelstum (22,75%; 304 stemmen) en Baflo (20,31%; 278 stemmen). Maar ook in de uiterste Zuid-Oost- en Zuid-Westhoek boekte de CDU goede resultaten. Bij Vlagtwedde (13,33%; 777 stemmen) voegde zich nu de buurgemeente Onstwedde (14,54%; 1.086 stemmen). En in het zuidelijk gedeelte van het Westerkwartier was Marum, ondanks Koppes bezweringen, koploper met 16,85% (482 stemmen), gevolgd door Grootegast met 14,68% (486 stemmen).

Hoewel van de bovenste drie kandidaten op de CDU-lijst er twee uit de stad Groningen afkomstig waren, lag het hier behaalde percentage ver onder het provinciaal gemiddelde: 3,31 (1.749 stemmen). Statenzetels werden bezet door Van Houten zelf, door F. Amulung uit Middelstum en door A.D. Veenhoff uit Groningen. De eerste maal dat de CDU aan de provinciale verkiezingen in Groningen deelnam, had zij zich dus een stevige plaats in de Staten weten te verwerven ondanks het feit dat haar provinciale organisatie nog niet erg ontwikkeld was, want ten tijde van de verkiezingen waren er niet meer dan twaalf afdelingen.²⁸⁹ Daarna zou dit aantal echter in sneller tempo toenemen, zodat er binnen een jaar weer tien bijgekomen waren.²⁹⁰

Drie Statenzetels behaalde de CDU eveneens in Friesland, doordat daar 10.334 stemmen op de Unie uitgebracht werden (5,35%). Ten opzichte

van 1933 (7.959 stemmen; 4,03%) betekende dit geen spectaculaire vooruitgang. Wel was er intensief campagne gevoerd, want er waren zo'n twintig openbare vergaderingen gehouden, waarin naast anderen opgetreden waren Van Houten, Posthuma, K. Tamminga en ds. J. Diepersloot, nu HV-predikant te Leeuwarden. Hoogtepunt van deze verkiezingscampagne was de vergadering in Leeuwarden geweest, die door 1.100 belangstellenden bijgewoond werd.²⁹¹

Aangenomen moet worden dat ook ditmaal de Bond van Landpachters een belangrijke verklaring vormde voor het CDU-verkiezingsresultaat in Friesland, al zal de relatie door het ontbreken van Van Houten zelf op de lijst misschien minder nauw geweest zijn dan in 1933. Maar ook uit de kandidatenlijst voor deze Statenverkiezingen was het verband met de Bond van Landpachters zichtbaar, want de tweede plaats daarop werd ingenomen door de veehouder J. Jansma uit Scharsterbrug, die gewestelijk voorzitter van de Bond van Landpachters en hoofdbestuurslid van deze Bond was.²⁹² Lijstaanvoerder in Friesland was H. Posthuma, die behalve voorzitter van de provinciale organisatie van de CDU en lid van het hoofdbestuur ook secretaris van de partij geworden was.²⁹³ De derde plaats op de lijst was toegekend aan E. de Haan uit Heerenveen, die daar een handel in touw en sportartikelen dreef. Na eerst actief geweest te zijn in de CHU had hij zich in 1933 bij de CDU aangesloten, waarvoor hij het jaar daarop in de gemeenteraad van Heerenveen gekozen was.²⁹⁴ Dit was het drietal dat de CDU in de Friese Staten zou vertegenwoordigen.

Behalve de Bond van Landpachters, die sinds de verkiezingen van 1933 geen verdere groei meer gekend had en waarschijnlijk zelfs achteruitgang,²⁹⁵ zal ook de Christelijke Bond voor Staatspensionering in positieve zin aan het CDU-resultaat bijgedragen hebben. Reeds werd melding gemaakt van de activiteiten van K. Tamminga ten gunste van deze Bond. Bij de bespreking van de gemeenteraadsverkiezingen zullen we een tweede CDU'er tegenkomen die een vooraanstaande plaats in de Christelijke Bond in Friesland innam. Maar bij gebrek aan nadere gegevens over de Bond valt over de invloed ervan op het CDU-resultaat verder weinig concreets te zeggen.

Bij de spreiding van de CDU-stemmen over de provincie kunnen we globaal hetzelfde patroon als voor 1933 vaststellen, namelijk een over het algemeen boven het gemiddelde uitkomende oostelijke helft van de provincie en een overwegend daaronder blijvende westelijke helft. Lemsterland gaf weliswaar nog steeds een zeer goed resultaat te zien (14,11%; 453 stemmen), maar was toch zijn koppositie kwijtgeraakt aan het aangrenzende Haskerland, dat met 16,37% (714 stemmen) de stijgende lijn van de gemeenteraadsverkiezing van het jaar daarvoor doortrok. Over het algemeen staan ons geen verkiezingscijfers beneden het niveau van de gemeente ter beschikking. Wanneer dat echter bij uitzondering wel het geval is, blijkt dat er per gemeente nog grote plaatselijke verschillen kunnen

optreden. Terwijl de CDU in de gemeente Achtkarspelen als geheel een percentage van 7,21 behaalde (469 stemmen), lag dit percentage voor het dorp Harkema-Opeinde, waar de CDU 203 van de 805 stemmen kreeg, op 25,22.²⁹⁶ Aangenomen moet worden dat de aanwezigheid van een grote Gereformeerde Kerk in Hersteld Verband in Harkema-Opeinde (meer dan 300 zielen),²⁹⁷ alsmede het feit dat de voorganger daarvan tussen 1930 en 1933, ds. J. ter Schegget, actief was in de CDU,²⁹⁸ een positieve invloed op dit resultaat gehad heeft.

Overzien we het resultaat van de CDU bij de Statenverkiezingen van 1935 in z'n geheel, dan blijkt dit te bestaan in tien Statenzetels. Groningen en Friesland namen er daarvan ieder drie voor hun rekening, Overijssel twee, terwijl in Noord-Holland en Drente een zetel veroverd was. Spectaculaire vooruitgang was er in Groningen geweest en aanzienlijke groei van de aanhang in Noord-Holland, Drente en Overijssel; Friesland had een consolidatie van het goede resultaat van 1933 te zien gegeven. Ook in de andere provincies waar de CDU deelgenomen had was duidelijke vooruitgang geboekt ten opzichte van 1933. De electorale tussenbalans van twee jaar Kamerlidmaatschap van Van Houten - want zo mogen deze Statenverkiezingen wel gezien worden, gelet op de sterke mate waarin de CDU zelf deze in de sfeer van de landspolitiek getrokken had - was dus duidelijke positief uitgevallen. Ook hier dient echter opnieuw op de economische depressie gewezen te worden, die zich sinds 1933 alleen nog maar verscherpt had, en die de dieper liggende oorzaak van het relatieve CDU-succes vormde.

3.3.5. De gemeenteraadsverkiezingen van 1935.

Ook aan de enkele maanden na de Statenverkiezingen gehouden gemeenteraadsverkiezingen nam de CDU deel, zij het lang niet overal, want slechts in een kleine 100 van de ruim 1.100 Nederlandse gemeenten had zij kandidaten gesteld. Omdat bij gemeenteraadsverkiezingen allerlei plaatselijke factoren een rol spelen zal geen uitgebreide poging tot interpretatie gedaan worden. In hoofdzaak wordt volstaan met vermelding van de plaatsen waar de CDU tot de gemeenteraad doordrong. In de provincie Groningen waar de CDU nog over geen enkele raadszetel beschikte, werden dertien zetels veroverd. Toch hadden dit er, gelet op de uitslagen van de Statenverkiezing, gemakkelijk meer kunnen zijn; het feit dat de CDU in slechts veertien van de 57 Groningse gemeenten deelnam, illustreert de nog prille organisatie van de partij in deze provincie. Op het Hoogeland werden raadszetels behaald in Middelstum, Uithuizermeeden, Baflo en twee in Bierum. In de Zuid-Oosthoek waren twee zetels voor de CDU weggelegd in Vlagtwedde, eveneens twee in Onstwedde, een in Nieuwe Pekela en een in Veendam, waar de pas enkele maan-

den tevoren opgerichte afdeling ten tijde van de verkiezingen al zo'n 50 leden telde.²⁹⁹ Ook in de stad Groningen veroverde de CDU een zetel, die bezet werd door het Statenlid A.D. Veenhoff. Van Houten zelf had dus geen zitting willen nemen, wat, gezien zijn Kamer- en Statenlidmaatschap en zijn activiteiten voor de Bond van Landpachters en de Christelijke Bond voor Staatspensioenering, zelfs voor hem wat te veel van het goede geweest zou zijn.

In Friesland behaalde de CDU, afgezien van de drie zetels die bij de tussentijdse verkiezingen in 1934 veroverd waren, twaalf zetels. In Lemsterland werd het zeteltal van een tot twee uitgebreid. In de Wouden kreeg de CDU raadszetels in Achtkarspelen, Tietjerksteradeel, Smallingerland en twee in Opsterland. Een van deze laatste werd bezet door J. Wijmenga, een medestander van Van Houten in de Bond van Landpachters en in de Christelijke Bond voor Staatspensioenering, waarvan hij hoofdbestuurder was.³⁰⁰ In de raad werd de pas 27-jarige Wijmenga tot wethouder gekozen. Buiten de Wouden behaalde de CDU raadszetels in Barradeel (de bakermat van de Bond van Landpachters), in Franeker, in het bij Lemsterland en Haskerland aansluitende Doniawerstal en in Leeuwarden, waar H. Posthuma gekozen werd.

Drente leverde de CDU raadszetels op in de gemeenten die er ook al bij de Statenverkiezingen uitgesprongen waren: Meppel, Coevorden, Roden en Odoorn, waar R. Bosma, tweede op de lijst voor de Provinciale Staten, een zetel veroverde; tussentijds zou hij in de Staten S. Brandsma opvolgen. De enige gemeente die zich hier nog bij aansloot was Emmen, waar G. Olyslager zijn intrede in de raad deed. Hij zou zich een zeer actief raadslid betonen en de CDU in deze grootste gemeente van Drente tot grote bloei brengen.

Overijssel was de provincie waar de CDU het grootste aantal gemeenteraadszetels behaalde, namelijk zeventien, daarbij inbegrepen de twee Enschedese zetels die in 1934 veroverd waren. Zoals te verwachten was het grootste deel daarvan uit Twente afkomstig. In Almelo wist de CDU haar zeteltal van twee tot drie op te voeren; lijstaanvoerder J. Beunk werd door de raad tot wethouder gekozen. Twee zetels veroverde de CDU hier, behalve in Enschede, in Borne en in Hellendoorn, en een zetel in Hengelo en Vriezenveen. Buiten Twente kreeg de CDU zetels in de IJsselsteden Zwolle en Kampen en in de Noord-Westhoek in Steenwijk (twee), Kuinre en Zwartsluis.

In Gelderland werden vier CDU-ers in een gemeenteraad gekozen, van wie drie in de Achterhoek. Het betrof hier de gemeenten waar de CDU ook bij de Statenverkiezingen al duidelijk boven haar gemiddelde uitgekomen was: Dinxperlo, Winterswijk en Wisch. In Winterswijk werd J.W. te Winkel als raadslid herkozen. Dat in de Betuwe uitsluitend in Buren aan de raadsverkiezingen deelgenomen werd, terwijl toch ook in omliggende gemeenten bij de Statenverkiezingen hoge tot zeer hoge percentages behaald waren, bewijst wel hoe zwak de partijorganisatie in dit deel van

Gelderland was. In dit stadje werd de gereformeerde J. Vliet van Zante niet alleen tot raadslid, maar nadien ook tot wethouder gekozen. Vanaf 1929 had Vliet van Zante, samen met D. van der Woerd, leiding gegeven aan de Bond van Landpachters in Gelderland.³⁰¹

Terwijl in de provincie Utrecht geen raadszetels behaald waren - een poging daartoe had de CDU uitsluitend in Utrecht en Amersfoort ondernomen - beliep het Noordhollandse totaal een negental zetels. De plaatsen waar deze verworven waren, lagen grotendeels in het zuiden van de provincie: Bennebroek (twee), Heemstede en de Haarlemmermeer. Bij de hierop aansluitende Haarlemse zetel moet even stilgestaan worden, want het hier behaalde percentage (2,76; 1.640 stemmen) lag aanzienlijk boven dat van de Statenverkiezing (1,74; 1.092 stemmen). Tussen beide verkiezingen in had in Haarlem voor 600 toehoorders een openbaar debat plaats gevonden tussen Van Houten en het ARP-Tweede Kamerlid Chr. van den Heuvel. Hoewel dit volgens *De Standaard* in een schitterende overwinning voor Van den Heuvel geëindigd was, dacht Van Houten zelf daar anders over. Behalve op de vooruitgang van de CDU wees hij op de teruggang van de ARP sinds de Statenverkiezing met niet minder dan 1.300 stemmen en verklaarde hij (ironisch) zich bereid de komende winter in alle provinciale hoofdsteden en Amsterdam en Rotterdam zich op deze wijze door Van den Heuvel te laten "afmaken".³⁰²

De overige CDU-zetels in Noord-Holland waren behaald in Laren (twee), in Ouder-Amstel en in Amsterdam. In Ouder-Amstel werd de tandheelkundige G.B. Neering, die in 1931 als onafhankelijk christen-socialist in de raad gekozen was en zich tijdens de vorige zittingsperiode bij de CDU aangesloten had,³⁰³ herkozen. In Amsterdam was de CDU-lijst aangevoerd door de hervormde architect G.A. Roobol, die zich nog maar kort tevoren bij de CDU aangesloten had.³⁰⁴ Van christelijk-historische zijde was tegen hem aangevoerd dat hij geen verstand van politiek had, hetgeen door Roobol met blijdschap beaamd werd, want hij wenste het CDU-werk in Kamer, Staten en Raad niet als politiek te beschouwen - "politiek heeft altijd een vuile smaak" - maar als een christelijk getuigenis.³⁰⁵ De 1.400 stemmen die Roobol minder behaalde dan Schurer bij de Statenverkiezing lijken vooral het verschil in persoonlijke aantrekkingskracht tussen beiden te illustreren.

In Zuid-Holland werden CDU-raadsleden gekozen in de vissersplaatsen Katwijk (twee), Vlaardingen, Noordwijk en in het bij Katwijk aansluitende Rijnsburg. Opmerkelijk is dat, terwijl in Zeeland niet aan de Statenverkiezing deelgenomen was, hier wel een raadszetel veroverd werd, en wel in Terneuzen. Ziel van de christelijk-democratische actie, niet alleen daar, maar in Zeeland als geheel, was J.F.K.A.P. Filius, die nu met 181 stemmen (3,57%) in de raad gekozen werd. Wat de verklaring voor deze uitzonderlijke positie van Terneuzen is, is niet geheel duidelijk. Enerzijds is men geneigd te denken aan aanhang voor de CDU onder de in Terneuzen relatief talrijke binnenschippers - de CDU richtte zich in haar

propaganda sterk op de schippers, in de Kamer bepleitte Van Houten hun belangen en in Amsterdam was zelfs een aparte schippersafdeling tot stand gekomen. Anderzijds moet ook niet uitgesloten geacht worden dat de verklaring in de richting van de Bond van Landpachters gezocht moet worden, die enige aanhang in Zeeuws-Vlaanderen had. Daarop wijst het feit, dat bij de verkiezingen van 1937, waarbij de CDU wél weer in alle Zeeuwse gemeenten deelnam, ook de omringende gemeenten Hoek, Axel en Zaamslag duidelijk boven het gemiddelde uitkwamen. Wellicht ook hebben beide factoren hun invloed doen gelden. Door dit Zeeuwse resultaat was het totale aantal door de CDU in 1934 en 1935 behaalde raadszetels op 69 gekomen.

3.3.6. De Kamerverkiezingen van 1937.

Zo hadden de verkiezingen van 1935 de CDU over de hele linie vooruitgang gebracht. In hoeverre de groei van de partijorganisatie in haar geheel hiermee gelijke tred gehouden had, is door het ontbreken van ledencijfers niet duidelijk. In enkele gevallen hebben we kunnen constateren, dat belangrijke uitbreiding van de kiezersaanhang vooraf gegaan was aan de uitbouw van de organisatie; zo in Groningen en in de Betuwe. Zeker is wel, dat de CDU zich qua ledenaantal nog steeds in opwaartse lijn bewoog; eind 1936 bedroeg dat een kleine 4.000, georganiseerd in 153 afdelingen.³⁰⁶ De groei van de partij blijkt ook uit de omzetting per 1 januari 1937 van het veertiendaagse partijblad *De Strijder* in het wekelijks verschijnende blad *De Christen-Democraat*. Net als van *De Strijder* was partijvoorzitter Van der Brug eindredacteur van *De Christen-Democraat*; als redacteurs stonden hem nu terzijde Van Houten, Jungcurt, Gorselink en Inne de Jong. Met deze omzetting van het partijblad ging een aanzienlijke contributievermindering gepaard, namelijk van f5,20 tot f1,50 per jaar.³⁰⁷ Daar stond dan wel tegenover, dat niet meer alle leden automatisch alle nummers van het partijblad ontvingen, maar voortaan slechts één per maand - op de andere nummers moest men zich abonneren. Van Houten, die als de drijvende kracht achter deze reorganisatie gezien moet worden, hoopte dat door de aanzienlijke verlaging van de financiële drempel het aantal leden sterk zou toenemen, maar die hoop bleek ijdel.³⁰⁸

Of met een gestadige, maar beslist niet spectaculaire groei van het ledental ook een verdere groei van de kiezersaanhang gepaard was gegaan, zouden de Kamerverkiezingen van 1937 moeten uitwijzen. Alvorens tot een bespreking van de daarbij door de CDU behaalde resultaten wordt overgegaan, dient expliciet bij de kandidatenlijst voor deze verkiezingen stilgestaan te worden, omdat daarmee het een en ander aan de hand geweest lijkt. Van belang daarbij is de wijze waarop deze lijst vastgesteld werd. De CDU kende daarvoor de vorm van het referendum, wat wilde

zeggen dat alle leden in staat gesteld werden schriftelijk de door hen gewenste volgorde binnen een eerder vastgestelde groslijst aan te geven. In de praktijk werd dit echter niet altijd aan de individuele leden overgelaten, want in sommige afdelingen werd over de invulling van de stembiljetten vergaderd.

Dat Van Houten als eerste op de lijst uit deze procedure tevoorschijn kwam, was min of meer vanzelfsprekend; zijn politiek leiderschap was in de partij onomstreden. Maar interessant was de vraag wie de tweede plaats zou bezetten, want de uitslag van de Statenverkiezingen van 1935 had het zeer waarschijnlijk gemaakt dat ook de tweede plaats goed voor een Kamerzetel zou zijn. Opvallende afwezigheid op de groslijst was Fedde Schurer als degene die naast Van Houten tot dan toe in de diverse verkiezingscampagnes het meest op de voorgrond getreden was. Ongetwijfeld moet dit in verband gebracht worden met zijn tussentijds aftreden als Statenlid in Noord-Holland begin 1936. Zoals reeds gezegd had Schurer zich alleen bij gebrek aan geschikte kandidaten daarvoor beschikbaar gesteld. Na de voorjaars- en de najaarszitting van de Staten bijgewoond te hebben, stelde hij zijn zetel ter beschikking, met als motief dat het hem zou ontbreken aan inzicht in zaken van openbaar bestuur, "terwijl het mij betreffend gemakkelijk valt bij vriend en vijand de schijn van het tegendeel op te houden."³⁰⁹ Het was de oude twijfel aan zijn geschiktheid voor de politiek die zich hier bij Schurer uitte.³¹⁰

Bij afwezigheid van Schurer was er geen kandidaat voor de tweede plaats die er duidelijk uitsprong, maar dit betekende tegelijk, dat velen in de leiding van de partij zich de meest in aanmerking komende konden achten. Tot veler, naar zou blijken, onaangename verrassing kwam Hessel Posthuma als tweede uit de bus, vóór partijvoorzitter Van der Brug, Inne de Jong, vice-voorzitter Jungcurt en ds. Faber van Schoonoord.³¹¹ Posthuma had zich als partijsecretaris vooral doen kennen als een bekwaam organisator en had sinds 1935 leiding gegeven aan de driemansfractie van de CDU in de Friese Staten. Daar staat tegenover dat hij misschien wel een goed, maar zeker geen bezielend spreker was en dat hij meer in het algemeen weinig uitstraling vertoonde. Aangenomen moet worden, dat het vooral Posthuma's aanhang onder de Friese CDU-leden geweest was die hem deze tweede plaats bezorgd had, als we er tenminste vanuit mogen gaan dat deze stemming eerlijk plaats gevonden heeft. Niet ieder in de CDU-leiding was daar echter van overtuigd, want het gerucht liep dat ten voordele van Posthuma geknoeid zou zijn, zonder dat zich dat toen, zo min als nu, liet bewijzen. Uit Friesland zouden namelijk vele, door dezelfde hand ingevulde briefjes binnengekomen zijn, alle Posthuma als nr. 2 vermeldend.³¹² De mogelijkheid dat hier fraude in het spel geweest is laat zich niet uitsluiten, maar daarnaast kan het ook zo geweest zijn, dat men per afdeling over de volgorde van de kandidaten vergaderd heeft en vervolgens de stembiljetten uniform ingevuld heeft.

Een dergelijke procedure laat zich voor deze verkiezingen vaststellen voor Bergum³¹³ en, buiten Friesland, voor Bolnes.³¹⁴

Hoe dit ook zij, over Posthuma's tweede plaats bestond grote ontevredenheid; hijzelf schreef dat Van der Brug zich teleurgesteld toonde, omdat de partij hem minder hoog aansloeg dan Posthuma en dat Jungcurt zich gedroeg als iemand die recht op de tweede plaats kon laten gelden. Ook anderen als Inne de Jong en de niet op de lijst staande Schurer hadden blijk gegeven van hun ongenoegen. Van Houten behoorde echter niet tot hen, want hij zou Posthuma verzekerd hebben zeer ingenomen te zijn met diens tweede plaats. Posthuma was van plan geweest zijn plaats ter beschikking te stellen als hij op de hoofdbestuursvergadering van eind januari 1937 niet het vertrouwen zou krijgen, maar daar bleek dat de meesten hun teleurstelling overwonnen hadden. "t Haagse trio mokte nog na", schreef Posthuma aan Schurer,³¹⁵ daarbij doelend op de oudgedienden Jungcurt, Steketee en J.J. Geitz, allen voorkomend op de kandidatenlijst.

Dit alles had zich achter de schermen afgespeeld maar toch bleef de affaire niet geheel verborgen voor de buitenwereld, want sommige van de oorspronkelijke kandidaten hadden in het gebeurde aanleiding gevonden zich terug te trekken. In ieder geval gold dit voor Jungcurt en Inne de Jong; hun namen kwamen niet voor op de elf namen bevattende kandidatenlijst waarmee de CDU in alle achttien kieskringen aan de verkiezingen deelnam. Door de antirevolutionaire bestrijders van de CDU werd dit opgemerkt, zonder dat men precies wist wat er aan de hand was. G. Meyer signaleerde in zijn brochure *'Beroerder des Volks'. Praat en daad der C.D.U.* een "volkomen wettig tot stand gekomen" eerste kandidatenlijst met vijftien namen, vervolgens de mededeling dat deze lijst als niet geplaatst moest worden beschouwd en pas drie weken daarna een nieuwe lijst met twaalf namen. Omdat Meyer niet wist hoe de vork in de steel zat, moest hij volstaan met de vraag: "Werkten hier ondergrondse, anti-democratische krachten?"³¹⁶

Doordat de CDU-leiding erin geslaagd was de zaak grotendeels binnenshuis te houden heeft de partij er geen electorale schade door opgelopen. Ook heeft het de CDU niet belet een zeer intensieve verkiezingscampagne te voeren, waarin Van Houten veruit de meeste toespraken voor zijn rekening nam. In tegenstelling tot vorige campagnes waarin hij zich zeer actief betoond had, trad Schurer ditmaal alleen in Balk en Lemmer op.³¹⁷ Grote activiteit werd ook aan de dag gelegd door Posthuma, door het Overijsselse Statenlid Gorselink (niet op de landelijke lijst), het Groningse Statenlid Veenhoff, zesde op de lijst en door het gemeenteraadslid van Ouder-Amstel G.B. Neering, tiende op de landelijke lijst.

Inhoudelijk nam in de verkiezingscampagne van de CDU het premievrij staatspensioen een centrale plaats in. Vanaf het begin van zijn optreden in de Tweede Kamer had Van Houten bij de algemene beschouwingen en bij de begrotingen van sociale zaken het pleit gevoerd voor staatspen-

sioen, maar in de tweede helft van de zittingsperiode, dus na de Staten-verkiezingen van 1935, had hij zijn inspanningen verdubbeld. Bij de behandeling van de begroting van sociale zaken voor 1936 diende Van Houten zijn eerste motie in. Daarin vroeg hij de regering alle 65-jarigen en ouderen met een inkomen beneden een bepaalde grens, die geen wettelijke ouderdomsrente ontvingen (de zogenoemde "uitgesloten"), in het genot te stellen van een ouderdomsrente van f3,- per week voor ongehuwden en f5,- per week voor een echtpaar.³¹⁸ Toen duidelijk werd dat deze motie door een uit alle regeringspartijen (en de SGP) bestaande Kamermeerderheid verworpen zou worden, keerde Van Houten zich vooral tegen de Vrijzinnig-Democratische Bond, die in 1933 de kiezers naar de stembus gelokt had met de belofte van staatspensioen, maar nu niet thuis gaf.³¹⁹ Bij de begrotingsbehandeling van hetzelfde departement een jaar later herhaalde Van Houten zijn voorstel, waarbij hij het argument van regering en regeringspartijen dat er geen geld was, bestreed met een verwijzing naar de "ongekende royaliteit" waarmee bedragen voor defensie beschikbaar gesteld werden.³²⁰ De antirevolutionaire woordvoerder C. Smeenk zag Van Houtens opstelling echter als een soort inleiding tot de verkiezingsstrijd, omdat de zaak toch niet meer in deze parlementaire periode opgelost kon worden.³²¹

Van Houtens pleidooien in de Kamer ten gunste van de "uitgesloten", als noodmaatregel in afwachting van een definitieve regeling, waren gepaard gegaan met een verdere groei van de Christelijke Bond voor Staatspensionering. Nauwkeurige cijfers over het aantal leden bezitten we niet,³²² maar wel weten we dat de Bond aan de vooravond van de verkiezingen het aantal afdelingen had weten uit te breiden tot 68,³²³ en dat de aanhang van de Bond nog steeds in het Noorden des lands geconcentreerd was.³²⁴ Hoezeer Van Houten deze Bond tot een instrument van zijn politieke actie maakte, bleek wel op de algemene vergadering van 1937, want hij deelde daar mee dat als een nieuwe regering niet bereid zou zijn aan de ruim 60.000 "uitgesloten" premievrij staatspensioen te verschaffen, hijzelf een initiatiefvoorstel daartoe zou indienen.³²⁵ Uiteraard moesten zijn aanhangers in de Bond hem daartoe dan wel in staat stellen door mee te werken aan zijn herverkiezing in de Kamer.

De belangrijke plaats die het premievrij staatspensioen in de CDU-campagne in de noordelijke provincies innam, blijkt ook uit de inhoud van een CDU-advertentie in het *Nieuwsblad van het Noorden*, waarbij aangetekend dient te worden dat haar geringe financiële middelen de CDU slechts mondjesmaat in staat stelden van deze vorm van propaganda gebruik te maken. In deze advertentie werden de "overtuigde voorstanders" van premievrij staatspensioen opgeroepen hun stem uit te brengen op Van Houten, "die een actief en betrouwbaar strijder is voor staatspensioen en wiens actie andere partijen dwingt het staatspensioen vast te houden, of zich er minder afwijzend tegenover op te stellen." Het eerste zou gelden voor "lauwe, aarzelende voorstanders" als de SDAP, het laatste voor ARP

en CHU, "in wier rijen steeds meerderen voor staatspensioen worden gewonnen." Geciteerd werd uit het blad van de (neutrale) Bond voor Staatspensionering dat de actie van Van Houten "van onschatbare waarde voor de zaak van het staatspensioen" genoemd had.³²⁶ Ook in de verkiezingsbijeenvkomsten van de CDU werd sterke nadruk gelegd op het premievrij staatspensioen. Op een vergadering in Marum wees Van Houten de hogere belastingopbrengst die het gevolg zou zijn van opheffing van het bankgeheim aan als financieringsbron voor invoering van staatspensioen.³²⁷

Bij een globale bespreking van de uitslagen van de CDU bij de Kamerverkiezingen van 1937 wordt begonnen met de drie noordelijke provincies, omdat dit het enige deel van het land was waar de Unie nog aanzienlijke vooruitgang boekte. In het bovenstaande is aannemelijk gemaakt, dat het op de voorgrond stellen door de CDU van het premievrij staatspensioen, in combinatie met het lijsttrekkerschap van Van Houten, als de voornaamste verklarende factor voor deze vooruitgang beschouwd moet worden. In Groningen en Friesland ging de CDU ten opzichte van 1935 steeds met meer dan 5.000 stemmen vooruit, in Drente met meer dan 3.000 stemmen. Dat laatste betekende wel de grootste procentuele vooruitgang, want de nu behaalde 5.718 stemmen waren meer dan een verdubbeling ten opzichte van 1935 (2.408). In procenten van de geldige stemmen ging de CDU in Drente vooruit van 2,57 (1935) tot 5,53 nu.³²⁸

Groningen was ditmaal niet alleen qua percentage (8,92) koploper onder de provincies maar ook in absolute zin, want met 18.127 op de CDU uitgebrachte stemmen werd Noord-Holland royaal gepasseerd. Friesland was, en in absolute zin en procentueel, tweede; de hier behaalde 15.667 stemmen waren goed voor 7,58%. In Groningen was de CDU in de gemeenten op het Hoogeland in vergelijking met 1935 globaal gelijk gebleven. Nu eens was er sprake van lichte vooruitgang, dan weer van geringe teruggang. Boven de twintig procent kwam de CDU ditmaal opnieuw in Middelstum (21,46%) en in 't Zandt (21,91%). Dat betekent dat de geboekte winst uit een ander deel van de provincie afkomstig was. Als zodanig valt het Oldambt aan te wijzen, waar de CDU nu ook hoge tot zeer hoge percentages behaalde: Meeden (19,50%), Nieuwe Pekela (18,78%), Munten-dam (14,24%) en Veendam (11,09%; 774 stemmen). Ook in Slochteren behaalde de CDU nu een zeer goed resultaat: 19,38% (1.325 stemmen). De uiterste Zuid-Oost- en de Zuid-Westhoek van de provincie brachten geen belangrijke veranderingen in vergelijking met 1935, wat betekende dat de CDU hier opnieuw sterk voor de dag kwam. Koplopers waren hier nu Marum (19,73%; 603 stemmen) respectievelijk Onstwedde (16,68%; 1.355 stemmen).

In Friesland gaf de verdeling van de CDU-stemmen over de verschillende gemeenten globaal hetzelfde beeld te zien als in 1933 en 1935: een over het algemeen boven het provinciaal gemiddelde scorende oostelijke

helft (de Wouden), en een meestal daaronder blijvend westelijk en noordelijk deel van de provincie (de Greidhoek en de Bouwhoek). In alle delen van de provincie ging de CDU echter, soms meer, soms minder, vooruit. In de Wouden werden hierdoor hoge percentages bereikt: in Datumadeel (15,98%), Tietjerksteradeel (12,94%), Achtkarspelen (12,70%) en Opsterland (12,05%). Alleen de beide gemeenten waar de CDU in 1935 de hoogste percentages behaald had kenden een lichte teruggang: Haskerland nu 15,70% en Lemsterland 13,22%. In enkele gemeenten in de Bouwhoek ging de CDU aanzienlijk vooruit: in Kollumerland tot 12,11% en in Ferwerderadeel tot 7,63%.

Dat de kwestie van het staatspensioen een belangrijke verklarende factor voor de verdere vooruitgang van de CDU in Friesland geweest is wordt bevestigd door een studie over het dorp Blija in de gemeente Ferwerderadeel. Daarin wordt beschreven hoe gereformeerde landarbeiders zich aan het einde van de jaren dertig bij de Christelijke Bond voor Staatspensionering aansloten en via deze Bond hun weg vonden naar de CDU.³²⁹ Aangenomen moet worden dat zich dit ook in andere dorpen en andere gemeenten voorgedaan heeft.

In Drente had de CDU bij deze verkiezingen, zoals gezegd, relatief haar grootste vooruitgang geboekt. Dit was vooral te danken aan een toename van het stemmenaantal in het noorden van de provincie waar Roden met 14,52% opnieuw provinciaal koploper was, en in het oosten, zodat nu zowel de Groningse als de Drentse veenkolonien een sterke CDU-aanhang kenden: Odoorn (10,86%) en Gasselte (10,13%) gaven hier de hoogste resultaten te zien. In absolute zin waren de 1.198 stemmen (7,06%) die de CDU in Emmen behaalde van groot belang. Ten opzichte van de Statenverkiezingen van 1935 betekende dit een vooruitgang met meer dan 850 stemmen en bijna vijf procent.

Wanneer de centrale plaats die het staatspensioen in de CDU-propaganda innam en de weerklank die deze propaganda bij de kiezers gevonden had als voornaamste verklarende factoren voor de CDU-winst in 1937 in de noordelijke provincies gezien worden, dan wil dit niet zeggen dat andere programmapunten daarop geen invloed uitgeoefend hebben. In de eerste plaats kan men denken aan het feit dat de CDU - opnieuw met name Van Houten - opkwam voor de belangen van de kleine boeren, in het bijzonder de pachters onder hen. Bij de bespreking van de verkiezingen van 1935 is er echter al op gewezen dat de Bond van Landpachters vanaf 1933 geen verdere groei meer gekend had, zodat een toename van Van Houtens pachtersaanhang zich niet voorgedaan zal hebben.

Daarnaast dient echter het punt van de nationale ontwapening genoemd te worden. Hierbij was sinds 1935 een verandering opgetreden, doordat de beide grote partijen die toen nog op dat standpunt stonden, SDAP en VDB, dit vóór de verkiezingen van 1937 hadden verlaten. Daardoor was de CDU de enige met kans op succes aan de verkiezingen deelnemende partij geworden, die nog op een duidelijk ontwapeningsstandpunt stond. P.J. Oud

meent dat het verkiezingssucces van de CDU, behalve door het op de voorgrond stellen van het staatspensioen, verklaard moet worden uit het overlopen van "ultra-pacifisten", die teleurgesteld zouden zijn door de gewijzigde houding van vrijzinnig- en sociaal-democraten.³³⁰ Inderdaad valt te wijzen op een poging van de CDU deze zwaai electoraal uit te buiten: toen Schurer te Lemmer een verkiezingstoespraak hield, constateerde hij uitdrukkelijk, dat SDAP en VDB, in tegenstelling tot de CDU, hun sanctie aan het oorlogswapen gegeven hadden.³³¹ En in het reeds genoemde artikel over Blija wordt de groei van de CDU aldaar 66k in verband gebracht met de zwenking van de SDAP.³³²

Toch valt te betwijfelen of deze zaak een werkelijk belangrijke rol in de CDU-winst gespeeld heeft. De internationale omstandigheden hadden de aantrekkingskracht van het eenzijdige ontwapeningsstandpunt bepaald niet vergroot en het loslaten ervan had in de SDAP en de VDB slechts geringe moeilijkheden opgeleverd. Maar daarnaast kan meer specifiek gewezen worden op het hieronder nader te bespreken verkiezingsresultaat van de CDU in Noord-Holland, waar de Unie niet onbelangrijk verloor, terwijl daar het ontwapeningsstandpunt een veel centraler plaats ingenomen had dan in het Noorden. Al met al voldoende reden om deze verklaring met enige terughoudendheid tegemoet te treden.

Een bespreking van de CDU-resultaten in de andere dan de noordelijke provincies kan kort zijn, omdat hier geen belangrijke vooruitgang geboekt werd. In Overijssel was er ten opzichte van 1935 een winst van een half procent tot 4,60%. De Twentse industriegemeenten en de IJsselsteden gaven over het algemeen een stabilisatie te zien, maar in de Noord-Westhoek was er nog aanzienlijke groei: Steenwijk ging naar 12,4%, Giethoorn naar 10,63% en Wanneperveen naar 11,67%. Kuinre was provinciaal koploper gebleven met 27,86% (100 stemmen).

In Gelderland ging de CDU zowel absoluut als procentueel licht achteruit ten opzichte van 1935 (nu: 5.030 stemmen; 1,19%). In een vrij groot aantal Betuwse gemeenten scoorde de CDU nog steeds ver boven haar provinciaal gemiddelde, maar in vergelijking met 1935 was er meestal toch verlies; geen enkele gemeente leverde de CDU nu meer dan twintig procent van de stemmen op. In de Achterhoek vinden we hetzelfde patroon: Winterswijk, Dinxperlo en Wisch sprongen er nog steeds uit, maar vertoonden ten opzichte van 1935 lichte achteruitgang. Over Utrecht kunnen we helemaal kort zijn: de 2.785 hier op de CDU uitgebrachte stemmen waren er weliswaar zo'n 400 meer dan in 1935, maar procentueel leverde dit slechts een zeer geringe vooruitgang op (van 1,20% naar 1,24%).

Bij Noord-Holland dient wat langer stilgestaan te worden, want de CDU verloor hier ruim 2.000 stemmen, om uit te komen op 15.250 (1,68%). Voor een mogelijke verklaring hiervan moet teruggekommen worden op het goede resultaat bij de Statenverkiezingen van 1935. Zoals toen gewezen is op het lijsttrekkerschap van Schurer als belangrijke verklarende factor,

zo zou nu zijn ontbreken op de lijst een (negatieve) factor geweest kunnen zijn, eventueel in combinatie met teleurstelling over zijn tussen-tijds aftreden als Statenlid. Een en ander had dan gecompenseerd kunnen zijn door de overkomst van teleurgestelde SDAP- en VDB-aanhangers, maar de belangrijke teruggang van het CDU-stemmencijfer in Noord-Holland, waar de CDU vooral het karakter van een ontwapeningspartij had, lijkt erop te wijzen dat een dergelijke overkomst zich niet op grote schaal voorgedaan heeft.

De achteruitgang van de CDU in Noord-Holland was in de eerste plaats een gevolg van het in Amsterdam geleden verlies, want de Unie ging hier achteruit van 9.833 (1935) naar 7.074, in procenten van 2,60 naar 1,76. Zulks ondanks het feit dat ook ditmaal intensief campagne gevoerd was: de schippersafdeling had gezorgd voor een propaganda-boottocht door de grachten,³³³ en in "Bellevue" was opnieuw een grote bijeenkomst belegd, waarin als sprekers optraden Van Houten en Buskes. Dat Buskes hier sprak was opmerkelijk, omdat hij in de verkiezingscampagne van 1933 niet had willen optreden,³³⁴ waarschijnlijk omdat hij dat onverenigbaar achtte met zijn positie als predikant - blijkbaar gold dit motief nu voor hem niet.

In de overige Noordhollandse gemeenten viel nu eens winst, dan weer verlies voor de CDU te noteren, waarbij de sterkte- en zwaktepunten globaal overeenkwamen met die van 1933 en 1935. Datzelfde gold voor Zuid-Holland, waar de CDU ten opzichte van 1935 met zo'n 1.800 stemmen vooruitgang tot 8.693 (0,86%). Verdere vooruitgang was er hier in Katwijk (nu: 5,91%), Noordwijk (5,70%), Rijnsburg (5,13%) en Vlaardingen (4,52%); lichte teruggang daarentegen in Maassluis (3,09%). In Gouda werd met 490 stemmen 2,90% behaald.

Voor Zeeland moet het resultaat vergeleken worden met 1933, want in 1935 was hier, afgezien van Terneuzen, niet deelgenomen. Ten opzichte van de vorige Kamerverkiezingen was er weliswaar een vooruitgang van 347 naar 638 stemmen, maar daarmee bleef deze provincie procentueel nog ver achter bij het landelijk gemiddelde: 0,52%. De enige regio die er hier uitsprong was de cluster met Terneuzen als centrum, waarop bij de behandeling van de gemeenteraadsverkiezingen van 1935 reeds gewezen is. Koploper was hier Hoek met 5,47% (78 stemmen); in Terneuzen zelf werd ditmaal 3,45% (190 stemmen) behaald. Voor een mogelijke verklaring voor dit van de rest van de provincie afwijkende beeld zij verwezen naar de gemeenteraadsverkiezingen van 1935. In Noord-Brabant en Limburg werden in totaal 848 stemmen op de CDU uitgebracht, waarvan Eindhoven er 233 voor zijn rekening nam en Heerlen 145 - in beide plaatsen had de CDU een afdeling.

Afgezien van de drie noordelijke provincies hadden deze verkiezingen de CDU geen belangrijke vooruitgang maar stabilisatie, in enkele gevallen (Noord-Holland, Gelderland) teruggang opgeleverd. Met de ruim twee procent van de stemmen en de daarmee corresponderende beide Kamer-

zetels was de CDU aan haar plafond gekomen, want ook de volgende verkiezingen, die voor de Provinciale Staten van 1939, zouden dit resultaat opleveren. Wel nam het ledental van de CDU nog steeds toe, zij het niet snel: van 4.279 per 1 januari 1938³³⁵ tot 4.346 een jaar later³³⁶, en 4.476 per 1 april 1939.³³⁷ Deze verhouding van ongeveer 4.250 leden op 85.000 stemmers in 1937 (1 : 20) typeert de CDU als een "verkiezingspartij", dat wil zeggen een partij met een groot aantal kiezers in verhouding tot het aantal leden. Bij de SDAP was die verhouding ongeveer een op tien,³³⁸ en bij de NSB zelfs een op drieëneenhalf.³³⁹

3.3.7. Jan Janze.

Alvorens tot een korte beschouwing van de CDU-resultaten bij de verkiezingen van 1939 over te gaan, moet eerst iets gezegd worden over de persoon die in de late jaren dertig in de CDU steeds meer naar voren kwam, en die in de laatste fase van de geschiedenis van de partij een cruciale rol zou spelen. Het gaat hier om Jan Janze, die we in het vorige hoofdstuk tegengekomen zijn als de eerste voorzitter van de Bond van Christen-Socialisten en daarna in de Christelijke Volkspartij, waar hij echter al spoedig weer uit de leiding verdwenen was. Van zijn activiteiten tussen 1921 en 1935 hebben wij geen sporen aangetroffen. In dat laatste jaar werden voor het eerst artikelen van zijn hand in *De Strijder* opgenomen, overigens zonder dat bestuur of redactie melding maakte van zijn toetreden tot de CDU. Bij het verschijnen van *De Christen-Democraat* per 1 januari 1937 behoorde Janze tot de in de kop van het blad genoemde vaste medewerkers en in de loop van dat jaar nam hij zelfs de plaats in van Jungcurt in de vijfhoofdige redactie. Behalve als redacteur was Jungcurt in juni 1937 ook afgetreden als vice-voorzitter van de partij.³⁴⁰ Hoewel positieve aanwijzingen daarvoor ontbreken heeft waarschijnlijk de voor hem teleurstellende gang van zaken bij de vaststelling van de kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen de achtergrond voor zijn terugtrekken gevormd. Als vice-voorzitter was Jungcurt opgevolgd door de Amsterdamse Federatie-voorzitter M. de Visser, maar door diens overlijden in oktober 1938³⁴¹ was deze positie opnieuw vacant geworden. Nadat Janze door de algemene vergadering van eind oktober 1938 in het Dageelijks Bestuur gekozen was, werd hem bij de onderlinge taakverdeling daarin het vice-voorzitterschap van de partij toevertrouwd.³⁴²

Bij de Statenverkiezingen van 1939 was Janze lijsttrekker in Zuid-Holland, en tijdens de campagne daarvoor deed zich een incident voor, dat hier vermeld wordt vanwege het licht dat het op de persoon van Janze werpt. Op 16 februari 1939 sprak Janze op een openbare vergadering voor de CDU te Katwijk; vijf weken later, op 23 maart, reageerde het christelijk-historische dagblad *De Nederlander* op zijn toespraak, onder de kop "Weerzinwekkende propaganda". Het blad verweet Janze onder meer dat hij Colijns wonen in een villawijk ter sprake gebracht had

en dat hij gesproken had van "de zalige bezitters, die oesters eten en champagne drinken."³⁴³ Janze wees de beschuldigingen van de hand - zo zou hij gesproken hebben van "zalige bezitters, zoals die groep in onze maatschappij vaak wordt aangeduid", want Jezus had de bezitters nu juist niet zalig genoemd. Pas anderhalf uur later zou hij gepleit hebben voor belastingverhoging voor miljonairs, omdat die daardoor geen portie oesters en geen glas champagne minder zouden hoeven te nuttigen; *De Nederlander* had daar "doodleuk" een citaat van gemaakt.³⁴⁴

Kan dit op zichzelf juist geweest zijn, in zijn begeleidend commentaar komen Janzes neiging zichzelf tot middelpunt der dingen te maken en zijn zelfoverschatting tot uiting. *De Nederlander* zou vijf weken gewacht hebben met zijn publicatie, erop speculerend dat Janze niet meer precies zou weten wat hij gezegd had. Dat was echter een misrekening geweest, want Janze beschikte over een stalen geheugen. "Wat ik geschreven of gezegd heb, herinner ik mij 20 of 30 jaar nadien nog vrijwel woordelijk."³⁴⁵ En het artikel in *De Nederlander* typeerde hij als de meest geraffineerde vervalsing die hem in een heel leven als journalist en polemist onder ogen gekomen was.³⁴⁶

Deze neiging was ook in eerdere artikelen van Janze al aan de dag getreden. Zo had hij van zichzelf gezegd dat hij - en dus niet Staalman - in 1901 de christen-democratische oppositie in de ARP begonnen was,³⁴⁷ en uit zijn uitgebreide *In Memoriam* bij het overlijden van Enka, met wie hij in de eerste jaren van de Bond van Christen-Socialisten nauw samen-gewerkt had, komt het beeld naar voren van een politiek onervaren Anke van der Vlies, die geleid werd door een over de juiste inzichten beschik-kende Jan Janze.³⁴⁸ Voeg daarbij een mateloze bewondering voor de "jonge" Kuyper³⁴⁹ en een geheel eigen opvatting van socialisatie,³⁵⁰ en het zal duidelijk zijn, dat met Janze niet een persoon tot de leiding toegetreden was, die tot een evenwichtige ontwikkeling van de Unie zou bijdragen.

3.3.8. De Staten- en raadsverkiezingen van 1939.

De Statenverkiezingen van 1939 gaven een stabilisatie van de CDU-aanhang te zien: in acht provincies deelnemend (Zeeland, Noord-Brabant en Limburg waren de uitzonderingen) behaalde de Unie 84.788 stemmen, goed voor 2,06% van de in het hele land uitgebrachte stemmen.³⁵¹ Dit betekende echter niet, dat er per provincie geen aanzienlijke verschuivingen optraden. De enige provincie waar de CDU nog steeds een duidelijk opgaande lijn vertoonde was Groningen: 21.135 stemmen (10,37%), 3.000 meer dan twee jaar tevoren. Voor het eerst in haar bestaan had de CDU in een provincie meer dan tien procent van de stemmen weten te behalen. In de beide andere noordelijke provincies, waar 1937 nog flinke vooruit-gang te zien gegeven had, was er nu verlies, zowel absoluut als procen-

tueel: in Friesland ging de CDU met zo'n 1.000 stemmen achteruit om op 14.604 stemmen uit te komen (7,03%), en in Drente was het verlies zelfs vrij dramatisch: van de ruim 5.700 in 1937 behaalde stemmen waren er slechts 3.441 overgebleven (3,29%).

Een verklaring voor deze uiteenlopende resultaten kan gevonden worden in het feit dat de Groningse lijst wel door Van Houten aangevoerd werd, en de Friese en Drentse uiteraard niet; voor Groningen moet dan van een "Van Houten-effect" gesproken worden. Ook Van Houten zelf, het tegenvallende resultaat in Drente vergelijkend met dat van 1937, kwam tot deze verklaring: in 1937 waren veel stemmen op de lijst der CDU uitgebracht "uit waardering voor de arbeid van haar lijststaanvoerder op 't gebied van hulp aan kleine boeren en 't staatspensioen. Het waren 'persoonlijke stemmen'. Een deel dezer kiezers stemt niet op een CDU-lijst, waarop de naam Van Houten niet bovenaan staat."³⁵² En in een analyse van het Friese resultaat constateerde Posthuma dat de CDU zich in de Greid- en de Bouwhoek had weten te handhaven, maar dat de Wouden het hadden laten zitten: vooral in Oost- en West-Stellingwerf, Dantumadeel en Opsterland waren de klappen gevallen. Hij schreef dit toe aan het feit dat in deze gemeenten vele kleine landpachters woonden, "die uiteraard als Van Houten op de lijst staat, zoals in 1937, eerder op onze lijst stemmen, dan nu dit niet het geval was."³⁵³

Door deze resultaten was het aantal CDU-vertegenwoordigers in de Groningse Staten van drie op vijf gekomen; het zittende drietal (Van Houten, Veenhoff en Amulung) werd aangevuld met D. Torringa uit Baflo en S. Oorlog uit Winschoten. In Friesland werden Posthuma, Jansma en De Haan als Statenlid herkozen; een vierde zetel werd met 75 stemmen gemist. De ene Statenzetel in Drente werd behouden door lijststaanvoerder R. Bosma uit 2e Exloërmond. Ook in Overijssel werden de beide Statenzetels van de Twentenaren Gorselink en Riemersma behouden, dank zij het feit dat er 11.910 stemmen op de CDU-lijst uitgebracht waren (4,45%), slechts zo'n 300 minder dan in 1937. Groter was het verlies ten opzichte van 1937 in Gelderland, terwijl in dat jaar toch al achteruitgang geboekt was in vergelijking met 1935: er werden nu 4.361 stemmen behaald (1,03%). Van Houten weet de teruggang sinds 1935 met ongeveer 850 stemmen aan het feit dat nu met een voor de gehele provincie gelijke lijst uitgekomen was, die aangevoerd werd door het Winterswijkse raadslid J. te Winkel, terwijl in 1935 in de Betuwe en omstreken D. van der Woerd uit Zoelen (voorzitter van de Bond van Landpachters) lijsttrekker was.³⁵⁴

Utrecht leverde de CDU lichte vooruitgang tot 3.059 stemmen op (1,34 %), maar dit was nog steeds onvoldoende voor een Statenzetel. In Noord-Holland werd de CDU-lijst aangevoerd door J.H. Wolkers, die bij Schurrs terugreden hem tussentijds in de Staten opgevolgd was. Op zichzelf was dat al opmerkelijk, want op de kandidatenlijst van 1935 had Wolkers slechts een zesde plaats ingenomen.³⁵⁵ Blijkbaar hadden de hoger

geplaatsten, onder wie M. de Visser, P.L. Gerritse en J.H. Kress, allen voor de eer bedankt. Opmerkelijk was ook, dat de CDU-lijst, aangevoerd door de toch betrekkelijk onbekende Wolkers,³⁵⁶ een stemmenaantal behaalde, dat in absolute zin dat van 1935 (met Schurer als lijstaanvoerder) nog overtrof: 17.861 (2,12 %).

Een verklaring voor dit opvallend goede resultaat is niet zo gemakkelijk te geven. Enerzijds is men geneigd voor Noord-Holland, waar het antimilitarisme in de CDU altijd sterk op de voorgrond gestaan had, wel te denken aan de overkomst van teleurgestelde sociaal- en vrijzinnig-democraten, anderzijds lijkt dat echter niet goed te rijmen met de teruggang in Noord-Holland in 1937, toen immers de SDAP en de VDB ook al hun draai genomen hadden. Als hier de verklaring ligt moet men aanvullend veronderstellen dat voor Noord-Holland het antimilitarisme onvoldoende belichaamd werd door Van Houten als lijsttrekker in 1937. Maar het lijkt verstandiger te volstaan met de constatering, dat Van Houten minder aantrekkingskracht op de Noordhollandse kiezers had dan de provinciale lijsttrekkers, in 1935 Schurer en in 1939 Wolkers.

In Zuid-Holland voerde Jan Janze de CDU-lijst aan; ten opzichte van 1937 ging de Unie hier een kleine 300 stemmen achteruit om op 8.417 stemmen uit te komen (0,81%). Dat de CDU sinds 1935 alleen in Groningen nog wezenlijke vooruitgang geboekt had, blijkt als we de totaalbalans van deze Statenverkiezingen opmaken: in alle provincies was het aantal Statenzetels gelijk aan dat van 1935, behalve in Groningen waar er twee bijgekomen waren. De CDU was daardoor op een totaal van twaalf gekomen.

Ook de gemeenteraadsverkiezingen van 1939 leverden het beeld van een zich ten opzichte van 1935 stabiliserende CDU op, zij het dat de verdere uitbouw van de organisatie hierbij incidenteel voor vooruitgang kon zorgen. Meer dan incidenteel was de vooruitgang in Groningen, waar de CDU van dertien op twintig raadszetels kwam. Ook in Friesland was er nog flinke winst, want het aantal raadszetels ging hier van vijftien naar eenentwintig. Opmerkelijk was het resultaat in Leeuwarden, waar de CDU met 1.937 stemmen 7,43% behaalde, waardoor Posthuma in de raad een partijgenoot naast zich kreeg. Blijkbaar oefende het Tweede Kamerlid in zijn woonplaats een vrij grote aantrekkingskracht op de kiezers uit.³⁵⁷ In Drente wist de CDU haar zetelaantal in de gemeenteraden te verdubbelen tot tien. Dit was vooral te danken aan de spectaculaire vooruitgang in Emmen waar de Unie van 667 stemmen in 1935, via 1.198 stemmen in 1937 en 1.410 stemmen bij de Statenverkiezing van 1939, op 2.344 stemmen kwam. Met de hiermee veroverde vier raadszetels was de CDU de op een na grootste fractie in de gemeenteraad geworden, achter de SDAP met vijf zetels. Dit moet in ieder geval gedeeltelijk gezien worden als een persoonlijk succes voor G. Olyslagers, die de CDU sinds 1935 in de raad van Emmen vertegenwoordigde.³⁵⁸

Maar in de overige provincies kende de CDU stabilisatie of teruggang. In Overijssel ging de CDU van zeventien naar vijftien zetels doordat de raadszetels in Vriezenveen en Zwartsluis verloren gingen. Elders in de provincie werd echter ook winst geboekt, zij het niet in zetels: in Almelo behaalde de CDU niet minder dan 2.238 stemmen (12,71%), waarmee de drie raadszetels royaal behouden werden; J. Beunk werd opnieuw tot wethouder gekozen.³⁵⁹ Wethouder werd ook J.A. Zandvoort te Borne, die al sinds 1919 (eerst voor de CSP, vanaf 1927 voor de CDU) zitting had in de raad.³⁶⁰ In Gelderland bleef de CDU op vijf raadszetels staan. Weliswaar ging de zetel in Dinxperlo verloren, maar in Wisch ging de Unie van een naar twee zetels. In Buren werd de raadszetel behouden; J. Vliet van Zante zou hier opnieuw tot wethouder gekozen worden.³⁶¹

Aanzienlijk verlies was er in Noord-Holland, waar het aantal CDU-raadszetels terugliep van negen naar vier. Zowel de Amsterdamse als de Haarlemse zetel gingen verloren en verder nog die in Heemstede, in de Haarlemmermeer en een van de beide Larense. In Amsterdam was de CDU-lijst aangevoerd door J.J. Wentink, die secretaris van de Amsterdamse afdeling van Kerk en Vrede was, alsmede lid van het Hoofdbestuur van deze vereniging.³⁶² Dat betekende een duidelijk accent in de hoofdstad bij het antimilitarisme. Het met deze lijstaanvoerder behaalde stemmen-aantal (7.897; 1,95%) bleef echter ten achter bij dat van Roobol in 1935, zodat de CDU na vier jaar weer uit de Amsterdamse raad verdween.

In Zuid-Holland bleef de CDU op vier raadszetels staan: terwijl de Noordwijkse zetel verloren ging, kwam de CDU in Katwijk van twee op drie zetels, doordat ditmaal 1.354 stemmen behaald werden (18,26%). In Zeeland werd J.F.T.K.A. Filius met 324 stemmen (5,90%) in de raad van Terneuzen herkozen. Over het gehele land genomen was het aantal CDU-raadszetels daarmee van 69 in 1935 tot 80 in 1939 toegenomen.

3.4. Samenvatting.

In de vooroorlogse geschiedenis van de CDU valt een drietal fasen te onderscheiden. In de eerste twee jaar na haar oprichting was de CDU vooral een voortzetting van de Christelijk-Sociale Partij met een algemeen christelijk-vooruitstrevend programma. In deze fase maakte de CDU nauwelijks indruk op de kiezers. Aan de Statenverkiezingen van 1927 werd niet eens deelgenomen, en bij de gemeenteraadsverkiezingen van datzelfde jaar werden slechts vier raadszetels behaald.

Een eerste belangrijke versterking kreeg de CDU in 1929, toen zowel Schurer als Buskes als lid toetraden. Terwijl Buskes voor de principiële koers van de CDU van grote betekenis werd - hij was de opsteller van haar beginselverklaring -, trad Schurer als haar voornaamste propagandist op. In 1929 slaagde de CDU er wel in aan de Tweede kamerverkiezingen deel te nemen, maar het daarbij behaalde resultaat was toch nog maar

zeer bescheiden. Doordat Buskes en Schurer bij hun toetreding reeds overtuigde antimilitaristen waren, en doordat de CDU zich in januari 1929 uitsprak vóór nationale ontwapening, begon omstreeks dat tijdstip een nieuwe fase in de geschiedenis van de partij. In deze fase kan de CDU getypeerd worden als een antimilitaristische getuigenispartij. Dat wil zeggen dat in haar politieke actie het christelijk gefundeerde antimilitarisme een centrale plaats innam, zonder dat evenwel een doorbraak naar enigszins grote groepen van de kiezers plaatsvond.

Dat laatste bleek bij de Statenverkiezingen van 1931, want in de vier provincies waar de CDU deelnam werd geen zetel behaald. Toch bleek de CDU in deze fase in één regio wel in staat een wat groter deel van het electoraat tot zich te trekken: in Twente werden bij de gemeenteraadsverkiezingen vijf zetels veroverd. De gevolgen van de economische depressie voor de textielindustrie maakten, in combinatie met de hier bestaande continuïteit ten opzichte van de CSP in de jaren twintig, dit eerste succes mogelijk.

Hoewel Twente, naast Amsterdam, ook bij volgende verkiezingen in meer dan gemiddelde mate aan de CDU-resultaten zou bijdragen, kwam vanaf 1932 het zwaartepunt van de CDU-aanhang toch elders, namelijk in de noordelijke provincies te liggen. Deze verschuiving moet verklaard worden uit de toetreding tot de CDU van Hendrik van Houten, algemeen secretaris van de Bond van Landpachters, en zijn lijsttrekkerschap bij de Kamerverkiezingen van 1933. Omdat aannemelijk gemaakt kan worden dat in de eerste plaats zijn pachtersaanhang verantwoordelijk was voor de bij die verkiezingen behaalde Kamerzetel, is het gewettigd met zijn toetreding een nieuwe fase in de geschiedenis van de CDU te laten ingaan. In deze fase behield de CDU het karakter van een getuigenispartij, maar daarnaast ging zij nu de trekken van een belangenpartij vertonen. Als dieper liggende oorzaak van het relatieve succes dat de CDU in deze fase behaalde moet op de economische depressie gewezen worden.

Het waren vooral de belangen van de pacht- en hypotheekboeren die Van Houten ging behartigen. Daarnaast kwam hij in de Kamer op voor andere groepen die het slachtoffer van de economische depressie waren: werklozen, binnenschippers en andere kleine zelfstandigen en ouden van dagen. Die laatste categorie moet van bijzondere betekenis geacht worden, want het was vooral Van Houtens ijveren voor het premievrij staatspensioen dat leidde tot een verdere groei van de aanhang van de CDU. De gedachte van het staatspensioen leefde in het bijzonder in de noordelijke provincies en het is dan ook niet verwonderlijk dat de CDU juist hier verdere vooruitgang boekte. Bij de Statenverkiezingen van 1935 werden zowel in Groningen als in Friesland drie zetels behaald en in Drente één. Daarnaast waren er voor de CDU Statenzetels weggelegd in Overijssel (twee) en in Noord-Holland. Het succes in deze laatste provincie moet voor een belangrijk deel verklaard worden uit de persoonlijke overtui-

gingskracht van Fedde Schurer. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van dat jaar behaalde de CDU 69 raadszetels.

Bij de Kamerverkiezingen van 1937 wist de CDU de opgaande lijn door te trekken, want met ruim twee procent van de stemmen veroverde zij twee zetels. Hierdoor nam naast Van Houten Hessel Posthuma in de Kamer plaats, zij het niet zonder strubbelingen in de partij. De sterke mate waarin de CDU-resultaten aan de persoon van Van Houten gebonden waren, bleek bij de Statenverkiezingen van 1939. Terwijl in Friesland en vooral in Drente niet onaanzienlijk verlies geboekt werd ten opzichte van 1937, gaf Groningen belangrijke vooruitgang te zien. Met Van Houten als lijststaande kwam de CDU hier boven de tien procent uit. Noord-Holland gaf echter een duidelijk hiervan afwijkend patroon te zien: terwijl de Kamerverkiezingen van 1937 duidelijke teruggang ten opzichte van 1935 opgeleverd hadden, brachten de Statenverkiezingen van 1939 hier belangrijk herstel. Kan men voor Groningen van een "Van Houten-effect" spreken, voor Noord-Holland moet het tegenovergestelde verschijnsel geconstateerd worden.

Uit het feit dat bij de Statenverkiezingen van 1939 slechts in Groningen vooruitgang in zetels geboekt was (van drie naar vijf), blijkt dat de CDU alleen daar sinds 1935 nog wezenlijk gegroeid was. Met een landelijke aanhang van ongeveer twee procent van de kiezers had de partij zich in de tweede helft van de jaren dertig gestabiliseerd. Daarmee leek de CDU een permanente factor in de Nederlandse politiek geworden. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1939 behaalde de partij 80 zetels.

Met deze uiteenzetting is nog slechts de uitwendige geschiedenis van de CDU tot mei 1940 geschetst. In de volgende hoofdstukken zullen we ons allereerst bezighouden met de inhoud van de door haar op de voorgrond gestelde programmapunten, en vervolgens met haar verhouding tot andere politieke partijen en tot verschillende maatschappelijke organisaties.

4. "Nationale ontwapening als eisch van het christelijk geweten": de CDU en het vraagstuk van oorlog en vrede.

Vanaf januari 1929 stond de CDU op het standpunt van eenzijdige, nationale ontwapening. In dit hoofdstuk wordt nagegaan welke wortels dit ontwapeningsstandpunt had en hoe het door de CDU gemotiveerd en beargumenteerd werd. Bezien wordt voorts of er organisaties aan te wijzen zijn die er een overeenkomstig ontwapeningsstandpunt op na hielden en welke de verhouding van de CDU tot deze organisaties was. Toen de CDU in 1933 in de Tweede Kamer doordrong, was zij niet de enige partij die daar voor nationale ontwapening pleitte; ook VDB en SDAP stelden zich nog op dit standpunt. Onder invloed van de toenemende dreiging van Hitler-Duitsland gaven zij echter in respectievelijk 1936 en 1937 dit standpunt op, zodat Van Houten en Posthuma vanaf 1937 de enige Kamerleden waren die zich voor nationale ontwapening uitspraken. Welke gevolgen had deze uitzonderingspositie voor de reactie van de andere Kamerleden en van de regering op het CDU-standpunt? Ten slotte zal vrij uitvoerig aandacht besteed worden aan de reactie van de CDU op de Europese ontwikkelingen van de tweede helft van de jaren dertig. Was de CDU van mening dat nazi-Duitsland een gevaar voor de Europese vrede en voor de onafhankelijkheid van Nederland betekende, en zo ja, verbond zij daaraan consequenties voor haar ontwapeningsstandpunt?

4.1. Invloeden op het ontwapeningsstandpunt van de CDU.

Toen de CDU zich in januari 1929 vóór nationale ontwapening uitsprak, was zij niet de eerste orthodox-protestantse partij die dit deed, maar plaatste zij zich in een bepaalde traditie. Om deze traditie te schetsen zal zeer in het kort het standpunt ten opzichte van het bewapeningsvraagstuk weergegeven worden van de partijen die, de een meer, de ander minder, als voorlopers van de CDU beschouwd moeten worden. Aansluitend daaraan zal de vraag beantwoord worden, welke invloeden er van deze partijen op het ontwapeningsstandpunt van de CDU uitgegaan zijn. Ten slotte wordt nagegaan welke andere wortels dit standpunt gehad heeft. Hierbij gaat het om de invloed van enkele zelfstandige denkers, alsmede om die van de Eerste Wereldoorlog via de literatuur.

4.1.1. Het standpunt van de voorlopers van de CDU.

Het was op voorhand niet aannemelijk dat Staalman, die electoraal in belangrijke mate afhankelijk was van het Helderse marinepersoneel, zou pleiten voor afschaffing van leger en vloot. Dat was dan ook niet het geval, maar wel eiste het eerste program van actie van zijn Christen-

Democratische Partij vermindering van militaire uitgaven.¹ Dit program bleef ongewijzigd tot 1918, toen het vervangen werd door een veel uitgebreider program van actie waarin, wat de militaire paragraaf betreft, duidelijk de invloed van de wereldoorlog merkbaar was. Niet alleen pleitte het voor de totstandkoming van een Staten- of Volkenbond en voor krachtige steun aan elke poging om te komen tot internationale ontwapening, maar ook wenste het, als uitvloeisel hiervan, een beperking van leger en vloot "tot het voorlopig uiterst noodzakelijke."² Hiermee stond de CDP nog niet op het standpunt van eenzijdige ontwapening, maar was al wel enigszins in de richting daarvan gevorderd.

In het eerste program van eisen van de Bond van Christen-Socialisten werd nog volledig gezwegen over het bewapeningsvraagstuk, maar daaruit mag niet afgeleid worden dat de Bond er aanvankelijk onverschillig tegenover stond: aangetekend werd dat een militaire paragraaf in voorbereiding was.³ Een aanvulling op dit punt kwam er in het "Program van beginselen en eischen", waarmee de Bondsvergadering van 1912 akkoord ging. Daarin heette het dat de Bond principieel vijandig tegenover het militarisme stond, en streefde naar beslechting van internationale geschillen langs scheidsrechterlijke weg. Helemaal duidelijk was de zaak daarmee overigens nog niet, want terwijl gepleit werd voor afschaffing van het militaire stelsel, werd tegelijk de "invoering van algemeenen weerplicht in plaats van het staand leger" geëist,⁴ hetgeen dus nog geen volledige nationale ontwapening impliceerde. Die volledige duidelijkheid kwam er wel in 1915, toen de Bond, als uitvloeisel van het streven naar algemene ontwapening der volken, zich uitsprak tegen het in stand houden van leger en vloot in elke vorm.⁵ In deze toespitsing komt de grote indruk die de wereldoorlog maakte tot uiting. Onder leiding van Bart de Ligt gaf de Bond de bestrijding van de oorlog en van de Nederlandse defensie-inspanning in deze jaren een centrale plaats in zijn politieke actie.⁶

Bij haar oprichting in 1912 stond de Christelijk-Sociale Partij allerm minst op een ontwapeningsstandpunt, want het eerste program van de partij sprak zich uit voor een zo groot mogelijke versterking van de nationale weerkracht.⁷ De verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog leidden hier tot een radicale koerswijziging, want op de jaarvergadering van januari 1920 sprak de CSP zich uit voor beperking van de landmacht tot een politieleger van vrijwilligers en voor afschaffing van de vloot.⁸ Van belang is het hierbij op te merken, dat partijleider Van de Laar zelf zich in de discussie uitgesproken had tegen een principieel gefundeerd antimilitarisme.⁹ Dit maakt het onwaarschijnlijk dat van hem belangrijke theoretische bijdragen aan het ontwapeningsstandpunt van de CDU uitgegaan zijn.

Opvallend is dat, terwijl van de drie hierboven genoemde partijen de Bond van Christen-Socialisten zich het eerst en het duidelijkst voor eenzijdige ontwapening uitgesproken had, zijn directe opvolger, de in 1920 opgerichte Christelijke Volkspartij, dat niet deed. Het program van

beginselen van deze CVP beperkte zich namelijk tot de eis aan de overheid alles te steunen wat de doorwerking van het recht in de internationale verhoudingen zou kunnen bevorderen; daaronder begreep het ook de internationale ontwapening.¹⁰ Dat wil overigens niet zeggen dat de wereldoorlog in deze kringen geen indruk gemaakt had, want ook in de kolommen van *Het Christelijk Volksblad* treffen we het besef van de onverenigbaarheid van het Christendom en de moderne oorlogspraktijk aan.¹¹ Maar het militaire vraagstuk nam geen centrale plaats in de politiek van de CVP in.

Zoals in het tweede hoofdstuk reeds beschreven is, leidde het verkiezingsechec van 1922 tot een streven naar samenwerking tussen de progressief-dissidente protestantse partijen, dat in 1925 resulteerde in de Christelijk-Democratische Federatie met Staalman als lijsttrekker. Het urgentieprogramma van deze Federatie bevatte, naast de verplichting tot aanvaarding van arbitrage bij internationale geschillen, de zinsnede: "Nationale ontwapening als eisch van het Christelijk geweten."¹² Dat was vrijwel letterlijk de formule, waarmee de algemene vergadering van de CDU in januari 1929 akkoord zou gaan. Doordat de Protestantsche Volkspartij, als rechtstreekse voortzetting van de Christelijk-Sociale partij niet in deze Federatie participierend, de militaire paragraaf van de CSP ongewijzigd overgenomen had,¹³ stonden bij de verkiezingen van 1925 alle partijen, die het jaar daarop tot de vorming van de CDU zouden bijdragen, op het standpunt van eenzijdige, nationale ontwapening.

Uit dit summiere overzicht is duidelijk geworden, dat de CDU zich met haar pleidooi voor nationale ontwapening voegde in een traditie waaraan al haar voorlopers, vroeger of later, een bijdrage geleverd hadden. Maar de invloed van elk van die voorlopers op het ontwapeningsstreven van de CDU was zeker niet gelijk. Zoals reeds gezegd berustte Van de Laars ontwapeningsstandpunt niet op principiële gronden, terwijl Staalman pas laat tot dit standpunt kwam, en het bovendien waarschijnlijk is dat hij dit noodgedwongen, met het oog op de in de Christelijk-Democratische Federatie met hem samenwerkende partners, geaccepteerd had. Voor theoretisch belangrijke invloed op het CDU-standpunt zullen we ons dan ook tot de Bond van Christen-Socialisten moeten wenden. Daarin was Bart de Ligt de oorspronkelijke denker geweest die het fundament gelegd had voor de opvatting, dat Christendom en oorlog een onverzoenlijke tegenstelling vormden.

4.1.2. Bart de Ligt.

In het tweede hoofdstuk is reeds gebleken hoe De Ligt, als jong theoloog in 1909 tot de Bond van Christen-Socialisten toegetreden, deze Bond geleidelijk van zijn orthodoxe grondslag losgemaakt had. Tegelijk was hij degene die het principieel gefundeerde antimilitarisme een steeds

grotere plaats in de Bond deed innemen. In 1913 had zijn *Profeet en Volksfeest* reeds vrij sterk de aandacht getrokken - hierin keerde hij zich tegen het verzoek van de Hervormde Synode de 100-jarige onafhankelijkheid van Nederland kerkelijk te herdenken¹⁴ -, maar het jaar daarop baarde hij nog groter opzien met zijn *Profeet en Volksnood*. In deze naderhand als brochure uitgegeven preek sprak hij zich uit tegen de wens van dezelfde synode te bidden dat Nederland gespaard zou mogen blijven voor de ramp van de uitbrekende oorlog. De kerk - en niet alleen de Hervormde, maar iedere kerk - zou het recht hiertoe missen, omdat zij zich niet tegen het imperialistisch en nationalistisch karakter van de staat verzet, maar dit juist gesanctioneerd had.¹⁵

In deze brochure had De Ligt ook opgenomen het twee dagen na het uitbreken van de oorlog door hem, samen met zijn collega-predikanten A.R. de Jong en J.W. Kruyt en Truus Kruyt-Hogerzeil opgestelde manifest *De schuld der kerken*, uitgegeven door de Bond van Christen-Socialisten,¹⁶ dat dezelfde strekking had. Op last van de militaire autoriteiten in Eindhoven was dit manifest in beslag genomen, maar de burgemeester van Utrecht had wel toestemming gegeven om het zondags bij het uitgaan van de kerken te verspreiden.¹⁷ Dit gebeurde ook bij de gereformeerde kerk die bezocht werd door de toen vijftienjarige Jan Buskes. Hij was een van de vijf - naar hij zelf later meende - gelukkigen, die een exemplaar in handen kregen, voordat een forse gereformeerde grutter verdere verspreiding onmogelijk maakte.¹⁸

In de Bond van Christen-Socialisten maakte het christelijk gefundeerde antimilitarisme van De Ligt en zijn medestanders steeds meer school, hetgeen resulteerde in de al genoemde programwijziging op de jaarvergadering van 1915. In deze vergadering werd ook een resolutie aangenomen die gebaseerd was op enkele stellingen van De Ligt. Daarin werd ontkend, dat een onderscheid tussen aanvals- en verdedigingsoorlog nog mogelijk zou zijn, en gewezen op de imperialistisch-kapitalistische belangen bij het voeren van oorlog; oorlog zou het bestaande onrechtvaardige politiek-economische systeem versterken.¹⁹ Dergelijke opvattingen zouden ook in de CDU gemeengoed worden. Maar de belangrijkste overeenkomst tussen het antimilitarisme van De Ligt en dat van de CDU was toch diens opvatting, dat de moderne oorlog vloekte met het evangelie.²⁰

Dit doet de vraag rijzen welke invloed De Ligt op het ontwapeningsstandpunt van de CDU uitgeoefend heeft. Vooropgesteld dient te worden, dat hier uitsluitend van indirecte invloed sprake geweest kan zijn. In 1919 had De Ligt als lid van de Bond van Christen-Socialisten bedankt, omdat wijziging in zijn godsdienstige denkbeelden hem genoopt had "van den christennaam afstand te doen."²¹ Niet meer op een christelijk, maar op een anarchistisch standpunt staande, waardoor hij ook het zo nodig door geweld af te dwingen overheidsgezag afwees, kon De Ligt geen rechtstreekse invloed uitoefenen op de CDU, die uitdrukkelijk een orthodox-christelijk karakter voor zich opeiste, en dat overheidsgezag wel accep-

teerde. Dan blijft de mogelijkheid over dat De Ligt vormende invloed uitgeoefend heeft op personen, die in de CDU het ontwapeningsstandpunt uitgedragen hebben. In hoge mate was dit het geval bij Buskes.

Zojuist is reeds beschreven hoe Buskes, via het manifest *De schuld der kerken*, met De Ligts opvattingen in aanraking gekomen was. Vanaf 1914 kocht hij alle brochures - vele tientallen - die er van diens hand verschenen. Ook bezocht Buskes de religieus-socialistische samenkomsten, zo vaak De Ligt daarin te Utrecht optrad.²² De Ligt opende hem de ogen voor het kapitalistisch, militaristisch en imperialistisch karakter van de samenleving en de zijns inziens daaraan volledig tegengestelde tendensen van de bijbel.²³ Het moet dan ook aan De Ligts invloed - naast die van de hierna te bespreken Hilbrandt Boschma - toegeschreven worden, dat Buskes reeds in 1917 op een antimilitaristisch standpunt stond. Wel wilde hij, gelet op de oorlogen van het oude Israël, oorlog niet onder alle omstandigheden als ongeoorloofd beschouwen, maar de tegenwoordige oorlog betekende een overtreding van de geboden van God "op de afschuwelijkste wijze." Vandaar dat deelneming aan die oorlog voor Buskes "volkomen uit den boeze en tegen Gods wil" was. "Een rechtvaardige oorlog is onder de huidige staatkundige en maatschappelijke omstandigheden onmogelijk."²⁴ Vooral in deze laatste gedachte is de invloed van De Ligt, die grote nadruk legde op het verband tussen kapitalisme en militarisme, aanwijsbaar.

Uiteraard betekende voor Buskes De Ligts breuk met het Christendom een wijziging van hun verhouding; de wijze waarop De Ligt over kerk en Christendom ging schrijven kwetste Buskes in zijn diepste overtuiging.²⁵ Dat betekende echter niet dat De Ligt daarmee voor Buskes afgedaan had. Niet alleen bleef hij De Ligt dankbaar voor wat deze in zijn christelijke, door Buskes als "profetisch" aangeduide periode voor hem betekend had, maar ook volgde hij diens verdere ontwikkeling met grote belangstelling. Dat bleek onder meer uit Buskes' bespreking van het eerste deel van De Ligts *Vrede als daad*, dat in 1931 verscheen. Weliswaar achtte Buskes de principiële verschillen tussen De Ligt en de CDU-ers "ontzaglijk groot", maar toch meende hij dat *Vrede als daad* ook voor hen "van zeer veel waarde" was.²⁶ De Ligt van zijn kant herkende in Buskes, ondanks het grote verschil in levensbeschouwing, de medestander waar het de radicale bestrijding van het militarisme betrof. Zelfs voor de CDU kon hij een zekere waardering opbrengen: "Zoolang er orthodoxe christenen zijn is het mijns inziens nog maar het beste, dat zij uit hun levensopvatting zoo zuiver mogelijke consequenties trekken en niet karakterloos achter kapitalisme, militarisme en imperialisme aanloopen."²⁷ In de tweede helft van de jaren dertig kwam het zelfs tot een bepaalde mate van samenwerking tussen De Ligt en Buskes in het kader van de internationale contacten die de laatste vanuit Kerk en Vrede onderhield.²⁸

Ongetwijfeld was Buskes niet de enige CDU-er op wie De Ligt in zijn "profetische" periode diepgaande invloed uitgeoefend had. Te denken valt

daarbij vooral aan oud-leden van de Bond van Christen-Socialisten, die al dan niet via de Christelijke Volkspartij in de CDU terechtgekomen waren. Voorbeelden hiervan zijn F.J. Welzenbach, die samen met De Ligt de ontwerp-beginselverklaring van 1912 ondertekend had,²⁹ en G.J. Tieker, die jarenlang penningmeester van de Bond geweest was.³⁰ Maar ook voor anderen gold dit. Mevr. A. Tromp-de Jong, die aan het einde van de jaren dertig op verschillende terreinen in de CDU op de voorgrond trad, eerde bij het overlijden van De Ligt hem niet alleen om het tijdens de oorlog gegeven getuigenis, maar sprak ook van "een geheim verband tussen wat er in onze partij leeft en dezen mens."³¹

Op grond van het bovenstaande zou men wellicht geneigd zijn te concluderen dat De Ligt door de CDU als geheel positief gewaardeerd werd, maar dat is voorbarig. In de eerste plaats was het hier weergegevene (Buskes' bespreking van *Vrede als daad* en mevr. Tromps *In Memoriam*) vrijwel het enige dat jarenlang in de CDU-bladen over De Ligt verscheen; bij eindredacteur Van der Brug bestond blijkbaar niet de behoefte veel aandacht aan hem te besteden. Sterker nog, we kunnen bij hem zelfs een zekere afkeer bespeuren. In *De Strijder* besprak Van der Brug een antimilitaristische kalender, waarin uitspraken opgenomen waren van Kagawa, Hilbrandt Boschma en Albert Schweitzer. Hij gaf daarin als zijn mening, dat het feit dat ook Bart de Ligt tot de geciteerde auteurs behoorde, "voor veler gevoel niet aangenaam zal aandoen."³² En bij het verschijnen van een gedenkboek, een jaar na De Ligts dood, stond tegenover Buskes' zeer welwillende bespreking in *Kerk en Vrede*³³ een uiterst gereserveerde aankondiging door Van der Brug in *De Christen-Democraat*. Het boek had hem versterkt in de overtuiging dat De Ligt "zeer niet tot de onzen" behoorde; dat nam niet weg, dat het een interessante uitgave te noemen was.³⁴ Achtergrond hiervan vormde ongetwijfeld De Ligts anarchisme en diens opstelling tegenover het Christendom.³⁵ De balans opmakend kunnen we vaststellen, dat De Ligt weliswaar in een bepaalde fase van zijn leven grote invloed op individuele (latere) CDU-ers uitgeoefend heeft, maar dat zijn verdere ontwikkeling het onmogelijk gemaakt heeft, dat hij op het ontwapeningsstandpunt van de CDU rechtstreekse invloed uitoefende.

5.1.3. Hilbrandt Boschma.

Uiteraard moeten we ons bij ons onderzoek naar de achtergronden van het ontwapeningsstandpunt van de CDU niet beperken tot de sfeer van de politieke partijen die als voorlopers van de CDU beschouwd kunnen worden, maar dienen we ons ook af te vragen, welke invloeden daarnaast van belang geweest zijn. Uit chronologische overwegingen dient dan als eerste genoemd te worden die van de hervormde evangelist uit Ruurlo Hilbrandt Boschma.

Boschma, geboren in 1869, was beroepsmilitair geweest, maar een gesprek met een Belgisch soldaat, nog voor de eeuwwisseling, had hem het afgrijpselijke doen inzien van een oorlog, waarin hij gedwongen zou zijn deze medemens te doden.³⁶ Toch zou het tot de wereldoorlog duren voordat hij met zijn op christelijke gronden berustende antimilitarisme naar buiten trad. Enkele maanden na het uitbreken van de oorlog verscheen zijn *Oorlog en Christendom*, waaraan hij als motto meegaf: "Hoe lang hinkt gijlieden op twee gedachten? Zoo de Heere God is, volgt Hem na. Zoo het Krupp is, volgt hem na!"³⁷ Vanuit deze absolute tegenstelling tussen het moderne oorlogsbedrijf en het evangelie was het gehele geschrift geconcipieerd. Zelfs Buskes, die grote sympathie voor Boschma koesterde, ontkwam niet aan een beoordeling als "heel eenzijdig, soms onbillijk." Maar tegelijk was dit zijns inziens ook de kracht ervan: Boschma probeerde niet de scherpe kanten van Gods eisen af te slijpen en om te buigen, maar liet ze staan in al hun felheid.³⁸ Ook de hierop volgende geschriften van Boschma, tijdens de oorlog en daarna, werden gekenmerkt door dit afwijzen van ieder compromis. Boschma gaf ook uiting aan zijn denkbeelden in een eigen tijdschrift, *Licht en Liefde*.

Met zijn *Oorlog en Christendom* maakte Boschma diepgaande, zo niet beslissende indruk op een aantal jongeren die in de CDU vooraan zouden staan. In de eerste plaats moet opnieuw Buskes genoemd worden. Van het boekje zou Buskes later getuigen dat het een van de weinige geschriften uit zijn jongentijd was, die hij onmogelijk vergeten kon.³⁹ Samen met het manifest *De schuld der kerken* van De Ligt c.s. was het het eerste antimilitaristische zaad, dat in de akker van zijn jonge ziel viel.⁴⁰ Maar Buskes was niet de enige. Zoals in het tweede hoofdstuk reeds kort aangeduid is, onderging ook Fedde Schurer diepgaand Boschma's invloed. In 1939 op zijn ontwikkeling terugkijkend beschreef Schurer hoe hij tijdens de wereldoorlog door Andreas Latzko's *Menschen in den oorlog* en Henri Barbusses *Het vuur* het wezen van de moderne oorlog had leren zien. Toch zou dit misschien nog helemaal niets in zijn standpunt veranderd hebben, als Hilbrandt Boschma hem in zijn *Oorlog en Christendom* niet nadrukkelijk gewezen had op de consequenties die hier voor een christen aan vast moesten zitten.⁴¹ Ook Inne de Jong, in de oorlogsjaren onderwijzer in Lemmer, kwam met Boschma's geschriften in aanraking; Schurer en hij zouden hun eerste pacifistische injectie van deze meester ontvangen hebben. De Jong typeert Boschma als de vader van het christelijk pacifisme in Nederland.⁴²

Anders dan bij De Ligt gaat het bij Boschma niet alleen maar om indirecte invloed in een periode die aan het optreden van de CDU voorafging, want ook in de jaren dertig bleef Boschma publiceren. Waarschijnlijk zal *Licht en Liefde* ook onder de CDU-leden zijn lezers gevonden hebben. Zeker is, dat velen daarvan behoorden tot de lezers van het blad *Kerk en Vrede*, dat vele bijdragen van Boschma's hand bevatte. Dit betekende dat er van doorgaande invloed van Boschma op het ontwapeningsstreven van

de CDU sprake kon zijn. Toch vielen zijn opvattingen en die van de CDU niet volledig samen. In zijn bespreking van een van de geschriften van Boschma kwam Buskes met theologische bezwaren: "In Bijbel- en Christus-beschouwing zullen wij waarschijnlijk wel van hem verschillen." Concreet wees Buskes op Boschma's exegese van Romeinen 13, die hij onmogelijk kon aanvaarden.⁴³ Boschma stelde zich namelijk op het standpunt van de volstrekte geweldloosheid, waardoor hij ook het eventuele overheidsgeweld ter handhaving van de binnenlandse orde afwees; de CDU was wel bereid dit geweld als gerechtvaardigd te beschouwen.

Dit uitgangspunt had ook consequenties voor Boschma's visie op de politiek; hij meende, dat de christenen zich daar verre van dienden te houden. Zeer scherp drukte hij dit tegenover Buskes uit: "Het 'Op 's hemels wolken zal Hij komen' staat vierkant tegenover de gedachte, dat Hij nog wel eens eenmaal te voorschijn zou kunnen kruipen uit de stembus." Beseffend dat hij Buskes en zijn medestanders in de CDU op dit punt niet zou kunnen overtuigen, kon Boschma toch wel een zekere waardering voor het werk van deze partij opbrengen. Hij meende dat het wel degelijk zijn nut had en een zeer nodige correctie vormde op de partijen ter rechterzijde.⁴⁴ En aan Schurer, die tegenover hem zijn moeite met het politieke bedrijf kenbaar gemaakt had, schreef Boschma: "Span je maar gerust en met blijmoedigheid voor het karretje van de C.D.U. - er zijn er zeker te weinigen, die het willen helpen voorttrekken."⁴⁵

Hoewel Boschma hierdoor voor het praktisch-politieke optreden van de CDU niet van belang kon zijn, moet toch zijn invloed op het ontwapeningsstandpunt van de CDU groot geacht worden. Zijn radicale uitgangspunt dat er tussen christendom en de moderne oorlog een onoverbrugbare tegenstelling bestond, zijn weigering dit uitgangspunt ter discussie te stellen, waardoor hij geen rekening wenste te houden met de vraagstukken van de internationale politiek, en een grote scherpte tegenover andersdenkenden,⁴⁶ zijn elementen, die we ook in de CDU aantreffen. Bij zijn zeventigste verjaardag huldigde Van der Brug hem als de man, aan wie de CDU, "met heel de Nederlandse Christenheid", veel dank verschuldigd was, "voor de wijze waarop hij zich gedurende een lange, lange reeks van jaren een 'strijder Gods' toonde."⁴⁷

4.1.4. G.J. Heering en *De Zondeval van het Christendom*.

Boschma's werk had meer het karakter van een radicaal, op de bijbel gebaseerd getuigenis tegen oorlog en militarisme dan van een theologisch-theoretisch fundament voor het christelijk-antimilitaristische standpunt. Een dergelijk fundament kwam er in 1928 met het verschijnen van prof. dr. G.J. Heerings *De Zondeval van het Christendom*. Alvorens op de inhoud hiervan in te gaan en op de vraag welke betekenis het boek gehad heeft voor het ontwapeningsstandpunt van de CDU, zal in het kort iets

gezegd worden over Heerings achtergrond en activiteiten vóór de publicatie van *De Zondeval*.

De in 1879 geboren Gerrit Jan Heering ontving zijn opleiding aan het seminarium van de Remonstrantse Broederschap, dat verbonden was aan de Leidse Rijksuniversiteit. Na op verschillende plaatsen het ambt van remonstrants predikant bekleed te hebben en in 1906 gepromoveerd te zijn op het proefschrift *Onderzoek naar het wezen van het zedelijk oordeel*, werd Heering in 1917 benoemd tot hoogleraar aan het remonstrants seminarium. Reeds tijdens zijn studie was Heering de moderne theologie die te Leiden gedoceerd werd als ontoereikend gaan beschouwen. Als hoogleraar werd hij een der grondleggers van het zogenoemde rechts-modernisme, dat zich van het oudere onderscheidde onder meer door zijn besef van zonde en genade en door zijn centraal stellen van de Christus-figuur in een eschatologisch perspectief.⁴⁸

Gaf Heerings keuze van dissertatie-onderwerp al blijk van een belangstelling voor ethische vraagstukken, in de loop der jaren kwamen daar de maatschappelijke vraagstukken bij. In 1921 hield hij een rede met als titel *Het sociale element in onze godsdienstprediking*, die sterk de aandacht trok. Daarin riep hij de kerk op, meer dan tot dusver het geweten der samenleving te zijn. Dit leidde tot de oprichting door Heering, samen met zijn Leidse collega K.H. Roessingh, van het "Genootschap voor Zedelijke Volkspolitiek", dat een grote publicitaire activiteit aan de dag legde.

Op Heering, als op zovele anderen, maakte de Eerste Wereldoorlog diepe indruk; mede onder invloed van de geschriften van Hilbrand Boschma kwam Heering tot een christelijk gefundeerd antimilitarisme.⁴⁹ Toen in 1924 de predikant J.B.Th. Hugenholtz, die tot de Bond van Christen-Socialisten behoord had en een van de ondertekenaars van het Dienstweigeringmanifest van 1915 geweest was, geestverwante theologen voor een vergadering uitnodigde, was Heering een dergenen, die daaraan gevolg gaven. Tijdens deze vergadering werd besloten een "Groep van godsdienstige voorgangers tegen oorlog en oorlogstoerusting" te vormen, waarvan Heering voorzitter werd en Hugenholtz secretaris. Vanaf 1925 werden ook gemeenteleden tot de groep toegelaten en het jaar daarop werd, op voorstel van Hilbrand Boschma, de naam veranderd in "Kerk en Vrede"⁵⁰ - het blad had vanaf het begin van zijn verschijnen in 1925 de naam *Kerk en Vrede* gedragen.⁵¹

In de oprichtingsvergadering was men akkoord gegaan met een door Heering opgestelde motie, die tot 1945 als beginselverklaring van Kerk en Vrede dienst zou doen. Deze is van belang, omdat daarin door Heering gedachten neergelegd waren, die in *De Zondeval van het Christendom* verder uitgewerkt zouden worden. Zo noemde Heering hier de oorlog het verderfelijkste van de zondige gebruiken; de moderne oorlogvoering zou het godsdienstig-zedelijk bewustzijn "op een niet meer te verdragen wijze" krenken. Als doel van de groep werd de strijd tegen oorlog en oorlogstoerusting genoemd, alsmede het oproepen van alle christenen

binnen en buiten de kerken om mee te strijden, "opdat de namen van Jezus Christus en Zijn Hemelschen Vader niet meer op de gruwelijke wijze door de volkeren geschonden worden als in de jaren, die achter ons liggen, het geval is geweest."⁵² In dit laatste gedeelte komt duidelijk de diepe indruk die de wereldoorlog gemaakt had tot uiting.

Bij zijn leiding geven aan Kerk en Vrede beseft Heering steeds meer het ontbreken, zowel in Nederland als daarbuiten, van een uitgewerkte theorie van het christelijk antimilitarisme. Hij besloot zelf een dergelijk werk te schrijven, hetgeen in 1928 resulteerde in *De Zondeval van het Christendom. Een studie over Christendom, staat en oorlog*. Met de titel van zijn boek wilde Heering tot uitdrukking brengen, dat het oorspronkelijke Christendom, geheel in de geest van het Nieuwe Testament, principieel oorlog en bloedvergieten afwees en krijgsdienst weigerde wanneer deze door de staat gevorderd werd. Onder keizer Constantijn de Grote zou de radicale verandering begonnen zijn, want toen deze tot het Christendom overging (312) en deze godsdienst tot staatsgodsdienst verhiel (324), keerde het Christendom zich tot de staat en verzoende zich met oorlog en soldatenstand.⁵³ Heering was geneigd aan deze verandering zulke treurige en noodlottige gevolgen te verbinden, dat hij ter typering daarvan niet terugdeinsde voor het zware woord "zondeval".⁵⁴

Maar ook de ondertitel van Heerings boek was van belang. Uitdrukkelijk wenste hij niet de weg te bewandelen van het al dan niet christelijk gefundeerde anarchisme, dat de staat ieder recht ontzegde. Zijns inziens had de staat tot taak het recht vast te stellen en te handhaven, dat laatste desnoods met behulp van geweld. Handhaving van het recht was onontbeerlijk ter beteugeling van het kwaad en ter vastlegging van een bepaalde norm in de gedragingen.⁵⁵ Maar behalve dit karakter van rechtsinstituut, van rechtsstaat, kon de staat ook het karakter hebben van machtsstaat. Dat trad naar voren als de staat zich wilde handhaven in de wereld. De handhaving van de staat naar buiten toe had met ethiek niets uit te staan; zij ging bij uitstek gepaard met geweld, list en onrecht, en vond in de oorlog een van haar uitingsvormen.⁵⁶ Voor de christen was deze machtsstaat of oorlogsstaat dan ook onaanvaardbaar.

Heering kwam dus tot een principiële veroordeling van de oorlog, omdat deze conflictbeslechting betekende door macht en niet door recht; tegelijk sloot dit de mogelijkheid van een "rechtvaardige oorlog" uit. Een aanvullend argument vond hij in de wijze waarop de moderne oorlog gevoerd werd. Die oorlog plaatste de mens voor de vraag of hij moest handelen naar de mogelijkheden, die een van elke morele basis losgebroken intellect hem bood. Heering beantwoordde deze vraag ontkennend, onder andere wijzend op de verschrikkingen van het gifgasgebruik in de wereldoorlog, en voorspellend dat de volgende oorlog nog vreselijker zou worden, bij voorbeeld door het karakter van een bacteriënoorlog aan te nemen.⁵⁷ Hiertegenover plaatste hij de christelijke zedenleer, om tot de conclusie te komen: "Het Christendom begint te beseffen, dat de oorlog al

die demonen ontketent, tot wier bestrijding Christus gekomen is, dat het Koninkrijk Gods geen groter hinderpaal vindt voor zijn komst dan de oorlog, en, dat de mensch, die meedoet aan het oorlogsbedrijf, in een toestand wordt gebracht, waarin hij ónmogelijk het Onze Vader bidden kan."⁵⁸

Hoe werd van CDU-zijde gereageerd op de verschijning van dit boek, dat in het algemeen sterk de aandacht trok, en waarvan in de loop der jaren, behalve verschillende Nederlandse herdrukken, ook vertalingen in het Duits, Engels, Deens en Frans het licht zagen?⁵⁹ Vooropgesteld dient te worden dat we een uitgebreide recensie ervan in de CDU-periodieken niet aangetroffen hebben.⁶⁰ We zullen daardoor gebruik moeten maken van een bespreking in zeven afleveringen, die Buskes er in *Woord en Geest* aan wijdde. Het opvallende in deze bespreking is dat, hoewel Buskes zowel in de eerste als in de laatste aflevering zijn dankbaarheid uitsprak voor de verschijning van *De Zondeval*,⁶¹ de kritiek erop breder uitgemeeten werd dan de waardering ervoor.

Die kritiek had haar basis in de verschillende theologische standpunten van Buskes en Heering. Vrij uitvoerig schetste Buskes de uitgangspunten van het rechts-modernisme, waarbij hij overigens niet alleen de verschillen met de gereformeerde, maar ook met de "oud-moderne" theologie naar voren liet komen.⁶² Uiteraard waren vooral de eerste voor Buskes' beoordeling van belang. "Voor ons, die gereformeerd zijn, is de Bijbel als geheel Gods Woord in onderscheiding van alle andere boeken, terwijl prof. Heering als moderne den Bijbel toch nooit hooger zal kunnen en mogen taxeren dan als een verzameling religieus-christelijke literatuur-producten." Buskes achtte dit verschil in bijbelbeschouwing zo groot, dat het "volkomen onvruchtbaar" was met Heering over verschillende teksten te discussiëren. Heering zou bovendien de eenheid tussen Oude en Nieuwe Testament niet aanvaarden zoals Buskes dat deed, en dit had een belangrijke consequentie: "Dat elke oorlog zonde zou zijn, is een stelling, die door ons alleen daarom niet aanvaard kan worden, omdat God zelf volgens het getuigenis van het Oude Testament het bevel tot oorlog gegeven heeft."⁶³ Buskes belangrijkste principiële bezwaar school hierin, dat het evangelie bij Heering tot nieuwe wet werd. "Een Christelijke ethiek in den zin van een verzameling algemeene, altijd en overal geldende voorschriften is naar onze overtuiging in strijd met het wezen der bijzondere Godsopenbaring."⁶⁴

Als de bezwaren tegen *De Zondeval* zo principieel waren, waarin lag dan nog de waarde ervan voor Buskes? In de ontleding die het boek gaf van het karakter van de moderne oorlog; als zodanig noemde Buskes het "onaantastbaar". Toch had Buskes ook in verband met dit punt kritiek. Heering zou de sociaal-economische kant van het vraagstuk verwaarloosd hebben, terwijl volgens Buskes de diepere roerselen van de internationale politiek op economisch terrein lagen. "Onze strijd tegen den oorlog moet daarom tegelijkertijd zijn een strijd om nieuwe maatschappijvormen."⁶⁵

Zo bezien viel de waardering toch wel erg mager uit; deze berustte vooral op het feit, dat Heering tot een conclusie kwam ten opzichte van het concrete vraagstuk van de moderne oorlog, die "wonderwel" overeenkwam met die, waartoe Buskes vanuit een geheel ander uitgangspunt gekomen was.⁶⁶ Zonder dit uitgangspunt hier te behandelen bracht Buskes in de zesde aflevering deze conclusie als volgt onder woorden: "De moderne oorlog spot met alle recht en zedelijkheid en het karakter van de moderne oorlogvoering krenkt het godsdienstig-zedelijk bewustzijn op een niet meer te verdragen wijze. Daarom is het elk offer waard om tegenover deze misdaad ernst te maken met de zedelijke waarheid, dat het beter is onrecht te lijden dan onrecht te doen. Daarom hebben de Christenen den strijd aan te binden tegen oorlog en oorlogstoerusting."⁶⁷

Heering volgde Buskes' artikelen met grote belangstelling.⁶⁸ Uiteraard was hij het lang niet altijd met diens kritiek eens, maar hij verheugde zich erover dat Buskes en hij, ondanks alle verschil van mening, op het einde samen kwamen.⁶⁹ Hij zag zelfs een positieve kant aan het expliciet naar voren brengen van de kritiek: "Dan heeft Uw instemming met mijn finale houding des te meer kracht en waarde."⁷⁰ Zo was er van weerskanten sprake van waardering en deze zou in de jaren daarop uitgroeien tot een op wederzijds respect gebaseerde diepe vriendschap. Buskes, die zich in de loop van 1928 bij Kerk en Vrede aangesloten had,⁷¹ werd in 1929 in het hoofdbestuur van deze vereniging gekozen en zou daarin tot diens overlijden in 1955 zeer nauw met prof. Heering samenwerken.⁷²

Hoewel Buskes zijn artikelenreeks niet voor de CDU geschreven had, en de aanhang van deze partij niet gelijkgesteld mag worden met het "gereformeerde" lezerspubliek van *Woord en Geest*,⁷³ had hij hiermee toch de bakens voor de waardering in de CDU van *De Zondeval van het Christendom* uitgezet. Als er in de CDU-periodieken aan dit werk werd gerefereerd, werd meestal vrij kort een theologisch voorbehoud gemaakt, waarna de instemming en de bewondering de vrije teugel gelaten werd. Zo schreef Van der Brug bij het verschijnen van de derde druk van *De Zondeval* in 1933: "Wat de 'theologische' zijde betreft, zullen wij rechtzinnige christenen uitlatingen ontmoeten, die zich met onze begrippen niet verstaan, doch volgaarne zien wij in den schrijver de man die - zooals hij het zelf uitdrukt - lange jaren met het vraagstuk heeft geworsteld, totdat God ook hem de oogen opende." Met instemming haalde hij de typering van het boek als "het standaardwerk der Christelijke oorlogsbestrijding" aan.⁷⁴ Bij de bespreking van latere antimilitaristische geschriften van Heering ontbrak dit voorbehoud zelfs en was de waardering zonder reserve. Met betrekking tot *Militia Christi*, de in druk uitgegeven rede van Heering bij zijn afscheid als voorzitter van Kerk en Vrede in 1935, wilde Van der Brug iedereen toeroepen: "leest en beeft, laat u overweldigen door de machtige geest die hier tot ons spreekt in het afscheidswoord van de geharnaste strijder voor de vredesbeweging."⁷⁵

Het geheel overziende moet geconstateerd worden, dat *De Zondeval van het Christendom* voor de CDU de betekenis gehad heeft van het standaardwerk van het christelijk antimilitarisme. Aan de theologische bezwaren, door Buskes in *Woord en Geest* breed uitgemeten en door Van der Brug in *De Strijder* kort herhaald, werden geen consequenties verbonden. Doorslaggevend was, dat men ten opzichte van het vraagstuk van de verhouding tussen Christendom en de moderne oorlog tot dezelfde conclusie kwam. *De Zondeval* kon deze betekenis ook hebben, doordat een vergelijkbaar werk vanuit orthodox-protestants gezichtspunt ontbrak. Buskes zelf heeft zijn christelijk-antimilitaristische visie in talloze artikelen en beschouwingen naar voren gebracht, maar nooit een systematisch opgezet, samenvattend geschrift op dit terrein gepubliceerd. Zijn kracht lag meer in de weergave, becommentariëring en bekritisering van het werk van anderen dan in de systematische uiteenzetting van zijn eigen denkbeelden. Zelf typeerde Buskes zijn theologische taak als "grote theologische bankbiljetten in klein geld te wisselen voor de mensen",⁷⁶ en deze omschrijving gaat, *mutatis mutandis*, ook op voor zijn politieke activiteiten.

4.1.5. Oorlogsliteratuur.

In de voorafgaande gedeelten is gebleken hoe de Eerste Wereldoorlog partijen en individuen tot een ontwapeningsstandpunt gebracht had en daardoor de historische achtergrond van het streven naar ontwapening van de CDU vormde. Uiteraard was de wereldoorlog ook meer rechtstreeks voor dat streven van betekenis geweest, doordat hij personen die later in de CDU leiding zouden geven via de toenmalige publiciteitsmiddelen met de verschrikkingen van de moderne oorlog geconfronteerd had. Maar nog op andere wijze kon de wereldoorlog de overtuiging van de noodzaak van ontwapening in de CDU versterken. Dat was langs de weg van de oorlogsliteratuur, waarin de gruwelen van de jaren 1914-1918 uitvoerig weergegeven werden.

De eerste voorbeelden daarvan dateerden uit de oorlogsjaren zelf. Reeds is vermeld dat Barbusses *Het vuur* en Andreas Latzko's *Mensen in den oorlog* Schurer het karakter van de moderne oorlog hadden doen zien. Voor Buskes was Latzko's boek een schreeuw uit de diepten; de oorlog kwam er in al zijn verschrikkingen in op hem af "als een monster, benauwend, angstwekkend, adembenemend."⁷⁷ Na afloop van de oorlog trad er, althans in Nederland, een betrekkelijke stilte in, totdat aan het eind van de jaren twintig een ware stroom van oorlogsliteratuur op gang kwam. Hoogtepunt, zowel literair als qua oplagecijfers, was Erich Maria Remarque's *In Westen nichts Neues*, dat, in 1928 in Duitsland verschenen, spoedig vele vertalingen beleefde, waaronder een in het Nederlands (1929). Als *Van het westelijk front geen nieuws* kende het ook hier vele drukken; in oktober 1929 meldde *De Strijder* reeds het 24e duizendtal ervan.⁷⁸ De

ontvangst die het boek ten deel viel, wisselde met de achtergrond van de recensent. In antirevolutionaire en gereformeerde kring was de waardering over het algemeen negatief.⁷⁹ Zo riep het *Gereformeerd Jongelingsblad* op het boek niet te lezen, omdat jonge mensen daardoor uit hun evenwicht gebracht konden worden.⁸⁰ Buskes daarentegen beval de lezing en overdenking van dit boek, samen met andere die de verschrikkingen van de oorlog uitbeelden, ten zeerste aan.⁸¹

Aangenomen moet worden, dat deze aanbeveling door velen in de CDU opgevolgd werd, en dat *Van het westelijk front geen nieuws* de overtuiging van de juistheid van het antimilitaristische standpunt versterkt heeft. Bij het verschijnen van een volgend boek van Remarque werd zijn eersteling in *De Strijder* "ongetwijfeld het beste werk in de West-Europese literatuur over de oorlog" genoemd. Geen boek sinds *De negerhut van Oom Tom* zou zo langdurig en zo intensief de internationale belangstelling geboeid hebben.⁸² Maar buiten de eigen kring waren de weerstanden blijven bestaan, zoals Buskes in 1931 constateerde: "Christelijke critici noemen het een goddeloos boek. Zeer zeker is het een goddeloos boek, dat wil zeggen een boek waarin voor God geen plaats is. Maar de werkelijkheid, die erin beschreven wordt, is dan ook een goddeloze werkelijkheid, waarin het onmogelijk is voor God een plaats te vinden."⁸³

Op Remarques bestseller waren nog vele oorlogsboeken gevolgd, die, voor zover zij het tot een Nederlandse vertaling brachten, meestal wel in *De Strijder* besproken werden; vrijwel altijd eindigde de bespreking met de opwekking het boek te lezen. In 1930 somde Buskes de belangrijkste tot dan toe naar voren gekomen auteurs nog eens op: "Barbusse en Latzko, Gläser en Remarque, Johannsen en Zweig, Frey en Ludwig en Lilienfein moeten gelezen worden."⁸⁴ Zij allen konden voedsel geven aan de overtuiging van de CDU-leden: dat nooit weer.

4.2. Grondtrekken van het ontwapeningsstandpunt van de CDU.

Voordat we in de volgende paragrafen weergeven welke antwoorden de CDU gaf op de praktische vragen, waarvoor haar ontwapeningsstandpunt haar op binnenlands-politiek terrein en ten opzichte van de internationale verhoudingen plaatste, zullen eerst de hoofdlijnen van dat ontwapeningsstandpunt nader vastgesteld worden.

4.2.1. De onoverbrugbare tegenstelling tussen het evangelie en de moderne oorlog.

Het fundament van het ontwapeningsstandpunt van de CDU werd gevormd door de overtuiging, dat er een onverzoenlijke tegenstelling bestond tussen de geest van het Christendom en de moderne oorlog. Het bestaan van deze tegenstelling zouden de leden van de CDU moeten

ervaren in hun eigen, door de bijbel voorgelichte geweten. In het tweede hoofdstuk is reeds gebleken, dat de CDU zich in januari 1929 met betrekking tot het oorlogsvraagstuk vastgelegd had op de formule: "Krachtig streven naar nationale en/of internationale ontwapening als eisch van het Christelijk geweten." Hoewel deze formule vrijwel letterlijk overeenkwam met die van de Christelijk-Democratische Federatie van 1925, zal bij de keuze hiervoor toch ook *De Zondeval van het Christendom*, inmiddels verschenen, van invloed geweest zijn. Heering opende dit boek namelijk als volgt: "Dit geschrift richt zich tot het christelijk geweten - het geweten, dat zich in alle dingen aan Christus en Zijn waarheid gebonden weet - en doet een beroep op het denken, door dit geweten geleid."⁸⁵ In het artikel waarin de nieuwe "militaire paragraaf" toegelicht werd, werd de door Heering opgestelde beginselverklaring van Kerk en Vrede in haar geheel weergegeven, en daaraan toegevoegd: "De geest, die uit deze verklaring spreekt, vindt bij ons volkomen weerklank." In overeenstemming hiermee luidde de conclusie: "Geen gemeenschap tussen ons en de oorlog, die altijd vloekt met de geest van het Evangelie."⁸⁶

Opvallend is, dat in het uitgewerkte politieke program, waarmee het CDU-congres van november 1932 akkoord ging, de verwijzing naar een christelijke norm ter fundering van het ontwapeningsstandpunt verdwenen was. Daarin werd de oorlog verworpen als middel tot beslechting van internationale geschillen en werd gekozen voor nationale ontwapening als de meest voor de hand liggende consequentie van het streven naar internationale ontwapening.⁸⁷ Hieruit moet echter geen inhoudelijke wijziging van het CDU-standpunt afgeleid worden: blijkbaar achtte men de bij het program behorende, door Buskes opgestelde beginselverklaring een voldoende uiteenzetting van de uitgangspunten, ook voor het ontwapeningsstreven.

Dat er niets in de fundering van het ontwapeningsstandpunt veranderd was, bleek ook uit de eerste bijdrage van Van Houten aan een debat over de defensiebegroting in de Kamer. Daarin noemde hij de moderne oorlog "in zijn gruwelijke ontaarding" niet alleen een bron van zonde, maar zelf zonde, "ja, een uitgieting van zonde." Ook voor de handhaving van Nederlands zelfstandigheid was niet elk middel geoorloofd en was Gods wet de limiet, die niet overschreden mocht worden. "En juist omdat wij ja zeggen tegen Christus, moeten wij neen zeggen tegen den modernen oorlog." Met instemming haalde Van Houten Heering aan, die op een jaarvergadering van Kerk en Vrede gezegd had, dat nationalisme en militarisme Christendom en beschaving terugdrongen.⁸⁸ En bij een andere gelegenheid zei Van Houten dat het motief voor de afwijzing van de landsverdediging door de CDU niet gelegen was in het "wij kunnen niet" of "wij durven niet", maar in het "wij mogen niet."⁸⁹

Men kan zich afvragen, hoe deze absolute tegenstelling tussen het evangelie en de moderne oorlog theologisch gefundeerd werd. Herhaald dient dan te worden, dat een systematische uiteenzetting hierover van

CDU-zijde niet gegeven is. Het meeste houvast biedt hetgeen Buskes in *Kerk en Vrede* geschreven heeft. Elementen van Buskes' visie zijn we al tegengekomen in de weergave van diens bespreking van *De Zondeval van het Christendom*. Daar bleek dat Buskes de stelling dat bijbel en oorlog een onverzoenlijke tegenstelling vormden afwees, wijzend op de door God bevolen oorlogen van het oude Israël, en dat hij evenmin akkoord kon gaan met het aanbrengen van een scheiding tussen het Oude en het Nieuwe Testament. Nodig was zijns inziens bezinning op de boodschap van de hele bijbel, "dat wij vragen naar den zin van het Evangelie, zooals de heele Bijbel ons dat predikt." Die boodschap werd door Buskes uitdrukkelijk orthodox opgevat, in een eschatologisch perspectief: "De eenheid van den heelen Bijbel is Jezus Christus, die is en die was en die komen zal, het komende Koninkrijk, de boodschap van zonde en genade, van schuld en verzoening en verlossing."⁹⁰

Luisterend naar deze boodschap diende men zich af te vragen, wat God in de concrete situatie van de mens vroeg. Hier sprak Buskes als zijn vaste overtuiging uit, dat de oorlog principieel en praktisch niet aanvaard mocht worden, omdat deze "ons doet ondergaan in de oude wereld en ons ontrouw maakt aan de verwachting van het komende Koninkrijk."⁹¹ Buskes wees hierbij op het karakter van de moderne oorlog. Zo kwam hij ertoe de door hem afgewezen stelling te vervangen door een nieuwe: "Evangelie en oorlog vormen een onverzoenlijke tegenstelling." Dat betekende "dat wij, die het Evangelie hooren en gelooven, in de concrete situatie van dezen tijd den oorlog niet kunnen aanvaarden. Verwerping van den oorlog is voor ons dus dienst van God, ons antwoord op de door ons gehoorde boodschap van den heelen Bijbel."⁹² Deze opvatting van Buskes moet als de in de CDU algemeen geaccepteerde beschouwd worden; bij zijn bespreking van diens brochure sprak Van der Brug de hoop uit, dat deze in handen van elk Unie-lid zou komen.⁹³

4.2.2. Het karakter van de moderne oorlog.

In het bovenstaande is reeds enkele malen het begrip "de moderne oorlog" gebruikt en dit verdient enige toelichting. Door de CDU werd de boodschap van de bijbel gesteld tegenover de moderne oorlog, dat wil zeggen de oorlog zoals de jaren 1914-1918 die in al zijn verschrikkingen hadden laten zien. Enerzijds gebruikte men dit begrip dus om het gruwelijke karakter ervan aan te geven - dit was ook de inhoud die het bij Heering had -, anderzijds bracht men ermee tot uitdrukking dat men geen uitspraken over vroegere oorlogen deed. Zoals we reeds gezien hebben wenste Buskes de oud-testamentische oorlogen niet te veroordelen, en toen Schurer door zijn schoolbestuur naar zijn opvatting over de 80-jarige oorlog gevraagd werd, had hij geantwoord dat deze in verband met het vraagstuk van de moderne oorlog niet van belang was.⁹⁴

Dit onderscheid kon de verdedigers ervan echter blootstellen aan het verwijt van inconsequentie. Dat meende althans mr. A. van Deth in *Woord en Geest* naar aanleiding van Buskes' brochure over de zaak-Schurer. De benadrukking van het gruwelijk karakter van de moderne oorlog betekende dat er geen principieel, maar slechts een gradueel verschil met de vroegere oorlogen was. Ook toen was er gebruik van ongeoorloofde wapenen, en ging de oorlog met meer wreedheid gepaard dan gerechtvaardigd was. Van Deth erkende dat er wapens en strijdmethoden waren, die niet gebruikt mochten worden. Maar de toevoeging van het woord "modern" maakte de vraagstelling duister. Deze moest eenvoudig luiden: "mag ik aan den oorlog deelnemen?"⁹⁵

Van Deths opvatting werd van verschillende kanten bestreden. In *Woord en Geest* reageerde onder anderen J. Diepersloot, predikant van de gereformeerde kerk in Hersteld Verband te Andijk en lid van de CDU. Hij zag het wezenlijke verschil tussen de vroegere en de moderne oorlogen in het streven van de staat om het oudtijds door enkelen, individueel begane onrecht, te maken tot een alles-beheersend middel, waaraan iedereen, voor- of tegenstander, gedwongen werd deel te nemen.⁹⁶ Anders gezegd ging het Diepersloot om het totale karakter van de moderne oorlog, maar ook daarbij kan nog steeds de vraag gesteld worden of dit een principieel dan wel een gradueel verschil met de vroegere oorlogen inhield. Anderzijds ontdeed Van Deths poging de discussie te leiden naar de oorlog in het algemeen, het vraagstuk van zijn voor de CDU zeer wezenlijke actuele dimensie.

Dat bleek ook uit Van Deths bestrijding door Matthijs de Visser, een van de meest op de voorgrond tredende antimilitaristen in de CDU. Zijns inziens werd het begrip "modern" gebruikt om daarmee aan te geven dat de wereldoorlog de ware gedaante van de oorlog onthuld had. Dat de christen-antimilitaristen zich in de eerste plaats daartegen keerden, kwam doordat zij concreet daarmee geconfronteerd werden. De bestrijding van de oorlog kwam echter niet primair voort uit het gruwelijk karakter ervan, maar uit de overtuiging dat hij zonde voor God was. "Wij zouden ons even fel tegenover hem stellen als hij gevoerd werd op een wijze als in de middeleeuwen of de oudheid gebruikelijk." Volgens De Visser maakte Van Deth een fout, wanneer hij wel erkende dat er wapens en strijdmethoden waren die niet gebruikt mochten worden, maar de oorlog als zodanig niet afwees. Dat zou een soort humanisering van de oorlog moeten worden, maar de duivel was niet te humaniseren.⁹⁷

Voor de CDU lag dus in het gruwelijk karakter van de moderne oorlog op zichzelf niet het motief voor de afwijzing daarvan, maar wel kon dat karakter de weerzin ertegen versterken en daarmee een extra stimulans voor het ontwapeningsstandpunt vormen. In de uitingen van de CDU werd dan ook nogal wat aandacht besteed aan de concrete verschijningsvormen van de oorlog, waarbij uiteraard de wereldoorlog het beeld bepaalde. Speciaal het daarin gehanteerde gaswapen werd op de voorgrond gesteld;

Nederland moreel niet hoger aansloeg dan de andere democratieën, die in de Tweede Wereldoorlog inderdaad zouden overgaan tot bombardementen tegen de Duitse en Japanse burgerbevolking op grote schaal, maar zij verzuimde de vraag naar de feitelijke verhoudingen te stellen.

4.2.3. De relatie tussen kapitalisme en militarisme en de rol van de internationale wapenhandel.

Afgezien van de algemene notie dat er een nauw verband bestond tussen kapitalisme en militarisme, komen we bij de CDU weinig uitspraken tegen over dit verband. Reeds is gebleken dat Buskes bij zijn bespreking van *De Zondeval van het Christendom* meende, dat daarin te weinig aandacht besteed werd aan de economische achtergronden van de moderne oorlog. Eenzijdig bezwaar treffen we aan in Buskes' recensie van Emil Ludwigs *Juli '14* waarin deze probeerde aan te tonen, dat de wereldoorlog het gevolg was geweest van de "leugen en lichtzinnigheid, hartstocht en vrees van dertig diplomaten, vorsten en generaals." Enerzijds had Buskes waardering voor dit boek, maar anderzijds meende hij dat Ludwig te eenzijdig de schuld bij de diplomaten legde en daardoor de geestelijke en bovenpersoonlijke krachten verwaarloosde; als zodanig noemde hij met name de economische oorzaken van de oorlog.¹¹² Slechts in een artikel van W.A. Tieman, leraar staathuishoudkunde bij het middelbaar onderwijs, werd wat uitvoeriger, zij het nog steeds niet diepgaand, op de relatie tussen kapitalisme en oorlog ingegaan. Hij meende dat de economische krachten, door het winstmotief op gang gebracht, mechanische, onpersoonlijke krachten werden, die niet meer te beheersen waren. "Op golven van dividend" dreef de wereld onvermijdelijk de oorlog tegemoet. "Winst! Meer winst!" roepen de aandeelhouders. 'Oorlog! Meer oorlog!' roepen ze eigenlijk!"¹¹³

Deed de CDU dus weinig specifieke uitspraken over het verband tussen kapitalisme en militarisme, des te stilliger waren haar uitlatingen over de rol van de internationale wapenfabrikanten bij het ontketenen van conflicten. Dat die rol zeer groot was meenden de CDU-schrijvers vooral te kunnen ontlenen aan O. Lehmann-Russbüldt, wiens geruchtmakende boek in 1930 in Nederland verschenen was als *De Bloedige Internationale der Bewapeningsindustrie*. In zijn bespreking hiervan noemde Buskes de wapenindustrie "een der belangrijkste factoren, die vrede tussen de volkeren onmogelijk maken en de mensheid op een niet te ontkomen wijze voeren tot altijd nieuwe oorlogen."¹¹⁴ In deze overtuiging konden de CDU-ers nog gesterkt worden door de onthullingen van de Amerikaanse Congrescommissie die de gedragingen van de internationale wapenfabrikanten had onderzocht. Uit dat onderzoek zou volgens Inne de Jong gebleken zijn, dat de wapenfabrikanten en -handelaren een grote rol speelden bij het opvoeren van de spanningen, totdat zij hun doel: het

uitbreken van een nieuwe wereldoorlog, die hun winsten nog verder zou doen stijgen, bereikt hadden.¹¹⁵

In deze beschouwingen werd de internationale wapenindustrie nog niet als de enige schuldige aan internationale conflicten gezien, maar in andere CDU-uitlatingen werd deze industrie wel zonder meer als de veroorzaker van die conflicten aangewezen. Vertolker van deze opvatting was vooral Inne de Jong. Over "de kooplieden des doods" schreef hij: "Een horde ellendelingen, die God niet vrezen en geen mens ontzien, georganiseerd in de bloedige internationale van wapenfabrikanten, die ter wille van hoge dividenden de jeugd van vijf werelddelen in de dood durven drijven, spannen hun net van moord en leugen om de wielen der volkeren. ... Zij saboteren de vredesconferenties, zij hameren de bewapeningsleuzen in de harten der argelozen, ..." ¹¹⁶

Een dergelijke opvatting moet op z'n minst eenzijdig genoemd worden, en bovendien kan men zich afvragen hoe zij zich verhielt tot een voorstelling van zaken, waarbij andere groepen internationale handelaren als de veroorzakers van oorlogen aangewezen werden. Deze treffen we aan in Van der Brugs bespreking van Anton Zischka's *De geheime oorlog om de petroleum*, waarin de partijvoorzitter tot de conclusie kwam "dat alle bloedige conflicten van deze tijd, zowel als de verborgen oorlogen, steeds weer afkomstig waren van een en dezelfde kleine groep personen, die een titanenworsteling voert om het bezit van verschillende grondstoffen: graangewassen, katoen, ijzer, petroleum, hoofdzakelijk om het laatste."¹¹⁷ Opmerkelijk is dat we deze visie eveneens bij De Jong aantreffen. Uit het feit dat de Volkenbond in verband met het Italiaans-Abessijnse conflict geen olie-embargo afgekondigd had, leidde hij af dat Hoare, Laval, Eden, Stalin en Mussolini slechts raadsheren waren op het schaakbord dat beheerst werd door enkele olie-koningen; voor de Italiaanse en Abessijnse soldaten was de rol van pionnen weggelegd.¹¹⁸ Geconstateerd kan worden, dat de hierin gelegen tegenstrijdigheid (want als de oliehandelaren de aanstichters van alle oorlogen in de wereld waren, konden de wapenfabrikanten dat niet zijn, en omgekeerd) blijkbaar door de CDU-schrijvers niet als zodanig ervaren werd, doordat het in beide gevallen ging om vertegenwoordigers-bij-uitstek van het door hen verafschuwde kapitalisme. De Jong besloot zijn laatst behandelde artikel dan ook met de vaststelling van een "demonisch verband tussen kapitalisme en oorlog."¹¹⁹

4.2.4. Nationale ontwapening als absoluut gebod leidt tot een a-politieke opstelling.

De opvatting van de CDU dat de moderne oorlog onder alle omstandigheden zonde en dus verboden was, en oorlogstoerusting in alle gevallen afgewezen moest worden, kon ertoe leiden, dat er in de partij een relatieve afgeslotenheid voor de concrete internationale machtsverhoudin-

gen ontstond. Ook kon hieruit voortvloeien de neiging de bewapening van de beide zich in de loop van de jaren dertig in Europa aftekenende machtsblokken op een lijn te plaatsen. Tot welke praktische consequenties voor de beoordeling van de internationale situatie deze denktrant leidde, zal in de vijfde paragraaf van dit hoofdstuk behandeld worden; hier zal getracht worden, via de weergave van enkele karakteristieke uitingen, de grondtrekken ervan vast te stellen.

Het gaat hier om de opvatting dat het ontwapeningsstandpunt als een absoluut gebod, van goddelijke oorsprong, gezien moest worden, dat dus voor alle omstandigheden gold en niet ter discussie gesteld kon worden. Hiermee ging gepaard de neiging de beantwoording van praktische vragen te ontwijken, onder verwijzing naar het goddelijk gebod. Uiteraard treffen we dit niet in even sterke mate bij alle op de voorgrond tredende CDU-ers aan. De vertolkers-bij-uitstek van deze visie kunnen beschouwd worden als de meest radicale antimilitaristen in de CDU. Zeker behoorde tot hen de voorzitter van de Amsterdamse afdeling Matthijs de Visser. In een van zijn artikelen behandelde hij de - overigens niet erg reële - door CDU-bestrijders gemaakte tegenwerping, dat bij ontwapening de Sovjet-Unie "aanstonds" het Nederlandse grondgebied zou bezetten. Op de vraag wat Nederland zou moeten doen in het geval van zo'n bolsjewistische aanval antwoordde De Visser: "Wij weten het niet, maar zeggen ook ten dezen opzichte: blind voor de toekomst, ziende op het gebod: nationale ontwapening. Wij weten als christenen, dat wij in Gods hand zijn en in heel het wereldgebeuren niets geschiedt zonder Zijnen Goddelijken Wil."¹²⁰ Elders formuleerde De Visser het zo: als het in Gods raad lag, dat Nederland zijn onafhankelijkheid zou verliezen, zou geen enkele oorlogsinspanning baten, en omgekeerd, als in Gods raad besloten was dat Nederland onafhankelijk zou blijven, zou ontwapening dat niet verhinderen.¹²¹

Tot deze radicale stroming behoorde ook de Groningse leraar Engels B. Mulder. Antwoord gevend op de vraag naar de taak van de CDU-ers in 1936 schreef hij: "Nog wat dichter ons scharen om Jezus Christus. Voor Zijn aangezicht onze belofte hernieuwen dat onze hand nimmer besmeurd zal zijn met het bloed van onzen Duitsen broeder, noch van dien in Engeland of Rusland of Italië of enig ander land, omdat zij allen zijn *Gods kinderen*, wier leven *wij niet mogen* nemen. Voorzeker zou de Heer het met de onafhankelijkheid van een land waar zulke *vredeskernen om Christus' wil* de buitenlandse politiek gingen beheersen, wèl maken."¹²² Deze opvattingen klonken ook door in de Kamerredevoeringen van Van Houten, die overigens zeker niet tot deze stroming gerekend moet worden. Eind 1936 besprak hij de internationale toestand, die hij zeer dreigend achtte. Toch was niet deze voor hem beslissend, maar "de eeuwige beginselen, in Gods Woord voor het politieke leven neergelegd." "Niet Hitler, Stalin of Mussolini, maar alleen Jezus Christus mag onze houding bepalen. ... Als wij gelooven, dat God regeert en lacht om het ijdel

woeden der wereldgrooten, dan kunnen wij rustig de toekomst aan Hem overlaten, ook als het misschien door de diepte moet, indien we de zondige middelen tot zelfhandhaving maar afwijzen en het in betrouwen op Zijn almacht, met Hem durven wagen."¹²³

Nu kunnen uitlatingen als die van De Visser, Mulder en Van Houten enerzijds gezien worden als treffende blijken van een groot Godsvertrouwen, maar anderzijds dient men zich toch af te vragen of een politieke partij zou mogen volstaan met het geven van deze antwoorden op de vragen van de dag. Buskes zou in november 1938 de CDU-leiding deze vraag voorleggen, waarbij hij als zijn mening gaf dat van een politieke partij politieke antwoorden verwacht mochten worden.¹²⁴ In wezen plaatste de CDU zich met deze denkwijze op een a-politiek uitgangspunt voor de beoordeling van de internationale politieke ontwikkelingen. Dit kon er, in samenhang met de veroordeling van iedere bewapening, toe leiden, dat niet alleen de bewapening van alle Europese staten over een kam geschoren werd, maar ook hun buitenlandse politiek.

Opnieuw was B. Mulder een van degenen bij wie deze denkwijze het sterkst naar voren trad. Hij beschreef de in Europa op gang gekomen bewapeningswedloop als een automatisme dat onafwendbaar tot oorlog zou leiden. "De altaren van Mars zijn opgericht in alle landen; overal waar God mensen geschapen heeft. Het offer is universeel. Fascistische regeringen en Democratische regeringen en Nationaal-socialistische regeringen en Communistische regeringen en Christelijke regeringen hebben hier elkander gevonden. Nòg het geld bij miljoenen; weldra het bloed van miljoenen."¹²⁵ Elders gaf hij de opvatting weer van een SDAP-er, die bewapening noodzakelijk achtte met het oog op het nationaal-socialistische gevaar, en van een gereformeerde jongeman, die dezelfde mening toegedaan was, maar dan met het oog op het communistische gevaar. Mulder trok hieruit de conclusie, dat elke bevolkingsgroep haar eigen gevaar had en dat voor al die gevaren "het militaristisch geweld" als reddende engel gezien werd; uiteraard wees hij deze oplossing van de hand.¹²⁶ Aan de vraag of er wellicht van een bepaalde zijde voor Nederland een reëel gevaar dreigde, ging Mulder geheel voorbij.

4.3. De CDU en haar geestverwante organisaties.

In het voorafgaande is al op enkele plaatsen aandacht besteed aan de christelijk-antimilitaristische vereniging Kerk en Vrede. Naast deze vereniging ontstond in de jaren dertig een organisatie met overeenkomstige doelstelling, die zich echter tot het orthodox-protestantse volksdeel wilde beperken: de Gereformeerde Vereeniging voor Daadwerkelijke Vredesactie. Weliswaar onderhield de CDU met beide verenigingen geen formele banden, maar de overeenkomst in ontwapeningsstreven tussen hen

en de CDU was dermate groot, dat van geestverwante organisaties gesproken kan worden.

4.3.1. De verhouding tot Kerk en Vrede.

Bij de behandeling van de invloed van prof. Heerings *De Zondeval van het Christendom* op het ontwapeningsstandpunt van de CDU is reeds gebleken, dat er grote inhoudelijke overeenkomsten waren tussen dat standpunt en het denken over oorlog en vrede binnen Kerk en Vrede. Toch vielen beide organisaties niet samen. Dat vloeyde al voort uit het feit dat de ene een vereniging was met één specifiek doel, terwijl de andere als politieke partij zich in principe op alle terreinen des levens moest richten. Hiermee samen hing een verschil in doelgroep: terwijl Kerk en Vrede zich uitdrukkelijk op de kerken en kerkleden richtte en probeerde bij hen een verandering in het denken over het oorlogsvraagstuk tot stand te brengen, richtte de CDU zich tot de Nederlandse bevolking als zodanig, al zal haar karakter van orthodox-protestantse partij met zich gebracht hebben, dat zij de rechtzinnige protestanten als haar doelgroep bij uitstek beschouwde.

Met dit rechtzinnig-protestantse karakter van de CDU hield onmiddellijk een ander belangrijk punt van verschil verband, want de beide leidende figuren uit de beginjaren van Kerk en Vrede, prof. Heering en ds. Hugenholtz, dienen tot de vrijzinnigen gerekend te worden. Het overwegend vrijzinnig karakter van Kerk en Vrede bleef echter niet tot de leiding beperkt. In mei 1926 telde de vereniging 234 leden, van wie 105 voorganger waren. Onder deze 105 bevonden zich echter geen voorgangers uit de Gereformeerde Kerken (en evenmin uit de Rooms-Katholieke Kerk).¹²⁷ Dat laat natuurlijk nog onverlet de mogelijkheid dat er rechtzinnigen toetgetreden waren uit andere orthodoxe (delen van) kerkgenootschappen, en die waren er ook zeker, maar zij waren duidelijk in de minderheid gebleven. In het derde hoofdstuk is vermeld, dat ten tijde van de Kamerverkiezingen van 1929 in de stad Groningen het orthodoxe element in de Kerk en Vrede-afdeling vrijwel ontbrak. In zijn verslag over het verenigingsjaar 1929/1930 vermeldde Hugenholtz een opmerkelijke toename van het orthodoxe element in de vereniging. Bij de voorgangersleden, wier aantal gestegen was tot 263, was het percentage rechtzinnigen toegenomen van 20 naar 30 - nog steeds een duidelijke minderheid dus. Als bijzonderheid deelde de secretaris nog mee, dat de vereniging nu ook rooms-katholieke leden telde "en Gereformeerden uit het Oude Kerkverband."¹²⁸ Aangenomen moet worden dat het overwegend vrijzinnige karakter van de aanhang van Kerk en Vrede gedurende de jaren dertig is blijven bestaan. Bij de voorgangers valt te wijzen op de toetreding - in navolging van Buskes - van nogal wat predikanten uit het Hersteld Verband. Voor zover bekend traden geen predikanten uit de Gereformeerde Kerken tot Kerk en Vrede toe.

Dit verschil tussen de CDU als orthodox-protestantse partij en Kerk en Vrede als een voornamelijk uit vrijzinnigen bestaande vereniging stond een nauwe verwantschap niet in de weg. Behalve op het parallel lopen van beider visies op het oorlogsvraagstuk was deze vooral gebaseerd op het feit dat enkele personen in beide organisaties op de voorgrond traden. Zoals reeds gezegd was Buskes in 1928 lid geworden van Kerk en Vrede en reeds in 1929 in het hoofdbestuur gekozen. Aannemelijk is, dat de vereniging hoopte door deze verkiezing haar werfkracht onder het "gereformeerde" volksdeel te vergroten. In mei 1933 werd aan Buskes het eindredacteurschap van het blad *Kerk en Vrede* opgedragen,¹²⁹ en juist in deze functie kon Buskes grote invloed in Kerk en Vrede uitoefenen.

Naast Buskes dient Fedde Schurer genoemd te worden. Reeds is gebleken dat Schurer in 1928 in Kerk en Vrede actief geworden was. Na zijn schorsing als onderwijzer aan de christelijke school te Lemmer werd er in de boezem van Kerk en Vrede gedacht aan aanstelling van Schurer als beroepspropagandist van de vereniging. Schurer, die er aanvankelijk wel voor voelde, had hier toch voor bedankt. Als een van de redenen noemde hij, dat beroepspropaganda hem naar de beroepspolitiek dreef, en dat hij die weg niet op wilde.¹³⁰ Ook Buskes meende dat het geen goed idee was; Kerk en Vrede moest het niet van beroepspropagandisten hebben.¹³¹ Wel trad Schurer op vele plaatsen voor de vereniging op. De landelijke bekendheid die hij hierdoor en door zijn ontslag kreeg, leidde in 1932 tot zijn verkiezing in het hoofdbestuur van Kerk en Vrede.¹³² Een jaar later bedankte hij echter alweer voor dit bestuurslidmaatschap¹³³ - hij was nu eenmaal geen organisatiemens. Wel bleef hij als spreker optreden en aan het eind van de jaren dertig liet hij zich de benoeming tot voorzitter van de grote afdeling-Amsterdam van Kerk en Vrede welgevalen.¹³⁴

Behalve Schurer waren ook andere vooraanstaande Amsterdamse CDU-ers actief in Kerk en Vrede. Reeds in 1929 treffen we bijdragen van afdelings-secretaris J.H. Kress in *Kerk en Vrede* aan.¹³⁵ In *De Strijder* ried Kress alle CDU-ers die nog moeite hadden met het vraagstuk van de nationale ontwapening, aan, geregeld *Kerk en Vrede* te lezen: "Veel zal hun dan duidelijk worden."¹³⁶ Maar ook de afdelingsvoorzitter M. de Visser was bij Kerk en Vrede aangesloten; in 1930 werd hij door de afdeling-Amsterdam - zonder resultaat - kandidaat gesteld voor het hoofdbestuur van de vereniging.¹³⁷ Eerder bleek al dat de CDU-lijsttrekker bij de gemeenteraadsverkiezing van 1939, J.J. Wentink, secretaris van de afdeling-Amsterdam van Kerk en Vrede en lid van het hoofdbestuur was, en dat J.H. Wolkers, in 1939 in de Noordhollandse Staten herkozen, lid van Kerk en Vrede was; hij sprak ook voor de vereniging.¹³⁸ Dit alles levert het beeld op van een relatief grote Amsterdamse CDU-afdeling/federatie, waarvan de meest op de voorgrond tredende figuren nauwe banden met Kerk en Vrede onderhielden.

Voor andere CDU-afdelingen laat een dergelijk verband zich niet zo goed vaststellen, maar aangenomen moet worden dat ook vooraanstaande leden daarvan actief waren in Kerk en Vrede. Ook het omgekeerde verschijnsel deed zich voor, namelijk dat prominente Kerk en Vrede-leden zich aansloten bij de CDU en aan deze partij hun medewerking verleenden. Zo behoorde de in Kerk en Vrede op de voorgrond tredende hervormde predikant A.R. Rutgers tot de vaste medewerkers aan het blad *De Christen-Democraat*; Rutgers trad ook als spreker voor de CDU op.¹³⁹

Afzonderlijke vermelding verdient ook de eveneens hervormde ds. M. van der Voet. Ten tijde van Schurers ontslag had hij als predikant in Lemmer onvoorwaardelijk diens zijde gekozen. Hij was toen al de Kerk en Vrede-beginselen toegedaan en liet die in zijn prediking doorklinken, maar achtte het verstandiger zich nog niet bij de vereniging aan te sluiten, want dan zou hij "door ontijdig een vaandel op te steken" mensen afstoten, wier vertrouwen hij nog moest winnen.¹⁴⁰ Hoewel Van der Voet in de daarop volgende jaren wel voor Kerk en Vrede sprak,¹⁴¹ volgde zijn aansluiting toch pas nadat hij Lemmer als standplaats verruild had voor het Groningse Roodeschool.¹⁴² Nadat hij vandaar weer naar Haarlem vertrokken was, nam hij in 1937 het voorzitterschap van Kerk en Vrede van Buskes over.¹⁴³ In de CDU was Van der Voet een van de vaste medewerkers aan *De Christen-Democraat*. Steun voor de CDU lijkt zo vooral uit het rechtzinnig-hervormde deel van Kerk en Vrede gekomen te zijn - Rutgers en Van der Voet moeten beiden tot deze richting gerekend worden. Noch bij Heering, noch bij Hugenholtz is van eniglei vorm van steun aan de CDU gebleken.

Bezien we de zaak nog eenmaal van de andere kant, dan kan ten slotte de vraag gesteld worden, of ook de beide politiek meest op de voorgrond tredende CDU-ers, de Kamerleden Van Houten en Posthuma, lid van Kerk en Vrede waren en daarin activiteiten ontplooiden. Van Posthuma weten we slechts dat hij sporadisch voor een Kerk en Vrede-afdeling optrad.¹⁴⁴ Over Van Houten is echter meer te zeggen. Van begin 1934 tot eind 1937 trad hij enkele malen per jaar voor Kerk en Vrede-afdelingen op,¹⁴⁵ afgezien van de door CDU- en Kerk en Vrede-afdelingen gezamenlijk belegde bijeenkomsten met Van Houten als een van de sprekers.¹⁴⁶ Op grond hiervan zou men verwachten dat Van Houten zeker lid van Kerk en Vrede was, maar dit lijkt toch niet het geval te zijn geweest. CDU-bestrijder G. Meyer vermeldde althans dat Van Houten op 3 april 1937 te Middelstum in het openbaar verklaard had geen lid van Kerk en Vrede te zijn. Wel zou hij bij die gelegenheid toegegeven hebben in februari 1937 te Hilligersberg voor Kerk en Vrede gesproken te hebben.¹⁴⁷

Wat kan Van Houten weerhouden hebben zich formeel bij Kerk en Vrede aan te sluiten en waarom zou hij daaraan op het Groningse Hoogeland ruchtbaarheid hebben willen geven? Om met dat laatste te beginnen: in het gedeelte over de verhouding tussen de Gereformeerde Kerken en de

CDU zal nog blijken, dat althans de gereformeerde aanhang van de CDU op het Hoogeland de partij niet primair steunde op basis van haar antimilitarisme, maar op grond van haar sociale programmapunten.¹⁴⁸ Voor een dergelijk publiek zou het voor Van Houten opportuun geweest kunnen zijn een zekere afstand tot Kerk en Vrede te bewaren, misschien ook om het verwijt van al te nauwe samenwerking met vrijzinnigen te ontgaan. Maar er lijkt meer dan alleen dit gelegenheidsmotief bij Van Houten gespeeld te hebben. Tegenover mevr. Tromp-de Jong zou Van Houten gezegd hebben dat hij geen Kerk en Vrede-lid was, omdat dat dienstweigering zou betekenen, en daar voelde hij niets voor.¹⁴⁹ We kunnen concluderen, dat Van Houten voor zichzelf in de relatie met Kerk en Vrede bepaalde reserves inbouwde; in de weergave van de discussie over het ontwapeningsstandpunt in de CDU vanaf oktober 1939 kan de achtergrond daarvan duidelijk worden.

Kerk en Vrede heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de verdieping van het ontwapeningsstreven van de CDU. Terwijl na de aanvaarding van het standpunt van nationale ontwapening in januari 1929 in de CDU nauwelijks meer een inhoudelijke discussie over dat standpunt plaatsvond, werd in Kerk en Vrede langdurig en diepgaand gediscussieerd over hiermee samenhangende vraagstukken als de consequenties voor de Kerk en Vrede-leden van de afkondiging van een mobilisatie, of de aanvaardbaarheid van door de Volkenbond afgekondigde militaire sancties tegen een agressor. Het waarschijnlijk grote deel van de CDU-leden dat tevens lid van Kerk en Vrede was, kon via het gelijknamige orgaan van deze discussies kennis nemen en daardoor gesterkt worden in zijn christelijk-antimilitaristische overtuiging. Wel kwam ook de CDU in verband met haar ontwapeningsstandpunt voor een aantal praktische vragen te staan; dat ook in die gevallen de door Kerk en Vrede gegeven antwoorden vaak het richtsnoer voor de CDU waren, zal hieronder blijken.

4.3.2. De verhouding tot de Gereformeerde Vereeniging voor Daadwerkelijke Vredesactie.

Op 11 november ("Wapenstilstandsdag") 1930 richtte H.L. van Bruggen zich als belijdend lid van de gereformeerde kerk van De Bilt tot alle gereformeerde kerkeraden in Nederland; afschrift van zijn brief zond hij aan alle jongelingsverenigingen, aangesloten bij de Bond van Jongelingsverenigingen op Gereformeerde Grondslag. In deze brief deelde Van Bruggen mee dat hij, na jarenlang op het traditionele standpunt gestaan te hebben, nu als zijn stellige overtuiging kon uitspreken, "dat geen Christen, die oprecht zijn Heiland lief heeft en in Diens voetspoor wenscht te gaan, eenig part of deel mag hebben aan de menschonwaardige, meer dan beestachtige oorlogvoering." Hij riep de Gereformeerde Kerken op een uitspraak in deze geest te doen, waarna ze met andere

kerken in verbinding moesten treden om die te bewegen hetzelfde te doen.¹⁵⁰

De reacties die Van Bruggen op zijn brief gekregen had, stelden hem in staat in januari 1931 een "Gereformeerde Vereeniging voor Daadwerkelijke Vredesactie" op te richten, waarvan hij zelf voorzitter werd. De vereniging koos een orthodox uitgangspunt; als grondslag nam zij aan "Gods Woord (de Heilige Schrift) en mitsdien de Nederlandse Geloofsbelijdenis."¹⁵¹ Zij stelde zich ten doel in de orthodox-protestantse kerken de gedachte ingang te doen vinden, dat er een onverzoenlijke tegenstelling bestond tussen het evangelie en de moderne oorlog. Daarbij pleitte de vereniging voor nationale ontwapening "als de onontkoombare eisch van een Christelijke consciëntie".¹⁵² Duidelijk klonk in deze bewoordingen de door de CDU in 1929 aanvaarde formulering door. Vanaf mei 1931 gaf zij het *Gereformeerd Vredesorgaan* uit. Naast voorzitter Van Bruggen, in dienst bij het Christelijk Nationaal Vakverbond,¹⁵³ waren de belangrijkste figuren in de vereniging de secretaris O.W. de Graaf, belastingambtenaar te Heerenveen, en de uit het onderwijs afkomstige D. Fokkema Sr. als penningmeester.¹⁵⁴

De term "Gereformeerd" in de naam van vereniging en blad diende niet kerkelijk opgevat te worden. Om duidelijk het interkerkelijk karakter van de vereniging aan te geven, werd deze vanaf februari 1933 in de kop van het blad nader omschreven als "Groep van interkerkelijk-Gereformeerde antimilitaristen".¹⁵⁵ Volgens Van Bruggen telde de vereniging leden uit de Gereformeerde Kerken, het Hersteld Verband, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Christelijk Gereformeerde Kerk, waarbij de eerste categorie het leeuwendeel vormde.¹⁵⁶ In zijn verweer tegen de gereformeerde predikant van Deventer drs. P. Prins, die de vereniging omschreven had als een klein clubje, in hoofdzaak gereformeerden in Hersteld Verband, wees Van Bruggen op het feit dat van de zeven leden van het bestuur er zes belijdend lid van de Gereformeerde Kerken waren "(niet in Hersteld Verband)", terwijl de zevende lid was van de Nederlandse Hervormde Kerk.¹⁵⁷

Hoewel Prins' typering in haar algemeenheid dus onjuist was, kwam wel de theologische steun voor de vereniging vrijwel uitsluitend van predikanten uit het Hersteld Verband. Medewerking aan de vereniging werd verleend door L. Nieuwpoort, K.H. Kroon,¹⁵⁸ P.A.E. Sillevius Smitt,¹⁵⁹ J. Diepersloot¹⁶⁰ en J.C. Aalders.¹⁶¹ Of zij ook allen lid waren laat zich niet vaststellen; hun medewerking beperkte zich in de meeste gevallen tot een enkele spreekbeurt voor de vereniging. Opvallende afwezigheid in deze opsomming is J.J. Buskes jr. Hoewel Buskes sympathiseerde met het streven van de vereniging,¹⁶² voelde hij blijkbaar, op grond van zijn positieve ervaringen in de samenwerking met vrijzinnigen in het hoofdbestuur van Kerk en Vrede, geen behoefte aan een afzonderlijke gereformeerde vereniging.¹⁶³ Overigens waren alle zojuist genoemde Hersteld

Verband-predikanten ook lid van de CDU en van Kerk en Vrede, mogelijk met uitzondering van J.C. Aalders.¹⁶⁴

Van deze predikanten trad aanvankelijk L. Nieuwpoort, eerst als theologisch kandidaat te Nijemirdum, vanaf eind 1931 als Hersteld Verband-predikant te Middelburg, in de vereniging het meest op de voorgrond. Op de algemene vergadering van maart 1932 leidde hij het onderwerp "Gereformeerd antimilitarisme" in.¹⁶⁵ In deze periode was Nieuwpoort ook actief in de CDU. In oktober 1932 sprak hij voor de Unie te Maassluis,¹⁶⁶ in november van dat jaar voor haar Enschedese afdeling¹⁶⁷ en in maart 1933 voor die in Dordrecht en in Zwolle.¹⁶⁸ Lang zou hij echter niet bij zijn antimilitaristische overtuiging blijven. In april 1933 meldde hij Buskes, dat hij zich uit alle antimilitaristische actie terugtrok. Aanleiding tot deze stap was het ingezonden stuk van een zich alleen met zijn initialen kenbaar makende J.A.M. in *Kerk en Vrede*, alsmede Buskes' antwoord daarop.¹⁶⁹ J.A.M. reageerde op Buskes' eerder in *Kerk en Vrede* verkondigde opvatting, dat het ontoelaatbaar was, "dat overtuigde antimilitaristen nu rustig in dienst gaan, de regering in de waan laten dat zij betrouwbaar zijn, terwijl zij zich voornemen, wanneer er oorlog komt, dienst te weigeren." J.A.M. schetste hiertegenover zijn eigen positie als academisch gevormd reserve-officier, die pas na zijn diensttijd anders over het militaire vraagstuk was gaan denken. Hij had zich aangesloten bij Kerk en Vrede en was nu zelfs voorzitter van een afdeling, maar was sindsdien wel tweemaal voor herhalingsoefeningen opgekomen. Door nu te weigeren zou hij zijn praktijk en daarmee niet alleen zijn eigen toekomst, maar ook die van zijn vrouw en kinderen op het spel zetten. Hij eindigde met het hoofdbestuur van Kerk en Vrede de vraag voor te leggen, of het de houding van een lid dat zijn dienstplicht vervulde, ontoelaatbaar achtte.¹⁷⁰

In zijn antwoord zei Buskes dat zijn door J.A.M. aangehaalde uitspraak in geen geval wettisch opgevat mocht worden: "Kerk en Vrede schrijft aan haar leden niets voor." Niettemin meende hij dat het nooit normaal gevonden mocht worden, "dat Kerk en Vrede-leden zonder eenig bezwaar in dienst gaan en de praktische toepassing van hun beginsel van het heden heel rustig naar de toekomst verleggen." Wel gaf hij toe dat een volstrekt zuivere beslissing veelal onmogelijk was en dat hij zelf ook zijn moeilijkheden had.¹⁷¹ Nieuwpoort was erg ontevreden over dit antwoord van Buskes aan J.A.M. "Je wilt hem niet wettisch voorschrijven wat hij doen moet, en toch doe je het, zonder het woord te noemen: dienstweigeren." Hij verweet de Kerk en Vrede-leiding niet barmhartig te kunnen zijn. "Je legt de mensen lasten op die ze niet kunnen dragen vermits ze slechts stof zijn."¹⁷²

Het stuk van J.A.M. en Buskes' reactie daarop waren overigens slechts aanleiding voor Nieuwpoorts vertrek; wezenlijker moet geacht worden de verandering die zijn gehele denken over het vraagstuk van oorlog en vrede doorgemaakt had. Volgens Nieuwpoort hield het Kerk en Vrede-

standpunt in, dat bij de toenmalige technische en culturele ontwikkeling door oorlog meer aan geestelijke goederen vernietigd werd dan daardoor beveiligd kon worden. Hij kwam nu tot een andere afweging en achtte in het uiterste geval de nationale gemeenschap een oorlog waard.¹⁷³ Zolang er geen internationale rechtsorde bestond, mocht die gemeenschap niet aan het risico van vernietiging blootgesteld worden. Dat door het brengen van het offer van de nationale zelfstandigheid de komst van de internationale rechtsorde bevorderd zou worden, was zijns inziens volstrekt niet zeker. Achtergrond van zijn fundamentele verandering van standpunt vormden de gebeurtenissen in Duitsland, waar Hitler enkele maanden tevoren aan de macht gekomen was ("Het gebeurde in Duitsland heeft me veel te denken gegeven"), al ging hij niet diep in op de betekenis die hij daaraan toeschreef.¹⁷⁴

Bij dit afscheid van Nieuwpoort van de christelijk-antimilitaristische beweging is nogal uitvoerig stilgestaan, omdat hij gedurende korte tijd zeer actief in de CDU geweest was, en omdat hij de eerste van een aantal voor ons onderwerp van belang zijnde predikanten was, die uitsluitend of mede op grond van de ontwikkelingen in verband met nazi-Duitsland de vredesbeweging de rug zouden toekeren. In het *Gereformeerd Vredesorgaan* werd Nieuwpoorts bedanken pas maanden later bekend gemaakt. Hoewel het bestuur zei Nieuwpoort niet hard te willen vallen over de kentering in zijn overtuiging, wenste het anderzijds zijn aanvankelijke zeer grote verbazing en latere diepe en bittere teleurstelling niet te verbergen. Maar van opgeven was geen sprake.¹⁷⁵

Het wegvallen van de meest op de voorgrond tredende theoloog in haar midden deed de werfkracht van de Gereformeerde Vereeniging niet toenemen, te meer daar geen van de genoemde andere predikanten bereid bleek Nieuwpoorts plaats in te nemen en meer dan incidentele steun te verlenen. Mede hierdoor was en bleef de vereniging klein; boven het in 1933 bereikte ledental van ± 320 is zij nooit uitgekomen.¹⁷⁶

Waarin lag de bestaansreden van deze kleine groep naast het zoveel grotere Kerk en Vrede, dat te zelfder tijd meer dan 9.200 leden telde¹⁷⁷ en waarin toch ook geestverwanten in engere zin, Buskes voorop, voor-aanstaande plaatsen innamen? Blijkbaar meende de leiding dat een specifiek gereformeerde vereniging met meer kans op succes in het gereformeerde volksdeel propaganda zou kunnen voeren, doordat het tegen Kerk en Vrede gehanteerde bezwaar van samenwerking met vrijzinnigen dan geen opgeld deed. Bovendien bestond bij het bestuur zelf een bepaalde huiver voor zulke samenwerking; secretaris De Graaf noemde de vrees voor wat vrijzinnig was of heette tot op zekere hoogte te bilijken.¹⁷⁸ Achteraf moet deze afweging echter onjuist geacht worden en het bestaan van een aparte gereformeerde vereniging naast Kerk en Vrede met identieke doelstelling een versnippering van krachten: resultaten werden met de specifieke propaganda nauwelijks behaald en aan verkettering zou

de vereniging, ondanks haar zuiver gereformeerde karakter, niet ontkomen.¹⁷⁹

Rest nog de bespreking van de verhouding van de vereniging tot de CDU. Afgezien van het voor de hand liggende verschil in doelstelling tussen een interkerkelijke groep van antimilitaristen en een politieke partij kan een tot op grote hoogte samenvallen van het christelijk antimilitarisme bij beide geconstateerd worden; beide zagen dat antimilitarisme in overeenstemming met een rechtzinnige bijbelbeschuwing. Hoewel eerder reeds vastgesteld werd, dat vanuit de CDU weinig theologisch-theoretische verhandelingen over het ontwapeningsvraagstuk het licht zagen, moet toch aangenomen worden, dat de beïnvloeding eerder van de CDU naar de Gereformeerde Vereeniging heeft plaats gevonden dan omgekeerd. Met name Van Bruggen vond zeker originele uitdrukkingvormen voor zijn antimilitaristische overtuiging,¹⁸⁰ maar hij noch zijn medebestuurders waren oorspronkelijke denkers op dit terrein, en deze kwamen ook elders in de vereniging niet naar voren.

Door haar geringe kwantitatieve betekenis kon de Gereformeerde Vereeniging electoraal voor de CDU niet van groot belang zijn. Wel moet gewezen worden op de aanwezigheid van verenigingsafdelingen in de Zuidhollandse vissersplaatsen, die in het derde hoofdstuk als relatieve sterktepunten van de CDU aangeduid zijn: Vlaardingen, Maassluis, Katwijk en Noordwijk. Aangenomen mag worden dat verenigingslidmaatschap en politieke voorkeur voor de CDU hier samenvielen. In het algemeen lijkt de CDU de aangewezen politieke partij geweest te zijn voor de verenigingsleden. In zijn open brief aan de gereformeerde kerkeraden introduceerde Van Bruggen zich nog als "georganiseerd in de ARP",¹⁸¹ maar waarschijnlijk al vrij spoedig daarna brak hij met die partij en ging hij naar de CDU over. In 1934 treffen we een ingezonden stuk van zijn hand in *De Strijder* aan,¹⁸² en vanaf de omzetting van dat blad in *De Christen-Democraat* per 1 januari 1937 behoorde hij tot de in de kop daarvan genoemde vaste medewerkers.¹⁸³ Afdelingsbestuurders van de vereniging waren vaak de plaatselijke voormannen van de CDU, zoals het Haarlemse gemeenteraadslid G. Schaafsma, de uit de Bond van Christen-Socialisten afkomstige C.G. Perfors uit Oegstgeest en G.K. Spierenburg uit Maassluis.¹⁸⁴

Ook Hendrik van Houten was lid van de Gereformeerde Vereeniging; bij de stemming over het voorzitterschap op de algemene vergadering van januari 1933 werden twee stemmen op hem uitgebracht, tegen dertien op Van Bruggen. En nadat de NCRV en de AVRO de vereniging eerder zendtijd geweigerd hadden, bleek de VARA bereid plaats in te ruimen voor een toespraak van Van Houten, getiteld "Principieel voor nationale ontwapening".¹⁸⁵ Van Houten lijkt een voorkeur gehad te hebben voor de Gereformeerde Vereeniging boven Kerk en Vrede. In *De Strijder* noemde hij weliswaar het bedanken zowel voor Kerk en Vrede als voor de vereniging - bij toetreding tot de CDU - een gevaarlijke vergissing, maar in

de rest van het artikel concentreerde hij zich toch duidelijk op de vereniging. De doeleinden van de vereniging liepen parallel met die van de CDU, maar de vereniging zou gemakkelijker vat kunnen krijgen op gereformeerden. "Zij telt leden, die nog niet rijp zijn voor het toetreden tot de CDU." Van Houten zag dus in de vereniging een middel om mensen uit hun traditionele bindingen los te maken en daardoor geleidelijk in de sfeer van de CDU te trekken. Dat het hem om politieke winst voor de CDU ging, bleek ook nog aan het slot van zijn artikel, waar hij, buiten het verband van het onderwerp, ook nog de Christelijke Bond voor Staatspensioenering in de belangstelling van zijn lezers aanbeval.¹⁸⁶

Zoals al gebleken is zou dit streven van Van Houten geen succes hebben, want de vereniging bleef, mede door de felle bestrijding van de kant van de Gereformeerde Kerken, zeer klein. Haar betekenis voor de CDU ligt dan ook niet daar, maar in de ontmoetingsplaats die zij bood aan de principiële antimilitaristen in de CDU van gereformeerde huize. Door middel van de vereniging konden zij zich in hun christelijk-antimilitaristische overtuiging sterken en konden zij steun vinden bij elkaar, toen vooral na het Synodebesluit van 1936 de Gereformeerde Kerken zich opmaakten tot uitzuivering van de principiële antimilitaristen uit hun gelederen.

4.4. Het ontwapeningsstandpunt in de Nederlandse context.

In deze paragraaf zullen uitingsvormen van het ontwapeningsstandpunt van de CDU behandeld worden die verband hielden met de Nederlandse verhoudingen. Uiteraard waren deze niet geheel los te zien van de internationale ontwikkelingen. Wanneer bij voorbeeld Van Houten zich uitsprak tegen de Nederlandse defensiebegroting, gebeurde dat tegen de achtergrond van een concrete internationale situatie. Toch lijkt het voor de duidelijkheid beter eerst de binnenlands-politieke aspecten van het CDU-streven naar ontwapening weer te geven, voordat tot behandeling van de stellingname van de CDU tegenover de internationale verwickelingen van de jaren dertig overgegaan wordt.

4.4.1. De "Vlootwet" van 1930.

Een eerste gelegenheid voor de CDU om haar ontwapeningsstandpunt in praktische politieke actie te vertalen deed zich voor in de zomer van 1930, toen het kabinet-Ruys de Beerenbrouck het voornemen tot aanzienlijke uitbreiding van de vloot bekend maakte. Net als in 1923, toen mede ten gevolge van de door hen op gang gebrachte volksbeweging een ontwerp-vlootwet door de Tweede Kamer verworpen was,¹⁸⁷ organiseerden SDAP en NVV ook nu een handtekeningenactie tegen de voorgenomen vlootuitbreiding. Kerk en Vrede riep echter haar leden en geestverwanten

op een afzonderlijk petitionnement te tekenen, waarin het eigen christelijk-antimilitaristische uitgangspunt voor verwerping van de vlootplannen tot uitdrukking gebracht werd. Het hoofdbestuur van de CDU besloot zich achter de actie van Kerk en Vrede te scharen. Het riep de leden op, niet alleen zelf het Kerk en Vrede-petitionnement te tekenen, maar ook steun te verlenen bij het ter tekening aanbieden van de lijsten.¹⁸⁸

Terwijl het aantal personen van achttien jaar of ouder dat het petitionnement van SDAP en NVV getekend had 1.465.971 bedroeg, ondertekenden 80.449 Nederlanders uit dezelfde leeftijdscategorie de lijsten van Kerk en Vrede.¹⁸⁹ Welk gedeelte van dat laatste aantal te danken was aan de inspanningen van de kant van de CDU valt bij benadering niet te zeggen, maar op grond van enkele cijfers blijkt dat dit plaatselijk aanzienlijk geweest kan zijn. In Almelo, waar de CDU-afdeling besloten had aan ieder lid een Kerk en Vrede-lijst toe te sturen met het verzoek daarmee te werken,¹⁹⁰ werden ongeveer 1.200 handtekeningen verzameld, in Borne 569 en in Vriezenveen 150.¹⁹¹ Hoewel het leeftijdscriterium voor ondertekening een ander was dan voor deelname aan verkiezingen en het geenszins zeker is dat alle ondertekenaars potentiële CDU-kiezers waren, is de overeenkomst tussen deze getallen en de stemmenaantallen die de CDU het jaar daarop bij de gemeenteraadsverkiezingen zou behalen (Almelo: 1.111, Borne: 529 en Vriezenveen: 105) te groot om onvermeld te laten. Aangenomen moet worden dat in deze Twentse industriegemeenten vooral het CDU-electoraat de Kerk en Vrede-lijsten getekend had. Daaruit blijkt dat de in het derde hoofdstuk naar voren gebrachte primair sociaal-economische verklaring voor het CDU-succes in Twente enige aanvulling verdient. Overwegend economische motieven voor steun aan de CDU waren hier blijkbaar gepaard gegaan met overname van het principieel antimilitaristische standpunt van de partij.

Naast deze steun aan het petitionnement van Kerk en Vrede ontplooidde de CDU ook eigen activiteiten tegen de vlootplannen van de regering. In september 1930 werd een speciaal nummer van *De Strijder* tegen de vlootuitbreiding uitgebracht,¹⁹² en op verschillende plaatsen werden openbare vergaderingen belegd met Fedde Schurer als spreker. Zo sprak hij op 12 september "onder zeer grote belangstelling" in de hervormde Stads-zendingskapel te Amsterdam¹⁹³ en op 23 september voor een goed gevulde Sociëteit te Almelo. De laatste rede eindigde Schurer met het uitspreken van de verwachting, dat God kracht zou geven de rechte weg te vinden, die in de concrete situatie van dat ogenblik zijns inziens bestond uit verzet "met alle macht" tegen de vlootplannen. Hij riep zijn toehoorders op het petitionnement van Kerk en Vrede te tekenen.¹⁹⁴ Soms werkte de CDU bij het beleggen van een dergelijke vergadering samen met andere antimilitaristische organisaties. Op 18 september sprak Schurer op een gezamenlijke protestvergadering van de Haarlemse

"vredesorganisaties"; door de "buitengewone belangstelling" moesten velen zich met een staanplaats tevredenstellen.¹⁹⁵

De CDU wendde zich ook rechtstreeks tot de regering. In een adres, waarvan afschrift gezonden werd aan de leden van de Tweede Kamer, werd op intrekking van het wetsontwerp aangedrongen. De regering, die zich uitdrukkelijk op een christelijke grondslag wilde plaatsen, zou moeten afzien van de zonde van het militarisme en daardoor een voorbeeld moeten worden voor anderen "in het beoefenen van die gerechtigheid, waardoor het Koninkrijk Gods wordt uitgebreid op aarde." Als motief hiervoor voerde het CDU-bestuur onder meer aan dat de moderne oorlog, ook een verdedigingsoorlog, onvermijdelijk ongerechtigheden met zich bracht.¹⁹⁶ Dit thema werd verder uitgewerkt door Buskes in zijn bijdrage aan het speciale nummer van *De Strijder*. Zijns inziens kon de CDU de moderne oorlog als middel tot beslechting van internationale geschillen onmogelijk aanvaarden, "omdat dit middel (wij denken nu vooral aan de wijze, waarop de moderne oorlog gevoerd wordt) ook door het meest gerechtvaardigde doel niet meer geheiligd kan worden."¹⁹⁷

Hoewel het aantal ondertekenaars van de petitionnementen, zowel absoluut als in verhouding tot het aantal tot tekenen bevoegden, in 1930 groter was dan in 1923,¹⁹⁸ vonden de vlootuitbreidingsplannen nu wel een meerderheid in de Staten-Generaal. Daarmee had de door de CDU gesteunde actie van Kerk en Vrede geen succes gehad, evenmin als de eigen activiteiten van de CDU. Toch meende M. de Visser dat de actie niet vruchteloos geweest was, want gebleken was dat er in Nederland "80.000 belijders van den Christus zijn, die in Zijnen Naam deze, zich christelijk noemende, regering het "Halt" hebben toegeroepen." De CDU had de gelegenheid gekregen "in naam van Onzen Koning te getuigen tegen de gruwel van den oorlog" en aan velen de ogen voor dit vraagstuk te openen.¹⁹⁹ Met dit laatste lijkt inderdaad de voornaamste betekenis van de CDU-actie tegen de vlootplannen aangegeven: voor de Unie waren de regeringsplannen een goede gelegenheid geweest haar antimilitaristische standpunt in een concrete politieke actie tot uitdrukking te brengen, op een ogenblik dat de CDU - nog niet in het parlement vertegenwoordigd - iedere mogelijkheid om haar bekendheid te vergroten welkom moest zijn.

4.4.2. Van Houten en de defensiebegrotingen.

Door de verkiezing van Van Houten in de Kamer beschikte de CDU vanaf 1933 over een landelijk platform om aan haar ontwapeningsstandpunt bekendheid te geven. In dit gedeelte zal Van Houtens opstelling in de Kamer vrij gedetailleerd weergegeven worden, omdat daaruit de vertaling van het ontwapeningsstandpunt van de CDU in de praktijk van de Nederlandse politiek blijkt. Tevens kan daaruit duidelijk worden, hoe de andere in de Kamer vertegenwoordigde partijen en de regering op dit

standpunt gereageerd hebben, en welke ontwikkeling er in de positie van de CDU in de Kamer op dit punt te constateren valt.

In Van Houtens stellingname in de Kamer tegenover het militaire vraagstuk, die steeds uitliep op zijn stemmen tegen de defensiebegroting, werd de belangrijkste plaats ingenomen door zijn principiële afwijzing van de moderne oorlog. Zijn beschouwingen daarover weken niet essentieel af van wat bij de weergave van de grondtrekken van het ontwapeningsstandpunt van de CDU al naar voren gekomen is. Dit principiële motief voor de verwerping van de Nederlandse bewapening werd door Van Houten aangevuld door enkele praktische. De belangrijkste daarvan was het argument dat de defensieuitgaven dringend noodzakelijke sociale uitgaven onmogelijk maakten. Vooral toen na 1935 de bewapeningsuitgaven in verband met de toenemende internationale spanningen snel stegen legde Van Houten hier sterke nadruk op, zowel bij de bespreking van de defensieuitgaven als bij de behandeling van wetsontwerpen op sociaal terrein. In het laatste geval ging het meestal om een weerlegging van zijn kant van het argument van de regering en de regeringspartijen, dat voor een door hem gewenste sociale maatregel geen geld was - Van Houten wees dan op de hoge bedragen, uitgetrokken voor leger en vloot.

Meer in het algemeen bracht Van Houten dit motief naar voren bij de behandeling in februari 1936 van het voorstel tot instelling van een defensiefonds, de eerste belangrijke verhoging van de militaire uitgaven. Behalve op grond van principiële bezwaren, die hij ook bij deze gelegenheid breed uitmaat, bestreed Van Houten dit voorstel uit sociale overwegingen: "Als ik denk aan de bittere nood van brede groepen onzer bevolking, met name aan de duizenden schamel geklede en onvoldoende gevoede kinderen, dan vind ik dit voorstel, ... , wel ontzaglijk wreed en uiterst gevaarlijk."²⁰⁰ En bij de behandeling van de defensiebegroting voor 1937 somde Van Houten de bevolkingsgroepen op, die zijns inziens de prijs voor de verhoging van de militaire uitgaven zouden moeten betalen: "De onverzadigbare honger van het militarisme zal ook hier opslokken wat den nood van ouden van dagen, van schoolgaande kinderen, van werklozen, van schippers, van laagbeloonden en kleine zelfstandigen moest lenigen."²⁰¹

Daarnaast hanteerde Van Houten nog enkele andere min of meer praktische argumenten. Zo verkondigde hij bij de behandeling van de defensiebegroting voor 1934 de stelling, dat een leger het oorlogsgevaar juist aan zou trekken en dat bewapening ontzaglijk grote gevaren voor de gehele bevolking zou inhouden.²⁰² Een jaar later werkte Van Houten dit verder uit, speciaal met betrekking tot het luchtwapen, in reactie op de verklaring van de minister van defensie, dat een behoorlijke bescherming van de burgerbevolking tegen aanvallen vanuit de lucht zonder hoge uitgaven verkregen kon worden. Van Houten sprak hiertegen de hoop uit dat de minister nooit zijn dwaling zou moeten toegeven, "wakker geschud door de stervenskreten van honderdduizenden, die, onbewust van het hen

dreigend gevaar, worden overrompeld door brand- en gasbom."²⁰³ Deze motieven voor afwijzing van de defensiebegroting - de onverdedigbaarheid van Nederland, speciaal tegenover luchtaanvallen, en de stelling dat het bezit van een leger het oorlogsgevaar juist zou aantrekken - werden, evenals het zojuist behandelde "sociale" argument, ook door andere voorstanders van nationale ontwapening in de Kamer naar voren gebracht.

Hoe reageerden nu de regering en de andere partijen in de Kamer op deze in de eerste plaats principieel gemotiveerde, maar daarnaast dus ook praktisch beargumenteerde afwijzing van de Nederlandse defensie-inspanning door Van Houten? Aanvankelijk besteedde de regering weinig aandacht aan zijn opstelling. De uit de RKSP afkomstige minister van defensie in het tweede kabinet-Colijn, dr. L.N. Deckers, vond het noch bij de verdediging van zijn begroting voor 1934, noch bij die voor 1935, nodig om expliciet op Van Houtens principiële en praktische argumenten in te gaan. De geringe aandacht van regeringszijde voor Van Houtens standpunt moet verklaard worden uit de omstandigheid, dat hij onder de voorstanders van nationale ontwapening in deze periode nog een kleine minderheid vormde. Ook de SDAP- en VDB-fracties stelden zich onder het tweede kabinet-Colijn nog op het standpunt van de nationale ontwapening en stemden dus tegen de defensiebegrotingen.²⁰⁴

Opvallender dan de geringe aandacht van de regering voor Van Houtens standpunt was het zwijgen in deze periode van de beide grote protestantse partijen, die zich toch als eerste geroepen moesten voelen dat principieel te bestrijden. Een dergelijke bestrijding bleef echter vóór 1936 nog achterwege, mogelijk doordat ook zij - net als de regering - de sociaal-democraten, in mindere mate de vrijzinnig-democraten als de te bestrijden grote tegenstanders van de Nederlandse defensie-inspanning beschouwden. Hierdoor was het SGP-Kamerlid ds. P. Zandt, binnen de Hervormde Kerk tot de Gereformeerde Bond behorend,²⁰⁵ de enige die in deze fase Van Houtens ontwapeningsstandpunt principieel bestreed. Zijns inziens leerde de Heilige Schrift ten aanzien van het militaire vraagstuk "gansch andere dingen" dan Van Houten naar voren gebracht had. God zelf had aan de overheid het zwaard in de hand gegeven en als deze haar plicht zou verzaken, zou het zwaard door een misdadiger opgeraapt worden, die het tegen de overheid zelf zou keren.²⁰⁶ Zandt bestreed de CDU dus met een interpretatie van Romeinen 13, volgens welke deze tekst niet alleen betrekking had op de binnenlandse politie-taak van de overheid, maar ook op haar zelfhandhaving naar buiten toe. Deze interpretatie had de CDU afgewezen.

Het aantreden van het derde kabinet-Colijn in de zomer van 1935 viel samen met een aantal belangrijke veranderingen, die van invloed waren op Van Houtens positie in de Kamer. In de eerste plaats was daar de verscherping van de internationale verhoudingen, met als voornaamste symptomen de verklaring van Duitsland in maart 1935 dat het zich niet langer aan de in het verdrag van Versailles opgelegde ontwapeningsver-

plichting zou houden, en de Italiaanse agressie tegen Abessynië later in dat jaar. De Nederlandse regering zag hierin aanleiding, de bewapenings-uitgaven aanzienlijk te verhogen. Deze toename van de internationale spanningen moet als de voornaamste verklaring gezien worden voor het feit dat zowel SDAP als VDB gedurende deze kabinetsperiode het principe van de gewapende landsverdediging aanvaardden. Ten slotte dient nog genoemd te worden het feit dat Deckers op defensie opgevolgd was door dr. H. Colijn zelf, van wie een meer expliciete afwijzing van Van Houtens standpunt verwacht mocht worden.

De eerste maal dat het onder de nieuwe verhoudingen tot een duidelijke confrontatie kwam, was bij het debat over het door het kabinet voorgestelde defensiefonds van f53 miljoen, zijns inziens nodig om de materiële achterstand in te halen. Dit voorstel betekende een ommekeer in de militaire politiek, die tot dan toe in het teken van de bezuinigingen gestaan had. Voor de positie van Van Houten was vooral van belang de opstelling die SDAP en VDB hiertegenover zouden kiezen. Dat de eerste het standpunt van de nationale ontwapening principieel verlaten had, bleek uit de uitspraak van haar fractievoorzitter ir. J.W. Albarda, dat in de gewijzigde internationale verhoudingen eenzijdige ontwapening door Nederland beschouwd kon worden als een uitnodiging Nederland als opmarsgebied te gebruiken; hij verklaarde zich bereid voor de collectieve veiligheid en de Volkenbond offers te brengen. Het stemmen van zijn fractie tegen het defensiefonds had dan ook geen principiële achtergrond, maar berustte op financiële overwegingen.²⁰⁷ Uit de woorden van VDB-fractievoorzitter mr. A.M. Joekes, die melding maakte van verdeeldheid in zijn fractie over de vraag of versterking van de defensie noodzakelijk was, bleek dat ook het vrijzinnig-democratische standpunt aan verandering onderhevig was.²⁰⁸

Een en ander betekende dat de partijen in de Kamer die nog volledig en principieel op een ontwapeningsstandpunt stonden teruggebracht waren tot de eenmansfracties van CDU en KDP,²⁰⁹ als we tenminste RSAP-vertegenwoordiger H. Sneevliet en de CPH-Kamerleden, die zich op weer geheel andere gronden tegen de Nederlandse bewapening keerden, buiten beschouwing laten. Deze relatieve uitzonderingspositie bracht een veel nadrukkelijker bestrijding met zich dan Van Houten tot dan toe ten deel gevallen was. De liberale woordvoerder mr. W.C. Wendelaar zei geen theologisch debat te willen houden, maar wel Van Houten tegen te willen voeren, dat het overeenkomstig Gods wil was te zorgen dat het goede triomfeerde en het kwade werd bedwongen.²¹⁰

Het meest diepgaand werd Van Houten echter bij deze gelegenheid bestreden door minister van defensie Colijn. Hoewel hij meende dat diens standpunt (evenals dat van Arts, Sneevliet en de communist De Visser) zo ver af lag van dat van de regering, dat elk debat vruchteloos moest worden geacht, deed hij toch een poging. Volgens Colijn verklaarde Van Houten zich tegen elke geweldpleging in het internationale leven; hij

omschreef dit standpunt als dat van de "Tolstoyaansche geweldloosheid". Daartegen zou de regering zich op het standpunt stellen, dat geweld geadeld kon worden wanneer het stond in dienst van handhaving van het recht. Op grond hiervan had de regering besloten tot versterking van de weermacht.²¹¹ Opvallend is dat Van Houten geen gebruik maakte van de gelegenheid tot repliceren, hoewel hij daar in verband met de kwalificatie "Tolstoyaansche weerloosheid" alle aanleiding toe had. Pas veel later, nadat Colijn zijn standpunt nogmaals "Tolstoyaansch" genoemd had,²¹² zou Van Houten zich hiertegen verweren door te ontkennen dat hij in de weerloosheid zou vluchten en erop te wijzen dat hij voorstander van een politiemacht was, nationaal zowel als internationaal.²¹³

Vanaf dit debat over het defensiefonds zou de bestrijding van Van Houtens telkens herhaalde pleidooi voor nationale ontwapening nog breder en scherper worden, om in het grote debat van december 1937 over de defensiebegroting voor 1938 haar hoogtepunt te vinden. De eerstvolgende confrontatie vond plaats bij het debat over de defensiebegroting voor 1937. Het uitvoerigst werd daarin op Van Houtens stellingname ingegaan door de woordvoerders van de beide grote protestantse partijen. Van antirevolutionaire zijde was dat H. Amelink en dat was op zichzelf al opmerkelijk, want wat kon de in sociaal-economische vraagstukken gespecialiseerde vakbondsmannet bewogen hebben als defensiespecialist op te treden? In het derde hoofdstuk hebben we gezien hoe Amelink zich reeds in 1929 als bestrijder van de CDU in Twente opgeworpen had, en ook daarna deze bestrijding als zijn speciale taak was blijven beschouwen. Het was deze bemoeienis met de CDU, dus ook met haar standpunt van nationale ontwapening, die Amelink zich in de defensieproblematiek had doen verdiepen, hetgeen nu zijn optreden als antirevolutionair woordvoerder tegen het ontwapeningsstreven van de CDU mogelijk maakte.²¹⁴

Tegenover Van Houtens afwijzing van ieder militair geweld plaatste Amelink in dit debat de opvattingen van Calvijn, Groen van Prinsterer en prof. dr. H. Bavinck, alsmede de bijbel. "Wie de Heilige Schrift, Oude en Nieuwe Testament, erkent als Gods Woord, de eenvoudige waarheid van dat woord erkent en aanvaardt, kan niet tot de conclusie komen, dat deelneming aan elken oorlog zonde is." In zijn veroordeling van de antimilitaristische verwerping van elke oorlog als "een onschriftuurlijke dwaling" klonk de echo door van de uitspraak van de Gereformeerde Synode, die eerder in 1936 het antimilitaristische beginsel van de CDU in dergelijke bewoordingen onverenigbaar had verklaard met de gereformeerde leer.²¹⁵ Behalve principiële bedenkingen waren er volgens Amelink ook praktische bezwaren tegen Van Houtens standpunt, speciaal tegen zijn stelling dat Nederland onverdedigbaar zou zijn tegen luchtaanvallen; ontwapening zou hierbij nu juist gelijk staan aan nationale zelfmoord.²¹⁶

Ook het Kamerlid dat in dit debat voor de CHU optrad, was niet de meest voor de hand liggende keuze, want die zou defensiespecialist en oud-beroepsmilitair H.W. Tilanus geweest zijn. In zijn plaats voerde echter

de Groninger Tj. Krol het woord; zijn rede stond geheel in het teken van de bestrijding van Van Houten. Aangenomen moet worden dat het zijn regionale achtergrond was, in combinatie met de grote aanhang die de CDU inmiddels in Groningen gekregen had, die Krol deed optreden als bestrijder van het antimilitarisme van de CDU. In ieder geval gaf hij er blijk van, zich daar grondig in verdiept te hebben. Hij noemde Van Houten de representant in de Kamer van Kerk en Vrede en confronteerde hem met verschillende uitspraken in het blad van die vereniging, alsmede met de daaruit blikkende meningsverschillen in Kerk en Vrede. Wat de principiële kant van het vraagstuk betrof meende Krol, "dat de Bergrede niet mag worden aanvaard als het eind van alle tegenspraak." Er moest namelijk onderscheid gemaakt worden tussen een rijk van Christus, waarin van uiterlijke machtsmiddelen geen gebruik kon worden gemaakt, en een rijk van deze wereld, waarin deze machtsmiddelen wel toepassing behoorden te vinden. Ook dit laatste rijk was echter van God afkomstig.²¹⁷ Krol omhelsde hiermee Luthers twee-rijken-leer, waarvan de consequenties inzake het oorlogsvraagstuk door prof. Heering nadrukkelijk afgewezen waren.²¹⁸

Afzonderlijke vermelding verdient nog Krol's verwijt van inconsequentie aan het adres van Van Houten, omdat deze aan de politiedienaar wel het recht toekende om eventueel van een wapen gebruik te maken, maar niet aan de soldaat.²¹⁹ Eerder in het debat had ook Sneevliet Van Houten dit verwijt gemaakt. Op de hem kenmerkende, toegespitste manier formuleerde Sneevliet dit als: de heer Van Houten wil zijn naaste niet laten doodslaan wanneer het een buitenlander is, maar wel, wanneer het een Nederlander is.²²⁰ Het zal beiden verbaasd hebben, maar in het regeringsantwoord sloot Colijn zich bij Sneevliet aan door Van Houten de vraag te stellen: "Wanneer het nu wel mogelijk en geoorloofd is, iemand te doden met een geweerkogel, waarom is het dan niet geoorloofd met een kanon te schieten?" Bij interruptie verwees Van Houten Colijn voor het onderscheid tussen politie- en oorlogsgeweld naar hetgeen de christelijk-historische fractievoorzitter jhr. mr. D.J. de Geer daarover geschreven had, zonder Colijn daarmee te overtuigen - die illusie zal hij ook wel niet gehad hebben.²²¹

Wat het onderscheid tussen politie- en militair geweld betreft, lijkt er sprake van een niet willen begrijpen van het CDU-standpunt, want de partij had toch vanaf het moment dat zij voor nationale ontwapening koos duidelijk gemaakt, dat de binnenlandse rechtsorde wel desnoods gewapenderhand gewaarborgd diende te worden. Ook in dit debat had Van Houten dit onderscheid duidelijk uiteengezet.²²² Datzelfde gold toch ook voor Colijns verwijt aan Van Houten, dat hij met zijn opstelling de Nederlandse geschiedenis verloochende, waarbij Colijn wees op de 80-jarige oorlog, 1672 en het Nederlandse aandeel in de strijd tegen Napoleon. "Onze vaders hadden volgens de geachte afgevaardigden geen besef van hun zedelijke roeping; zij wisten niet wat het Woord Gods vraagt, ook

van de Overheid. Dat weten alleen de C.D.U. en de heer Van Houten.²²³ Immers, een van de redenen waarom in de CDU-uitlatingen gesproken werd van strijd tegen de *moderne* oorlog was, dat men daarmee aan wilde geven dat de CDU over vroegere oorlogen geen uitspraak deed.

Dat het overigens van beide kanten nog scherper kon zou blijken bij het debat over de defensiebegroting voor 1938. De opmaat daartoe vormden de algemene beschouwingen over de rijksbegroting voor dat jaar, waarmee het nieuwe kabinet-Colijn zich aan de Staten-Generaal gepresenteerd had. Van Houten meende dat men als motto boven het regeringsprogramma zou kunnen zetten "Kanonnen noodiger dan brood",²²⁴ hetgeen, afgezien van de bewoordingen, niet geheel onjuist was, want versterking van de weermacht vormde een der hoofdpunten, zo niet het hoofdpunt, van het beleid van het nieuwe kabinet.²²⁵ En in zijn repliek stelde Van Houten tegenover de militaire dienstplicht, die aanvaarding van oorlogsgegeweld veronderstelde, "den plicht te zijn 'milites Christi', strijders voor de gerechtigheid en de liefde."²²⁶

Colijn toonde zich geërgerd; hij verklaarde geen zin te hebben hierover ieder jaar weer met Van Houten te gaan discussiëren. Hij wilde hem alleen de vraag voorhouden, of de Abessijnen, toen hun land werd binnengedrongen, dat met de armen over elkaar hadden moeten laten geschieden. En moesten de Chinezen, nu hun land overstroomd werd door een grote (Japanse) troepenmacht, daarvoor dankend buigen? Als dat inderdaad Van Houtens standpunt was, dan was de kloof tussen hen beiden zo wijd, dat Colijn er geen woord meer aan wenste te verspillen. "De geest, waaruit ik leef, is inderdaad een geheel andere. Als ik Chinees was en in China woonde, had ik ook een geweer genomen en had ik mij verzet tegen dat binnendringen."²²⁷ Doordat Colijn deze opmerkingen in tweede termijn maakte, had Van Houten in dit debat geen gelegenheid meer te reageren. Zijn antwoord kwam nu bij de behandeling van de defensiebegroting. Hij kon zich heel goed voorstellen dat Colijn naar een geweer zou grijpen. "Dat heeft hij in Atjeh ook gedaan en toen stond hij in de rol van de Japanners. Is dat nu een Christelijke mentaliteit: sla er maar op los; als ik een geweer had, schoot ik ook? Inderdaad, hier leeft men uit een gansch andere geest dan waaruit wij meenen, dat een Christen leven moet."²²⁸

Bij deze behandeling van de defensiebegroting voor 1938 was tevens aan de orde het regeringsvoorstel om de eerste oefening van de dienstplichtige militairen van vijfenhalf op elf maanden te brengen en om de jaarlijkse lichting uit te breiden van 19.500 tot 32.000 man. Uiteraard vormde de steeds dreigender internationale situatie de achtergrond hiervan, evenals van de verhoging van de defensiebegroting met ettelijke tientallen miljoenen guldens.²²⁹ Met haar principiële afwijzing van deze voorstellen stond de nu uit twee man bestaande CDU-fractie ditmaal wel zeer geïsoleerd, want het herbezinningsproces ten opzichte van de landverdediging bij de SDAP was inmiddels voltooid: voor het eerst sinds zij

40 jaar tevoren tot de Kamer doordrongen, zouden de sociaal-democraten voor de defensiebegroting stemmen.²³⁰ De vrijzinnig-democratische fractie had het jaar daarvoor al voor de militaire begroting gestemd, terwijl de KDP inmiddels niet meer in de Kamer vertegenwoordigd was. De unieke positie van de christen-democraten leidde ertoe dat alle woordvoerders in dit debat, dat bepalend was voor de richting van het militaire beleid in de komende jaren, op Van Houtens redevoering in eerste termijn zouden ingaan.

Ook bij deze gelegenheid stelde Van Houten weer de principiële basis voor het ontwapeningsstandpunt voorop. Hoewel hij toegaf dat de bijbel zich niet rechtstreeks over het vraagstuk uitliet, en van mening was dat men er met een enkele tekst niet kwam, liet hij vervolgens toch een aantal teksten de revue passeren. De tegen zijn standpunt gebruikte uitleg van Romeinen 13 wees hij af: het ging daarin niet om het oorlogszwaard, maar om het politiezwaard. Bovendien stonden daar tegenover Mattheus 26:52, waar Jezus Petrus beval zijn zwaard weer op te bergen, "want allen die naar het zwaard grijpen, zullen door het zwaard omkomen", en het gedeelte uit de Bergrede, waar Jezus gebod de vijanden lief te hebben. Daarmee was Van Houtens arsenaal aan bijbelteksten nog niet uitgeput, want hij noemde nog het advies van Johannes de Doper aan de soldaten die tot hem om raad kwamen. "Als wij deze levenshouding aannemen, kan geen enkel legerbestuur ons gebruiken", meende Van Houten. Ten slotte wees hij erop dat Jezus nooit zijn discipelen en toehoorders aangespoord had zich tegen de Romeinse overheid te verzetten.²³¹

SGP-fractievoorzitter G.H. Kersten, predikant bij de Gereformeerde Gemeente te Rotterdam, was niet bijzonder onder de indruk van Van Houtens bijbeluitleg. Hij noemde het opmerkelijk, dat dezelfde teksten, door de "Dooperschen" ten onrechte aangevoerd, nu door Van Houten gebruikt werden. "Hier gluurt het oude Doopersche stelsel van alle zijden door de ruiten; het stelsel, dat onze Gereformeerde vaders met alle kracht hebben weerstaan." Hij wilde niet op alle door Van Houten aangehaalde teksten ingaan, maar beperkte zich tot het gedeelte uit de Bergrede. Volgens Kersten bleek duidelijk dat dit gebod betrekking had op de Joden in hun particuliere leven, en niets te maken had met oorlog en leger. Bovendien was Van Houten inconsequent, want even verder stond: "zweert ganschelijk niet". "En zowaar, de heer Van Houten heeft in deze Kamer bij herhaling den eed gezworen." In het Oude Testament had God de oorlog dikwijls geboden, en onder het Nieuwe Testament was "de instelling Gods" niet veranderd. Het geheel overziende kwam Kersten tot de conclusie dat de Schrift, van Genesis tot Openbaring toe, "het weder-doopersche stelsel van den heer Van Houten" veroordeelde.²³²

Ook de christelijk-historische woordvoerder Tilanus ging op Van Houtens theologische fundering van zijn ontwapeningsstandpunt in en ook hij was van mening dat zich bij hem 16e en 17e eeuwse doperse theorieën manifesteerden. Zijns inziens was de principiële fout van de CDU-ers, dat

zij vergaten te onderscheiden tussen het Koninkrijk Gods en het koninkrijk waarin men leefde. Opnieuw doemde hier dus bij een christelijk-historisch bestrijder van de nationale ontwapening Luthers twee-rijkenleer op. Volgens Tilanus zagen de CDU-ers het christelijk gebod "in individuele eenzijdigheid, niet in historisch verband met de gegeven werkelijkheid van het Nederlandsche volk in deze zondige bedeeïing." Terwijl hij meende dat Van Houten verschillende bijbelteksten uit hun verband gerukt had, droeg hij zelf Johannes 18:28 aan, waar Jezus Pilatus voorhield, dat Zijn Koninkrijk niet van deze wereld was.²³³

Tegen de kwalificatie van Van Houtens standpunt als "dopers" kwam de tweede vertegenwoordiger van de CDU in de Kamer, Hessel Posthuma, in het geweer, hoewel hij eerst niet van plan geweest was aan het debat deel te nemen. Als dat dopers was, dan was het tegenovergestelde standpunt heidens en ongodsdienstig, en beschouwde Posthuma "dopers" als een ere naam. Ook Posthuma benadrukte dat er een onverzoenlijke tegenstelling bestond tussen het evangelie en de moderne oorlog.²³⁴

Afzonderlijke vermelding verdient de discussie tijdens dit debat tussen Van Houten en de christelijk-historische fractievoorzitter De Geer. Uit eerdere uitlatingen van De Geer was gebleken, dat deze zich scherp bewust was van de tegenstelling tussen de eisen van het evangelie en de gruwelen van de oorlog. Van Houten zag hier mogelijkheden tot toenaadering. De CDU-voorman verklaarde zich in principe tot landsverdediging bereid, maar daarbij zou geen gebruik gemaakt mogen worden van middelen die in strijd met het evangelie waren. Tegen het onder water doen lopen van Nederland zou hij geen bezwaar hebben, want dit was "een van God gegeven middel". Als ook De Geer niet alle middelen toelaatbaar zou achten, zou er tussen hem en Van Houten geen principiële, maar slechts een graduëel verschil zijn; de CDU-woordvoerder zei te hopen en te vertrouwen, dat dit het geval was.²³⁵

In zijn antwoord constateerde De Geer, dat Van Houten zich tweeslachtig uitliet over de oorlog: enerzijds leek hij alle oorlogen af te keuren - daarop wezen zijn bijbelcitaten - , maar anderzijds legde hij de nadruk op het karakter van de moderne oorlog. Volgens De Geer zou hieruit blijken, dat Van Houten het probleem nog niet ten volle meester geworden was. Nu de weg van de internationale ontwapening afgesloten was, wilde Van Houten trachten via de nationale ontwapening verder te komen, maar hij hield daarbij geen rekening met het feit der zonde. Omdat in de internationale samenleving de onpartijdige instantie voor rechtshandhaving nog ontbrak, zou weerloosheid de boosdoeners tot heersers op aarde maken.²³⁶

Opvallend is dat De Geer liet merken toch enige twijfel te hebben aan de volledigheid van Van Houtens ontwapeningsstandpunt. Hij vroeg Van Houten namelijk of hij de Britse bewapening eigenlijk niet als een stabiliserende factor beschouwde, en veronderstelde zelfs dat Van Houten daar toch enige geruststelling uit geput had.²³⁷ Ook bij anderen beston-

den twijfels over de mate waarin Van Houten bereid zou zijn consequenties uit zijn ontwapeningsstandpunt te trekken. Amelink vroeg zich af of Van Houten, wanneer hij regeringsverantwoordelijkheid droeg en dus niet alleen maar stond te getuigen, inderdaad Nederland en Indië voor een aanvaller open zou durven stellen.²³⁸ Al eerder had het christelijk-historische Kamerlid J. Weitkamp uit het Overijsselse Hardenberg zich in deze geest uitgelaten. Voor hem was het niet in de eerste plaats van belang, wat Van Houten nu zei, maar wat deze zou doen "wanneer, zooals wij boeren dat zeggen, knijpert aan boord komt."²³⁹ Geconstateerd kan worden dat er in de Kamer nog al wat scepsis bestond over Van Houtens eventuele bereidheid bepaalde consequenties aan zijn ontwapeningsstandpunt te verbinden.

Zoals reeds gezegd vormde dit debat over de defensiebegroting voor 1938 het hoogtepunt in de discussie over de Nederlandse militaire politiek in de late jaren dertig; latere Kamerdebatten zouden geen nieuwe gezichtspunten opleveren. Overzien we de positie van de CDU ten opzichte van het defensievraagstuk in de Kamer in haar geheel, dan kunnen we vaststellen dat die steeds geïsoleerder werd, doordat SDAP en VDB zich geleidelijk van het standpunt van eenzijdige ontwapening verwijderden - vanaf 1937 stond de CDU zelfs geheel alleen. Met het toenemen van het isolement was ook de bestrijding gegroeid. Deze was vooral afkomstig van ARP, CHU en SGP en van defensie-minister en kabinetsleider Colijn. Hoewel Van Houten zelf verklaard had zich niet op afzonderlijke bijbelteksten te willen beroepen, had hij zich toch op dit gladde ijs begeven, wat hem op uitvoerige weerleggingen was komen te staan. In hoge mate had zich hier het "getuigende" karakter van Van Houtens optreden gemanifesteerd, in een politieke omgeving, die op zichzelf al meer ingesteld was op het benadrukken van eigen principes dan op een zakelijke benaderingswijze.²⁴⁰

4.4.3. Luchtbescherming.

Een zeer geïsoleerde positie nam de CDU in de Kamer ook in met haar opstelling tegenover het vraagstuk van de luchtbescherming. Dit werd actueel toen de regering in de loop van 1935 een wetsontwerp hierover bij de Staten-Generaal indiende. Het ging hierbij om de bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen, die, ter onderscheiding van de luchtafweer met militaire middelen, ook wel aangeduid werd als passieve luchtbescherming.²⁴¹ In een vorig gedeelte is reeds gebleken dat de CDU overtuigd was van de onmogelijkheid van de bescherming tegen luchtaanvallen, en deze overtuiging was medebepalend voor Van Houtens afwijzing van het wetsontwerp. Als motief daarvoor noemde hij dat door luchtbeschermingsoefeningen de bevolking gesterkt zou worden in de gedachte dat oorlog onafwendbaar was. Omdat effectieve bescherming

tegen luchtaanvallen onmogelijk was, zou het slechts de bedoeling zijn het moreel, de weerstandskracht van de bevolking te vergroten. Bovendien zou het regeringsvoorstel aan de burgemeesters veel te grote bevoegdheden geven om burgers in het militaire apparaat in te schakelen.

In het verlengde van dit laatste bezwaar lag Van Houtens verwijt aan de regering, dat zij geen rekening gehouden had met eventuele gewetensbezwaren tegen het verrichten van hulpdiensten in het kader van de luchtbescherming. Hij beriep zich hierbij op Abraham Kuyper, die gezegd had dat de overheid zou moeten wijken voor het beroep van de onderdaan op zijn consciëntie.²⁴² In zijn antwoord aan Van Houten ging de anti-revolutionaire minister van binnenlandse zaken mr. J.A. de Wilde vooral op dit laatste punt in. Hij kon zich niet voorstellen dat iemand oprechte, ernstige gewetensbezwaren zou hebben tegen deelneming aan de bescherming tegen luchtaanvallen.²⁴³ Ondanks Van Houtens repliek, dat de minister dus zijn logica wilde laten uitmaken, wanneer het geweten recht had te appelleren,²⁴⁴ werd het wetsontwerp toch met vrijwel algemene stemmen aangenomen, zonder dat er een bepaling over gewetensbezwaren in opgenomen was - slechts Van Houten en Sneevliet stemden tegen.²⁴⁵

Van Houtens opstelling was geheel in overeenstemming met die van Kerk en Vrede, want ook door deze vereniging werd de luchtbescherming principieel afgewezen. Dit gebeurde met name in enkele artikelen van prof. Heering, terwijl de latere voorzitter, dr. M. van der Voet, er een afzonderlijke brochure aan wijdde.²⁴⁶ Weliswaar lieten beiden de individuele leden van de vereniging vrij om al dan niet aan luchtbeschermingsoefeningen deel te nemen, maar als zodanig wezen zij de luchtbescherming af, waarbij hun argumenten grotendeels parallel liepen aan de door Van Houten in de Kamer naar voren gebrachte. "Wij stikken liever dan dat wij aan die smeerlapperij meedoen",²⁴⁷ zo vatte Buskes enige tijd later dit oorspronkelijke Kerk en Vrede-standpunt samen.

Het opmerkelijke is nu dat zowel het standpunt van de CDU als dat van Kerk en Vrede een fundamentele verandering zou ondergaan, waardoor de vraag opkomt, welke van beide organisaties de ander hierin beïnvloed heeft. Hoewel ook in de CDU wel eerdere symptomen van een verandering van inzicht aanwijsbaar zijn, lijkt toch de onder Buskes' leiding tot stand gekomen koerswijziging in Kerk en Vrede van doorslaggevende betekenis. Half april 1938 gaf Buskes in *Kerk en Vrede* als zijn mening, dat "passieve luchtbescherming op zichzelf genomen ... in geen enkel opzicht in strijd met het evangelie" was.²⁴⁸ En op de algemene vergadering van de vereniging op 17 en 18 juni leidde Buskes het onderwerp "Kerk en Vrede en de Luchtbescherming" in, waarbij hij onder andere tot de conclusie kwam, dat het juist was bij de begroting (van binnenlandse zaken) vóór luchtbescherming te stemmen. De vergadering bleek bereid hem goeddeels te volgen in deze verandering van standpunt.

De meningsverandering in de CDU liep hieraan min of meer parallel. Bij de behandeling van de begroting van binnenlandse zaken eind 1937

wees Posthuma de luchtbescherming nog af, waarbij hij zich van een uitgesproken a-politieke redenering bediende. Zijns inziens wekte de regering ten onrechte de indruk, dat afdoende bescherming tegen lucht-aanvallen mogelijk zou zijn. "Liever ware het mij, en naar mijn overtuiging meer in overeenstemming met het Christelijk beginsel, dat ronduit werd uitgesproken, dat de eenige mogelijkheid om luchtaanvallen te voorkomen bestaat in een zich als Regeering en volk met ootmoed te wenden tot Hem, Die machtig is ons volk voor dit vreeselijke te behoeden."²⁴⁹ Maar op een vergadering van CDU-leden van gemeenteraden en Provinciale Staten eind februari 1938 adviseerde Van Houten in de gemeenteraden te stemmen vóór uitgaven ten behoeve van luchtbescherming, wanneer deze het karakter van voorzorg had, maar tegen, wanneer deze een militair karakter droeg.²⁵⁰ Toen Van Houten het onderwerp in april 1938 in *De Christen-Democraat* uitvoeriger behandelde, wees hij expliciet op Buskes' artikel in *Kerk en Vrede* van enkele weken tevoren en sloot hij zich bij diens conclusie aan: passieve luchtbescherming wees hij niet langer af. Zijn grootste bezwaar was nu nog, dat mensen tegen hun geweten in tot deelname gedwongen konden worden.²⁵¹

Dat Van Houten bereid was consequenties te verbinden aan deze verandering van standpunt bleek in juni 1938, toen - kort na de jaarvergadering van Kerk en Vrede - in de Kamer een voorstel tot verhoging van de uitgaven voor luchtbescherming aan de orde was. Hij verklaarde voor de verhoging te zullen stemmen en gaf toe dat zijn standpunt sinds 1935 veranderd was. "Geoorloofde middelen tot levensbehoud moeten wij benutten en onze weerzin en walging tegen den oorlogsgruwel mogen er niet toe leiden ons eigen leven en dat van anderen moedwillig prijs te geven." Maar ter weerlegging van de suggestie, eerder in het debat door het antirevolutionaire Kamerlid ds. C. van der Zaal gedaan, dat hij zich in zijn opstelling door Kerk en Vrede zou laten leiden, wees Van Houten op het reeds in de CDU-vergadering van februari door hem ingenomen standpunt.²⁵²

Ondanks deze ontkenning moet toch, zoals gezegd, de koerswijziging in Kerk en Vrede van beslissende betekenis geacht worden voor de definitieve wijziging van het CDU-standpunt inzake luchtbescherming. Daarop wijst ook de expliciete verwijzing naar de uitspraak van de jaarvergadering van Kerk en Vrede, die Van Houten vooraf deed gaan aan de weergave van zijn Kamerstandpunt in *De Christen-Democraat*.²⁵³ Een dergelijke verwijzing kon de achterban ervan overtuigen dat hij zich op het goede spoor bevond. We zien dus hoe Kerk en Vrede een sturende en legitimerende functie vervulde bij de beantwoording van praktische vragen, waarvoor het ontwapeningsstandpunt de CDU plaatste.

4.4.4. De CDU en de dienstweigering.

Tegelijk met het streven naar nationale ontwapening werd in januari 1929 in het CDU-program de eis tot afschaffing van de dienstplicht opgenomen. In de toelichting op het program werd deze afschaffing beschouwd als een belangrijke stap op weg naar nationale ontwapening.²⁵⁴ In het politiek program van 1932 vond ook op dit punt een herformulering plaats: de CDU verzette zich tegen iedere vorm van dienstdwang voor hen "die zich in hun geweten bezwaard achten"; op hen zou geen enkele strafmaatregel toegepast mogen worden.²⁵⁵ Aangenomen moet worden dat deze laatste formulering verband hield met de bepaling in de "Dienstweigeringswet" van 1923, dat zij, wier gewetensbezwaren tegen het verrichten van krijgsdienst gegrond bevonden werden, twaalf maanden langer burgerdienst zouden moeten verrichten dan de gewone dienstplicht vorderde.²⁵⁶ Blijkbaar werd deze verlenging door de CDU als een onrechtvaardige strafoplegging beschouwd.

In de CDU stond men positief tegenover het weigeren van militaire dienst op grond van gewetensbezwaren. De eerste maal dat hij bij de behandeling van een defensiebegroting het woord voerde, bracht Van Houten hulde aan de jonge mannen, "die, eigen toekomst op het spel zettend, veel moeite niet schromend, zich durven beroepen op de Dienstweigeringswet." Hij pleitte daarbij voor een ruime toepassing van de wet en, bij de toetsing van de gewetensbezwaren, voor het betrachten van een welwillendheid en een soepelheid, "die past tegenover hen, wier geweten zich verzet tegen het gruwelijk oorlogsbedrijf."²⁵⁷

De afdeling-Dokkum van de CDU ging een stap verder. In een brief aan de dienstweigeraars in de gevangenis te Scheveningen betuigden de Dokkumer CDU-leden "hun innig medegevoel" met hen.²⁵⁸ Het ging hier om diegenen die of geen beroep op de wet hadden willen doen, of wier gewetensbezwaren door de overheid niet erkend waren, maar die niettemin in hun weigering volhard hadden. De Dokkumer CDU-ers hoopten dat hun voorbeeld velen duidelijk zou maken, "dat Christenen nooit en nimmer zich voorbereiden mogen tot broedermoord."²⁵⁹

Betekende dit nu ook dat de CDU aanspoorde tot dienstweigering? Door Van Houten werd dit in de Kamer ten stelligste ontkend. Zijn redenering was daarbij dat dienstweigering geen kwestie van politieke, maar van persoonlijke aard was, "een zaak tusschen God en het geweten van den mensch."²⁶⁰ Daarmee was echter niet alles gezegd, want de positieve opstelling tegenover dienstweigering als zodanig, het uitspreken van de hoop dat anderen het voorbeeld van de dienstweigeraars zouden volgen, en de opvatting dat het ontwapeningsstandpunt logischerwijze het individuele lid tot de dienstweigering zou kunnen brengen,²⁶¹ moeten gezamenlijk toch beschouwd worden als indirecte propaganda voor dienstweigering. In het vorige hoofdstuk is reeds gebleken, dat Schurers rede *Kristendom en Oorloch* onder meer dit element bevatte. Zeer duidelijk

komt het tweezijdig karakter van het CDU-standpunt inzake propaganda voor dienstweigering tot uiting in Van Houtens woorden in de Kamer: "Al propageert ze (de CDU, HJL) natuurlijk niet de dienstweigering, ze schudt wel de gewetens wakker en laat het licht van Gods Woord over dit probleem schijnen, in de hoop dat velen uit eerlijke overtuiging zich op de wet zullen beroepen en vrijstelling zullen vragen van militaire dienst."²⁶²

Hoevelen onder de daarvoor in aanmerking komende CDU-leden en hun zonen ook werkelijk dienst geweigerd hebben, laat zich niet vaststellen, maar dienstweigering lijkt toch eerder uitzondering dan regel geweest te zijn. Zekers is wel, dat jonge CDU-ers tot de dienstweigeraars behoord hebben. In 1936 sprak Matthijs de Visser er zijn dankbaarheid over uit, dat "reeds meerdere jonge mannen, zoons van partijleden" een beroep op de dienstweigeringwet gedaan hadden.²⁶³ Tot hen behoorde Jan van der Brug, de zoon van de partijvoorzitter.²⁶⁴

Een sterke klem kreeg het dienstweigeringsvraagstuk in augustus 1939, toen grote aantallen dienstplichtigen met groot verlof gemobiliseerd werden. Zo min als dat tevoren het geval geweest was, zo min lijken ook nu de meeste daarvoor in aanmerking komende CDU-ers dienst geweigerd te hebben. Binnen de CDU werd het blijkbaar min of meer vanzelfsprekend geacht dat gemobiliseerde partijleden gewoon opkwamen. Dit valt op te maken uit Van der Brugs reactie op het voorstel van een van de afdelingen, de namen van gemobiliseerde CDU-ers door te geven aan de CDU-secretarissen in de garnizoensplaatsen, zodat dezen contact met hen konden opnemen; Van der Brug vond dit een goede suggestie.²⁶⁵

Opmerkelijk is Van Houtens opstelling in deze zaak. In de Kamer verklaarde hij te kunnen begrijpen dat ook antimilitaristen aan de mobilisatie meededen, omdat zij de overheid zoveel mogelijk wilden gehoorzamen, of misschien ook, omdat zij aan de preventieve waarde ervan geloofden, althans daarop hoopten. Dat was zijns inziens echter heel iets anders dan het persoonlijk en daadwerkelijk meedoen aan het oorlogs- of frontwerk. Wanneer men dat absoluut niet wilde, zou men daaraan kunnen ontkomen op grond van de dienstweigeringswet.²⁶⁶ Hier verviel Van Houten toch wel in een zeer opportunistische redenering, want zou een beroep op gewetensbezwaren bij het uitbreken van de vijandelijkheden van hen die maandenlang gemobiliseerd geweest waren mogelijk zijn en zou weigering tot deelneming aan de gevechtshandelingen niet veeleer opgevat zijn als desertie in oorlogstijd? Deze redenering moet waarschijnlijk gezien worden als een poging om het opkomen van de CDU-ers in overeenstemming te brengen met het principiële ontwapeningsstandpunt van de partij. Voor Van Houten zou deze gang van zaken een van de argumenten geweest zijn om te pleiten voor het loslaten van het ontwapeningsstandpunt, want hij vond dat hij hierdoor in de Kamer een modderfiguur geslagen had.²⁶⁷

Als we de balans opmaken van de CDU-houding tegenover het dienstweigeringsvraagstuk, dan kunnen we constateren dat volgens de CDU dienstweigeren in de lijn lag van het principiële ontwapeningsstandpunt van de partij, maar dat zij nooit haar leden heeft willen verplichten die consequentie te trekken. Mede daardoor vormde de dienstweigeren niet het centrale element in het ontwapeningsstandpunt van de CDU. In dit opzicht was er een duidelijk verschil met Kerk en Vrede, waar wel aangenomen werd dat de daarvoor in aanmerking komende leden deze consequentie aan hun lidmaatschap zouden verbinden. Toen met de mobilisatie van de zomer van 1939 het vraagstuk voor velen actueel werd, lijken de meeste van de daarvoor in aanmerking komende leden van de CDU de consequentie van dienstweigeren niet te hebben willen aanvaarden. Voor Van Houten zou dit een van de motieven geweest zijn om te pleiten voor het opgeven van het ontwapeningsstandpunt.

4.4.5. Pacifistische volksverdediging en het schema-Janze.

Toen in de jaren dertig de internationale spanningen toenamen, ontstond er in de Nederlandse vredesbeweging opnieuw een discussie over de vraag, welke alternatieven voor gewelddadige strijdmiddelen mogelijk waren. In deze discussie deden zich invloeden gelden van denkers die zich eerder met deze vraag beziggehouden hadden, zoals Bart de Ligt, die al in de jaren tien op de mogelijkheid van "geestelijke weerbaarheid" gewezen had,²⁶⁸ en Mahatma Gandhi, die in Zuid-Afrika en India vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid als strijdmiddel toegepast had. Nieuwe ideeën op dit terrein werden vooral ontwikkeld door de Jongeren Vredes Actie (JVA), een in 1924 opgerichte organisatie met vooral leden uit de liberale en vrijzinnige kringen.²⁶⁹ Binnen de JVA ontstond in 1937 het begrip "pacifistische volksverdediging", waarmee in het algemeen bedoeld werd dat men een eventuele aanvaller niet gewapenderhand tegemoet moest treden, maar slechts van geweldloze verdedigingsmiddelen gebruik diende te maken. Uiteraard was daarbij van het grootste belang welke die middelen dan wel waren. Als zodanig werden genoemd: het niet-samenwerken met een eventuele bezetter (bij voorbeeld door weigering van belastingbetaling en van produktie voor oorlogsdoeleinden), morele beïnvloeding van de tegenstander en vergroting van de geestelijke weerbaarheid van de eigen bevolking.²⁷⁰

In de late jaren dertig kwam het ook in Kerk en Vrede tot een discussie over dit vraagstuk. Op de jaarvergadering van 1937 werd een studiegroep ingesteld, die een jaar later een rapport uitbracht, dat duidelijk de JVA-denkbare weerspiegelde. Dat was geen toeval, want van de commissie maakte deel uit de remonstrantse predikant H.J. Mispelblom Beyer, die een vooraanstaande rol speelde in de JVA, terwijl JVA-voorzitter J.C. Brandt Corstius als adviseur van de commissie op-

trad.²⁷¹ Het rapport pleitte, op basis van de eigen uitgangspunten van Kerk en Vrede, voor "pacifistische volkshandhaving", waarbij onderscheid werd gemaakt tussen de periode voor de (eventuele) strijd, tijdens de strijd en na de strijd. Vóór de strijd zou men zich moeten onthouden van iedere steun aan militaire dienst en bewapening, en, positief, onder meer de psychische krachten van het volk moeten versterken. Tijdens de strijd moest onder andere hulp geboden worden aan slachtoffers en moesten troepen en bevolking van de overweldiger moreel beïnvloed worden. Gedurende een bezetting zou belasting en arbeid in dienst van de bezetter geweigerd moeten worden, moest voortgegaan worden met de morele beïnvloeding en moest door een herhaald vredesaanbod getracht worden een rechtvaardige oplossing van het geschil te vinden.²⁷²

Binnen Kerk en Vrede vond dit rapport geen unanieme instemming. Een meerderheid van het hoofdbestuur, waartoe Heering en Buskes behoorden, meende dat Kerk en Vrede zich hiermee te veel op sociaal, politiek en economisch terrein zou begeven en dat de vereniging zich zou moeten beperken tot haar eigenlijke taak: de kerken te wijzen op de onverzoenlijke tegenstelling tussen oorlog en evangelie. Tot een uitspraak van Kerk en Vrede ten gunste van "pacifistische volkshandhaving" kwam het dan ook niet.²⁷³

De vraag waar het ons om gaat is uiteraard, in hoeverre dit soort ideeën ook in de CDU naar voren gebracht is. Wat de oudere denkers betreft, is al gewezen op de toch slechts beperkte aandacht in de CDU voor Bart de Ligt. Ook voor Gandhi was de belangstelling in de CDU gering. Te wijzen valt slechts op een bespreking van de Nederlandse vertaling van Gandhi's autobiografie door Buskes. Daarin noemde Buskes weliswaar Gandhi een figuur van wereldbetekenis, maar hij zei erbij niet te weten of diens methoden voor het Westen geschikt waren; een onderzoek daarnaar zou zeker de moeite waard zijn.²⁷⁴ Pas vele jaren later werd er in een van de CDU-organen opnieuw aandacht aan Gandhi besteed. In het maandelijks studieorgaan *Richtlijnen* besprak E.M. van Diffelen C.F. Andrews' *The Rise and Growth of the Indian Congress*. Over het begrip *Satyagraha*, dat bij Gandhi een centrale plaats innam, zei Van Diffelen dat daarin de haat gebannen was en dat het daarom alleen al "meer effectief en meer Christelijk" was dan geweld. Het boek zelf noemde hij "uiterst waardevol voor wie het denken nog niet verleerd is."²⁷⁵

Maar ook los van de personen van De Ligt en Gandhi werd in de CDU aandacht besteed aan het hierboven uiteengezette gedachtencomplex, waarbij de reeds genoemde Groninger B. Mulder het meest op de voorgrond trad. Op de vraag van tegenstanders van nationale ontwapening, wat de CDU meende dat gedaan moest worden wanneer een gewapende vijand op een ontwapend Nederland afstormde, antwoordde hij: "aanstormend oorlogsgeweld opvangen in een sfeer van lijdelijk verzet. ... Geweld stuitend op lijdelijk verzet loopt ten slotte dood." Hij achtte dit geen

weerloosheid, maar "een *nieuwe* vorm van landsverdediging, die tegelijk doeltreffender en Christelijker is." Als voorbeelden van succesvol geweldloos optreden in het verleden wees hij op de houding van de Duitsers tijdens de Franse bezetting van het Roergebied en op Luxemburg dat zich, anders dan België, in 1914 niet verzet had en daardoor ongerept gebleven was, terwijl België vertrappt werd.²⁷⁶ Hoewel Mulder op geen enkele wijze aangaf wat dat lijdelijk verzet concreet inhield, vond Buskes zijn artikel belangrijk genoeg om het in zijn geheel in *Kerk en Vrede* over te nemen. Dat was hoogst uitzonderlijk, want Buskes zei erbij dat hij in het blad nooit over de CDU geschreven had, om niet de verdenking op zich te laden propaganda voor deze partij te willen maken. Omdat uit Mulders artikel bleek dat het CDU-standpunt inzake ontwapening voor geen tweeërlei uitleg vatbaar was, had hij voor een keer met die regel gebroken.²⁷⁷

Ook in volgende artikelen kwam Mulder niet met een systematische uiteenzetting over de inhoud van het lijdelijk verzet. Hij gaf toe dat dit "defensiesysteem" tot een bezetting kon leiden, maar dat kon gewapende verdediging ook. Voor ons van belang is het door hem noodzakelijk geachte element van training, van opvoeding van de bevolking in deze richting, want dat treffen we bij de "pacifistische volksverdediging" en de "pacifistische volkshandhaving" ook aan. Opvallend is dat Mulder het door hem aanbevolen verdedigingssysteem niet alleen "op grond van Christus' geboden" het aangewezen achtte, maar ook overtuigd was van de superioriteit ervan boven het traditionele; ook "gezond verstand" zou ervoor doen kiezen.²⁷⁸ Die opvatting komen we ook tegen in een artikel waarin Mulder tegelijk het meest concreet was over de inhoud van het lijdelijk verzet. "Een guerilla van lijdelijk verzet, toegepast in de vorm van een reeks onbloedige middelen zoals boycot, burgerlijke ongehoorzaamheid, non-coöperatie, stellen een vijand ... voor een veel hopelozere taak dan een strijd van *hun* kanonnen tegen *onze* kanonnetjes. Zo zou een vreemde natie ons land kunnen bezetten ... en ... op den duur niets aan ons hebben." In overeenstemming met de ideeën van de pacifistische volksverdediging was ook Mulders uitspraak dat bij deze wijze van verdedigen "niet de vijand een vloek voor ons" zou worden, "maar wij een zegen voor de vijand", evenals zijn opvatting dat deze verdediging van tevoren georganiseerd en van bovenaf geleid moest worden.²⁷⁹

Een meer systematische uiteenzetting van wat een vreedzame verdediging zou kunnen inhouden, verscheen pas in een van de CDU-organen nadat de Tweede Wereldoorlog al uitgebroken was. De CDU-"jongere" B.T. Teeuw²⁸⁰ presenteerde in *Richtlijnen* een uitvoerig schema, waarin hij niet alleen onderscheid maakte tussen hetgeen in vredetijd en in oorlogstijd noodzakelijk was, maar ook tussen wat individueel en collectief gedaan zou moeten worden. In grote trekken kwam dit schema overeen met wat hierboven weergegeven is als de inhoud van "pacifistische volksverdediging" en "pacifistische volkshandhaving" en we zullen het dan

ook niet volledig weergeven; slechts enkele bijzonderheden worden vermeld. Teeuw stelde als voorwaarde dat ook bij deze verdediging het evangelie richtsnoer moest zijn; elders sprak hij van "totalitaire gehoorzaamheid aan Jezus Christus". Het opmerkelijkste was de mogelijkheid die hij zag om in oorlogstijd sympathie voor de aangevallene te wekken ook bij de bevolking van het aanvallende land. Kapitalen, die in vreedstijd over de grens gebracht waren, moesten aangewend worden om propaganda en perscampagnes te voeren. Maar niet alleen door de eigen bevolking, ook door de internationale publieke opinie, verontwaardigd over de agressie tegen een "niet-militair" land, zou druk op de regering van een aanvallend land uitgeoefend worden.²⁸¹ Plaatst men dit tegenover de enige potentiële aanval van Nederland in die tijd - nazi-Duitsland -, dan moet van een volstrekte misvatting omtrent de betekenis van de publieke opinie in een dictatoriaal geregeerd land gesproken worden.

Een overschatting van de mogelijkheden van ongewapend massaal verzet tegen een niets ontziende tegenstander bleek ook uit een tweede artikel van Teeuw over dit onderwerp. Dit bestond uitsluitend uit voorbeelden van succesvol geweldloos verzet in het verleden, zonder dat Teeuw daar nog expliciete conclusies aan verbond. Teeuws weergave van het mislukken van de *Kapp-Putsch* in 1920 en van het optreden van Gandhi in Zuid-Afrika kunnen hier onbesproken blijven, maar wel is van belang dat hij hierbij ook het "lijdelijk verzet" in het protectoraat Bohemen-Moravië sinds de Duitse bezetting in maart 1939 ter sprake bracht, zich daarbij baserend op een *Times*-bericht van eind september. Zodra een Duitser een café binnenkwam, zouden alle Tsjechen vertrekken en massaal zou geweigerd worden om, overeenkomstig de verordeningen, Duits te spreken. Verdere tegenstand op grote schaal zou weliswaar op het ogenblik onmogelijk zijn, maar wel zouden er geheime, vaderlandslievende organisaties bestaan, die een revolutie voorbereidden. Over de aard van deze revolutie liet het *Times*-bericht zich in de weergave van Teeuw niet uit.²⁸² Uit de overname van dit bericht en de plaatsing ervan in de context van zijn artikel blijkt dat Teeuw de mogelijkheden om zich massaal geweldloos tegen de machthebbers van het Derde Rijk te verzetten groter achtte dan die op dat moment in werkelijkheid in de bezette Tsjechische gebieden waren, of dan die vanaf mei 1940 in Nederland zouden zijn.

Gaven Mulder en Teeuw met hun artikelen de mening over dit onderwerp van de CDU als geheel weer? Op het eerste gezicht lijkt van belang dat ook Van Houten zich voor "pacifistische volksverdediging" uitsprak. Bij de behandeling van de defensiebegroting eind 1939 probeerde hij duidelijk te maken, dat de CDU, ondanks haar afwijzing van de nationale bewapening, niet voor de andere partijen in vaderlandsliefde onderdeed. Van Houten erkende de grote waarde van een onafhankelijk volksbestaan en het recht en de plicht om dat tegen binnenlandse en buitenlandse gevaren te beschermen "met alle geoorloofde, niet-zondige middelen."

Welke dat dan waren? "Er is een pacifistische volksverdediging mogelijk, die van de erkenning uitgaat, dat Godsvertrouwen, vrijheidsliefde, sociale gerechtigheid en levensmoed de eigenlijke kracht van een volk uitmaken en in zeer sterke mate zijn leven en toekomst bepalen."²⁸³ Of dit meer was dan lippendienst aan het denkbeeld van de "pacifistische volksverdediging" moet echter betwijfeld worden, want nergens zijn we uitlatingen tegengekomen waaruit blijkt, dat Van Houten zich diepgaand met dit onderwerp heeft beziggehouden en ook wijst zijn opstelling in de inmiddels in de partij op gang gekomen discussie over het ontwapeningsvraagstuk niet in die richting.

Elders in de CDU vond diepgaande bestudering wel plaats. In de vergadering van december 1938 van de nieuw ingestelde Unieraad stelde Jan Janze voor "het vraagstuk der geestelijke en zedelijke volksweerbaarheid" in studie te nemen. Na uitvoerige bespreking werd besloten een commissie "voor geestelijk-morele volksweerbaarheid" hiermee te belasten, die de Unieraad van advies moest dienen.²⁸⁴ Samenstelling en werkwijze van deze commissie onttrekken zich zo goed als geheel aan onze waarneming. We kunnen slechts vaststellen dat bijna een jaar later een "schema-Janze" nogmaals aan de leden van de commissie "voor rustige bestudering" toegezonden werd; daarna zou het als concept-besluit aan het CDU-congres voorgelegd moeten worden.²⁸⁵ In dit schema somde Janze een aantal punten op, waarop de CDU zich bij haar actie "tot sterking der geestelijk-morele volksweerbaarheid" zou moeten richten.

Opvallend is dat van de oorspronkelijke inhoud van "pacifistische volksverdediging", die in aanzet door Mulder en meer uitgewerkt door Teeuw overgenomen was, hier vrijwel niets meer terug te vinden was. Janze had eenvoudigweg op zijn eigen denkbeelden op een breed terrein het etiket "geestelijk-morele volksweerbaarheid" geplakt. Zo komen we hierin eisen tegen als de uitbouw van de politieke tot sociale en economische democratie (een stokpaardje van Janze), oplossing van het werkloosheids- en ouderdomsvraagstuk en de totstandkoming van een internationale rechtsorde en een internationaal instituut voor de handhaving daarvan "met gebruikmaking van een sterke internationale politiemacht."²⁸⁶ Nu was in het oorspronkelijk concept van "pacifistische volksverdediging" wel degelijk een relatie gelegd tussen het sociaal-economische systeem en het militarisme en had ook Teeuw gewezen op de "onlosmakelijke eenheid van Kapitalisme en Oorlog",²⁸⁷ maar wat Janze hier gedaan had, was toch niet veel anders dan de reductie van het vraagstuk tot de eisen die hijzelf en grotendeels de CDU met hem steeds al gesteld hadden.

Tot een aanbieding van het schema-Janze aan de algemene vergadering van de CDU is het niet meer gekomen; de Duitse bezetting maakte een eind aan vrijwel iedere discussie in de CDU. Als we het geheel overzien moeten we constateren dat de aandacht in de CDU voor denkbeelden als "pacifistische volksverdediging" beperkt gebleven is. Voorstanders als

Mulder en Teeuw ondervonden weliswaar geen bestrijding, maar dat moet waarschijnlijk eerder als blijk van verdringing van het oorlogsgevaar dan als blijk van instemming van de brede achterban van de partij geïnterpreteerd worden. De conclusie dringt zich op dat de CDU, tegen de achtergrond van een steeds waarschijnlijker wordende aanval van nazi-Duitsland op Nederland, geen alternatieven ontwikkeld heeft voor de door haar afgewezen militaire landsverdediging, evenmin als Kerk en Vrede dat overigens gedaan heeft.

4.5. Het ontwapeningsstandpunt en de internationale verhoudingen van de jaren dertig.

In de vorige paragrafen zijn verschillende aspecten van het ontwapeningsstandpunt van de CDU aan de orde gekomen, die geen rechtstreeks verband hielden met de internationale ontwikkelingen, al vormden die wel de achtergrond waartegen de meningsvorming over sommige daarvan plaatsvond. In deze paragraaf zal expliciet aandacht besteed worden aan de reactie van de CDU op de internationale, met name Europese, ontwikkelingen en aan de vraag naar de eventuele consequenties die de CDU daaraan voor haar ontwapeningsstandpunt verbond.

4.5.1. De Volkenbond.

In haar verkiezingsprogramma van 1929 stelde de CDU als eis: "aanvaarding der verplichting tot arbitrage bij internationale geschillen." Over de Volkenbond werd in het programma zelf gezwegen, maar in de toelichting daarop kwam deze wel ter sprake. Daaruit bleek een over het algemeen positieve opstelling tegenover deze instelling. Weliswaar had de Bond nog lang niet bereikt wat de oorspronkelijke ontwerpers als doel voor ogen stond, maar ook in zijn tegenwoordige onvolkomenheid betekende hij "een enorme stap vooruit" vergeleken met de situatie voor de wereldoorlog. De CDU zou dan ook, waar de gelegenheid zich voordeed, het werk van de Volkenbond moeten steunen, helpen uitbreiden en verbeteren. Behalve aan internationale arbitrage werd daarbij ook gedacht aan de bevordering door de Volkenbond van de internationale ontwapening.²⁸⁸

Een artikel van de Amsterdamse afdelingssecretaris J.H. Kress uit dezelfde periode liet echter duidelijke twijfels aan de Volkenbond blijken. Hij meende dat het voor "de ware vredesvrienden" niet voldoende was zich aan de Volkenbond toe te vertrouwen en wees daarbij op het feit dat met de ontwapening, waartoe het Volkenbondsverdrag verplichtte, zelfs nog geen begin gemaakt was.²⁸⁹ Reserves ten aanzien van de Volkenbond kwamen ook tot uiting in het politiek programma, dat door de algemene vergadering van 1932 goedgekeurd werd. Daarin sprak de CDU

zich opnieuw uit voor verplichte internationale arbitrage en daarnaast voor rechtspraak door instanties onder gezag van de Volkenbond, "welks werk gesteund moet worden, voor zover het inderdaad bedoelt het recht te stellen in plaats van het geweld."²⁹⁰ Ook Kerk en Vrede had een voorbehoud gemaakt, toen zij zich op haar jaarvergadering van 1930 uitgesproken had voor steun aan de Volkenbond "uit de geest onzer vereeniging". Heering had daarmee aan willen geven dat militaire sancties, die in het Handvest van de Volkenbond als middel tot internationale rechtshandhaving opgenomen waren, afgewezen moesten worden.²⁹¹

Duidelijke twijfels aan de mogelijkheden van de Volkenbond treffen we al vroeg bij Buskes aan. Hij constateerde dat in orthodoxe kring nu allen voor de Volkenbond voelden, terwijl men zich enkele jaren geleden nog negatief opstelde. "Waarschijnlijk omdat men tot het inzicht gekomen is, dat meewerken aan en meelevens met den Volkenbond toch practisch bitter weinig beteekent en zeer wel gepaard kan gaan met een voortgaan op de oude paden van nationalisme en militarisme."²⁹² In duidelijk contrast hiermee stond Van Houtens bijdrage aan het debat over de zending van een contingent Nederlandse troepen naar het Saargebied om toezicht uit te oefenen op de daar te houden volksstemming die zou beslissen over de aansluiting van het gebied bij Frankrijk of bij Duitsland.²⁹³ Daarin verklaarde hij de Volkenbond te zien "als een rechtsgemeenschap, zeker onvolledig nog en gebrekkig, er is daar nog veel baatzucht en onoprechtheid op te merken, maar het is een gemeenschap, waardoor de eerbied voor het volkenrecht kan groeien en waardoor langzamerhand een instantie kan ontstaan, die de conflicten tusschen de volkeren kan onderdrukken en voorkomen."²⁹⁴ In overeenstemming hiermee stemde Van Houten voor het zenden van de Nederlandse troepen.

Dat met het toenemen van de internationale spanningen in de loop van de jaren dertig en de daarbij blijkende onmacht van de Volkenbond het vertrouwen van de CDU in de Bond verder afnam, wekt geen verbazing. Die ontwikkeling kan echter het best geschetst worden in samenhang met de reactie van de CDU op de toenemende spanningen zelf. In die fase, gemakshalve met de tweede helft van de jaren dertig gelijkgesteld, benadrukte de CDU ook sterker dan tevoren het verband tussen de Volkenbond en de vrede van Versailles, waarin de partij in belangrijke mate de oorzaak van de tegenstellingen in Europa zag. Voor de periode tot ongeveer 1935 kan een slechts geringe aandacht in de CDU voor de Volkenbond geconstateerd worden. De visie op het ontwapeningsstandpunt als een onvoorwaardelijk, godsdienstig gebod leidde tot een concentratie op het uitdragen ervan in Nederland, waardoor de aandacht voor de internationale context en daarmee voor de Volkenbond relatief verwaarloosd werd.

4.5.2. Hitlers *Machtübernahme* en de Europese verhoudingen.

Al vrij lang voor Hitlers benoeming tot *Reichskanzler* eind januari 1933 werd van CDU-zijde gewaarschuwd tegen zijn nationaal-socialistische beweging. In oktober 1931 signaleerde Van der Brug de "indrukwekkende" manifestatie te Bad-Harzburg tegen het kabinet-Brüning van Nationaal-Socialisten, "Duitsch-Nationalen" en "Stahlhelmen", "allemaal mannen van het geweld". Het sterkst had hij zich geërgerd aan het feit dat de menigte toegesproken was door de voormalige hofprediker Döhring en door een katholiek priester. "Zoo zien wij, indien God het niet verhoedt, Duitsland zijn ondergang tegemoet hollen. En de kerk zwijgt - neen, erger, zij helpt mee de onzalige hartstochten op te zwepen, ..." ²⁹⁵ In deze eerste reactie op het opkomend nationaal-socialisme in Duitsland valt, behalve een duidelijke afwijzing ervan, bijzondere aandacht voor de verhouding van het nationaal-socialisme tot christendom en kerk te constateren. Beide elementen zouden ook nadat Hitler aan de macht gekomen was, een belangrijke plaats in de CDU-stellingname blijven innemen.

Vlak vóór die machtsovername werd in *De Strijder* het element van Germaans ras-bewustzijn in het nationaal-socialisme onderkend, en als fundamenteel tegengesteld aan de ethische waarden van het Christendom afgewezen. ²⁹⁶ Na 31 januari 1933 was het vooral Inne de Jong die zich in de CDU als bestrijder van het Duitse nationaal-socialisme opwierp. Eind maart typeerde hij de ontwikkeling in Duitsland als "kneveling van woord- en persvrijheid, schaamteloze partijdictatuur, verheerlijking van het militarisme, ontrecting van andersdenkenden, vervolging van Joden, socialisten, democraten en pacifisten." ²⁹⁷ En begin juni besteedde hij bijzondere aandacht aan de positie van de kerk in het Derde Rijk. Hij constateerde dat het Duitse christendom zijn roeping verwaarloosde: in plaats van "de razende heerschers" zijn profetisch getuigenis "in het gezicht te slingeren", conformeerde het zich of stamelde nauwelijks hoorbaar een woord van afkeuring. ²⁹⁸ Met deze vroege, principiële stellingname tegen het Hitler-regiem, gepaard gaande met bijzondere aandacht voor de positie van de kerk, verschilde de CDU duidelijk van de andere protestantse partijen in Nederland, die aanvankelijk vrij veel moeite hadden om tot een ondubbelzinnig standpunt te komen. ²⁹⁹

Waar het ons in deze paragraaf om de reactie van de CDU op de internationale ontwikkelingen gaat, hoeft de stellingname van de CDU ten opzichte van de verdere interne gang van zaken in Duitsland - voor zover aanwezig - hier niet weergegeven te worden. Volstaan wordt met te wijzen, in samenhang met het voorafgaande, op de relatief grote aandacht die van CDU-zijde aan de Duitse Kerkstrijd besteed werd. In oktober 1933 constateerde Buskes dat het nationaal-socialisme trachtte de kerk aan zich ondergeschikt te maken. Met instemming haalde hij de woorden aan van Karl Barth, die in een eerste fase van die strijd de meest op de

voorgond tredende bestrijder van het nationaal-socialisme in de *Evangelische Kirche* was, dat de kerk van Jezus Christus liever tot de alerkleinste groep moest inkrimpen en in de catacomben moest gaan, dan één stap op de nationaal-socialistische weg te zetten.³⁰⁰ Kenmerkend voor de wezenlijk anti-christelijke inslag van het nationaal-socialisme achtte Inne de Jong de afzetting als hoogleraar van Barth, "die zijn gehoorzaamheid aan Jezus Christus stelt boven de trouw aan Adolf Hitler", terwijl de oude generaal Ludendorff, "die systematisch en in het publiek Christus beschimpt", de erbewijzen van het regiem in ontvangst mocht nemen.³⁰¹ In de tweede helft van de jaren dertig schonken de CDU-periodieken betrekkelijk veel aandacht aan publicaties over de Duitse Kerkstrijd.³⁰²

Welke consequenties had volgens de CDU het aan de macht komen van Hitler voor de Europese verhoudingen? Dat het bij het nationaal-socialisme om een militaristische en nationalistische ideologie ging, was door de CDU van het begin af onderkend, maar dat behoefde niet automatisch te betekenen, dat Hitler onmiddellijk na zijn machtsaanvaarding als de grote bedreiging voor de Europese vrede gezien werd. De neiging van de CDU om, de bewapening van alle landen afwijzend, alle bewapening over een kam te scheren en de verschillende landen een evengroot oorlogsgevaar te achten, kon hier een goed zicht op de werkelijkheid in de weg staan. Daarbij komt, dat Duitsland ook niet onmiddellijk na januari 1933 een agressieve buitenlandse politiek ging voeren, al was het maar omdat het daar de middelen niet toe bezat; in een eerste fase legde Hitler zich in stilte op de Duitse herbewapening toe.³⁰³ Toch moet een voorstelling van zaken als die van B. Mulder, die in verband met oorlogsgeruchten in de zomer van 1933 schreef, dat pas op het laatste moment duidelijk geworden zou zijn of Nederland aan de zijde van Frankrijk tegen Engeland gevochten zou hebben, of aan die van Engeland tegen Frankrijk, wel sterk van zin voor de werkelijkheid ontbloomt geacht worden. Duitsland werd door hem in het geheel niet genoemd en aan het natuurlijke bondgenootschap van Frankrijk en Engeland tegen een Duitsland dat de bepalingen van het verdrag van Versailles desnoods met geweld zou trachten teniet te doen, ging hij geheel voorbij.³⁰⁴

In vergelijking hiermee was het onderscheid dat Buskes ongeveer te zelfder tijd maakte tussen een offensief militarisme van Duitsland, gericht op ongedaan making van "Versailles", en een defensief militarisme van de andere Europese volken, gericht op handhaving daarvan, heel wat reëler; beide werden overigens door Buskes evenzeer afgewezen. Maar wel herinnerde hij eraan, dat Hitler, die nu hoog opgaf van Duitslands vredeswil, nog nooit de uitspraak in *Mein Kampf* herroepen had, dat Duitsland alleen kon leven, als Frankrijk vernietigd was.³⁰⁵ Geconstateerd kan worden dat althans bij Buskes in een vroeg stadium het besef van een potentiële bedreiging van de Europese vrede door Hitler-Duitsland aanwezig was.

Toch lijkt een denktrant, waarbij geen wezenlijk onderscheid gemaakt werd tussen de bewapening van de fascistische en die van de democratische staten nog zeer lang de overhand gehouden te hebben in de CDU. Onder de kop "De waanzinnige wereld" besprak Jungcurt in 1935 de toenemende militaire kracht van de verschillende landen, zonder onderscheid. De herinvoering van de militaire dienstplicht in Duitsland, "om een leger van een half miljoen man te kunnen vormen", kreeg daarbij geen enkel bijzonder accent.³⁰⁶ Boven het artikel, waarin hij melding maakte van een toespraak van Hitler in de hallen van de *Krupp*-fabriek te Essen, plaatste Inne de Jong weliswaar de titel "Een symbolische plek",³⁰⁷ maar toen een lezer hem in reactie hierop verweet niet aan Hitlers vrede-lievende bedoelingen te geloven, antwoordde De Jong niet alleen dat er alle reden was om daaraan te twijfelen, maar ook dat het Franse militarisme, "hoewel minder nerveus en uitdagend", een even groot gevaar voor Europa vormde als het Duitse.³⁰⁸ Of Hitlers expansionistische politiek van de late jaren dertig een verandering in deze opstelling van de CDU teweegbracht, zal in een volgend gedeelte gezien worden; eerst wordt nu de CDU-reactie op de agressie van het fascistische Italië tegen Abessynië behandeld.

4.5.3. De Italiaanse agressie tegen Abessynië.

Dat het fascistische regiem in Italië een potentiële bedreiging voor andere landen inhield, was de CDU relatief vroeg duidelijk. In 1929 sprak Inne de Jong reeds van een permanente bedreiging door Italië van zwakke buurstaten en van een van boven af aangekweekte mentaliteit, die voortdurend de wereldvrede in gevaar bracht.³⁰⁹ In de zomer van 1935 liepen de spanningen tussen Italië en Abessynië steeds hoger op en begin oktober ging Italië daadwerkelijk tot de aanval over. De CDU reageerde op de escalatie van het conflict met het organiseren van een "Getuigenissamenkomst" te Amsterdam, waarin als sprekers optraden Fedde Schurer en ds. Buskes. In hun redevoeringen werden de lijnen voor de houding die de CDU ten opzichte van het conflict zou aannemen uitgezet.

Noch voor Schurer, noch voor Buskes bestond enige twijfel over de vraag wie schuld had aan het conflict; volgens Schurer stond de CDU "met hart en ziel ... aan de zijde van het volk waarop Mussolini zijn moordaanslag pleegt."³¹⁰ Dit betekende echter niet dat Buskes en Schurer konden instemmen met de door Abessynië gevoerde verdedigingsoorlog. Buskes gaf toe dat Abessynië voor een rechtvaardige zaak streed, maar daarmee voerde het nog geen rechtvaardige oorlog. Niet alleen het doel, maar ook het wezen van de moderne oorlog was daarbij van belang. "Ook door het meest rechtvaardige doel kan de oorlog als middel tot rechts-handhaving niet gerechtvaardigd en geheiligd worden." Als fundament voor

deze opvatting verwees Buskes naar de ons inmiddels bekende tegenstelling tussen de oorlog en het evangelie.³¹¹

Het meest actueel was de vraag, welk standpunt de beide sprekers in zouden nemen tegenover de sancties, die krachtens het Volkenbondshandvest tegen het inmiddels als agressor gebrandmerkte Italië afgekondigd konden worden. Schurer en Buskes wensten een scherp onderscheid te maken tussen militaire en economische sancties. Militaire sancties wezen zij onvoorwaardelijk af, want deze betekenden oorlog en oorlog betekende, in de woorden van Schurer, niets anders dan wat hij altijd betekende: "moord, moord met voorbedachten rade op enorme schaal." Als resultaat van zo'n Volkenbondsoorlog voorspelde Schurer, in plaats van de overwinning op het fascisme, de overwinning van het fascisme.³¹² Economische sancties achtte Schurer wel aanvaardbaar, tenzij deze de vorm van een hongerblokade aan zouden nemen of Italië tot oorlog zouden dwingen.³¹³

Hoewel de standpunten van Schurer en Buskes in grote trekken identiek waren, valt er toch op een niet-onbelangrijk verschil te wijzen. Schurer was geneigd Italië's aanval op Abessynië volledig op een lijn te plaatsen met de manier waarop Engeland, Frankrijk en Nederland zich vroeger van hun koloniën meester hadden gemaakt; dat Abessynië lid was van de Volkenbond deed zijns inziens niet ter zake. In dit verband was hij uiterst negatief over de motieven van de westerse democratiën. Engeland zou de Volkenbond mobiliseren voor zijn belangen in Afrika. "Veel meer dan met een Italiaans-Abessijns conflict hebben we hier te doen met een Engels-Frans-Italiaans conflict om Abessynië."³¹⁴ Hiermee plaatste Schurer zich in de al eerder aangegeven denkwijze in de CDU, die geen wezenlijk onderscheid maakte tussen de buitenlandse politiek van de fascistische en die van de democratische staten.

Buskes had daarentegen meer oog voor het dynamisch-agressieve element, dat inherent was aan fascistische buitenlandse politiek. Als motieven voor de aanval op Abessynië zag hij, naast de expansiebehoefte van het Italiaanse volk en de grootheidswaan van Mussolini, ook het imperialisme, dat onlosmakelijk verbonden was met het fascisme.³¹⁵ Buskes ging overigens op de achtergrond van het conflict niet dieper in, doordat hij in zijn rede hoofdzakelijk aandacht besteedde aan de houding van de Katholieke Kerk in het conflict. Door bij het begin van de Italiaanse mobilisatie de kerkklokken van Rome te doen luiden had de Kerk zich gelijkgeschakeld en haar eigenlijke taak: protesteren tegen de oorlog, verzuimd.³¹⁶ Daardoor was, "in het licht der eeuwigheid", het gelui van Rome's kerkklokken vreselijker dan het gedonder van Mussolini's kanonnen.³¹⁷

Zoals gezegd hadden Schurer en Buskes, die wel volledig tot dezelfde conclusie gekomen waren, met hun redevoeringen de richting van de CDU-opstelling bepaald. De blijkbaar kort daarop gehouden vergadering van partijraad en hoofdbestuur bevestigde hun conclusies en werkte die

verder uit.³¹⁸ De vergadering wees levering van wapentuig en grondstoffen voor de wapenindustrie aan *beide* partijen af, daarmee duidelijk afwijkend van het Volkenbondsstandpunt. Ook militaire sancties, waartoe de Volkenbond overigens in dit conflict niet zou besluiten, werden door de CDU principieel afgewezen. Bij de wel aanvaarde economische sancties werd het voorbehoud gemaakt, dat deze geen militair karakter mochten krijgen, bij voorbeeld door blokkade van Italiaanse havens, die alleen mogelijk zou zijn met behulp van oorlogsschepen en mijnenvelden. Bovendien zouden deze sancties de grens van het moreel geoorloofde niet mogen overschrijden, wat zou kunnen gebeuren wanneer door een rigoreuze uitvoerstop het Italiaanse volk aan de hongerdood prijsgegeven zou worden.³¹⁹

De door de Volkenbond tegen Italië afgekondigde economische sancties zouden niet tot het gewenste doel leiden, onder meer doordat landen als Duitsland en Oostenrijk er niet aan deelnamen en doordat een uitvoerverbod naar Italië niet gold voor olie. Het hieruit blijkende onvermogen van de Volkenbond om aan de Italiaanse agressie een halt toe te roepen bracht een beslissende slag toe aan het prestige van de Bond. Ook van CDU-zijde werd beseft dat van het optreden van de Volkenbond in dit conflict zijn bestaan en toekomst afhing.³²⁰ Voor de CDU was dit aanleiding om zich, meer dan tot dan toe, te bezinnen op het karakter van de Bond; dit leidde tot een grotere nadruk op het verband met de vrede van Versailles. Zo noemde J.J. Geitz de Volkenbond de creatie van Frankrijk, Engeland en Amerika om de vrede der overwinnaars te handhaven. De onzekere internationale situatie en het Abessijnse conflict als symptoom daarvan, achtte hij het gevolg van Versailles. In een dergelijke voorstelling van zaken paste ook zijn nadruk op de egoïstische motieven waaruit het Engelse verzet tegen de Italiaanse expansie voortkwam; het ging Groot-Britannië om de bescherming van de route naar Indië.³²¹

Nadat het conflict in een Italiaanse overwinning geëindigd was, maakte Van Houten zich tot vertolker van een soortgelijke visie op de Volkenbond. Hij constateerde een steeds sterkere groepering van de grote mogendheden in twee kampen. De ene zag in de Volkenbond een element van verstarring, "in het leven geroepen en gebruikt om onder schone leuzen het onrecht van de geweldsvrede van Versailles te bestendigen", de andere hield aan de Volkenbond vast om, "zonder al te groot risico op zich te nemen in het geval geen eigen levensbelangen op het spel staan, toch de hulp van andere staten te verkrijgen als opnieuw een wereldoorlog uitbreekt." Van belang is nu dat Van Houten beide groepen principieel op een lijn plaatste. "Bij beide groepen van Mogendheden spelen grootkapitalistische belangen een voornamelijk rol." In een eventuele oorlog zouden de zogenaamde Volkenbondsstaten niet vanzelfsprekend voor het internationale recht strijden.³²² Door deze gelijkstelling miskende ook Van Houten het inherent-expansionistische element in de buitenlandse politiek van de fascistische staten.

Het Abessijnse conflict kreeg in Nederland nog een binnenlands-politiek naspel toen de minister van buitenlandse zaken mr. J.A.N. Patijn eind 1937 het initiatief nam tot overleg met bevriende mogendheden om te komen tot gezamenlijke erkenning van de Italiaanse soevereiniteit over Abessynië. Patijn kwam mede hiertoe doordat Nederland een nieuwe gezant in Rome moest benoemen, en de Italiaanse regering als voorwaarde stelde, dat diens geloofsbrieven melding zouden maken van de koning van Italië als keizer van Ethiopië.³²³ Om aan zijn verontwaardiging over Patijns initiatief lucht te geven greep Schurer terug op de bijbel: "Patijn stelt voor Achab de titel te geven: Keizer van Nabods wijngaard, omdat Achab daarop gesteld is en wij er voordeel van kunnen hebben."³²⁴ Ook elders in de CDU keurde men Patijns optreden af; volgens Gorselink zou het om "erkenning van onrecht" gaan.³²⁵ En toen Patijn zich door de weigering van de andere landen niet had laten weerhouden tot de erkenning van de Italiaanse verovering over te gaan, meende Gorselink dat het Nederlandse volk daardoor onteerd was.³²⁶

Enigszins hiermee in contrast staat de opstelling die Van Houten in het Kamerdebat over deze zaak zou kiezen. Weliswaar keurde ook hij het beleid van de minister af, maar die afkeuring betrof niet zozeer de erkenning zelf - die had vroeg of laat toch moet komen - , als wel het overhaaste ervan en de door de minister ervoor aangevoerde motieven. Van belang was vooral het feit dat Van Houten zich aansloot bij het betoog van jhr. De Geer, die gewaarschuwd had tegen de vorming van een blok van "Volkenbondsstaten" tegenover de fascistische staten. Van Houten meende, dat men allerminst behoefte had aan een nieuwe strijd-leuze, "die in 1914 'voor de democratie' luidde en dan nu zou moeten luiden: tegen het fascisme en het nationaal-socialisme."³²⁷ Ook hier vormde de gedachte dat het in principe om twee op één lijn staande blokken zou gaan weer de bepalende achtergrond. Duidelijk was dat het gehele Abessijnse conflict het vertrouwen van de CDU in de Volkenbond, dat toch al niet zeer groot was, aanzienlijk verminderd had.

4.5.4. De oproep van de CDU tot herverdeling van grondstoffen en invloedssferen.

Een van de alternatieven voor de gewapende verdediging die in de CDU aangedragen werden was datgene wat in de vorige paragraaf behandeld is onder "Pacifistische volksverdediging en het schema-Janze". We hebben daar echter gezien dat de discussie hierover in de CDU laat op gang kwam en niet tot concrete resultaten geleid had. Er valt evenwel op nog een gedachtencomplex te wijzen dat, eenmaal gerealiseerd, gewapende landsverdediging overbodig kon maken, doordat het de internationale spanningen zou wegnemen. Reeds in een vroeg stadium werd in het CDU het pleit gevoerd voor een herverdeling van afzetgebieden en

invloedssferen. De Hagenaar J.J. Geitz meende dat economische oorzaken een belangrijke rol gespeeld hadden bij het uitbreken van het Italiaans-Abessijnse conflict; een dergelijke herverdeling zou niet alleen een oplossing voor dit conflict kunnen betekenen, maar ook toekomstige voorkomen. Die herverdeling zou dan gepaard moeten gaan met vrije toegang voor alle volken tot onmisbare grondstoffen als olie, katoen en graan. Bovendien zouden Nederland, Engeland en Frankrijk hun overzeese gebieden onder bepaalde voorwaarden moeten openstellen voor emigratie van Duitsers, Italianen en Japanners.³²⁸

Vanaf eind 1936 zou Van Houten telken jare bij de behandeling van de begroting van buitenlandse zaken wijzen op het doen van economische concessies als bijdrage tot de vermindering van de internationale spanningen. In dat jaar zei hij in de Kamer te geloven dat een werelddramp afgewend kon worden als de Statengemeenschap bereid zou zijn de problemen van gebrek aan grondstoffen, van overbevolking, van internationale ontwapening en van het opbouwen van een internationale rechtsorde "waarlijk offerbereid" aan te vatten.³²⁹ Ook in de kring van Kerk en Vrede leefden dergelijke gedachten. Secretaris ds. Hugenholtz benaderde naast anderen Van Houten met het voorstel Nederland een economisch-politieke wereldconferentie bijeen te doen roepen. Behalve met de bespreking van de eisen en de grieven van Duitsland zou deze conferentie zich onder meer bezig moeten houden met de "inrichting van de economische ontwapening". Alleen door een dergelijke conferentie kon het dreigende oorlogsgevaar nog voorkomen worden; economische ontwapening diende aan militaire ontwapening vooraf te gaan.³³⁰ Van Houten was het met Hugenholtz' ideeën wel eens, maar meende dat de mogelijkheid om effectieve druk in deze richting op de regering uit te oefenen afhankelijk was van de antwoorden die deze van anderen, ook buiten de pacifistische beweging, zou krijgen.³³¹

Welke die antwoorden geweest zijn weten we niet, maar wel kunnen we constateren dat Van Houten bij de behandeling van de begroting van buitenlandse zaken eind 1938 min of meer overeenkomstig Hugenholtz' denkbeelden de regering vroeg een wereldconferentie bijeen te roepen. Nederland zou daar het voorstel moeten doen dat alle koloniën en mandaatgebieden onder beheer van een vernieuwde Volkenbond gesteld zouden worden, die ze tot zelfstandigheid moest ontwikkelen. Van het begin af zouden ze, wat handel, grondstoffenexploitatie en afzet van industrieproducten betrof, voor alle landen toegankelijk moeten zijn. Van Houten zag zelf wel allerlei praktische problemen, maar meende dat "de ondraaglijke internationale spanning" door een dergelijk initiatief zou verminderen.³³² Minister van buitenlandse zaken Patijn toonde zich echter allerminst enthousiast. Hij deed het voorkomen alsof Van Houten een herverdeling van koloniën voorstelde, waartegenover hij de voortreffelijkheid van het Nederlandse koloniale bewind plaatste, alsmede de eed die de koningin gezworen had het grondgebied van Nederland ongeschonden te bewaren.³³³

Doordat geen der andere partijen Van Houtens denkbeeld overnam, liep zijn initiatief op niets uit.

Geconstateerd kan worden, dat de CDU nog niet het eerste stadium van haar ideeën omtrent herverdeling van grondstoffen en invloedssferen, namelijk het vinden van voldoende steun om de regering te bewegen tot initiatieven in deze richting, had weten te realiseren. Wat de internationale dimensie van de denkbeelden betreft, hierbij ging de CDU klaarblijkelijk uit van de gerechtvaardigheid van de verlangens van de "onverzadigde", dictatoriale staten. Nu was dat op zichzelf misschien niet onjuist, maar een daarmee verbonden gedachte was dan toch, dat de dictators door concessies in deze sfeer tevreden gesteld konden worden. Zo bezien bestond er echter een duidelijke tegenstrijdigheid tussen Van Houtens pleidooi eind november 1938 voor een herverdeling van de wereldrijksdommen, die zeker de "onverzadigde", dictatoriale staten ten goede zou komen, en zijn hierna nog te vermelden constatering in verband met "München", twee maanden tevoren, dat Duitsland uit was op de overheersing van Europa. Ook met deze denkbeelden had de CDU geen reëel alternatief gevonden voor de door haar afgewezen gewapende defensie.

4.5.5. *Appeasement* en de *Anschluss* van Oostenrijk.

Met de omzetting per 1 januari 1937 van het veertiendaagse blad *De Strijder* in het wekelijks verschijnende orgaan *De Christen-Democraat* kreeg de CDU de mogelijkheid zich veelvuldiger over de internationale politiek te uiten. Het nieuwe blad kende een vast buitenlands overzicht, dat geschreven werd door de Almelose hoofdonderwijzer Jaap Gorselink. Hierdoor werd Gorselink in vrij hoge mate bepalend voor de reactie van de CDU op de internationale ontwikkelingen. Die ontwikkelingen stonden in het teken van het streven van nazi-Duitsland de status quo in Europa in zijn voordeel te wijzigen en van de vraag welke houding met name Groot-Brittannië daartegenover zou aannemen. Sinds Neville Chamberlain in mei 1937 regeringsleider geworden was, werd de Britse politiek nog meer dan tevoren gekenmerkt door *appeasement*: de poging om de door de expansionistische machten (Duitsland, Italië, Japan) nagestreefde verandering van de status quo sinds Versailles niet door oorlog, maar met vreedzame middelen, door overeenkomsten te doen plaatsvinden.³³⁴

Hoewel de Britse minister van buitenlandse zaken Anthony Eden het met de hoofdlijnen van deze politiek eens was, wenste hij een minder tegemoetkomende houding tegenover de fascistische staten dan Chamberlain, hetgeen tot zijn aftreden in februari 1938 leidde. Uit Van Houtens commentaar op dit aftreden bleek duidelijk zijn voorkeur voor Chamberlain. Opvallend was zijn negatieve beoordeling van Edens politiek: "Eden wilde tegenover Italië en Duitsland een starre houding aannemen.

Ze economisch, door het onthouden van leningen, de keel dichtknijpen." Terwijl zijns inziens Eden eenzijdige concessies van de dictators verlangde, waarna ook Engeland concessies zou willen doen, was Chamberlain bereid tot gelijk oversteken.³³⁵ Een dergelijke voorstelling van zaken stond op gespannen voet met de werkelijkheid, want in de kwestie die tot de breuk tussen Chamberlain en Eden geleid had - de eventuele terugtrekking van de Italiaanse "vrijwilligers" uit de Spaanse burgeroorlog - waren de concessies steeds van Engeland en Frankrijk gekomen, terwijl Italië systematisch zijn toezeggingen niet nagekomen was.³³⁶ De basis voor deze beoordeling van Van Houten was zijn overtuiging dat de grieven van de fascistische staten tot op grote hoogte gerechtvaardigd waren. Zij vloeiden voort uit de in Versailles getroffen regelingen, die zijns inziens "voor een groot deel reden van de onrust in Europa en van de internationale geweldmethodes" waren.³³⁷

Hiermee is tevens de basis aangegeven van waaruit de CDU de internationale ontwikkelingen in de daarop volgende jaren beoordeelde, waarbij aangetekend dient te worden, dat de CDU deze beoordeling met velen in Nederland en daarbuiten deelde.³³⁸ De CDU zag het verdrag van Versailles als de belangrijkste oorzaak van de Europese instabiliteit; aan de Britse politiek, die zich erop richtte door onderhandelingen de dictators tegemoet te komen in hun streven naar wijziging van de status quo, betuigde zij steun. Uiteraard vormde de wens een Europese oorlog te doen vermijden hierbij een belangrijk motief voor de CDU; het risico van zo'n oorlog achtte zij aanzienlijk groter bij een hardere houding van de westelijke democratieën. Deze opstelling ging wel gepaard met een veroordeling van de door de fascistische landen gehanteerde geweldmethodes en van hun dreigen daarmee, maar anderzijds werd ook de bewapening van de democratieën veroordeeld en als niet principieel verschillend van die van de fascistische staten gezien. Hoewel in verband met het opstappen van Eden deze denkwijze is gedemonstreerd aan de hand van Van Houtens commentaar daarop, is het geenszins zo, dat hij als de architect hiervan beschouwd moet worden - we zagen al, dat Geitz in verband met het Abessijnse conflict terugverwees naar Versailles. Veeleer moet hier gesproken worden van een consensus in de CDU, zij het dat er verschillen waren, als bij voorbeeld tussen Buskes en Schurer inzake de beoordeling van de Italiaanse buitenlandse politiek.

Ook Gorselink was een voorstander van Chamberlains *appeasement*-politiek. In een eerste commentaar op de Oostenrijkse crisis zei hij het streven van Engeland dat tot elke prijs wilde voorkomen, dat Europa in twee ideologische kampen uiteenviel, toe te juichen, "daar anders een Europese oorlog in de naaste toekomst volstrekt onvermijdelijk zou worden."³³⁹ Oostenrijk kon echter niet als een goede *test-case* voor de *appeasement*-politiek gezien worden, omdat Groot-Brittannië nauwelijks in staat was invloed uit te oefenen op de feitelijke gang van zaken. Net als

de rest van de wereld kon de CDU achteraf niet meer doen dan de *Anschluss* als een voldongen feit accepteren.

Wel was van belang de les die de CDU, in de persoon van Matthijs de Visser, uit de Oostenrijkse gebeurtenissen meende te kunnen trekken. Hij schreef het vraagstuk daarbij niet van de principiële, maar van de praktische kant te willen benaderen. Wanneer Oostenrijk zijn leger naar de grenzen gezonden had en niet voor Duitse druk gewicht was, dan hadden er stromen bloed gevloeid, maar de *Anschluss* zou net zo goed een feit geworden zijn. En wanneer Duitsland Nederland ooit zou willen inlijven, dan zou dat ook met de sterkst opgevoerde bewapening niet tegen te houden zijn. "Nu ga men niet filosoferen dat Engeland dat nooit toe zou laten en als wij de eerste stoot op kunnen vangen, ons ter hulp zou snellen." Engeland had dat bij Abessynië en Oostenrijk niet gedaan en zou ook Nederland aan zijn lot overlaten. "De beschermers der kleine naties is dat alleen, als het in eigen kraam te pas komt."³⁴⁰ Nu moge dit laatste op zichzelf juist zijn, De Visser verzuimde nog een stap verder te gaan en de vraag te stellen, of het niet in de lijn der Britse buitenlandse politiek lag om bij een aanval van Duitsland op een der Lage Landen te hulp te komen. Had hij dat wel gedaan, dan was hij tot een fundamenteel tegenovergestelde conclusie gekomen. Nu kon hij menen dat behalve principiële ook praktische argumenten vóór de Nederlandse ontwapening pleitten.

4.5.6. Het einde van Tsjecho-Slowakije.

Dat na Oostenrijk Tsjecho-Slowakije met de expansiezucht van nazi-Duitsland te maken zou krijgen, was voor iedere belangstellende tijdgenoot duidelijk. Nauwelijks twee weken na de ontknoping van het Oostenrijkse drama besteedde Gorselink in een commentaar aandacht aan de positie van de Sudeten-Duitsers. In zijn retorische vraag: "Is dan de huidige grens, die scheiding maakt tussen Duitsers en Duitsers zo heilig, dat daarvoor een nieuw bloedbad moet worden aangericht?", lag het ontkennende antwoord besloten.³⁴¹ Dat betekende dat Gorselink de grieven van de Sudeten-Duitse minderheid in principe als gerechtvaardigd erkende en bovendien meende, dat Hitlers politiek er slechts op gericht was, alle Duitsers "*heim ins Reich*" te brengen. Ook uit een volgend commentaar bleek dat duidelijk: Gorselink zei niet warm te kunnen lopen voor de "ethnografische lappendeken" die Tsjecho-Slowakije nu eenmaal was en het de dwaasheid gekroond te achten een Europese oorlog te ontketenen "met het doel 3 1/2 miljoen mensen (de Sudeten-Duitsers, HJL) te dwingen om in een land te wonen, waarvoor ze niet het minste gevoelen." Ook hij wees op Versailles als de wortel van alle kwaad: "Is het geen misdadige fictie, dat de democratische staten van Europa geroe-

pen zouden zijn de dwaasheden en onrechtvaardigheden van Versailles tot elke prijs in stand te houden?"³⁴²

Vanuit deze overtuiging beoordeelde Gorselink ook de situatie toen in september 1938 de spanningen rond Tsjecho-Slowakije een hoogtepunt bereikten. Voor Chamberlains "bemiddelingspogingen", die er op neerkwamen dat hij Hitler door onderhandelingen datgene wilde geven, wat deze anders door geweld zei te zullen nemen, had hij grote bewondering. Half september schreef hij dat de wereld zich gelukkig mocht prijzen, dat op dat moment niet Eden, maar Chamberlain Brits regeringsleider was en geëxalteerd riep hij uit: "Geen wereldoorlog om het monsterverdrag van Versailles kunstmatig in het leven te kunnen houden!"³⁴³ Een week later combineerde Gorselink zijn grote waardering voor Chamberlain met een veroordeling als "oorlogshiters" van degenen die op een hardere houding tegenover Hitler-Duitsland aandrongen.³⁴⁴

Moet Gorselinks visie op de Tsjecho-Slowaakse crisis zonder meer als die van de CDU beschouwd worden, of vielen er ook andere geluiden te beluisteren? Vermelding verdient het feit, dat Gorselinks commentaar van 24 september het laatste was dat hij in 1938 zou schrijven; een mogelijke verklaring voor zijn verdere stilzwijgen zal hieronder nog gegeven worden. Gorselinks rol als beoordelaar van de internationale ontwikkelingen werd in eerste instantie overgenomen door Van Houten, die duidelijk andere accenten legde. Op een moment dat de crisis nog niet bezworen was en het gevaar van een Europese oorlog dus nog volop aanwezig was, schreef hij dat Versailles *niet* de diepste oorzaak van de onrust was. Het ging Duitsland bij zijn agitatie tegen Tsjecho-Slowakije namelijk niet om het teniet doen van Versailles, maar om een overheersende positie in Europa, ja, in de wereld; om dat doel te bereiken was het bereid elk middel te aanvaarden. Van Houten gaf hier blijk van een opvallend goed inzicht in Hitlers plannen.³⁴⁵ "De Roemeense olie en granen, de grondstoffen van de Balkan zijn oorzaak van de *Drang nach Osten* en moeten Duitsland onafhankelijk maken van overzeese invoer. Als dát is bereikt, zal het zijn wil aan het Westen kunnen opleggen."³⁴⁶

Deze realistische inschatting van Hitlers agressieve bedoelingen bracht echter geen verandering in Van Houtens standpunt, dat op godsdienstige gronden van gewapend verzet hiertegen geen sprake kon zijn. Hij schreef te bidden dat Chamberlains pogingen de vrede te bewaren zouden slagen. Wel sprak hij begrip uit voor degenen die onder deze omstandigheden Duitsland gewapenderhand wilden weerstaan, omdat het ging om een bedreiging van de democratie en de menselijkheid. Hoewel het niet gemakkelijk en aangenaam was aan het ontwapeningsstandpunt vast te houden moest dat toch, omdat oorlog zonde was. "Het Christendom is niet gemakkelijk en niet aangenaam, naar den mens gesproken."³⁴⁷

Ook de beschouwingen van CDU-zijde nadat de Tsjecho-Slowaakse crisis door het akkoord van München "opgelost" was, ademen over het algemeen een andere sfeer dan Gorselinks commentaren. Inne de Jong

legde grote nadruk op de "wereldhistorische daad" van het Tsjechische volk en zijn president Benesj, die zijn troepen uit het Sudeten-land teruggetrokken had, terwijl van onderdrukking van de Sudeten-Duitse minderheid geen sprake was. Hitler en de leider van de Sudeten-Duitsers Henlein waren helemaal niet geïnteresseerd in een oplossing. "Hun enige bedoeling was de inlijving van het rijke land, dat in geen eeuwen tot het Duitse Rijk had behoord." De Tsjechen hadden liever onrecht willen lijden dan de wereld in de grotere ongerechtigheid van een oorlog te willen storten - ook De Jong bleef dus gewapend verzet tegen Hitler-Duitsland afwijzen. Hoewel hij Chamberlain dankbaar was voor zijn inzet voor het behoud van de vrede, wees hij het gejuich rond diens persoon af. Er viel niets te juichen, want het verdrag van München was "een capitulatie uit eigenbelang voor het monsterachtige geweld van het Derde Rijk."³⁴⁸

In dezelfde geest schreef Jan Janze zijn artikel onder de titel "Na de smadelijke nederlaag van het recht." Meer nog dan De Jong legde hij de nadruk op het element van eigenbelang in de Britse politiek; in München had het recht van de sterkste gezegevierd. Janze trok een zelfde conclusie uit de Tsjecho-Slowaakse gebeurtenissen als M. de Visser een half jaar eerder uit de Oostenrijkse, namelijk dat Nederland, als het er op aankwam, aan zijn lot overgelaten zou worden. Een stelsel van militaire bondgenootschappen, zoals Tsjecho-Slowakije dat had, zou niet baten, want gebleken was dat men met behulp van zijn bondgenoten op de knieën gedwongen kon worden. Als alternatieve mogelijkheid wees Janze op de versterking van de geestelijke en zedelijke weerbaarheid van het volk³⁴⁹ - wat hij daar onder verstond hebben we in een vorige paragraaf gezien.

Ten slotte dient nog de terugblik van partijvoorzitter Van der Brug op de dagen van internationale spanning vermeld te worden. Hij signaleerde de in verband daarmee geuite veronderstelling, dat binnenkort nog slechts de keuze viel te maken tussen wereldoorlog en werelddictatuur, maar Van der Brug wees dit dilemma af; de CDU zou uit hoofde van haar beginsel zich ertegen moeten blijven verzetten. "Wij blijven geloven, dat de toekomst niet is aan oorlog of dictatuur, doch aan God, ook al weten wij niet langs welke diepe wegen Gods leiding met de geschiedenis zal gaan." Dat betekende niet, dat daarmee alle problemen opgelost waren; de houding van de CDU zou gekenmerkt moeten worden door een zwaar verantwoordelijkheidsgevoel. Van der Brug wees nogmaals "met alle beslistheid" de keuze tussen wereldoorlog en werelddictatuur af en meende dat er een "uitnemender" weg was: "De weg van Gods Recht en Gerechtigheid."³⁵⁰ Geconstateerd kan worden, dat Van der Brug hier terugviel op een a-politieke redenering hetgeen we eerder als een van de grondtrekken van het ontwapeningsstandpunt van de CDU aangewezen hebben.

Hoewel er dus duidelijke nuances waren in de reacties van de CDU-voormannen op de gebeurtenissen van september 1938, waren allen toch van mening dat de CDU aan haar ontwapeningsstandpunt moest vasthou-

den. Ook nadien verschenen er in de CDU-periodieken geen bijdragen waarin uit "München" de conclusie getrokken werd, dat dat standpunt opgegeven moest worden. Maar werd er binnenskamers in de CDU dan geen discussie gevoerd over het door Van der Brug afgewezen dilemma tussen wereldoorlog en werelddictatuur, dat zich zo duidelijk leek op te dringen? Om die vraag te kunnen beantwoorden dienen we ons eerst te wenden tot de reactie op de Tsjecho-Slowaakse crisis in de kring van Kerk en Vrede.

Daar had de brief die Karl Barth op 19 september aan de Praagse theoloog prof. Hromadka geschreven had en waarvan gedeelten via de *Prager Presse* in de wereldpers gekomen waren, voor grote beroering gezorgd. In deze brief bezwoer Barth de Tsjechen niet toe te geven aan de Duitse eisen en, indien nodig, zich gewapenderhand tegen Hitler te verzetten. Opzien baarde vooral het feit dat hij dit laatste uitdrukkelijk in godsdienstige termen deed. "Ieder Tsjechische soldaat, die dan strijdt en lijdt, zal dat voor ons, - en, ik zeg het vandaag zonder voorbehoud: ook voor de kerk van Jezus Christus doen, die in de atmosfeer van Hitler en Mussolini slechts óf belachelijk kan worden óf aan de uitroeiing worden overgegeven."³⁵¹ Omdat dit standpunt haaks op dat van Kerk en Vrede stond en omdat Barths brief nog niet in z'n geheel bekend was, vroeg het Kerk en Vrede-lid ds. G.J. Derksen Barth om nadere toelichting. In zijn op 26 oktober gedateerde antwoord bevestigde Barth zijn brief aan Hromadka. Alleen moest hij constateren, dat hij de wil tot verzet te hoog aangeslagen had. "Praag is niet standvastig gebleven en Londen en Parijs zijn niet weer standvastig geworden. ... Wij zullen er allen voor moeten boeten, dat dat weerstandsvermogen niet groter is geweest."³⁵²

Binnen Kerk en Vrede vond Barths zienswijze vooral weerklank bij degenen die zich als zijn leerlingen beschouwden, in de eerste plaats bij het hervormde theologen-echtpaar Dirk Tromp en Annie Tromp-de Jong.³⁵³ Barths brief was voor het echtpaar Tromp aanleiding aan Buskes het idee voor te leggen van een samenspreking tussen de Kerk en Vredeleden die zich op Barths standpunt stelden en een vertegenwoordiging van het hoofdbestuur.³⁵⁴ Of een dergelijke samenspreking ook plaatsgevonden heeft, is niet duidelijk, maar in ieder geval kwam het tot een vergadering van "bezwaarden ten aanzien van de tendenties, het woord naar buiten en binnen van Kerk en Vrede",³⁵⁵ waaraan - naast het echtpaar Tromp - onder anderen deelgenomen werd door de Hersteld Verband-predikanten K.H. Kroon, J. Diepersloot, B.A. Venemans en P.G. van den Hooff.³⁵⁶

Inmiddels had mevr. Tromp nog grotere duidelijkheid van Barth trachten te verkrijgen door hem een aantal specifieke vragen over de vereniging Kerk en Vrede voor te leggen. Diens antwoord liet inderdaad niets aan duidelijkheid te wensen over. "Wanneer het programma van 'Kerk en Vrede' in den zin van een kerkelijke *Bejahung* van een onvoorwaardelijk Pacifisme moest verstaan worden, dan was het in theologisch opzicht van 't begin af onjuist. De Kerk kan het Gebod Gods met geen enkel principe,

met geen enkel 'isme' identificeren, zoo min met het Pacifisme als met het militarisme." Volgens Barth zou de kerk moeten zeggen "dat er iets is dat erger is dan sterven en dan doden: het vrijwillig beamen van de schande van de heerschappij van den Antichrist."³⁵⁷ In dit licht is het begrijpelijk dat het tot een breuk tussen het hoofdbestuur, dat op het oude standpunt was blijven staan, en de Barthiaanse "bezwaarden" moest komen: van hen bedankten in de daaropvolgende periode in ieder geval het echtpaar Tromp,³⁵⁸ K.H. Kroon,³⁵⁹ P.G. van den Hooff³⁶⁰ en B.A. Venemans.³⁶¹

Niet alle "Barthianen" in Kerk en Vrede gingen echter met dit standpunt van hun leermeester mee, want Buskes, diepgaand beïnvloed door Barth, was als eindredacteur van *Kerk en Vrede* de voornaamste bestrijder ervan. In een eerste reactie meende hij dat Barth zich in zijn brief aan Hromadka schuldig gemaakt had aan eufemistisch woordgebruik. "Barth had moeten zeggen: iedere Tsjechische soldaat, die schiet en hakt en bommen werpt, zal het voor Jezus' kerk doen." Buskes wees dit af, "want het wil er bij ons niet in - om Christus' wil - dat men het voeren van een oorlog zonder voorbehoud mag identificeren met een lijden en strijden voor Jezus' kerk." Wel gaf Buskes toe, staande voor het dilemma van onderwerping aan de dictatuur van Hitler of oorlogvoering, geen politieke uitweg meer te zien; alleen de eschatologie zou nog uitkomst bieden. "Hier blijft ons niets anders over - ik zeg dit niet gemakkelijk en ik zou wel willen, dat ik nog iets anders kon zeggen - dan het gebed: Kom, Heere Jezus."³⁶²

In reactie op Barths brief aan mevr. Tromp gaf Buskes als zijn mening, dat deze daarin het dilemma niet juist omschreef. "Het alternatief is: oorlogvoeren of de dictatuur ondergaan. Een oorlog is vreeselijk, maar de dictatuur is al even vreeselijk. Het verschil is echter, dat ik aan den oorlog vrijwillig en actief deelneem, terwijl ik de dictatuur tegen mijn wil onderga en mij innerlijk en voor zoover mogelijk ook uiterlijk tegen de dictatuur verzet." De keuze zou dan ook op het laatste moeten vallen.³⁶³

Deze ontwikkelingen in en rond Kerk en Vrede zijn enigszins uitvoerig weergegeven, omdat zij de achtergrond vormden voor de meningsvorming ook in de CDU. Het lijkt uitgesloten dat deze discussie geheel buiten de CDU omgegaan is, al was het alleen maar door de vooraanstaande plaats die enkele hoofdrolspelers erin - mevr. Tromp en ds. Buskes - in de partij innamen. Naar buiten toe bleek echter niets van een discussie in de partij. In *De Christen-Democraat* werd de naam van Barth zelfs niet eens genoemd, totdat Van der Brug vele maanden later diens *De Kerk en het "Derde Rijk"* besprak. Pas toen kon aan het verder niet geïnformeerde CDU-lid duidelijk worden dat Barth van mening was, dat de kerk zich vóór het gewapend verzet tegen het voortschrijdend geweld van het nationaal-socialisme moest uitspreken. "Een uitspraak, waarover ook hier te lande reeds veel gesproken en gestreden is. Waar wij in een boek-

bespreking niet verder op ingaan", voegde Van der Brug hieraan toe³⁶⁴ - terwijl de partij er nota bene volkomen over gezwegen had!

Er was voor de CDU alle aanleiding geweest om zich in verband met de Tsjecho-Slowaakse gebeurtenissen op haar standpunt te bezinnen, want mevr. Tromp had bij de redactie van *De Christen-Democraat* fel geprotesteerd tegen de buitenlandse commentaren van Gorselink in de nummers van 17 en 24 september.³⁶⁵ Vooral diens voorstelling van zaken dat aan Tsjecho-Slowakije eigenlijk niets verspeeld was en dat God gedankt moest worden voor de oplossing van Chamberlain vond zij meer dan treurig; dit getuigde haars inziens "van een absolute verblindheid voor wat er feitelijk gaande was". Dat de oorlog door toe te geven aan chantage gewoon "afgekocht" was, kwam bij Gorselink blijkbaar op de laatste plaats.

Terloops zij hier opgemerkt dat mevr. Tromps harde kritiek waarschijnlijk de achtergrond gevormd heeft van Gorselinks zwijgen na 24 september. Over Van Houtens artikel zei mevr. Tromp dat hij daarin door een soort synthese van standpunten ieder het zijne trachtte te geven - mogelijk moet het inderdaad gezien worden als een poging van hem om de opkomende tegenstellingen in de kiem te smoren. Inne de Jongs artikel had zij uitstekend gevonden. Maar het geheel overziende moest zij concluderen dat de CDU-leiding erg onklaar en verward was. Vandaar haar voorstel aan Buskes ook een van de leidende figuren uit de partij - Van der Brug, eventueel Van Houten - bij de bespreking in Kerk en Vrede te betrekken,³⁶⁶ een suggestie, waaraan blijkbaar geen gevolg gegeven is.

Als de CDU-leiding al gemeend had dat mevr. Tromps brief onvolgende reden was om het ontwapeningsstandpunt principieel ter discussie te stellen, dan had zij die reden kunnen vinden in het schrijven dat Buskes op 15 november 1938 richtte aan J. Coenraads, die na Posthuma's Kamerverkiezing opnieuw het partijsecretariaat op zich genomen had. Ook Buskes had ernstige bezwaren tegen de beide laatste artikelen van Gorselink, die hij overigens zeer waardeerde. Zijns inziens zat daar achter de vrees: als er maar geen oorlog komt! "Alsof een vrede zonder recht niet even vreselijk kan zijn als een oorlog." Zijn bezwaren tegen de visie van de partij kon Buskes het best illustreren aan de hand van het artikel van Van der Brug, waarin deze als zijn mening gaf, dat de CDU zich moest verzetten tegen de probleemstelling: werelddictatuur of wereldoorlog. Maar volgens Buskes was dit wel de probleemstelling: langs de weg van "München" kwam men bij de werelddictatuur terecht en als de democratische landen zich tegen Hitler verzetten, dreigde de wereldoorlog. Wanneer Van der Brug dan, ter ontcoming aan het dilemma, wees op de weg van Gods gerechtigheid, moest Buskes hem antwoorden: "*Dit is geen politiek meer. Dit is preken! ... Nationale ontwapening is geen politieke mogelijkheid meer.*" Als de CDU eerlijk was, dan zou zij moeten zeggen, dat haar politieke schema's niet meer op de tegenwoordige tijd pasten en dat zij politiek geen mogelijkheden meer zag. "Indien de C.D.U. inderdaad blijft spreken, gelijk zij de laatste weken deed, dan wordt het mij

moelijk, haar te dragen en te steunen." Buskes' persoonlijke houding was overigens niet veranderd: "Ik ben christen-antimilitarist en hoop dat te blijven."³⁶⁷

Meer dan de andere vooraanstaande CDU-ers worstelde Buskes met de vraag welke opstelling gekozen moest worden tegenover de voortgaande agressie van nazi-Duitsland. Dat die agressie bestond en dat vroeg of laat ook Nederland daarvan het slachtoffer zou worden, daaraan twijfelde hij niet. "Indien de wereld op den in München ingeslagen weg voortgaat, wordt Europa één groot concentratiekamp", had hij in zijn eerste reactie op Barths brief aan Hromadka al geschreven, en: "Met Hitler valt niet te praten. Hij voert zijn program uit. Hij wijkt alleen voor overmacht. Hij gaat alleen opzij voor geweld."³⁶⁸ Niettemin hield Buskes aan zijn christelijk-antimilitaristische standpunt vast, al moest hij toegeven geen politieke oplossing meer te zien.

Ook Van Houten was zich, blijkens zijn artikel, bewust van de bedreiging van geheel Europa door Hitler-Duitsland, maar van een werkelijke worsteling met het dilemma blijkt bij hem weinig. En moet Gorselinks nadruk op het kunstmatige van de Tsjecho-Slowaakse staat en zijn overtuiging, dat het Hitler er slechts om ging, alle Duitsers "*heim ins Reich*" te brengen, niet gezien worden als een poging het bestaan van het dilemma te ontkennen? Als aan de gerechtvaardigde verlangens van Hitler voldaan zou zijn, zou deze zijns inziens geen territoriale ambities meer hebben en bestond het vraagstuk: dictatuur of oorlog niet meer. Dergelijke opvattingen droegen ertoe bij, dat het niet tot een fundamentele discussie kwam in de CDU, hoewel Buskes het probleem in al zijn scherp-te aan het bestuur voorgelegd had. De CDU zou nog een klein jaar met haar ontwapeningsstandpunt in het oude spoor voortgaan.

Dat bleek ook uit de reactie van de CDU op de bezetting door Duitsland van de nog niet geannexeerde Tsjechische gebieden in maart 1939. Volkomen in de lijn van de tot dan toe door de CDU aangenomen houding was de les die Gorselink, sinds 1 januari weer als commentator optredend, trok, namelijk dat de bewapening van de kleine landen zinloos was. Ondanks de aangegane verplichtingen waren Engeland en Frankrijk niet bereid gebleken Tsjecho-Slowakije te hulp te komen. Gorselink verweet hun dit overigens niet, want welk recht hadden zij om, nu de Volkenbond onmachtig geworden was, zich als politieagent van Europa op te werpen? Toch leidde deze bezetting wel tot een bepaalde verandering in Gorselinks inzichten, en wel met betrekking tot Hitlers bedoelingen: hij constateerde dat Duitsland door banale landhonger bezield was.³⁶⁹ In een later artikel gaf Gorselink zelfs in alle duidelijkheid toe dat zijn inzicht radicaal gewijzigd was. In de dagen van "München" was hij zo naïef geweest te geloven, dat het de Duitse politici werkelijk om het groot-Duitse ideaal te doen was, maar door de inlijving van de Tsjechische gebieden was hij dit geloof volkomen kwijtgeraakt.³⁷⁰ Hierdoor moest nu ook Gorselink het

bestaan van het dilemma tussen dictatuur en oorlog erkennen, maar ook bij hem leidde dit niet tot het opgeven van het ontwapeningsstandpunt.

4.6. Het ontwapeningsstandpunt ter discussie.

Eind september 1939 - de nieuwe Europese oorlog was een maand tevoren met de Duitse aanval op Polen begonnen - verscheen in *De Christen-Democraat* een ingezonden artikel van H.M. van Randwijk.³⁷¹ Aanleiding tot zijn schrijven was het artikel, twee weken eerder in het blad verschenen, van de al vaker genoemde Groninger B. Mulder. Daarin wenste deze de uitspraak van Chamberlain, dat de verantwoordelijkheid voor de oorlog ten volle bij Hitler rustte, te nuanceren. Volgens Mulder woonden de geestelijke ouders van Hitler in Engeland en Frankrijk, want deze landen hadden hun belofte om zelf ook te ontwapenen verzaakt en daardoor de kans op een werkelijke vrede voorbij laten gaan. "Thans wordt de rekening gepresenteerd. Want majesteitelijk schrijft de Gerechtigheid door de wereldhistorie."³⁷² Tegen deze voorstelling van zaken protesteerde Van Randwijk scherp: "Zelfs het poëtisch omhulsel en de hoofdletter G. verbergen mijns inziens niet de schrikbarende en onchristelijke nonsens van deze woorden in dit verband." Mulders beeld van de nu uitgebroken oorlog was volstrekt onjuist. "Nooit werd een oorlog begonnen met zoveel verantwoordelijkheidsbesef, nooit ging aan een oorlog een zo eindeloze reeks pogingen tot voorkoming vooraf, ... , nooit gold haar doelstelling zo algemeen het belang van allen als nu."³⁷³

Van Randwijks artikel was intussen meer dan een bestrijding van Mulders visie, het was een oproep aan de CDU om zich op haar ontwapeningsstandpunt te bezinnen. Hoewel Van Randwijk niet duidelijk uitsprak dat dat standpunt opgegeven moest worden, ging zijn betoog wel in die richting. Een belangrijk element daarin vormde de bedreiging van de Europese cultuur door nazi-Duitsland. "Deze cultuur, met alle fouten, gebreken, schanddaden, onrechtvaardigheden en weet ik hoeveel slechts meer, is me duizendmaal liever dan de heerschappij van de jungle-moraal, waarin de geest wordt verraden, de kerk wordt gemuilkorfd en de mens in de mens wordt ontkend, vervolgd, gemarteld of vergiftigd." Hij vroeg zich af of het Nederlandse volk nog wel een andere keuze had dan bewapening, waarbij men zich dan zo reëel mogelijk het lot van het arme Tsjechische volk moest voorstellen; was het slagveld wel verschrikkelijker? In de CDU zou het oorlogsvraagstuk besproken moeten worden met een nieuwe ernst en een nieuwe onbevangenheid, "en zonder die irriterende eigengereide houding van 'wij-weten-'t-al, ons-standpunt-staat-tevoren-reeds-vast.'" Die zou plaats moeten maken voor een deemoedig besef, dat gehoorzaamheid aan God niet bepaald werd door een partijprogrammapunt, "maar door de eis van God in een telkens wisselende concrete situatie."³⁷⁴

Hendrik Mattheüs van Randwijk had als protestants-christelijk auteur vooral naam gemaakt met zijn in 1936 verschenen "crisis-roman" *Burgers in nood*. Daarin had hij, aan de hand van de belevenissen van één persoon, de massale werkloosheid van de jaren dertig aan de kaak gesteld. Deze roman had Van Randwijk ook in aanraking gebracht met Buskes, die hem, onderwijzer van beroep, nog in 1936 een baan bezorgde aan een volksschool in de Amsterdamse Jordaan, waarvan hij al spoedig hoofd werd. Van Randwijk was van gereformeerde huize, maar was al vroeg zeer kritisch komen te staan tegenover de traditionele antirevolutionaire en gereformeerde opvattingen. Eerst in Amsterdam, opgenomen in de vriendenkring rond Buskes, had hij zich bij het Hersteld Verband en bij de CDU aangesloten.³⁷⁵ In de CDU trad Van Randwijk niet bijzonder op de voorgrond, al sprak hij soms voor vergaderingen van CDU-afdelingen.³⁷⁶

Van Randwijk had zich zeer diepgaand met de theologie van Karl Barth beziggehouden; volgens Buskes was hij er "tot in het klokhuis van zijn hart" door geraakt.³⁷⁷ Ook Van Randwijk had enige tijd het ontwapeningsstandpunt van de CDU aangehangen, getuige zijn optreden op een grote samenkomst van de CDU tegen de defensieplannen van de regering in oktober 1937.³⁷⁸ Mogelijk heeft Barths opstelling in de crisis van september 1938 hem daarvan terug doen komen. In ieder geval bespeurde Schurer, tot dezelfde vriendenkring behorend, Barths invloed in Van Randwijks ingezonden artikel. "Dat stukje leek me echt een klodder Barthiaans residu", schreef hij aan Buskes. Als geheel was Schurers reactie cynisch, onder meer omdat Van Randwijk zich tot dan toe weinig aan de CDU gelegen had laten liggen; te elfder ure zou hem het lot van de CDU nu ter harte gaan. "Hij wil de Duitsers uitroeien; niet prettig voor de lui."³⁷⁹

Anderen in de CDU waren geneigd Van Randwijks artikel serieuzer te nemen, wat nog niet betekende dat het algemene instemming vond. Integendeel. Dat Mulder zich tegen Van Randwijk zou keren lag voor de hand. Door de nu uitgebroken oorlog niet alleen aanvaardbaar, maar ook in aller belang te achten, maakte Van Randwijk zijns inziens de oude fout: alleen deze oorlog nog, maar daarna nooit meer. Ook deze oorlog zou niets oplossen, doch slechts nieuwe problemen opleveren, zelfs als Hitler overwonnen werd. Dit was de ook in Kerk en Vrede gehanteerde redenering, dat oorlog op korte termijn wel een oplossing kon lijken, maar dat op lange termijn nooit was. Mulder had de indruk dat Van Randwijk bij deelname aan deze oorlog het gevoel zou hebben deelnemer te zijn aan een heilige kruistocht.³⁸⁰

Ook Gorselink bestreed Van Randwijks opvatting. Een belangrijk bezwaar daartegen was zijns inziens dat de internationale politieke constellatie niet doorzichtig was, waardoor partijkiezen in het conflict uiterst gevaarlijk zou zijn. Hij demonstreerde dit aan de hand van de positie van de Sovjet-Unie, die plotseling bondgenoot van Duitsland geworden was, en achtte het niet onmogelijk dat Italië en Japan ook nog

van front zouden wisselen. "Als we ons op dit glibberig pad begeven, als we partijkiezen *Christenplicht* gaan achten, ... dan is de kans groot, dat we straks tot de pijnlijke conclusie komen, dat we *verkeerd* hebben gekozen." Verder hield hij Van Randwijk de consequenties van zijn standpunt voor: Nederland zou aan de zijde van de Geallieerden aan de strijd tegen Duitsland deel moeten gaan nemen, en, als de Nederlandse regering daartoe niet bereid zou zijn, zou de consequentie moeten zijn: dienst nemen in het Franse vreemdelingenlegioen.³⁸¹ Moet dit een niet erg principiële weerlegging van Van Randwijk geacht worden, in een volgend artikel van Gorselink kwamen de beginselen weer om de hoek kijken, of, anders gezegd, viel hij terug op een a-politiek standpunt. Tegenover de oorlogsdemon zou slechts één houding passen: "Ga achter mij!" Men kon dit simplistisch noemen. "Doch er blijven dingen, die de wijzen en verstandigen verborgen, doch de kinderkens geopenbaard (zijn)."³⁸²

Dit laatste was ook de teneur van het artikel van ds. C.W. Coolsma, hervormd gevangenispredikant te Groningen, die tot de nauwe geestverwanten van Hilbrandt Boschma behoorde. Tegenover Van Randwijks zienswijze plaatste hij hetgeen Boschma in *Licht en Liefde* geschreven had, namelijk dat het "een laffe en karakterloze gemeenplaats" was te zeggen, dat ook het vraagstuk van oorlog en vrede een moeilijk en gecompliceerd probleem was. Het tegendeel was volgens Boschma het geval: "Al die gecompliceerdheid is tenslotte terug te leiden tot de eenvoudige vraag, of wij mensen overtuigd zijn, dat we elkaar mogen doodslaan, of dat we overtuigd zijn, dat we zulks *niet* mogen doen." Coolsma sloot zich hier volledig bij aan. "De aantrekkelijke frisheid onzer beweging ligt mijns inziens grotendeels hierin, dat wij simplistisch durven zijn, omdat wij in navolging van Christus niet anders dan simplistisch kunnen zijn."³⁸³

Deze argumenten hadden Van Randwijk niet overtuigd, zoals bleek uit een tweede ingezonden stuk van zijn hand. Hij meende dat men in de reacties niet op de kern van zijn betoog was ingegaan en dat men hem dingen had laten zeggen, die hij niet gezegd had. Wat dat laatste betreft keerde hij zich vooral tegen Gorselink. Nergens had hij aangestuurd op het opgeven van de politieke neutraliteit van Nederland, of deelname aan de oorlog een Gode welgevallig werk genoemd. Niet hij schermde met Gods wil, maar Gorselink deed dat. "Ik zou G. willen vragen of ... het geen tijd wordt nationale ontwapening als 'eis van God' te laten varen." Van Randwijk waardeerde het motief van het vreemdelingenlegioen in de poëzie van Slauerhoff, maar in een zakelijke discussie detoneerde het.

In het tweede deel van zijn betoog gaf Van Randwijk nogmaals zijn visie. Opnieuw schetste hij het verderfelijke karakter van het Derde Rijk, dat tot vestiging van zijn heerschappij in Europa allereerst de kleine en zwakke staten tot slachtoffer maakte. "*Wat hen vandaag overkomt kan morgen ons gebeuren! Wat doen wij dan?*" Van Randwijk zei zich het

standpunt dat militaire weerloosheid voor de Christen geboden was voor te kunnen stellen en er graag over te willen spreken, maar dat werd dan een theologisch en kerkelijk, en geen politiek gesprek. De CDU was echter een politieke partij, en nationale ontwapening een politiek probleem.³⁸⁴ Daarmee was Van Randwijk uitgekomen bij de vraag die Buskes al in november 1938 aan het CDU-bestuur voorgelegd had, zij het met dit essentiële verschil, dat Buskes er uitdrukkelijk bij gezegd had christen-antimilitarist te willen blijven, terwijl Van Randwijk neigde naar het opgeven van het ontwapeningsstandpunt, al zei hij dit niet met zoveel woorden.

Principiële bijval voor Van Randwijk kwam er slechts van A. Tromp-de Jong. Zoals gebleken is had zij al sinds "München" problemen met het partijstandpunt en had zij haar lidmaatschap van Kerk en Vrede opgezegd. Het uitbreken van de oorlog en het stemmen van de CDU-fractie tegen de gelden voor militaire maatregelen begin september³⁸⁵ waren voor haar aanleiding haar afscheid van de partij aan te kondigen. Aan Van der Brug schreef zij, dat haar angst dat Engeland weer toe zou geven groter geweest was dan haar angst voor oorlog. Zij wenste de motieven van Engeland en Frankrijk niet te idealiseren, maar uit hun optreden zou ook iets blijken van het verlangen, dat niet geweld, maar recht en vrijheid en vrede zouden domineren. Tegenover nazi-Duitsland zouden er slechts twee mogelijkheden zijn: de opgedrongen oorlog aanvaarden of het martyrium. "Mijns inziens kan alleen de kerk het martyrium aanvaarden. Maar in de politiek kan dat niet, de staat kan dat niet." Alleen als deze kwestie in de CDU aan de orde gesteld werd en als zou blijken dat zij hierin niet alleen stond, meende mevr. Tromp lid te kunnen blijven.³⁸⁶ Van der Brug had haar daarop verzekerd, dat het vraagstuk in de leiding al aan de orde was en ook in de partij besproken zou worden en haar gevraagd haar bedanken op te schorten.³⁸⁷

In de door Van Randwijk ontketende discussie keerde mevr. Tromp zich tegen de opvatting, dat de principiële mensen vóór handhaving van het ontwapeningsstandpunt waren en "de mensen van het geven en nemen" voor loslating zouden pleiten. De laatsten waren er met de eersten van overtuigd dat oorlogvoeren zonde was, maar geloofden tevens dat onder deze omstandigheden niet oorlog voeren groter zonde was.³⁸⁸ De opvatting dat oorlog onder alle omstandigheden afgewezen moest worden, had zij persoonlijk ervaren als "een wegvluichten uit de beslissing naar de veiligheid van het steeds geldende principe." Die principes zouden wel eens kunnen blijken "de andere goden voor Gods aangezicht" te zijn. Desnoods zou de CDU haar opdracht ook tegen het jaren volgehouden antimilitarisme in moeten volbrengen, want de beginselverklaring sprak van het luisteren naar wat God in elke concrete situatie van de mens vraagt.³⁸⁹

Hiermee hadden verschillende vooraanstaande CDU-ers op persoonlijke titel stelling genomen in de discussie, maar van belang was uiteraard ook

welk standpunt de partijleiding in engere zin zou innemen. Die leiding was er tot Van Randwijks artikel klaarblijkelijk op uit geweest een openlijke discussie in de partij over het ontwapeningsstandpunt te voorkomen, hoewel daar zeker vanaf september 1938 en de daarmee verband houdende kritiek van mevr. Tromp en ds. Buskes alle aanleiding toe was. Uit Van der Brugs antwoord op de brief van mevr. Tromp, waarin deze haar bedanken als lid aankondigde, valt op te maken dat er intern wel over het vraagstuk nagedacht werd, maar naar buiten toe was hiervan niets gebleken. Door dit artikel was de leiding nu gedwongen zich openlijk uit te spreken.

Daarmee belastte zich Van Houten in een tweetal artikelen onder de kop "Bezinning". Van Houten constateerde dat er twee groepen in de partij bestonden: de ene groep wilde vasthouden aan de eis van nationale ontwapening, terwijl de andere de nationale bewapening wilde aanvaarden als het kleinere kwaad, gezien de agressie van nationaal-socialisme en communisme. Van Houten maakte geen duidelijke keuze voor een van beide, maar schetste de positie van nog een derde groep, die waarschijnlijk met zijn eigen standpunt overeen kwam. Het ging daarbij om hen, die tot dan toe nationale ontwapening aanvaard hadden, "omdat zij in de CDU de enige Christelijke partij zien, die antikapitalistisch is en een waarlijk sociale politiek voorstaat." Van Houten benadrukte nu, dat er voor al deze groepen ruimte in de CDU moest zijn. De CDU had zich nooit op het standpunt van de persoonlijke dienstweigering gesteld; vele CDU-ers waren met de mobilisatie opgekomen. Als de CDU een gezelschap van enkel persoonlijke dienstweigeraars was, zou zij als politieke partij afgedaan hebben. Maar betekende dat niet, dat met het programmapunt: nationale ontwapening een eis gesteld werd, die voor verreweg de meesten van de leden een te zware last bleek? Nationale ontwapening was voor de CDU middel om tot het doel: internationale ontwapening te komen. Was dat *middel* wel eis van het christelijk geweten?³⁹⁰ De politicus Van Houten was zo verstandig aan zijn standpunt de vorm van vragen te geven, maar duidelijk was, dat hij neigde naar het opgeven van het ontwapeningsstandpunt.

Dat bleek ook uit Van Houtens tweede artikel, waarin hij nog een opvallend argument introduceerde, door de vraag te stellen: "Heeft de C.D.U. niet een taak tegenover armoede en verdrukking van zo grote betekenis, dat zij terwille van het programpunt nationale ontwapening haar bestaansmogelijkheid niet op 't spel mag zetten?" Dat laatste zou namelijk dreigen wanneer de regering de partij, die in mobilisatietijd aan haar ontwapeningsstandpunt vasthield, tot een voor ambtenaren verboden organisatie zou verklaren. Van Houten verwees hierbij naar de ministeriële beschikking van september 1939, volgens welke het ontvangen van *De Christen-Democraat* (naast andere bladen) in kazernes en legerplaatsen verboden was. Een jaar tevoren was Kerk en Vrede al tot een voor ambtenaren verboden vereniging verklaard. Als de staat van beleg af-

gekondigd werd, zou de militaire overheid het verschijnen van het blad geheel kunnen verbieden, evenals partijvergaderingen. Opnieuw formuleerde Van Houten niet ronduit: hij kon zich het standpunt voorstellen van degenen die meenden, dat "de breder en belangrijker taak" van de partij niet onmogelijk gemaakt mocht worden door te grote nadruk op een onderdeel, "door ons al te sterk vast te klampen aan wat ten slotte niet meer dan een etappe, een middel is bij het streven naar ons ideaal." Bovendien: "De strijd tegen de zonde van het kapitalisme tast de zonde van het militarisme in de wortel aan."³⁹¹

Opmerkelijk is dat in de beide artikelen van Van Houten de uiteenzetting met wat toch altijd beschouwd was als het fundament van het CDU-standpunt, het besef van de onverenigbaarheid van oorlog en evangelie, volledig ontbrak. Zijn stellingname had eerder een pragmatisch, zo niet opportunistisch, dan een principieel karakter en leek ingegeven door de wens de CDU als partij zo goed mogelijk door de moeilijke tijden heen te helpen. Of moet men verder gaan en zeggen dat Van Houten hier een mogelijkheid zag om de partij zich te laten ontdoen van haar ontwapeningsstandpunt, dat hij altijd op de koop toegenomen had? Waarschijnlijk wel. Mevr. Tromp verklaarde tegenover Buskes Van Houtens artikelen "afschuwelijk utilistisch en opportunistisch" gevonden te hebben; zij had hem dat ook "in wat vriendelijker bewoordingen" geschreven. Dat was niet wezenlijk met de problemen worstelen. Van Houten kon haars inziens tenslotte beide kanten uit³⁹² - een zeer juiste inschatting, zoals we nog zullen zien. Ook Buskes was weinig te spreken over Van Houtens artikelen: de bezinning, zoals Van Houten die aan de orde had gesteld, had hem zeer teleugesteld. "Dit is niet de bezinning, welke ik bedoelde", schreef hij, daarmee terugverwijzend naar zijn brief aan Coenraads van november 1938.³⁹³

Van Houten had in de "Bezinnings"-artikelen zijn persoonlijke mening gegeven, maar deze lijkt de steun gekregen te hebben van Van der Brug en van Posthuma. In een eerste reactie op Van Randwijks artikel wees Van der Brug met nadruk op het verband tussen oorlog en kapitalisme³⁹⁴ - een element dat we ook bij Van Houten tegengekomen zijn. En in een volgend artikel omschreef hij het ontwapeningsstandpunt als "één der onderdelen van onze strijd tegen het militarisme", daarmee aansluitend bij Van Houtens onderscheid tussen doel en middel op dit punt. Van der Brugs voornaamste zorg als voorzitter lijkt geweest te zijn de partij voor uiteenvallen te behoeden. Hij keerde zich tegen degenen die in hun reactie hadden laten weten met de partij te zullen breken als het tot een bepaald standpunt kwam - blijkbaar was dit ultimatum vooral door de tegenstanders van "herziening" gesteld.³⁹⁵ Mevr. Tromp was van mening dat Van der Brug weliswaar "verreweg de fijnste figuur in de leiding" van de CDU was, maar dat hij deze discussie niet aan kon, "ontzaglijk gebonden aan de partij" als hij was.³⁹⁶

Posthuma wees erop dat in de Kamer 98 van de 100 leden bereid waren de regering op militair terrein alles te geven waar zij om vroeg; de CDU stond hier dus machteloos. Dat betekende niet dat de CDU dus maar moest doen of haar ontwapeningsstandpunt niet bestond, maar wel, dat zij zich nog meer dan voorheen moest toeleggen op die onderdelen van haar werk, waarop ze wel iets kon bereiken. Als zodanig noemde Posthuma de financiële tegemoetkoming aan en de zorg voor gemobiliseerden en hun gezinnen, de zorg voor werklozen en de steun aan acties voor loonsverhoging en voor premievrij staatspensioen.³⁹⁷ Dit ging duidelijk in de richting van Van Houtens opvatting over de "breder en belangrijker taak" van de partij.

Voor zover de "gewone" leden van de partij zich in de discussie gemengd hadden, was hun mening echter een andere geweest. Dat valt af te leiden uit de ingezonden stukken die in *De Christen-Democraat* geplaatst werden, totdat eindredacteur Van der Brug eind november de kolommen ervan voor verdere discussie sloot. Hij deed dit, omdat de stukken veel te veel plaats gingen innemen en het blad daardoor ongeschikt werd voor colportage.³⁹⁸ Van der Brug gaf hier dus de voorkeur aan propaganda boven een zo uitgebreid mogelijk discussie over het op dat moment belangrijkste vraagstuk in de partij. De wel geplaatste brieven pleitten over het algemeen voor handhaving van het ontwapeningsstandpunt in overwegend zeer principiële, godsdienstige bewoordingen.

Ook de afdelingen spraken zich in hun vergaderingen over de zaak uit. Nog voor de jaarwisseling gaven Leiden, Zwolle, Vlaardingens, Emmen-Erfscheidenveen en Hilversum als hun mening te kennen, dat nationale ontwapening als programmapunt gehandhaafd zou moeten blijven. Kenmerkend voor het denken in de CDU was de formulering die de afdeling Leiden aan haar standpunt gaf. Zij meende dat het programmapunt niet veranderd kon worden, "aangezien dit gegrond is op Gods Woord, wat (!) stand houdt in eeuwigheid en geen duimbreed zal wijken."³⁹⁹ Hier stond geen enkele afdeling tegenover, die zich vóór opgeven van het ontwapeningsstandpunt uitsprak.

Dat de meerderheid in de partij aan het ontwapeningsstandpunt vast wenste te houden was Van Houten vrij spoedig na zijn "Bezinnings"-artikelen duidelijk geworden. Aan het slot van zijn tweede artikel had hij al gevraagd reacties naar zijn huisadres te sturen en in het artikel waarmee Van der Brug de discussie sloot, had deze opnieuw verzocht bij Van Houten persoonlijk te reageren. Uit deze reacties had Van Houten blijkbaar zijn conclusies getrokken, want bij de behandeling van de defensiebegroting stond hij weer op zijn oude, principiële antimilitaristische standpunt; hij verklaarde tegen de begroting te zullen stemmen.⁴⁰⁰ Voor de goede lezer van zijn "Bezinnings"-artikelen moest dit toch wel als een verrassing komen. Mevr. Tromp meende dat Van Houtens opstel-

ling in de Tweede Kamer in flagrante strijd met die artikelen was; zij kon daar weinig respect en waardering voor opbrengen.⁴⁰¹

Dat Van Houten weer teruggezwaid was, bleek ook uit een door hem opgestelde verklaring, waarmee dagelijks en algemeen bestuur akkoord gegaan waren,⁴⁰² zij het dat hierin nog een zwakke poging gedaan werd de kool en de geit te sparen. De verklaring stelde voor artikel X van het politiek program, handelend over het militaire vraagstuk, te wijzigen. Centraal in de politiek van de CDU op dit punt zou moeten staan de bestrijding van de militaristische geestesgesteldheid. Bij "nationale ontwapening als consequentie van het streven naar internationale ontwapening" zou het eerste gedeelte (de nationale ontwapening zelf), als uitvloeisel van het antimilitaristische uitgangspunt, behouden moeten blijven, maar het tweede gedeelte, als utiliteitsoverweging slechts van secundaire betekenis, kunnen komen te vervallen. Opmerkelijk was, dat in de verklaring de houding van de Kamerfractie, die tegen de defensiebegroting gestemd had, uitdrukkelijk goedgekeurd werd. Met nadruk werd erop gewezen, dat het antimilitarisme slechts een van de facetten van de politiek van de CDU was en dat alle eenzijdigheid diende te worden vermeden - hier vinden we in afgezwakte vorm Van Houtens poging terug om het ontwapeningsvraagstuk naar de achtergrond te schuiven. Als centrale gedachte van het streven van de CDU noemde de verklaring de eis van sociale rechtvaardigheid en van naastenliefde, nationaal en internationaal.⁴⁰³

Welk onthaal deze verklaring bij de afdelingen gevonden heeft is niet geheel duidelijk. De door Posthuma geleide jaarvergadering van de afdeling-Leeuwarden betuigde er haar instemming mee⁴⁰⁴ - niet verwonderlijk, omdat Posthuma zich in zijn standpuntbepaling nauw bij Van Houten aansloot. Elders was de verklaring echter op weerstand gestuit, want op de algemene vergadering van april 1940 constateerde Van Houten, blijkbaar in reactie op kritiek, dat deze door sommigen slecht gelezen was en dat zij een verduidelijking en een verdieping van het oude standpunt van de CDU inhield.⁴⁰⁵ Mevr. Tromp meende dat de "Bezinnings"-berg met deze verklaring een belachelijke muis gebaard had. "Voor zulk een verklaring behoeft men zich niet 5 maanden lang te bezinnen." Haar sympathie voor de CDU was hierdoor tot nul gedaald, maar ze wenste de strijd nog niet op te geven.⁴⁰⁶

Voordat we de ontknoping van de discussie over het ontwapeningsvraagstuk op de algemene vergadering van april 1940 zullen weergeven, dient eerst nog stilgestaan te worden bij een merkwaardige uitloper die deze gekregen had. Dat was gebeurd, toen Jan Janze in een vergadering van de afdeling-Amsterdam-Oost van de CDU een scherpe aanval op Buskes gedaan had, door hem de aanstichter van de twijfel ten aanzien van het ontwapeningsvraagstuk te noemen en te beweren, dat Buskes bereid was in een conflict aan de zijde van de Brits-Franse democratie mee te vechten. Ten bewijze hiervan had Janze voorlezing gedaan van

Buskes' brief aan Coenraads (als secretaris van het CDU-bestuur) van november 1938. Buskes, ingelicht door een ter vergadering aanwezig partijlid, protesteerde via een ingezonden stuk in *De Christen-Democraat*. Hij achtte het ontoelaatbaar dat Janze uit een persoonlijke brief geciteerd had. Als Janze hem wilde citeren, dan had hij volop keus uit artikelen van Buskes die voor iedereen toegankelijk waren. Zijn overtuiging, dat oorlog zonde was tegen God en dat hij daarom niet aan het oorlogsbedrijf mocht deelnemen, was onveranderd. Hij had aan niemand een brief geschreven waaruit op te maken zou zijn, dat hij geen antimilitarist meer was en dat hij bereid zou zijn de wapens op te nemen tegen het nationaal-socialisme. In zijn aandrang op bezinning had Buskes een principiële en geen opportunistische bezinning bedoeld - hierbij wees Buskes op zijn teleurstelling over Van Houtens artikelen. Die bezinning had voor hem echter een duidelijke grens. "Wanneer de CDU haar antimilitaristische overtuiging meent te moeten prijsgeven, moet zij dat doen. Voor mij is dan het ogenblik gekomen, om haar te verlaten."⁴⁰⁷

In zijn verweer gaf Janze toe, dat hij de brief van Buskes aan het bestuur voorgelezen had, omdat hij meende dat de CDU-leden het recht hadden te weten wat er omging. Als Buskes zich daardoor onheus bejegend voelde, wilde Janze daarvoor zijn excuses aanbieden. Uit de brief had Janze een heel andere indruk gekregen dan uit hetgeen Buskes nu schreef - ten onrechte, want ook in de brief had Buskes gezegd aan zijn christelijk-antimilitaristische overtuiging te willen vasthouden. Nu bleek echter dat Buskes met zijn brief niets anders bedoeld had, dan een open deur verder open te trappen. "Maar met geen ander effect dan dat een tot dusver gesloten deur werd opengetrapt."⁴⁰⁸ Met dit laatste hield Janze zijn bewering dat Buskes gezien moest worden als de "vader van de bezinning", dus staande. Men moet zich afvragen in hoeverre Janze werkelijk geïnteresseerd was in de discussie over het ontwapeningsvraagstuk; het lijkt erop, alsof zijn gedachten een hogere vlucht genomen hadden. "Van heel wat meer belang dan de bezinning over het vraagstuk der nationale ontwapening - er is ook een defensie met andere middelen dan militair geweld - is de vraag naar wat ons, als straks deze oorlog beëindigd zal zijn, door de dan komende situatie als taak en roeping zal worden gesteld", schreef hij in januari 1940.⁴⁰⁹ Dat het Janze niet primair om het ontwapeningsstandpunt te doen was, wordt bevestigd door een brief van mev. Tromp aan Buskes waarin zij Janze geen echte antimilitarist noemde, evenmin als Van der Brug overigens.⁴¹⁰

Het was van te voren al duidelijk dat het bestuur en de redactie van *De Christen-Democraat* het bij de verdediging van hun beleid op de algemene vergadering niet gemakkelijk zouden krijgen, want de afdeling-Amsterdam-Zuid had een voorstel ingediend, waarin het opnemen van de artikelen van Van Randwijk, van de "Bezinnings"-artikelen en van die van Van der Brug afgekeurd werd. Van der Brug zou met zijn artikelen en onderschriften bijgedragen hebben aan de ondermijning van de CDU; hij

had Van Randwijk met zijn artikelen naar zijn afdeling moeten verwijzen. Van Houten had zich volgens Amsterdam-Zuid met zijn beide artikelen aan het hoofd gesteld van een strijd tegen een van de belangrijkste programapunten van de CDU.⁴¹¹

Bijna alle afdelingen die zich op de vergadering hierover uitspraken, betreurden dat langs de nu gevolgde weg tot bezinning opgeroepen was. Beter was het geweest, als de kwestie in een afzonderlijk schrijven aan de afdelingen aan de orde gesteld was. De afdelingen spraken zich uit voor handhaving van het ontwapeningsstandpunt.⁴¹² Daarop kregen enkele individuele vooraanstaande partijleden het woord om getuigenis af te leggen van hun veranderd standpunt inzake het bewapeningsvraagstuk. Dat mevr. Tromp daartoe behoorde, wekte minder verwondering dan het optreden van Inne de Jong. De Jong was een radicale antimilitarist met een lange staat van dienst in de CDU. Tegelijk had hij echter in een vroeg stadium oog gehad voor het werkelijke karakter van het Derde Rijk. Na München, "toen het Westen Tsjecho-Slowakije voor de wolven wierp", had hij zijn ontwapeningsstandpunt opgegeven.⁴¹³ Met enerzijds de felle kritiek van de afdelingen op het bestuur en anderzijds de hieraan volkomen tegengestelde opvatting van prominente partijleden leek de partij uit elkaar te vallen.⁴¹⁴

Nu was echter de beurt aan Van Houten. Hij verdedigde de plaatsing van zijn artikelen: het was de bedoeling geweest op te wekken tot innerlijke verdieping. Achteraf was het misschien beter geweest de kwestie eerst in de afdelingen te brengen. De motie van Amsterdam-Zuid achtte hij onaanvaardbaar, evenals een motie van de afdeling-De Bilt, waarin eveneens het bestuursbeleid afgekeurd werd. Van der Brug verdedigde zijn beleid als eindredacteur met de stelling dat het niet meer dan democratisch was een ingezonden artikel als dat van Van Randwijk te plaatsen. Is dit op zichzelf juist, Van der Brugs uitspraak dat het antimilitaristische standpunt nooit discutabel geweest was, dient met de nodige reserves ontvangen te worden. Hierop diende Van Houten de volgende motie in: "De CDU ... spreekt uit, dat zij haar tot dusver ingenomen antimilitaristische standpunt, zoals dit geformuleerd is in artikel X van haar Politiek Program, onverzwakt en ten volle handhaaft en als vanzelfsprekend aanneemt, dat ieder, die in bestuurs- of vertegenwoordigende functies namens of voor haar spreekt, zich daarnaar richt."⁴¹⁵ Opgemerkt dient te worden, dat het bestuur hiermee zijn verklaring van januari weer had laten vallen, waarschijnlijk op grond van het weinig gunstige onthaal dat deze bij de afdelingen gevonden had.

Tijdens Van Houtens redevoering had zich, in de woorden van mevr. Tromp, "het wonder van de demagogie" voltrokken: Amsterdam-Zuid en De Bilt trokken hun moties in, de motie-Van Houten werd met de stemmen van op twee na alle afdelingen aangenomen, het bestuur bleef zitten en de partij bleef één. Dit was te danken aan het feit dat Van Houtens rede

z6 principieel antimilitaristisch was, dat, volgens mevr. Tromp, Buskes hem dat nooit verbeterd zou kunnen hebben!⁴¹⁶

Inne de Jong trok hieruit de consequentie en bedankte als lid van de redactiecommissie en van het dagelijks bestuur. Dit laatste deed ook partijsecretaris J. Coenraads, die zich slechts bereid verklaarde aan te blijven tot een geschikte opvolger gevonden was. Ook Coenraads was met betrekking tot het ontwapeningsvraagstuk tot een ander inzicht gekomen; bijzonderheden daarvan kennen we bij deze stille werker op de achtergrond niet. Een ander situatie treffen we aan bij partij-oprichter H. Steketee, want het lijkt erop, alsof hij al die jaren sinds de CDU zich in 1929 voor nationale ontwapening uitsprak een persoonlijk voorbehoud op dit punt gemaakt had.⁴¹⁷ Op deze algemene vergadering actualiseerde hij dit voorbehoud door ontwapening voor Nederland op dat ogenblik onaanvaardbaar te achten. Niettemin herkoos het congres hem in het dagelijks bestuur en liet hij zich deze benoeming welgevallen. Op dezelfde wijze trachtte de vergadering ook mevr. Tromp te bewegen haar "Vrouwenrubriek" in *De Christen-Democraat* voort te zetten, maar dat weigerde zij; onmiddellijk na de algemene vergadering bedankte zij als lid.⁴¹⁸

In zijn nabeschouwing van het congres trachtte Van Houten zoveel mogelijk de plooiën glad te strijken. Ten aanzien van het ontwapeningsstandpunt was er sprake van verzwakking noch verscherping, maar van handhaving van het tot dusverre ingenomen standpunt. Volgens Van Houten betekende dit dat ook zij die gemobiliseerd waren volwaardig lid konden blijven, evenals diegenen die persoonlijk nog niet of niet geheel het ontwapeningsstandpunt konden delen, maar bereid waren zich in hun politieke uitingen naar het partijstandpunt te richten; ten bewijze hiervan wees hij op de herverkiezing van Steketee in het dagelijks bestuur. Zijns inziens was de vergadering gekenmerkt geweest door het algemeen besef "dat de grote taak der C.D.U. voor armen en verdrukten, onze strijd voor gerechtigheid en naastenliefde aller krachten vergt."⁴¹⁹

Heel wat minder positief was mevr. Tromp in haar berichtgeving over het congres aan Buskes. Dat het ontwapeningsstandpunt gehandhaafd was, nam zij de afdelingen niet kwalijk, want die waren ten slotte altijd voor ontwapening geweest. Maar wat haar geschokt had, was de houding van het bestuur. Dat had eerst de zaak ontketend - hierbij moet vooral aan Van Houtens "Bezinnings"-artikelen gedacht worden - , maar was nu weer kalm achter het ontwapeningsstandpunt gaan staan, alsof er geen "Bezinning" aan de lucht geweest was. "Gaat het altijd zo in de politiek, Buskes?" voegde zij er ontgoocheld aan toe. Haars inziens was het een kwestie van meerderheid en minderheid geweest: als de meerderheid tegen ontwapening geweest was, hadden "V(an) H(outen) cum suis" zich daar ook achter gesteld.⁴²⁰

De algemene vergadering van april 1940 had dus het ontwapeningsstandpunt van de CDU bevestigd en daardoor was de CDU de enige in het parlement vertegenwoordigde partij die nog op het ontwapeningsstandpunt

stond toen nog geen maand later de Duitse troepen Nederland binnen-vielen. Door die inval en de spoedig daarop gevolgde bezetting kwam het vraagstuk van bewapening en ontwapening in een geheel ander licht te staan; in het achtste hoofdstuk zal op die periode worden ingegaan.

4.7. Samenvatting.

Het ontwapeningsstandpunt dat de CDU in 1929 aanvaardde, had verschillende wortels. Alle kleine protestantse partijen die als voorlopers van de CDU beschouwd kunnen worden, hadden zich vroeg of laat vóór eenzijdige ontwapening uitgesproken. Met haar besluit van 1929 plaatste de CDU zich dus in een bepaalde traditie. Van deze partijen had ongetwijfeld de Bond van Christen-Socialisten de meest fundamentele betekenis voor het ontwapeningsstandpunt gehad. Hier was het Bart de Ligt geweest, die de principiële tegenstrijdigheid van de oorlog en het evangelie op de voorgrond plaatste. Doordat De Ligt zich echter omstreeks 1920 van het Christendom losmaakte, kon hij geen rechtstreekse invloed meer uitoefenen op het christelijk-antimilitaristische standpunt van de CDU. Vóór die tijd had hij evenwel zeer grote indruk op individuele latere CDU-ers gemaakt.

Voor het ontwapeningsstandpunt van de CDU was de Eerste Wereldoorlog, direct en indirect, van grote betekenis. Niet alleen bracht deze oorlog enkele van de voorloper-partijtjes tot de keuze voor nationale ontwapening, maar ook oefende hij beslissende invloed uit op enkele figuren die aan het christen-antimilitarisme vorm zouden geven. Naast de zojuist reeds genoemde Bart de Ligt waren dat de hervormde evangelist Hilbrandt Boschma en de remonstrantse theoloog prof.dr. G.J. Heering. Boschma's radicale, op de bijbel gebaseerde getuigenis tegen oorlog en militarisme maakte diepe indruk op enkele jongeren, die later in de CDU vooraan zouden staan (Buskes, Schurer, Inne de Jong). Toch moet de invloed van Heerings *De Zondeval van het Christendom* (1928) nog groter geacht worden dan die van Boschma's geschriften. Het boek van de vrijzinnige Heering vervulde voor de rechtzinnige CDU, ondanks theologische bezwaren, de functie van handboek van het christen-antimilitarisme. Het beslissende punt waarop men samenkwam, was de onoverbrugbare kloof die er zowel volgens Heering als volgens de CDU bestond tussen het evangelie en de moderne oorlog.

Door dit uitgangspunt kwam de CDU ertoe iedere bewapening voor het heden af te wijzen - over vroegere oorlogen wenste zij geen uitspraak te doen. De visie op de eenzijdige ontwapening als een absoluut gebod van goddelijke oorsprong kon ertoe leiden, dat de CDU niet naar oplossingen zocht voor de actuele problemen op dit gebied. Deze houding kan het beste als a-politiek gekwalificeerd worden. Zij kon tot gevolg hebben dat de CDU niet alleen de bewapening maar ook de buitenlandse politiek van

de beide zich geleidelijk in de jaren dertig in Europa aftekenende machtsblokken over een kam schoor.

De politieke activiteiten van de CDU ten gunste van de nationale ontwapening hadden in hoge mate een getuigend karakter. Dat bleek vooral in het Kameroptreden van Van Houten, dat er geenszins op gericht was tot bepaalde compromissen op dit punt te komen, maar dat vooral de principiële achtergronden van het eigen standpunt belichtte. Met dat standpunt kwam de CDU-fractie in de tweede helft van de jaren dertig volkomen geïsoleerd te staan, doordat VDB (1936) en SDAP (1937) hun volledige steun aan de Nederlandse bewapening gingen betuigen. De geïsoleerde positie van de CDU bracht een scherpe bestrijding in de Kamer met zich, waarin de boventoon gevoerd werd door de protestantse fracties (ARP, CHU, SGP) en door regeringsleider Colijn.

In een voor Nederlandse begrippen vroeg stadium had de CDU het nationalistische, militaristische en anti-christelijke karakter van het fascisme, zowel in zijn Italiaanse als in zijn Duitse gedaante, onderkend en had zij dit scherp afgewezen. Gedurende de eerste helft van de jaren dertig kon zij nog de hoop koesteren, dat de Volkenbond erin zou slagen de internationale spanningen die het gevolg waren van het optreden van de fascistische staten de baas te blijven. Het mislukken van de politiek van economische sancties, door de Volkenbond tegen Italië afgekondigd vanwege zijn aanval op Abessynië, bracht echter aan het prestige van de Bond een beslissende slag toe. Vanaf dat moment drong zich steeds sterker het dilemma op van verzet tegen de fascistische agressie, in de eerste plaats die van Hitler-Duitsland, waarvoor bewapening noodzakelijk zou zijn, of onderwerping aan de fascistische dictatuur. De CDU trachtte op verschillende manieren aan dit dilemma te ontkomen. In de eerste plaats pleitte Van Houten in de Kamer voor een herverdeling van grondstoffen en invloedssferen, waardoor de zijns inziens blijkbaar gerechtvaardigde verlangens van de "onverzadigde", dictatoriale staten bevredigd zouden worden. Niet alleen had Van Houten met dit pleidooi geen enkel succes, maar ook moet het uitgangspunt ervan, namelijk dat Hitler en Mussolini met concessies in deze sfeer tevredengesteld konden worden, onjuist geacht worden.

In de tweede plaats kan men wijzen op de elders ontwikkelde gedachte van de pacifistische volksverdediging, die ook in de CDU een zekere weerklink vond. Toch vormde ook deze gedachte niet een werkelijk alternatief voor de door de CDU afgewezen gewapende landsverdediging. De discussie erover kwam in de CDU pas laat op gang, en lijkt ook niet de werkelijke belangstelling van de leiding en het merendeel der leden gehad te hebben. Tot een concrete uitwerking van deze denkbeelden kwam de CDU vóór mei 1940 niet.

Ten slotte kon de CDU aan het dilemma van onderwerping aan de fascistische dictatuur of gewapend verzet ertegen trachten te ontkomen door het bestaan van dit dilemma te ontkennen. Dit gebeurde vooral door

J. Gorselink, die als verzorger van het buitenlands overzicht in *De Christen-Democraat* in belangrijke mate de visie van de CDU op de internationale politieke ontwikkelingen bepaalde. Tot en met de Sudeten-Duitse crisis van september 1938 en de "oplossing" daarvan in München ging Gorselink ervan uit, dat Hitler er uitsluitend op uit was, alle Duitsers "*heim ins Reich*" te brengen. Deze visie, die Gorselink overigens ook met velen buiten de CDU deelde, was de overheersende in de partij. Zij droeg ertoe bij dat er in de CDU gedurende lange tijd geen bezinning plaats vond op de vraag, of het ontwapeningsstandpunt al dan niet gehandhaafd moest blijven.

Toch was er, zeker vanaf oktober 1938, voor de CDU aanleiding geweest zich op haar ontwapeningsstandpunt te bezinnen. In die maand brak, naar aanleiding van de gebeurtenissen rond Tsjecho-Slowakije, in de geestverwante vereniging Kerk en Vrede een diepgaande discussie los. Achtergrond was het standpunt van Karl Barth ten aanzien van die gebeurtenissen, dat volledig tegengesteld was aan het standpunt van Kerk en Vrede tot dan toe. Nu hoefde de CDU zich op zichzelf van Barths inzichten niet al te veel aan te trekken; in het zevende hoofdstuk zal nog blijken, dat de invloed van Barth in de CDU niet overschat moet worden. Anders lag dat al bij de discussie in de zo nauw verwante vereniging Kerk en Vrede, maar zeker toen de vooraanstaande CDU-leden Buskes en Tromp-de Jong zich tot het bestuur wendden, aandringend op bezinning, moest de CDU eigenlijk wel komen tot een principiële bezinning op het ontwapeningsstandpunt. Nu is het mogelijk dat deze in een kleine kring van het bestuur wel plaatsgevonden heeft - ons bronnenmateriaal is zeer onvolledig, en Van der Brugs antwoord op mevr. Tromps brief van september 1939 wijst in die richting -, maar dat was dan toch geen diepgaande bezinning waar alle geledingen van een democratische organisatie aan deel konden nemen. Waarom het bestuur de zaak in de partij niet aan de orde stelde, is niet duidelijk. Misschien omdat het een goede taxatie had van de weerstanden die alleen al het ter discussie stellen van het standpunt bij de achterban zou oproepen, misschien ook omdat het zelf in meerderheid tegen een mogelijke herziening was. Dat laatste lijkt echter onwaarschijnlijk gezien het standpunt dat Van Houten, Posthuma, Van der Brug, Coenraads, Inne en Steketee in de discussie zouden innemen.⁴²¹ Maar tegen het eerste pleit, dat Van der Brug door plaatsing van het artikel van Van Randwijk de discussie eind september 1939 toch opende. Waarschijnlijk was die plaatsing echter geen bewuste koerswijziging, maar kwam deze inderdaad voort uit democratische overwegingen.

Toen daarmee de discussie eindelijk geopend was, wierp Van Houten zich op als de richtinggevende figuur, hetgeen ook van een politiek leider verwacht mocht worden. In zijn artikelen klonk duidelijk de wens door de CDU van haar ontwapeningsstandpunt te bevrijden, dat hij, in de situatie waarin Nederland gemobiliseerd had, blijkbaar alleen maar als ballast ervoer. Zijn redeneringen waren daarbij zo weinig principieel, dat betwij-

feld moet worden, of hij zelf ooit wel op het principiële ontwapeningsstandpunt gestaan heeft. Blijkbaar had hij dit sinds zijn toetreding op de koop toe genomen. Van Houten was echter politicus genoeg om zijn inzichten in de vorm van vragen aan de partij voor te leggen, daarmee voor zichzelf een terugweg openhoudend, die hij ook hard nodig bleek te hebben.

Want weliswaar vond hij voor zijn opstelling enige steun in de leiding van de partij (Van der Brug, Posthuma), maar de achterban keerde zich tegen hem. Alleen al het stellen van de vragen werd hem kwalijk genomen, zo goed als het Van der Brug kwalijk genomen werd, dat hij het artikel van Van Randwijk opgenomen had. Bij deze achterban manifesteerde zich een geesteshouding, waarin het onmogelijk bleek het ontwapeningsstandpunt ook maar in herooverweging te nemen. Ten grondslag hieraan lag de overtuiging dat dat standpunt rechtstreeks op een goddelijk bevel berustte en dus niet door feitelijke omstandigheden veranderd kon worden. De leiding van de CDU, Van der Brug en Van Houten niet, uitgezonderd, had er zelfs alles aan gedaan om deze in wezen a-politieke benadering van het vraagstuk bij de achterban ingang te doen vinden.

Toen de CDU-leiding in de gaten kreeg hoe de zaak in de afdelingen lag, zwaaide zij terug naar het ontwapeningsstandpunt. De verklaring van januari 1940 was nog een poging iets van de voorgestelde verruiming te behouden, maar zelfs dit ging de afdelingen blijkbaar al te ver en de verklaring speelde in de besluitvorming verder geen rol. Van Houten moest nog verder terug en bleek daartoe op de algemene vergadering van april ten volle bereid: op zijn voorstel werd het ontwapeningsstandpunt onverkort gehandhaafd. Slechts J. Coenraads (op termijn), Inne de Jong en A. Tromp-de Jong trokken hun consequenties uit deze gang van zaken. In de hele discussie was vooral het opportunisme van Van Houten aan het licht gekomen. Op grond daarvan moet, zoals gezegd, betwijfeld worden, of hij ooit het principiële ontwapeningsstandpunt van de partij werkelijk toegedaan is geweest.

5. "Een getuigenis voor Christelijk-sociale gerechtigheid": de CDU en het sociale vraagstuk.

"Een getuigenis voor Christelijk-sociale gerechtigheid". Zo typeerde Van Houten in 1938 in een hooglopend debat met Colijn de parlementaire arbeid van de CDU op sociaal-economisch terrein. Het geheel van denkbeelden en activiteiten van de CDU op dit terrein vormde, naast de ontwapeningskwestie, de tweede pijler van haar politiek. In een eerste paragraaf van dit hoofdstuk zullen de hoofdlijnen van die denkbeelden geschetst worden, waarbij tevens een antwoord gegeven zal worden op de vraag aan welke personen en groepen de CDU deze denkbeelden ontleende. In de volgende paragraaf zal dan weergegeven worden hoe deze algemene denkbeelden vertaald werden in de politieke realiteit van de jaren dertig. Het zal daarbij gaan zowel om de opstelling van de CDU tegenover het sociaal-economische regeringsbeleid in het algemeen als om haar houding tegenover een aantal specifieke onderdelen van dat beleid. Ten slotte wordt, in een enigszins op zichzelf staand gedeelte, aandacht besteed aan de verhouding van de CDU tot de christelijke vakbeweging.

5.1. Invloeden op en grondtrekken van de sociaal-economische denkbeelden van de CDU.

Zowel de CDU zelf als de partijen die als haar voorlopers gezien moeten worden, grepen in hun kritiek op de maatschappelijke verhoudingen en bij het aandragen van alternatieven daarvoor terug op uitspraken over het sociale vraagstuk van Abraham Kuiper. Die uitspraken zullen we daarom als uitgangspunt van onze beschouwingen nemen.

5.1.1. Abraham Kuiper en het sociale vraagstuk.

Met name in de jaren negentig van de vorige eeuw deed Kuiper uitspraken over het sociale vraagstuk, die een radicale veroordeling van het liberale, kapitalistische stelsel van zijn dagen inhielden. Zeer duidelijk was dit het geval in de rede waarmee hij in 1891 het Sociaal Congres, belegd door de Anti-Revolutionaire Partij, opende. Daarin hekelde hij het feit dat in heel Europa een "welgedane bourgeoisie" heerste over een verarmende werkende stand "die gestadig *haar* kapitaal moet voeden, en gedoemd is, om hetgeen voor die kapitaalvoeding geen dienst meer kan doen, te laten verzinken in het moeras van het proletariaat."¹ Deze betreurenswaardige toestanden waren geen toevallige bijkomstigheid, maar moesten uit grondfouten van de maatschappij verklaard worden. Kuiper hield zijn toehoorders voor, dat "architectonische kritiek op de menselijke sociëteit" noodzakelijk was; een andere inrichting van het maatschappelijk gebouw was zijns inziens zowel gewenst als mogelijk.²

Duidelijk gaf Kuyper in deze rede ook aan, waarin de oorzaak van de maatschappelijke scheefgroei lag: "Van den Christus raakt onze maatschappij los; voor den Mamon ligt ze in het stof gebogen; en door den rusteloozen prikkel van het brutaalst egoïsme waggelen, gelijk de Psalmist klagen zou, de fundamenten der aarde."³ De oorzaak was dus de ongehoorzaamheid aan Gods Woord, die zich in het bijzonder gemanifesteerd had in de Franse Revolutie. Deze revolutie was voor Kuyper, net als voor zijn voorganger Groen van Prinsterer, produkt van ongeloof,⁴ en daarmee de wortel van het maatschappelijk kwaad: "De Fransche Revolutie verstoorde dat (het door de christelijke religie gevormde, HJL) organisch weefsel, verbrak de sociale banden, en hield ten slotte, in haar atomistisch knutselwerk niets over dan het eenzellig, zelfzuchtig en voor zijn zelfstandigheid opkomend individu."⁵ Als "wortelbeginsel" van deze Revolutie beschouwde Kuyper het "ni Dieu, ni maître", anders gezegd: "ze menschen emancipatie van God en van de door Hem gestelde orde."⁶

Is hiermee Kuypers kritiek op het maatschappelijk bestel en de achtergrond daarvan in eerste instantie aangegeven, een enkel punt verdient nadere beschouwing, en wel dat van de eigendom. Enerzijds wees Kuyper het absolute begrip van eigendom volstrekt af: dit was afkomstig uit het Romeinse recht en vooral door de Franse revolutie en de met haar verwante economische school op de voorgrond gesteld. Daartegenover plaatste hij het eigendomsbegrip van de bijbel: "*God alleen eigenaar*, omdat Hij alleen schepper is, en wij *rentmeester* van zijn goed."⁷ Dit betekende anderzijds echter ook, dat Kuyper de door de sociaal-democraten bepleite "gemeenschap van goederen" veroordeelde; noch in Israël, noch in de eerste Christengemeente had deze ooit bestaan.⁸ Enkele jaren later zou Kuyper deze opvatting herhalen, maar daar een nieuw element aan toevoegen: "communisme", gemeenschap van goederen had Jezus niet gepredikt, maar wel terdege, tot op zekere hoogte, "peraequatie van bezit". Dit hield in "zekere gelijkmaking voor wat de gewone behoeften des levens betreft. *Woning, bed, kleding* en de *dagelijksche bete* moet niet karig en schraal, maar zóo dat de behoefte voldaan is, aan allen gemeen zijn."⁹

Actueel was het eigendomsvraagstuk in de jaren tachtig en negentig vooral met het oog op het grondbezit. Van verschillende zijden werd, in samenhang met de agrarische depressie, op landnationalisatie aangedrongen. Kuyper stelde zich hier zeer terughoudend op, door niet verder te gaan dan de uitspraak dat uit de "ordinantiën Gods" volstrekt duidelijk was, dat landbezit en los bezit niet over een kam geschoren moesten worden.¹⁰ Als reden voor zijn terughoudendheid noemde Kuyper de overweging, dat hij anders vooruitgelopen zou zijn op de resultaten van het Sociaal Congres, maar ook in de later toegevoegde noot sprak hij zich niet duidelijk uit. Dat God aan Israël een speciale wetgeving met betrekking tot de bodem gegeven had betekende niet, dat deze voetstoots overgenomen zou moeten worden, maar anderzijds zou men zich aan

oppervlakkigheid en ongeloof schuldig maken, wanneer men hooghartig de plannen van de landnationalisten bespotten en als socialistisch brandmerken zou.¹¹ Kuypers voorzichtigheid valt te verklaren uit de verschillende opinies die er in zijn eigen kring over dit vraagstuk bestonden: de Patrimonium-afdelingen in Friesland, dat zwaar te lijden had onder de landbouwcrisis, drongen op landnationalisatie aan, maar het Sociaal Congres sprak zich er niet vóór uit.¹²

Enigszins gedetailleerd is hier op Kuypers opvattingen over het eigendomsvraagstuk ingegaan teneinde de vraag te kunnen beantwoorden, of de progressief-dissidente partijen, in het bijzonder de CDU, die zich bij hun streven naar gehele of gedeeltelijke socialisatie op hem beriepen, inderdaad op zijn lijn zaten. Meer in het algemeen kan men de vraag stellen of het beroep dat deze partijen op Kuyper deden terecht was. Dit probleem kan het beste benaderd worden door, voordat we de denkbeelden op sociaal terrein van deze partijen zelf weergeven, eerst nog expliciet stil te staan bij de oplossing die Kuyper zelf voor het sociale vraagstuk zag. Ook zal tevoren nog duidelijk gemaakt moeten worden, welke plaats Kuypers sociale denkbeelden uit de jaren negentig in het geheel van zijn "maatschappijbeeld" innamen.¹³

In zijn geschriften uit de jaren negentig was Kuyper heel wat uitvoeriger en concreter in zijn veroordeling van het bestaande maatschappelijke stelsel dan in zijn uitspraken over de oplossing van het sociale vraagstuk. Een enkel element daaruit zijn we zojuist al tegengekomen: "peraequatie van bezit", maar dit nam geen centrale plaats in het geheel in. Beter dan in het positief aangeven van wat hij op maatschappelijk terrein wilde, was Kuyper in het afwijzen van wat hij niet wilde. Zo betekende zijn kritiek op de Franse revolutie en haar gevolgen geen pleidooi voor terugkeer tot vóór 1789: verkeerde staatskunst had toen de natieën op onbegaanbare wegen geleid, en de natuur der volkeren zo'n geweld aangedaan, dat reactie onvermijdelijk was.¹⁴ Opnieuw in overeenstemming met Groen van Prinsterer betoonde Kuyper zich dus niet contra-revolutionair, maar anti-revolutionair.¹⁵ Maar ook de oplossing van de sociaal-democraten, die de maatschappij in de staat wilden doen opgaan, wees hij af, omdat ook hun beginsel uit de Revolutie voortspoot: God en Zijn orde schoven zij opzij om te gaan zitten in Gods stoel en "uit eigen brein" een nieuwe orde van zaken te scheppen.¹⁶ Wat dan wel? Kuyper maakte het er niet eenvoudiger op door voor hetgeen hij voorstond het begrip "socialistisch" te gebruiken, al voegde hij daar haastig aan toe: "mits ge onder socialistisch nu maar *niet* verstaat het programma der sociaal-democratie."¹⁷

Beter dan met "socialistisch" kan hetgeen Kuyper voor ogen stond met "organisch" omschreven worden, een begrip dat in zijn geschriften veelvuldig voorkomt.¹⁸ De maatschappij zag hij als "een levend menselijk organisme, ... een lichaam met ledematen, staande onder de levenswet, dat we allen elkanders leden zijn, en dat dus het oog den voet niet, noch de

voet het oog ontberen kan."¹⁹ Bij de reconstructie van de maatschappij zou echter, behalve met dit organisch principe, nog met een ander uitgangspunt rekening gehouden moeten worden, namelijk dat van soevereiniteit in eigen kring. Hiermee bedoelde Kuypers, dat in de schepping verschillende levenskringen of -sferen te onderscheiden vielen (bij voorbeeld de kerk, het gezin, de kunst), die hun gezag rechtstreeks van God ontvingen en voor de regeling van hun interne aangelegenheden in beginsel autonoom waren.²⁰

Toegepast op het sociale vraagstuk betekende dit een afwijzing door Kuypers van een oplossing van staatswege: staat en maatschappij hadden elk hun eigen sfeer of soevereiniteit, en het sociale vraagstuk zou alleen op te lossen zijn door die tweehed te eerbiedigen.²¹ Wel zou de staat voor betere wetgeving moeten zorgen - Kuypers herhaalde zijn reeds in 1875 in de Kamer gehouden pleidooi voor een wetboek voor de arbeid, zonder zich echter, in 1891 evenmin als in 1875, uit te spreken over de inhoud daarvan²² -, maar die zou er slechts op gericht moeten zijn, dat de arbeid zich zelfstandig zou kunnen organiseren en voor zijn rechten zou kunnen opkomen.²³

Daarmee had Kuypers wel enkele zeer algemene lijnen voor de oplossing van het sociale vraagstuk aangegeven, maar zich niet op het terrein van de praktische uitwerking begeven; het meest concreet was nog zijn terloopse pleidooi voor een afzonderlijke wettelijke regeling van het arbeidscontract.²⁴ Later in de jaren negentig, in het kader van zijn parlementaire werkzaamheden, zou Kuypers zich wel met praktische toepassingen inlaten. Het belangrijkste voorbeeld daarvan was zijn zogenoemde groot-amendement op het ontwerp-ongevallenwet van het ministerie-Pierson in 1899, waarmee hij, in overeenstemming met de gedachte van soevereiniteit in eigen kring, de zijns inziens centralistische en bureaucratische tendenzen daarin trachtte tegen te gaan.²⁵ Daarnaast kan gewezen worden op zijn bijdrage aan het debat over de instelling van Kamers van Arbeid in 1897, waarin hij ervoor pleitte aan deze instanties publiekrechtelijke bevoegdheden te geven.²⁶ Maar het geheel overziende moet toch geconcludeerd worden, dat Kuypers meer algemene principes dan concrete oplossingen aangedragen heeft. Dit maakte het voor verschillende dissidente groeperingen mogelijk, zich voor hun specifieke oplossingen op hem te beroepen.

Alvorens we die zullen weergeven dient eerst nog de vraag aan de orde te komen, welke plaats Kuypers opvattingen uit de jaren negentig over het sociale vraagstuk in het geheel van zijn denkbeelden innamen. Hierop zijn in de literatuur verschillende, voor een deel met elkaar strijdige antwoorden gegeven. De Gaay Fortman meent dat er een doorgaande lijn bestaat in Kuypers opvatting over het sociale vraagstuk, die loopt van zijn inleiding op de brochure *De arbeiderskwesie en de kerk* uit 1871 tot de openingsrede van de Deputatenvergadering van de ARP van 1918 *Wat nu?* Kuypers zou te midden van een slapende kerk en een

slappend volk getuigd hebben, dat de zaak van de opkomende arbeidersbeweging een rechtvaardige zaak was en de maatschappelijke orde van zijn dagen onder de architectonische kritiek van het evangelie gesteld hebben.²⁷

Daarentegen is Van Weringh van mening dat de jaren negentig een breuk betekenden in Kuypers als geheel genomen conservatieve en antidemocratische concepties. Deze breuk was zijns inziens echter geen gevolg van een principiële wijziging van inzichten, maar het resultaat van tactische overwegingen. Helaas adstrueert Van Weringh dit voornamelijk met behulp van de kiesrechtwestie, door aan te tonen dat Kuypers steun aan het kieswetsvoorstel-Tak van Poortvliet op machtspolitieke overwegingen berustte.²⁸ Met betrekking tot het sociale vraagstuk volstaat hij met de omschrijving van Kuypers oplossing als "organisch", dat wil zeggen corporatief.²⁹ Doordat beide termen voor hem echter een duidelijk negatieve inhoud hebben, ziet hij geen aanleiding om zijn beoordeling van Kuypers als antidemocratisch en conservatief op grond van diens "sociale" uitspraken uit de jaren negentig te herzien.³⁰

In recente literatuur is er vooral de nadruk op gelegd, dat Kuypers uitspraken niet los gezien mogen worden van de concrete historische context van de jaren negentig. Woldring en Kuiper zijn van mening, dat bepaalde, door Van Weringh als antidemocratisch gekwalificeerde uitlatingen van Kuypers eigen zijn aan een bepaalde fase in het emancipatieproces van achtergestelde minoriteiten³¹ - Kuypers "kleine luyden" vormden zo'n minderheid - en Schutte heeft zich op dit punt bij hen aangesloten.³² Volgens deze gedachtengang moeten Kuypers sociale denkbeelden uit de jaren negentig geplaatst worden tegen de achtergrond van de schrijnende sociale misstanden van die jaren en van de al decennia durende liberale dominantie, waarop Kuypers en zijn volgelingen een gelijkwaardige plaats probeerden te bevechten. Deze auteurs hebben er bovendien op gewezen, dat Kuypers denkbeelden niet primair sociaal-politiek, maar godsdienstig geduid moeten worden.³³ Met deze overwegingen zal bij de beoordeling van het beroep dat de dissidente partijen deden op Kuypers uitspraken uit de jaren negentig terdege rekening gehouden moeten worden.

Men kan zich afvragen waarom de progressief-dissidente partijen zo'n sterke nadruk gelegd hebben op de sociale denkbeelden van Kuypers uit de jaren negentig. De verklaring ligt in de bijzondere positie die Kuypers binnen het orthodox-protestantisme innam. Als "vormer" van dat volksdeel³⁴ vervulde hij een legitimerende functie voor orthodox-protestantse partijen na hem. De scherpe polemiek tussen ARP en CDU kan dan ook ten dele beschouwd worden als een strijd om de erfenis van Kuypers.

5.1.2. De standpunten van de voorlopers van de CDU.

Het ontstaan van een afzonderlijke Christen-Democratische Partij in 1905 was onder meer het gevolg geweest van de kritiek die A.P. Staalman uitgeoefend had op de politiek van het ministerie-Kuyper op het punt van de sociale wetgeving. Het was dan ook niet verwonderlijk, dat in de beginselverklaring van de nieuwe partij ruime aandacht aan het sociale vraagstuk besteed werd. Volkomen in de lijn van Kuypers uitspraken uit de jaren negentig lag het daarin uitgedrukte verlangen naar "knotting van de macht van een zondig kapitalisme" en naar "wegneming van de maatschappelijke oorzaken eener wrede ongelijkheid". Doordat Kuyper echter geen duidelijke richtlijnen gegeven had voor de opbouw van een nieuwe maatschappij, hield ook de CDP, die zoveel mogelijk in de voetsporen van de "jonge" Kuyper wenste te gaan,³⁵ zich op de vlakte. Uitdrukkelijk constateerde de partij, dat het sociaal-economische vraagstuk niet tot voldoende rijpheid gekomen was om in beginsel een uitspraak te doen over wijziging van de grondslagen van de maatschappij.³⁶

Dat betekende echter niet dat men zich intussen van concrete maatregelen ter verbetering van de maatschappelijke toestanden zou dienen te onthouden. De CDP meende dat deze vooral op het terrein van de sociale verzekeringen zouden moeten liggen; in het eerste program van actie werd daaraan uitvoerige aandacht besteed. In het licht van de latere CDU-actie voor premievrij staatspensioen is het van belang daarbij vooral te letten op de oudedagvoorziening. De CDP koos voor een systeem van ouderdomsverzekering - en daarmee tegen staatspensioen - , zij het dat de overheid voorlopig ruime steun zou moeten bieden, en dat, wanneer de betaalde premies te kort zouden schieten, het ontbrekende gevonden zou moeten worden door een progressieve heffing op alle hogere inkomens.³⁷

In het met het oog op de verkiezingen van 1918 opgestelde program van actie handhaafde de CDP haar standpunt ten aanzien van de sociale verzekeringen, maar voegde daar nu een tamelijk uitgebreide paragraaf onder het hoofd "Arbeid" aan toe. Het meest opvallende element daarin werd gevormd door de eis tot instelling van "loonraden" of Kamers van Arbeid, "evenredig gekozen uit en door de patroons en arbeiders", die bij geschillen omtrent loon en arbeidsvoorwaarden bindende uitspraken zouden kunnen doen. Daarnaast werd de nadruk gelegd op de betekenis van het arbeidscontract dat, al dan niet collectief, verplicht voor alle werknemers en werkgevers ingevoerd zou dienen te worden.³⁸ Uit beide punten blijkt dat het denken van de CDP zich bewoog in de richting van bedrijfsorganisatie, waarbij (organisaties van) werkgevers en werknemers tot regelingen op het gebied van de arbeid kwamen, die dan door de overheid bekrachtigd en algemeen geldend verklaard konden worden. Ook Kuyper had zich, vooral in de jaren 1908-1910, voor een dergelijke bedrijfsorganisatie uitgesproken.³⁹ Samenvattend kunnen we zeggen dat de CDP zich met haar pleidooi voor uitbouw van het stelsel van sociale verzeke-

ring, voorkeur voor eigen initiatief van de bedrijfsgenoten en afwijzing van vergaande staatsbemoeiing nauw bij Kuypers denkbeelden aansloot.

In zijn "Program van beginselen en eischen", tot stand gekomen in 1910, kwam de Bond van Christen-Socialisten tot een veroordeling van de maatschappelijke toestanden, die in veel opzichten deed denken aan die van Kuypers uit de jaren negentig. De Bond meende, dat deze "een schande ... voor de Christenheid" waren en "in strijd met Gods geboden", en net als Kuypers wees de Bond het kapitalistische stelsel als oorzaak hiervan aan. De oplossing die de christen-socialisten aandroegen, was echter een duidelijk andere, want de Bond sprak zich uit voor "gemeenschappelijk bezit van grond en produktiemiddelen."⁴⁰ Zoals we gezien hebben had Kuypers zich tegen een dergelijk algeheel socialisatie-streven uitgesproken.

Van belang was ook de uitspraak die dit program deed over het vraagstuk van de klassenstrijd. De veroordeling van de kapitalistische produktiewijze als "dienstig aan mammonistische winstmakerij" leek een echo van Kuypers banvloeken, maar de daaruit getrokken conclusie verschilde sterk van de zijne. Terwijl Kuypers de oplossing in onderlinge liefde, barmhartigheid en samenwerking gezocht had, constateerde de Bond van Christen-Socialisten niet alleen dat in de uitbuiting door de bezittende klasse en het verweer der bezitloze klasse de klassenstrijd ontbrand was, maar aanvaardde hij ook de verplichting daarin mee te strijden "aan de zijde en ter wille van het verdrukte proletariaat."⁴¹ Anders dan het "socialisme" van Kuypers kwam dat van de Bond van Christen-Socialisten dus wel goeddeels overeen met het programma der sociaal-democratie; bij de verkiezingen van 1909 adviseerde de Bond zijn leden dan ook de kandidaten van de SDAP te steunen.⁴²

Hiermee had de Bond van Christen-Socialisten, van origine toch een orthodox-protestantse partij, zich wel ver verwijderd van het Kuypersiaanse gedachtengoed. Herinneren wij ons dan bovendien nog zijn uitgesproken antimilitarisme, dan wordt het contrast met Kuypers denkbeelden, die sterk nationalistisch gekleurd waren, nog groter. Ook in het gedeeltelijk opgaan van de Bond in de Communistische Partij in Nederland blijkt zijn verwijdering van de antirevolutionaire beginselen. Doch in het deel van de oorspronkelijke aanhang van de Bond dat deze stap niet wenste te zetten, maar in 1920 een nieuwe orthodox-protestantse partij oprichtte, zou het beroep op de "jonge" Kuypers opnieuw gehoord worden.

Alvorens we ons met deze Christelijke Volkspartij zullen bezighouden dient eerst aandacht besteed te worden aan de in 1912 opgerichte Christelijk-Sociale Partij. Bij deze CSP zou men originele denkbeelden ten aanzien van het sociale vraagstuk mogen verwachten, want de politieke leider ervan, mr. dr. A.R. van de Laar, was, zoals vermeld, in 1895 gepromoveerd op een dissertatie over landnationalisatie.⁴³ Het program van de CSP kende dan ook een aantal oorspronkelijke trekken. Het

constateerde ernstige tekortkomingen in het maatschappelijk bestel, die het omschreef als "sociale disharmonie". Een hoofdoorzaak daarvan was gelegen in "de gescheidenheid van arbeiders en productiemiddelen", en in overeenstemming daarmee werd de oplossing gezien in terugbrenging, zoveel als mogelijk, van de produktiemiddelen in het medebezit van alle producenten. In de bedrijven waar een dergelijk bedrijfsmedebezit der arbeiders achterwege zou blijven, zou althans een deel der gemaakte winst aan de arbeiders ten goede moeten komen.⁴⁴

Daarnaast hield het program echter ook de mogelijkheid van socialisatie open. Deze zou toegepast moeten worden op alle bedrijven die door hun bijzondere economische ontwikkeling of gesteldheid voor overname door de gemeenschap geschikt waren.⁴⁵ In de politieke praktijk werd echter niet op deze gedeeltelijke socialisatie het accent gelegd, maar op de winstdeling en het bedrijfsmedebezit.⁴⁶ De door de sociaal-democraten bepleite algehele socialisatie werd door Van de Laar zelfs expliciet afgewezen, omdat daarbij geen rekening gehouden werd met het feit van de zonde, door te veronderstellen dat dan de arbeidsprikkels zou komen uit het besef voor de gemeenschap te werken.⁴⁷

Voor een derde mogelijkheid tot leniging van de sociale nood greep de CSP terug op Kuyper, want het program stelde aan de overheid de eis mede te werken "bij de huidige disharmonische, door de zonde verworden bezitsverhoudingen tot peraequatie van bezit", een begrip dat we ook bij Kuyper tegengekomen zijn. Daarnaast kende het program nog tal van concrete eisen, onder andere met betrekking tot sociale wetgeving en verzekering, kinderbijslag en overheidssalarissen.⁴⁸ Dit alles moge duidelijk maken dat de Christelijk-Sociale Partij zich juist in haar sociale program wenste te onderscheiden van de door haar te behoudend geachte ARP en CHU, en dat in dit originele en uitvoerige sociale program ook haar voornaamste bestaansreden tot uitdrukking kwam.

Zoals reeds gezegd deed de in 1920 als voortzetting van de Bond van Christen-Socialisten opgerichte Christelijke Volkspartij een uitdrukkelijk beroep op de "jonge" Kuyper. Dit beroep ging echter gepaard met een duidelijke keuze van de partij vóór socialisatie. In het beginselprogramma werd de kapitalistische maatschappij als onchristelijk gebrandmerkt, omdat zij leidde tot de grootst denkbare sociale ongelijkheid, waardoor enkelen zich in weelde baadden ten koste van de velen die in armoede gedompeld waren. Als oorzaak hiervan wees het programma op het feit dat de produktiemiddelen zich in de handen van weinigen bevonden. Als object van kapitaalvorming werd arbeid slechts dienstbaar gemaakt "aan de mammonistische heb- en winzucht" van de bezitters. Vervanging van deze onchristelijke maatschappij zou slechts mogelijk zijn door opheffing van de private eigendom en socialisering van het bedrijfsleven.⁴⁹

De meest op de voorgrond tredende vertolker van de socialisatiegedachte in de Christelijke Volkspartij was aanvankelijk Jan Janze. In een

groot aantal artikelen in *Het Christelijk Volksblad* zette hij zijn denkbeelden over socialisatie uiteen. Doordat zijn beschouwingen zich steeds op een theoretisch niveau bleven bewegen, is het moeilijk aan te geven wat hem nu concreet voor ogen stond. Zeker is wel, dat Janze zich duidelijk wenste te distancieren van de SDAP, die haar socialisatiedenkbeelden in 1920 in een uitvoerig rapport neergelegd had.⁵⁰ Janze meende dat de daarin bepleite overbrenging van de eigendom van de produktie-middelen in handen van de gemeenschap aansloot op de lijn van het staatssocialisme. In plaats daarvan pleitte hij voor de in het rapport afgewezen gedachte, dat de bedrijven in handen moesten komen van hen, die daarin werkzaam waren,⁵¹ zij het dat hij als voorwaarde stelde, dat dezen publiekrechtelijk georganiseerd moesten zijn. Een hierop aansluitend verschil zou dan zijn, dat het SDAP-rapport uit het oogpunt der consumptie dacht, terwijl Janze zijn denkbeelden wilde ontwikkelen uit het oogpunt der produktie.⁵² Waarschijnlijk kunnen Janzes ideeën het beste getypeerd worden als een combinatie van denkbeelden over publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie met de van origine sociaal-democratische socialisatiegedachte.

Janze zelf meende intussen dat zijn denkbeelden niet alleen als origineel, maar ook als de bij uitstek christelijke beschouwd moesten worden. Het christen-socialisme van de CVP was geen christelijk getint en opgepoetst socialisme, maar "sociaal christendom, praktisch christendom op maatschappelijk en staatkundig gebied."⁵³ Met zijn socialisatiedenkbeelden achtte Janze zich geheel in de lijn van de "jonge" Kuiper; als zijn doel noemde hij "stukken snijden uit den schitterenden profetenmantel van den reformatorischen Kuiper."⁵⁴ Niet ieder was bereid dit beroep op Kuiper maar voetstoots te accepteren, want in *De Heraut* protesteerde diens zoon, prof. dr. H.H. Kuiper, hiertegen. Hij wees erop, dat zijn vader weliswaar het kapitalisme "in zijn zondige openbaring" veroordeeld had, maar nooit het socialistische stelsel had voorgestaan of aanbevolen.⁵⁵ Janze kon dit niet ontkennen, maar het ging erom, de lijn van de "jonge" Kuiper door te trekken. In 1891 lag het vraagstuk van de omvorming van de maatschappij nog in de sfeer van de theoretische bespiegelingen, maar in 1921 was het in de sfeer van de praktische politiek terechtgekomen. "Wat wij dr. H.H. Kuiper voorhouden, is van de leeringen zijns genialen vaders de onverbidde consequentie."⁵⁶

Bij Janzes socialisatiedenkbeelden is wat uitvoerig stilgestaan vanwege de vooraanstaande rol die hij nog in de CDU zou spelen. Of deze ideeën echter zonder meer die van de CVP waren moet betwijfeld worden. In *De Beukelaar*, het blad van de concurrerende Christelijk-Sociale Partij, werd geconstateerd dat Janzes opvattingen niet door alle leden van de CVP gedeeld werden.⁵⁷ Zeker is in ieder geval dat Janze met ingang van 1 september 1921 "om praktische redenen" als eindredacteur van *Het Christelijk Volksblad* vervangen werd door dr. A. van der Flier,⁵⁸ en dat latere nummers van het blad geen bijdragen van zijn hand meer bevatten. Toch

is het moeilijk aan te geven waar nu de problemen gelegen hebben, want de denkbeelden van de andere schrijvers in de CVP over socialisatie weken niet principieel af van die van Janze. Hoogstens zou men kunnen zeggen, dat in een artikel van dr. C. Schaink het socialisatiestreven wat verder geconcretiseerd werd, doordat hij als produktiemiddelen, waarvan het individueel eigendomsrecht in gemeenschapsbezit over zou moeten gaan, grond, mijnen, transportmiddelen en fabrieken met grote machines noemde. Doordat echter ook volgens Schaink dit gemeenschapsbezit nader geregeld en uitgeoefend zou moeten worden door daartoe te vormen publiekrechtelijke organen, "opkomend uit de verschillende maatschappelijke kringen", lijkt er ook bij hem sprake van een combinatie van publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en socialisatie in de gangbare zin des woords.⁵⁹

In de oplossingen voor het sociale vraagstuk die de voorlopers van de CDU hadden aangedragen vallen twee lijnen te onderkennen. Volgens de ene, die zich nauw aansloot bij de denkbeelden van Kuypers, zou de wegneming van de maatschappelijke misstanden vooral het resultaat moeten zijn van de zelfstandige organisatie van de bedrijfsgenoten (werkgevers en werknemers) en hun onderlinge samenwerking. Doordat de overheid de in het bedrijfsleven getroffen regelingen wettelijk zou bekrachtigen en algemene geldigheid verlenen, zouden deze regelingen een publiekrechtelijk karakter verkrijgen. Deze denkbeelden treffen we in aanzet bij Staalman's CDP aan, alsook in Van de Laars CSP, zij het dat deze daar een bijzondere toespitsing kregen in de vorm van bedrijfsmedebezit en winstdeling. Bij de CSP treffen we echter ook de gedachte van de eigen sfeer van het bedrijfsleven aan, duidelijk verwant aan Kuypers soevereiniteit in eigen kring. Van belang is hierbij op te merken, dat ook de christelijke vakbeweging de oplossing van het maatschappelijk vraagstuk in deze richting zocht: in de jaren twintig was het vooral H. Amelink die in het CNV de gedachte van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie uitwerkte.⁶⁰

De andere lijn, die een duidelijke breuk inhield met de Kuypriaanse denkbeelden, werd vooral vertegenwoordigd door de Bond van Christen-Socialisten met zijn eis van algehele socialisatie. Hierop sloot het socialisatiestreven van de Christelijke Volkspartij, dat in principe eveneens onbeperkt was, aan. Een complicatie hierbij werd echter gevormd door het feit dat de CVP-theoretici, Janze voorop, blijkbaar van mening waren dat er geen principiële tegenstelling bestond tussen bedrijfsorganisatie en socialisatie, hoewel men algemeen van mening was dat bij bedrijfsorganisatie de eigendom van de produktiemiddelen in handen van de kapitaalbezitters zou blijven, al zou hun beschikkingsmacht erover ingeperkt zijn. We zullen nog zien dat door sommige CDU-ers eveneens het bestaan van deze tegenstelling ontkend werd.

5.1.3. De CDU en het kapitalistische stelsel.

Vanaf haar ontstaan wenste de CDU als een antikapitalistische partij beschouwd te worden. In een eerste formulering werd gesproken van het streven van de partij naar een samenleving, "waarin de gerechtigheid voortvloeiende uit het bestaan van het Koninkrijk Gods, beter tot uiting komt dan in de tegenwoordige maatschappij het geval is."⁶¹ En in de definitieve redactie van het politieke program werd de opvatting verkondigd, dat de doorwerking van de principes die het bestaande economische systeem beheersten leidde tot consequenties, die voor de CDU onaanvaardbaar waren. Hierbij werd verwezen naar de beginselverklaring, waarin het individualistische "ieder voor zich" in onverzoenlijke strijd geacht werd met het woord van God, dat "allen voor allen" als norm stelde.⁶²

In haar principiële stellingname tegen het kapitalisme beriep de CDU zich, net als haar voorlopers, uitdrukkelijk op de "jonge" Kuiper. In *De drie groote vragen* verwees Buskes niet alleen naar diens openingsrede van het Sociaal Congres van 1891, maar ook naar verschillende *Standaard*-artikelen uit de jaren negentig.⁶³ Elders stelde Buskes vast: "Kapitalisme en Christendom staan tegenover elkander als vuur en water. De Dr. Kuiper van de negentiger jaren heeft het herhaaldelijk uitgesproken." Buskes onderbouwde dit met Kuipers veroordeling in *De Standaard* van 6 juni 1891 van het liberalisme als "de gekroonde zelfzucht" en "het meest onbarmhartige egoïsme". Buskes sloot zich hierbij van harte aan; hij meende, dat het liberale egoïsme en individualisme het maatschappelijk leven nog altijd beheersten en tot in de wortel bedierven.⁶⁴

Ook Hendrik van Houten wenste als een volgeling van de "jonge" Kuiper beschouwd te worden. De eerste maal dat hij bij algemene beschouwingen het woord voerde, greep hij voor zijn kritiek op het kapitalistische stelsel op Kuiper terug. "Voor niets is deze Regeering en de Kamermeerderheid zoo bevreesd als voor den plicht, dien dr. A. Kuiper in 1891 den Christen stelde: om met Gods Woord in de hand op deze ongezonde samenleving, die den arbeider zoo pijnlijk doet derven, wat de ordinantie eener Goddelijke barmhartigheid voor hem gesteld had, een vernietigende critiek uit te oefenen." Ook in zijn stelling dat de onhoudbaarheid van de samenleving van de jaren dertig niet verklaard kon worden uit bijkomstige oorzaken, maar uit een fout in de grondslag, klonk de echo van Kuipers "architectonische critiek" uit 1891 door.⁶⁵

Gedurende zijn gehele parlementaire loopbaan zou Van Houten zich op de "jonge" Kuiper beroepen om deze te stellen tegenover de politiek van de regering en de regeringspartijen, met name de ARP. Meestal namen deze dit beroep voor kennisgeving aan, maar een enkele maal achtten zij het opportuun te reageren. Bij de behandeling van de begroting van sociale zaken voor 1937 keerde Amelink zich tegen Van Houten, die in zijn bijdrage aan het debat uitvoerig geciteerd had uit *Het Sociale*

Vraagstuk en de Christelijke Religie.⁶⁶ Amelink verweet Van Houten een selectief gebruik van Kuypers geschriften. "Het schijnt dat die geachte afgevaardigde alleen een beroep op dr. Kuyper doet, als het in zijn kraam te pas komt, maar er zich overigens weinig van aantrekt."⁶⁷ De vraag of dit verwijt van selectief te werk gaan terecht was, kan het beste beantwoord worden bij de vergelijking van de door de CDU gegeven oplossingen voor het sociale vraagstuk met die van Kuyper. In ieder geval kon de CDU bij haar veroordeling van het kapitalisme een overvloedig gebruik maken van Kuypers geschriften uit de jaren negentig. Daarbij dient dan wel bedacht te worden, dat diens uitspraken betrekking hadden op de verhoudingen van de jaren tachtig en negentig en dat die niet zonder meer gelijkgesteld konden worden met die van de jaren dertig. Van antirevolutionaire zijde werd de CDU verweten, dat zij dit verschil onvoldoende in het oog hield.⁶⁸

Naast Kuyper was er nog een antirevolutionair op wie de CDU zich beriep bij haar veroordeling van het kapitalisme, en dat was mr. P.S. Gerbrandy. In 1927 was van diens hand verschenen *De strijd voor nieuwe maatschappijvormen*, een bundeling van eerder verschenen artikelen en lezingen,⁶⁹ en dit geschrift had grote indruk op Buskes gemaakt. In *De Strijder* gaf hij uitvoerig Gerbrandy's analyse weer van verhoudingen en tendenzen, die als "kapitalistisch in de slechte zin des woords" omschreven konden worden. In de weergave van Buskes waren dat: het anti-sociale, het Kaïns-achtige, het ieder-voor-zich; het mammonisme; geld zou de enige waardemeter zijn, en geestelijke factoren zouden niet tellen; en ten slotte de geweldige concentratie van macht in de handen van enkelen, met name groot-industriëlen en groot-handelaren, die tot een geestelijke en economische dictatuur zou leiden.⁷⁰ Buskes kon zich geheel in deze analyse vinden. "Daarom wordt door ons deze kapitalistische maatschappij als een door en door onchristelijke afgewezen."⁷¹

Niet ieder in de CDU bleek het echter eens te zijn met Buskes' positieve waardering van Gerbrandy's denkbeelden en dat leidde zelfs tot een kleine controverse in de partij. Aanleiding daartoe was Gerbrandy's benoeming tot hoogleraar aan de Vrije Universiteit, alsmede de opgetogenheid van het CNV-orgaan *De Gids* daarover. Vice-voorzitter A.P. Jungcurt vond dat het CNV zich blij maakte met een dode mus, want wie aan de V.U. benoemd wilde worden, moest "conservatief en kapitalistisch georiënteerd zijn." Dat dat ook bij Gerbrandy het geval was, meende Jungcurt vooral te kunnen ontleenen aan diens artikel "Het religieus socialisme van onzen tijd",⁷² waarin hij de stelling verdedigde had, dat Christendom en socialisme een absolute tegenstelling vormden. Door het socialisme af te wijzen, aanvaardde Gerbrandy het kapitalistische systeem. Daarmee was hij volgens Jungcurt afgeweken van de lijn van Kuyper, die meende dat de oplossing in socialistische richting gezocht moest wor-

den.⁷³ Hier nam Jungcurt dus Kuypers verwarrende gebruik van de term "socialistisch" over.

Tegen deze beoordeeling protesteerde Buskes in een ingezonden artikel. Hij meende dat Gerbrandy met zijn boek getoond had in geen enkel opzicht conservatief en kapitalistisch georiënteerd te zijn, onder andere door daarin te laten zien, dat het Calvinisme door en door democratisch, sociaal en "antimammonistisch" was. Buskes zei weliswaar in meer dan een opzicht met Gerbrandy van mening te verschillen, maar niettemin van mening te zijn dat de christelijke arbeidersbeweging terecht dankbaar was voor zijn benoeming tot hoogleraar.⁷⁴ Jungcurt werd hierdoor tot een nadere uiteenzetting gedwongen. Dat hij daarbij de opvatting verkondigde dat Gerbrandy, wanneer hij zijn ideeën wilde verwezenlijken, ongetwijfeld met de ARP in botsing zou komen, deed eigenlijk niets ter zake, want dat was door Buskes niet bestreden. Belangrijker was dat hij opnieuw uitging van een tweedeling tussen kapitalisme en socialisme, waarbij hij Gerbrandy in het ene, en zichzelf blijkbaar in het andere kamp plaatste. Omdat Gerbrandy het socialisme verwierp en volgens Jungcurt in zijn boek geen derde mogelijkheid aangegeven had, moest hij zich "eerlijkheidshalve als een dienaar van het (zij het dan ook gematigd) kapitalistische stelsel beschouwen."⁷⁵

Uit deze discussie wordt duidelijk, dat Jungcurt zichzelf als "socialist" beschouwde, en daarmee de CDU als "socialistisch", zonder overigens aan te geven welke inhoud hij aan die begrippen toekende. Opmerkelijk was vooral dat hij Gerbrandy's denkbeelden, die in de richting gingen van bedrijfsorganisatie en arbeidersmedezeggenschap en nauw verwant waren aan die van het CNV,⁷⁶ niet als een "derde weg", als een wezenlijke aantasting van het kapitalistische systeem beschouwde. Jungcurts negatieve kijk op Gerbrandy zou overigens niet de overheersende in de CDU worden. Bij diens optreden als minister van justitie in het kabinet-De Geer in 1939 prees Posthuma Gerbrandy omdat hij, hoewel hij tot de ARP behoorde, niet schroomde een eigen vooruitstrevend geluid te laten horen.⁷⁷

De CDU had dus voor haar veroordeling van het kapitalistische stelsel vooral de hulp ingeroepen van twee antirevolutionaire voormannen. Daarmee is echter nog geenszins gezegd, dat de oplossingen van de CDU voor het sociale vraagstuk ook overeenkwamen met die van Kuypers en Gerbrandy. Voordat we de denkbeelden van de CDU over socialisatie en bedrijfsorganisatie weergeven, zullen we eerst nog stilstaan bij een eigenaardige discussie in de CDU over de aard van het kapitalistische stelsel. Deze ging over de vraag, of "rente en rentabiliteit" beschouwd moesten worden als de kern van het kapitalisme en of de CDU zich derhalve hiertegen diende uit te spreken teneinde een adequate oplossing voor het sociale vraagstuk te kunnen geven.

De aanleiding tot deze discussie was uiterst triviaal. In 1932 werden in *De Strijder* advertenties opgenomen van het "Centraal Woning Bureau" van K. Tamminga te Leeuwarden, waarin gewezen werd op de mogelijkheid van geldbelegging in onroerend goed en hoge rente in het vooruitzicht gesteld werd.⁷⁸ In de Amsterdamse afdeling werd aanvankelijk gedacht dat deze opname een vergissing was, maar toen uit inlichtingen van het hoofdbestuur bleek dat dit niet het geval was, werd hiertegen geprotesteerd.⁷⁹ Een pikant element in deze zaak werd gevormd door het feit dat Karsjen Tamminga op dat moment een van de meest prominente Friese CDU-ers was. Het Amsterdamse protest leidde wel tot een wijziging van de tekst van de advertentie - van hoge rente was geen sprake meer, maar nog wel van huizen, geschikt voor geldbelegging - , maar dus niet tot stopzetting van de plaatsing.⁸⁰ De federatie-Amsterdam besloot daarop scherp te protesteren tegen het voortduren van het opnemen van de advertentie in *De Strijder*, en tegelijk het CDU-congres voor te stellen "strijd tegen rente en rentabiliteit" aan het politiek program toe te voegen.⁸¹

Hoe hoog sommige Amsterdamse CDU-ers deze zaak zat, bleek op de algemene vergadering van april 1934. Met het preadvies van het hoofdbestuur, om een Amsterdamse afgevaardigde de gelegenheid te geven het voorstel toe te lichten en het vervolgens zonder discussie voor advies naar de partijraad te verwijzen,⁸² wenste de Amsterdamse federatie-secretaris J.H. Kress geen genoegen te nemen. Aan het begin van de vergadering stelde hij voor de zaak direct in bespreking te nemen. Toen de vergadering zich daartegen uitsprak, trok Kress zijn kandidatuur voor een plaats in het hoofdbestuur in.⁸³ Maar ook het preadvies van het hoofdbestuur kon door tijdgebrek niet gevolgd worden. Besloten werd dat Kress de gelegenheid zou krijgen op persoonlijke titel zijn denkbeelden in *De Strijder* uiteen te zetten.⁸⁴

Dit deed hij in een uitgebreide artikelenreeks, waaraan hij de titel "Afgodendienst" meegaf. Een duidelijke lijn viel daarin niet te ontdekken. In telkens andere bewoordingen herhaalde Kress dat het rentevraagstuk beschouwd moest worden als de kern van het sociale vraagstuk, "dat om de groote Rentekwestie alle sociale misstanden zich bewegen en daaraan alles ondergeschikt is."⁸⁵ Van belang is het op te merken dat Kress zijn standpunt beschouwde als het logische uitvloeisel van de christelijke basis van de CDU; hij meende dat het hier om een "geloofsvraagstuk" ging. "Evenals we het wagen moeten de duivelsche geweldmiddelen uit te bannen, moeten we het aandurven de satanische geld-dwang-middelen weer naar het niveau te brengen, waarop ze oorspronkelijk stonden en naar de plaats waarin ze hun bestemming hadden. Namelijk ruilmiddel, tegenwaarde van goederen."⁸⁶ Kress legde ook een rechtstreeks verband tussen het militaire en het rentevraagstuk: als kern van het oorlogsvraagstuk wees hij de "Bloedige Internationale Bewapeningsindustrie" aan, die zijns inziens op "Rentabiliteit" berustte,⁸⁷ waaronder hij verstond: "het vermogen om renten op te brengen, rentegevende gesteldheid".⁸⁸ Zo schetste hij een

groot complex, waarvan de rentekwestie de kern vormde: hij riep zijn partijgenoten op in te zien, "dat in de kleinste bijzonderheden, kapitaal, geldbelegging, hoge rente-inkomens, handel- en beurszwendel, aanmaak van militaire middelen enz. alles een systeem is."⁸⁹

Kress slaagde er niet in met zijn eenzijdige en onsamenhangend gepresenteerde denkbeelden een meerderheid van de partij voor zijn standpunt te winnen. Anderzijds was hij niet bereid zijn actie voor het opnemen van "Strijd tegen rente en rentabiliteit" in het partijprogramma op te geven, waarin hij door althans een deel van de CDU-leden uit Amsterdam, en mogelijk ook van daarbuiten, gesteund werd.⁹⁰ Dit leidde tot een slepende discussie in de partij, waardoor zelfs het congres van oktober 1938 zich nog met de kwestie bezig moest houden. Terecht constateerde de secretaris van de Almelose afdeling, A.P. Stufkens, dat hier sprake was van een "eindeloze discussie over een zuiver academische vraag". Hij vreesde dat hierdoor het intellect, dat de CDU zo broodnodig had, van aansluiting weerhouden werd.⁹¹

Kress' visie, die in ieder geval aanvankelijk de steun had van federatie-voorzitter Matthijs de Visser,⁹² is symptomatisch voor een bepaalde denkrichting in de CDU. Vanuit een op hun uitleg van de bijbel gebaseerde visie kwamen de vertegenwoordigers ervan tot een volstrekte afwijzing van wat zij beschouwden als de kern van het kapitalistische stelsel, en meenden zij dat de politieke actie van de CDU op dit punt geen compromissen zou moeten kennen. Daarmee liep deze visie op het sociale vraagstuk parallel met die op het militaire vraagstuk, waarbij de CDU van geen compromis wilde weten en een bepaald standpunt als rechtstreeks uitvloeisel van een goddelijk gebod beschouwd werd. Het essentiële verschil was evenwel dat inzake het militaire vraagstuk het absolute, compromisloze standpunt wel door een meerderheid van de partij gesteund werd, maar dat dit bij de opvatting van Kress c.s. over het rentevraagstuk niet het geval was. Blijkbaar was die meerderheid er niet van overtuigd, dat het gebod tot strijd tegen de rente en het arbeidsloos inkomen rechtstreeks uit de bijbel af te leiden was. Kress en zijn aanhangers waren die mening wel toegedaan; in plaats van de "renteslavernij" stond hun een samenleving voor ogen "geheel gewijd aan den Dienst van Jezus Christus".⁹³ De partijmeerderheid meende daarentegen dat de strijd van de CDU zich zou moeten richten tegen het kapitalistische stelsel en dat dan het renteprobleem, dat daarvan slechts het gevolg was, vanzelf opgelost zou worden.⁹⁴

5.1.4. Socialisatie en bedrijfsorganisatie.

Waarop zou dan die strijd tegen het kapitalistische stelsel volgens de CDU positief gericht moeten zijn? Op deze vraag werd door de partij geen eensluidend antwoord gegeven; hetgeen verschillende CDU-ers als

alternatief voor het kapitalisme voor ogen stond, vertoonde vrij grote onderlinge variatie. Om deze over het algemeen weinig systematisch naar voren gebrachte denkbeelden zo goed mogelijk weer te kunnen geven en ze in hun historische context te kunnen plaatsen, lijkt een korte uiteenzetting over de beide polen waartussen deze zich bevonden op haar plaats. Die werden gevormd door het sociaal-democratische denken over socialisatie en bedrijfsorganisatie enerzijds en de protestants-christelijke denkbeelden over die onderwerpen anderzijds.

Zoals reeds vermeld had de SDAP haar denkbeelden over socialisatie in 1920 neergelegd in een socialisatierapport. Socialisatie was daarin omschreven als "doelbewuste vermaatschappelijking van de voortbrenging". Benadrukt werd, dat socialisatie een geleidelijk proces zou zijn; zij werd ook getypeerd als "de weg naar het socialisme", "zoveel als van het socialistisch beginsel thans reeds verwezenlijkt kan worden."⁹⁵ Concreet betekende dit, dat de eigendom van een aantal met name genoemde produktiemiddelen - onder andere de steenkool-productie, het transportwezen, maar ook de levensmiddelenproductie - tegen vergoeding aan de oorspronkelijke eigenaren ontnomen moest worden en in handen van de gemeenschap gebracht. Terwijl de staat of de lagere organen daarvan (provincie, gemeente) eigenaar zou worden, zou de bedrijfsleiding onder directe controle staan van Raden van Beheer en Toezicht, waarin vertegenwoordigd moesten zijn het in het bedrijf werkzame personeel, het betrokken overheidsorgaan en de consumenten.⁹⁶

Toen dit rapport in 1920 verscheen was socialisatie, mede door de discussies en experimenten op dit terrein in Duitsland en Oostenrijk, een actueel vraagstuk. Na een uitvoerig debat in de Kamer ging de Nederlandse regering akkoord met de instelling van een staatscommissie tot onderzoek van dit vraagstuk.⁹⁷ Vrij spoedig raakte de socialisatiegedachte echter weer op de achtergrond; de staatscommissie leverde geen enkel tastbaar resultaat op. Binnen de sociaal-democratie beseften men, dat buiten eigen kring geen steun te verwachten was voor deze gedachte. Dit leidde ertoe dat ook de sociaal-democraten zich gingen richten op het denkbeeld van de bedrijfsorganisatie, dat oorspronkelijk uit confessionele hoek afkomstig was. Een verband met de socialisatiegedachte legden zij door bedrijfsorganisatie te beschouwen als een voorbereiding voor de socialisatie van die bedrijfstakken, die niet onmiddellijk voor dat laatste in aanmerking kwamen. Een ander belangrijk verschil met het confessionele denken over bedrijfsorganisatie werd gevormd door de belangrijke plaats die de sociaal-democraten aan de gemeenschapsvertegenwoordiging in de bedrijfsorganen wilden toekennen. In 1923 maakten SDAP en NVV hun ideeën over bedrijfsorganisatie in een lijvig rapport bekend.⁹⁸

Tot in het begin van de jaren dertig hield de SDAP in haar politieke propaganda vast aan het socialisatiestreven, maar na 1933 verdween dit naar de achtergrond en kwam in de SDAP-propaganda op het punt van maatschappijhervorming het begrip "ordering" centraal te staan. "Orde-

ning" werd daarbij omschreven als "het scheppen van een zo groot mogelijk evenwicht tussen produktie en verbruik", ⁹⁹ hetgeen gerealiseerd zou moeten worden door organen op het niveau van de bedrijfstak. Ordening werd zo een nieuw pleidooi voor bedrijfsorganisatie, waarbij het oorspronkelijk belangrijkste motief - voorbereiding voor socialisatie - zo goed als verdwenen was. In de sociaal-democratische propaganda van de jaren dertig kon ordening ook hierom zo'n belangrijke plaats innemen, omdat men ook buiten deze kring - tegen de achtergrond van de economische depressie - vrij algemeen van de noodzaak hiervan overtuigd geraakt was, zodat er mogelijkheden voor praktische samenwerking aanwezig leken.

De basis voor de protestants-christelijke denkbeelden omtrent bedrijfsorganisatie was gelegd door Abraham Kuiper. Zijn organische maatschappij-opvatting en zijn beginsel van soevereiniteit in eigen kring zijn dan ook steeds in deze denkbeelden te herkennen. Na de Eerste Wereldoorlog was het vooral het CNV dat de gedachte van de bedrijfsorganisatie in het orthodox-protestantse volksdeel bepleitte. Een belangrijk motief was daarbij, dat door de vertegenwoordiging van de arbeidersvakbeweging in de te creëren bedrijfsorganen de arbeiders medezeggenschap, eerst alleen over sociale aangelegenheden, maar in de toekomst ook over economische, zouden verkrijgen. De voornaamste pleitbezorger vanuit het CNV van deze arbeidersmedezeggenschap was de al vaker genoemde Herman Amelink. ¹⁰⁰

Anders dan bij de sociaal-democratie, waar het streven naar bedrijfsorganisatie wel de steun van de gehele zuil kreeg, ondervonden deze denkbeelden van het CNV zeker geen algemene bijval in het orthodox-protestantse kamp; veeleer voerde afwijzing de boventoon. Tot de bestrijders van de bedrijfsorganisatie behoorden niet alleen de christelijke werkgevers, die van arbeidersmedezeggenschap op economisch terrein, ook al was deze bedoeld als alternatief voor de socialistische klassenstrijd, niets moesten hebben, maar ook Colijn, die meende dat hier sprake was van aantasting van het gezag in het bedrijfsleven. ¹⁰¹ Deze visie werd de overheersende in de ARP; steun voor het streven van het CNV naar bedrijfsorganisatie kwam daar vrijwel uitsluitend van Gerbrandy. ¹⁰² Op het punt van de afwijzing van de socialisatie liep het CNV overigens geheel met de ARP in de pas.

Met de beide geschetste gedachtencomplexen kunnen de denkbeelden van de CDU over socialisatie en bedrijfsorganisatie nu vergeleken worden. In het eerste ons bekende program, opgesteld voor de verkiezingen van 1929, werd over socialisatie nog geheel gezwegen; geëist werd slechts: "Regeling der medezeggenschap tot organisatie van het bedrijfsleven." ¹⁰³ De bij deze eis behorende toelichting was al even weinig helder als deze formulering zelf, maar wel kon eruit duidelijk worden, dat de CDU zich uitsprak vóór onderlinge samenwerking van de bedrijfsgenoten, en der-

halve de klassenstrijd afwees.¹⁰⁴ Met deze formulering plaatste de CDU zich in de door de Christen-Democratische Partij en Christelijk-Sociale Partij belichaamde traditie. Dat de CDU zich meer in de door de CSP vertegenwoordigde lijn dan in die van de Bond van Christen-Socialisten en de Christelijke Volkspartij plaatste, komt overeen met de sterke mate waarin zij in deze vroege fase nog het karakter van een voortzetting van de CSP had.

De na de algemene vergadering van oktober 1929 ingestelde program-commissie zou echter andere accenten gaan leggen. In haar in februari 1931 gepubliceerde zeer uitvoerige ontwerp-program werd weliswaar het pleidooi voor bedrijfsorganisatie herhaald, maar daar werd nu, in een aparte paragraaf over de eigendom, aan toegevoegd: "De bedrijven, waarin de bedrijfsorganisatie voldoende is doorgevoerd, worden aan de Gemeenschap gebracht." In de bij deze socialisatie-eis behorende toelichting werd uitdrukkelijk verwezen naar het Mozaïsche recht in het oude Israël, dat uitwassen van het privaatbezit afgesneden had. Bij de bedrijfsorganisatie werd in de toelichting gewezen op het feit dat zowel de confessionele vakbeweging als SDAP en NVV zich vóór bedrijfsorganisatie uitgesproken hadden. De opstellers meenden dat deze daardoor binnen afzienbare tijd tot stand gebracht kon worden.¹⁰⁵

Tegen het opnemen van deze socialisatie-eis, waarbij, geheel in de lijn van het sociaal-democratische denken, bedrijfsorganisatie gezien werd als een voorbereiding daartoe, werd binnen de CDU bezwaar aangetekend. In zijn bestrijding van dit programmapunt bracht J. Krommenhoek uitvoerig de bezwaren tegen socialisatie van onder anderen Gerbrandy en het CNV naar voren. Hij stelde voor dat de CDU in haar program over socialisatie zou zwijgen en zich zou bepalen "tot het in een minder ver verwijderde toekomst liggende doel, de bedrijfsorganisatie."¹⁰⁶ In zijn verdediging van het ontwerp-program wees J.J. Geitz, die uit de CSP afkomstig was¹⁰⁷ en in deze fase als de voornaamste "theoreticus" van de CDU beschouwd moet worden, de door Krommenhoek gemaakte tegenstelling tussen socialisatie en bedrijfsorganisatie radicaal van de hand: bedrijfsorganisatie zou altijd tot socialisatie leiden. Illustratief voor een ook bij Jungcurts kritiek op Gerbrandy aan het licht getreden denkrichting in de CDU was Geitz' uitspraak, dat de door Krommenhoek aangehaalde auteurs weliswaar vóór bedrijfsorganisatie waren, "maar tevens voor de onbeperkte vrijheid van de kapitaal-monopolisten."¹⁰⁸

Het zal tegen de achtergrond van deze tegenstelling zijn, dat de reeds in het derde hoofdstuk geschetste onmacht van de algemene vergadering van december 1931 om het over een nieuw programma eens te worden, geplaatst moet worden. Voor- en tegenstanders van socialisatie stonden hier tegenover elkaar, waarbij de tegenstanders het verwijt te incasseren kregen, dat zij alles maar wilden laten zoals het was, en dat hun argumenten "aan den liberalen winkel" ontleend waren.¹⁰⁹ Zoals gezegd was het resultaat dat de programcommissie een nieuwe tekst zou ontwerpen,

rekening houdende met de ter vergadering gemaakte opmerkingen. Deze nieuwe tekst had duidelijk het karakter van een compromis, want op het omstreden punt van de socialisatie was nu sprake van het aan de gemeenschap brengen van "de bedrijven, die hiervoor in aanmerking komen." Bovendien werd gepleit voor socialisatie van de bodem.¹¹⁰

Met dit compromis konden niet alle afdelingen zich verenigen, want Amsterdam stelde als amendement voor: "socialisatie van bedrijven, grond en produktiemiddelen" - algehele socialisatie dus.¹¹¹ De compromisformule kreeg echter op de algemene vergadering van november 1932 de steun van de meerderheid van de CDU-afdelingen. Hierdoor sprak het CDU-programma zich nu definitief uit voor het aan de gemeenschap brengen van de bedrijven "die hiervoor in aanmerking komen, alsmede de grond." Op het punt van de bedrijfsorganisatie was in de definitieve formulering het verband met de socialisatie losgelaten. Hier eiste de CDU nu "medezeggenschap der arbeiders door invoering en ontwikkeling eener bedrijfsorganisatie, waar noodig voorafgegaan door verbindendverklaring der Collectieve Arbeids-Overeenkomst."¹¹² De laatste gedachte, dat de bedrijfsorganisatie opgebouwd kon worden op het fundament van het collectieve arbeidscontract, was vooral door het CNV sterk benadrukt.¹¹³

In de loop van de jaren dertig raakte socialisatie als alternatief voor de kapitalistische produktiewijze steeds verder op de achtergrond, terwijl juist bedrijfsorganisatie, in combinatie met de ordeningsgedachte, in het centrum van de belangstelling stond. Op dit terrein vond ook een eerste concretisering plaats, doordat de Staten-Generaal in 1933 een Bedrijfsradenwet aanvaardde. De volgens deze wet uit vertegenwoordigers van werknemers- en werkgeversorganisaties samen te stellen bedrijfsraden zouden organen van overleg (tussen deze beide), advies (aan de overheid) en uitvoering (van de sociale wetgeving) moeten zijn.¹¹⁴ Typerend voor de grote mate waarin de visies in de CDU uiteenliepen, was de zeer verschillende wijze waarop op deze Bedrijfsradenwet gereageerd werd. Terwijl het CDU-lid S. Vader er met het oog op de bedrijfsgemeenschap en de bedrijfsvrede veel van verwachtte,¹¹⁵ sprak de Amsterdamse secretaris J.H. Kress met betrekking tot de wet over "een schijnvertooning voor een murmureerend volk."¹¹⁶

Hoe onduidelijk de CDU ook voor haar eigen leden was over hetgeen haar als ideaal voor ogen stond, bleek uit een in 1936 gehouden referendum van het weekblad *De Groene Amsterdammer*, waaraan meer dan 27.000 personen deelgenomen hadden. Behalve naar hun partijpolitieke voorkeur was hun ook gevraagd, of zij voor de "solidaire maatschappijvorm", dan wel voor de "socialistische gemeenschap" waren. Van de deelnemende CDU-stemmers had 40% zich voor het eerste en 47% voor het laatste uitgesproken. In zijn commentaar op deze uitslag probeerde J.J. Geitz het hierin gebleken verschil van inzicht glad te strijken. Hij meende dat de solidaristische gedachte en haar toepassing in dikke mist gehuld waren en dat de 40% van de CDU-ers die zich hiervoor uitgesproken hadden

bedoelden: anders dan het nu is, "anders dan Colijn het oplost", maar geen klassenstrijd. Dat wilden de 47% van de "socialistische gemeenschap" ook, alleen hadden zij zich wat duidelijker in een bepaalde richting uitgesproken.¹¹⁷ Geitz' uitleg kon echter niet verbloemen dat bij de CDU-aanhang blijkbaar grote onduidelijkheid bestond over hetgeen door de partij als alternatief voor het kapitalistische systeem gewenst werd.

Tegen de achtergrond van de in de CDU bestaande verschillen van inzicht is het niet verwonderlijk dat ook de CDU-vertegenwoordigers in de Kamer zich vrij sterk op de vlakte hielden waar het de gewenste inrichting van de maatschappij betrof. Het meest concreet was Van Houten nog, toen hij in zijn bijdrage aan de algemene beschouwingen van november 1933 niet alleen voor uitbouw van de Bedrijfsradenwet pleitte, maar ook voor de instelling van algemene raden voor de productie, de distributie en de consumptie, zulks "in het belang der ordening van de maatschappij."¹¹⁸ Dit pleidooi zou echter geen enkele weerklank vinden en ook geen belangrijk onderdeel van Van Houtens totale Kameroptreden gaan vormen. Voor het overige beperkte Van Houten zich tot bekritiseren van het kapitalistische systeem, waarbij hij slechts in zeer algemene bewoordingen een alternatief schetste, zoals toen hij pleitte voor "een zoodanige ordening van productie en distributie, dat deze in dienst van het gemeenschapsbelang worden gesteld."¹¹⁹

Toch was dit, in combinatie met de uitspraak van het partijprogram, voor Amelink voldoende om Van Houten zonder meer als voorstander van socialisatie af te schilderen. Moet dit niet juist geacht worden, omdat de CDU - en dus ook Van Houten - zich niet voor algehele socialisatie uitgesproken had, meer hout sneed Amelinks verwijt, dat Van Houten nooit een poging gedaan had te concretiseren wat de CDU op het punt van de socialisatie wilde.¹²⁰ Het CDU-program sprak wel van het "aan de gemeenschap" brengen van de bodem, maar volgens Amelink bedoelde de CDU eigenlijk: "aan de staat".¹²¹ Hij constateerde dat bij de sociaal-democraten de socialisatiegedachte op de achtergrond geraakt was. Zijns inziens liep de CDU achter de sociaal-democraten aan, maar was zij daarbij 25 jaar bij dezen ten achter. Tegenover het pleidooi van de CDU voor socialisatie stelde Amelink het streven van de ARP naar ordening van het bedrijfsleven langs de weg der bedrijfsorganisatie.¹²² Nu was voor dit laatste wel enige vrijmoedigheid nodig, want zoals gezegd had de hoofdstroom van de ARP zich gekeerd tegen de met de bedrijfsorganisatie samenhangende gedachte van arbeidersmedezeggenschap op economisch terrein.

Amelink deed deze aanval op de CDU in een met het oog op de Kamerverkiezingen van 1937 door de ARP uitgegeven brochure. Het verweer hiertegen kwam van Jan Janze, die, inmiddels tot de partij toegetreden, de plaats van J.J. Geitz als voornaamste "theoreticus" van de door de CDU gewenste maatschappij-inrichting zou overnemen. Hij keerde

zich tegen Amelinks beschuldiging, dat, wanneer de CDU zich uitsprak voor het aan de gemeenschap brengen van bedrijven, zij eigenlijk bedoelde het brengen aan de staat. Nee, de eigendom en het beheer zouden komen te berusten bij de maatschappij zelf, die door middel van nieuw te creëren organen daarvoor geschikt gemaakt zou moeten worden. Over de essentiële vraag hoe en door wie deze organen samengesteld zouden worden, liet Janze zich echter niet uit, want hij beperkte zich verder tot de weerlegging van Amelinks bewering, dat de CDU met haar socialisatiestreven achter de SDAP aan zou lopen.

Interessant is vooral, dat Janze hierbij uitvoerig teruggreep op Kuyper, waaruit bleek dat zijn gedachten sinds zijn optreden in de Christelijke Volkspartij in 1921 nauwelijks veranderingen ondergaan hadden - hij verwees ook expliciet naar het socialisatiestreven van de CVP. Net als in 1921 probeerde hij ook nu weer aan te tonen, dat het streven naar socialisatie in de lijn van de "jonge" Kuyper lag. Deze had zich volgens Janze weliswaar uitsluitend voor de opheffing van de private eigendom van de grond uitgesproken, maar zijns inziens lagen er in Kuypers werken "genoegzame aanduidingen, grond biedend voor de veronderstelling, dat hij voorstander van een meer omvattende gemeenschappelijke eigendom dan die van de bodem alleen" was geweest. Met haar streven naar socialisatie zou de CDU niet achter de SDAP aan lopen, maar de door Kuyper gewenste eigen paden bewandelen.¹²³

In een afzonderlijk artikel ging Janze nog in op de door Amelink gemaakte tegenstelling tussen de door de CDU gepropageerde socialisatie en de door de ARP voorgestane bedrijfsorganisatie. Die tegenstelling was zijns inziens geheel onjuist, want de socialisatiegedachte van de CDU sloot ook de bedrijfsorganisatie in, die de CDU beschouwde als stap op weg naar de socialisatie. Bedrijfsorganisatie kon echter niet de oplossing voor het sociale vraagstuk bieden, en wel vooral om principiële redenen, namelijk doordat zij geen einde maakte aan het kapitalistische stelsel met zijn onrecht en uitbuiting. "Het gaat in de eerste plaats om het *Recht Gods*" meende Janze, daarmee de socialisatie-eis rechtstreeks uit een goddelijk gebod afleidend. Ook Amelinks bewering dat de ARP bedrijfsorganisatie voorstond, werd door Janze bestreden: de partij had zich in haar program hier nu wel voor uitgesproken, maar uitsluitend omdat zij niet anders meer kon en met de bedoeling er zo min mogelijk van terecht te brengen. De christelijke arbeiders zouden er dan ook verstandig aan doen voor hun streven naar bedrijfsorganisatie geen steun te zoeken bij de ARP, maar bij de CDU, die de bedrijfsorganisatie nodig had voor de realisering van haar socialisatiegedachte.¹²⁴

Voordat we de balans opmaken van de door de CDU aangedragen alternatieven voor het kapitalistische stelsel, moet eerst nog een specifieke toespitsing in het CDU-denken bezien worden. Reeds bij Kuyper treffen we de gedachte aan, dat de te creëren bedrijfsorganen een rol

zouden spelen bij de vertegenwoordiging van de daarin georganiseerde personen. Deze vertegenwoordiging op basis van het uitgeoefende beroep zou een aanvulling kunnen betekenen voor de politieke vertegenwoordiging via de partijen.¹²⁵ Toen in de jaren twintig en dertig in de kritiek op het functioneren van het parlement zich een "crisis der democratie" manifesteerde,¹²⁶ nam de belangstelling voor alternatieven voor dan wel aanvullingen op de parlementaire democratie sterk toe. Uiteraard maakte het een essentieel verschil of men de parlementaire democratie wilde aanvullen met, of dat men haar wilde vervangen door een op de beroepen of bedrijfstakken gebaseerde vertegenwoordiging, die men gewoonlijk als "corporatief" of "functioneel" aanduidde. Het opmerkelijke is nu dat in de CDU niet alleen het pleit gevoerd werd voor aanvulling, maar dat ook voorstanders van vervanging zich deden horen. Het meest uitgesproken deed J.J. Geitz dit.

In zijn artikelen schetste Geitz als belangrijk nadeel van het parlementaire stelsel dat het het kapitalisme mogelijk maakte. Parlementarisme en kapitalisme kwamen zijn inziens beide voort uit het individualisme van de Franse revolutie. Omdat de beginselverklaring van de CDU het individualisme veroordeelde, moest ook het parlementarisme veroordeeld worden. Geitz pleitte ervoor, dat de staat de individuele rechten zou opheffen en in plaats daarvan weer gemeenschapsrechten zou erkennen.¹²⁷ Lijkt het er op grond van deze uitspraak op, alsof Geitz de gehele politieke vertegenwoordiging wel zou willen missen, uit een ander artikel blijkt dat hij daarvoor toch nog een bescheiden taak weggelegd zag. Daarin beschreef hij de bedrijfsorganisaties als de "organische geleidingen" waaruit de "beroepskamers" of "werkparlementen" zouden voortkomen, die de bevoegdheden van de bestaande volksvertegenwoordiging "grotendeels" zouden overnemen - die vertegenwoordiging zou dus wel moeten blijven bestaan.¹²⁸

Maar dat er bij Geitz meer aan de hand was dan alleen maar een poging het te kort schieten van het bestaande parlementaire stelsel te corrigeren, blijkt uit zijn uitspraken tegen de ideële basis daarvan, gelegen in de gelijkheidsidee, met als concrete uitdrukkingsvorm het algemeen kiesrecht. Onderzoekingen hadden zijns inziens aangetoond, dat het voorstellingsvermogen van 30 tot 40% van de personen tussen 18 en 25 jaar dat van een kind van zeven tot elf jaar niet te boven ging. Het individualistische algemene kiesrecht was dan ook gebaseerd op de "fictie", dat iedereen overal verstand van had.¹²⁹ Bij Geitz manifesteerde zich hetgeen A.A. de Jonge aangeduid heeft als "de grote crisis van de democratie", waarbij de kritiek zich richtte tegen de ideële grondslagen van de democratie, met name de gelijkheidsgedachte.¹³⁰ Dit blijkt ook uit het feit dat hij zich een voorstander toonde niet alleen van de corporatieve maatschappij - die voorkeur deelde hij met velen in het katholieke en protestantse kamp, onder andere in het CNV¹³¹ - maar ook van de corporatieve staat.¹³²

Vertegenwoordigde Geitz hiermee een bepaalde stroming in de CDU, of was hier sprake van op zichzelf staande, niet door anderen gedeelde denkbeelden? Vooropgesteld moet worden dat we elders in de CDU zulke scherpe anti-parlementaire uitspraken niet aangetroffen hebben. Toch kon ook bij een enkel ander partijlid de scherpe veroordeling van het kapitalistische stelsel leiden tot kritiek op de staatsvorm, die het voortbestaan van dat stelsel mogelijk maakte. Zo wees S. Vader de "fascistische gemeenschapsstaat", vanwege de daaraan inherente dictatuur, weliswaar af, maar tegelijk meende hij dat deze veel bevatte dat voor de CDU het overwegen waard was; als zodanig noemde hij onder meer de stellingname tegen het economisch liberalisme.¹³³ Over het algemeen beperkte de kritiek van de CDU op het parlementaire stelsel zich echter tot het slechte functioneren ervan. Tegenover Geitz' pleidooi voor de corporatieve staat stond W. Ant. Tiemans opvatting, dat tussen de corporatieve maatschappij en de corporatieve staat de diepst mogelijke kloof gaapte. Terwijl hij de eerste beschouwde als uiting van christelijk denken, wees hij de tweede, onder verwijzing van de realisering ervan in de fascistische staten, nadrukkelijk van de hand.¹³⁴ Maar dat een vooraanstaand partijlid als J.J. Geitz zijn verregaande kritiek op de parlementaire democratie had kunnen uiten zonder expliciete bestrijding te ondervinden, is tekenend voor de onduidelijkheid over hetgeen de partij op maatschappelijk en politiek terrein als ideaal voor ogen stond.

5.1.5. Conclusie.

De veroordeling van het kapitalistische stelsel door de CDU sloot aan bij een brede antikapitalistische stroming in de jaren dertig, die samenhang met de economische depressie van die jaren. Het ging hierbij echter om een overeenkomst in het negatieve, want bij de beantwoording van de vraag wat er voor het kapitalisme in de plaats zou moeten komen, bleken de meningen ver uiteen te lopen. De CDU zelf heeft haar alternatieven voor het kapitalisme nauwelijks geconcretiseerd. Dit lijkt de aantrekkingskracht van de partij echter niet in de weg gestaan te hebben. Juist de vaagheid van haar maatschappelijk ideaal kon de CDU voor aanhangers van verschillende denkbeelden aantrekkelijk maken.

Doordat de CDU zich zowel voor bedrijfsorganisatie als voor gedeeltelijke socialisatie uitsprak, vertoonde haar streven naar vervanging van het kapitalistische stelsel overeenkomsten met dat van de sociaal-democratie en, waar het de bedrijfsorganisatie betrof, ook met dat van de christelijke vakbeweging. Een nauwkeuriger plaatsbepaling is echter op geen van beide terreinen mogelijk, doordat de CDU haar denkbeelden nooit uitgewerkt heeft. Enerzijds was dit het gevolg van het ontbreken van het sociaal-economisch geschoolde kader, dat daartoe in staat geweest zou zijn; anderzijds hing dit samen met de aan het licht getreden tegenstel-

lingen op dit terrein, waardoor men het blijkbaar veiliger achtte zich te beperken tot algemene compromis-formuleringen.

Het duidelijkst bleek dit bij de socialisatie-eis. Tegenover de radicale Amsterdamse afdeling, die het pleit voerde voor algehele socialisatie, wenste de meerderheid van de partij vast te houden aan de uiterst rekbare formulering van socialisatie van bedrijven die daarvoor in aanmerking kwamen - nergens is door ons een uitspraak aangetroffen, welke dat zouden moeten zijn. Toch was deze keuze niet onbelangrijk, want zij betekende, ondanks Janzes betuigingen van het tegendeel, een breuk met de Kuypertiaanse traditie, waarin het gemeenschappelijk bezit van de produktiemiddelen afgewezen was, en een aansluiting, opnieuw Janze ten spijt, bij het sociaal-democratische socialisatiestreven. Met dit ijveren voor gedeeltelijke socialisatie plaatste de CDU zich bovendien in de traditie van haar voorgangers, de Bond van Christen-Socialisten en de Christelijke Volkspartij, zij het dat bij hen de socialisatie-eis in principe onbeperkt was.

Bij het streven van de CDU naar bedrijfsorganisatie lijkt de aansluiting bij Kuypers groter, evenals de overeenkomst met de denkbeelden van het CNV en die van Gerbrandy. Hoewel in het programma de eerder voorgestelde verbinding tussen bedrijfsorganisatie en socialisatie losgelaten was, werd dit verband door de beide belangrijkste "theoretici", aanvankelijk Geitz, later Janze, toch weer benadrukt, zonder dat dit in de partij op tegenspraak stuitte: beiden zagen de bedrijfsorganisatie als voorbereiding op de socialisatie. Hier kan eveneens overeenstemming met de sociaal-democratische denkbeelden vastgesteld worden, hoewel in de jaren dertig daarin nu juist minder nadruk op dit verband gelegd werd. Ook Jungcurts expliciet en Geitz' wat minder uitgesproken veroordeling van Gerbrandy's denkbeelden als "kapitalistisch" markeren hier de afstand tot de vooruitstrevende vleugel van de ARP.

Zo gezien valt een selectief gebruik door de CDU van Kuypers denkbeelden te constateren, omdat de door haar gegeven oplossingen voor het sociale vraagstuk voor een deel misschien wel in diens richting gingen (de bedrijfsorganisatie), maar voor een ander deel zeker niet, namelijk waar het de koppeling daarvan aan de socialisatie en de socialisatie zelf betrof. De CDU stond sterker in haar beroep op de veroordeling door de "jonge" Kuypers van het kapitalistische stelsel en het liberale individualisme, maar ook hier viel nog wel een kanttekening te plaatsen, want kon men de omstandigheden van de jaren dertig wel zo maar gelijkstellen met die van de jaren negentig van de vorige eeuw?

Uit deze paragraaf zal ook duidelijk geworden zijn dat de kracht van de CDU niet lag in het ontwerpen en uitwerken van plannen voor een alternatief maatschappelijk stelsel. Reeds is gewezen op het ontbreken van sociaal-economisch geschoolde denkers. Ook Van Houten kan niet gezien worden als iemand met oorspronkelijke denkbeelden op dit terrein. Zijn kracht, en daarmee die van de CDU, lag in zijn kritiek op het sociaal-

economische overheidsbeleid van de jaren dertig en in het opkomen voor de belangen van groepen, die in het bijzonder te lijden hadden van de economische depressie van die jaren. Daarmee zullen we ons nu bezig houden.

5.2. De CDU en de sociaal-economische problematiek van de jaren dertig.

5.2.1. De CDU en de hoofdlijnen van de overheidsbeleid.

5.2.1.1. Het kabinet-Ruys de Beerenbrouck, 1929-1933.

Vanaf 1930 werd het in 1929 aangetreden kabinet-Ruys de Beerenbrouck geconfronteerd met de ingetreden recessie in de wereld-conjunctuur. Het is hier niet de plaats om de gevolgen voor Nederland van die recessie in den brede te schetsen door diverse cijferreeksen te presenteren. Volstaan wordt met de vermelding van de werkloosheids-cijfers uitgedrukt in procenten van de totale beroepsbevolking gedurende deze kabinetsperiode. Van 2,8 in 1929 liep dit percentage op tot 3,4 in 1930, 6,6 in 1931, 11,3 in 1932 en 12,8 in 1933. Bij dit laatste percentage ging het om een jaargemiddelde van 350.000 werklozen.¹³⁵ Voor deze cijfers is gekozen, enerzijds omdat zij de snelle toename van de economische problemen vanaf 1931 illustreren, anderzijds omdat de massale werkloosheid van de jaren dertig een centraal punt in de politiek van de CDU zou vormen.

Het antwoord van het kabinet-Ruys op de economische problemen bestond voor een belangrijk deel uit bezuinigingen op de overheidsuitgaven, en het was op dit punt van het overheidsbeleid dat de CDU, nog niet in de Kamer vertegenwoordigd, haar kritiek concentreerde. De eerste begroting waarbij de uitgaven flink besnoeid waren, was die voor het dienstjaar 1932, ingediend in september 1931.¹³⁶ Opmerkelijk genoeg voelde Buskes zich binnen de CDU als eerste geroepen zijn mening over deze miljoenennota te geven. Van belang is vooral dat Buskes zich zeer nadrukkelijk uitsprak voor de noodzaak het begrotingsevenwicht te bewaren. Hij meende dat niemand het recht had kritiek uit te oefenen, tenzij hij tegelijk een andere weg aangaf om de begroting sluitend te maken. Dit betekende echter niet dat Buskes bereid was alle overheidsplannen te accepteren: de korting op de ambtenarensalarissen was alleen aanvaardbaar als er geen andere bezuinigingsmogelijkheden waren - wat hij, onder verwijzing naar de vlootvernieuwing, niet het geval achtte - en bij de voorgestelde verhoging van de invoerrechten viel Buskes Colijn bij in diens protest daartegen. Wel juist achtte Buskes de aangekondigde belasting op benzine en het ongeveer gelijktijdig met de miljoenennota ingediende voorstel tot wijziging van de onderwijswet,¹³⁷ dat door

verhoging van de leerlingenschaal een miljoenenbezuiniging moest opleveren.¹³⁸

Niet iedereen in de CDU was bijzonder ingenomen met dit uitstapje van Buskes op financieel-politiek terrein. In hetzelfde nummer van *De Strijder* wees Matthijs de Visser de benzinebelasting en de eveneens door Buskes geaccepteerde vermindering van de overheidsbijdrage aan het invaliditeitsfonds van de hand. De Visser sprak zich niet uit over de noodzaak van handhaving van het begrotingsevenwicht, maar omdat hij verhoging van de vermogensbelasting en de successierechten als alternatieve financieringsbronnen aanwees, moet aangenomen worden, dat ook hij daarvan overtuigd was.¹³⁹ Een nog scherper contrast met Buskes' stellingname leverde een artikel van Jungcurt op. "Onaannemelijk" zette hij erboven, en dat sloeg dan op de verhoging van de leerlingenschaal. Het feit dat Buskes bereid was deze uit bezuinigingsoverwegingen te accepteren, noemde hij "bijna even verbijsterend" als het ontwerp zelf. Breed schetste hij de nadelen ervan voor het onderwijs, in het bijzonder dat aan arbeiderskinderen. Jungcurt gaf echter geen alternatieve bezuinigingsmogelijkheden aan en zweeg ook over de wenselijkheid van een sluitende begroting.¹⁴⁰

Toch moet men aannemen, dat de CDU als geheel in deze fase wel overtuigd was van de betekenis van een sluitende begroting. Aan het einde van deze kabinetsperiode constateerde P.L. Gerritse dat "allen" het over twee zaken eens waren, namelijk dat er een sluitende begroting moest zijn en dat er bezuinigd moest worden.¹⁴¹ Dit had de CDU er inmiddels niet van weerhouden scherpe kritiek uit te oefenen op de verdere bezuinigingsplannen van het kabinet, ook zonder dat telkens alternatieve mogelijkheden tot bezuiniging dan wel vermeerdering van overheidsinkomsten aangegeven werden. Vooral Jungcurt trad hierbij op de voorgrond. De miljoenennota voor 1933 besprekend keerde hij zich zowel tegen de daarin voorziene (nieuwe) verhoging van de invoerrechten (vanwege de hieruit voortvloeiende prijsstijgingen was dit zijns inziens "zuiver arbeidersvijandige politiek") als tegen de korting op het salaris van het overheidspersoneel. De ingediende begroting was voor hem het bewijs voor het reactionaire karakter van de regering-Ruys.¹⁴² Samenvattend kan men over deze periode zeggen, dat de CDU wel theoretisch vasthield aan de noodzaak van een begrotingsevenwicht, maar daar niet altijd consequenties aan verbond bij haar kritiek op de bezuinigingsmaatregelen van de regering.

5.2.1.2. Het tweede kabinet-Colijn, 1933-1935.

In de nieuwe parlementaire periode die in 1933 begon, zouden de economische problemen voor Nederland nog toenemen en opnieuw kan dit het beste geïllustreerd worden met het percentage werklozen van de

totale beroepsbevolking. Van 12,8 in 1933 steeg dit tot 13,8 in 1934 en 15,6 in 1935 om met 17,4 in 1936 een hoogtepunt te bereiken; in dat jaar ging het om een gemiddelde van 480.000 werklozen.¹⁴³ Het kabinet dat met deze economische moeilijkheden te kampen kreeg, was het door de antirevolutionaire leider H. Colijn gevormde "crisiskabinet", waarin behalve vooraanstaande politici uit de drie grote confessionele partijen ook prominenten uit de Liberale Staatspartij (LSP) en de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) zitting genomen hadden. Het kabinet-Colijn meende de crisis het beste te kunnen bestrijden door het voeren van een zogenaamde aanpassingspolitiek. Dit betekende dat door verlaging van lonen en prijzen de produktiekosten in Nederland zodanig verminderd moesten worden, dat de Nederlandse exportindustrie weer concurrerend op de wereldmarkt zou kunnen optreden. Deze verlaging was nodig, omdat andere landen zich via devaluatie van hun munteenheid een voorsprong verschaft hadden. Het kabinet wenste dit voorbeeld echter niet te volgen; handhaving van de gouden standaard vormde een hoeksteen van zijn beleid. Daarmee samen hing ook het streven naar een sluitende begroting, hoewel deze bij lange na niet bereikt werd;¹⁴⁴ begrotingstekorten zouden inflatie in de hand werken en daardoor de aanpassing doorkruisen. Het streven naar een sluitende begroting bij vermindering van inkomsten ten gevolge van de economische depressie had als consequentie dat een scherp bezuinigingsbeleid gevoerd werd.

Hoe de CDU zich tegenover deze hoofdlijnen van de regeringspolitiek zou opstellen, zou vooral door Hendrik van Houten bepaald worden, want in hem had de CDU nu haar parlementaire vertegenwoordiger gekregen. Een eerste aanwijzing daarvoor leverde het debat over de door het nieuwe kabinet afgelegde regeringsverklaring op. Daarin verweet Van Houten de regering nog niet aan te geven, op welke wijze zij de economische crisis dacht te bestrijden. Opmerkelijk was hierbij dat hij de oorzaken van de crisis niet primair op economisch-politiek terrein zocht, "maar vooral in het niet rekening houden met Gods Woord en Wet" - de samenleving was namelijk "door en door mammonistisch". Hoewel hij zowel tegen de samenstelling van het kabinet als tegen zijn - nog vage - plannen bezwaren had, verklaarde Van Houten zich toch gaarne tot constructieve samenwerking bereid, "mits in de voorstellen en de maatregelen der Regeering een geest van Christelijk-sociaal meevoelen met het arme en verdrukte tot uiting komt."¹⁴⁵ Colijn antwoordde hierop, "dat de beste zorg die men aan het arme en aan het verdrukte en aan het zwakke in ons volksleven betoonen kan, deze is, dat men zorgt, dat de financiën van het land goed in orde zijn, omdat met het mislopen der financiën het allereerst deze zorg in het gedrang komt."¹⁴⁶

Dat Van Houtens voorwaardelijke toezegging van constructieve medewerking meer was dan alleen maar lippendienst bleek bij de behandeling van het regeringsvoorstel tot invoering van een omzetbelasting.¹⁴⁷ Van Houten deelde mee, vóór dit voorstel te zullen stemmen, omdat hij het

sluitend maken van de begroting, dat hij "stellig een algemeen belang" noemde, langs andere weg niet mogelijk achtte. Wel had hij grote moeite met deze indirecte belasting, maar als deze niet door zou gaan, zou er zwaar op de overheidssalarissen bezuinigd moeten worden, en het zou onrechtvaardig zijn het door de crisis dreigende overheidstekort op een kleine groep burgers af te wentelen.¹⁴⁸

Bij de algemene beschouwingen over de eerste begroting van het kabinet-Colijn werd echter duidelijk, dat het begrotingsevenwicht toch niet die centrale plaats in Van Houtens politiek innam, die men geneigd was er op grond van zijn stellingname ten aanzien van de omzetbelasting aan toe te kennen. In zekere zin gaven deze beschouwingen een uitwerking te zien van het al bij het debat over de regeringsverklaring gebleken verschil in benaderingswijze tussen Van Houten en Colijn. Kan die van Colijn globaal als financieel-economisch getypeerd worden - de regering moest haar uitgaven zoveel mogelijk aanpassen aan de sterk teruggelopen inkomsten - , Van Houtens opstelling was veel meer sociaal of ethisch, in een bepaald opzicht zelfs a-politiek. Dat bleek aan het slot van zijn bijdrage aan deze algemene beschouwingen. Opnieuw verklaarde hij veel belang te hechten aan het sluitend maken van de begroting en het voorkomen van inflatie, maar toch mocht dit niet het voornaamste doel van het beleid zijn. "Meer dan een gave gulden en een sluitende begroting acht ik gerechtigheid die den arme en verdrukte helpt en den rijker bedeelde dwingt, zijn verantwoordelijkheid ten opzichte van zijn naaste na te komen." Dan zou gerekend mogen worden "met een factor, die niet in procenten of gave guldens is uit te drukken, de zege des Heeren, die tot veel in staat stelt wat zonder het geloof in de beloften Gods een waagstuk lijkt."¹⁴⁹

In zijn beantwoording van de sprekers meende Colijn, dat Van Houten, door de gave gulden en het recht voor armen en verdrukten tegenover elkaar te stellen, van een onjuiste tegenstelling uitging. "Wie de zwakkere wil beschermen, die moet vragen naar een sluitend budget en naar een gave gulden"; vasthouden aan de gave gulden was volgens Colijn voorwaarde om recht te kunnen doen aan de armen en verdrukten.¹⁵⁰ Voor Van Houten was dit aanleiding om in de repliek zijn standpunt nogmaals uiteen te zetten, waarbij duidelijk het a-politieke karakter ervan aan de dag trad. Weer zei hij grote betekenis toe te kennen aan de gave gulden en de sluitende begroting, maar: "Als de Regeering den gaven gulden niet behouden kan in den weg der sociale gerechtigheid, dan moet zij, na alles geprobeerd te hebben wat mogelijk was, het rustig durven overgeven in Gods hand. ... Liever in den weg der gerechtigheid, als alle geoorloofde middelen niet baten, te verarmen, ook als volk, dan door sociaal onrechtvaardige middelen trachten zulk een verarming te voorkomen."¹⁵¹

Gedurende de gehele periode dat Colijn leiding aan een kabinet zou geven zou dit verschil in benaderingswijze de achtergrond vormen in de discussies over de sociaal-economische politiek tussen hem en Van Houten.

Daarbij wenste Colijn steeds van de financieel-economische realiteit uit te gaan, zij het dat hierbij aangetekend dient te worden, dat hij deze interpreteerde overeenkomstig de opvattingen van de gangbare economische theorie.¹⁵² Van Houten wilde daarentegen niet de economische wetmatigheden (of wat daarvoor doorging) als hoogste norm voor de te voeren politiek beschouwen, maar deze funderen op een ethisch uitgangspunt. Nu is het niet zo, dat dit altijd even sterk in Van Houtens Kamer-optreden naar voren kwam als bij het hierboven weergegeven debat. Bij andere gelegenheden zou hij, meer pragmatisch, zich wel bezighouden met de vraag naar alternatieve financieringsbronnen voor de door hem voorgestane uitgavenpolitiek. Maar het principiële verschil in uitgangspunt zou toch telkens weer aan de dag treden en tot gevolg hebben, dat Colijn en hij in zekere zin langs elkaar heen praatten.

Die meer pragmatische benaderingswijze treffen we, naast een herhaling van het principieel andere uitgangspunt, aan in Van Houtens bijdrage aan de algemene beschouwingen over de begroting voor 1935. Ook een "democratische" regering zou zijns inziens niet kunnen doen alsof er geen crisis was en onaangename maatregelen moeten treffen, maar, anders dan de huidige regering, zou die ervoor zorgen, dat de lasten eerlijker, naar draagkracht verdeeld werden. Mogelijkheden om rechtvaardiger verhoudingen te doen ontstaan waren er volgens Van Houten op het gebied van bezuinigingen, van nieuwe lasten en van economische politiek. Als bezuinigingsmogelijkheden noemde hij onder andere korting op de salarissen van hoge ambtenaren en op de defensie-uitgaven, de afschaffing van de Eerste Kamer, de inkrimping van de Raad van State en de samenvoeging van gemeenten. Mogelijkheden voor vergroting van de overheidsinkomsten zag Van Houten in verhoging van de successierechten, de invoering van een algemene winstbelasting, een progressieve crisis-inkomstenbelasting van alle inkomens boven f1.500,- en scherpe maatregelen tegen belastingontduiking. Op het terrein van de economische politiek pleitte Van Houten voor industrialisatiebevordering door oprichting van een industriebank, bevordering van het gebruik van Nederlands fabriakaat en de uitvoering van grote werken die in de toekomst produktief zouden zijn.¹⁵³

Van Houtens wensen liepen voor een belangrijk deel parallel met die van de SDAP; ook van die zijde was verhoging van de successierechten als alternatief voor verdere bezuinigingen aanbevolen en de oprichting van een industriebank alsmede werkverruiming bepleit.¹⁵⁴ Terwijl Van Houten op zijn gedetailleerde voorstellen noch van Colijn, noch van minister van financiën P.J. Oud (VDB) enig antwoord ontving, werden de voorstellen van de SDAP voor verhoging van directe belastingen vooral door Oud bestreden: zij zouden de financiële ineenstorting ten gevolge hebben, waardoor ook de belangen van de werklozen geschaad zouden worden.¹⁵⁵

Nog op een ander punt zou Van Houten zich in dit debat bij de SDAP aansluiten, en dat was in haar hekeling van het gevoerde aanpassingsbeleid als eenzijdig. Die eenzijdigheid zou hierin bestaan dat de regering

tot nu toe alleen getracht had de lonen en salarissen te verlagen, maar de zogenaamde "vaste lasten" als huren, pachten en hypotheekrenten zorgvuldig buiten schot gelaten had.¹⁵⁶ In overeenstemming hiermee noemde Van Houten de regeringspolitiek "eenzijdig en door en door kapitalistisch"; wanneer de regering niet bereid zou zijn de vaste lasten te verlagen, zou devaluatie onvermijdelijk worden.¹⁵⁷ Anders dan bij hun pleidooi voor verhoging van directe belastingen, waarbij SDAP en CDU slechts op steun van enkele kleine partijen konden rekenen, stonden zij in hun roep om aantasting van de vaste lasten aanzienlijk sterker tegenover de regering. Ook RKSP-fractie leider Aalberse sprak zich namelijk voor "consequente deflatie" uit (dat wil zeggen: een aanpassingspolitiek met inbegrip van verlaging van de vaste lasten), en net als Van Houten achtte hij devaluatie het onvermijdelijke gevolg van het achterwege blijven ervan.¹⁵⁸

5.2.1.3. Het derde kabinet-Colijn, 1935-1937.

De kwestie van de vaste lasten had in de vroege zomer van 1935 zelfs tot een kabinetscrisis geleid, maar doordat Aalberse een alternatieve regeringscombinatie van RKSP en SDAP niet aangedurfd had, was Colijns positie alleen maar versterkt en kon het nieuwe kabinet het gevoerde beleid ongewijzigd voortzetten. In zijn opstelling tegenover dit beleid sloot Van Houten zich nog steeds nauw aan bij de SDAP en bij de koers van de RKSP-fractie in deze fase (zij het dat hij haar verweet geen andere regeringscombinatie aan te durven). Als alternatief voor het regeringsbeleid pleitte Van Houten nu voor een "constructieve welvaarts-politiek", die zou moeten bestaan in een "vruchtbare synthese" tussen de door de RKSP voorgestane ordeningspolitiek en de in het Plan van de Arbeid van SDAP en NVV voorgestane kredietverruiming en activering der beschikbare produktieve krachten. Een dergelijke synthese leek hem voor het land van het allergrootste belang.¹⁵⁹

Ook bij deze gelegenheid had Van Houten weer zijn voorkeur uitgesproken voor consequente deflatie, en devaluatie afgewezen. Doordat de regering echter niet tot het eerste bereid was, zou de economische toestand dermate kunnen verslechteren, dat devaluatie op den duur toch niet te vermijden zou zijn, maar dan onder zeer ongunstige omstandigheden. Daarboven zou van Houten dan een beheerste devaluatie verkiezen op een zelfgekozen tijdstip, terwijl er nog belangrijke reserves aanwezig waren.¹⁶⁰ Geleidelijk lijkt het geloof dat devaluatie vermeden zou kunnen worden bij Van Houten verminderd te zijn, hoewel hij zich, totdat de devaluatie eind september 1936 een feit werd, daar nooit openlijk vóór uitgesproken heeft. In juni 1936 zei hij nogmaals de voorkeur te geven aan consequente deflatie boven devaluatie, hoewel hij bang was dat het daarvoor ten gevolge van de eenzijdige aanpassingspolitiek van de rege-

ring misschien wel te laat was. Nieuw in zijn opstelling was nu, dat hij de goede gevolgen van devaluatie in het buitenland in zijn beschouwing betrok¹⁶¹ - aan te nemen valt dat hij hierbij vooral België, dat in april 1935 gedevalueerd had, op het oog had.

Toen in september 1936 Frankrijk en Zwitserland de gouden standaard loslieten, besloot ook Nederland, als laatste van de "goudblok"-landen, zijn munteenheid los te maken van het goud. In zijn reactie hierop liet Van Houten een sterk staaltje van wijsheid achteraf zien, want terwijl hij, noch in de Kamer, noch daarbuiten, ooit devaluatie bepleit had, schreef hij nu: "Wat een sociaal onrecht, wat een werklozenleed, wat een welvaartsvernietiging is vruchteloos doorgezet! *Ieder* zal de verzuchting slaken: hadden we nu maar tegelijk met Engeland gedevalueerd en ons niet door Frankrijk op sleeptouw laten nemen!"¹⁶² Vooral het noemen van de Britse devaluatie als het juiste tijdstip voor een Nederlandse muntcorrectie treft hierin als weinig reëel, want in de zomer van 1931 was devaluatie van de gulden nog buiten kwestie; serieuze pleidooien daarvoor dateren pas van twee jaar later, na de devaluatie van de Amerikaanse dollar.¹⁶³ Overigens moet hierbij opgemerkt worden, dat vrijwel alle partijen een soortgelijke reactie als Van Houten lieten zien - zij het niet in die sterke bewoordingen - , want geen van hen had in de Kamer ooit openlijk devaluatie bepleit, terwijl de meeste zich, nu deze gekomen was, verheugd toonden.¹⁶⁴

Het feit dat het kabinet-Colijn, na zich daar jarenlang hardnekkig tegen verzet te hebben, nu toch gedevalueerd had, leverde Van Houten dus een extra strijdmiddel op. Bij de algemene beschouwingen over de laatste begroting van deze parlementaire periode maakte hij de balans op van vier jaar regering onder Colijn. Alleen op het punt van de gezagshandhaving kon hij de regering een voldoende toekennen, maar al haar andere doelen: herstel der overheidsfinanciën, herstel van het bedrijfsleven en terugdringing van de werkloosheid had zij niet bereikt. Zijn eigen positie gedurende die periode typeerde Van Houten als volgt: "Ik heb de Regeering gesteund waar mij dat mogelijk was, ik heb helaas in meerdere mate scherpe kritiek moeten doen hooren. De Regeeringspolitiek, die neutraal, die economisch liberaal is, die noodeloos hard geweest is tegen de groote massa, die door het ontbreken van een concreet Christelijke inhoud en van sociale deernis het Christelijk beginsel heeft gecompromitteerd, moest ik als christen en als democraat fel becritiseren. Het was mij een voorrecht, dat ik een der vertolkers mocht zijn van de roep om recht en brood, die uit de kringen der zwaar gedrukte kleine luyden opstijgt."¹⁶⁵

5.2.1.4. Het vierde kabinet-Colijn, 1937-1939.

Doordat de Nederlandse devaluatie samenviel met een opgang in de wereldeconomie trad een verbetering van de economische situatie in, maar door de nieuwe stagnatie in de wereldconjunctuur in de loop van 1937 was deze slechts van zeer tijdelijk aard. Dat er nog grote economische problemen waren, blijkt uit de werkloosheidscijfers, die weliswaar een niet onbelangrijke daling vertoonden, maar toch nog zeer hoog bleven. Het werkloosheidscijfer als percentage van de totale beroepsbevolking daalde van 17,4 in 1936 via 14,3 in 1937 en 12,6 in 1938 tot 9,6 in 1939; in dat laatste jaar bedroeg het aantal werklozen gemiddelde 300.000.¹⁶⁶ Hoewel het beleid van Colijn en zijn kabinet zeker niet in alle opzichten een succes genoemd kon worden - ten slotte was de gulden gedevalueerd, en was er een grote werkloosheid gebleven - , leverden de verkiezingen toch een duidelijke overwinning voor de confessionele partijen gezamenlijk op. Hierdoor kon Colijn opnieuw als leider van een kabinet - zijn vierde - optreden.

Het aantreden van dit kabinet markeerde een verscherping in de oppositie van Van Houten. Bij de interpellatie van het SDAP-Kamerlid dr. J. van Gelderen over het werkloosheidsvraagstuk in het voorjaar van 1938, verweet hij de regering een liberale, onchristelijke politiek te voeren. Van een waarlijk christelijke mentaliteit was bij deze regering weinig te merken; zij zou zich schuldig maken aan "zondige berusting" in de scheefgegroeide maatschappelijke toestanden. Het was niet voldoende als de regering haar politiek als de bij uitstek christelijke propageerde. Waar het op aankwam was de vervulling van het Schriftwoord: "Wat gij aan de minste mijner broederen hebt gedaan, dat hebt gij aan Mij gedaan." Op het praktische niveau van de werkloosheidsbestrijding sloot Van Houten zich nauw bij Van Gelderen aan, door evenals deze ervoor te pleiten dat het in Nederland opgepotte geld gemobiliseerd zou worden ter stimulering van de binnenlandse markt.¹⁶⁷

Van Houtens aanval op het onchristelijke karakter van de regeringspolitiek zou niet onbeantwoord blijven. Vanuit de Kamer werd erop gereageerd door de christelijk-historische afgevaardigden De Geer en Jouke Bakker, terwijl Van Houten van achter de regeringstafel door Colijn scherp terechtgewezen werd. Bakker verweet Van Houten geen rekening te houden met de internationale invloeden op de conjunctuur, waartegenover de regering machteloos stond. In het bijzonder nam hij hem het gebruik van de aangehaalde tekst kwalijk. Deze gold voor alle Kamerleden individueel, maar niet op dezelfde wijze voor de regering, want deze had de zorg voor alle volksnoden. Van Houten zou zich dus aan een ergerlijk misbruik van dit bijbelwoord schuldig gemaakt hebben.¹⁶⁸ De Geer sloot zich bij zijn partijgenoot aan: door het in twijfel trekken van de eerlijke overtuiging en de nobele bedoelingen van de regering zou Van Houten het peil van de debatten verlaagd hebben.¹⁶⁹

Colijn rangschikte Van Houten onder de woordvoerders van vier partijen, met wie het zijns inziens niet zinvol was van gedachten te wisselen. Dat waren, naast de CDU, de beide "extremistische groepen" (CPN en NSB) en de SGP. Over Van Houten zei hij dat deze "met een niet aan hoogmoed gespeende denigratie" over het kabinetsbeleid gesproken had en vooral het kabinet aangetast had in wat het voorstond, namelijk het voeren van een christelijke staatkunde. Op grond daarvan had hij besloten met stilzwijgen aan diens bijdrage aan het debat voorbij te gaan.¹⁷⁰

Van Houten toonde zich niet al te zeer onder de indruk van deze bestrijding, want in tweede termijn herhaalde hij zijn beschuldigingen: "... deze politiek tegenover het werklozenvraagstuk is o.i. onchristelijk, brengt het Christendom in discrediet ..." Hij beseftte dat hij hiermee onder de christelijke partijen een uitzonderingspositie innam: "... al moge men ons dan als spelbrekers, als beroerders des volks uitbannen uit het gezelschap van het genoeglijk, zelfverzekerd Christendom, dat al deze dingen goedpraat ..., wij weten, dat honderdduizenden in den lande God danken, dat uit Christenmond in dezen tijd vol verwarring en materialisme, dit getuigenis voor Christelijk-sociale gerechtigheid nog in het Parlement gehoord wordt."¹⁷¹ Maar ook Colijn hield in tweede termijn zijn mening staande, waarbij hij CDU en SGP over een kam schoor. Hun woordvoerders zouden het standpunt innemen, dat zij Christen waren en dat het dus met het Christendom van degenen die er een andere zienswijze op na hielden niet in orde was. "Dat is het hoogmoedige, dat er inzit, dat men eenvoudig geen oogenblik kan aannemen, dat iemand uit eigen diepe Christelijke overtuiging handelt, handelt nadat hij zijn knieën gebogen heeft voor gebed."¹⁷²

In deze periode van het vierde kabinet-Colijn kwamen enkele nieuwe elementen in de alternatieven die Van Houten voor het regeringsbeleid aandroeg naar voren. Met de devaluatie, of eigenlijk al eerder, met het verwerpen door een meerderheid van de Kamer van twee vaste lastenontwerpen in juni 1936, was het ook door Van Houten voorgestane alternatief "consequente deflatie" eigenlijk van de baan. Daar kwam nu, waarschijnlijk min of meer in navolging van het Plan van de Arbeid, een complex van maatregelen voor in de plaats, dat het beste als "actieve conjunctuurpolitiek" omschreven kan worden. In een reactie op troonrede en miljoenennota van september 1938 zette Van Houten uiteen wat er zijns inziens zou moeten gebeuren. De opgepotte miljoenen, waarover hij ook al bij de interpellatie-Van Gelderen gesproken had, zouden in het economisch leven "ingespoten" moeten worden. Hierdoor zou de koopkracht toenemen, waardoor de volkshuishouding gesaneerd zou worden en de welvaart zou terugkeren. Het kabinet pakte de zaak echter precies van de verkeerde kant aan; door zich via voortgaande versobering te concentreren op de sanering van de staatshuishouding zou zijns inziens de volkshuishouding steeds meer gedrukt werd.¹⁷³

Ook bij andere gelegenheden gaf Van Houten geen verdere uitwerking aan zijn plannen voor stimulering van de economie, zodat het realiteitsgehalte ervan zich moeilijk laat beoordelen. In de Kamer noemde hij als "beste, wijd natuurlijkste" bestrijding van de werkloosheid de vermeerdering van de koopkracht van de massa door het verschaffen van redelijk betaalde arbeid, het verhogen van de werklozensteun en het invoeren van staatspensioen. Over de vraag waar de daarvoor benodigde gelden vandaan zouden moeten komen, liet hij zich bij deze gelegenheid niet uit.¹⁷⁴ Van belang was vooral dat Van Houten nu bereid leek voor de door hem voorgestane stimuleringspolitiek het begrotingsevenwicht los te laten, zij het dat hij daarover nog niet erg duidelijk was. In zijn kritiek op het regeringsbeleid zei hij, dat de regering "terwille van het heilige huisje der sluitende begroting" bereid was vermindering van de koopkracht en daarmee van de bedrijvigheid, en vergroting van de werkloosheid, op de koop toe te nemen.¹⁷⁵

5.2.1.5. Het kabinet-De Geer, 1939-1940.

Het vierde kabinet-Colijn zou reeds in 1939 aan zijn innerlijke tegenstellingen te gronde gaan. Na een mislukte poging van Colijn met een andere ministerploeg verder te gaan, was de weg vrij voor een kabinet onder leiding van De Geer, waarvan voor het eerst ook twee sociaal-democratische bewindslieden deel uitmaakten. De reactie van de CDU op de toetreding van twee sociaal-democraten tot de regering was ambivalent: enerzijds verwachtte de CDU van een kabinet met SDAP-ministers een meer sociale politiek, maar anderzijds was er de vrees dat dezen zich aan hun "burgerlijke" omgeving zouden aanpassen. Van Houten meende dat de transformatie van de SDAP tot regeringspartij een belangrijke verandering tot gevolg had voor de positie van de CDU. Deze zou nu de rol van de SDAP moeten overnemen, namelijk die van een oppositiepartij, die de regering in vooruitstrevende richting moest trachten te stuwten. Hij typeerde de CDU als "de enige democratische oppositiepartij."¹⁷⁶

Waren Van Houtens verwachtingen bij het aantreden van het kabinet-De Geer al niet al te hoog gespannen, de bekendmaking van zijn beleidsvoornemens door middel van troonrede en miljoenennota vormde een duidelijke teleurstelling voor hem. "De heer Colijn is niet de schipper op het schip van staat, maar de koers is vrijwel de zijne", zo constateerde hij. Met name richtte hij zijn kritiek op de beide sociaal-democratische bewindslieden door de retorische vraag te stellen, waar nu wel hun invloed bleek.¹⁷⁷ Ook bij de algemene beschouwingen gaf Van Houten uiting aan zijn ernstige teleurstelling. De CDU wenste aantasting "in kern en wezen" van militarisme en kapitalisme, die beide leefden door en uit egoïsme. Omdat de regering dat niet wilde, stond de CDU principieel tegenover haar. Op het stuk van de praktische politiek vroeg Van Houten

de regering zo spoedig mogelijk een duurtetoeslag te verstrekken op de steun en op de lonen in de werkverschaffing gezien de prijsstijgingen die zich ten gevolge van de - inmiddels uitgebroken - oorlog voorgedaan hadden.¹⁷⁸ Toen de regering daartoe niet bereid was, reageerde Van Houten gedesillusioneerd: "Van dit Kabinet is geen vooruitstrevende politiek te verwachten, al is het stellig veel en veel beter dan wat het vijfde kabinet-Colijn van plan was te doen. Het had erger gekund, maar ... we vinden 't ook zó nog héél erg."¹⁷⁹

Daarmee was de toon gezet voor de opstelling van de CDU tegenover de sociaal-economische politiek van het kabinet-De Geer. Deze werd veroordeeld omdat zij te weinig vooruitstrevend zou zijn en te weinig tegemoet zou komen aan de noden van groepen die in bijzondere mate slachtoffer waren van de benarde economische omstandigheden, zoals werklozen en ouden van dagen. Over een actieve conjunctuurpolitiek, die nooit een werkelijk centraal element in de oppositie van de CDU gevormd had, werd in deze regeringsperiode van Van Houten weinig meer vernomen. Hij liet het bij de constatering dat zo weinig bleek, dat er mannen van het Plan van de Arbeid in het kabinet zitting hadden.¹⁸⁰ Een toespitsing kreeg deze algemene kritiek op het regeringsbeleid doordat zij zich in toenemende mate richtte tegen de beide sociaal-democratische ministers. Daaraan zal de wens propagandistisch voordeel te boeken ten koste van de SDAP, die als ingekapseld in een burgerlijk blok afgeschilderd kon worden, niet vreemd geweest zijn.

Deze toespitsing kwam duidelijk tot uitdrukking in de aanval die Van Houten bij de behandeling van de begroting van sociale zaken op de plannen van minister Van den Tempel deed. Hij noemde die "toch wat erg mager en weinig blijk gevend van een krachtigen wil tot een vooruitstrevende politiek." Zij waren Van Houten tegengevallen. "Zelfs als ik rekening houd met de buitengewone omstandigheden, die uiteraard remmend werken, en met de heterogene samenstelling van dit Kabinet, die den Minister dwingt zijn wijn aan te lengen met minder geestrijk vocht, dan nog voel ik mij teleurgesteld. Ik had verwacht, dat een sociaal-democraat een dynamisch element, een voortstuwende kracht in het Kabinet zou zijn met betrekking tot de sociaal-economische politiek."¹⁸¹

Van den Tempel bleef het antwoord niet schuldig. Hij constateerde brede instemming in de Kamer met zijn plannen en slechts twee dissonanten, namelijk Van Houten en de communist L. de Visser. Van Van Houten had hem dat verbaasd, omdat hij hem als een redelijk mens kende. Men kon zich, zoals deze, concentreren op hetgeen niet gedaan werd, maar ook op dat wat wel gebeurde, zelfs onder de allermoeilijkste omstandigheden. "Natuurlijk, men kan het standpunt innemen: veel beloven en weinig geven, doet de gekken in vreugde leven, maar ik sta er anders tegenover." In het algemeen verweet Van den Tempel Van Houten de negatieve inslag van zijn kritiek.¹⁸²

Een andere, met graagte door de CDU aangegrepen gelegenheid om de opstelling van de SDAP te hekelen, vond zij in de houding van deze partij tegenover de belastingpolitiek van het kabinet-De Geer. Om de uit de mobilisatie voortvloeiende kosten, die bijna twee miljoen gulden per dag bedroegen, te kunnen bestrijden, was de regering overgegaan tot de instelling van een leningenfonds. Rente en aflossing daarvan zouden gedekt moeten worden door een viertal belastingmaatregelen.¹⁸³ De ene daarvan in de directe sfeer (verhoging van de successierechten) ging Van Houten nog niet ver genoeg, maar de drie maatregelen in de indirecte sfeer: verhogingen van de heffingen op benzine, koffie en suiker achtte hij onaanvaardbaar, omdat daardoor de "kleine man" de rekening van de mobilisatie gepresenteerd kreeg. Hij constateerde een groot verschil tussen de houding van de SDAP vroeger, toen zij zulke maatregelen "wandaden" genoemd had, en het feit dat haar ministers er nu mee ingestemd hadden en haar pers ze billijkte. "Troelstra heeft eens gezegd, dat hij 'die rode wethouders wel van hun zetels wou trappen.' Hij zou het stellig thans nog grimmiger van de rode ministers zeggen! Het is ook diep treurig, zulk een verburgerlijking."¹⁸⁴

Ook bij de behandeling van deze belastingvoorstellen in de Kamer richtte de CDU, ditmaal bij monde van Posthuma, zich vooral tegen de SDAP. Hij wees op de grote druk, die de indirecte belastingen nu al op de armsten en grote gezinnen legden; verhoging ervan noemde hij "een rechtstreekse aanslag op de volkskracht." Dat een regering, waarin sociaal-democraten zaten, met deze voorstellen durfde komen, achtte Posthuma onbegrijpelijk. Aan het slot van zijn rede deed hij een beroep op de SDAP-fractie: "Van de leden der SDAP verwacht ik, dat zij, hoewel het hun moeilijk zal vallen als regeringspartij, eveneens hun stem aan het ontwerp zullen onthouden. Zij zullen daarmede den arbeidenden stand een belangrijke dienst bewijzen."¹⁸⁵ Posthuma's oproep was echter tevergeefs, zodat de CDU zich slechts in het gezelschap van NSB en CPN bevond in haar verwerping van deze regeringsplannen.¹⁸⁶

5.2.1.6. Terugnlijk.

Met deze scherpe stellingname tegen de sociaal-economische politiek van de SDAP had de CDU een lange weg afgelegd sinds zij in 1933 haar intrede in de Kamer gedaan had. Aanvankelijk had zij zich in haar kritiek op de sociaal-economische politiek van de kabinetten-Colijn nauw bij de SDAP aangesloten, zoals meer dan eens van achter de regeringstafel vastgesteld was. In die fase hadden haar alternatieve financieringsvoorstellen, net als die van de SDAP, vooral in de sfeer van de directe belastingen gelegen. Daarnaast hadden beide partijen zich sterk gemaakt voor "consequente deflatie", waarbij ze tijdelijk de RKSP-fractie aan hun zijde gehad hadden. Tijdens het derde kabinet-Colijn was dit laatste

element naar de achtergrond verdwenen, en waren daar bij de SDAP de in het Plan van de Arbeid uitgewerkte ideeën over stimulering van de economie, onder andere door vergroting van de binnenlandse koopkracht, voor in de plaats gekomen. De CDU had zich hierbij enigszins onduidelijk aangesloten, door wel de leuzen van deze politiek over te nemen, doch zich niet met de onderbouwing en uitwerking ervan in te laten.

De toetreding van twee SDAP-ministers tot het kabinet-De Geer betekende dat de SDAP het sociaal-economische regeringsbeleid, dat geen wezenlijke breuk betekende met dat van zijn voorgangers, in grote lijnen ging steunen, zodat de CDU dus op eigen kracht haar alternatieven moest gaan ontwikkelen. Eigenlijk bleven die vrijwel achterwege, want, terwijl uit de mond van de CDU-woordvoerders weinig meer over stimulering van de economie vernomen werd, beperkten zij zich vrijwel tot het in gebreke stellen van het kabinet in zijn zorg voor door de depressie getroffen groepen in de samenleving. Daarbij richtten zij hun kritiek in het bijzonder op de SDAP-ministers, en op de SDAP zelf, vanwege de steun die zij aan het kabinetsbeleid bood.

Nu kan men hiertegen aanvoeren dat het niet de CDU was die de meest wezenlijke ontwikkeling doorgemaakt had, maar de SDAP, en inderdaad had zich in deze partij een belangrijk veranderingsproces voltrokken, dat de SDAP, althans in haar ideologie, had getransformeerd van een marxistische arbeiderspartij in een vooruitstrevende volkspartij.¹⁸⁷ Maar naast een aantal constante elementen, waarvan het ethische, in wezen a-politieke uitgangspunt en het consequent partij kiezen voor bepaalde door de depressie in de knel geraakte bevolkingsgroepen de belangrijkste waren, valt toch ook wel degelijk in de CDU-opstelling ten aanzien van de sociaal-economische problematiek een verandering te constateren, die men het beste als een radicalisering kan typeren. Terwijl Van Houten zich bij het begin van zijn Kameroptreden nog veel gelegen liet liggen aan het ideaal van een sluitende begroting en veel aandacht besteedde aan alternatieve financieringsbronnen of bezuinigingen voor de door hem afgewezen regeringsbezuinigingen, verdwenen deze elementen geleidelijk naar de achtergrond. Wat de sluitende begroting betreft, kan dat het beste geïllustreerd worden met een van de laatste Kamerredevoe- ringen van Van Houten, waarin hij sprak van "de afgodendienst van het dogma der sluitende begroting."¹⁸⁸ In deze laatste fase beperkten de CDU-woordvoerders zich ten aanzien van de concrete politiek tot kritiek op de regeringsplannen en -daden zonder meer. Daarmee was de CDU, ook op het terrein van de sociaal-economische politiek, in een geïsoleerde positie geraakt, hetgeen door Van Houten ook uitdrukkelijk geconstateerd werd.¹⁸⁹

5.2.2. De CDU en het werkloosheidsvraagstuk.

In het vorige gedeelte is gebleken dat de CDU in de Kamer niet zozeer een andere economische politiek tegenover die van de regering bepleit had, als wel ethische normen aangedragen had waaraan een sociaal-economische politiek zou moeten voldoen. Dit kwam ook duidelijk tot uiting in Van Houtens opstelling in de Kamer tegenover het werkloosheidsvraagstuk, waaraan hij zeer veel aandacht besteedde. Aan dit vraagstuk zat een sociale kant, namelijk die van de verzorging van de werklozen en een economische, namelijk die van de wijze waarop hun aantal verminderd zou kunnen worden. Vanuit zijn primair sociale of ethische benadering zou Van Houten zich in sterke mate op de hoogte van de uitkeringen aan de werklozen concentreren. Dit terrein bood hem de meeste gelegenheid zijn retorische talenten te ontplooien; hier meende hij ook het sterkst te staan in zijn beroep op de christelijk-sociale voorgangers, Kuiper voorop, die zijns inziens door de confessionele politici van zijn dagen verloochend werden.

Vrijwel aan het begin van Van Houtens Kameroptreden - in het derde hoofdstuk is het reeds vermeld - stond zijn verzoek aan de regering om aan alle kostwinners die langer dan een jaar werkloos waren, een uitkering ineens van f50,- te verstrekken, verhoogd met f10,- voor elk kind. Gemotiveerd had hij zijn verzoek onder andere met de stelling, dat een deel van het Nederlandse volk langzaam wegwijnde - Van Houten ontzag zich niet hierbij het begrip "doodhonger" in de mond te nemen -, en dat de volksgezondheid en de volkskracht ernstig bedreigd werden door de onvoldoende steun. Als middel ter financiering van deze uitkering suggereerde Van Houten een complex van maatregelen in de sfeer van de directe belastingen. Hij achtte het alleszins redelijk dat van de beter gesitueerde burgers hiervoor een offer gevraagd werd.¹⁹⁰ Minister-president Colijn volstond met een categorische weigering, onder verwijzing naar de positie van de schatkist: "De Regeering is niet in staat dit verzoek in te willigen; daarmede zouden vele miljoenen gemoeid zijn, die de Regeering op dit oogenblik niet alleen niet heeft, maar die zij ook niet vinden kan."¹⁹¹

Bij de begrotingsbehandeling van sociale zaken kwam Van Houten op dit antwoord terug; het had hem hard en koud in de oren geklonken als het metaal van de gаве gulden. Hij beriep zich hiertegen op de "jonge" Kuiper en, in verband met het naderende kerstfeest op het bijbelwoord, waarin opgeroepen werd de naakten te kleden en de hongerigen te voeden. De regering zou dit moeten doen door een uitkering ineens en door verhoging van de steunnormen.¹⁹² Minister van sociale zaken dr. J.R. Slotemaker de Bruïne, die voor zijn definitieve overstap naar de politiek hoogleraar in de theologie te Utrecht geweest was,¹⁹³ wenste Van Houtens beroep op de bijbel niet onweersproken te laten. Hij had de door hem aangehaalde passage in Mattheüs 25 nagelezen "en bevonden, dat

Christus zich niet heeft gewend tot de Regeering in Jeruzalem, maar tot zijn eigen volgelingen." Voor de twintigste-eeuwse verhoudingen betekende dit, dat dit schriftwoord betrekking had op Van Houten en Slotemaker de Bruïne persoonlijk, maar niet op de overheid.

Slotemaker beperkte zich intussen niet tot deze theologische weerlegging, maar gaf ook sociaal-economische redenen voor zijn weigering een uitkering ineens te verstrekken. Hij becijferde dat met het door Van Houten gewenste f8 miljoen gemoeid waren. Die waren niet beschikbaar, omdat het verkrijgen van een sluitend budget als hoofdzaak beschouwd moest worden. In zijn verdediging hiervan sloot Slotemaker zich ten nauwste aan bij Colijns redenering bij de algemene beschouwingen: ontreddering van de publieke financiën zou de minst draagkrachtigen het zwaarst treffen en in de eerste plaats de sociale voorzieningen bedreigen.¹⁹⁴

Van Houten had dus geen succes gehad met zijn eerste poging de financiële positie van de werklozen te verbeteren. In het hierop volgende halfjaar zou die zelfs nog achteruitgaan, doordat minister Slotemaker de Bruïne de steunbedragen verlaagde, het eerst, in het voorjaar, in Twente, later, in de zomer, ook in de grote steden in het Westen. Als motief hiervoor noemde hij de algemene daling van de prijzen en de noodzaak, een bepaalde afstand tussen lonen en uitkeringen te laten bestaan.¹⁹⁵ In het derde hoofdstuk is reeds vermeld, hoe de Overijsselse CDU heftig tegen de steunverlaging geprotesteerd had, hoe Amelink daarover in de Kamer de staf gebroken had, en hoe Van Houten zijn Overijsselse partijgenoten bijgevallen was. Op dit Kamerdebat dient hier teruggekomen te worden, omdat Amelink daarin, afgezien van zijn aanval op de CDU, zeer dicht in de buurt van Van Houtens kritiek op de regering zou komen, en deze onmiddellijk zou trachten dit uit te buiten. Amelink zei dat zijn partij steeds bereid geweest was de regering te steunen in haar pogingen het staatsbudget in evenwicht te houden, ook als daarvoor harde maatregelen nodig geweest waren. Hij vroeg zich echter af of de financiële positie van het Nederlandse volk al zo was, dat men de verantwoordelijkheid op zich zou durven nemen voor een "aan de ontbering prijs geven" van een deel van het volk. In verschillende gevallen zou de nu in Twente ingevoerde regeling daarop neerkomen; "ik overdrijf niet", voegde Amelink hieraan toe. Hij hoopte dat de regering rekening zou willen houden met een bepaald levenspeil, waar beneden niet gegaan kon worden.¹⁹⁶

Dit was natuurlijk koren op Van Houtens molen! Hij constateerde dat Amelink, evenals hijzelf, een bepaalde ondergrens in de steunverlening noodzakelijk achtte en dat ze het er beiden ook over eens waren, dat die niet zo laag zou mogen liggen, dat zij ontbering zou inhouden. Wanneer Amelink bovendien erkende, dat de nieuwe regeling voor velen ontbering betekende, was de conclusie onontkoombaar, dat hij de regeling onvoorwaardelijk moest afwijzen.¹⁹⁷ Hoewel Van Houtens redenering sluitend

was, liet Amelink er zich toch niet door leiden, want anders dan Van Houten behoorde hij tot degenen die hun stem niet gaven aan de - overigens verworpen - motie van de SDAP, waarin op ongedaanmaking van de steunverlaging aangedrongen werd.¹⁹⁸

Behalve dat de doorgevoerde steunverlaging uit ethisch oogpunt onaanvaardbaar was, was zij volgens Van Houten ook uit budgettaire oogpunt niet noodzakelijk, want het volksinkomen was nog groot genoeg. De overheid zou er via wetgeving voor moeten zorgen dat er een rechtvaardiger verdeling van het totale volksinkomen tot stand kwam. Opnieuw kwam Van Houten met zijn voorstellen tot verhoging van een aantal directe belastingen. Omdat de regering daartoe niet bereid was, moest Van Houten haar werkloosheidspolitiek afwijzen. Hij meende dat hij daarin een leerling van Slotemaker de Bruïne was, wiens christelijk-sociale uitspraken uit vroegere decennia hij in zijn redevoering aangehaald had.¹⁹⁹ Slotemaker ontkende dat hij sinds het begin van de eeuw radicaal van inzicht veranderd was. Bovendien stelde hij zich op het standpunt dat geen maatregelen genomen moesten worden, die de economische crisis zouden verergeren of het economisch herstel zouden belemmeren. Van Houtens belastingvoorstellen hoorden in die categorie thuis.²⁰⁰

Ook bij de behandeling van Slotemakers tweede begroting kwam Van Houten diametraal tegenover diens politiek met betrekking tot de werklozensteun te staan door de stelling te verdedigen, dat deze steun niet als een gunst, maar als een recht gezien moest worden. Daaruit vloeide zijns inziens voort, dat deze zodanig moest zijn, dat de werkloze met zijn gezin daarvan behoorlijk zou kunnen leven. Voor zijn opvatting meende Van Houten steun te kunnen vinden bij Kuiper - veel van diens geschriften uit de jaren negentig passeerden de revue - , maar ook bij Groen van Prinsterers *Grondwetsherziening en eensgezindheid* en bij *Het loon der werklieden* van de christelijk-sociale predikant J.C. Sikkel. Opmerkelijk was zijn opnieuw sterk morele verklaring van de oorzaken van de economische depressie. Deze was het gevolg "van mammonisme en egoïsme, die onze samenleving dodelijk ziek hebben gemaakt en Gods straffen uitlokten."²⁰¹ Minister Slotemaker bleef onbewogen onder dit retorisch geweld en handhaafde, afgezien van enkele concessies op ondergeschikte punten, zijn opvattingen.²⁰²

Ten gevolge van het tussentijdse aftreden van de minister van onderwijs mr. H.P. Marchant en de kabinetscrisis van de zomer van 1935 was Slotemaker de Bruïne in het derde kabinet-Colijn op onderwijs terechtgekomen, terwijl zijn plaats op sociale zaken ingenomen was door de vrijzinnig-democraat mr. M. Slingenberg. Tegenover hem was een beroep door Van Houten op in het verleden gedane christelijk-sociale uitspraken minder zinvol - hoewel dat dus ook bij Slotemaker geen zoden aan de dijk gezet had - , en daarom veranderde deze van strategie. Bij de behandeling van de begroting van sociale zaken voor 1936 diende Van Houten, samen met de katholieke democraat Arts, een motie in, die,

doordat twee communisten en A.E.J. de Vries-Bruins (SDAP) bereid bleken deze te ondersteunen, ook in behandeling genomen werd. Hierin werd, in het licht van de nood in de gezinnen van de werklozen, die tot een onhoudbare toestand geleid had, de regering gevraagd aan kostwinners die in 1935 langer dan drie maanden werkloos geweest waren, een uitkering ineens van f25,- tot f30,- te verstrekken, "opdat althans in de allerergste behoefte aan kleding en dekking kan worden voorzien".²⁰³ Door deze motie werden òn de minister òn de woordvoerders van de andere partijen gedwongen meer aandacht aan Van Houtens wensen te besteden, dan daaraan tot dan toe geschonken was.

Reacties bleven dan ook niet uit. Enerzijds kwamen die van de uiterst linkse partijen, die het bedrag te laag vonden en voor f50,- pleitten²⁰⁴ - zij zouden overigens wel hun stem aan de motie geven - , anderzijds van de woordvoerders van de "regerings"-partijen, die zich er allen tegen uitspraken. Van hen meende de liberaal H.D. Louwes dat de koopkracht van de steun in Nederland niet ongunstig afstak bij die in de omringende landen. Van Houten deed hem, in deze Sinterklaastijd, sterk aan die heilige denken, zij het dat er een verschil was: "de Sint geeft in werkelijkheid en de heer Van Houten alleen beloften."²⁰⁵ Maar de meest uitvoerige en serieuze reactie kwam van de antirevolutionair C. Smeenk, die als oud-bestuurslid van het CNV en voorzitter van Patrimonium samen met Amelink als arbeidersvertegenwoordiger in de ARP-fractie beschouwd werd.²⁰⁶

Bij de bestrijding van Van Houten en diens motie koos Smeenk een economisch uitgangspunt. Van Houten zou lichtvaardig over de mogelijkheid van belastingverhoging spreken en geen rekening houden met het toenemen van de werkloosheid, die uit een steeds zwaardere belasting van het bedrijfsleven zou voortvloeien. Daardoor zou namelijk de kapitaalvorming, die voor nieuwe werkgelegenheid diende te zorgen, ernstig in gevaar komen. Verder verweet Smeenk Van Houten, dat hij bij zijn bespreking van de christelijk-sociale beginselen het terrein van de staat enerzijds en dat van de kerk en het particuliere leven anderzijds met elkaar verwarde: financiële hulp zou een kwestie van particuliere liefdadigheid moeten zijn. Op Van Houtens vraag - bij interruptie - of sociale politiek dan niets meer te maken had met het Christendom antwoordde Smeenk, dat dat zeker wel het geval was. Sociale politiek in christelijke geest betekende zijns inziens dat er regelingen getroffen werden waardoor er op het terrein van de arbeid zoveel mogelijk juiste verhoudingen ontstonden. Maar zij betekende volstrekt niet dat de overheidskassen nu maar ruim beschikbaar gesteld zouden moeten worden, zonder dat men op de daaruit voortvloeiende economische gevolgen zou letten.

Smeenk wees de motie ook af, omdat hij het daarin voorgestelde niet billijk vond: er waren vele groepen in de samenleving die het minstens zo slecht hadden als steunontvangers en tewerkgestelden.²⁰⁷ Dit argument tegen de motie werd ook door verschillende andere sprekers naar voren

gebracht. Van Houten was er niet van onder de indruk; hij zei bij allerlei gelegenheden voor die andere groepen op te komen en noemde daarbij met name de ouden van dagen en de kleine boeren. Dan werd hij echter evenmin door Smeenk gesteund, die weer allerlei andere bezwaren had, of ook bij die gelegenheden op de financiële onmacht van de staat wees. Bij Smeenks bezwaren tegen belastingverhoging stelde Van Houten de vraag, hoe het dan zat met die f54 miljoen die voor de versterking van de weermacht gevraagd werden; golden die bezwaren dan ineens niet meer? Bovendien zouden die miljoenen vrijwel geheel in het buitenland besteed worden, terwijl de door Van Houten gevraagde f5 miljoen in Nederland besteed zouden worden en dus een positief economisch effect zouden hebben.

Bij de weerlegging van Smeenks opvatting van wat onder christelijk-sociaal verstaan diende te worden, paste Van Houten de ook door hem tegenover Slotemaker de Bruïne aangewende tactiek toe, door Smeenk te confronteren met uitspraken die deze zelf enige decennia tevoren gedaan had, in dit geval in zijn *Voor het sociale leven* (1913). Ook citeerde Van Houten uit de Kamerrede die minister A.S. Talma in 1912 bij zijn verdediging van de Bakkerswet gehouden had de uitspraak, dat het schenden van mensenlevens erger was dan kapitaalverlies. In die tijd was Smeenk een vurig aanhanger van Talma geweest, maar nu meende Van Houten, dat hij dat was.²⁰⁸

In zijn repliek zei Smeenk dat de citaten uit 1913 geen indruk op hem maakten, omdat de sociale voorzieningen toen op een veel lager peil stonden en de belastingen veel lager waren. De hoge defensie-uitgaven waren zijns inziens noodzakelijk voor het behoud van de zelfstandigheid en daarmee van alle geestelijke, zedelijke en sociaal-culturele verworvenheden. Verlies van die zelfstandigheid zou ook op sociaal terrein achteruitgang geven. De defensie kon dus niet met andere zaken op een lijn gesteld worden; zij was er een van een andere orde.²⁰⁹ Het indertijd door Talma gemaakte onderscheid vormde in de omstandigheden van de jaren dertig geen tegenstelling meer. "Wanneer men door teveel uitgaven, te hoge belastingen, te weinig kapitaalvorming bereikt, dat groote groepen, die in de exportindustrieën en ook in de andere bedrijven werkzaam zijn, werkloos worden - en dat is naar mijn meening het geval - dan knakt men door die groote werkloosheid ook mensenlevens." Slechts op een niet economisch geschoold publiek zou de door Van Houten gemaakte tegenstelling indruk maken.²¹⁰

In deze confrontatie tussen Van Houten en Smeenk komt hun geheel verschillende benaderingswijze van het werkloosheidsvraagstuk zeer duidelijk naar voren. Voor Smeenk was het primair een economisch vraagstuk, waarin de noodzaak van kapitaalvorming centraal stond. In deze nadruk op de noodzaak van kapitaalvorming stond hij volstrekt niet alleen, maar vertolkte hij de mening van de op de voorgrond tredende Nederlandse economen van die dagen, alsook van politici als Colijn.²¹¹

Van Houtens benadering was daarentegen vooral een sociale, een ethische. Op Smeenks economische argumenten ging hij niet in, zodat zijn standpunt ten opzichte van de noodzaak van kapitaalvorming onbekend bleef. Als bekwaam debater legde hij wel de vinger op de plaats waar Smeenks economische redenering een zwakke plek vertoonde: als hogere (directe) belastingen een schadelijk effect op de economie hadden, waarom gold dat dan niet voor hogere belastingen ten gunste van de defensie? Daardoor werd duidelijk dat uiteindelijk ook bij Smeenk andere dan zuiver economische beweegredenen de doorslag gaven, maar juist ook daarin stonden Van Houten en hij principieel tegenover elkaar.

Met zijn poging de kwestie van de uitkering ineens aan werklozen door middel van een motie te forceren had Van Houten geen succes, want deze werd met 50 tegen 18 stemmen verworpen. Ook andere pogingen minister Slingenberg tot verhoging van de steunbedragen te bewegen bleven zonder resultaat. Toen deze in de zomer van 1936 een nieuwe steunregeling invoerde, die in het bijzonder ten plattelande een verhoging, maar in de grote steden een verlaging van de steun inhield,²¹² meende de CDU dat de verhoging onvoldoende was, terwijl de verlaging als onaanvaardbaar en als onchristelijk afgewezen werd.²¹³ In een adres aan de regering werd door het CDU-bestuur tegen de voorgenomen wijziging in de steunregeling geprotesteerd (de regering werd verweten "de factor mens als schepsel Gods, met de daaraan ontleende rechten en plichten" te weinig te achten), terwijl de partij in Amsterdam in Krasnapolsky een grote protestvergadering belegde.²¹⁴

Ook het optreden van het vierde kabinet-Colijn, met dr. C.P.M. Romme (RKSP) als minister van sociale zaken, bracht geen wezenlijke verandering in de regeringspolitiek ten aanzien van de verzorging van de werklozen. Het meeste opzien baarde nog het plan van de minister om aan langdurig werklozen die erin slaagden van hun steun f0,25 per week te sparen, een toeslag van eveneens f0,25 te verschaffen voor de aanschaf van kleding en schoeisel. Als "het kwartje van Romme" zou deze toeslag de geschiedenis ingaan.²¹⁵ CDU-voorzitter Van der Brug achtte de getroffen regeling geheel onvoldoende. Hij vroeg zich af hoe deze te rijmen was met de uitspraak in de troonrede, dat Gods Wet opperste richtsnoer voor het beleid moest zijn.²¹⁶

In de Kamer deed Van Houten een scherpe aanval op de antirevolutionaire woordvoerder Chr. van den Heuvel die eerder in het debat gezegd had, dat van de spaarregeling een opvoedende werking zou uitgaan. Van Houten hield hem voor dat van een tekort onmogelijk gespaard kon worden; hij typeerde Van den Heuvel als "een der vertegenwoordigers van de meest reactionaire richting in deze Kamer." De spaarregeling zelf keurde Van Houten af, al moest hij toegeven, dat deze minister de eerste was, die tenminste wat deed. Om de nood der werklozen te schetsen wees Van Houten onder andere op een onderzoek van de schoolartsdienst in het district Winschoten, waaruit gebleken was, dat er bij 17% van de

kinderen van ondervoeding sprake was.²¹⁷ In zijn bijdrage aan het debat ging Amelink niet op deze cijfers in, maar wel op Van Houtens typering van Van den Heuvel: "Een dergelijke karakterisering van onze groep door den geachten afgevaardigde den heer Van Houten is ons een eer. Wij zouden niet gaarne op gelijke wijze als ... de heer Van Houten, de belangen der werklozen behartigen, omdat deze wijze niet in het waarachtig belang der werklozen schijnt te zijn."²¹⁸

In het licht van wat in het vorige gedeelte gezegd is over de houding van de CDU ten opzichte van het kabinet-De Geer, wekt het geen verwondering dat ook de politiek daarvan ten aanzien van de verzorging van de werklozen ernstig bekritiseerd werd. Daar is ook vermeld dat het kabinet eind oktober 1939 geweigerd had te voldoen aan van Houtens verzoek een duurtetoeslag op de steun te verstrekken. In december was de regering echter, tegen de achtergrond van de voortdurende stijging van de prijzen, hier wel toe overgegaan. Over de uitvoering van deze steunverhoging was de CDU echter zeer ontevreden, want in Veendam was gebleken, dat zij alleen gegeven werd aan landarbeiders, die normaal f15,- of meer per week verdienden. Van Houten toonde zich hierover zeer verontwaardigd: deze voorwaarde was onredelijk en asociaal, want welke landarbeider verdiende nu f15,-? Hij legde de verantwoordelijkheid bij de minister van sociale zaken: "De heer Van den Tempel is geschikt om in een kabinet-Colijn zitting te nemen."²¹⁹ Opnieuw liep de kritiek van de CDU op het sociale beleid van het kabinet-De Geer dus uit op een scherpe aanval op een der sociaal-democratische ministers.

Gedurende de gehele periode van haar vooroorlogse parlementaire vertegenwoordiging heeft de CDU de achtereenvolgende regeringen hun beleid ten aanzien van de verzorging van de werklozen verweten. Niet, zoals de kabinetten-Colijn en het kabinet-De Geer, de financieel-economische mogelijkheden als uitgangspunt nemend, maar uitgaande van wat huns inziens de werklozen voor een behoorlijk bestaan nodig hadden, drongen de CDU-woordvoerders aan op verhoging van de steunbedragen en, vooral, op het verstrekken van uitkeringen ineens. Met deze politiek, die tot de zomer van 1939 grotendeels parallel liep aan die van de SDAP, had de CDU geen succes, want zij slaagde er niet in bressen te schieten in het bolwerk van de vijf fracties die op hoofdpunten het regeringsbeleid steunden. Een ogenblik leek dit wel het geval, namelijk toen Amelink in het voorjaar van 1934 principiële kritiek uitoefende op de verlaging van de werkloosheidsuitkeringen in Twente, maar de antirevolutionaire vakbondsman weigerde de consequentie uit zijn standpunt te trekken en het kabinetsbeleid af te keuren. Nadien verdween ook dit spoor van ontevredenheid weer. Het totstandkomen van het kabinet-De Geer was ook op dit punt vooral van belang voor de verandering in de positie van de sociaal-democraten: de CDU richtte nu de pijlen van haar kritiek op de te kort

schietende zorg voor de werklozen van de primair verantwoordelijke sociaal-democratische minister van sociale zaken.

5.2.3. De CDU en de landbouwproblematiek.

De CDU was in de eerste jaren van haar bestaan een vooral uit de steden in het Westen des lands voortgekomen partij. De eerste aanhang daarbuiten kwam uit de Twentse industriesteden. In haar - aanvankelijk - overwegend stedelijk-industriële oriëntatie sloot de CDU zich bij de meeste van haar voorgangers aan. Toch valt bij enkele van hen wel een zekere aandacht voor landbouwvraagstukken te constateren, het meeste nog bij de Christelijk-Sociale Partij. Opvallend was, dat deze specifiek gericht was op het pachtvraagstuk. Het in 1912 opgestelde program van de CSP verlangde een zodanige (wettelijke) regeling van het pachtcontract, dat de rechtspositie van de pachters zou worden versterkt.²²⁰ In 1922 werd dit nog aangevuld door de eis van beveiliging van de pachter tegen ongegronde opzegging van de pacht en ongegronde verhoging van de pachtsom.²²¹

Terwijl het eerste program van Staalman's Christen-Democratische Partij slechts enkele zeer algemene uitspraken over landbouwaangelegenheden deed, bevatte het met het oog op de verkiezingen van 1918 opgestelde uitgebreide program van actie een zeer specifieke eis, die ook in dit geval op het pachtvraagstuk betrekking had. Van de overheid werd verlangd dat binnen drie jaar een regeling voor het pachtcontract getroffen werd, die de pachter zou beschermen en opdrijving van de pachtsom zou voorkomen.²²² Omdat die drie jaar inmiddels verstreken waren, herzag de CDP in 1922 deze formulering. Zij eiste nu *onverwijld* regeling van het pachtcontract, nog steeds ter bescherming van de pachter en ter voorkoming van opdrijving van de pachtsom. Nieuw was de eis dat hierin ook een regeling van schadevergoeding bij beëindiging van de pacht opgenomen moest zijn.²²³ Deze gedetailleerde aandacht voor verbetering van de positie van de pachter kwam niet terug in het korte urgentieprogram van de Christelijk-Democratische Federatie van 1925. Dit bevatte slechts de algemene eis: "Krachtige bescherming der belangen van den kleinen landbouwer, den landarbeider, van de zeelieden en visschers."²²⁴

Deze formulering werd letterlijk overgenomen in het urgentieprogram waarmee de CDU de verkiezingen van 1929 inging. In het derde hoofdstuk is echter al gebleken, dat dit niet betekende dat de CDU-leiding geen belangstelling voor het pachtvraagstuk had: het behoorde tot de door Van der Brug aan Kalma genoemde punten die in het verkiezingsmanifest opgenomen moesten worden. Kalma had aan dit verlangen voldaan: "Een goede *Pachtwet* geve den huurboer de noodzakelijke mate van bestaanszekerheid."²²⁵ Met deze uitspraak ten gunste van de pachters had de CDU zich dus gevoegd bij enkele van haar voorgangers. Toch mag hier niet uit

afgeleid worden, dat de CDU nu veel aandacht aan de landbouwproblematiek besteedde. Het aantal daaraan gewijde artikelen in *De Strijder* bleef tot aan het toetreden van Van Houten betrekkelijk gering. Typcrend was dat, toen in februari/maart 1931 het eerste ontwerp van het politiek program van de CDU gepubliceerd werd, de paragraaf "Landbouw" nog opengelaten was. Deze zou spoedig gepubliceerd worden,²²⁶ maar verscheen in werkelijkheid pas bij het tweede ontwerp (augustus 1932), op een moment dus dat Van Houten reeds lid van de Unie geworden was.

Voordat we ons met de inbreng van Van Houten in de opstelling van de CDU tegenover de landbouwproblematiek zullen bezighouden, moet toch nog iets over de - weinige - uitlatingen daarvóór gezegd worden, juist om daardoor die inbreng zo goed mogelijk te kunnen vaststellen. Die uitlatingen moeten geplaatst worden tegen de achtergrond van de zeer grote economische problemen waarmee de Nederlandse landbouw al vanaf 1929 te kampen had. Een belangrijk symptoom daarvan was de instorting van de prijzen, het eerst van de akkerbouwprodukten, vanaf 1931 ook van de veeteeltprodukten.²²⁷ Hierdoor dreigden delen van de Nederlandse boerenstand financieel te gronde te gaan. Om dit te voorkomen kwam de regering door middel van beschermende en steun-maatregelen tussen beide, het eerst weer voor de akkerbouwprodukten, later ook voor de veeteeltprodukten. Enerzijds ging het hierbij om maatregelen waardoor de Nederlandse markt tegen buitenlandse concurrentie beschermd werd, anderzijds om de vaststelling van minimumprijzen voor de Nederlandse produkten. In beide gevallen werden de kosten van deze steunregelingen op de consumenten verhaald.²²⁸

Uit de spaarzame beschouwingen over het landbouvvraagstuk vóór de zomer van 1932 valt af te leiden, dat de CDU niet al te positief stond tegenover steunmaatregelen ten behoeve van de landbouw. In februari 1932 gaf Jungcurt commentaar op een interpellatie over het landbouwbeleid van de christelijk-historische agrariër J. Weitkamp, die een waslijst van verlangde steunmaatregelen op de regeringstafel gedeponneerd had.²²⁹ Jungcurt zag echter als nadeel dat hierdoor de consumptieprijzen zouden stijgen; bij dalende lonen was daar weinig voor te zeggen. Hij kon zich dan ook voorstellen, dat de regering niet dadelijk op de wensen van de interpellant inging.²³⁰ Jungcurt plaatste zich hier dus op het standpunt van de stedelijke arbeider, die financieel nadeel van de steunmaatregelen voor de landbouw zou ondervinden.

De belangrijkste schrijver over landbouvvraagstukken in deze periode was echter J.J. Geitz, die we eerder aanduiden als de voornaamste "theoreticus" van de CDU in de eerste helft van de jaren dertig. Hij hield zich vooral bezig met het vraagstuk van de landnationalisatie, waarbij zijn standpunt een bepaalde ontwikkeling doormaakte. In 1930 constateerde hij dat het vraagstuk van de landnationalisatie zich nog niet in een stadium bevond, dat een voor of tegen van de CDU direct noodzakelijk was. Zou de crisis echter aanhouden, dan zou ook de CDU zich dienen uit

te spreken.²³¹ Twee jaar later was de situatie blijkbaar zodanig, dat volgens Geitz een uitspraak van de CDU gewenst was en dat zou er dan een vóór landnationalisatie moeten zijn.

Geitz verstond daaronder onteigening tegen schadevergoeding, waarmee echter niet noodzakelijkerwijze gemeenschappelijke exploitatie van de landbouwbedrijven gepaard hoefde te gaan. Hij dacht hierbij aan een systeem, waarbij het "opperbeschikkingsrecht" over de grond bij de gemeenschap zou berusten. De gemeenschap zou dit uitoefenen via een bedrijfsorganisatie waarin boeren en landarbeiders medezeggenschap hadden - ook hier dus weer het in elkaar schuiven van de socialisatiegedachte en die van de bedrijfsorganisatie. Van deze bedrijfsorganisatie zouden de boeren hun hoeve pachten. Het voordeel hiervan zou zijn, dat, wanneer in crisistijd de pacht zeer laag, of zelfs op nul gesteld zou worden, de grote offers die de gemeenschap hierdoor zou brengen voor honderd procent ten goede zouden komen aan hen die in de landbouw hun bestaan vonden.²³² Het nadeel van het huidige systeem van landbouwsteun zou dus zijn, dat via de hoge pachten en hypotheekrenten de landbezitters en de geldschieters profiteerden.

Op grond van het bovenstaande lijkt het aannemelijk, dat de uitspraak van het definitieve politieke program van de CDU vóór het in handen van de gemeenschap brengen van de grond voor een niet onbelangrijk deel op rekening van Geitz geschreven moet worden en dat daarbij, hoewel dat niet uit de formulering bleek, opnieuw gedacht werd aan een combinatie van socialisatie en bedrijfsorganisatie. Maar behalve deze uitspraak bevatte dat program ook, "in afwachting van het ... als ideaal gestelde", een aantal praktische wensen op het gebied van de landbouw. Omdat deze voornamelijk betrekking hadden op de positie van de pacht- en hypotheekboeren lijkt het niet ver gezocht hierin de hand van Hendrik van Houten te zien.²³³

Onmiddellijk na de bekendmaking van zijn toetreding tot de CDU begon Van Houten de lezers van *De Strijder* voor te lichten over de landbouwproblematiek, waarbij hij het pachtvraagstuk tot de centrale kwestie maakte. Doordat de vraag naar landbouwgrond het aanbod overtrof en er geen beschermende pachtwetgeving bestond, joeg het systeem van vrije concurrentie de pachtprijzen op. Dit leidde ertoe dat niet alleen boeren, maar ook arbeiders door "het grondkapitaal" geëxploiteerd werden. Enerzijds werden de boeren namelijk met hoge pachten, maar anderzijds met dalende prijzen voor hun produkten geconfronteerd; zij zochten nu een uitweg in verlaging van de landarbeiderslonen. Alleen een goede pachtwet kon hier uitkomst bieden; vanaf het begin van zijn bestaan had de Bond van Landpachters ook de belangen van de landarbeiders bepleit. Van Houten zei wel voor regeringssubsidie aan de landbouw te zijn, maar het bestaande systeem achtte hij, door het ontbreken van een pachtwet, onjuist, want hogere opbrengsten leidden nu alleen maar tot hogere pachten en hypotheek. Hij typeerde de crisiszuivelwet dan ook als een

indirecte belasting ten bate van het grondkapitaal, "een verkapte subsidie aan het grondbezit, via den pachter, door ons volk betaald."²³⁴

Het was in overeenstemming met deze beschouwingen dat in het politiek program van de CDU nauwkeurig omschreven werd welke rechten een pachtwet aan de pachter moest toekennen. Dat waren dan: een naar de tijdsduur onbeperkt continuatierecht, een recht op vergoeding voor aangebrachte verbeteringen en een bindend remissierecht, dat wil zeggen het recht van de pachter op vermindering van pacht. Onder de omstandigheden die dit recht zouden activeren, werd ook daling van de prijzen der produkten genoemd. Ten slotte werd verlangd dat vaststelling van de pachtsom door onpartijdige en deskundige commissies moest geschieden.²³⁵

Van deze eisen was die van een onbeperkt continuatierecht de meest vergaande, want het betekende dat de pachter in principe niet meer van zijn pachthoeve verwijderd kon worden. Op een veel minder vergaande regeling van dit continuatierecht was in februari 1932 een pachtwetsontwerp gestrand, doordat de Eerste Kamer het verworpen had. Tijdens de behandeling in de beide Kamers waren overigens ook tegen de andere hier door de CDU gewenste zaken ernstige bedenkingen geuit.²³⁶

Behalve voor een regeling ten gunste van de pachters sprak het CDU-program zich ook uit voor maatregelen die de hypotheekboeren ten goede zouden komen. Dit wekt geen verwondering als men bedenkt, dat Van Houtens Bond ook deze categorie onder zijn hoede wenste te nemen en zich, ten bewijze daarvan, in januari 1933 omzette in een Bond van Landpachters en Hypotheekboeren. Voor de hypotheekboeren moest er een staats-hypotheekbank komen, waarbij voor een bepaalde datum aangegane hypotheeken ondergebracht konden worden. Ook zouden de hypotheekboeren kunnen profiteren van de aankoop door de staat van boerderijen en landerijen waarvan de eigenaar-gebruiker buiten zijn schuld in financiële moeilijkheden was geraakt, want de verkoper zou het recht van voorkeur krijgen bij het pachten van het verkochte.²³⁷ Doordat hier uitdrukkelijk de *staat* als nieuwe eigenaar genoemd werd, bestond er een zekere spanning met het algemene programartikel dat het aan de *gemeenschap* brengen van de grond verlangde. Mogelijk is dit te verklaren uit het onderscheid tussen wat voor dit moment geëist werd (de formuleringen van de landbouwparagraaf), en wat voor een verdere toekomst als ideaal gezien werd (gemeenschapsbezit van de bodem). Ten slotte verlangde het CDU-program nog de totstandkoming van commissies voor het vaststellen van minimumlonen voor de landarbeiders.²³⁸

Reeds tijdens zijn eerste Kameroptreden, bij het debat over de regeringsverklaring van het tweede kabinet-Colijn, toonde Van Houten zich een pleitbezorger van de belangen van het platteland. Uitgaande van "den ontzaggelijken nood van tienduizenden menschen op het platteland" vroeg hij om maatregelen die executies wegens pacht- en hypotheekschuld onmogelijk zouden maken. Ook zou er een pachtwet tot stand moeten komen, die de pachters bedrijfszekerheid en een redelijk aandeel in de

opbrengst van de grond zou waarborgen. De in de vorige parlementaire periode aanvaarde crisispachtwet-Ebels (zo genoemd naar de vrijzinnig-democratische initiatiefnemer) zou daarin te kort schieten. Wettelijke verlaging van de hypotheekrente (een van de op de boeren drukkende "vaste lasten") zou de hypotheekboeren soelaas moeten bieden.²³⁹ Op al zijn verlangens zou Van Houten bij deze gelegenheid nog geen antwoord van de regering krijgen.

Spoedig daarop zou Van Houten een nieuwe gelegenheid krijgen de regering zijn wensen voor het landbouwbeleid kenbaar te maken. Reeds in juli boog de Kamer zich over een landbouw-crisiswet, die de tot dan toe voor afzonderlijke landbouwprodukten getroffen steunregelingen moest vervangen en de regering verregaande bevoegdheden tot regeling van de landbouwproductie toekende.²⁴⁰ Zoals we gezien hebben had Van Houten ernstige bezwaren tegen steunverlening aan de landbouw zonder het zijns inziens logische sluitstuk van een pachtwet; betekende dat nu ook, dat hij zich tegen deze landbouw-crisiswet keerde?

In ieder geval schetste hij uitvoerig de nadelen van het door de regering gevolgde systeem. Hij constateerde een tegenstrijdigheid tussen steun aan de landbouw waarvan de kosten op de consument verhaald werden, enerzijds en de aanpassingspolitiek, inclusief behoud van de gouden standaard, anderzijds. Bij deze aanpak bleven de kosten van levensonderhoud hoger dan anders het geval zou zijn, wat daling van de lonen in de weg stond en de export bemoeilijkte - op zichzelf juiste constatering. Hij zou bereid zijn over deze bezwaren heen te stappen, als het landbouwbedrijf door de voorziene maatregelen lonend gemaakt zou worden en als de koopkracht van de boerenbevolking er aanzienlijk door zou stijgen. Dit was volgens Van Houten echter niet zo, want slechts een kleine groep zou ervan profiteren, die bovendien ten dele in het buitenland woonachtig was: duidelijk had Van Houten hier de verpachters en de verstrekkers van landbouwhypotheek op het oog.

Tot zover had Van Houtens rede een oppositioneel karakter en dit werd nog versterkt, toen hij de dreigende onrust ten plattelande in zijn beschouwingen betrok. "Als de Regeering niet spoedig de zeer vele en schandelijke misstanden op dit gebied (dat van de pacht en de hypotheek, HJL) radicaal den kop indrukt, dan zie ik het oogenblik komen waarop de wanhoop en de teleurstelling leiden tot het massaal weigeren van het verder betalen van pacht en rente." Van Houten noemde dit "het moratorium uit kracht van het particulier initiatief".²⁴¹ Op dit punt zou van Houten impliciet antwoord krijgen van minister van economische zaken en landbouw mr. T.J. Verschuur (RKSP). Deze noemde het misbruik dat "meer intellectueel bevoegden" maakten van de stemming onder de eenvoudige boeren "het meest lugubere schouwspel, ... het meest droevige, dat op dit oogenblik in Nederland te aanschouwen valt."²⁴² Naast de communisten zal Verschuur hier Van Houten op het oog gehad hebben.

Hierna nam Van Houtens rede echter een onverwachte wending, toen hij verklaarde niettemin voor het wetsontwerp te zullen stemmen, met als toch wel erg magere motivering dat er ook steunmaatregelen nodig zouden zijn als er wel goede pacht- en hypotheekwetten zouden zijn.²⁴³ Blijkbaar durfde hij toch de verantwoordelijkheid voor afwijzing van de landbouwsteun, die inderdaad voorwaarde was voor veel landbouwers om te overleven, niet aan.

Met Van Houtens bijdrage aan het debat over de landbouw-crisiswet is de essentie van zijn opstelling tegenover het landbouwbeleid van de regeringen wel weergegeven. Omdat daar geen duidelijke ontwikkeling in valt waar te nemen, hoeft deze verder niet door de jaren heen gevolgd te worden. Telken jare maakte Van Houten het pachtvraagstuk, in mindere mate het hypotheekvraagstuk, tot de kern van de landbouwproblematiek, en constateerde hij dat door het ontbreken van een pachtwet de landbouwsteun voor een belangrijk deel in de verkeerde zakken terechtkwam. Niettemin gaf hij iedere keer weer zijn stem aan die steun, waarbij duidelijk werd dat hij beseftte, dat het achterwege blijven ervan inderdaad de ondergang van grote groepen agrariërs zou betekenen.²⁴⁴ Vermeld dient wel te worden dat Van Houten in zijn Kamerarbeid een relatief zwaar accent op landbouwaangelegenheden legde. Dit blijkt onder meer uit het feit dat hij bij de begrotingsbehandeling van economische zaken voor 1934 noch bij de algemene beschouwingen, noch bij de afdeling "Handel en Nijverheid" het woord voerde, maar uitsluitend bij de afdeling "Landbouw".²⁴⁵ Toen hij het jaar daarop wel bij de algemene beschouwingen over deze begroting sprak, wijdde hij zijn rede geheel aan de landbouwproblematiek.²⁴⁶

Jaarlijks ook herhaalde Van Houten bij de behandeling van de begroting van justitie zijn aandrang op de regering om spoedig een nieuw pachtwetsontwerp bij de Kamer in te dienen. Aan minister van justitie mr. J.R.H. van Schaik (RKSP) lag het lange uitstel intussen niet, want hij stond bekend als een voorstander van versterking van de rechtspositie van de pachter. Dat bleek ook uit het ontwerp dat hij in 1936 bij de Kamer aanhangig maakte; op de meeste punten ging dit verder dan het begin 1932 door de Eerste Kamer verworpen ontwerp. Ten aanzien van het continuatierecht bepaalde het dat pachtcontracten voortaan tot wederopzegging, en dus niet meer voor een bepaalde duur, aangegaan moesten worden. Bij opzegging van de pacht kon de pachter zich tot de rechter wenden, die de belangen van pachter en verpachter moest afwegen. Aan het einde van een tienjarige periode zou de verpachter echter vrij zijn de pachter zonder meer de pacht op te zeggen.²⁴⁷

Het was geen toeval dat Van Houten de rij van sprekers in de Kamer over dit ontwerp opende, want ten slotte was de grootste aandrang tot regeling van het pachtvraagstuk steeds van hem uitgegaan. Over het geheel genomen toonde hij zich ingenomen met het ontwerp; Van Schaiks

memorie van antwoord noemde hij een niet onaardige compensatie voor het wel zeer lange wachten. Toch had Van Houten ook wel bezwaren en die richtten zich voornamelijk tegen de beperking van het continuaterecht tot een periode van tien jaar. Hij putte echter hoop uit de mededeling van de regering dat deze regeling een voorlopige was en vertrouwde erop, dat binnen tien jaar hier een volledig continuaterecht voor in de plaats zou komen. Van Houten had afgezien van een amendement op dit punt, om daardoor de goede kansen van het ontwerp niet in gevaar te brengen,²⁴⁸ heettegen waarschijnlijk een juiste afweging was.

Andere deelnemers aan het debat waren heel wat minder te spreken over het wetsontwerp en sommigen van hen richtten zich rechtstreeks tegen Van Houten als de duidelijkste voorstander van een regeling ten gunste van de pachters. J. Weitkamp (CHU) meende dat Van Houten een heel interessant betoog gehouden had over de pachttoestanden in Friesland, die hij kende, maar dat in andere delen van het land de situatie wel even anders was. Hij bestreed de stelling van "politieke slimmelingen", dat de verpachters als regel rijke, van de arbeid van anderen levende grondeigenaren waren, die als sterkere partij stonden tegenover een grote massa arme, altijd ploeterende boeren - waarschijnlijk had hij bij die slimmelingen ook Van Houten op het oog. Weitkamp achtte het zeer de vraag, of de pachters dan wel de verpachters de economisch zwakkeren waren.²⁴⁹

De landbouwspecialist van de liberale fractie, H.D. Louwes, protesteerde tegen Van Houtens voorstelling van zaken, dat organisaties van belanghebbenden (zoals grondbezitters en notarissen), die bij de Kamer bezwaar gemaakt hadden "tegen deze aantasting van het recht om over den grond te beschikken", vooral gedreven werden door het motief de pachter uit te buiten. Louwes meende dat Van Houten hier verschrikkelijk generaliseerde.²⁵⁰ Maar de scherpste bestrijding van Van Houten kwam van een andere eenling in de Kamer, namelijk van mr. E. Vervoorn (Nationale Boeren-, Tuinders- en Middenstanderspartij). Vervoorn meende dat het ontwerp opgesteld was door mensen, die van de toestanden op het platteland zeer slecht op de hoogte waren. De boeren die erdoor geholpen zouden moeten worden, waren er juist de grote tegenstanders van. "Wie zijn de voorstanders? Communisten, socialisten en andere revolutionaire groepen. Hun doel is vernietiging van het eigendomsrecht." Ook Van Houten, die zijns inziens in veel opzichten naast de communisten en de revolutionair-socialisten stond, zou de afschaffing van de private eigendom willen.²⁵¹ Voor zover het de grond betrof, had Vervoorn met dit laatste, gelet op het CDU-program, gelijk. Aangetekend kan hierbij echter worden, dat socialisatie van de grond een zeer ondergeschikte plaats innam in het geheel van Van Houtens Kameroptreden met betrekking tot de landbouw.

Doordat de confessionele partijen in de Kamer ditmaal unaniem de regeringsplannen steunden - Weitkamp was dus over zijn bezwaren heengestapt - kreeg Van Schaiks voorstel een grote meerderheid. Alleen

de Liberale Staatspartij en de Staatkundig Gereformeerde Partij, alsmede de eenlingen Vervoorn, C.A. Lingbeek (Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij) en mr. W.M. Westerman (Verbond voor Nationaal Herstel) stemden tegen.²⁵² In de Eerste Kamer was de tegenstand groter, doordat opnieuw een aantal confessionele afgevaardigden zich tegen het ontwerp uitsprak, maar ook daar was uiteindelijk een ruime meerderheid bereid de regering te steunen.²⁵³ Zo was dan eindelijk, in de zomer van 1937, het pachtvraagstuk tot een voorlopige oplossing gekomen.

Na aanvaarding van de wet toonde Van Houten zich uiterst tevreden. Hij kende de Bond van Landpachters, en daarmee zichzelf, een grote rol toe bij de totstandkoming ervan. Het zou aan "de taaië aktie van de georganiseerde pachters" te danken zijn, dat het beginsel, dat allereerst de pachter een beloning waarvan hij kon bestaan diende te ontvangen, in de wet was vastgelegd. Dat het continuatierecht, waar scherpe tegenstand tegen bestaan had, daarin was opgenomen, was eveneens het resultaat van de activiteiten van de Bond. Vanwege zijn ijveren daarvoor was Van Houten, naar eigen zeggen, meermalen voor een "rasechte bolsjewist" uitgemaakt.²⁵⁴

Toen echter vanaf september 1939 de pachtprizen, vooruitlopend op de verwachte stijging van de landbouwprijzen door de oorlogsomstandigheden, "onrustbarend" stegen, bleek de wet toch niet geheel aan Van Houtens verwachtingen te voldoen. De pachtkamers, waaraan alle nieuwe pachtcontracten ter beoordeling voorgelegd moesten worden, zouden namelijk - zijns inziens ten onrechte - deze hogere pachten goedkeuren. Van Houten sprak zich uit voor een wijziging van de pachtwet die dit onmogelijk zou maken.²⁵⁵ Eerder al had hij er bij de regering op aangedrongen alle lopende pachtcontracten onder de pachtwet te brengen.²⁵⁶ Onder welke geheel andere omstandigheden Van Houten erin zou slagen zijn wensen ten aanzien van de pachtwetgeving gehonoreerd te krijgen, zal in het hoofdstuk over de bezettingsperiode duidelijk worden.

Overzien we de houding van de CDU tegenover de landbouwpolitiek van de regering in haar geheel dan kan een vrij grote mate van instemming met die politiek geconstateerd worden. Weliswaar maakte Van Houten het pachtvraagstuk tot de kern van de landbouwproblematiek en uitte hij ernstige kritiek op een steunregeling voor de landbouw zonder voorafgaande regeling van het pacht- en hypotheekvraagstuk, maar dit betekende niet dat hij de steunvoorstellen afwees. Die scherpe kritiek was voor een deel verbaal radicalisme, waarmee hij inspeelde op de wijdverbreide ontevredenheid op het platteland. Voor Van Houtens herhaaldelijk geuite ongenoegen over het uitblijven van een pachtwet zelf gold dit niet, want dit kwam logisch voort uit zijn hele benaderingswijze van het landbouwvraagstuk vanuit de pachtkwestie. Toen echter in de zomer van 1937 een pachtwet haar beslag kreeg, was ook deze bron van kritiek op de regering verdwenen, en kon ook op dit punt de instemming de overhand krijgen.

Het feit dat de CDU met de grote trekken van het landbouwbeleid instemde, vormt een opvallend contrast met de opstelling van de CDU tegenover haar algemene sociaal-economische politiek, want die was overwegend afwijzend, met zelfs de neiging tegen het einde van de vooroorlogse periode te verscherpen.

In zijn Kamerarbeid legde Van Houten een relatief zwaar accent op de landbouwaangelegenheden. Ook daaruit bleek dat de CDU door zijn toetreding en politiek leiderschap van karakter veranderd was, want voor de zomer van 1932 was de aandacht in de CDU voor landbouwvraagstukken slechts gering geweest. Voor zover wel aanwezig had die zich meer gericht op een theoretische kwestie als de landnationalisatie (Geitz), of was de benadering er een geweest vanuit de belangen van de stedelijke arbeiders (Jungcurt). Van Houtens politiek leiderschap betekende echter dat de CDU de belangen ging bepleiten van specifieke groepen van de plattelandsbevolking. In de eerste plaats waren dat de pachtboeren, maar daarnaast ook de hypotheekboeren, de landarbeiders en de kleine boeren in het algemeen. Daalders constatering dat de CDU door Van Houtens leiderschap trekken van een belangenpartij ging vertonen,²⁵⁷ wordt hierdoor bevestigd. We zullen overigens nog zien, dat deze groepen geenszins de enige waren, wier specifieke belangen door de CDU bepleit werden.

5.2.4. "Recht voor arm en oud": de CDU en het premievrij staatspensioen.

Vanaf het eerste decennium van de twintigste eeuw bestond er in de Nederlandse politiek over het vraagstuk van de oudedagvoorziening een duidelijke tegenstelling tussen "rechts" en "links". Terwijl de confessionele partijen unaniem de voorkeur gaven aan een verzekeringsstelsel, waren de liberale partijen van verschillende kleur en de sociaal-democraten voorstanders van de premievrije ouderdomsrente, gewoonlijk als "staatspensioen" aangeduid. In 1913 had de antirevolutionaire minister A.S. Talma getracht het vraagstuk althans voor de loontrekkenden tot een oplossing te brengen door een stelsel van verplichte verzekering. Voor dit stelsel had hij een meerderheid in de Staten-Generaal gevonden, maar tot invoering ervan was het niet gekomen, doordat bij de Kamerverkiezingen in datzelfde jaar de "linkse" partijen een eclatante overwinning behaald hadden. Het daarop gevormde liberale kabinet-Cort van der Linden bleek slechts bereid om een overgangsbepaling van de wet-Talma in werking te stellen, volgens welke aan gewezen loonarbeiders van 70 jaar en ouder onmiddellijk een uitkering gedaan werd, zonder dat zij daarvoor premie betaald hadden. In feite ontving deze categorie dus staatspensioen.²⁵⁸

Door deze regeling won de gedachte van staatspensioen sterk aan kracht, want in 1919 hadden al 192.000 Nederlanders ervan kunnen profiteren, terwijl anderzijds oudere zelfstandigen, wier economische

positie vaak niet beter was dan die van de loonafhankelijken, iedere oudedagvoorziening misten.²⁵⁹ Mr. P.J.M. Aalberse, in 1918 minister van arbeid geworden, wenste echter aan de verzekeringsgedachte vast te houden. Voor de werknemers verlaagde hij de leeftijdsgrens waarop men recht op uitkering zou hebben tot 65 jaar, en voor de zelfstandigen kwam hij met een vrijwillige verzekering. Ook voor hen zou echter een overgangsbepaling gelden, waardoor zij, die in 1919 de leeftijdsgrens van 65 jaar gepasseerd waren en wier inkomen niet meer dan f1.200,- per jaar bedroeg, in het onmiddellijke genot van een ouderdomsuitkering gesteld werden. Opnieuw werd zo aan een groep van 186.000 Nederlanders een uitkering verstrekt, zonder dat zij daarvoor ooit premie betaald hadden - "staatspensioen" dus, maar dan wel als overgangsmaatregel naar een verzekeringsstelsel.²⁶⁰ Aalberses regeling betekende echter geen definitieve oplossing van het vraagstuk, want na enige jaren bleek het aantal onverzorgde ouden van dagen weer toe te nemen, en begon de beweging voor staatspensionering zich weer te roeren.²⁶¹

Een belangrijke reden voor de confessionele partijen om zich tegen staatspensioen te verzetten was, dat dit systeem een te grote rol aan de staat toekende. Bij de antirevolutionairen hing de voorkeur voor een verzekeringsstelsel samen met Kuypers gedachte van soevereiniteit in eigen kring. De confessionelen zagen staatspensionering als "staatsarmen-zorg", die een bedreiging van de particuliere liefdadigheid, in de eerste plaats van de kerken, zou inhouden. Aalberses regeling was er overigens wel op gericht de noodzaak voor ouden van dagen om een beroep op de liefdadigheid te moeten doen zoveel mogelijk te voorkomen.²⁶²

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk is al gebleken dat de Christen-Democratische Partij zich, in overeenstemming met het confessionele uitgangspunt, uitdrukkelijk voor de verzekeringsgedachte en tegen het beginsel van staatspensioen uitgesproken had. Ook de Christelijk-Sociale Partij pleitte in haar program van 1912 voor een ouderdomsuitkering via verzekering, zij het dat deze vrijwillig moest zijn en dat de overheid hierbij krachtige (financiële) hulp diende te verlenen.²⁶³ Net als bij het militaire vraagstuk bracht de programherziening van januari 1920 hier echter een principiële koerswijziging, want nu werd voor alle ouden van dagen een zodanige uitkering van overheidswege verlangd, dat zij voor gebrek bewaard zouden zijn,²⁶⁴ wat toch niet anders dan als een uitspraak voor staatspensioen opgevat kan worden.

In de politieke actie van de Bond van Christen-Socialisten, die sterk gericht was op een fundamentele omvorming van de maatschappij, nam het vraagstuk van de oudedagvoorziening geen belangrijke plaats in. Pas het program van 1915 deed hier een uitspraak over, en wel ten gunste van staatspensioen: het eiste, dat "door middel van directe kapitaalbelasting" bestaanszekerheid gewaarborgd zou worden bij ouderdom boven 65 jaar.²⁶⁵ De uit de Bond voortgekomen Christelijke Volkspartij stelde zich daaren-

tegen weer op een verzekeringsstandpunt, althans voor de loontrekken-den.²⁶⁶ Samenvattend kunnen we over de voorlopers van de CDU zeggen, dat enkele daarvan (de Bond van Christen-Socialisten en de CSP in 1920) de overstap naar "links" gemaakt hadden door zich voor staatspensioen uit te spreken, terwijl andere (CDP, CVP) vastgehouden hadden aan de verzekeringsgedachte.

Bij de verkiezingen van 1929 had de CDU zich, op verzoek van de Friese afdelingen, voor staatspensioen uitgesproken (vgl. hoofdstuk 3). Zowel in het door Kalma opgestelde manifest als in het urgentieprogramma werd zonder meer de invoering van staatspensioen geëist.²⁶⁷ Uit de in *De Strijder* gepubliceerde toelichting op het urgentieprogramma bleek echter dat de zaak toch wat gecompliceerder lag. Daarin werd namelijk gepleit voor ouderdomsvoorziening door middel van een combinatie van staatspensioen, invaliditeitsrente (dat wil zeggen het stelsel-Talma, waarin ouderdom als een vorm van invaliditeit gezien werd) en een door vrijwillige verzekering, met toeslag van de staat, verworven rente. Aangetekend werd daarbij dat dit niet het ideaal was, maar dat het wel direct bereikbaar zou zijn.²⁶⁸ Waarschijnlijk was dat ideaal dan het in het urgentieprogramma als enige mogelijkheid genoemde staatspensioen. Gaan we daarvan uit, dan valt niettemin te constateren dat de CDU zich niet op een dogmatisch standpunt stelde, en misschien zelfs, dat er bij de overstap naar staatspensionering bepaalde aarzelingen overwonnen moesten worden.

Dat laatste bleek in ieder geval op een vergadering van de afdeling-Almelo begin 1930, waar A.P. Stufkens een inleiding hield over het onderwerp "Staatspensioen of verzekering". Na de voor- en nadelen van beide tegen elkaar afgewogen te hebben sprak Stufkens zich uit voor "verzekering". Een meerderheid van de vergadering was dat echter niet met hem eens en besloot op een volgende vergadering een voorstander van staatspensioen het woord te laten voeren.²⁶⁹ In zijn inleiding probeerde deze aan te tonen, dat verdediging van staatspensioen niet alleen op "linkse" gronden, maar zeker ook vanuit een christelijke levensovertuiging mogelijk was.²⁷⁰

Of Stufkens' bezwaren elders in de CDU gedeeld werden, blijkt niet. Wel werd uit de toelichting op het ontwerp-politiek programma opnieuw duidelijk, dat de CDU bij dit vraagstuk met de realiteit rekening wilde houden. In die toelichting werd erkend, dat met "staatspensioen-zondermeer" het beoogde doel (voldoende verzorging van alle ouden van dagen) niet te bereiken viel. In overeenstemming hiermee eiste het programma dan ook een combinatie van premievrij staatspensioen, uitbouw van de bestaande verplichte verzekering en doelmatige verruiming van de vrijwillige ouderdomsverzekering. Wel keerde de toelichting zich tegen de bewering van de tegenstanders van staatspensioen, dat dit met het christelijk beginsel in strijd zou zijn, door erop te wijzen, dat de rechterzijde er in 1913 en 1919 aan meegewerkt had, dat aan in totaal 378.000 Nederlanders staatspensioen verleend werd.²⁷¹

Er valt een duidelijke parallel te trekken tussen het streven van de CDU naar een goede pachtwetgeving en naar invoering van premievrij staatspensioen, in die zin, dat de partij zich al voor de verkiezingen van 1929 voor beide zaken uitgesproken had, maar dat de eigenlijke politieke actie ervoor toch pas dateerde van na de toetreding van Hendrik van Houten. Uiteraard dient daarbij bedacht te worden dat door Van Houtens Kamerlidmaatschap de mogelijkheden voor politieke actie van de CDU als zodanig sterk vergroot waren. Dat neemt niet weg dat het Van Houten zelf was die de actie voor premievrij staatspensioen een zeer belangrijke plaats in de politiek van de CDU gaf. Dit blijkt ook uit zijn initiatief tot oprichting van een Christelijke Bond voor Staatspensionering, waaraan in het derde hoofdstuk aandacht besteed is. Daar is vooral de rol van staatspensioen bij de verschillende verkiezingen behandeld. Hier zal nader op Van Houtens Kameroptreden ten gunste van staatspensioen ingegaan worden.

Bij de algemene beschouwingen van november 1933 voerde Van Houten voor het eerst het pleit voor de invoering van premievrij staatspensioen. In zijn motivering bediende hij zich van een redenering die telkens in zijn Kamerredevoeringen over deze zaak zou terugkeren: er moest uitgegaan worden van een recht op pensioen van de onverzorgde ouden van dagen. Dat pensioen vormde dan een correctief op de onrechtvaardige verdeling van de geproduceerde rijkdom en op te weinig ontvangen loon voor in het verleden geleverde arbeid.²⁷² Toen hij hierop in eerste instantie geen reactie van de regering kreeg, richtte hij in zijn repliek specifiek tot minister van financiën Oud de vraag of de regering bereid was op dit ogenblik staatspensioen te helpen invoeren.²⁷³

Van Houten stelde deze vraag aan Oud niet alleen omdat deze voor de benodigde miljoenen zou moeten zorgen, maar ook om hem in een moeilijk parket te brengen. Tot aan zijn optreden als minister was Oud lid van het hoofdbestuur van de Bond voor Staatspensionering geweest.²⁷⁴ Een ontkennende beantwoording van Van Houtens vraag zou, zo hoopte Van Houten blijkbaar, Oud bij leiding en aanhang van de Bond in discrediet kunnen brengen. Deze achtergrond verklaart waarschijnlijk de neerbuigende toon in Ouds antwoord: hij had Van Houten "toch eigenlijk voor schranderder gehouden" dan dat hij zo'n vraag zou stellen, want in de regeringsverklaring was toch gezegd dat de regering principiële geschilpunten (tussen rechts en links) zou laten rusten. Daarnaast wees Oud op de moeilijke financiële situatie, waardoor men blij mocht zijn, als men via de verzekeringswetgeving zou kunnen blijven doen wat men nu deed.²⁷⁵

Gedurende zijn gehele eerste Kamerperiode zou Van Houten zich in zijn activiteiten ten gunste van het staatspensioen in het bijzonder richten tegen de vrijzinnig-democraten, die tot aan het toetreden van hun twee meest prominente voormannen tot het tweede kabinet-Colijn zeer duidelijke voorstanders van staatspensioen waren geweest. Daaraan zal de wens afbreuk te doen aan hun prestige bij de voorstanders van staatspen-

sioen, eventueel zelfs electorale winst ten koste van hen te behalen, niet vreemd geweest zijn. Dat bleek ook bij het debat over de begroting van sociale zaken van november 1935, waarbij Van Houten een motie indiende ten gunste van de zogenaamde "uitgesloten", de ouden van dagen die buiten de werking van de wet-Aalberse vielen.²⁷⁶

In antwoord op Van Houtens beschuldiging dat de VDB een politiek voerde die in strijd was met zijn verkiezingsprogram, verklaarde VDB-woordvoerder mr. A.M. Joekes dat hij nog steeds een warm voorstander van staatspensioen was, maar dat zijn fractie tegen de motie zou stemmen, omdat het benodigde geld voor de uitvoering ervan ontbrak. De door Van Houten genoemde financieringsmogelijkheden achtte hij irreëel, en diens wijzen op de hoge defensieuitgaven een poging een gemakkelijk succes te behalen.²⁷⁷ Van Houten antwoordde hierop dat hij niet gepleit had voor rechtstreekse bestemming van gelden van defensie voor staatspensionering, doch dat hij had willen aantonen dat ook de vrijzinnig-democraten defensieuitgaven zagen als iets waaraan niet getornd kon worden, maar niet dezelfde houding aannamen tegenover uitgaven als die voor de uitgesloten.²⁷⁸

Met zijn poging door de indiening van een motie de vrijzinnig-democraten in een moeilijke positie te brengen had Van Houten in zoverre succes, dat de houding van de VDB-fractie tegenover de motie-Van Houten in de Bond voor Staatspensionering algemeen afgekeurd werd.²⁷⁹ De positie van de VDB was nog extra kwetsbaar, doordat sinds het optreden van het derde kabinet-Colijn de eerst verantwoordelijke bewindsman voor de ouderdomsvoorziening de vrijzinnig-democraat mr. M. Slingenberg was. Van Houten trachtte dit uit te buiten door bij de begrotingsbehandeling van het jaar daarop Slingenbergs weigering de uitgesloten te helpen te stellen tegenover de VDB-verkiezingsbeloften van 1933. Bij voorbaat ontzegde hij de minister het recht zich op de verslechterde economische situatie te beroepen, want uit het toetreden van de ministers Oud en Marchant tot Colijns tweede kabinet, dat als voornaamste doelstelling de sanering van de overheidsfinanciën had, bleek zijns inziens dat de VDB zich bewust geweest was van de moeilijke situatie. Desondanks had de Bond tijdens de verkiezingscampagne het pleit voor staatspensioen gevoerd. En de financiële situatie was nu zeker niet somberder dan in 1933.

Van Houten herhaalde bij deze gelegenheid niet alleen zijn wensen ten aanzien van de uitgesloten, maar wilde deze nog aangevuld zien door de mogelijkheid voor mensen in de leeftijdscategorie tussen 60 en 65 jaar om zich tegen betaling van 39 cent per week te verzekeren van een ouderdomsuitkering vanaf hun 65ste. Daarbij zouden echter de niet in de inkomstenbelasting aangeslagenen vrijgesteld moeten worden van premiebetaling.²⁸⁰

De uitvoerigste bestrijding van Van Houtens wensen was bij beide gelegenheden gekomen van de antirevolutionaire woordvoerder C. Smeenk.

In 1935 had hij vooral naar voren gebracht, dat het feit dat velen buiten de sfeer van de ouderdomswetten vielen, voor een groot deel te wijten was aan de propaganda die men voor staatspensioen gemaakt had.²⁸¹ Het jaar daarop meende Smeenk dat Van Houten bij zijn acties voor de uitgesloten en voor de 60 tot 65-jarigen via een achterdeur het staatspensioen wilde invoeren. Dat zou vooral blijken uit zijn voorstel om de niet in de inkomstenbelasting aangeslagenen uit deze leeftijdscategorie van premiebetaling vrij te stellen, want daarmee zou principieel voor staatspensioen gekozen worden. Niemand in Nederland, behalve misschien de heer Van Houten, zou toch redelijkerwijze kunnen verlangen, dat, terwijl van arbeiders premiebetaling voor hun oudedagvoorziening geëist werd, aan niet-arbeiders zo maar het premievrij staatspensioen gegeven zou worden.²⁸²

Hoewel Van Houten er in zijn eerste Kamerperiode niet in geslaagd was iets concreets voor de ouden van dagen tot stand te brengen, was hij er wel in geslaagd het vraagstuk van hun verzorging in de Kamer weer meer op de voorgrond te plaatsen. Dit had zijn weerslag op de verkiezingen van 1937, want niet alleen de CDU zelf kende in haar campagne aan het staatspensioen groot gewicht toe,²⁸³ ook de andere partijen meenden de ouderdomsvoorziening niet onbesproken te kunnen laten, vooral in hun verkiezingsvergaderingen in het Noorden des lands. Op een VDB-verkiezingsbijeenkomst te Assen verklaarde minister Oud, dat het vraagstuk van de verzorging van ouden van dagen alleen door staatspensienering afdoende opgelost kon worden. Om volledig staatspensioen in te voeren was f60 miljoen nodig, en dat geld was nu niet te vinden. Wat echter wel mogelijk geacht moest worden was een regeling ten behoeve van de uitgesloten; Oud schatte dat hiermee f10 à f12 miljoen gemoeid zou zijn.²⁸⁴ Zelfs Colijn besteedde, in een verkiezingstoespraak in Groningen, aandacht aan het vraagstuk. Daarin wees hij staatspensioen weliswaar principieel van de hand, maar over een regeling voor de uitgesloten, waarvan hij de kosten op f8 miljoen schatte, zou met hem te praten zijn, al wilde hij geen beloften doen.²⁸⁵

De op deze verkiezingen gevolgde kabinetsformatie bracht een zekere hergroepering van voor- en tegenstanders van staatspensienering teweeg, doordat VDB en LSP, nog steeds voorstanders-in-principe van staatspensioen, al hadden zij in de vorige parlementaire periode daar geen consequenties aan verbonden, niet meer in het kabinet vertegenwoordigd waren. Dit had gevolgen voor Van Houtens Kameroptreden met betrekking tot de oudedagvoorziening, want dat richtte zich nu niet meer primair tegen de VDB en de daaruit afkomstige ministers, maar tegen Colijn, vanwege diens uitlatingen tijdens de verkiezingscampagne te Groningen, en tegen de SDAP.

De eerste maal dat de zaak na de verkiezingen in de Kamer aan de orde was, bracht Van Houten die uitlatingen in herinnering. Dat was ook reeds gebeurd in het voorlopig verslag, maar in de memorie van antwoord

had de verantwoordelijke minister Romme geschreven, dat met Colijns toezegging bedoeld was: "indien er na voorziening voor defensie geld beschikbaar zou zijn." Van Houten noemde dit vierkant in strijd met de waarheid. "In al zijn verkiezingsredevoeringen heeft dr. Colijn over de concrete financiële lasten, die de defensievoorziening zou meebrengen, vrijwel nooit iets positiefs gezegd. ... Als er één man in Nederland was, die wist welke voornemens ten aanzien van defensie er in de maak waren, dan was het dr. Colijn."

Nu de regering niet van plan was iets voor de uitgesloten te doen, leek het Van Houten het beste om met een gezamenlijk initiatief-wetsvoorstel van zoveel mogelijk partijen te komen; de regering zou dan precies weten waar ze aan toe was. De door E. Kupers (SDAP) bewandelde weg van een Kamermotie ten gunste van de uitgesloten leek hem uitzichtloos, want de regering zou die motie naast zich neerleggen²⁸⁶ - twee jaar tevoren had hij zelf zo'n motie ingediend. Bestrijding van Van Houtens ideeën, en verdediging van Colijns optreden, kwam opnieuw vooral van Smeenk. Wat het eerste betreft achtte hij het "ver beneden den ernst van de zaak" om van de Kamer te verwachten dat zij een initiatief-voorstel zou aanvaarden zonder financieel dekkingplan. "De Regeering doet wat principieel mogelijk is, zodra de financiën dit eenigermate verantwoord doen zijn." Smeenk ontkende dat Colijn in zijn verkiezingsredevoeringen beloften had gedaan. Iedereen kon weten dat de antirevolutionairen nooit de defensie-uitgaven, waarbij het om het bestaan als zelfstandig volk ging, beschouwd hadden als van dezelfde orde als andere uitgaven, hoe gewenst ook. In de verkiezingsstrijd kon daar dus geen misverstand over gewekt zijn.²⁸⁷

Daarmee was voor Van Houten de zaak echter niet afgedaan. Bij de algemene beschouwingen van 1938 stelde hij haar weer aan de orde, wat het voordeel had dat hij zijn grieven rechtstreeks tegen Colijn kon uiten. Hij gaf nu toe dat Colijn tijdens de verkiezingscampagne geen positieve beloften afgelegd had, maar wel had deze zeer stellig de suggestie gewekt, dat het met de uitgesloten in orde zou komen. Hij herhaalde dat Colijn zich niet achter de later gekomen militaire uitgaven kon verschuilen, want daarvan was hij, als minister-president en minister van defensie in het vorige kabinet, ten volle op de hoogte.²⁸⁸ In zijn antwoord verklaarde Colijn, dat hij niet verantwoordelijk was voor een gewekte indruk, en dat hij steeds de noodzaak van defensieuitgaven vooropgesteld had.²⁸⁹ Replicerend vocht Van Houten dit laatste punt aan: hij citeerde uit het verslag in *De Standaard* van Colijns Groningse verkiezingsrede en constateerde dat daarin met geen woord over de defensieuitgaven gerept werd. Hij achtte het buitengewoon te betreuren dat Colijn geen gebruik gemaakt had van de toch zeker voor hem aanwezige mogelijkheid om het verslag op dit "allesbeheerschende" punt te corrigeren.²⁹⁰ Van Houten behaalde hier een overwinning op punten op Colijn, maar of dit veel indruk gemaakt zal hebben op de antirevolutio-

naire achterban (zo die er al kennis van nam) moet betwijfeld worden: daarvoor was de verering voor Colijn als leidersfiguur te groot.

Meer kans op succes voor Van Houten om ontevredenheid over de houding van de leiding inzake de kwestie van de ouderdomsvoorziening te kapitaliseren lag er bij de SDAP, en het was dan ook tegen deze partij dat hij zich in de parlementaire periode 1937-1940 steeds sterker ging afzetten. Bij de SDAP deed zich in deze jaren een kentering voor in het standpunt tegenover staatspensioen. Van oudsher streed de SDAP voor premievrij staatspensioen; een goed SDAP-er was lid van de Bond voor Staatspensionering.²⁹¹ Bij de beraadslaging over de campagne voor de Kamerverkiezingen van 1937 besloot het partijbestuur van de SDAP echter, om "staatspensioen" niet op te nemen onder de verkiezingsleuzen, hoewel het beseftte dat CDU (en NSB) deze eis in hun verkiezingscampagne op de voorgrond zouden stellen. Dat betekende niet dat de SDAP de eis van staatspensioen liet vallen, maar uit het voorlopig rapport van een door SDAP en NVV ingestelde commissie was gebleken, dat met de vervulling ervan bedragen gemoeid zouden zijn die voorlopig niet beschikbaar waren. "Onze oplossing voor het vraagstuk der ouderdomsvoorziening zal thans niet zo eenvoudig en royaal kunnen zijn, dan dat zij zich in een enkele pakkende leuze laat uitdrukken", concludeerde politiek leider ir. J.W. Albarda.²⁹²

Deze wens van de SDAP-leiding om meer dan voorheen rekening te houden met de financieel-economische mogelijkheden, die uiteraard geplaatst moet worden tegen de achtergrond van het streven van die leiding om voor de burgerlijke partijen als regeringspartner aanvaardbaar te worden, was koren op de molen van de CDU. Met graagte signaleerden de CDU-bladen uitingen waaruit de kentering in het SDAP-standpunt bleek, alsmede blijken van ontevredenheid bij de achterban daarover. Van de eerste categorie was vooral het definitieve rapport van de commissie uit SDAP en NVV over de sociale verzekering van belang. In de Kamer constateerde Van Houten dat hierin het staatspensioen voor de toekomst principieel losgelaten werd, en dat overgestapt werd op de lijn der verplichte volksverzekering; hij verklaarde hier niet in mee te zullen gaan. Speciaal richtte hij zich tegen de passage in het rapport, waarin het hen die de premie voor de verzekering niet zouden kunnen betalen, naar het Burgerlijk Armbestuur of Maatschappelijk Hulpbetoon wilde verwijzen. "Daarmee haalt men de hulp van ouden van dagen in de sfeer van de aalmoes, van de bedeling. Ik wens ze daarentegen te houden in de sfeer van het recht. Premievrij Staatspensioen is mijns inziens eerlijk verdiend geld, beloning van de in het verleden in het belang der gemeenschap verrichte, maar onvoldoende betaalde arbeid."²⁹³

In de Bond voor Staatspensionering had het rapport van de commissie uit SDAP en NVV onrust gewekt. In het dagelijks bestuur werd beroering en ontstemming in het Noorden des lands, alsook in Twente, gesignaleerd. De leiding van de Bond wenste de zaak echter niet te forceren, in het

beseft dat Bond en SDAP elkaar nodig hadden.²⁹⁴ "Als de SDAP tegen Staatspensioen was, dan zag het er niet best uit voor den Bond", meende bondssecretaris ds. D.A. van Krevelen.²⁹⁵ In de aanloop naar de Statenverkiezingen van 1939 trachtte Van Houten, ongetwijfeld vanuit electorale motieven, in te spelen op de ontevredenheid bij de achterban van de Bond en van de SDAP, die vaak samengevallen zullen zijn. Op het Paascongres van de SDAP van 1939 zouden meer dan 50 afdelingen een krachtiger strijd voor staatspensioen verlangd hebben; Albarda zou dit "een gevolg van de ergerniswekkende campagne van de heer Van Houten" genoemd hebben. Albarda wees er daarbij op dat, toen de SDAP in 1894 als eerste partij voor staatspensioen ijverde, de heer Van Houten twee jaar oud was. Van Houten stelde vast, dat veel kiezers de SDAP in de steek dreigden te laten vanwege haar veranderde standpunt inzake het staatspensioen, en dat dat de achtergrond was van de ergernis bij de SDAP over deze "brutale dreumes", de CDU.²⁹⁶

Het bestuur van de Bond voor Staatspensionering, blijkbaar in de mening dat het er weinig mee op zou schieten de SDAP voor de CDU in te ruilen, liet zich hierdoor niet van de wijs brengen. Het stelde de SDAP-propagandist voor de noordelijke provincies Berger in staat, het standpunt van de partij in het bondsorgaan uiteen te zetten. In een onderschrift bij dit stuk verklaarde de redactie dat het rapport van SDAP en NVV onduidelijk was, maar dat zij van Berger de indruk gekregen had, dat de SDAP nog steeds het staatspensioen als algemene grondslag aanvaardde.²⁹⁷ Toen Van Houten echter het al in 1937 aangekondigde initiatief ten uitvoer legde en alle fracties in de vroege zomer van 1939 uitnodigde voor een bespreking over de wijze waarop de uitgesloten en geholpen konden worden, had Albarda negatief gereageerd. Van Houten concludeerde daaruit dat de Bond voor Staatspensionering ten aanzien van de SDAP te goedgelovig was geweest en daardoor onbedoeld als verkiezingspromotor voor die partij was opgetreden, dan wel het slachtoffer geworden was van een verkiezingstruc van de SDAP. Hij zei diep teleurgesteld te zijn over de houding van de sociaal-democraten: "De SDAP laat de ouden van dagen in de steek."²⁹⁸

De totstandkoming van het kabinet-De Geer bracht een nieuwe wijziging in de positie van voor- en tegenstanders van staatspensioen, want de felste bestrijders ervan, de antirevolutionairen, waren buiten het kabinet komen te staan, terwijl ministers uit VDB en SDAP, in naam in ieder geval beide nog voorstander, toegetreden waren. Voor Van Houten was dit aanleiding voor een nieuw initiatief dat, als het al de uitgesloten niet zou helpen, dan toch de sociaal- en vrijzinnig-democraten in moeilijkheden kon brengen. Bij de schriftelijke voorbereiding van het debat over zijn begroting had minister Van den Tempel cijfers verstrekt, waaruit bleek, dat er ongeveer 120.000 uitgesloten waren en dat de verstrekking van een uitkering aan hen in het eerste jaar bijna f17 miljoen zou kosten. Van Houten diende nu een motie in, waarin de regering uitgeno-

digd werd ten spoedigste een voorziening voor de uitgesloten voor te bereiden en bij de Kamer in te dienen. Als overweging werd in de motie hun zorgelijke toestand genoemd, voorziening waarin "ook onder de huidige moeilijke omstandigheden" niet langer achterwege mocht blijven.²⁹⁹

Dat de kans dat Van Houten zijn motie aanvaard zou krijgen gering was, bleek al uit het feit dat uitsluitend de CPN en de NSB bereid waren deze te ondertekenen. In het debat erover verklaarde SDAP-woordvoerder E. Kupers geen behoefte aan een motie gehad te hebben, maar nu die er lag er vóór te zullen stemmen.³⁰⁰ Hierop sloot de houding van minister Van den Tempel aan, die de motie niet duidelijk afwees, maar haar ontijdig noemde, omdat hij spoedig zelf met voorstellen wilde komen.³⁰¹ VDB-leider Joekes verklaarde zich echter, op financiële gronden, tegen.³⁰² Zoals te verwachten kwam ook ditmaal de scherpste bestrijding van antirevolutionaire zijde. Tegenover Van Houtens mening dat de uitgesloten over het algemeen niet in staat geweest waren de premies voor de vrijwillige verzekering te betalen, plaatste Smeenk een geheel andere. Van de door de minister genoemde 120.000 waren er slechts 10.000 die zich niet hadden kunnen verzekeren; de overigen waren nalatig geweest. Smeenk meende dat de voor de uitgesloten benodigde f17 miljoen niet op zichzelf stonden, maar gecombineerd moesten worden met de uitgaven voor andere sociale fondsen. Omdat dergelijke uitgaven onder de bestaande financiële omstandigheden onverantwoord waren, zou hij tegenstemmen.³⁰³

Nadat Van Houten in zijn repliek getracht had Smeenks financiële bezwaren van tafel te vegen, deed deze in zijn tweede termijn een felle aanval op Van Houten, waarbij hij ook op de positie van de SDAP inging. "Ik begrijp, dat het voor de sociaal-democraten zeer moeilijk is geweest hun houding te bepalen, omdat het zeer vreemd zou zijn, wanneer de heer Van Houten het land kon ingaan en zeggen: ik heb een voorstel gedaan om deze mensen onder de uitkeeringsregeling te brengen en de sociaal-democraten waren daartegen. Dat plezier heeft men den heer Van Houten niet willen gunnen." Niettemin achtte Smeenk de houding van de SDAP onjuist. Van Houten kon makkelijk een motie indienen en dat dan in *De Christen-Democraat*, en misschien ook elders, vermelden. Maar hij had Smeenks berekeningen niet kunnen weerleggen en niet kunnen aantonen dat alles wat hij wilde binnen korte tijd mogelijk was. Smeenk meende dat Van Houtens optreden heel weinig indruk op het Nederlandse volk zou maken, "dat politiek meer opgevoed is dan de heer Van Houten veronderstelt."³⁰⁴ Doordat zijn motie uitsluitend de steun kreeg van SDAP, CPN, NSB en Zandt van de SGP³⁰⁵, bleef ook de laatste poging van Van Houten om iets voor de uitgesloten te doen zonder resultaat.

Blijkens de formulering van het politiek program van 1932 betekende de keuze die de CDU in 1929 voor staatspensionering gemaakt had, geen

afwijzing van andere vormen van ouderdagvoorziening, maar een aanvulling op de bestaande regelingen die als ontoereikend beschouwd werden. In de praktijk van zijn politieke optreden concentreerde Van Houten zich ook op die aanvulling door de hulp aan de uitgesloten centraal te stellen. Daarbij sprak hij zich echter steeds principieel voor staatspensioen uit. Enerzijds trachtte hij zo een praktische oplossing van het ouderdomsvraagstuk te bereiken, anderzijds kon hij zich hierdoor uitgeven voor de ware kampioen van het staatspensioen. Met dit laatste was hij aanzienlijk succesvoller dan met het eerste: terwijl er voor 1940 geen alle bejaarden omvattende regeling tot stand kwam, slaagde Van Houten erin het de partijen die tot dan toe de belangrijkste voorstanders van staatspensioen geweest waren knap lastig te maken. In de periode 1933-1937 gold dit vooral voor de VDB; vanaf 1937 richtte van Houten zijn pijlen op de SDAP, met grote intensiteit bij de Statenverkiezingen van 1939 en na de toetreding van SDAP-ministers tot het kabinet-De Geer.

In zijn pleiten voor staatspensionering beriep Van Houten zich op Abraham Kuyper. Herhaaldelijk citeerde hij diens uitspraak: "Een oude mannen- en vrouwenhuis is geen eere voor een stad, maar een caricatuur op de Christelijke liefde."³⁰⁶ Hier was echter sprake van een onjuist beroep op Kuyper, want deze had steeds grote nadruk gelegd op de eigen verantwoordelijkheid van de maatschappelijke groepen en gewaarschuwd tegen te grote rechtstreekse staatsinvloed. Weliswaar hadden ook enkele van haar voorgangers deze stap reeds gezet, maar de aanvaarding door de CDU van het staatspensioen betekende op dit punt toch de principiële breuk met "rechts" en haar overgang naar het "linkse" kamp.

5.2.5. Belangenbehartiging.

In de voorgaande gedeelten is gebleken dat de CDU zich tot spreekbuis gemaakt had van bepaalde groepen, die door de economische depressie in kommervolle omstandigheden verkeerden: werklozen, pacht- en hypotheekboeren en onverzorgde ouden van dagen. Dit waren echter geenszins de enige categorieën, wier belangen door Van Houten en Posthuma in de Kamer bepleit werden. Omdat dit opkomen voor de belangen van specifieke groepen een wezenlijk onderdeel van de politieke activiteit van de CDU vormde, zal hieraan in het kort nog afzonderlijke aandacht besteed worden.

Een beroepscategorie, waarvan het belang voor de CDU altijd zwaar gewogen heeft, en waaruit vooral in het begin een niet onbelangrijk deel van de CDU-aanhang afkomstig geweest lijkt te zijn,³⁰⁷ werd gevormd door het overheids personeel. Bij de bespreking van de stellingname van de CDU tegenover het kabinet-Ruys de Beerenbrouck is reeds gebleken, dat met name Jungcurt kritiek uitgeoefend had op de bezuinigingen van dit kabinet op de overheidssalarissen. In zijn Kameroptreden sloot Van

Houten zich hierbij aan. Zo hekelde hij in de zomer van 1935 de in een groot bezuinigingsontwerp voorgestelde kortingen op deze salarissen, waarbij hij zich van krachtige taal bediende: "De nu voorgestelde loonsverlaging zal een groot deel van het Overheidspersoneel tot aan den rand der armoede, of zelfs er over heen brengen, ..." Hij verklaarde niet bereid te zijn daaraan mee te doen.³⁰⁸

Naast het overheidspersoneel vormden de onderwijsgeevenden voor de CDU een belangrijke categorie; verschillende leidende figuren in de partij waren zelf (oud-)onderwijzer. Gezien het grote beslag dat de onderwijsuitgaven in de jaren dertig op de overheidsfinanciën legden, is het niet verwonderlijk, dat de onderwijspolitiek in dit decennium in het teken van de bezuinigingen stond. Als oud-onderwijzer besteedde Van Houten in zijn Kamerwerk nogal wat aandacht aan de onderwijsproblematiek. In de tweede helft van de jaren dertig concentreerde hij zich daarbij op twee zaken, die nauw met elkaar samen hingen: de hoogte van de leerlingen-schaal en het zogenaamde "kwekelingen-met-akte"-stelsel.

Een belangrijke mogelijkheid tot bezuiniging op de onderwijsuitgaven werd gevormd door de verhoging van de leerlingenschaal. Nadat het kabinet-Ruys in 1932 al een belangrijke verhoging doorgevoerd had, deed het derde kabinet-Colijn er in 1935/1936 nog een schepje bovenop.³⁰⁹ Dit leidde tot wijderbreide ontevredenheid over te grote klassen, vooral onder het onderwijzend personeel. Een ander gevolg was dat vele onderwijzers en onderwijzeressen werkloos geworden waren, en dat voor de abiturienten van de kweekscholen nauwelijks plaats in het onderwijs was. Als "kwekelingen-met-akte" liet men een aantal van hen in de scholen het werk van een normale leerkracht verrichten, tegen zeer geringe vergoeding.³¹⁰

Ook in de Kamer ondervond het onderwijsbeleid veel kritiek en deze richtte zich nadrukkelijk tegen de minister van onderwijs in het vierde kabinet-Colijn, dr. J. R. Slotemaker de Bruïne, hoewel zijn beleid toch uitvloeisel was van de algemene bezuinigingspolitiek van het kabinet.³¹¹ De CDU-woordvoerders deden hier dapper aan mee: Posthuma verzette zich tegen Slotemakers voornemen het nijverheidsonderwijs van drie naar twee jaar terug te brengen, waarbij hij diens christelijk-sociale verleden in herinnering riep,³¹² en Van Houten verklaarde tegen de onderwijsbegroting te zullen stemmen, tenzij de leerlingenschaal verlaagd werd.³¹³ In Van Houtens terugblik op de behandeling van deze begroting kwam zeer duidelijk de wens tot uiting om, door het opkomen voor de belangen van het onderwijzend personeel, politieke winst te behalen ten koste van ARP en CHU, die het regeringsbeleid steunden. "Hoe christelijke onderwijzers, met de grote klassen voor ogen; lettende op hun talrijke als gevolg daarvan overspannen collega's; ziende de nationale schande van het kwekelingen-met-akte-stelsel; merkende de afbraak van ons volksonderwijs, nog langer A.R. of C.H. kunnen zijn, is ons waarlijk een raadsel."³¹⁴

Voor al de kwestie van de onvoldoende salariëring van de kwekelingen-met-akte zat Van Houten zeer hoog; deze salariëring was zijns inziens een "verkortung" van het loon, waartegen hij het getuigenis van *Het loon der werklieden* van wijlen ds. J.C. Sikkell inriep.³¹⁵ Toen dit niet hielp en ook een sociaal-democratische motie, waarin op verlagang van de leerlingenschaal aangedrongen werd, verworpen was,³¹⁶ kwam Van Houten zelfs met een initiatief-wetsontwerp - het enige uit zijn parlementaire loopbaan. Door verlagang van de leerlingenschaal en afschaffing van het instituut "kwekeling-met-akte" zouden 5.200 onderwijzers aan een baan geholpen worden; Van Houten schatte de kosten van deze maatregelen op f6 miljoen.³¹⁷ Uit het voorlopig verslag bleek echter, dat dit initiatief bij Van Houtens mede-Kamerleden een weinig gunstig onthaal vond. Vrij algemeen gaf men hem in overweging het wetsontwerp in te trekken, omdat het anders verworpen zou worden. Dit niet, omdat men op zichzelf tegen het voorgestelde was, maar omdat de regering zelf wel met een maatregel zou komen, als het benodigde geld beschikbaar zou zijn.³¹⁸ Van Houten volgde deze raad niet op, maar tot een mondelinge behandeling van zijn voorstel zou het voor mei 1940 niet meer komen. Van Houtens opkomen voor de belangen van de (werkloze) onderwijzers heeft dus geen concreet resultaat opgeleverd.

Hoewel het hier geen behartiging van de belangen van een bepaalde beroepscategorie betreft, moet bij deze summiere behandeling van de CDU-opstelling ten aanzien van het onderwijsbeleid nog een andere zaak ter sprake gebracht worden. Het gaat hier om de kwestie van de schoolvoeding en -kleding, van belang omdat Van Houten hierbij diametraal tegenover de ARP en tegenover het standpunt van Abraham Kuypers zou komen te staan. Uit het verslag betreffende de toestand van het onderwijs in 1934 was gebleken, dat er in een aantal gevallen sprake was van ondervoeding van de schooljeugd.³¹⁹ Op grond hiervan pleitte Van Houten er bij de behandeling van de onderwijsbegroting voor 1936 voor, dat de minister er bij de gemeenten op zou aandringen tot verstrekking van schoolvoeding en -kleding over te gaan³²⁰ - sommige gemeenten hadden dat op eigen initiatief al gedaan, andere niet. Slotemaker de Bruïne had daarop geantwoord dat dat niet op zijn weg lag, omdat het een aantasting van de gemeentelijke autonomie zou betekenen.³²¹

De sociaal-democraten wensten zich niet bij dit afwijzende standpunt neer te leggen en waren met een initiatief-wetsontwerp gekomen, volgens hetwelk de gemeenten overigens niet alleen verplicht werden schoolvoeding en -kleding beschikbaar te stellen, maar ook de leerplicht met een jaar verlengd werd. Bij de Kamerbehandeling hiervan betuigde Van Houten zijn steun aan beide elementen. Het verzet tegen schoolvoeding en -kleding kwam zijns inziens voor een deel voort uit een eerlijke, maar verkeerde overtuiging, voor een deel echter ook uit onwaarachtigheid en zondig conservatisme.³²²

Bij zijn bestrijding van het initiatief-wetsontwerp noemde de antirevolutionaire woordvoerder A. Zijlstra het een typisch socialistisch voorstel, dat de tendens had diep in de gezinssfeer in te grijpen. Hij achtte het zeer merkwaardig dat Van Houten het met zoveel geestdrift verdedigde. Hoewel Zijlstra zich niet expliciet op Kuyper beriep, lijkt zijn redenering vooral gebaseerd op diens principe van soevereiniteit in eigen kring; als achtergrond van het voorstel zag hij de toenemende neiging van de staat "de rechten van alle levenskringen op te slorpen, die van het gezin wel het allereerst."³²³ Geconstateerd kan worden dat Van Houten met zijn pleidooi voor schoolvoeding niet alleen in rechtstreekse tegenspraak was met Zijlstra, maar ook met Abraham Kuyper, die dergelijke voeding in 1891 expliciet veroordeeld had, omdat daardoor het gezin als fundament van de samenleving door de staat ondermijnd zou worden.³²⁴ De juistheid van de eerder vermelde beschuldiging van Amelink, dat Van Houten een selectief gebruik van Kuypers geschriften maakte, wordt hierdoor nogmaals bevestigd.

Een sterk staaltje van de behartiging door Van Houten van de specifieke belangen van een bepaalde beroepscategorie was zijn opkomen voor de rechten van het gepensioneerde spoorwegpersoneel. Terwijl onder het tweede kabinet-Colijn een korting op de pensioenen van de voormalige Indische ambtenaren toegepast was,³²⁵ had het derde kabinet-Colijn een korting doorgevoerd op de pensioenen van het spoorwegpersoneel.³²⁶ Tevens had dit het voornemen gehad ook de pensioenen van de Nederlandse ambtenaren te herzien, maar de devaluatie van de gulden was aanleiding geweest daarvan af te zien. Op grond van dit laatste feit had de Kamer besloten de korting op de Indische pensioenen per 1 januari 1938 te beëindigen, zodat vanaf die datum het voormalig spoorwegpersoneel de enige categorie vormde, waarvan het pensioen door de regering gekort was.³²⁷

Deze gang van zaken was voor Van Houten aanleiding om bij de behandeling van de begroting van het ministerie van waterstaat voor 1938 een motie in te dienen, waarin de regering gevraagd werd de korting op de spoorwegpensioenen ongedaan te maken. Als overwegingen noemde hij het vervallen van de korting op de Indische pensioenen en het niet doorgaan van die op de pensioenen van de Nederlandse ambtenaren. In zijn verdediging van de motie vergeleek Van Houten pensioen met een vordering die men op de staat had op basis van geleend geld. Doordat de regering nooit de rente van aan haar geleend geld wettelijk verlaagd had, maar wel de pensioenen, had zij met twee maten gemeten, en ondergroef zij de fundamente van de rechtsstaat.³²⁸ Door ondersteuning van mr. B. Bakker-Nort, F.E.H. Ebels (beiden VDB), C.J. van Lienden (SDAP) en D.J. Wijnkoop (CPN) kon de motie in behandeling genomen worden.

Dat betekende echter niet dat deze ook een meerderheid zou krijgen, want de katholieke en liberale woordvoerders verklaarden dat zij tegen

zouden stemmen, hoewel de zaak zelf hun sympathie had. Ditzelfde standpunt werd ingenomen door de vrijzinnig-democraat Oud. Blijkbaar was het prestige van de voormalige bewindsman in de VDB-fractie zo groot, dat hij ook zijn beide fractiegenoten die Van Houtens motie ondersteund hadden, wist te bewegen daartegen te stemmen. De motie kreeg daardoor slechts de steun van de fracties van SDAP, CPN, NSB en CDU.³²⁹ Doordat het jaar daarop een amendement met hetzelfde effect als Van Houtens motie wel een meerderheid kreeg, wekt deze hele gang van zaken de indruk dat men Van Houten geen succes gunde op het terrein van de spoorwegpensioenen. Overigens had de aanvaarding van dit amendement nog niet het einde van de korting op de pensioenen tot gevolg, want de minister reageerde hierop met intrekking van het wetsontwerp tot wijziging van de pensioenregeling.³³⁰

Het voortduren van de korting op hun pensioenen had tot verbittering bij de betrokkenen geleid; zij hadden zich verenigd in een bond, als adviseur waarvan Van Houten optrad. Naar eigen zeggen had hij verschillende malen op vergaderingen met honderden aanwezigen gesproken.³³¹ Als minister van waterstaat in het kabinet-De Geer kwam ir. J.W. Albarda met het voorstel de pensioenkorting van de laagstbetaalden met terugwerkende kracht (per 1 juli 1939) en voor het overige personeel per 1 januari 1940 ongedaan te maken. Van Houten gaf nu inhoud aan zijn advieschap door te pleiten voor 1 juli 1939 als ingangsdatum voor allen. Hij had met een amendement daartoe willen komen, maar had de daarvoor benodigde handtekeningen niet weten te verkrijgen.³³²

Met deze specifieke belangenbehartiging schoot Van Houten onder de duiven van de SDAP, want het (oud-)spoorwegpersoneel behoorde, voor zover niet confessioneel georganiseerd, vooral tot het sociaal-democratische electoraat. Dit verklaart de scherpe toon tegen Van Houten van de sociaal-democratische woordvoerder in het debat H.J. van Braambeek, hoofdbestuurslid van de bij het NVV aangesloten Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel. Blijkbaar in een poging Van Houten met zijn bond van gepensioneerden te overtroeven wees hij erop, dat het door de minister voorgestelde de volle instemming gekregen had van de 1.100 tot 1.200 aanwezigen op een congres van gepensioneerd spoorwegpersoneel. Het was zijns inziens maar goed dat Van Houten voor zijn beoogde amendement onvoldoende ondersteuning had weten te vinden.³³³

In zijn terugblik op het debat toonde Van Houten hier niet erg van onder de indruk te zijn. Hij neigde ertoe het uiteindelijke resultaat voor een niet onbelangrijk deel op eigen conto te schrijven en liet daarbij uitkomen, dat electorale overwegingen hem niet geheel vreemd geweest waren. "Voor ons als CDU is er de aangename kant nog aan, dat ook in dit geval de naam der CDU, als pleitbezorgster voor armen en verdrukten, met ere genoemd wordt. Zo moet het zijn!"³³⁴ Van Houtens optreden ten gunste van het gepensioneerd spoorwegpersoneel is het meest sprekende

voorbeeld van zijn streven, uiteenlopende groepen door de depressie in de knel geraakten achter zijn banier te verzamelen.

Een laatste categorie die hier aan de orde moet komen, wordt gevormd door de kleine zelfstandigen, en onder hen weer in het bijzonder de binnenschippers. Bij het bepleiten van hun belangen trad vooral Posthuma op de voorgrond. Telken jare pleitte hij voor een wettelijke basis voor de ondersteuning van de nooddriftige schippers, omdat zij, niet over een vaste woonplaats beschikkend, door de gemeenten niet behoorlijk geholpen werden. Daarbij besteedde hij ruime aandacht aan hun benarde omstandigheden; in Leeuwarden zou een schippersgezin met vier kinderen slechts f8,- ondersteuning per week ontvangen.³³⁵ Al eerder had Van Houten de opvatting verkondigd, dat bij geen enkele groep van de bevolking de nood groter was dan bij de binnenschippers.³³⁶ Toen een wettelijke regeling van jaar tot jaar uitbleef, keerde Posthuma zich scherp tegen de verantwoordelijke minister van binnenlandse zaken. Hij kon de klachten en wensen van de CDU nu wel geringschatten, maar moest er rekening mee houden, dat "wij, als vertegenwoordigers der C.D.U., niet zullen rusten, voordat aan de armen en verdrukten gerechtigheid zal geschieden."³³⁷

5.2.6. Conclusie.

Trachten we de balans op te maken van de opstelling van de CDU tegenover de sociaal-economische problematiek van de jaren dertig, dan zal dit goeddeels neerkomen op een evaluatie van Van Houtens Kameroptreden, want vanaf de vroege zomer van 1933 bepaalde hij de richting van de CDU-politiek op dit terrein. Naast hem was Posthuma slechts een wat bleke figuur, die in de Kamer geen eigen indruk wist achter te laten. Voor zover er in de partij zelf kritiek op Van Houtens Kameroptreden naar voren kwam, wist hij deze vrij gemakkelijk het hoofd te bieden.

Vastgesteld kan worden dat Van Houten geen duidelijk economisch alternatief voor de gevoerde regeringspolitiek had. Zeer in het algemeen betuigde hij steun aan ideeën over vermeerdering van de binnenlandse koopkracht en uitvoering van grote werken, zonder deze ideeën echter ooit uit te werken. Zijn pleidooi voor "consequente deflatie" weerspiegelde geen oorspronkelijke gedachten, maar betekende een navolging van de denkbbeelden van de SDAP- en RKSP-fractie. Van Houtens alternatief voor de regeringspolitiek was dan ook niet zozeer economisch, als wel fiscaal. Daarbij moet opgemerkt worden, dat hij in het begin van zijn Kameroptreden hierop sterkere nadruk legde dan later - in een laatste fase beperkte hij zich dikwijls tot kritiek zonder meer. Wat hield dit alternatief in? Volgens Van Houten zouden zelfs in een periode van algemene verarming, die het gevolg was van de economische depressie, de directe belastingen verhoogd moeten worden om de sociale voorzieningen op peil

te houden (werklozensteun) of zelfs uit te breiden (maatregelen ten gunste van de "uitgesloten").

De vraag dringt zich op, hoe reëel dit alternatief was. Op het eerste gezicht lijkt de algemene daling van inkomens en vermogens die zich in de jaren dertig voordeed er tegen te pleiten. Maar bij nader inzien valt daar wel wat op af te dingen. Door de regering was Van Houten, en de SDAP die overeenkomstige denkbeelden koesterde, voorgehouden, dat verhoging van directe belastingen een averechts effect zou hebben: door kapitaalvlucht en andere vormen van ontduiking zou de opbrengst namelijk niet groter worden, maar juist kleiner. Toen echter in de tweede helft van de jaren dertig de defensieuitgaven steeds grotere sommen vroegen, ging de regering wel over tot verhoging van een aantal directe belastingen, ook zonder dat het economisch getij werkelijk gekeerd was. Van Houten hield de regering toen voor, dat het niet verhogen van de directe belastingen voor sociale doeleinden dus geen onmacht geweest was, maar onwil: hij riep de regering op dit openlijk te erkennen.³³⁸

Op zichzelf was Van Houtens redenering sluitend, waarmee hij een belangrijk argument tegen zijn fiscale alternatief ontzenuwd had. Meer in het algemeen was daartegen, vooral door zijn antirevolutionaire bestrijders, het argument van de noodzaak van kapitaalvorming ingebracht, zonder dat zij overigens expliciet op het verband tussen hoge inkomens-/vermogens, kapitaalvorming, investeringen en werkgelegenheid ingegaan waren. Doordat Van Houten zich nooit over het probleem van de kapitaalvorming uitgelaten had, was onduidelijk gebleven hoe hij de verhouding tussen dat probleem en zijn fiscale alternatief zag.

Uit de grotere overheidsinkomsten, die van verhoging van de directe belastingen het gevolg zouden zijn, moesten volgens de CDU de steunmaatregelen bekostigd worden voor groepen van de bevolking die door de economische depressie in nood geraakt waren. In dit opkomen voor diverse groepen crisisslachtoffers lag de grootste betekenis van de CDU op sociaal-economisch terrein. Ongetwijfeld kwam deze keuze voor de "armen en verdrukten" voort uit een oprechte sociale bewogenheid bij Van Houten, Posthuma en vele andere CDU-ers. Maar zoals zo vaak speelden ook hier minder verheven bijoogmerken een rol. Duidelijk waren die aanwezig in Van Houtens streven politieke winst te behalen ten koste van partijen, die traditioneel voor die groepen opkwamen. Bij de onverzorgde ouden van dagen gebeurde dit ten koste van vrijzinnig- en sociaal-democraten, bij de plattelandsbevolking ten koste van diverse partijen en bij de werklozen in de industriële centra in Twente en in het Westen opnieuw ten koste van de sociaal-democraten, en, voorzover zij confessioneel georganiseerd waren, van de antirevolutionairen. Het meest sprekende voorbeeld van Van Houtens opkomen voor de belangen van - en inspelen op de ontevredenheid onder - zeer diverse groepen zijn stellig zijn activiteiten ten gunste van de spoorweggepensioneerden geweest.

5.3. De CDU en de christelijke vakbeweging.

In de voorafgaande hoofdstukken en paragrafen zijn al verschillende aspecten van de relatie tussen de CDU en het Christelijk Nationaal Vakverbond naar voren gekomen; hier zal meer systematisch op die relatie ingegaan worden. Gebleken is reeds dat het politieke streven van de CDU voor een deel parallel liep met de wensen van het CNV, met name met betrekking tot de bedrijfsorganisatie en de daarmee verbonden gedachte van arbeidersmedezeggenschap, maar dat er daarnaast wezenlijke verschillen waren. Officieel nam het CNV ten opzichte van de partijpolitiek een neutraal standpunt in, maar in de praktijk oriënteerde de leiding van het verbond zich in sterke mate op de ARP, in mindere mate op de CHU. Dit bleek vooral uit het Kamerlidmaatschap voor de ARP sinds 1931 van CNV-secretaris H. Amelink, die naast voorzitter K. Kruithof de meest gezichtsbepalende figuur in het CNV was, vooral door zijn eindredacteurschap van het CNV-orgaan *De Gids*. Overigens was ook Kruithof, ondanks grote bezwaren tegen de relatieve verwaarlozing door de ARP-leiding van het verlangen van het CNV naar invloed in die partij, steeds de ARP trouw gebleven.³³⁹

Vanaf het begin van haar politieke optreden was de belangstelling in de CDU voor de activiteiten van de christelijke vakbeweging groot en achtte de CDU-leiding het CNV het aangewezen vakverbond voor haar leden. Enerzijds kwam dit voort uit het besef, dat men hier te doen had met een organisatie, die voor een deel dezelfde doeleinden nastreefde als de CDU, namelijk de bevordering van de belangen van de arbeidersklasse vanuit een orthodox-protestants uitgangspunt, dat afwijzing van de klassenstrijd impliceerde. Maar anderzijds moet de belangstelling van de CDU voor de gang van zaken in het CNV ook verklaard worden vanuit de hoop, dat de christelijk georganiseerde werknemers zich *en masse* van de grote confessionele partijen zouden losmaken en zich tot de CDU zouden wenden. Men kan zelfs stellen dat, voordat door Van Houtens toetreden het Noordelijke platteland de voornaamste rekruteringsbasis voor de CDU werd, de in het CNV georganiseerde werknemers het belangrijkste electorale potentieel van de CDU vormden. In Twente was het inderdaad gelukt een deel van dat potentieel tot de Unie te trekken.

Van haar kant nam de CNV-leiding tegenover de CDU een uiterst gereserveerde, zo niet vijandige houding aan. Sinds de oprichting van het CNV had zij al een reeks van zulke progressief-dissidente partijtjes aan zich voorbij zien trekken, zonder dat een daarvan werkelijke betekenis gekregen had, en zonder dat de CNV-leiding aanleiding gezien had haar traditionele oriëntatie op de ARP en, zij het in veel mindere mate, op de CHU te wijzigen.³⁴⁰ Deze lijn trok zij nu door naar de CDU. Nadat hij als ARP-kandidaat bij de verkiezingen van 1929 de CDU in Twente bestreden had, toonde Amelink zich in *De Gids* tevreden over de uitslag:

de CDU had geen been aan de grond gekregen en was zelfs belangrijk in stemmental achteruitgegaan.³⁴¹

In een ingezonden stuk in *De Gids* protesteerde CDU-voorzitter Van der Brug, zelf voorzitter van de Goudse Christelijke Besturenbond, tegen dit commentaar op de verkiezingsuitslag. Hij meende dat Amelink hiermee de partijpolitieke neutraliteit van het CNV, die Van der Brug zelf altijd angstvallig in acht had genomen, geschonden had. Zijns inziens waren van de 12.780 CDU-stemmen "zeker vele duizenden" afkomstig van leden van de christelijke vakbeweging; dit zou de leiding van het CNV toch wel iets moeten zeggen.³⁴² In zijn weerwoord wees Amelink de beschuldiging, dat hij zich over het geringe stemmental van de CDU verheugd betoond had, van de hand. Hij had slechts feiten vastgesteld, ook toen hij geconstateerd had, dat het CNV zich tegen staatspensioen uitgesproken had, en in dat opzicht tegenover de CDU stond. Daar school niets partijdigs in, want op dezelfde wijze stond het CNV op het punt van de leerplicht tegenover de ARP (die deze afwees).³⁴³

Op zichzelf had Amelink met dit laatste gelijk, maar het probleem school niet in het al dan niet parallel lopen van de programma's van CDU en CNV, maar in de identificatie van het verbond, vooral door de Kamerkandidatuur van Amelink, met de politiek van de ARP. Slechts door een formalistische en onwerkelijke scheiding tussen zijn werkzaamheden voor het CNV en zijn activiteiten in de ARP kon Amelink de fictie van de partijpolitieke neutraliteit van het CNV in stand houden.

Overigens was niet de gehele CNV-leiding in dezelfde mate als Amelink met de ARP verbonden. Binnen het dagelijks bestuur werd de voornaamste uitzondering gevormd door de vice-voorzitter J. Hofman, die alleen al door zijn kerkelijke achtergrond (hij was hervormd, terwijl mensen als Kruithof en Amelink gereformeerd waren) vrijer tegenover de ARP stond dan zijn medebestuurders. Sinds 1926 stond Hofman met Buskes in correspondentie, waarbij van onderlinge waardering sprake was. Op verzoek van Hofman, die voorzitter van de Christelijke Grafische Bond was, leverde Buskes een vaste bijdrage aan het jongerenblad van deze Bond. Hofman was weinig te spreken over de koers van de ARP onder Colijn, maar dat betekende geenszins dat hij de CDU wenste te steunen. De door haar bij de verkiezingen van 1929 aangeheven leuzen van staatspensioen en nationale ontwapening achtte hij van alle werkelijkheidszin gespeend. Hij meende dat vooral de nationale ontwapening niet geschikt was "de wat nuchtere christelijke arbeiders" te trekken.³⁴⁴ In dit licht dient men zich af te vragen of de door Van der Brug veronderstelde "vele duizenden" stemmen van CNV-ers op de CDU bij de verkiezingen van 1929 wel meer dan een slag in de lucht waren.

Zolang de aanhang van de CDU de in 1929 gebleken omvang behield, was er voor de antirevolutionair gezinde CNV-leiding weinig reden zich bezorgd te maken over de afbreuk die deze partij aan de ARP zou kunnen doen. Door Van Houtens toetreding was echter de aantrekkingskracht van

de CDU toegenomen, en dit verklaart waarschijnlijk dat de CNV-leiding zich in de verkiezingsstrijd van 1933 tegen de CDU keerde. In het derde hoofdstuk is al gebleken dat Amelink in Twente in het openbaar de CDU bestreed, opnieuw zogenaamd niet als CNV-secretaris, maar als ARP-politicus. Voor wat hij in *De Gids* schreef, was hij echter als CNV-bestuurder aanspreekbaar. Zonder de CDU met name te noemen beschuldigde Amelink er haar van, de eenheid van het CNV door politieke avonturen in gevaar te brengen. Hij constateerde dat haar streven naar staatspensioen en naar socialisatie der produktiemiddelen haaks op het programma van het CNV stond. Iets dergelijks was bij de ARP en de CHU ook wel eens het geval, maar dan probeerden de CNV-ers die lid van die partijen waren dat te veranderen. Bij de CDU gebeurde echter het omgekeerde, want de CNV-ers daarin propageerden verlangens, waar het CNV zich tegen uitgesproken had.³⁴⁵

Helaas voor de CDU was het de Amsterdamse secretaris J.H. Kress die zich geroepen voelde Amelinks beschouwing door middel van een ingezonden stuk in *De Gids* te bestrijden. Zijn positie was bij voorbaat zwak, doordat hij in een eerder artikel in *De Strijder* meegedeeld had, pas enkele maanden lid van het CNV te zijn.³⁴⁶ Het kostte Amelink weinig moeite aan te tonen dat Kress van de geschiedenis van de christelijke vakbeweging slecht op de hoogte was. Zo kon Amelink hem voor de uitspraak van het CNV tegen staatspensioen verwijzen naar het sociaal-politiek program van november 1931, en voor de afwijzing van de socialisatie naar de resolutie van de christelijk-sociale conferentie van 1920.³⁴⁷ Kress was niet bereid zich hierbij neer te leggen en kwam in een volgend stuk met het verwijt, dat het CNV zich met zijn program niet tot de CDU gewend had. Ook deze aanval kon Amelink gemakkelijk pareren door erop te wijzen, dat het program op 15 maart 1933 aan *alle* protestants-christelijke partijen toegezonden was. In tegenstelling tot de besturen van ARP en CHU had het CDU-bestuur in deze toezending geen aanleiding gevonden het CNV om een bespreking te verzoeken.³⁴⁸ Zoals nog zal blijken moet het niet reageren op de toezending van het CNV-program als een ernstige tactische fout van de CDU-leiding beschouwd worden, waardoor de positie van de CNV-bestuursleden die voorstanders waren van het onderhouden van contacten ook met de CDU (onder wie Hofman), aanzienlijk verzwakt werd.

Tot nu toe was het protest tegen Amelinks uitlatingen gekomen van vooraanstaande CDU-ers, die zich rechtstreeks tot de *Gids*-redacteur gewend hadden. Daarnaast bestond de mogelijkheid, dat CNV-leden, zowel CDU-ers als anderen, zich tot het bestuur van hun bonden wendden om zich te beklagen over het partijpolitieke karakter van Amelinks beschouwingen. Dit laatste lijkt zich vooral voorgedaan te hebben nadat Amelink in mei 1934 Van Houten ingedeeld had bij de "linksche extremisten", samen met de communisten, Sneevliet en Arts.³⁴⁹ Aanleiding tot die kwalificatie was het stemmen van Van Houten en de andere genoemden

tegen een door de regering gevraagd krediet van f60 miljoen voor werkverschaffing. Van Houten had zich hiertegen uitgesproken omdat de regering door middel van de lage lonen in de werkverschaffing het algemene loonpeil wilde drukken. Met de typering van Van Houten als "linkse extremist" had Amelink de grens overschreden van wat delen van de CNV-achterban bereid waren te accepteren; enige beroering in het verbond was het gevolg.

Op de algemene vergadering van het CNV van juni 1935 tekende J. Kooyman, voorzitter van de Christelijke Bond van Belastingambtenaren, bezwaar aan tegen Amelinks typering van Van Houten. Amelink hield deze echter staande, waarbij hij zich van de volgende redenering bediende: Kooyman gaf zelf toe, dat Van Houten een extremist was, maar Amelink kon hem geen rechtse extremist noemen, want dan zou hij hem bij Kersten en Lingbeek indelen, en dus moest hij hem wel een linkse extremist noemen. Blijkbaar zelf ook niet tevreden over dit antwoord kwam Amelink achteraf in *De Gids* nog met een aanvulling: het was nooit zijn bedoeling geweest Van Houten in te delen bij hen, die in de politiek met God en Zijn Woord geen rekening wilden houden.³⁵⁰

Weliswaar was Amelink hiermee ten dele op zijn uitlating over Van Houten teruggekomen, maar naar de mening van het bestuur van de belastingambtenarenbond nog niet ver genoeg. In een brief aan het CNV-bestuur beklagde het zich over Amelinks wijze van polemiseren en over zijn verdediging van het redactiebeleid op de algemene vergadering. Het CNV-bestuur besloot daarop het bestuur van de belastingambtenarenbond voor een gesprek uit te nodigen.³⁵¹ Tijdens dit gesprek slaagde het CNV-bestuur erin de bezwaren weg te nemen. Met behulp van een nummer van *De Strijder* uit 1933 toonde het aan, dat de CDU zelf de scheidingslijn: rechts-links wilde vervangen door: conservatief-democratisch. Daardoor zou Amelinks kwalificatie Van Houten geenszins in het kamp van de niet-christelijke politici plaatsen. Verrassend was dat de bestuurders van de belastingambtenarenbond te kennen gaven zelf geen enkele sympathie voor de CDU te koesteren en zelfs van mening waren, dat het CNV "in meerdere mate tegen het gewroet van de CDU zou moeten optreden."³⁵² Daaruit bleek dat dit bestuur de gehele actie in de eerste plaats ondernomen had, om dreigende onrust bij de achterban te bezweren.

Dat het juist de in het CNV georganiseerde belastingambtenaren waren die bezwaar maakten tegen de zo sterk op de ARP gerichte koers van de CNV-leiding en de daarmee gepaard gaande bestrijding van de CDU was niet toevallig. Tot het overheidspersoneel behorend waren zij het directe slachtoffer geworden van de scherpe bezuinigingspolitiek van de kabinetten-Colijn en daardoor meer dan andere beroepscategorieën in het CNV onvankelijk voor de bestrijding daarvan door Van Houten. Dit wordt bevestigd door de gang van zaken in de Nederlandsche Christelijke Bond van Personeel in Publieke Dienst (NCBPPD). Ook daar maakte het bestuur zich tot spreekbuis van ontevredenheid bij de achterban over Amelinks

polemiseren tegen Van Houten, maar haastte het zich in een persoonlijk gesprek met het CNV-bestuur duidelijk te maken, dat men zelf niet in het minst door Van Houten bekoord werd en dat men hem niet vrij van demagogie achtte.³⁵³ Wel bleef dit bestuur bezwaren houden tegen de te uitgesproken ARP-oriëntatie van de CNV-leiding; bij wijziging van de statuten deed het bestuur van de NCBPPD een passage opnemen waarin uitdrukkelijk vastgesteld werd, dat de bond politiek en kerkelijk neutraal was.³⁵⁴ Door het CNV-bestuur werd het opnemen van deze "tirade over kerkelijke en politieke neutraliteit, die misverstand wekken kan" betreurd.³⁵⁵

De meest diepgaande discussie in het CNV over zijn relatie tot de CDU ontstond echter over de vraag, of het zijn politieke wensen uitsluitend aan ARP en CHU kenbaar moest maken, of ook aan de CDU en eventueel de andere kleine protestants-christelijke partijen. Zoals reeds gezegd had het CNV-bestuur bij de verkiezingen van 1933 voor de laatste procedure gekozen, maar voor een bespreking over het grote bezuinigingsontwerp van de regering in 1935 had het uitsluitend vertegenwoordigers van ARP en CHU uitgenodigd. Op de vergadering van het hoofdbestuur van de Christelijke Metaalbewerkersbond was van verschillende kanten naar de reden hiervan gevraagd, wat dit bestuur had doen besluiten deze vraag aan het CNV-bestuur voor te leggen. Dit leidde tot een uitvoerige discussie in het dagelijks bestuur, waarbij het opmerkelijke was dat de meningen aanvankelijk vrij scherp tegenover elkaar stonden. De uit de ambtenarenbond afkomstige L. Vermeulen gaf te kennen in voorkomende gevallen ook de CDU te willen uitnodigen, tenzij het CNV helemaal geen partijen meer zou uitnodigen; aan dat laatste zou hij de voorkeur geven. Vermeulen constateerde een grote overeenkomst tussen het sociaal-politieke program van het CNV en dat van de CDU en stelde vast, dat een groot aantal CDU-leden tot het CNV behoorde en daarin bestuursfuncties vervulde. Steun voor zijn standpunt kreeg hij van vice-voorzitter Hofman.

Voor voorzitter Kruithof was dit aanleiding alle registers open te trekken. Hij meende dat de CDU de vroegere taktiek van de "moderneren" en de NAS-mensen, namelijk het in hun richting drijven van de CNV-besturen, tegen de CNV-leiding toepaste. Zijns inziens bevond de CDU-aanhang in het CNV zich vooral in de bonden van politieambtenaren, personeel in publieke dienst, belastingambtenaren en ten dele ook in de ambtenarenbond. Hij bracht dit in verband met de ten uitvoer gebrachte bezuinigen op de overheidssalarissen, die hij blijkbaar gerechtvaardigd achtte. De omvang van die CDU-aanhang moest niet overdreven worden; Kruithof was ervan overtuigd dat in het CNV een groter aantal SGP-ers georganiseerd was dan CDU-ers. De CDU zou tot dan toe ten opzichte van de christelijke vakbeweging niets anders gedaan hebben dan schelden en afbreken. Toen haar (in 1933) het sociaal-politiek programma van het CNV toegezonden werd, had zij op geen enkele wijze gereageerd.

Vermeulen was door Kruithofs betoog niet overtuigd. Hij betwijfelde de juistheid van diens taxatie van de verhouding tussen SGP-ers en CDU-ers in het CNV, en meende dat de zaak zich verder uitstreckte dan alleen maar tot het overheidspersoneel. Maar hij moest toegeven dat het niet reageren van de CDU op de toezending van het CNV-programma een sterk argument van de voorzitter was. Ook Hofman had de waarde van dit argument erkend. Besloten werd, de zaak in het algemeen bestuur te brengen.³⁵⁶ Daar herhaalde voorzitter Kruithof in grote trekken zijn filippica tegen de CDU. Hij meende dat het contact zoeken met de CDU in de gegeven omstandigheden het begin van het einde van de ongedeelde christelijke vakbeweging zou betekenen. "Wij hebben mr. Van de Laar vroeger niet uitgenoodigd, ds. Kersten evenmin. Is er eenige aanleiding thans ten opzichte van de C.D.U. een andere houding aan te nemen?" Kruithofs standpunt ondervond nauwelijks bestrijding; alleen wilden sommige aanwezigen er rekening mee houden, dat in de toekomst tot uitnodiging van de CDU overgegaan zou moeten worden. Kruithof kon het daar tot op zekere hoogte mee eens zijn: als de CDU "verbetering van houding en leven" zou tonen, zou het CNV zijn standpunt opnieuw kunnen bepalen.³⁵⁷

De verklaring voor de harde opstelling tegenover de CDU van Kruithof, die zelf veel moeilijkheden met de ARP ondervonden had, lag paradoxaal genoeg in die moeilijkheden zelf. Ondanks het feit dat Kuyper zelf in 1918 een Kamerkandidatuur van Kruithof geblokkeerd had en ook nadien de ARP nauwelijks aandacht besteed had aan de verlangens van het CNV met betrekking tot de kandidatenlijst, was hij de ARP trouw gebleven.³⁵⁸ Mensen als Van Houten ontzegde hij nu het recht met de ARP te breken en tot zelfstandige partijvorming over te gaan. Duidelijk was dit gebleken op een eerdere vergadering van het algemeen bestuur van het CNV, waar ook al de kwestie van het al dan niet uitnodigen van de CDU aan de orde was. Als er voor iemand aanleiding geweest was om mee te werken in een nieuwe politieke partij, dan had dat volgens Kruithof voor hemzelf gegolden. Toch had hij de eenheid nooit verbroken. Men kon trouw blijven aan een politieke partij, zonder het daar altijd mee eens te zijn. Degenen die zich van ARP en CHU losmaakten om daarnaast nieuwe groepen te vormen had Kruithof bij die gelegenheid als scheurmakers gekwalificeerd, en de door de CDU tegenover de ARP aangenomen houding als "breekijzerpolitiek".³⁵⁹

Zo gezien lijkt vooral het feit dat voorzitter Kruithof zijn volle gewicht in de schaal geworpen had de verklaring voor het met succes bezweren van de in het CNV opgekomen roep om ook met de CDU contact te zoeken, maar dat zou toch een te personalistische verklaring zijn. De leiding van het CNV - en, naar men moet aannemen, ook van de aangesloten bonden - bestond nu eenmaal in meerderheid uit overtuigde antirevolutionairen die, als het erop aankwam, het met de partijpolitieke neutraliteit van het verbond niet zo nauw namen. Het aftreden van

voorzitter Kruithof eind 1935 op grond van zijn leeftijd bracht dan ook geen verandering in deze situatie; zijn opvolger A. Stapelkamp zou zich een even trouw aanhanger van de ARP betonen.

Het opvallende is nu dat, terwijl bij de CNV-leiding in de loop van de jaren dertig toch enige ontevredenheid over het beleid van de kabinetten-Colijn ontstond,³⁶⁰ de protesten vanuit de achterban tegen de eenzijdige oriëntatie op de ARP en tegen de bestrijding van de CDU juist minder geworden lijken te zijn. Enerzijds kan dit het gevolg geweest zijn van een *grotere terughoudendheid van Amelink bij zijn uitlatingen in De Gids* - kwalificaties van Van Houten als "links extremist" zijn niet meer voorgekomen. Anderzijds was dit mogelijk ook het gevolg van een verandering van tactiek van de kant van de CDU-ers in het CNV. In 1935 had Van Houten de CNV-leden nog opgeroepen, "op vriendschappelijke, maar besliste wijze" de kwestie van het uitsluitend uitnodigen van ARP en CHU voor de bespreking over het bezuinigingsontwerp in hun bonden aan de orde te stellen³⁶¹ - misschien was het initiatief van de metaalbewerkerbond hiervan het rechtstreekse gevolg geweest. De discussie hierover in het dagelijks en algemeen bestuur van het CNV was echter op een fiasco voor de CDU uitgelopen. Blijkbaar had de CDU-leiding hieruit de les getrokken dat een poging de zaak te forceren geen succes zou hebben. Toen een CDU-er zich in 1937 tot het hoofdbestuur wendde met de vraag of de CDU niet iets zou moeten doen om te bereiken, dat het CNV voor zijn congressen ook de CDU zou uitnodigen, antwoordde dit, dat het niets zou doen. "Het bestuur van het C.N.V. zal met de groei van onze Unie zijn houding wel herzien."³⁶² Ook elders kwam deze laatste opvatting naar voren. Op de jaarvergadering van het CNV van 1939 waren weer uitsluitend ARP en CHU vertegenwoordigd, maar Van der Brug meende dat de verhouding tussen CNV en CDU zich met de groei van de CDU vanzelf wel zou wijzigen.³⁶³ Tot mei 1940 zou die groei echter niet zodanig zijn, dat de CNV-leiding zich genoodzaakt zag haar exclusieve oriëntatie op de ARP, in mindere mate op de CHU, te herzien.

Gedurende het gehele vooroorlogse bestaan van de partij heeft de CDU-leiding steeds het CNV aangewezen als de voor haar werknemersleden in aanmerking komende vakorganisatie. Om dezelfde, in een volgend hoofdstuk nog te bespreken redenen als waarom de CDU zelfstandig ten opzichte van de SDAP wenste te staan, achtte die leiding het NVV een principieel onaanvaardbare organisatie voor haar leden. Deze keuze voor het CNV werd gemaakt ondanks het feit dat de meest op de voorgrond tredende figuren daarin een uitgesproken voorkeur voor de ARP aan de dag legden. Dit gold met name voor Amelink, vooral sinds hij in 1931 tot de antirevolutionaire Kamerfractie togetreden was. Deze voorkeur was ook het voornaamste punt van kritiek van de CDU op de CNV-leiding, hoewel de Unie haar daarnaast ook meer in het algemeen een te grote volgzzaamheid inzake het sociaal-economische overheidsbeleid verwet.

Deze kritiek van CDU-zijde gaf de antirevolutionaire CNV-leiders een wapen ter bestrijding in handen; op grond hiervan kon Kruithof in 1935 van schelden en afbreken spreken, zonder op verzet te stuiten. Daarnaast leverde het niet reageren door de CDU op de toezending van het CNV-programma in 1933 een belangrijke bestrijdingsmogelijkheid op, die door Kruithof ten volle uitgebuit werd. Toch moet hier gesproken worden van het omkeren van oorzaak en gevolg. Oorzaak van de gespannen relatie, vooral in verkiezingstijd verslechterend tot openlijke vijandschap van de kant van het CNV, was de partijpolitieke gebondenheid van de CNV-leiding. Deze werd niet openlijk toegegeven, maar gecamoufleerd met behulp van een onwerkelijke scheiding tussen de vakbonds- en de politieke werkzaamheden van de CNV-bestuurders. Tegen deze gebondenheid rees wel enig verzet bij de CNV-achterban, naar men mag aannemen in het bijzonder bij de CDU-leden daaronder, die vooral in de bonden van overheidspersoneel aanwezig waren. Dit verzet was echter niet krachtig genoeg om de CNV-leiding tot een koerswijziging te dwingen. Dit kwam ook doordat de bestuurders van de bonden van overheidspersoneel de indruk wekten bereid te zijn zich tot tolk van dit verzet te maken, maar binnenskamers te kennen gaven zelf niets van de CDU te moeten hebben, en vooral voor de vorm te protesteren.

Met hun keuze voor de ARP en hun soms scherpe stellingname tegen de CDU waren de CNV-leiders in zoverre succesvol, dat zij meewerkten aan het voorkomen van een massale overgang van de christelijk georganiseerde arbeiders naar de CDU. Alleen in Twente lijkt een dergelijke overgang zich op enigszins grote schaal voltrokken te hebben. Uiteraard hebben bij het niet plaats vinden van die overgang ook andere factoren een rol gespeeld, waarbij met name gedacht moet worden aan het ontwapeningsstandpunt van de CDU, zoals CNV-vice-voorzitter Hofman al in 1929 verondersteld had. Dit relatieve succes van de CNV-leiders had echter wel zijn prijs: door zich zo duidelijk tegen de CDU te keren ontnamen zij zich de mogelijkheid, deze partij tegen de ARP, eventueel ook tegen de CHU, uit te spelen. Mede daardoor konden de ARP en de kabinetten-Colijn het zich veroorloven, de sociaal-economische verlangens van het CNV tot op grote hoogte te negeren.³⁶⁴

6. De CDU in het politieke spectrum.

Als orthodox-protestantse partij met een vooruitstrevend, in bepaalde opzichten socialistisch programma moet de CDU geplaatst worden in het spanningsveld van twee polen, die gevormd worden door ARP en CHU enerzijds, SDAP anderzijds. Dit betekent dat het zwaartepunt in dit hoofdstuk ligt bij de verhouding van de CDU tot de drie genoemde partijen, waarbij vooral aandacht besteed zal worden aan de voornaamste strijdpunten tussen de CDU en elk van deze partijen. Gedeeltelijk zal daarbij teruggegrepen worden op elementen die reeds in vorige hoofdstukken naar voren gekomen zijn, maar hier geplaatst worden in het specifieke kader van de polemiek tussen de kleine getuigenispartij en haar veel grotere rivalen.

Behalve de verhouding van de CDU tot de ARP, de CHU en de SDAP komt ook haar relatie tot een drietal kleine partijen aan de orde. Dat de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) daartoe behoort valt ten dele te verklaren uit het feit dat het hier gaat om het meest opmerkelijke politieke fenomeen van de jaren dertig. Daarnaast is er echter nog een specifieke reden om aandacht te besteden aan de verhouding tussen CDU en NSB: zoals nog zal blijken hoopte de NSB door middel van de CDU afbreuk te kunnen doen aan de ARP, waardoor tijdelijk een merkwaardige driehoeksverhouding tussen deze partijen bestond.

Bij de verhouding tot de Katholiek-Democratische Partij gaat het niet om de punten waarop de CDU met deze partij in botsing gekomen is, maar om een vergelijking tussen de beide kleine progressief-dissidente partijen, de een binnen het katholieke, de ander binnen het orthodox-protestantse volksdeel. Ten slotte wordt ingegaan op de relatie tussen de CDU en de Nederlandse Christelijke Arbeiders Partij, een partij die als concurrent van de CDU opgetreden is, doch zeer weinig indruk op de kiezers heeft weten te maken.

6.1. De verhouding tot de ARP.

Anarchisten, revolutionairen, ongelovigen en valse profeten. Zo kwalificeerde het antirevolutionaire hoofdorgaan *De Standaard* de CDU-ers alleen al op grond van hun ontwapeningsstandpunt.¹ In de voorafgaande hoofdstukken is al gebleken dat de verhouding tussen CDU en ARP allesbehalve liefdevol was. Bij de verschillende verkiezingen voor Tweede Kamer en Provinciale Staten was de voornaamste bestrijding van de CDU van de kant van de ARP gekomen (zie hoofdstuk 3). In het aanvechten van het ontwapeningsstandpunt van de CDU in de Kamer hadden woordvoerders van de ARP en de uit die partij afkomstige minister-president Colijn een belangrijk aandeel gehad (zie hoofdstuk 4). Op de relatie tussen CDU en ARP is tot nu toe het meest diepgaand in het vijfde

hoofdstuk ingegaan, waar onder meer de wijze waarop de CDU een selectief gebruik maakte van de geschriften van Abraham Kuiper belicht werd. Daarop zal hier teruggekomen worden, omdat de vraag zich opdringt of de ARP niet evenzeer als de CDU afgeweken was van de door Kuiper uitgezette koers, zoals van CDU-zijde nadrukkelijk beweerd werd. Het zal dus nodig zijn, wat dieper op het karakter van de ARP in de jaren dertig in te gaan.

Door het vrijwel ontbreken van wetenschappelijke geschiedschrijving over de ARP in die periode zullen onze opmerkingen daarover enigszins impressionistisch van aard zijn. Afgezien van de politiek van de ARP in het algemeen komen enkele specifieke elementen uit de polemiek tussen ARP en CDU aan de orde. Dat waren, in de eerste plaats, de gevolgen van het leiderschap van Colijn voor de politieke koers van de ARP en, in de tweede plaats, de visie van de ARP op de wenselijkheid en mogelijkheid van verandering van de bestaande maatschappelijke orde, zoals die vooral bleek uit een aantal hoofdredactionele commentaren in *De Stan-daard*. Ten slotte zullen nog enkele opmerkingen over de aard en het niveau van de polemiek tussen ARP en CDU worden gemaakt.

In de inleiding is aandacht besteed aan beschouwingen van sociaal-wetenschappelijke zijde over het emancipatieproces van de gereformeerden. Hoewel de begrippen gereformeerd en antirevolutionair elkaar niet volledig dekken, lijkt het juist deze beschouwingen ook op de antirevolutionairen toe te passen. Volgens Hendriks zou de periode van \pm 1920 tot \pm 1950 gekenmerkt worden door nadruk op behoud van het bereikte, wat tot zelfvoldaanheid en zelfgenoegzaamheid bij de gereformeerden geleid zou hebben.² Kuiper beschouwt de periode 1905-1930 als een overgangperiode, gekenmerkt door een aantal conflicten tussen consolidatie en heroriëntatie, die in het voordeel van de consolidatie beslist werden.³ Hendriks en Kuiper zijn het er dus over eens, dat de gereformeerde, en dus ook de antirevolutionaire wereld van de jaren dertig gekenmerkt werden door het streven naar consolidatie, naar behoud van het bereikte.

Hiermee is een structurele verklaring gegeven voor het feit dat de ARP zich in de jaren dertig vooral als een op behoud gerichte politieke partij manifesteerde. Daarnaast kan echter de vraag gesteld worden naar de betekenis van het leiderschap van H. Colijn voor de politieke koers van de partij, waarop van CDU-zijde zo'n zwaar accent gelegd werd. Zonder op zijn voorafgaande carrière in te gaan⁴ kan vastgesteld worden, dat hij zichzelf vroegtijdig als een vertegenwoordiger van de rechtervleugel binnen de ARP beschouwde, zoals hijzelf in 1908 al tegenover Kuiper verklaard had,⁵ die zichzelf steeds tot de linkervleugel gerekend had.⁶ Of Colijn zich in de jaren dertig nog steeds zo zag, moet echter betwijfeld worden, want in de jaren dertig gaf Colijn niet zijn steun aan de rechtervleugel in de ARP, die in hoofdzaak gevormd werd door leden van de Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk, maar trachtte hij juist door pragmatisch en samenbindend leiderschap de eenheid van de ARP te

bewaren, waarin hij tot op grote hoogte succesvol was. Wel versterkte de aanwezigheid van een krachtige rechtervleugel, waartegen de linkervleugel, in hoofdzaak gevormd door het vakbewegingselement (Smeenk, Amelink), maar zwakjes afstak, de conservatieve tendens.⁷

Lijkt zo de verklaring voor de op behoud gerichte koers van de ARP in de eerste plaats structureel van aard, toch dient nog de vraag gesteld te worden, of Colijn niet op bepaalde terreinen eigen accenten gelegd heeft. Hierbij zijn vooral Colijns economische denkbeelden van belang. Vastgesteld werd reeds, dat die denkbeelden als geheel genomen in overeenstemming waren met de heersende economische inzichten (zie hoofdstuk 5). Opvallend is echter dat Colijn zich voor zijn opvattingen over de rol van de staat in het economische leven niet aansloot bij zijn partijgenoot prof. dr. P.A. Diepenhorst, die tot een zeer positieve beoordeling van de taak van de overheid kwam, maar bij andere hoogleraren in de economie als dr. C.A. Verrijn Stuart en dr. H.W.C. Bordewijk, die politiek tot het liberalisme gerekend moesten worden en die voor verregaande staatsonthouding pleitten. Colijn keerde zich fel tegen de vervloeiing van de grenzen tussen staat en maatschappij; hij bezat een groot geloof in de krachten van het vrije ondernemerschap. Dat het onder zijn leiding tot verregaande overheidsbemoeiing kwam, met name met de landbouw, kan niet als argument tegen dit principiële uitgangspunt ingebracht worden.⁸

Zo bezien is er alle aanleiding Colijns economische denkbeelden als "liberaal" te kwalificeren. Daarnaast kan men nog wijzen op zijn voorkeur voor regeringssamenwerking met liberalen, die hij in 1933 wist te realiseren. Kossmann is echter van mening dat het niet juist is Colijns denkbeelden in het algemeen als "liberaal" te omschrijven, omdat het voor het liberalisme kenmerkende vooruitgangsgeloof er te enen male aan ontbrak.⁹ Inderdaad kan dit ook op economisch terrein geconstateerd worden in een bijzondere toespitsing in Colijns visie op de economische depressie: de grote rol die hij aan de Eerste Wereldoorlog als oorzaak daarvan toeschreef, ging gepaard met de opvatting dat Nederland zich voor langere tijd zou moeten verzoenen met een levenspeil, dat aanzienlijk lager lag dan dat van de "goede jaren" 1925-1929.¹⁰ Men moet zich echter afvragen of het Nederlandse liberalisme in deze fase wel zo sterk door een vooruitgangsgeloof gekenmerkt werd, dat dit de typering van Colijns economische denkbeelden als "liberaal" in de weg zou moeten staan. Samenvattend kunnen we stellen, dat de door Colijn in de economische politiek van de ARP gelegde accenten in de richting gingen van verregaande staatsonthouding.

Bovenstaande opmerkingen maken nu plaatsing en beoordeling van de visie van de CDU op de gevolgen van Colijns leiderschap voor de ARP mogelijk. Buskes, die, zoals we gezien hebben, grote waarde toekende aan Kuypers sociale denkbeelden uit de jaren negentig, meende dat de ARP zich onder Colijn ver verwijderd had van de door de stichter van de

partij uitgezette politieke koers. Steun voor deze opvatting vond hij bij Bart de Ligt, prof. Heering en de religieus-socialistische voorman dr. W. Banning. Buskes typeerde Colijns leiding van de ARP als die van een grootindustrieel.¹¹ Hiertegen werd bij Buskes protest aangetekend - van welke zijde is niet duidelijk, maar in ieder geval werd hem verweten, dat hij steun gezocht had bij vrijzinnigen als Heering en Banning.

Dit protest noopte Buskes tot een nadere uiteenzetting. Hij wilde vooropstellen dat hij Colijn beschouwde als een zeer bekwaaam man en een oprecht Christen, "die niets liever wil dan leven voor God." Maar evenzeer was het zijn vaste overtuiging, dat Colijns politiek zuiver liberaal genoemd moest worden, "een politiek, die met de grondgedachte van den Bijbel niets te maken heeft." Had hij de vorige maal de hulp van vrijzinnigen ingeroepen, ditmaal wees Buskes op de brochure *Calvin contra Colijn* van J.H.H. Wamelinck, "een man die tot de gereformeerde en antirevolutionaire bevolkingsgroep behoort."¹² Steun voor zijn opvatting vond hij eveneens in de brochure *Onveilig Signaal* van een schrijver die zich aanduidde met zijn initialen P.L.G. Buskes onthulde zijn identiteit niet, maar omschreef de auteur als "een ernstig man, met hart en ziel gereformeerd". Het betrof hier de in het derde hoofdstuk als CDU-lijsttrekker behandelde P.L. Gerritse, die een van de vooraanstaande figuren in het Amsterdamse Hersteld Verband was - de nadere aanduiding "H.V." bij "gereformeerd" liet Buskes echter achterwege.¹³ Betwijfeld moet worden of het te hulp roepen van het getuigenis van deze dissidenten ter staving van Buskes' stelling dat de ARP onder Colijn gederaillleerd was, veel indruk gemaakt zal hebben.

Een stap verder dan Buskes in zijn typering van Colijn ging diens collega-predikant in het Hersteld Verband J. Diepersloot. Naar aanleiding van Colijns uitlatingen in verband met de mouterij op De Zeven Provinciën schreef Diepersloot: "Ik aarzel niet het uit te spreken, dat ik den Heer Colijn een geestelijk gevaar voor ons volk acht." Ook Diepersloot gaf te kennen dat het hem hierbij niet om de persoon van Colijn ging, maar om diens politieke bedoelingen, in het bijzonder zijn hameren op de noodzaak van gezagsversterking. Hierdoor zou namelijk het christelijk volksdeel weer eens krachtig ingesteld zijn tegen het socialisme, en de "schreeuwende noodzakelijkheid" van ingrijpende sociale hervorming zou voor het besef van dat volksdeel weer toegedekt zijn.¹⁴

Ook Van Houten liet zich in zijn Kamerredevoeringen in dit opzicht niet onbetuigd; herhaaldelijk beschuldigde hij Colijn ervan, een liberale politiek te voeren. Het meest diepgaand deed hij dit bij de algemene beschouwingen over de begroting voor 1937. Bij de beantwoording van de sprekers in eerste termijn had Colijn gezegd dat men de grenzen van de samenwerking op christelijke grondslag in een regering niet te nauw moest trekken: "in dezen tijd van grenzelooze geestelijke verwarring in een gespleten en gebroken wereld" wilde Colijn daarvan zelfs hen niet uitsluiten, "die slechts krachtens traditie aan de uiterlijke openbaring van

de levenswaarden van het Christendom vasthouden, die gehandhaafd en gesterkt willen zien.¹⁵ Van Houten zag hierin het bewijs dat Colijn zich ver verwijderd had van Kuypers strijd tegen het liberalisme. Hij citeerde uit de laatste brief van Colijn aan Kuypers, waarin Colijn beloofd had al zijn krachten te zullen aanwenden om het volk op de door Kuypers gewezen paden te houden; zijns inziens had Colijn die belofte gebroken. De politiek van diens kabinet was in sterke mate materialistisch, in sociaal-economisch opzicht liberaal.¹⁶

In de door de CDU naar voren gebrachte bezwaren tegen Colijns politieke denkbeelden werd steeds een zwaar accent gelegd op diens ideeën over koloniale politiek. In *De drie groote vragen* besteedde Buskes ruime aandacht aan Colijns boek *Koloniale vraagstukken van heden en morgen*.¹⁷ Buskes zei ervan overtuigd te zijn, dat dit boek "niets, volstrekt niets, te maken heeft met de grondgedachte van den Bijbel, omdat het uitsluitend economisch gedacht is."¹⁸ Om dit oordeel te staven riep Buskes de hulp in van de hoogleraren dr. C. Snouck Hurgronje, die hij omschreef als "den vriend van Prof. Bavinck", en mr. Paul Scholten. Mede op grond van hun oordeel kwam Buskes tot de conclusie: "De beginselen van de anti-revolutionaire partij zijn prachtig, maar de koloniale politiek dezer partij in de huidige situatie heeft met deze beginselen weinig of niets meer te maken."¹⁹ In haar eigen standpunt over koloniale politiek wilde de CDU zich aansluiten bij de denkbeelden van Kuypers. In het verkiezingsprogramma voor 1937 verlangde de CDU onder het hoofd "Ethische koloniale politiek" onder meer maatregelen tot sociale en geestelijke verheffing van de inlandse bevolking en tot bevordering van zelfbestuur.²⁰

Met dit verschil in beoordeling tussen CDU en ARP van de koloniale politiek voor het heden ging ook een verschil in visie op het verleden gepaard, zonder dat de CDU overigens een eigen historische visie op de koloniale relatie ontwikkelde. Terwijl door de CDU de nadruk gelegd werd op de machts- en handelspolitieke motieven voor en de gewelddadige methoden bij de verovering van Nederlands-Indië, benadrukte de ARP, dat God Indië aan Nederland gegeven had. Dit verschil spitste zich toe in de waardering van Jan Pieterszoon Coen. *De Standaard* zwaaide hem als calvinistisch man van karakter lof toe en meende dat elke Nederlander trots op hem kon zijn,²¹ maar in *De Strijder* lichtte Inne de Jong zijn gruwelijk doopceel, vooral in verband met het uitmoorden van de bevolking van de Banda-eilanden.²² Dit thema keerde regelmatig terug in de kritiek van de CDU op de koloniale politiek van de ARP. "Van Coen tot van Heutz is de geschiedenis van de verhouding Indië - Nederland een geschiedenis van profijt en geweld, van koloniale exploitatie uit zuiver egoïstische motieven geweest", schreef Buskes.²³ En ds. J. Diepersloot kritiseerde Colijns aanduiding van Indië als een kostbare erfenis, die ongerept aan het nageslacht overgedragen zou moeten worden. "Geen enkel besef blijkt er bij Dr. Colijn te zijn, dat Nederland zich dit kolo-

niaal gebied door roof en bloedvergieten heeft toegeëigend."²⁴ Ook op koloniaal terrein zou Colijn, volgens de CDU, de politieke lijn van de ARP omgebogen hebben.

Los van de persoon van Colijn kwam het behoudende karakter van de ARP in deze periode vooral tot uiting in een aantal hoofdredactionele commentaren in *De Standaard*. Uit deze commentaren sprak een sterke geneigdheid de bestaande maatschappelijke ordening te beschouwen als door Gods leiding tot stand gekomen en op grond daarvan fundamentele veranderingen daarin als ongewenst, ja als zondig te veroordelen. De voorstanders van dergelijke veranderingen, waaronder de CDU, zouden zich bij hun verzet tegen het bestaande aan revolutionair ongelooft schuldig maken.

Eind april 1935 besprak *De Standaard* de uitslag van de Statenverkiezingen. Als uitgangspunt nam het blad een zin uit het congresverslag van de SDAP, waarin in verband met het Plan van de Arbeid gesteld werd: "Wij willen ons eigen lot in handen nemen." Het antirevolutionaire hoofdorgaan merkte daarover op: "De wereld moge den Drieëenigen God verloochenen en daardoor die gevolgen over zich halen. De revolutionaire mensch zegt: ik wil dat niet. Ik neem mijn eigen lot in de eigen hand. Wie maakt mij nog iets? Dat is het congres der S.D.A.P. Dat is ook de taal van de N.S.B. Dat is de praktijk van de C.D.U."²⁵

Het duidelijkst kwam de visie van *De Standaard* echter tot uitdrukking in de driestar "Ingevaarlijke dwaling" van half mei van dat jaar. Aanleiding daarvoor was de verspreiding van een plaatselijk strooibijlet van de CDU, waarin gesteld werd: "Wij weten dat deze aarde, die in het booze ligt, nimmer een paradijs wordt. Maar òók weten wij, dat dit ons nooit mag leiden tot een aanvaarden van dat historisch gegroeide, dat de critiek van het Evangelie niet kan doorstaan. Wij moeten neen durven zeggen tegen de wereld, al vermindert daardoor onze uiterlijke invloed." Hier-tegen nam *De Standaard* fundamenteel stelling. Neen zeggen tegen het historisch gegroeide dat de critiek van het Evangelie niet kon doorstaan, ging in tegen de gehoorzaamheid aan het Woord van God. "Want het historisch gegroeide is vooreerst gave van Gods genade, waardoor alleen de historie, waardoor Staat en maatschappij mogelijk werden en worden gedragen. Het neen is loochening van de algemene genade, van de vrucht van Christus' werk voor heel het leven. Maar in dat historisch gegroeide is ook het gevolg van menselijke zonde. Dat staat tegenover den eisch van het Evangelie.

Wij menschen kunnen er echter nimmer neen tegen zeggen. Want het is gevolg van onze schuld, die wij moeten aanvaarden. Wij moeten ja zeggen tegen het maatschappelijk leven, want met al zijn lijden en gebrek spreekt het ons toch van Gods ontferming. En wij moeten er Hem voor danken. ...

Wij moeten ook *ja* zeggen tegen het kwaad, want het getuigt van *onze* schuld, die wij voor Gods aangezicht moeten belijden. Zoo heeft de antirevolutionair het van Groen en Kuyper geleerd. Zoo is het naar het Woord van God." Het commentaar mondde uit in een scherpe aanval op de CDU. "De terminologie der Christen-Democraten lijkt vroom. Zij is in wezen vrucht van het ongeloof. ... Zij, die zich buigen voor het Woord van God, moeten de beginselen en de practijken der C.D.U. absoluut afwijzen."²⁶

Tegen deze beschouwingen werd van CDU-zijde heftig geprotesteerd. De diestart van eind april werd door Gorselink als volgt samengevat: "De aanpassingspolitiek der Regering is gehoorzaamheid aan God. Het plan van de arbeid der S.D.A.P. is rebellie tegen de goddelijke wetten!" Hij vroeg zich af, of men zich "schreeuwerder farizeïsme" kon voorstellen.²⁷ Inne de Jong vond, dat het hoofdartikel "Ingevaarlijke dwaling" aan het ongelooflijke grensde; hij achtte de toon zo grof en vlegelachtig, dat alle polemiek uitgesloten was. Ten aanzien van het auteurschap ervan nam hij zijn toevlucht tot de ironie; blijkbaar had "een onbezonnen jongeling onder de correctors" kans gezien, "het gewrochtsel van zijn geest als hoofdartikel in het blad te smokkelen." Maar dan had een publiek dementi moeten volgen; nu dit uitgebleven was, kon De Jong slechts constateren, dat de hoogste regionen van de ARP deze beschouwingen voor hun rekening namen.²⁸

Veeleer dan aan een jong corrector moet voor het auteurschap van deze hoofdartikelen aan Albertus Zijlstra gedacht worden. Dit antirevolutionaire Kamerlid zijn we al tegengekomen als hoofdredacteur van de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* en als bestrijder van Van Houtens pleidooi voor schoolvoeding en -kleding. Toen Kuyper eind 1919 het hoofdredacteurschap van *De Standaard* had moeten neerleggen, was hij opgevolgd door een redactiecommissie, waarvan Zijlstra deel uitmaakte.²⁹ Wel was op 1 april 1922 Colijn als hoofdredacteur opgetreden, maar ook daarna bleef Zijlstra zijn bijdragen aan het blad leveren.³⁰ En nadat Colijn in 1933 opnieuw minister-president geworden was, werd de hoofdredactie van *De Standaard* weer aan een redactiecommissie opgedragen, waarvan Zijlstra een van de leden was.³¹ De hoofdredactionele commentaren in dit blad werden niet ondertekend; het auteurschap ervan moet op grond van woordkeus, stijl en gedachtengang vastgesteld worden.³²

Wat Zijlstra betreft kan dit door vergelijking met beschouwingen, waarvan het zeker is dat hij ze geschreven heeft, zoals de "Groninger brieven" die hij onder het pseudoniem "Marnix" tussen 1917 en 1941 aan de *Groninger Kerkbode* bijdroeg.³³ Inderdaad zijn er dan opvallende overeenkomsten. Zo schreef Zijlstra in de *Groninger Kerkbode* dat "de historisch vergroeide maatschappij feitelijk het werk van God en de vrucht van Zijn genade is."³⁴ Volgens Van Houten stelde Zijlstra zich hier op het standpunt, dat het bestaande als het best mogelijke aanvaard moest worden, enkel en alleen omdat het bestond. Daarentegen zou de

CDU niet tegen het historisch gegroeide, maar tegen "het door Evangelie en Wet" geëiste ja zeggen.³⁵

Wellicht wordt nergens de fundamentele tegenstelling tussen het politieke streven van de CDU, dat zich richtte op "radicale hervorming van het wereldleven", en de op het behoud van het bestaande gerichte koers van de ARP duidelijker dan in deze beschouwingen van Zijlstra. Omdat in de ARP zelf geen naar buiten blijkend protest tegen deze beschouwingen aangetekend werd,³⁶ kan geconcludeerd worden, dat de leidende kringen in deze partij zijn inzichten deelden, althans bereid waren ze te accepteren.

Dat Zijlstra door andere vooraanstaande antirevolutionairen gedeelde opvattingen verwoordde, wordt bevestigd door het artikel dat A. Janse in *Antirevolutionaire Staatkunde* wijdde aan "De Beginselen van de Christelijk-Democratische Unie". Janse was hoofd van de christelijke school te Biggekerke, maar zijn woord had in de gereformeerde en antirevolutionaire wereld minstens zoveel gezag als dat van de hoogleraren aan de Vrije Universiteit.³⁷ Ook bij hem treffen we de gedachte aan, dat de bestaande maatschappij als "goed" aanvaard diende te worden. "Zooals God die maatschappij bestuurde en instand hield tot nu toe is zij een machtig werk Gods ..." Het zou dan ook de roeping van de overheid zijn om de maatschappij te aanvaarden zoals ze was "en om geen revolutionairen ombouw der maatschappij toe te laten noch van de S.D.A.P., noch van de C.D.U., noch van de communisten, noch van fascistten."³⁸ Het behoudende karakter van de ARP in de jaren dertig komt in de beschouwingen van Zijlstra en Janse sterk naar voren.

Ten slotte nog enkele opmerkingen over de polemiek tussen ARP en CDU in het algemeen. Het heeft uiteraard geen zin, alle over en weer geuite beschuldigingen, die soms een uiterst triviaal karakter bezaten, de revue te laten passeren. Afzonderlijke vermelding verdienen wel enkele door de ARP tegen de CDU uitgegeven brochures, niet zozeer vanwege de daarin naar voren gebrachte argumenten, als wel om de wijze van inkleiding van de bestrijding. Allereerst was daar de met het oog op de verkiezingen van 1933 uitgegeven brochure *Jacob's stem en Ezau's handen*, die anoniem verscheen, maar waarvan het auteurschap mogelijk aan de antirevolutionair dr. C. Beekenkamp toegeschreven moet worden.³⁹ Van CDU-zijde werd vooral bezwaar gemaakt tegen de titel van de brochure. "Ieder, die het bijbelverhaal kent, weet, dat Jacob heel eenvoudig zijn vader bedroog, niet te goeder trouw, maar op de meest geraffineerde wijze", schreef Buskes. Hij haalde het religieus-socialistische blad *Tijd en Taak* aan, dat de titel van de brochure gekwalificeerd had als "een der allerleelijkste dingen, die we nog in de verkiezingslectuur aangetroffen hebben."⁴⁰ De CDU trachtte de bal terug te kaatsen door de titel van de brochure van een vraagteken te voorzien, en deze vervolgens te omschrij-

ven als "de vraag van een blinde, dus van iemand die niet juist kon onderscheiden."⁴¹

Ook bij een voor de Statenverkiezingen van 1935 uitgegeven antirevolutionaire brochure school het voornaamste CDU-bezwaar in de presentatie. Het betrof hier het anonieme geschrift *De Christelijk-Democratische Unie*, dat op het titelblad verder slechts de aanduidingen "De waarheid omtrent de Van Houten-partij" en "Hoe moet ik stemmen?" kende. De gelijkstelling van hetgeen de CDU voorstond met het socialisme en zelfs met het communisme vormde het belangrijkste argument erin.⁴² Van Houten onthulde dat de auteur van het geschrift Daniël van der Meulen was (de "Uddo" van het *Friesch Dagblad*), en dat het uitgegeven was in samenwerking met het provinciaal comité van antirevolutionaire kiesverenigingen in Friesland. Doordat deze aanduidingen op de titelpagina ontbraken, werd zijns inziens de suggestie gewekt, dat het hier om een CDU-brochure zou gaan.

In zijn verontwaardiging hierover sloeg Van Houten duidelijk door. "Waarom zou, wie *dit* geoorloofd acht, niet grijpen naar het middel van mishandeling en concentratiekamp als 't spannen gaat en men eigen machtspositie ernstig bedreigd gevoelt?"⁴³ Nu kan deze overtrokken reactie misschien ten dele verklaard worden uit de al jaren bestaande vete tussen Van Houten en Uddo, maar anderzijds toont de gelijkstelling door de eerste van het uitgeven van een anonieme brochure met het opsluiten van tegenstanders in concentratiekampen aan, dat voor de in die tijd zelf, maar ook door latere auteurs tegen Van Houten ingebrachte beschuldiging van demagogie zeker grond bestond.⁴⁴

Een element uit Uddo's brochure verdient nog vermelding, namelijk zijn constatering van de heterogeniteit van de aanhang van de CDU. Van der Meulen schreef: "Want Van Houten vergadert achter zich een bontkleurig groepje van ontevreden van allen slag, als daar zijn: Friesch-nationalisten, Christen-Socialisten, Christen-democraten, pachters, hypotheekboeren, het laatste restje der voormalige plattelanders en - voorts allen, die men tot de 'afzwaaiers' van de Anti-revolutionaire en Chr. Historische Partijen moet rekenen."⁴⁵ Nu gaat het hier niet om het al dan niet juist zijn van deze constatering - uit het derde hoofdstuk is duidelijk geworden dat hier zeker juiste elementen inzaten. Van belang is slechts, dat deze beschuldiging voor de CDU aanleiding werd op haar beurt te wijzen op de verscheidenheid in de aanhang van de ARP, en dat de CDU zich daarbij van kwalijke middelen bediende.

Een daarvan werd gevormd door de vermelding van CDU-zijde van het aanhanger van de ARP zijn van mr. L.A. Ries, de oud-thesaurier-generaal van het ministerie van financiën, die wegens zijn betrokkenheid bij een zedenschandaal had moeten aftreden. Daarbij werd op dat schandaal zelf verder niet ingegaan; Gorselink en Jan Janze, die zich van deze bestrijdingsmethode bedienden, volstonden in hoofdzaak met het noemen van de

naam van mr. Ries in verband met de ARP, de daaruit te trekken conclusie aan hun lezers overlatend.⁴⁶

Veel meer uitgewerkt werd de "beschuldiging" aan het adres van de ARP, dat zij joden als lid toeliet, en dat haar verkiezingswinst in 1937 voor een deel te danken was aan door joden op haar uitgebrachte stemmen. Het uitvoerigst werd dit thema behandeld door Jan Janze. Hij stelde twee uitlatingen tegenover elkaar. Enerzijds was dat de omschrijving van de CDU als een verzamelplaats van (geestelijk gesproken) "vogels ... van allerlei pluimage" in het rapport, waarop de gereformeerde synode van 1936 haar veroordeling van de CDU gebaseerd had.⁴⁷ Anderzijds haalde Janze Colijns redevoering van januari 1938 in de Eerste Kamer aan, waarin deze meegedeeld had, dat tot de ARP, naast leden van diverse christelijke kerkgenootschappen, ook joden behoorden. Colijn wees daarbij op het vice-voorzitterschap van een antirevolutionaire kiesvereniging, enige jaren tevoren, van een orthodoxe jood.⁴⁸

Om nu de "verwording" van de ARP aan te tonen benadrukte Janze het anti-christelijke karakter van het Jodendom. Hij omschreef de joden als "verwerpers en, krachtens hun geestelijke overtuiging, haters van den Christus Gods." Janze meende, dat op grond van Colijns uitspraak er veel meer een taak voor de gereformeerde synode lag bij de ARP dan bij de CDU. Ook in de politiek zou zijns inziens de Christusgestalte in het centrum moeten staan en zou het kruis van Golgotha de spil moeten zijn, waarom alles wentelde. "En het kruis van de Christus was - en is nóg - *den Joden een ergernis*." De ARP was volgens Janze door het lidmaatschap van joden niet langer als een christelijke partij te beschouwen.⁴⁹ In enkele volgende artikelen herhaalde Janze deze opvattingen,⁵⁰ zonder dat dit tot waarneembare protesten vanuit de partij leidde.

Ook Van Houten meende deze kwestie niet onbesproken te moeten laten. Als zegsman "een christelijk-historisch Kamerlid" noemend, kwam hij met het verhaal van een verkiezingsvergadering van Colijn, waarop zeer veel joden aanwezig waren. Een probleem zou daarbij gevormd zijn door het feit dat de vergadering met gebed geopend werd, en dat joden gewoon waren hun hoofd tijdens het gebed te bedekken. Zouden zij dat nu ook doen, dan zou wel erg duidelijk worden, wie Colijn waren komen beluisteren. Het probleem zou opgelost zijn door de aanwezige rabbijn, die een wenk gegeven had, waardoor de joden hun hoofd tijdens het gebed onbedekt gehouden hadden. Van Houten gebruikte het verhaal om er de sterke aantrekkingskracht van Colijn op het liberale electoraat, waartoe de joden traditioneel voor een deel behoorden, mee te illustreren.⁵¹

Zelfs in de Kamer ging Van Houten in op de joodse steun voor de ARP. Zijn uitgangspunt was ditmaal de betiteling door *De Standaard* van de CDU-leiders als "valse profeten". Volgens Van Houten waren er ook in het oude Israël veel valse profeten geweest, die steeds grote aanhang gehad hadden, vooral onder de rijken en aanzienlijken. Hij wees nu op de "zeer velen" die bij de verkiezingen van 1933 en 1937 naar de antirevolu-

tionaire profeten geluisterd hadden. Tot de grote groei van het stemmen-aantal van de ARP zouden de joden zeer veel bijgedragen hebben, "terwijl niet bewezen is, dat die opmerkelijke voorkeur hunner vaders niet erfelijk zou kunnen zijn."⁵² Hier trachtte Van Houten een goedkoop debaterssuccesje te boeken ten koste van de joodse bevolkingsgroep, die er door hem van beschuldigd werd een erfelijke aanleg voor het volgen van valse profeten te bezitten.

De antirevolutionaire partij was in de jaren dertig een strijd bare partij. Dat was zij vanaf haar oprichting geweest, vooral ook door de buitengewone polemische gaven van haar leider, Abraham Kuyp er. In een eerste fase had haar strijd zich gericht op het veroveren van een gelijkwaardige plaats op de liberale dominantie. Na de Eerste Wereldoorlog was het karakter van de strijd veranderd, en was de ARP zich gaan concentreren op het behoud van het bereikte. Daarmee was gepaard gegaan een sterke nadruk op het gesloten houden van de eigen gelederen, en een verkettering van degenen die de uitgezette koers niet wensten te volgen en tot eigen partijvorming overgingen. Een venijnige bestrijding werd hun deel; de CDU-voormannen deelden dit lot met die van de SGP. Door de antirevolutionaire pers werden de leiders van de CDU uitgemaakt voor revolutionairen, meelopers met het socialisme, demagogen en valse profeten.

De meest hoogstaanden onder hen waren hiertegen bestand en konden de verleiding de ARP met gelijke munt terug te betalen weerstaan. Buskes verklaarde dat de antirevolutionaire bestrijding hem vroeger pijn gedaan had, maar dat deze hem nu onverschillig liet, omdat hij gemerkt had dat er geen droefheid, maar "een zekere triomfantelijke vreugde" over wat de ARP als "afval" zag, achter zat - hij wenste er dan ook niet meer op in te gaan.⁵³ En voorzitter Van der Brug was er, zoals we nog zullen zien, op uit, ieder persoonlijk element uit de politieke strijd te weren. Anderen in de CDU-leiding konden zich niet tot deze hoogte opwerken. Van Houten was te veel politicus in de slechte zin des woords om zich niet aan overdrijving schuldig te maken, zoals toen hij de antirevolutionairen ervan beschuldigde hun politieke tegenstanders desnoods het concentratiekamp te gunnen.

Een dieptepunt in de bestrijding van de ARP door de CDU vormde de benadrukking van het heterogene karakter van de ARP, dat zou blijken uit steun voor haar van joden en van een wegens een zedenschandaal uitgerangeerde topambtenaar. Janze en Van Houten bedienden zich hierbij van redeneringen die, doordat de joden als bevolkingsgroep bepaalde minder gunstige hoedanigheden toegeschreven werden, een antisemitisch karakter hadden. Aangetekend dient daarbij te worden, dat dergelijke uitlatingen in het geheel van de CDU-publicaties slechts zeer incidenteel voorgekomen zijn. Ook lijkt de CDU in dit opzicht niet wezenlijk te

verschillen van de grote protestantse partijen, waarbij ook incidentele antisemitische uitlatingen gesignaleerd kunnen worden.⁵⁴

6.2. De verhouding tot de CHU.

Vergeleken met de gesloten gelederen van de antirevolutionairen onder Colijn levert de CHU een veel onbelijnder beeld op. Dit onbelijnde karakter had de Unie vanaf haar geboorte gekenmerkt, want een van haar ontstaansredenen had gelegen in A.F. de Savornin Lohmans verzet tegen de partijdiscipline, waaraan Kuyper allen in de ARP wilde onderwerpen. Het ontbreken van een strakke partijdiscipline en partijorganisatie betekende dat de ruimte om in de CHU verschillende, soms duidelijk met elkaar in strijd zijnde standpunten in te nemen aanzienlijk groter was dan in de ARP. Tevens bracht het onbelijnde karakter van de CHU met zich, dat de neiging om andere partijen als tegenstanders-op-leven-en-dood te beschouwen er veel geringer was. De reactie van de CHU op het optreden van de CDU nam daardoor veel minder het karakter van bestrijding aan dan die van de ARP, hoewel de CHU uiteraard de CDU als electorale concurrent niet kon negeren.

Naast een brede middengroep vielen in de jaren dertig in de CHU twee duidelijke vleugels te onderkennen. Van de ene, die het beste als conservatief, misschien ook als autoritair omschreven kan worden,⁵⁵ was de voorzitter van de christelijk-historische Eerste Kamerfractie, prof. jhr. mr. B.C. de Savornin Lohman, de voornaamste representant. Het zal duidelijk zijn dat de affiniteit van de CDU met deze vleugel gering was. Gorselink signaleerde in 1929 dat de conservatieve vleugel in de CHU optrad als een georganiseerde oppositie onder leiding van De Savornin Lohman en de secretaris van de Utrechtse Indologische Faculteit, mr. dr. H.H.A. van Gybland Oosterhoff.⁵⁶ Inderdaad was deze vleugel in juni van dat jaar overgegaan tot de uitgave van een eigen blad.⁵⁷ Gorselink trok hieruit de conclusie, dat de CHU nooit een politieke eenheid was geweest en dat ook nooit zou worden.⁵⁸

Gedurende de gehele jaren dertig vormde prof. De Savornin Lohman voor de CDU de belichaming van alles waar zij zich tegen keerde, niet alleen door zijn uiterst behoudende opvattingen op sociaal en koloniaal terrein, maar vooral ook door zijn standpunt inzake het bewapeningsvraagstuk. Hij was een uitgesproken voorstander van een sterke Nederlandse defensie en had zich onder meer aangesloten bij het comité tot waarschuwing tegen propaganda voor eenzijdige ontwapening.⁵⁹ Nadat hij eerder al melding gemaakt had van een typering van De Savornin Lohman als "christelijk-historisch NSB-er",⁶⁰ omschreef Inne de Jong hem in april 1938 als "de representant van een conservatisme, zoals men dat vroeger alleen in de uiterste rechtervleugel van het kapitalistische liberalisme vond."⁶¹

Diametraal tegenover de richting-De Savornin Lohman stond een vooruitstrevende stroming, waarvoor de basis gelegd was door de christelijk-sociale denkbeelden van Slotemaker de Bruïne uit de eerste twee decennia van deze eeuw. Een vooraanstaand vertegenwoordiger van deze stroming was mr. dr. A.A. van Rhijn, en van hem kwam de eerste diepgaande christelijk-historische reactie op de CDU.⁶² In het christelijk-historische dagblad *De Nederlander* wijdde Van Rhijn een hoofdartikel aan Buskes' in druk uitgegeven rede "De drie groote vragen". Van Rhijn betreunde het dat er opnieuw tot afzonderlijke partijvorming overgegaan was en wees daarbij op de voorlopers van de CDU, die het geen van alle tot blijvende betekenis hadden weten te brengen. Hij maakte onderscheid tussen profeten, die zich vooral toededen op het getuigen, en bouwlieden, die zich richtten op het tot stand brengen van praktische hervormingen, waarbij hij Buskes in de eerste categorie indeelde. Profeten en bouwlieden hadden elkaar echter nodig en daarom hoopte hij op herstel van de eenheid.⁶³

In zijn reactie zei Buskes Van Rhijns tweedeling niet zonder meer te kunnen aanvaarden, maar wel als hij met profeten bedoelde "zij die vol geestdrift van het ideaal getuigen" en met bouwlieden "zij die in trouwe en geduldige arbeid iets van het ideaal trachten te realiseren." Zo bezien bestond de CDU voor het grootste deel inderdaad uit profeten en wilde Buskes Van Rhijns typering ook beschouwen als een oproep aan de CDU om niet te vergeten dat kritiek gemakkelijk, maar dat de kunst moeilijk was, dat het getuigen van het ideaal eenvoudig was, maar het rustige bouwen zwaar. Hij meende dat de CDU dit wel eens vergat en daardoor "menigmaal onbillijk is tegenover velen, die hun leven lang in trouwen arbeid bouwen." Ook Buskes meende dat profeten en bouwlieden elkaar nodig hadden, maar hij trok daar niet de conclusie uit dat aan het zelfstandig optreden van de CDU een einde moest komen. Hij hoopte daarentegen op het toetreden tot de CDU van velen, die midden in het praktische politieke en sociale werk zaten.⁶⁴ Herstel van de eenheid achtte hij uitgesloten, want tussen de CDU enerzijds en de CHU en ARP anderzijds ging het niet om een verschil in tempo, maar om een verschil in richting. Buskes verwachtte veeleer een scheuring in ARP en CHU tussen conservatieven en vooruitstrevenden, waardoor een nieuwe partij-groepering zou ontstaan.⁶⁵

Van Rhijn verweet Buskes, dat hij een te scherpe tegenstelling maakte tussen de bestaande produktie voor de winst van enkelen tegenover de in de toekomst mogelijke voorziening in de behoeften van allen. Bij de huidige produktie om winst werden immers goederen voortgebracht waaraan behoefte bestond, want anders zouden ze niet gekocht worden.⁶⁶ Voor zijn zienswijze had Van Rhijn de steun gekregen van C. Smeenk in *Patrimonium* en van *De Standaard*. Ook op dit punt kwam Buskes met een uitvoerige repliek, waarin hij zich aansloot bij de artikelenreeks "Het voortreffelijke kapitalisme" van de SDAP-voorman F.M. Wibaut; Buskes zei

zich vrijwel geheel in diens beschouwingen te kunnen vinden. Wibaut meende dat er een essentieel verschil was tussen voorziening in behoeften, en voorziening in *de* behoeften. Het kapitalisme deed wel het eerste, maar niet het laatste. De socialistische produktie wilde voorzien in alle erkende behoeften van heel de mensheid. Wibaut wees nog op een ontwikkeling die de vervanging van het kapitalisme des te noodzakelijker maakte: de monopolievorming, die de concurrentie, waaraan in het verleden de veelzijdige voorziening in behoeften te danken was, uitschakelde. Juist ook in deze ontwikkeling vond Buskes grond voor zijn pleidooi voor "een regeling van wereldverbruik en wereldproductie onder leiding van gemeenschapsorganen, welker bemoeiing uitsluitend gericht is op voorziening van alle erkende behoeften der mensheid."⁶⁷

Ten slotte behandelde Buskes nog, in reactie op Van Rhijn, de vraag of realisering van het zojuist geschetste ideaal in deze wereld mogelijk geacht moest worden. In overeenstemming met zijn nog weer te geven beschouwingen over de Bergrede schreef Buskes dat een maatschappij, die de volkomen realisering van het ideaal betekende, nooit zou bestaan; de CDU-ers waren geen utopisten. Het ideaal was "een grensbegrip, dat ons de richting aangeeft, een lijn die in het oneindige wijst, de ster op welke wij varen, al bereiken wij deze ster nooit."⁶⁸

Wat opvalt in de discussie tussen Van Rhijn en Buskes was de welwillende toon waarop deze gevoerd werd; Buskes typeerde Van Rhijns kritiek op zijn rede als "hoogstaand en welwillend".⁶⁹ In dit opzicht vormde deze een scherp contrast met de antirevolutionaire reactie op de CDU. Daarnaast was erin naar voren gekomen, hoezeer Buskes bij zijn poging tot weerlegging van Van Rhijns economische bezwaren en het schetsen van een alternatief economisch systeem te rade gegaan was bij de sociaaldemocraten. Dit illustreert nogmaals het reeds geconstateerde gebrek aan eigen fundamentele sociaal-economische denkbelden bij de CDU.

Hoewel Van Rhijn zichzelf niet uitdrukkelijk onder de "bouwlieden" geschaard had moest hij daar wel toe gerekend worden, want als referendaris en sinds 1932 als secretaris-generaal van het ministerie van arbeid, handel en nijverheid had hij een zeer belangrijk aandeel gehad in de totstandkoming in 1933 van de Bedrijfsradenwet. Vanwege dat aandeel had hij een koninklijke onderscheiding ontvangen. De bekendmaking hiervan was voor ds. I. Faber aanleiding nogmaals de fundamentele tegenstellingen in de CHU voor het voetlicht te brengen. Terwijl in de Tweede Kamer Jouke Bakker de Bedrijfsradenwet met vreugde begroet had, had de gehele Eerste Kamerfractie van de CHU er tegen gestemd; voor Van Rhijn moest dit wel zeer pijnlijk geweest zijn. Faber achtte het niet verwonderlijk dat velen zich van de CHU wendden tot de CDU, "die in haar geheel op grond van de christelijke solidariteit meer van zulke wetten wenscht."⁷⁰

Tot de brede middengroep in de CHU behoorde het grootste deel van de Tweede kamerfractie, die vanaf 1933 geleid werd door jhr. mr. D.J. de Geer. De Geer was de onbetwiste politieke leider van de CHU; behalve

fractievoorzitter was hij, eveneens vanaf 1933, voorzitter van de Unie en hoofdredacteur van *De Nederlander*. In deze laatste functie zou De Geer bijdragen aan een belangrijke versterking van de positie van de vooruitstrevende vleugel in de CHU, hetgeen kenmerkend geacht kan worden voor zijn relatieve openheid ten aanzien van nieuwe ontwikkelingen.

Vanaf 1930 had zich een groep betrekkelijk jonge intellectuelen georganiseerd in een "Kring voor Christelijke Politiek". De meesten van hen waren tijdens hun studie lid geweest van de NCSV en via haar studiesecretaris Nico Stufkens met de theologie van Karl Barth in aanraking gekomen. Enerzijds had dit hen het verband tussen Christendom en politiek ter discussie doen stellen, maar anderzijds waren de bindingen aan het christelijk-historische milieu waaruit zij afkomstig waren te sterk om alle banden met de Unie te verbreken. Mede dankzij mr. Van Rhijn waren zij zich politiek op de Unie blijven oriënteren. De meest op de voorgrond tredende figuur onder hen was mr. G.E. van Walsum, adjunct-secretaris van de Rotterdamse Kamer van Koophandel.⁷¹

Toen door het toetreden van Slotemaker de Bruïne in 1933 tot het tweede kabinet-Colijn het hoofdredacteurschap van *De Nederlander* vacant geworden was, werd De Geer voorzitter van een nieuwe commissie van hoofdredactie, waarvan de overige vijf leden allen uit de "Kring voor Christelijke Politiek" afkomstig waren. Enkelen van hen, onder wie Van Walsum, hadden daarvoor reeds bijdragen aan *De Nederlander* geleverd.⁷² Reeds een jaar later moest De Geer het hoofdredacteurschap om gezondheidsredenen neerleggen, zodat vanaf 1 september 1934 de "Van Walsumgroep" ten volle de kans kreeg, eigen politieke accenten te leggen.⁷³ Die bleken niet steeds overeen te komen met het beleid van de Tweede Kamerfractie, laat staan met de inzichten van de behoudende stroming.

Het feit dat de hoofdredactie van *De Nederlander* in handen gekomen was van vertegenwoordigers van een vernieuwingsgezinde vleugel, die bereid bleken het beleid van het kabinet-Colijn op onderdelen te bekritisseren, ontging ook de CDU niet. In december 1934 signaleerde Van Houten reeds de voorzichtige kritiek die *De Nederlander* geuit had op de werkloosheidspolitik van de regering, doordat het blad verondersteld had, dat de wijze waarop overheidspersonen over de werklozensteun spraken toegeschreven moest worden aan het feit dat zij te ver af waren komen te staan van de werkelijke nood onder het volk; Van Houten gaf zijn steun aan deze veronderstelling.⁷⁴ Een duidelijke overeenkomst tussen de inzichten van Van Walsum c.s. en Van Houten's opstelling in de Kamer was er op het punt van de "consequente deflatie", want ook de *Nederlander*-redactie had zich uitgesproken voor wettelijke verlaging van de vaste lasten.⁷⁵ Bij verschillende gelegenheden zou Van Houten, gespitst op kritiek vanuit de "regerings"-partijen en erop uit deze tegen de regering uit te spelen, de ministers kritische commentaren uit *De Nederlander* voorhouden.

Het meest vergaande daarvan was wel het commentaar dat *De Nederlander* onder de titel "Strijdensmoe?" leverde op de laatste troonrede van het derde kabinet-Colijn. Het blad verweet de regering gebrek aan elan en initiatief bij het zoeken van een uitweg uit de economische misère.⁷⁶ Van Houten hield de regering dit commentaar voor, maar gaf er tegelijk blijk van te beseffen dat hier niet al te grote betekenis aan toegekend moest worden: "... het is jammer, dat dit blad, waarin jonge, vooruitstrevende mannen op knappe wijze een betere koers bepleiten, zo weinig de mening weergeeft van de C.H. Kamerfracties en zo weinig invloed heeft in de C.H. Partij."⁷⁷ Overigens was Van Houten zelf in de gelegenheid geweest met een aantal van die "jonge, vooruitstrevende mannen" persoonlijk kennis te maken, want in 1933 had de "Kring voor Christelijke Politiek" hem uitgenodigd zijn politieke visie te geven. Daaruit moet men geen bijzondere sympathie van Van Walsum c.s. voor de CDU afleiden, want bij diezelfde gelegenheid was de Kring toegesproken door de NSB-burgemeester van Maartensdijk, C. van der Voort van Zijp.⁷⁸

Van Houtens vaststelling dat de Van Walsum-groep niet in staat was de politieke opstelling van de CHU te bepalen, was juist. Het feit dat de groep niettemin de CHU trouw bleef, leidde tot teleurstelling bij de CDU. In 1939 constateerde A.P. Stufkens, dat de christelijk-historische jongeren vroeger nog wel eens goede ideeën hadden, maar dat de toon steeds matter werd. Wel kon hij melding maken van Van Walsums pleidooi voor een "nieuwe oriëntering" in het recente "Barthiaans-gerichte" tijdschrift *Woord en Wereld*.⁷⁹ Daaraan zou van bovenaf leiding gegeven moeten worden door een nieuwe regering. Wanneer de Kamer niet zou willen meewerken, moest deze ontbonden worden en zou het volk in staat gesteld moeten worden zich daarover uit te spreken. Van Walsum pleitte voor contact tussen degenen die binnen en buiten de partijen een dergelijke nieuwe oriëntering voorstonden. Stufkens' reactie was terughoudend: de CDU zou wel tot een dergelijk overleg bereid zijn, maar hij verwachtte er niet veel van, zeker niet wat de contacten buiten de partijen betrof. Zijns inziens was het nodig, dat de voorstanders van radicale maatschappijhervorming binnen de grote christelijke partijen zich duidelijker zouden doen gelden; dan zou de door Van Walsum gewenste vernieuwing van de politieke verhoudingen vanzelf tot stand komen.⁸⁰ Zo was de reactie van de CDU op de in de CHU naar voren komende sociaal-economische denkbeelden in 1939 dezelfde als tien jaar tevoren: de CDU hoopte nog steeds op een uiteenvallen van de CHU op dit punt.

Is het, gezien het sterke uiteenlopen van de sociaal-economische denkbeelden binnen de CHU, niet mogelijk te spreken van de verschillen tussen de CDU en "de" CHU op dit terrein, bij het ontwapeningsvraagstuk lijkt dit eenvoudiger, omdat de CHU geen voorstanders van eenzijdige ontwapening kende. Bij nader inzien waren hier wel degelijk verschillen, die voor de opstelling van de CHU tegenover het ontwapeningsstreven van

de CDU niet van belang ontbloot waren. Zoals gezegd vormde prof. De Savornin Lohman ook op militair terrein het ene uiterste en werd hij deswege door de CDU fel aangevallen. Aan de andere kant van het spectrum bevond zich jhr. De Geer. Volgens H.W. Tilanus, die als fractie-secretaris jarenlang zeer nauw met De Geer samenwerkte, had hij een sterk pacifistische inslag,⁸¹ en L. de Jong meent dat de denkbeelden van Kerk en Vrede zijn sympathie hadden.⁸²

Van zijn pacifistische gevoelens legde De Geer duidelijk getuigenis af in zijn rede op de algemene vergadering van de CHU van april 1937. Op grond van de zich steeds meer versnellende bewapeningswedloop tussen de grote mogendheden sprak hij van een wereld, die met een sneltreinvaart naar het verderf ijld. "Het geheel maakt den indruk van den gemeenschappelijken bouw aan een groot lijkenhuis, met een enthousiasme, alsof een feestgebouw gesticht wordt."⁸³

In een commentaar op deze rede achtte Inne de Jong De Geers houding raadselachtig, doordat hij geen antwoord gegeven had op de vraag of Nederland aan deze "dodendans" mee zou moeten doen. De Jong constateerde dat de christelijk-historische Tweede Kamerfractie steeds voor de defensiebegrotingen gestemd had, en meende dat De Geers houding bedenkelijk veel leek op die van "na ons de zondvloed": "Wij bouwen aan een lijkenhuis, goed, maar wij bouwen door. Wij dansen op een vulkaan, maar goed, wij dansen." Tegenover de onduidelijkheid in de houding van De Geer stelde hij de duidelijkheid van de CDU. Alleen deze zou met een radicaal: neen! antwoorden op de vraag of Nederland moest meedoen aan de bouw van het grote lijkenhuis.⁸⁴ De Jong verwaarloosde hier het feit dat De Geers veroordeling van de wapenwedloop betrekking had op de grote Europese mogendheden en dat Nederland daar zijns inziens geen zelfstandige rol in speelde.

Een nieuwe aanleiding voor de CDU om op De Geers denkbeelden te reageren, vormde diens bijdrage aan het grote defensiedebat van december 1937, dat in het vierde hoofdstuk uitgebreid weergegeven is. In reactie op Van Houtens pleidooi voor eenzijdige ontwapening zei De Geer daar onder meer: "Wanneer de geachte afgevaardigde (Van Houten, HJL) dan ook deze gruwelen (die van de moderne oorlog, HJL) in lijnrechte strijd acht met de eisen van het Evangelie, dan heeft hij daarin volkomen gelijk. Dan legt hij een vinger op een brandende wonde in onze Internationale samenleving." Wij hebben gezien, dat De Geer hieruit niet de consequentie van eenzijdige ontwapening had willen trekken, omdat die, bij het ontbreken van een internationale rechtsinstantie, de boosdoeners tot heersers op aarde zou maken.⁸⁵

H.L. van Bruggen, voorzitter van de Gereformeerde Vereeniging voor Daadwerkelijke Vredesactie, nam de hier geciteerde passage uit De Geers Kamerrede tot uitgangspunt voor een open brief aan De Geer, die hij publiceerde in zijn *Gereformeerd Vredesorgaan*, waaruit hij overgenomen werd door *De Christen-Democraat* en door *Kerk en Vrede*.⁸⁶ In zijn

poging De Geer te winnen voor het ontwapeningsstandpunt bediende Van Bruggen zich van de a-politieke redenering, die we als kenmerkend voor een bepaalde stroming in de CDU aangewezen hebben. "Maar wat dunkt U: Zou Christus niet machtig zijn om de staten, die de oorlog prijs geven omdat die in lijnrechte strijd met de eisen van het Evangelie is, zo wonderbaarlijk mogelijk uit te redden, opdat heel het volkerenleven aanschouwe de waarheid van het Godswoord: In de onderhouding van Gods geboden ligt groot loon?" Aan het slot deed Van Bruggen een hartstochtelijk beroep op De Geer dezelfde consequentie te trekken als de christen-antimilitaristen: "Het is onze innige overtuiging, dat Gij bij òns behoort."⁸⁷

Op De Geers antwoord in *De Nederlander* volgde een tweede open brief van Van Bruggen, en nadat de christelijk-historische leider nogmaals zijn standpunt uiteengezet had een derde, waaraan hij de titel "Lijkenhuisbouw" meegaf, daarmee terugverwijzend naar De Geers rede op de algemene vergadering van de CHU.⁸⁸ Nieuwe gezichtspunten kwamen daarin niet naar voren; zoals te verwachten was bleven beide schrijvers bij hun mening. Ook zijn derde brief sloot Van Bruggen af met een oproep aan De Geer: "Och, mocht deze 'Open Brief' u tot het getuigenis brengen, dat wij zo gaarne, juist van u, zouden horen!"⁸⁹

Vermeldenswaardig is alleen nog, dat *De Standaard* zich in de discussie gemengd had. Het antirevolutionaire dagblad was De Geer bijgefallen in diens afwijzing van de nationale ontwapening, maar had hem zijn uitspraak verweten, dat hij overtuigd was van de nobele bedoelingen van Van Bruggen: iets dergelijks hadden Israëls profeten ten aanzien van de valse profeten ook nooit gedaan.⁹⁰ Hiertegen nam De Geer duidelijk stelling. "Deze dwalende Christenen (Van Bruggen c.s., HJL) moeten mijns inziens bestreden worden, niet door hen te excommuniceren ..., maar door hen zakelijk te weerleggen. Aan het eerste kan slechts behoefte gevoeld worden bij gemis aan voldoende vertrouwen in de kracht van eigen argumenten. ... Tegenover zulk een dwaling is het beter, op den grondslag van het gemeenschappelijk belijden te pogen verheldering te brengen dan het heil te zoeken in een aantasting van de zuiverheid der motieven."⁹¹ Deze stellingname illustreert het verschil in de wijze waarop ARP en CHU de CDU bestreden.

Intussen vertolkte De Geer niet zonder meer het standpunt inzake het ontwapeningsvraagstuk van de CHU. Hij moet beschouwd worden als degene onder de leidende figuren die het standpunt van de CDU het dichtst naderde, zonder dat hij echter de Rubicon naar de nationale ontwapening overtrok. Ook afgezien van de behoudende vleugel rond prof. De Savornin Lohman was van anderen in de CHU een scherpere opstelling tegen de CDU te verwachten. In het vierde hoofdstuk is al gebleken, dat de voornaamste christelijk-historische woordvoerder in de Kamer over militaire vraagstukken H.W. Tilanus was, en dat hij het CDU-standpunt met bijbelse argumenten bestreed. Tilanus beperkte zich in zijn bestrijding

niet tot de Kamer, want in april 1934 debatteerde hij in een overvolle Grote Sociëteit te Almelo met Buskes over "De C.D.U. en het oorlogsvraagstuk". In dit debat verdedigde Tilanus onder meer de stelling dat de oorlogvoering in het verleden niet minder wreed was geweest dan de tegenwoordige. Ter ondersteuning hiervan voerde hij een kennis ten tonele die de loopgravenoorlog meegemaakt had en die hem verzekerd had, dat deze niet zo vreselijk was als velen wel meenden.⁹²

Hoewel Buskes en Tilanus op dit en andere punten scherp tegenover elkaar stonden, wisten beiden het debat op een hoog peil te houden. Dat bleek ook uit de slotwoorden van Tilanus: "In dit debat is tot uiting gekomen, wat de C.D.U. en de C.H.U. scheidt, maar er is meer, dat hen vereenigt. Dat is, dat beide staan op de grondslag van de Heilige Schrift en die aanvaarden als richtsnoer voor het leven. Daarom wil ik ridderlijk en broederlijk Ds. Buskes de hand reiken."⁹³ Het contrast met de anti-revolutionaire bestrijding van de CDU is te groot om verder commentaar noodzakelijk te maken.

Nog met een andere vooraanstaande christelijk-historische politicus zou het tot een confrontatie inzake het bewapeningsvraagstuk komen, en daarbij bleek dat de polemiek van de kant van de CDU scherpe vormen kon aannemen. In 1931 had dr. J.R. Slotemaker de Bruïne, op dat moment onder meer Tweede Kamerlid voor de CHU, in de Martinikerk te Groningen een rede gehouden, waarin hij de uitspraak deed: "De Kerk moet den oorlog verdoemen!" Deze uitspraak had nogal de aandacht getrokken; Jungcurt stelde haar tegenover Slotemakers stemmen voor de defensiebegroting en achtte hem inconsequent.⁹⁴ Maar werkelijk kwalijk werd Slotemaker deze uitspraak door de christen-antimilitaristen genomen toen hij als minister van onderwijs in 1937 de Scheveningse leger- en vlootdag bezocht en een foto, waarop hij, geflankeerd door enkele officieren, de erewacht inspecteerde, in de dagbladen verscheen.

In een artikel in *Kerk en Vrede*, waarboven hij Slotemakers uitspraak uit 1931 plaatste, reageerde Buskes zeer fel: "Het christelijk Nederland van Colijn - de eerste klap is een daalder waard en Jan Pietersz. Coen is de man - is eerlijk. Het christelijk Nederland van Slotemaker is oneerlijk, al ben ik ervan overtuigd, dat het zich van deze oneerlijkheid veelal niet bewust is. Maar het is desniettemin oneerlijk. Het is in wezen anders dan het zich voordoet. Wie zich kan laten fotograferen gelijk minister Slotemaker het in 1937 te Scheveningen heeft laten doen, doet goed, nooit meer de grote woorden te gebruiken, die prof. Slotemaker in 1931 op den preekstoel te Groningen sprak. ... Deze grote woorden zijn in den mond van het christelijk Nederland van Slotemaker een grote fraze."⁹⁵

Ter hekeling van Slotemakers optreden greep Fedde Schurer naar het wapen van de poëzie. Aan eindredacteur Van der Brug zond hij onder het pseudoniem Bouke het volgende gedicht ter plaatsing in *De Christen-Democraat*.

Ik wil het niet langer verbloemen.
Zo sprak eens een man met een baard,
De Kerk moet de oorlog verdoemen,
Of ze is mij geen aankijken waard.

Ik wil het niet langer verhelen,
Sprak later diezelfde mijnheer,
Ook wij moeten oorlogje spelen,
Al bloedt er mijn harte zo zeer.

Die man was oprecht als de duiven,
Dat heb ik zo altijd gevoeld,
Hij heeft niet ons legerdagluven,
Doch de oorlog der and'ren bedoeld.

Zo raken Gods kind'ren gevangen,
En gaan wij niet anders te werk,
Dan worden de borden verhangen,
En de oorlog verdoemt straks de kerk.⁹⁶

Dit gedicht zou echter niet in *De Christen-Democraat* verschijnen, want eindredacteur Van der Brug, wars van alles wat in de politieke strijd als een aanval tegen de persoon beschouwd kon worden, weigerde het op te nemen.⁹⁷

Het vraagstuk van de ontwapening vormde het belangrijkste strijdpunt tussen CHU en CDU, want terwijl de CDU de nationale ontwapening predikte, werd die door de CHU in haar geheel afgewezen. Dat betekende echter niet dat er binnen de CHU geen belangrijke verschillen waren, want tussen De Savornin Lohmans pleidooi voor opvoering van de defensie-inspanning en zijn rigoreuze bestrijding van alles wat zweemde naar pacifisme enerzijds en De Geers besef van de strijdigheid van oorlog en evangelie en zijn daaruit voortvloeiende aarzelingen op het punt van de defensie anderzijds lag een grote afstand. Over het geheel genomen was er tussen CHU en CDU sprake van respect voor elkaars standpunt en van pogingen elkaar te overtuigen. Uitzonderingen hierop werden gevormd door de CDU-aanvallen op De Savornin Lohman en diens bestrijding van het pacifisme en door de scherpe aanval van vooraanstaande CDU-ers op Slotemaker de Bruïne in 1937. Ook daarbij kwam echter het streven van althans Van der Brug tot uiting om de strijd op een hoog peil te houden, want hij weigerde Schurers gedicht op te nemen.

Met betrekking tot de sociaal-economische problematiek van de jaren dertig waren de verschillen binnen de CHU eveneens zeer groot. Omdat hier, anders dan bij het ontwapeningsvraagstuk, niet een duidelijk omschreven standpunt (zoals de nationale ontwapening) als schibbolet kon

fungeren, konden de standpunten van de CDU en die van de vooruitstrevende vleugel van de CHU elkaar zelfs gedeeltelijk overlappen. De betekenis hiervan moet echter niet overschat worden, want de opvattingen van deze vleugel, tot uiting komend in de commentaren in *De Nederlander*, waren geenszins identiek met die van de brede achterban van de CHU. Wieten meent dat deze achterban gekenmerkt werd "door gering activisme, door gematigdheid en een afkeer van scherpslijpers en dogmatici, door vrees voor snelle veranderingen en ... door een zekere beduchtigheid voor het drijven en opdringen van meer belijnde en radicale stromingen in de samenleving."⁹⁸ Veel meer dan door de Van Walsum-groep werden de gevoelens van deze achterban vertolkt door de Tweede Kamerfractie, die steeds bereid bleek het beleid van de kabinetten-Colijn op hoofdpunten te steunen.

Wieten noemt echter nog twee kenmerken van de CHU-achterban, die in verband met de CDU afzonderlijke beschouwing verdienen. Geografisch ging het vooral om bewoners van plattelands- en verstedelijkte plattelandsgebieden, en kerkelijk om een brede ethische en confessionele middenstroom in de Nederlandse Hervormde Kerk. Herinneren we ons, dat de CDU onder Van Houten haar aanhang voor een belangrijk deel op het Noordelijk platteland gevonden had, en dat een deel van haar leidende figuren (Van der Brug, Posthuma) tot diezelfde richting in de Hervormde Kerk gerekend moet worden, dan dringt de conclusie zich op, dat de CDU als een rechtstreekse electorale concurrent van de CHU opgetreden is. Dit doet vermoeden dat de bestrijding over en weer op lokaal en regionaal niveau een scherper karakter aangenomen heeft dan de over het algemeen hooggestemde gedachtenwisselingen op landelijk niveau.

Een bevestiging hiervan vinden we in een verslag in *De Nederlander* van een toespraak die ds. A. Tonsbeek, hervormd predikant te Appingedam, in april 1938 voor de christelijk-historische kiesvereniging aldaar gehouden had. Daarin had Tonsbeek melding gemaakt van de reactie van een van zijn gemeenteleden op een toespraak van Van Houten. Deze zou Van Houten getypeerd hebben als "een 'christelijke' communist, waarvoor de Here ons moet bewaren." Tonsbeek zelf zou daaraan toegevoegd hebben, dat hij God daarvoor gedankt had.⁹⁹ Gorselink toonde zich hierover zeer verontwaardigd; als gestudeerd man, herder en leraar had ds. Tonsbeek de plicht, dit soort waanvoorstellingen bij eenvoudige gemeenteleden recht te zetten. Uit het feit dat hij dat niet gedaan had leidde Gorselink af, dat het Tonsbeek niet om de waarheid ging, maar om de CHU. Hij riep Tonsbeek op zijn uitlatingen in het openbaar te herroepen, of anders met hem, Gorselink, te debatteren over de stelling: "C.D.U.-ers zijn erger dan Russische godlozen."¹⁰⁰

Het weergegeven incident bewijst dat een bestrijdingsmethode van de CDU, die in de ARP schering en inslag was, namelijk het gelijkstellen van de CDU met socialisme en communisme, op lokaal niveau ook in de CHU toegepast werd. Op welke schaal dit gebeurd is, laat zich echter niet

vaststellen. Desondanks was er een belangrijk verschil in de verhouding tussen CDU en CHU enerzijds en CDU en ARP anderzijds. Terwijl de laatste gekenmerkt werd door felle bestrijding over en weer, verliep de discussie in het eerste geval over het algemeen in rustiger banen en was er soms zelfs van wederzijds begrip en geestverwantschap sprake. Het was dan ook niet toevallig dat sommigen uit de vooruitstrevende vleugel van de CHU, zoals Van Walsum en Van Rhijn, en leidende figuren van de CDU elkaar na de oorlog in de nieuwe Partij van de Arbeid zouden treffen.

6.3. De verhouding tot de SDAP.

Lange tijd had de sociaal-economische politiek van de CDU, zoals Van Houten daaraan in de Kamer vorm gegeven had, goeddeels parallel gelopen met die van de SDAP (zie hoofdstuk 5). Bovendien bestond er een grote overeenkomst tussen het ontwapeningsstandpunt van de CDU en dat van de SDAP, totdat de laatste in 1937 de landsverdediging officieel aanvaardde (zie hoofdstuk 4). Een en ander doet de vraag rijzen, waarom, bij zulke belangrijke overeenkomsten op het vlak van de praktische politiek, de CDU-ers meenden te moeten vasthouden aan het principe van eigen partijvorming. In dit gedeelte zal vooral bezien worden, welke antwoorden zij op die vraag gaven, en hoe de CDU-leiding het karakter van en de ontwikkelingen in de SDAP in de jaren dertig beoordeelde. Tevens zal daarbij duidelijk worden hoe er door de SDAP op het optreden van de CDU gereageerd werd.

Binnen de CDU was het vooral Buskes die zich intensief bezighield met de verhouding tot de SDAP; zijn rede over "Troelstra's Gedenkschriften" op de algemene vergadering van 1928 was daar een eerste uiting van. Naar aanleiding van zijn rede "De drie groote vragen" op de algemene vergadering van het jaar daarop werd hem door het sociaal-democratische dagblad *Het Volk* de vraag gesteld, waarom aanhangers van opvattingen als daar door Buskes verwoord hun geluid buiten de SDAP deden horen, in plaats van binnen die partij, waar zij thuishoorden. In antwoord hierop wilde Buskes niet ontkennen, dat de praktische eisen van de CDU in vele opzichten gelijk waren aan die van de SDAP. "Maar geestelijk, principieel, zijn de verschillen te groot, dan dat wij onze plaats in de SDAP zouden kunnen vinden."¹⁰¹ Deze eerste omschrijving van de bestaansreden van een afzonderlijke CDU naast de SDAP zou Buskes in de daarop volgende jaren in vele beschouwingen uitwerken.

Het uitvoerigst deed hij dit in een artikelenreeks "C.D.U. en S.D.A.P.", die naderhand ook als brochure uitgegeven werd.¹⁰² Aanleiding tot het schrijven ervan was de reactie die er van sociaal-democratische zijde gekomen was op Buskes' uitspraak, dat hij en zijn medestanders lid van de CDU geworden waren, "omdat wij ons in de S.D.A.P., die ten opzichte van de drie genoemde vraagstukken een politiek voorstaat, welke naar

haar zakelijken inhoud veelszins de politiek is, welke wij in onze dagen noodig hebben, geestelijk nooit thuis zullen kunnen voelen."¹⁰³ A.B. Kleerekoper, schrijver van de "Oproerige krabbels" in *Het Volk*, meende dat hierin een gebrek aan zielskracht tot uiting kwam, een tekort aan moed om te handelen naar zijn overtuiging. Als de CDU-ers voor hun belijden van Christus een praktische politiek nodig hadden, zoals de SDAP die wilde voeren, dan was volgens Kleerekoper de conclusie onontkoombaar; belijden en doen hoorden een te zijn. De oplossing van de CDU, verzoening tussen belijdenis en daad met behoud van de eigen sfeer, wees hij af. De CDU speelde de daad, maar voltrok haar niet. "Voltrekken ... kan alleen beteekenen: gaan daarheen waar gij zelf zegt, dat de daad is. Leert daar den anderen, zich thuis te voelen met u. Dat is de weg om u thuis te leeren voelen met hen."¹⁰⁴

Kleerekopers oproep aan de "verre vriend Buskes" noopte deze tot een nadere uiteenzetting. Kern van zijn bezwaar tegen de sociaal-democratie, waardoor aansluiting daarbij onmogelijk was, was dat deze ook een cultuurbeweging was, die gedragen werd door een bepaalde levens- en wereldbeschouwing. Welke deze was zei Buskes hier niet, maar elders noemde hij haar wel bij name: de marxistische.¹⁰⁵ Dit kwam onder meer tot uiting in het dagblad *Het Volk*; Buskes zelf las dat nu vijftien jaar, maar hij vond het voor de christelijke arbeider eenvoudig onaanvaardbaar. Hij sprak zich hier zeer scherp uit: "Als dagelijksch voedsel acht ik *Het Volk* voor het christelijk gezin een bederf." Buskes wees hierbij op de uitgebreide rubrieken in *Het Volk* over het amusementsleven en op de wijze waarop het dagblad over kerk en Christendom schreef. "Van het groote werk van de christelijke kerken hooren wij minder dan weinig, maar voor elk kerkelijk schandaal, ook dat op het kleinste achterafdoorp, worden de kolommen van *Het Volk* opengesteld."¹⁰⁶

Hiermee samen hing Buskes' bezwaar tegen de stichtelijke artikelen in *Het Volk* aan de vooravond van christelijke feestdagen, die hij typeerde als "de allerergste belediging van het Evangelie, die denkbaar is."¹⁰⁷ Op dit punt was hij eerder al uitvoeriger ingegaan, toen hij zich scherp gekeerd had tegen een kerstmeditatie in *Het Volk*, waarin de profetie van Jesaja op het socialisme betrokken was, en tegen de rede van SDAP-voorman W.H. Vliegen op een kerstmeeting van die partij, waarin deze het kerstverhaal een socialistische inhoud gegeven had. "Tusschen de Kerstviering van de CDU en die van de SDAP is een verzoening onmogelijk."¹⁰⁸

Enigszins terloops had Buskes bij zijn bezwaren tegen *Het Volk* ook genoemd de artikelen daarin over "het vraagstuk van het huwelijk en al wat er mee samenhangt". Deze zouden voor 99% gedragen worden door een levensbeschouwing, die met de christelijke in een onverzoenlijke tegenstelling stond. In een eerder artikel, waarin hij Brits en continentaal socialisme tegenover elkaar geplaatst had, was Buskes hierover meer expliciet geweest, toen hij stelde dat de continentale socialisten het

"stilzwijgend" eens waren over geboortenbeperking, vruchtafdriving en herziening van de wetgeving ten aanzien van homosexualiteit.¹⁰⁹ Op dit punt gaf Buskes geen juiste voorstelling van zaken, want de SDAP was zeker in haar geheel geen voorstander van abortus zonder meer,¹¹⁰ terwijl over geboortenbeperking zeer verschillend gedacht werd, doordat de SDAP naast voorstanders ook uitgesproken tegenstanders van het neo-malthusianisme kende.¹¹¹

In zijn artikelenreeks besteedde Buskes ook aandacht aan de positie van de orthodoxe protestanten, die wel de stap naar de SDAP gezet hadden. Als zodanig noemde hij Nico Stufkens, die we al tegengekomen zijn als studiesecretaris van de NCSV. In 1931 had deze een lezing gehouden over het onderwerp "Positief Christendom binnen de SDAP". Stufkens achtte het daarin de schuld van de christelijke gemeente dat zij het socialisme niet naar zijn wezen verstaan had, en wilde deze schuld dragen door toe te treden tot de SDAP. Behalve op Stufkens wees Buskes op de hervormde predikant van Purmerend E.H. Wieringa, uit wiens toespraak "Waarom ik als rechtzinnig predikant socialist ben" duidelijk geworden was dat hij voor het socialisme gekozen had op grond van zijn principiële afwijzing van het kapitalisme, maar dat hij de socialistische wereldbeschouwing afwees.

Buskes kon vrij ver met hen meegaan. "Mr. Stufkens en Ds. Wieringa zeggen heel veel, waarmede de C.D.U. volkomen en van harte instemt." In hun veroordeling van het kapitalisme en hun protest tegen de houding der kerken hadden zij gelijk; als bestrijder van het kapitalisme had de SDAP recht op instemming. Daar vloeide volgens Buskes echter niet de consequentie van aansluiting bij de SDAP uit voort, want het socialisme was meer dan een protestbeweging. Op dit punt kwam Buskes met zijn hierboven weergegeven bezwaren tegen de sociaal-democratie als cultuurbeweging. Stufkens en Wieringa zouden met een abstract socialisme-begrip werken, waardoor ze dit element verwaarloosden. Buskes voorspelde dat ze op een vreselijke wijze teleurgesteld zouden worden.¹¹²

Het aantal rechtzinnige protestanten dat tot de SDAP toetrad was zeer klein. Naast de beide genoemden trad vooral Frits Kuiper, doopsgezind predikant te Krommenie, als zodanig naar buiten. In 1930 nam hij het initiatief tot de oprichting van het comité "Socialisme en Kerk", dat zich ten doel stelde in woord en geschrift te ijveren voor een beter begrip in de kerken voor het socialisme, zoals dat door de SDAP voorgestaan werd.¹¹³ Vanuit de CDU werd door J.H. Kress negatief op deze oprichting gereageerd, onder andere door te wijzen op het atheïsme van sommige SDAP-voormannen.¹¹⁴ Zijn partijgenoot P. Tjebbes, die een vooraanstaande rol gespeeld had in de Christelijke Volkspartij, protesteerde hiertegen: hij voelde te goed het ontzaglijke tekort van de christenen om iets te durven zeggen over de "goddelooze" leiders van de SDAP. Hij vroeg zich af of de christelijke daad aan de zijde van de SDAP niet meer waarde in Gods oog had dan de christelijke leer aan de zijde van de christenen.

Ook Tjebbes wenste echter niet tot de SDAP toe te treden, omdat hij zich als rechtzinnig christen in die partij niet thuis zou voelen.¹¹⁵ Samenvattend kunnen we zeggen dat er in de CDU over het algemeen wel een bepaalde verwantschap gevoeld werd met de orthodoxe protestanten die de stap naar de SDAP gezet hadden, maar dat onoverkomelijke bezwaren gevoeld werden om zich bij hen aan te sluiten.

Naast de weinige orthodoxe protestanten die zich bij de SDAP aangesloten hadden, stond een veel grotere groep vrijzinnigen die hiertoe overgegaan was. Het meest op de voorgrond traden de vrijzinnige predikanten, die vanaf 1902 het blad *De Blijde Wereld* uitgaven; in 1905 sloten deze predikanten zich bij de SDAP aan.¹¹⁶ Geleidelijk nam hun aanhang toe, zodat het aantal abonnees van dit blad aan het eind van de jaren twintig tot 2.000 opgelopen was.¹¹⁷ In 1932 werd de leiding van het blad opgedragen aan dr. W. Banning. Banning was op dat ogenblik reeds de meest op de voorgrond tredende vertegenwoordiger van het religieus-socialisme in de SDAP.¹¹⁸ Omdat Banning de naam *De Blijde Wereld* te optimistisch en te romantisch vond, werd deze gewijzigd in *Tijd en Taak*.¹¹⁹ Eind 1933 had *Tijd en Taak* ruim 3.500 abonnees.¹²⁰

Nadat Buskes' beschouwingen over de verhouding CDU - SDAP als brochure verschenen waren, mengde ook Banning zich in *Tijd en Taak* in de discussie. Opvallend was daarbij, dat hij Buskes grotendeels gelijk gaf. "In levensbeschouwing en cultuuropvatting zowel als in histories-geestelijke achtergrond is er nu eenmaal zeer diepgaand verschil tussen Calvinisten en moderne socialisten, en het is een misverstaan van de betekenis der religie voor de Calvinisten (en Katholieken), wanneer men ze uitnodigt, om lid van de SDAP te worden."¹²¹ Uiteraard was Buskes zeer ingenomen met deze stellingname van Banning; deze begreep de CDU heel wat beter dan zijn partijgenoten die op grond van zakelijke overeenkomsten meenden dat de CDU-ers maar naar de SDAP moesten overkomen.¹²²

De voornaamste belemmering voor Buskes om tot de SDAP toe te treden lag dus in haar karakter van op het marxisme gebaseerde cultuurbeweging. Daarnaast golden voor hem andere bezwaren, die in meerdere of mindere mate daarmee samenhangen. Rechtstreeks uit het marxisme afkomstig was de visie van de SDAP op de klassenstrijd als motor van het historisch proces. Toch richtte Buskes zijn kritiek niet hierop. Voor hem was de klassenstrijd een niet te loochenen werkelijkheid; deze strijd moest als een rechtsstrijd gestreden worden. "Maar het persoonlijk en venijnig karakter, dat deze toch reeds zoo vreselijke strijd in de Arbeiderspers ontvangt, is met de diepste geloofsovertuiging van ons in strijd." Ook op sociaal terrein gold het gebod: gij zult uw naaste liefhebben als uzelf, maar in de socialistische pers werd dit gebod ten opzichte van de politieke en maatschappelijke tegenstander eenvoudig uitgeschakeld.¹²³

Vertolkte Buskes met deze opvatting over de klassenstrijd het standpunt van de CDU? Zijn gelijkstelling van de bestaande klassenstrijd met een rechtsstrijd, waaraan men zich niet onttrekken mocht, zijn we eerder

bij de Bond van Christen-Socialisten tegengekomen. Ook elders in de CDU werd deze opvatting verkondigd. Kress verwierp de klassenstrijdtheorie en -theorie, maar moest met leedwezen het bestaan van deze strijd constateren. In die gevallen, waarin men ervan overtuigd was, dat "het recht Gods" dit eiste, zou men de klassenstrijd mee moeten strijden.¹²⁴ Van Houten legde echter een wat ander accent. Hij ontkende dat CDU-leden het klassenstrijdstandpunt huldigden. Wel erkende ook hij het bestaan van de klassenstrijd, maar hij betreurde dat; de CDU streefde nu juist naar een christelijke maatschappijvorm, waarin de klassenstrijd niet meer voor zou komen.¹²⁵ De conclusie kan luiden, dat de leidende CDU-ers, bij alle onderlinge nuances, een marxistische opvatting over de klassenstrijd afwezen.

Hoewel, zoals gezegd, CDU en SDAP van 1929 tot 1936/37 gezamenlijk op het standpunt van nationale ontwapening stonden, dekten de standpunten van beide partijen ook toen elkaar niet volledig. De verschillen die er op dit punt waren, vormden nog een reden waarom de CDU meende zich niet in de SDAP te kunnen oplossen. Over het ontwapeningsstandpunt van de SDAP ontstond een uitgebreide polemiek tussen vooraanstaande SDAP-ers en Buskes, die dit standpunt als opportunistisch brandmerkte. Daarvoor droeg hij een reeks argumenten aan, zoals de één-mei-oproep van de Socialistische Arbeiders Internationale, waarin wel het imperialisme en de oorlog veroordeeld werden, maar niet de nationale ontwapening bepleit werd. Ook veroordeelde Buskes het dat de SDAP het aanvaardbaar vond, dat socialisten in andere landen zich tegen nationale ontwapening verzetten. Verder bepleitten de SDAP-voormannen dr. Henri Polak en prof. dr. W.A. Bongers de nationale ontwapening uitsluitend uit "utiliteitsoverwegingen": Nederland zou niet in staat zijn zich te verdedigen.

Ten slotte wees Buskes erop dat de vooraanstaande Belgische socialist Emile Vandervelde op de ontwapeningsconferentie te Genève de regeringsvertegenwoordigers een burgeroorlog in het vooruitzicht gesteld had als zij een nieuwe wereldoorlog zouden ontketenen. J.J. de Roode, de redacteur-buitenland van *Het Volk*, had zich over dit dreigement enthousiast getoond. Buskes' conclusie luidde "dat de SDAP ten opzichte van het oorlogsgeweld geen principieel, maar uitsluitend een opportunistisch standpunt inneemt en dat zij daarom voor ons onaanvaardbaar is."¹²⁶

Ditmaal was het J.F. Ankersmit, de hoofdredacteur van *Het Volk*, die Buskes van repliek diende. De actie van de SDAP voor nationale ontwapening zou niet primair op utiliteitsgronden berusten, maar "op de afschuw van oorlogsgeweld, die in onze rijken leeft, en op het besef van de zedelijke ontoelaatbaarheid van het steeds hetscher wordende oorlogsgeweld." In het algemeen verweet Ankersmit Buskes zich op een "alles of niets"-standpunt te plaatsen, zoals bij voorbeeld bleek uit zijn opmerking over de buitenlandse socialistische partijen, die zich niet op een ontwapeningsstandpunt plaatsten. Hij meende dat er bij de christen-democraten

sprake was van "in wezen Tolstoiaansche gemoedsbezwaren", die hun belijders van de praktisch-politieke strijd zouden afhouden. "Wat meer kennis der machtsverhoudingen moge ds. Buskes en de zijnen nopen, om met ons, binnen onze rijen, den strijd tegen den oorlog en zijn onzedelijkheid te voeren door den strijd tegen zijn oorzaken: tegen het kapitalisme."¹²⁷

In zijn weerwoord zei Buskes te willen aannemen, dat het antimilitarisme van de SDAP niet in de eerste plaats op utiliteitsoverwegingen steunde. Maar dan begreep hij niet, waarom er in de SDAP zo weinig waardering was voor hen die de oorlog onder alle omstandigheden afwezen en dat er in die partij niet meer waren, die ook persoonlijk "neen" zeiden tegen de oorlogstoerusting - uiteraard had Buskes hier de dienstweigeraars op het oog. Hij constateerde dat Ankersmit niet ingegaan was op zijn bezwaar, dat de SDAP de oorlog desnoods met een burgeroorlog wilde bestrijden. Vooral ging Buskes echter in op Ankersmits beschuldiging, dat de CDU zich op een "alles of niets"-standpunt zou plaatsen. Hij ontkende dit; de CDU zou wel degelijk beseffen, dat politiek altijd de aanvaarding van het compromis betekende. Dat was geen verraad aan het ideaal, als dat maar hoog gehouden werd. Buskes verweet de SDAP nu juist, dat zij haar ideaal niet hoog hield en niet zuiver bewaarde. Alle nadruk zou moeten liggen op de persoonlijke toewijding aan het ideaal, maar de SDAP legde alle nadruk op de massa. Ten slotte ging Buskes nog in op het verband dat Ankersmit gelegd had tussen kapitalisme en oorlog. Ongetwijfeld hadden beide veel met elkaar te maken, maar de oorzaken van de oorlog konden onmogelijk in het ene woord kapitalisme samengevat worden.¹²⁸

Ankersmit wees Buskes' verwijt, dat in de SDAP bijzonder weinig waardering gevonden werd voor persoonlijke dienstweigering, van de hand: die was er wel degelijk, maar met deze methode zouden nooit de machten van oorlog en imperialisme gefnuikt kunnen worden. Ook Buskes' stelling, dat de SDAP de oorlog desnoods met de (burger)oorlog zou willen bestrijden, was zijns inziens onjuist. "Het gelijkstellen van een revolutionaire beweging, losgebarsten op het oogenblik, dat nieuwe massamoord onafwendbaar schijnt, met dien massamoord zelf, is absurd." De keuze zou dan slechts gaan tussen twee vormen van geweld, waarvan de ene, de oorlog, duizendmaal onzedelijker en onmenselijker was dan de andere. Ankersmit meende dat Buskes, door te eisen dat het ideaal ideaal moest blijven, het "alles of niets", dat hij eerder afgewezen had, toch weer binnenhaalde.¹²⁹

Buskes ontkende, dat hij de oorlog en de revolutie, uitgebroken op het moment dat een oorlog onafwendbaar leek, gelijkstelde. Ook hij verwachtte een revolutie bij, of, nog waarschijnlijker, na afloop van een oorlog - daarvoor was dan het militarisme verantwoordelijk. "Ons bezwaar was, dat Vanderveelde te Genève met deze revolutie dreigde als met een wapen, dat het socialisme zeer bewust en zeer weloverwogen zal gebruiken. Een van te voren beraamde en georganiseerde bloedige wereldrevolutie ... is even

onmenselijk en onzedelijk als een te voren beraamde en georganiseerde wereldoorlog." Ook op het punt van het massakarakter van de SDAP wenste Buskes nog een verduidelijking te geven. Hij had zeer grote waardering voor massale actie; op politiek terrein was die eenvoudig een harde noodzakelijkheid. "Wij hebben alleen uiting gegeven aan onze grote angst voor een *uitsluitend* massale beweging en wij hebben uitgesproken, dat de socialistische beweging o.i. al te zeer *uitsluitend* massale beweging wordt."¹³⁰

Zo kwamen naast Buskes' bezwaren tegen de SDAP als cultuurbeweging zijn bezwaren tegen haar opportunisme, zoals dat zijns inziens vooral bij haar standpunt ten opzichte van de ontwapening bleek, te staan. In een van zijn slotartikelen maakte hij de balans op. "Het is onze vaste overtuiging, dat de SDAP, zoolang zij de cultuurbeweging blijft, die zij is en steeds meer wordt, en zoolang zij opportunistisch van karakter blijft, tevergeefs op de christelijke arbeiders zal wachten." Daarom was een zelfstandige CDU noodzakelijk, maar die zelfstandigheid was noodgedwongen en werd veroorzaakt door het karakter van de SDAP. "Ons verlangen gaat dan ook uit naar een andere partijgroepeerings. Maar wij kunnen niets maken en forceeren. In een zuiver zakelijke S.D.A.P., die zich uitsluitend ten doel stelde te strijden voor de verwezenlijking van een program van zeer concrete eischen, zou er wellicht plaats voor ons zijn. Dan zouden wij als een zelfstandige groep van uit onze levensovertuiging in de groote beweging den strijd voor de verwerkelijking van een aantal concrete eischen mee kunnen strijden. Maar deze zakelijke S.D.A.P. bestaat niet."¹³¹

Als ideaal stond Buskes zoiets als de Britse *Labour Party* voor ogen. In een eerdere beschouwing had hij vastgesteld, dat deze het marxisme als levens- en wereldbeschouwing nooit aanvaard had, dat religieuze en ethische denkbeelden erin een grote rol speelden, maar dat de eisen van het Britse socialisme zeker niet minder radicaal waren dan die van het continentale. "Wij houden het voor waarschijnlijk, dat alle C.D.U.-ers in Engeland lid van de Labour Party zouden zijn, al zou er voor de C.D.U. als propagandagroep ruimte blijven", zo luidde Buskes' conclusie op dit punt.¹³²

Met deze positiebepaling ten opzichte van de SDAP was Buskes richtinggevend voor de CDU; tot mei 1940 zouden geen wezenlijk nieuwe gezichtspunten over de verhouding tot de SDAP naar voren gebracht worden. Voor een deel waren de door Buskes geformuleerde bezwaren reëel: inderdaad werd de ideologie van de SDAP aan het begin van de jaren dertig nog grotendeels door het marxisme bepaald, met consequenties voor haar houding ten opzichte van kerk en godsdienst en daarmee samenhangende vraagstukken. Dat een orthodoxe protestant als Buskes hier grote moeite mee had is niet verwonderlijk, al maakte hij zich op het punt van de zedelijkheid in zijn weergave van de socialistische opvattingen aan generalisaties schuldig. Terecht constateerde Buskes ook

een fundamenteel verschil tussen het ontwapeningsstandpunt van de CDU en dat van de SDAP: dat laatste had nu eenmaal een andere basis dan de "eisch van het christelijk geweten" van de CDU, en de verdere ontwikkeling in de jaren dertig zou ertoe leiden dat de SDAP haar ontwapeningsstandpunt opgaf.

Daarnaast waren echter door Buskes bedenkingen tegen de SDAP aangevoerd die een gezocht karakter hadden. Het ging hier om het verwijt dat deze partij het ideaal niet hoog hield, en dat haar politieke actie te veel een massaal karakter had. In de discussie met Ankersmit was duidelijk geworden, dat het hierbij niet om principiële tegenstellingen ging, maar om kwesties van meer of minder. Stelde Buskes bij voorbeeld met zijn verwijt aan de SDAP, dat zo weinigen in haar rijen tot persoonlijke dienstweigering kwamen, aan die partij niet een eis, die ook door de CDU niet vervuld werd? Het lijkt erop alsof Buskes, naast een aantal reële en zwaarwegende argumenten om niet tot aansluiting bij de SDAP over te gaan, minder ter zake doende argumenten nodig had om zijn achterban, maar misschien vooral ook zichzelf, te overtuigen. Rationeel was Buskes in het begin van de jaren dertig al zeer dicht bij die aansluiting; wat hem ervan weerhield waren ten dele ook gevoelsmatige bindingen aan het eigen culturele milieu. Een kleine dertig jaar later op de situatie terugkijkend, meende hij dat Nico Stufkens, E.H. Wieringa en Frits Kuiper de juiste keuze gedaan hadden en hij de verkeerde; aan die juiste keuze was hij nog niet toe geweest.¹³³

Op ideologisch terrein zou de SDAP in de jaren dertig een belangrijke verandering doormaken, en men kan zich afvragen, hoe deze door de CDU beoordeeld werd. Dragere van deze verandering waren twee groepen, die zich al in de jaren twintig gemanifesteerd hadden, maar toen voor hun pleidooi voor vernieuwing nog geen gehoor gevonden hadden. Dat waren degenen die beïnvloed waren door de opvattingen van Hendrik de Man, met als voornaamste vertegenwoordiger de leider van de Arbeiders Jeugd Centrale, Koos Vorrink, en de religieus-socialisten, van wie de reeds genoemde dr. W. Banning het meest op de voorgrond trad. Hun opvattingen liepen in zoverre parallel, dat beide het socialisme niet primair als een economische noodzakelijkheid, maar als het resultaat van zedelijke overwegingen beschouwden.¹³⁴ Door de economische crisis en de verkiezingsnederlaag van de SDAP van 1933 groeide de bereidheid in de partij om gevolg te geven aan hun wens de SDAP verregaand los te maken van haar marxistische basis. Banning, die in 1931 in het partijbestuur gekozen was, drong er sinds 1933 op aan het uit 1912 daterende beginselprogramma te vervangen en kreeg daarbij de steun van Vorrink, die in 1934 voorzitter van de SDAP werd.¹³⁵

In 1937 zagen zij hun streven met succes bekroond, toen het SDAP-congres met algemene stemmen een nieuw beginselprogramma aanvaardde. Van veel marxistische zekerheden, die het programma van 1912 gekenmerkt

hadden, werd hierin afstand gedaan. De klassenstrijd werd niet langer gezien als de motor van de maatschappelijke vooruitgang. In plaats daarvan plaatste de SDAP zich in de continuïteit van de Nederlandse geschiedenis en van de Westerse christelijke beschaving. Van belang was ook dat de arbeidersklasse niet meer gezien werd als de enige draagster van het socialisme, maar dat de SDAP zich uitdrukkelijk openstelde voor andere bevolkingsgroepen als middenklassen en boeren.¹³⁶ De expliciete acceptatie van de Nederlandse staat ging gepaard met een verandering in de opstelling tegenover het koningshuis en de landsverdediging, maar deze waren niet in het nieuwe beginselprogramma opgenomen. Op de wijziging in de opstelling van de SDAP tegenover het bewapeningsvraagstuk zal hieronder nog teruggekomen worden.

Het opvallende is nu, dat van CDU-zijde aan deze wezenlijke veranderingen in de ideologie van de SDAP nauwelijks aandacht besteed werd. Opvallend, omdat de belangrijkste tegen de SDAP ingebrachte bezwaren haar karakter van cultuurbeweging golden, gebaseerd op een marxistische levens- en wereldbeschouwing; welnu, deze levens- en wereldbeschouwing was in het nieuwe beginselprogramma goeddeels losgelaten. Ter verklaring van het negeren door de CDU van deze wezenlijke verandering kan op een aantal factoren gewezen worden. In de eerste plaats was daar het relatieve terugtreden van Buskes. Na 1933 zou hij nog maar incidenteel bijdragen aan de CDU-bladen leveren. Onder de leidende CDU-ers was Buskes degene die het meest worstelde met de vraag of eigen partijvorming gerechtvaardigd was en of niet de stap naar de sociaal-democratie gezet moest worden. Vanaf 1933 was Van Houten in sterke mate het gezicht van de CDU gaan bepalen, en hij had duidelijk minder problemen met het zelfstandig optreden van de partij. Voor de CDU als geheel gold, dat in het relatieve succes dat zij sinds 1933 geboekt had, een impliciete rechtvaardiging van haar zelfstandig optreden gezien kon worden.

Daarnaast was het van groot belang dat hetzelfde SDAP-congres dat in 1937 het nieuwe beginselprogramma goedkeurde ook de landsverdediging aanvaardde, zij het dat daarbij van een meerderheid en een minderheid sprake was - Banning was de woordvoerder van de minderheid geweest, die voor handhaving van de nationale ontwapening gepleit had.¹³⁷ Deze aanvaarding van de bewapening door de SDAP overschaduwde als het ware voor de CDU de verandering in de ideologie van de SDAP, ontnam haar het zicht daarop. Aan de wijziging in het ontwapeningsstandpunt werd van CDU-zijde namelijk wel ruime aandacht besteed.

We hebben reeds gezien dat ook in het begin van de jaren dertig bij de CDU, in de persoon van Buskes, twijfels bestonden over de volledigheid van en de motieven voor het ontwapeningsstandpunt van de SDAP. Niettemin liepen de standpunten van beide partijen enige tijd parallel waar het de praktische consequenties betrof: het stemmen in de Kamer tegen de defensiebegrotingen. Wel bleef er steeds bij de CDU een bepaald wantrouwen bestaan en dit werd sterker naarmate de roep in de SDAP om

het opgeven van de nationale ontwapening krachtiger werd. Achtergrond van die roep werd gevormd door Hitlers machtsovername en de steeds sterkere bedreiging van de Europese vrede door de fascistische staten.

De discussies over het Nederlandse defensiebeleid in februari 1936 hadden laten zien dat de SDAP-fractie in principe tot landsverdediging bereid was (zie hoofdstuk 4). In een reactie hierop schreef Gorselink niet te begrijpen dat de principiële ontwapenaars, die de SDAP-ers steeds gezegd hadden te zijn, nu ineens het vaderland "met de wapenen der barbaren" zouden willen verdedigen. "Is de ontwapeningsleus dan zó leus geweest en lag de *idee* zó losjes in hart en geweten verankerd?"¹³⁸ Zoals gezegd vond het herbezinningsproces ten aanzien van de bewapening zijn afsluiting met de uitspraak van het SDAP-congres van 1937. Jan Janze, altijd vol kritiek op de SDAP, schreef niet verbaasd te zijn over deze principiële zwenking gezien de geschiedenis van deze partij, die tal van "vergissingen" kende. Als oorzaak daarvan wees hij op het humanisme van de SDAP, haar geloof in de mens, waartegenover hij het vertrouwen op God van de CDU plaatste.¹³⁹

De politicus Van Houten was er als de kippen bij om de zwenking van de SDAP tegen haar uit te spelen. In de Kamer zei hij: "Ouden van dagen, werklozen, volkskinderen, kleine zelfstandigen, zij worden alle de dupe van het meedoen van Nederland aan den bewapeningswedloop. Al gaan SDAP en vrijzinnig-democraten niet geheel of slechts schoorvoetend met de plannen der Regeering mee, het staat vast, dat hun ommezwaai dit alles mogelijk maakt." Door die ommezwaai zou namelijk de mogelijkheid dat de bevolking zich massaal tegen de bewapeningsplannen zou verzetten, verdwenen zijn.¹⁴⁰

Het geheel overziende moet de reactie van de CDU op de belangrijke veranderingen in de SDAP in de jaren dertig opmerkelijk oppervlakkig genoemd worden. Van die veranderingen werd alleen aan die op het gebied van de defensie aandacht besteed, maar ook daarbij was geen sprake van een principiële uiteenzetting. De ommezwaai van de SDAP had voor de CDU aanleiding kunnen zijn voor een herbezinning op het eigen ontwapeningsstandpunt, maar reeds is gebleken, dat deze nog zeer lang op zich liet wachten (zie hoofdstuk 4). Ook Buskes lijkt geen oog gehad te hebben voor de belangrijke ontwikkelingen die zich buiten het terrein van de defensie in de SDAP afspeelden. In 1939 schreef hij althans: "De S.D.A.P. is niet meer de S.D.A.P. van een aantal jaren terug. ... De situatie is op het oogenblik deze, dat de C.D.U., wat dat internationale vraagstuk betreft, ook zakelijk heel anders staat dan de S.D.A.P. De laatste staat tegenwoordig inzake de vraag van oorlog en bewapening veel dichter bij de A.R. Partij dan bij de C.D.U. Onze vrees is, dat de S.D.A.P. al meer verburgelijken zal, zoodat op den duur ondanks alle principieele verschillen een nationaal front ontstaat, waarin zoowel voor de A.R. Partij als voor de S.D.A.P. plaats is, maar niet voor de C.D.U."¹⁴¹ Net als voor de andere CDU-ers was voor Buskes de verandering in het bewape-

ningsstandpunt van de SDAP doorslaggevend, en verwaarloosde hij de ideologische ontwikkelingen.

Een treffend staaltje van het negeren van deze ontwikkelingen in de SDAP treffen we ook aan in een artikel van Van der Brug, geschreven met het oog op de verkiezingen van 1939. Daarin noemde Van der Brug het een misverstand dat de SDAP meende dat de CDU-ers, op grond van de praktische overeenkomsten tussen beide partijen, zich beter bij de SDAP zouden kunnen aansluiten. In zijn argumentatie greep hij terug op redeneringen die Buskes in 1932 gebruikt had, alsof er sindsdien bij de SDAP niets veranderd was: de SDAP wilde ook cultuurbeweging zijn, die de hele persoonlijkheid, ook geestelijk, vroeg. Daarom zouden de democratische christenen er zich nooit thuis kunnen voelen. Steun voor deze stelling meende hij te kunnen vinden bij hetgeen Banning in januari 1932 (!) in *De Socialistische Gids* geschreven had, alsmede in diens *Tijd en Taak*-artikel van begin 1933, waarvan Buskes jaren tevoren al gebruik gemaakt had. Van der Brug meende dat hier een man aan het woord was, die het begreep. "Zooals ook de democratische Christenen het begrijpen. Hun keus staat vast: Niet de S.D.A.P., maar de C.D.U."¹⁴²

In *Het Volk* protesteerde Banning krachtig tegen dit gebruik van zijn geschriften. Als Van der Brug van mening was dat hij, Banning, het begreep, hoopte hij, dat deze ook verder naar hem zou willen luisteren. Terwijl het religieus-socialisme probeerde een ontmoeting tussen Christendom en socialisme tot stand te brengen, vond de CDU het bestaan van een tegenstelling tussen beide blijkbaar prachtig. Banning liet merken dat het veranderingsproces in de SDAP voor hem nog niet voltooid was: de SDAP zou niet alleen theoretisch, maar ook praktisch open moeten staan voor mensen van verschillende levensbeschouwingen, die de zakelijke en de politieke eisen van het socialisme konden onderschrijven. Dat zou kunnen, wanneer het socialisme geen wereldbeschouwing meer wilde zijn. De gedachte dat het christelijk geloof zou moeten leiden tot christelijke partijen achtte Banning een "juist voor de godsdienst zo ontzaglijk schade berokkenende gedachte."¹⁴³

Banning ontvouwde hier gedachten die mede door zijn toedoen na de Tweede Wereldoorlog in de Partij van de Arbeid gerealiseerd zouden worden. Uit Van der Brugs antwoord bleek dat hij aan een dergelijke partijpolitieke vernieuwing nog volstrekt niet toe was. Hij herhaalde zijn opvatting dat het socialisme nog steeds een levens- en wereldbeschouwing wilde zijn, waardoor de SDAP de gelovige arbeider niet het onderdak kon bieden dat hij uit hoofde van zijn geloofsovertuiging nodig had. Voordat het tot een andere partijformatie zou kunnen komen, waarbij misschien van christelijke partijvorming afgezien kon worden, zou de SDAP haar karakter zeer grondig moeten wijzigen.¹⁴⁴ Opnieuw ontbrak hier dus bij Van der Brug ieder besef dat zich in de SDAP, althans wat de ideologie betrof, al belangrijke veranderingen voltrokken hadden.

Ook het economische denken in de SDAP maakte in de jaren dertig een belangrijke verandering door. Aanvankelijk werd de economische depressie als inherent aan de kapitalistische produktiewijze gezien, waardoor specifieke maatregelen niet nodig zouden zijn, maar geleidelijk groeide het besef dat het ook binnen de kapitalistische verhoudingen de moeite waard was te trachten de massale werkloosheid terug te dringen.¹⁴⁵ Dit resulteerde in het "Plan van den Arbeid", dat door het SDAP-congres van het najaar van 1935 officieel aanvaard werd. Afsluitend komt nu aan de orde, hoe de CDU zich tegenover dit Plan opstelde.

In het algemeen was die opstelling positief. In de Kamer achtte Van Houten uitvoering van bepaalde elementen eruit van het allergrootste belang voor het land (zie hoofdstuk 5). Toch werden er door de CDU ook wel kritische kanttekeningen bij het Plan van de Arbeid geplaatst. Die betroffen niet de f600 miljoen die het Plan in drie jaar wilde besteden aan de uitvoering van grote werken om de conjunctuur te stimuleren, maar hetgeen daarna moest gebeuren. In die drie jaar zou tegelijk de industrialisatie ter hand genomen moeten worden, zodat de na drie jaar vrijkomende arbeidskrachten in de industrie opgevangen konden worden. J.J. Geitz meende echter dat de opstellers van het Plan verzuimd hadden aan te geven, hoe dit in zijn werk zou gaan. Hij achtte het een ernstige leemte, dat het Plan met betrekking tot de industrialisatie niet verder gekomen was dan algemeenheden.¹⁴⁶ Van Houten sloot zich op dit punt bij hem aan; hij verweet de opstellers bovendien geen uitspraak te doen over het devaluatievraagstuk.¹⁴⁷

Het meest uitvoerig werd echter op het Plan van de Arbeid ingegaan door W. Ant. Tieman, "docent staathuishoudkunde m.o.", in een artikelenreeks in *De Strijder*. Hij onderscheidde in het Plan twee elementen. Bij het ene ging het om het aanbrengen van wijzigingen in de economische structuur en bij het andere om directe bestrijding van de huidige crisis. Tieman achtte de in verband met het eerste onderdeel voorgestelde maatregelen onvoldoende, hetgeen hij in verband bracht met de wens de RKSP (als potentiële regeringspartner) niet al te zeer af te schrikken. Om de doelstellingen van het Plan te realiseren waren dieper en veelzijdiger maatregelen nodig. Als zodanig noemde Tieman onder meer algehele socialisatie van het bankwezen, regeling, eventueel verbod, van beleggingen in het buitenland en nauwkeurige controle over de gehele geldomloop.¹⁴⁸

Bij Tieman bezwaren tegen het "conjuncturele" deel van het Plan trekt vooral zijn kritiek op de wijze waarop de f600 miljoen bijeengebracht werden de aandacht, omdat deze verwant lijkt aan de eerder gesignaleerde bezwaren in de CDU tegen rente als zodanig. Tieman verweet de opstellers namelijk, dat zij het weer renderend willen laten worden van renteloos rustend kapitaal als iets positiefs voorstelden.¹⁴⁹ In plaats van door leningen zou het voor de uitvoering van grote werken benodigde kapitaal gevonden moeten worden door een vermogensheffing

ineens.¹⁵⁰ Als geheel genomen was Tiemans oordeel over het Plan van de Arbeid negatief: "Het Plan dient het huidige kapitalisme een morphine-spuite toe, met zeer tijdelijke uitwerking, en de gerechtigheid wordt er niet nader door tot ons volk gebracht (hetwelk voor ons de belangrijkste kwestie is)."¹⁵¹

De hierboven weergegeven reacties van CDU-zijde op het Plan van de Arbeid bevestigen de in het vorige hoofdstuk getrokken conclusie, dat de opvattingen in de CDU over fundamentele sociaal-economische vraagstukken ver uiteen konden lopen. Tegenover Van Houtens en Geitz' overwegend positieve beoordeling stond de overwegend negatieve van Tieman, bij welke laatste bovendien opvalt dat niet de economische, maar de ethische motieven voor afwijzing (bezwaren tegen rente als zodanig) doorslaggevend waren. In de CDU-reacties ontbrak vrijwel ieder besef dat het Plan van de Arbeid ook van grote betekenis was voor de positie van de SDAP, doordat deze partij er uitdrukkelijk mee te kennen gaf, binnen het kader van het kapitalisme wezenlijke economische verbeteringen mogelijk te achten. Voor zover dit wel gezien werd, werd het door Tieman afgewezen als een poging om bij de RKSP in het gevlij te komen.

Overzien we de relatie tussen CDU en SDAP in haar geheel, dan kunnen we vaststellen dat de afstand tussen beide partijen in de loop van de jaren dertig duidelijk groter geworden is. Dit was vooral het gevolg van de wijziging in het ontwapeningsstandpunt van de SDAP. Weliswaar stonden daar belangrijke wijzigingen in de ideologie van de SDAP tegenover, die het belangrijkste bezwaar van de CDU, te weten haar marxistische levens- en wereldbeschouwing, wegnamen, maar deze werden door de CDU niet onderkend. Voor zover deze veranderingen in de ideologie zich manifesteerden op het vlak van de praktische politiek, in een nog grotere bereidheid tot regeringsdeelname dan tevoren, werden zij door de CDU zelfs uitdrukkelijk afgewezen: na haar toetreden tot het kabinet-De Geer maakte Van Houten de SDAP tot bijzonder object van bestrijding.

Men kan zich afvragen welke consequenties dit had voor de opstelling van de SDAP tegenover de CDU. Aanvankelijk was die opstelling tamelijk welwillend - Kleerekoper sprak van zijn "verre vriend" Buskes. Die welwillendheid was vooral gebaseerd op de verwachting dat de CDU haar aanhang zou verwerven ten koste van ARP en CHU en daardoor mogelijk zou kunnen fungeren als doorgangshuis van protestantse arbeiders naar de SDAP. In werkelijkheid lijkt de CDU haar kiezersaanhang voor een vrij belangrijk deel uit het sociaal-democratische electoraat gerekruteerd te hebben. Reeds bij de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen van 1934 signaleerden de bladen van de Arbeiderspers de overgang van voormalige SDAP-stemmers naar de CDU,¹⁵² en de antirevolutionaire leider Jan Schouten meende in 1937, dat velen, die bij de scherpe bocht in de weg van de sociaal-democratische wagen afgefallen waren, bij de CDU terechtgekomen waren.¹⁵³ Op welke schaal zich dit voorgedaan heeft, laat

zich niet vaststellen, maar het zal duidelijk zijn dat een dergelijke overgang de gevoelens van de SDAP voor de CDU negatief beïnvloed zal hebben.

Zelfs bij de religieus-socialisten in de SDAP, bij wie aanvankelijk een vrij grote waardering voor de CDU bestond, lijkt zich een kentering voorgedaan te hebben. Terwijl Banning begin 1933 nog hoopte op een sterke CDU, die in het zakelijke met de SDAP zou samenwerken,¹⁵⁴ blijkt uit zijn antwoord aan Van der Brug in 1939 dat hij vond dat er voor een afzonderlijke CDU geen bestaansgrond meer was. Ook zijn nauwe geestverwant ds. L.H. Ruitenbergh achtte het bestaan van een zelfstandige CDU nadelig. In *Tijd en Taak* typeerde hij haar als "de sociale tendens der orthodox-protestantse partijen, maar dan verzelfstandigd". Die verzelfstandiging, en daarmee dus de CDU, zou voor een deel oorzaak zijn van de verstarring in het politieke leven. Om deze te doorbreken zouden de CDU-ers zich bij de SDAP dienen aan te sluiten.¹⁵⁵

Van Houtens scherpe bestrijding van de SDAP vanaf de zomer van 1939 zal de reserves tegenover de CDU bij de sociaal-democraten nog verder hebben doen toenemen. Zo gezien moest er heel wat gebeuren voor beide partijen begin 1946 in de nieuwe Partij van de Arbeid konden samengaan. Van Houten zelf zou daarbij echter niet van de partij zijn.

6.4. CDU en NSB.

Op 23 maart 1935 bevatte het NSB-weekblad *Volk en Vaderland* de oproep aan NSB-leden en -sympathisanten bij de gemeenteraadsverkiezingen van eind juni, waaraan de NSB zelf niet zou meedoen, hun stem uit te brengen op partijen die de NSB niet "geterroriseerd" hadden. Als zodanig noemde het: "Nationaal Herstel, de Christelijk-Democratische Unie, de partijen Veraart, Kersten, Lingbeek; de Plattelandersbond enz."¹⁵⁶ De opname van de CDU in dit rijtje wekt verbazing, want vanaf een vroeg tijdstip had de CDU zich tegen Hitlers nationaal-socialisme uitgesproken (zie hoofdstuk 4) en, in het verlengde daarvan, ook tegen de NSB. De CDU zelf sprak over dit stemadvies haar verbazing uit. Van der Brug meende dat de CDU er toch steeds ondubbelzinnig blijk van gegeven had lijnrecht tegenover de NSB te staan. De verklaring zocht hij in het begrip "terroristische partijen"; het stemmen op de CDU zou moeten dienen om de grote partijen afbreuk te doen.¹⁵⁷

Van der Brug had dit goed gezien. Op een dringend verzoek van de Friese propagandaleider van de NSB om de CDU, waarvan hij grote electorale schade vreesde, te mogen bestrijden,¹⁵⁸ antwoordde de algemeen propagandaleider van de NSB, dat de strijd hoofdzakelijk tegen ARP, RKSP en SDAP ging. "De C.D.U. doet voorlopig meer afbreuk aan de A.R. dan aan ons. Wanneer wij met behulp van de C.D.U. de A.R. hebben ondermijnd, dan zullen wij de C.D.U. wel aanpakken."¹⁵⁹ Anders dan

vanuit Friesland werd de NSB-leiding vanuit Groningen juist tot deze tactiek aanzet. Ir. H.J. van Houten, hoofd van de afdeling agrarische zaken van de NSB, ontving uit Groningen aansporingen om de strijd vooral tegen de ARP te richten. Ook om wat deze aansporingen zeggen over de partijpolitieke verhoudingen op een deel van het Groningse platteland verdienen zij vermelding.

In een ervan werd melding gemaakt van een NSB-afdeling te Grijpskerk (Noordwest-Groningen) van ruim vijftig leden, waartoe echter geen enkele (ex-)antirevolutionair behoorde. "Wat wij thans nog niet kunnen bereiken kan de heer Van Houten wel, hij slaat als het ware een wig in de A.R. mensen, brengt ze tot een andere overtuiging, en eerst, wanneer hem dat gelukt is, zal het onze tijd zijn om in te grijpen."¹⁶⁰ Een andere zegsman uit diezelfde plaats gaf enerzijds blijk van zijn afkeer van Hendrik van Houten, die hij samen met Fedde Schurer omschreef als "roodgetinte ontevreden chr. onderwijzers", maar meende anderzijds dat de CDU goed werk deed door de antirevolutionaire mensen wakker te schudden; "... hoe meer brokken en stukken of de CDU er (van de ARP, HJL) afslaat des te beter."¹⁶¹ Het zal op grond van dit soort overwegingen geweest zijn, dat de NSB-leiding tot haar toch wel verrassende stemadvies met betrekking tot de CDU gekomen was.

Verrassend, omdat de CDU, zoals gezegd, vanaf een vroeg tijdstip een zeer scherp standpunt tegenover de NSB ingenomen had. Begin 1934 riep Inne de Jong op tot een "onvermoeide, agressieve strijdhouding" tegen de NSB, want een andere keuze zou er niet zijn.¹⁶² Het is niet nodig hier de verschillende anti-NSB-uitingen van de CDU, waarin vooral een zwaar accent gelegd werd op de principiële onverenigbaarheid van het nationaal-socialisme met het Christendom, weer te geven.¹⁶³ Volstaan wordt met de vermelding van het grote debat dat in maart 1935 te Rotterdam voor 1.500 toehoorders gehouden werd tussen Buskes voor de CDU en J.H.L. de Bruin voor de NSB. De Bruin was, evenals Buskes, lid van het Hersteld Verband; in 1934 had de NSB zijn brochure *Het Christelijk karakter der N.S.B.* uitgegeven.¹⁶⁴ Buskes omschrijft De Bruin als een van de weinige leidende figuren in de NSB die spreken konden.¹⁶⁵

In dit debat verdedigde Buskes een vijftal stellingen, waarin hij onder meer de onverzoenlijke tegenstelling tussen het nationaal-socialisme als levens- en wereldbeschouwing en het christelijk geloof constateerde, en de propaganda voor het nationaal-socialisme als positief Christendom - zoals De Bruin die bedreef - een vervalsing van het Evangelie van Jezus Christus noemde.¹⁶⁶ Buskes beschuldigde de NSB ervan geen antwoord te geven op "de waarheidsvraag", "de vraag, of de N.S.B. als N.S.B. de organisatie wil zijn van mannen en vrouwen, die Jezus Christus belijden als den Zoon van God en den Zaligmaker der wereld." Omdat zij deze vraag niet bevestigend kon beantwoorden zou de NSB dienen op te houden te beweren, dat zij de christelijke levens- en wereldbeschouwing propageerde.¹⁶⁷ Buskes' stellingen werden met een toelichting, die een samen-

vatting gaf van zijn aandeel in het debat, door de CDU als brochure uitgegeven.¹⁶⁸

Het besef dat het nationaal-socialisme een dodelijke bedreiging voor het Christendom betekende, deed Buskes ook toetreden tot het in 1936 opgerichte "Comité van waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen", waarvoor hij ook twee brochures over de Duitse kerkstrijd schreef (zie hoofdstuk 4). Gezien de scherpe wijze waarop de CDU en ook Buskes zelf zich tegenover het communisme opgesteld hadden, kwam deze toetreding toch enigszins onverwacht, want in het Comité van Waakzaamheid werkten niet-communistische met communistische intellectuelen samen.¹⁶⁹ Buskes werd zelfs in het bestuur van het Comité opgenomen.¹⁷⁰ Zijn lidmaatschap moet gezien worden als een bewijs van zijn bereidheid aan zijn principiële afwijzing van het nationaal-socialisme consequenties te verbinden, ook als daarvoor over traditionele grenzen heengestapt moest worden. Overigens lijkt Buskes de enige vooraanstaande CDU-er geweest te zijn die deze stap gezet heeft, waarbij wel aangetekend dient te worden, dat het aantal intellectuelen in de partij gering was.

Anders dan Buskes trad Van Houten toe tot de in 1935 opgerichte beweging "Eenheid door Democratie" (EDD). In EDD was geen sprake van samenwerking tussen communisten en niet-communisten, want deze organisatie stelde zich niet alleen de bestrijding van het nationaal-socialisme, maar ook van het communisme ten doel. Een ander verschil met het Comité van Waakzaamheid was, dat EDD zich niet tot de intellectuelen wilde beperken, maar een massa-beweging wilde zijn - zij kreeg meer dan 30.000 leden. Steun kreeg EDD vooral van sociaal-democratische, vrijzinnig-democratische en liberale zijde. Terwijl de christelijk-historischen slechts in geringe mate tot steun bereid waren, stelden de antirevolutionairen zich duidelijk afwijzend op.¹⁷¹ Mr. J. Cramer, directeur van het maatschappelijk werk in Drente, waar de NSB bij de Statenverkiezingen van 1935 meer dan 11 % van de stemmen behaald had, vond het belangrijk dat in die provincie ook van protestantse zijde aan de bestrijding door EDD van de NSB deelgenomen werd. Omdat antirevolutionairen en christelijk-historischen niet tot medewerking bereid waren, wendde hij zich tot Van Houten, die zich hiertoe wel bereid verklaarde.¹⁷²

Een volledig overzicht van Van Houtens activiteiten voor EDD valt niet te geven. In *De Christen-Democraat* van 1937 treffen we de aankondiging aan van een door EDD in Emmen belegde openbare vergadering met hem als spreker.¹⁷³ Het jaar daarop bevatte het blad een verslag van een rede door Van Houten te Enschede voor EDD gehouden. Ook Van Houten legde hierin sterke nadruk op het anti-godsdienstige karakter van het nationaal-socialisme. Uitspraken van leiders van het Derde Rijk betitelde hij in dit verband als "huiveringwekkende godslasteringen".¹⁷⁴ Opmerkelijk was hetgeen Van Houten in deze rede meedeelde over de reactie van de NSB op zijn optreden voor EDD: hij zei eens een brief te hebben kunnen

lezen van een van de leiders van de NSB, waarin H. van Houten te Groningen omschreven werd als "de gevaarlijkste vijand van de NSB in het Noorden des lands", die daarom ook het scherpst bestreden zou moeten worden. Ook in deze rede schuwde Van Houten de grote woorden niet. "Wie vasthoudt aan het Koningschap van Christus; wie gelooft, dat wij in heel ons leven persoonlijk aan Hem verantwoordelijk zijn, zal de dictatuur van welken mens ook *onvoorwaardelijk en altijd afwijzen*, tot in het concentratiekamp en op het executie terrein."¹⁷⁵

Ten slotte valt er voor 1939 nog melding te maken van Van Houtens bijdrage aan een propagandavergadering van EDD te Almelo, waarop naast hem optraden de liberaal mr. N.A. Stempels en het sociaal-democratische Tweede Kamerlid ds. A. van der Heide. Van Houten noemde in zijn rede het Christendom het sterkste bolwerk tegen de dictatuur, "... echter niet een christendom met vrome woorden en misstanden op staatkundig gebied, doch een christendom dat de daad van liefde en gerechtigheid predikt."¹⁷⁶ Geconstateerd kan worden dat Van Houten in ieder geval van 1937 tot en met 1939 een werkzaam aandeel gehad heeft in de bestrijding van de NSB door EDD, dat daarbij door hem de principiële onverzoenlijkheid van nationaal-socialisme en Christendom op de voorgrond gesteld was, en dat deze vorm van bestrijding blijkbaar in NSB-kring indruk had gemaakt.

Vanaf een vroeg tijdstip tot aan het betrokken raken van Nederland in de Tweede Wereldoorlog heeft de CDU duidelijk en principieel stelling genomen tegen de NSB. Deze principiële stellingname hield ook een scherpe veroordeling in van het antisemitisme, dat in de loop van de jaren dertig een steeds belangrijker plaats in de NSB ging innemen. Inne de Jong omschreef dit als "de ergste vorm van bestialiteit in onze eeuw". Hij constateerde een nauw verband met het anti-christelijk karakter van het nationaal-socialisme: "... de Jodenhaat welt op uit dezelfde giftbron, waar het verzet tegen Bijbel en Christendom uit voortkomen."¹⁷⁷ Met De Jong is degene genoemd die in de CDU-periodieken het veelvuldigst tegen de NSB stelling nam. Andere leidende CDU-ers waren bereid aan hun anti-NSB-gezindheid de consequentie te verbinden van medewerking aan organisaties, in het leven geroepen ter bestrijding van de NSB. Dat Buskes daarbij voor het Comité van Waakzaamheid koos en Van Houten voor Eenheid door Democratie moet meer dan een accentverschil geacht worden. Spoedig na mei 1940 zou duidelijk worden, hoe ver hun houding uiteen zou lopen.

6.5. CDU en Katholiek-Democratische Partij.

Niet zozeer om de intensieve relatie die er tussen beide partijen bestaan zou hebben als wel om hun onderlinge vergelijkbaarheid dient hier iets gezegd te worden over de CDU en de KDP. De KDP nam immers een

plaats in het politieke katholicisme in die in vele opzichten overeenkwam met die van de CDU in de protestantse wereld. Het is hier uiteraard niet de plaats om diepgaand op de geschiedenis van de KDP in te gaan; volstaan wordt met enkele opmerkingen vanuit het perspectief van de vergelijkbaarheid.¹⁷⁸

Net als de CDU was de KDP een bundeling van vroegere progressief-dissidente groeperingen, en ook hier was de ontstaansreden gelegen in de koers van de "moederpartij" (in dit geval de RKSP), die te behoudend geacht werd. Van deze groeperingen dient de in 1922 opgerichte Rooms-Katholieke Volkspartij (RKVP) genoemd te worden, omdat haar politiek leider, mr. Pius M. Arts, in 1925 in de Kamer gekozen werd. Met het ontstaan van de RKVP waren zeker niet alle vooruitstrevende elementen uit de RKSP verdwenen. De belangrijkste vertegenwoordiger van de progressieve vleugel binnen de partij was prof. dr. J.A. Veraart, die vooral bekendheid genoot als voorstander van een verregaande publiek-rechtelijke bedrijfsorganisatie. In 1925 was Veraart als vertegenwoordiger van het werknemerselement binnen de RKSP in de Kamer gekozen, maar in 1929 was hij zijn zetel weer kwijtgeraakt. De gunstige economische conjunctuur van de late jaren twintig en de geringe indruk die hij als parlementariër gemaakt had,¹⁷⁹ moeten als voornaamste redenen gezien worden waarom ook Arts in dat jaar zijn Kamerzetel weer verloren had zien gaan.

De economische depressie van de jaren dertig bracht echter opnieuw een keer in de ontwikkeling van het katholieke dissidentisme en er is hier een duidelijke parallel met de CDU, die ook eerst door deze depressie de wind in de zeilen kreeg. Bij de Kamerverkiezingen van 1933 slaagde Arts er namelijk in om zijn stemmenaantal ten opzichte van vier jaar tevoren bijna te verdubbelen: met 40.894 stemmen (1,10%) vierde hij zijn rentree in de Kamer. Maar Arts' RKVP was niet de enige progressief-dissidente katholieke partij die aan deze verkiezingen deelnam. Omdat een door hem opgesteld crisisplan niet door de RKSP als beleidsplan aanvaard was, was Veraart in 1932 uit de partij getreden en had hij een eigen partijformatie opgericht. Deze Katholiek-Democratische Bond (KDB) was echter duidelijk minder succesvol dan Arts' RKVP, want hij behaalde slechts 20.427 stemmen (0,55%).

Na dit resultaat lag een fusie tussen beide groeperingen voor de hand en die kwam er dan ook in september 1933. Beide partijen gingen samen in een Katholiek-Democratische Partij, waarvan Veraart voorzitter werd.¹⁸⁰ Arts bleef in de Kamer en vertegenwoordigde daar nu de KDP. Wie gedacht had dat daarmee een levenskrachtige combinatie gevormd was, kwam bedrogen uit, want de Statenverkiezingen van 1935 gaven een achteruitgang te zien ten opzichte van het gezamenlijke resultaat van de beide partijen twee jaar tevoren. Voor Veraart was deze teleurstellende uitslag aanleiding als voorzitter af te treden. Het terugtreden van de algemeen bekende voorzitter kwam de aantrekkingskracht van de partij

niet ten goede; in 1937 ging Arts' Kamerzetel weer verloren (27.665 stemmen; 0,68%). Het was duidelijk dat de KDP geen levensvatbaarheid meer bezat. Onderhandelingen met de "moederpartij" leidden tot de terugkeer in 1939 naar de RKSP.

In haar politiek optreden legde de KDP een zwaar accent op de bedrijfsorganisatie als remedie voor de economische kwalen. Enerzijds kwamen hier duidelijk Veraarts ideeën in tot uiting,¹⁸¹ maar anderzijds kon de KDP menen hiermee in overeenstemming met de officiële katholieke leer te zijn. In de encycliek *Quadragesimo Anno* (1931) was namelijk een dergelijk sociaal-economisch systeem als alternatief zowel voor het liberale kapitalisme als voor de socialistische klassenstrijd aanbevolen. Dit betekende echter niet dat het Nederlandse episcopaat een welwillende houding tegenover de KDP aannam. Dit was vóór alles gebrand op het bewaren van de katholieke eenheid. Het kwam wel niet tot een formele veroordeling van de KDP, maar de weigering de KDP als katholieke partij te erkennen betekende een *de facto* afwijzing.

Naast haar sociaal-economische programmapunten vormde de eis van nationale ontwapening, gebaseerd op godsdienstige gronden, een belangrijke pijler van het politieke streven van de KDP. Deze vertoonde duidelijke overeenkomsten met de ontwapeningseis van de CDU. Borm citeert uit het *Partijboekje* van de KDP van 1935: "De K.D.P. staat op het standpunt dat, hoewel in abstracto een rechtvaardige oorlog denkbaar is, de moderne oorlogsvoering misdaad is ... en in onverzoenlijke tegenstelling met Christus' Liefdeleer."¹⁸²

In het bovenstaande zijn al enkele overeenkomsten tussen KDP en CDU naar voren gekomen: het karakter van protestpartij, levend uit de kritiek op de geloofsverwante grote partij(en), die vooral in tijden van economische neergang mogelijkheden kreeg. Daarnaast is gewezen op de tegenwerking die de KDP van de katholieke geestelijkheid ondervond, die enigszins vergelijkbaar is met de veroordeling van de CDU door de gereformeerde synode. Ook inhoudelijk waren er belangrijke overeenkomsten: de nationale ontwapening en de bedrijfsorganisatie, al waren de ideeën van de KDP op dat laatste terrein, dankzij de aanwezigheid van Veraart, veel meer uitgewerkt. Ten slotte valt te wijzen op het feit dat de confessionele vakbeweging voor beide een belangrijk potentieel rekruteringsveld vormde, maar dat deze mogelijkheid slechts zeer ten dele gerealiseerd kon worden door de binding van de leiding van die vakbeweging aan de grote confessionele partijen: de leiding van het katholieke vakverbond verklaarde in 1937 het lidmaatschap ervan onverenigbaar met dat van de KDP.¹⁸³

Daarnaast waren er echter belangrijke verschillen. In verband met de zojuist genoemde bedrijfsorganisatie moet nogmaals op de persoon van prof. Veraart gewezen worden - de CDU ontbrak het te enen male aan een sociaal-economisch denker van dat kaliber. Het belangrijkste verschil werd echter gevormd door de neergang van de KDP vanaf 1935, terwijl de

CDU de gehele jaren dertig door een ononderbroken groei in aanhang kende. Hoe moet dit verschil in ontwikkeling verklaard worden? In de eerste plaats valt te wijzen op het monolitische en hiërarchische karakter van de katholieke zuil.¹⁸⁴ In een zuil met een dergelijk karakter was de speelruimte voor een dissidente groepering als de KDP bijzonder gering, zeker wanneer de instantie die als de leiding van de zuil beschouwd kan worden, het episcopaat, zich tegen deze groepering keerde. Hiermee vergeleken was de speelruimte van de CDU in de orthodox-protestantse zuil, waar niet één kerk en één partij de dienst uitmaakten, aanzienlijk groter.

Naast deze structurele verklaring dienen nog enkele andere verklarende factoren geplaatst te worden. Bosscher meent dat de belangrijkste ontwikkeling in de verhouding tussen de partijen in het Interbellum de toenadering tussen de ARP en de liberalen en het uiteengroeien van ARP en RKSP was.¹⁸⁵ Hier gaat het om het laatste. Naarmate de RKSP-leiding zich duidelijker distancieerde van Colijns politiek (hetgeen overigens niet als een rechtlijnig proces moet worden gezien, want er waren hier duidelijke wisselingen) werd de bestaansreden van de KDP geringer, totdat deze met de totstandkoming van het kabinet-De Geer in 1939 vanuit dit perspectief eigenlijk verdwenen was. Als verklarende factor noemt Borm daarnaast nog de als bedreigend ervaren internationale ontwikkelingen, die de wenselijkheid van katholieke eenheid nog groter gemaakt zouden hebben.

Ten slotte moet dan gewezen worden op het verschil in politiek leiderschap. Een vergelijking op dit punt tussen Van Houten en Arts valt duidelijk in het nadeel van de laatste uit. Oud meent dat Arts in de zittingsperiode 1933-1937 even weinig presteerde als in die van 1925 tot 1929.¹⁸⁶ Maar wat bewoog dan katholieken, ontevreden over de koers van de Staatspartij, niettemin in vrij grote getale hun stem op hem uit te brengen en waarom gaven zij in 1933 niet veeleer hun stem aan Veraart, die een man van veel grotere capaciteiten was? Het antwoord kan ten dele gevonden worden door te letten op de regionale herkomst van de op Arts uitgebrachte stemmen. Van de bij de Kamerverkiezingen van 1925, 1929 en 1933 op Arts uitgebrachte stemmen was steeds meer dan een kwart afkomstig uit de ene kieskring Tilburg; alleen in 1937 bedroeg dit aandeel ongeveer 20%.¹⁸⁷ Arts was in Tilburg woonachtig.

Letten we op de verkiezingsuitslagen per gemeente, dan worden de cijfers nog sprekender. In 1933 werden in Tilburg 6.758 stemmen op de RKVP (lijsttrekker: Arts) uitgebracht, dat was 18,71% van de in die gemeente uitgebrachte geldige stemmen. Daarmee was de RKVP in Tilburg na de RKSP de grootste partij.¹⁸⁸ Deze cijfers maken duidelijk dat Arts in de eerste plaats als een lokaal, Tilburgs politicus beschouwd moet worden, ten dele misschien als een regionaal Brabants politicus. Nader onderzoek naar de achtergronden en het verloop van zijn plaatselijke populariteit lijkt dan ook voor de geschiedenis van de KDP van groot

belang. Ook het leiderschap van de CDU van Van Houten vertoonde, vooral via de Bond van Landpachters, duidelijk regionale (Friese) trekken, maar hij wist zijn regionale basis geleidelijk te verbreden (Groningen, Drente). Daarnaast lijkt hij er veel meer dan Arts in geslaagd een vruchtbare samenwerking tot stand te brengen tussen de gevoelens van zijn regionale achterban en zijn optreden op landelijk-politiek niveau; het beste voorbeeld daarvan is zijn bepleiten van het premievrij staatspensioen.

Over de vraag naar de praktische samenwerking tussen CDU en KDP kunnen we verder kort zijn, omdat deze vrij gering geweest is. In het vijfde hoofdstuk is een enkel voorbeeld vermeld van een door Van Houten en Arts gezamenlijk ingediende motie. Doordat ook Arts zich over het algemeen bij de praktische keuzen van de SDAP aansloot, vertoonde zijn stemgedrag grote overeenkomsten met dat van Van Houten. Maar van een nauwe samenwerking tussen beide eenlingen in de Kamer lijkt geen sprake geweest te zijn; daarvoor was waarschijnlijk toch de afstand tussen de katholieke en de orthodox-protestantse zuil te groot.

Mogelijk is die samenwerking op regionaal niveau groter geweest. Schurer vermeldt althans dat hij, in de korte tijd dat hij voor de CDU in de Noordhollandse Staten zat, samenwerkte met de vertegenwoordiger van de KDP.¹⁸⁹ Ook zou hij bij de verkiezingscampagnes in Twente gesteund zijn door "de Roomse radicaal Piet van Riel", waarmee hij mogelijk een vooraanstaand lid van de RKVP/KDP bedoelt. Juist in Twente met zijn relatief grote bevolkingsgroep van katholieke textielarbeiders had de RKVP/KDP een van haar electorale zwaartepunten.¹⁹⁰ Maar misschien moet hieraan niet al te veel betekenis gehecht worden en was Schurer meer dan andere vooraanstaande CDU-ers geneigd tot samenwerking over traditionele grenzen heen - zijn in het volgende hoofdstuk weer te geven ontkenning van de betekenis van het onderscheid tussen orthodox en vrijzinnig wijst in die richting.

7.6. CDU en Nederlandse Christelijke Arbeiderspartij.

Net als de CDU moet de Nederlandse Christelijke Arbeiderspartij (NCAP) als een progressieve concurrent van ARP en CHU beschouwd worden. Over ontstaan en ontwikkeling van deze partij is weinig bekend; haar politiek leider was N. Dekker uit Hilversum.¹⁹¹ In 1929 nam de NCAP in vier kieskringen aan de Tweede Kamerverkiezingen deel, waarbij 1.724 stemmen op haar uitgebracht werden.¹⁹² In 1933 probeerde de NCAP het weer, nu in dertien kieskringen. Het resultaat lag opnieuw ver onder het aantal stemmen dat nodig was voor een zetel: 6.787 stemmen.¹⁹³

De voor ons relevante vraag is uiteraard wat de bestaansreden van deze partij naast de CDU geweest is. Twee punten lijken de samensmelting van beide partijen, waarvan wel van tijd tot tijd sprake geweest is,

in de weg gestaan te hebben. Ten eerste het door de NCAP bewust gekozen karakter van *arbeiders*partij, waartegen van de kant van de CDU, die *volks*partij wilde zijn, principiële bezwaren bestonden: als men uitsluitend de belangen van één bevolkingsgroep wilde behartigen, zou men, of men wilde of niet, in de richting van de klassenstrijd sturen. Daartegenover wilde de CDU dan de strijd "voor het recht en de eer van onzen God" plaatsen.¹⁹⁴ In de tweede plaats bestonden er bij de NCAP onoverkomelijke bezwaren tegen het ontwapeningsstandpunt van de CDU. In antwoord op een vraag hoe het stond met een eventuele fusie met de NCAP antwoordde Van der Brug op de algemene vergadering van 1935 althans, dat de vele "eerlijke" pogingen die daartoe gedaan waren alle op dit punt stukgelopen waren.¹⁹⁵

Het eerst genoemde punt verdient nog enige verdere aandacht, omdat er iets naders over het karakter van de CDU in de periode tot omstreeks 1933 uit blijkt. Op een NCAP-vergadering voor de verkiezingen van 1929 omschreef haar voorman Dekker de CDU als een partij die hoofdzakelijk bestond uit ambtenaren, kantoorbedienden, advocaten en onderwijzers; christelijke arbeiders zouden er nauwelijks in gevonden worden.¹⁹⁶ Met uitzondering van de advocaten, die de CDU nauwelijks telde, lijkt dit geen slechte omschrijving van de achterban van de CDU in die fase. Zij omvat althans de beroepscategorie, waaruit binnen het CNV het protest tegen de eenzijdige oriëntatie op de ARP afkomstig was (ambtenaren, overheidspersoneel), terwijl ook de onderwijzers in leiding en achterban van de CDU duidelijk aanwezig waren. Daarnaast was echter in ieder geval in Twente ook het arbeidersselement in de CDU-aanhang sterk vertegenwoordigd. Dekkers omschrijving wordt globaal bevestigd door een brief uit 1930 van de hervormde theologische student K.A. Schipper aan Buskes. Daarin schreef deze te hopen op een federatieve samenwerking tussen NCAP en CDU, hetgeen de aantrekkingskracht onder de arbeiders (NCAP) en onder de "middenstanders/burgerklasse" (CDU) zou doen toenemen.¹⁹⁷ Schipper was op dat moment nog lid van de NCAP, maar zou zich later bij de CDU aansluiten.¹⁹⁸

De ontwikkeling van de NCAP na 1933 onttrekt zich aan onze waarneming; op enkele plaatsen werd in 1935 aan de gemeenteraadsverkiezingen deelgenomen door een Christelijk-Nationale Volkspartij (CNVP). Hoogst waarschijnlijk betrof het hier een voortzetting van de NCAP onder een andere naam. Raadszetels werden door deze CNVP behaald in Hilversum,¹⁹⁹ in het Friese Kollummerland en in Groningen in Hoogkerk en Ulrum. In de laatste gemeente zou het zelfs om drie raadszetels gaan.²⁰⁰ Het lijkt er nu op dat vrij spoedig na 1935 de aanhang van deze CNVP, althans in Friesland, naar de CDU overgegaan is. Nadat eerder al twaalf leden van de CNVP in Leeuwarden zich bij de plaatselijke CDU-afdeling aangesloten hadden,²⁰¹ werd op een bespreking tussen de provinciale Friese besturen van CNVP en CDU in november 1936 besloten, dat de CNVP-leden in Kollummerland plaatselijke CDU-afdelingen zouden oprich-

ten, terwijl de CNVP-leden in Harkema-Opeinde zich bij de CDU-afdeling ter plaatse zouden aansluiten.²⁰² Dit gegeven stemt overeen met de elders door ons geconstateerde overgang van kiezers die in 1933 nog de NCAP gesteund hadden, naar de CDU bij de Kamerverkiezingen van 1937 in Kollummerland en Achtkarspelen.²⁰³ Of deze ontwikkeling zich ook in Groningen voorgedaan heeft is niet duidelijk. Het enige gegeven waarover we voor deze provincie beschikken laat de overgang, nog voor de verkiezingen van 1935, van de afdeling-Onstwedde van de NCAP naar de CDU zien.²⁰⁴

Samenvattend kunnen we over de relatie CDU - NCAP(CNVP) het volgende zeggen. De NCAP heeft nooit een omvang gekregen, waardoor zij een wezenlijke concurrent voor de CDU kon zijn. Wel heeft de NCAP, zeker in de jaren tot 1933, maar incidenteel ook later nog, op plaatselijk niveau de CDU electorale schade berokkend. Zo kan het feit dat de CDU er nooit in geslaagd is tot de Hilversumse gemeenteraad door te dringen op rekening van de NCAP geschreven worden.²⁰⁵ Van de beide punten die de twee partijen gescheiden hielden moet het ene, dat van de bewapening, als zeer belangrijk beschouwd worden. Het andere, de kwestie van klassenpartij versus volkspartij, maakt daarentegen een irreële indruk. Wel maakte de discussie erover duidelijk dat de CDU het, afgezien van Twente, tot 1933, en misschien ook wel langer, zonder echte arbeiders-aanhang heeft moeten stellen. Na 1935 lijkt de aanhang van de NCAP/-CNVP zich in de richting van de CDU te hebben begeven.

7. De CDU en de kerken.

Begin oktober 1936 verklaarde de generale synode van de Gereformeerde Kerken dat in deze kerken geen plaats was voor leden van de CDU. Daarmee sprak het grootste orthodox-protestantse kerkgenootschap een officiële veroordeling uit over de CDU, die zich als partij juist op haar orthodox-protestantse karakter liet voorstaan. In een eerste paragraaf van dit hoofdstuk zal nagegaan worden, waarin het orthodox-protestantse karakter van de CDU bestond en hoe dit zich uitte. Vervolgens komt de verhouding aan de orde van de CDU tot een drietal orthodox-protestantse kerkgenootschappen: de reeds genoemde Gereformeerde Kerken, de Christelijk Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband. Terwijl er bij de beide eerstgenoemde sprake was van een formele synode-uitspraak tegen de CDU, was de relatie met het Hersteld Verband een geheel andere: van predikanten, behorende tot dit kerkgenootschap, ontving de CDU namelijk belangrijke steun.

Hoewel de Nederlandse Hervormde Kerk maar ten dele een orthodox karakter had, zal uiteraard ook aandacht besteed worden aan de verhouding van de CDU tot dit grootste protestantse kerkgenootschap. Ten slotte wordt stilgestaan bij de relatie met de Evangelisch-Lutherse Kerk, omdat een van de meest vooraanstaande figuren daarin enige tijd bereid bleek de CDU te steunen.

7.1. De CDU als orthodox-protestantse partij.

Net als de partijen die als haar voorgangers beschouwd kunnen worden had de CDU een orthodox-protestants karakter. De uitzondering hierop vormde de Bond van Christen-Socialisten in de fase waarin de Apostolische Geloofsbelijdenis als zijn grondslag werd losgelaten. De oprichting van de Christelijke Volkspartij in 1920 was echter juist een reactie op deze ontwikkeling van de Bond in vrijzinnige richting, want deze partij eiste opnieuw een orthodox karakter voor zich op. Dat deed ook de CDU; bezien zal worden, hoe dit orthodox-protestantse karakter op verschillende terreinen tot uitdrukking kwam, en tot welke discussies dit in de partij aanleiding gaf.

7.1.1. De discussie naar aanleiding van de beginselverklaring.

In een eerste formulering had de CDU zich in december 1926 gekarakteriseerd als een partij, die "de eeuwige beginselen van Gods Woord als geldend voor het persoonlijk, maatschappelijk en staatkundig leven" aanvaardde. Dat zij daarmee een orthodox-protestantse grondslag gekozen had, werd door leiding en leden als zo vanzelfsprekend beschouwd, dat hierover geen enkele discussie gevoerd werd. Wel kreeg men na enkele

jaren behoefte aan een meer uitgewerkte beginselverklaring, hetgeen resulteerde in Buskes' ontwerp, waarmee de algemene vergadering van december 1931 akkoord ging. Daarin werd de CDU omschreven als de organisatie van hen, die beleden, "dat God de Schepper is van hemel en aarde, en in Jezus Christus en door den Heiligen Geest de Verlosser van de door Hem geschapen, maar van Hem afgefallen wereld."¹ Met deze formulering meende de CDU-leiding de partij opnieuw op een uitgesproken orthodoxe basis geplaatst te hebben.

Discussie over de vraag of dat inderdaad het geval was ontstond pas begin 1935, toen mej. Bep Otten zich tot de redactie van *De Strijder* wendde. Zij omschreef zichzelf als "zo vrijzinnig als een vrijzinnig mens maar zijn kan" - niettemin was zij lid van de CDU. Zij had zich gestoord aan bepaalde uitlatingen in de CDU, als zou haar lidmaatschap op een vergissing moeten berusten. Het enige criterium voor het lidmaatschap zou moeten liggen in de vraag of men de beginselverklaring kon onderschrijven. Dat kon zij, want ook de vrijzinnige protestant zou weten, dat de wereld van God afgefallen was, "en alleen door de Liefde tot Hem teruggebracht kon worden." Zij riep de CDU op minder te letten op de verschillen tussen orthodox en vrijzinnig dan op de overeenkomsten, die naar haar mening zeer groot waren.²

In zijn reactie liet eindredacteur Van der Brug blijken vrijzinnigen zoveel mogelijk buiten de deur te willen houden door een uitgesproken orthodoxe uitleg aan de beginselverklaring te geven: "De C.D.U.-er leeft uit het beginsel dat Jezus is de Christus, de Zoon des levenden Gods. ... Voor de strijd om verwezenlijking van het Christelijk ideaal roepen wij allen op, die met ons Christus als zodanig willen belijden. De Christus Gods, op Golgotha gekruisigd voor de zonden der wereld, door God uit de doden opgewekt, als zodanig de Verlosser der van God afgefallen wereld." Naar aanleiding van mej. Ottens uitlating over "de Liefde" constateerde Van der Brug, dat zij zich heel weinig scherp omlijnd uitdrukte ("Iets wat bij de vrijzinnigen meer opvalt"). Hij meende dat zij het antwoord op de vraag of haar lidmaatschap op een vergissing berustte, zou moeten vinden in de orthodoxe uitleg die hij aan de beginselverklaring gegeven had.³

Op de algemene vergadering van de CDU, die toevallig in dezelfde week gehouden werd als waarin Van der Brugs artikel verscheen, maakte Fedde Schurer in de rondvraag bezwaar tegen deze stellingname. Hij meende dat de tegenstelling orthodox - vrijzinnig verouderd was. Als de CDU niets anders dan een klein orthodox partijtje zou worden, zou men een schone toekomst bederven. Kritiek op Van der Brugs artikel leverde ook ds. Faber van Schoonoord, die met een opvallend verhaal over de totstandkoming van de beginselverklaring kwam. Niet alleen ds. Buskes, maar ook de Kerk en Vrede-voormannen prof. dr. G.J. Heering en ds. J.B.Th. Hugenholtz zouden daarbij betrokken geweest zijn. Zij zouden de CDU-leiding geadviseerd hebben: wanneer je de christelijke arbeiders wilt vangen, heb je een positieve beginselverklaring nodig. Maar ds. Faber

meende dat daaraan dan verder niets toegevoegd behoefde te worden. Ook Van Houten was van mening dat als objectief criterium voor het lidmaatschap de beginselverklaring gold, en dat de mensen niet op meer of mindere orthodoxie gekeurd dienden te worden.⁴ Maar voor zijn veel verder gaande stelling dat de tegenstelling orthodox - vrijzinnig verouderd was, kreeg Schurer geen steun. Veel meer dan andere vooraanstaande CDU-ers was Schurer geneigd bij het zoeken naar samenwerkingsmogelijkheden traditionele grenzen te overschrijden.

De ondervonden kritiek bracht Van der Brug ertoe gedeeltelijk bakzeil te halen. Wel hield hij, onder applaus van de vergadering, vol, dat het de verkeerde kant met de CDU op zou gaan, als zij "haar positief Christelijke standpunt" losliet, maar hij gaf toe, dat de verklaring, dat wie met de beginselverklaring instemde zich mocht noemen zoals hij of zij wilde, aan zijn artikel ontbrak.⁵ Ook het artikel waarin Van der Brug in *De Strijder* een afsluitende beschouwing aan de zaak wijdde, vertoonde dit tweeslachtige karakter. Enerzijds deelde hij mee dat de CDU-leiding te allen tijde iedereen, die bij zijn aansluiting zijn instemming met de beginselverklaring betuigd had, als zeer welkome medestrijder begroet had. Maar anderzijds schreef hij dat diezelfde beginselverklaring grondslag voor het werk van de CDU bleef, en wenste hij niets af te doen aan hetgeen hij daarover geschreven had.⁶ Erg duidelijk was dit zeker niet: de CDU-leiding kon het er blijkbaar over eens zijn, dat de beginselverklaring weliswaar orthodox geformuleerd was, maar dat voor het overige iedereen zelf moest uitmaken, hoe hij of zij deze wilde uitleggen.

Deze hele discussie was, zo vlak voor de verkiezingen voor de Provinciale Staten, koren op de molen van de antirevolutionaire en gereformeerde bestrijders van de CDU. In een met het oog op deze verkiezingen uitgegeven strooibiljet beschuldigde de ARP de CDU vrijzinnigen als lid der Unie te dulden. De voorzitter van de Amsterdamse federatie Matthijs de Visser noemde dit "vuige laster". "Van onze oprichting af hebben wij ervoor gestreden de Unie rechtzinnig te doen zijn. Onze beginselverklaring laat ten dezen geen onzeker geluid horen en wie lid wordt, moet deze onderschrijven."⁷

Ook de verschijning, in het voorjaar van 1935, van de brochure *Wat wil de C.D.U.?* van de gereformeerde predikant van Deventer drs. P. Prins zal niet los gezien moeten worden van de verkiezingen van dat jaar. Daarin beweerde Prins onder meer dat de CDU een groot deel van haar congresdag besteed had aan de vraag of vrijzinnigen tot de Unie toegelaten konden worden en dat er een grote stroming geweest was, die er met kracht voor opkwam, dit toch vooral wèl te doen.⁸ Het kostte Van der Brug weinig moeite aan te tonen, dat Prins' eerste bewering alleen via inlegkunde tot stand had kunnen komen: uit het verslag in *De Amsterdammer*, waarop Prins zich gebaseerd had, viel duidelijk op te maken dat Schurer de zaak in de rondvraag aangesneden had, nadat een eerder agendapunt wegens het late uur al niet afgehandeld was.⁹ Op Prins'

tweede beschuldiging, die toch veel wezenlijker geacht moet worden, ging Van der Brug echter niet in; hij constateerde slechts een "niet-edele wedstrijd" in het geven van valse voorstellingen ten aanzien van de CDU.¹⁰

De beste bestrijdingsgrond bood echter de uitlating van ds. Faber over de betrokkenheid van de vrijzinnige theologen Heering en Hugenholtz bij de opstelling van de beginselverklaring. In *De Reformatie* maakte de Kamper hoogleraar dr. K. Schilder melding van deze betrokkenheid.¹¹ Prof. Heering vond hierin aanleiding mee te delen dat hij "noch rechtstreeks, noch zijdelings" bij de totstandkoming van deze verklaring betrokken was geweest.¹² Dat liet voor Schilder de mogelijkheid nog open, dat Hugenholtz er wel een rol bij gespeeld had. In een rede voor de Haagse afdeling van Patrimonium dichtte Schilder hem het mede-auteurschap van de beginselverklaring toe, waarbij hij uitdrukkelijk ds. Faber als zegsman noemde. Nadat een verslag van deze vergadering in *De Strijder* verschenen was,¹³ was het de beurt aan Hugenholtz om formeel te protesteren. Hij deelde mee nooit lid van de CDU geweest te zijn, en evenmin iets met de opstelling van de beginselverklaring te maken gehad te hebben.¹⁴

Daarmee was vast komen te staan, dat voor ds. Fabers bewering een feitelijke basis ontbrak - wat Faber, die al sinds 1929 lid was, bewogen kan hebben ermee voor de dag te komen, blijft duister. Dat betekende echter nog niet het einde van het gebruik ervan ter bestrijding van de CDU. In een vóór de Kamerverkiezingen van 1937 uitgegeven brochure van de antirevolutionaire onderwijzer G. Meyer werd de "beschuldiging" aan het adres van Hugenholtz herhaald.¹⁵ Opnieuw volgde een formele ontkenning, ditmaal in de vorm van een verklaring aan de Nederlandse dagbladers, waarin Hugenholtz meedeelde nooit door het bestuur van de CDU om enig advies gevraagd te zijn, noch enig advies inzake de beginselverklaring van de CDU gegeven te hebben.¹⁶

De door Buskes opgestelde beginselverklaring van de CDU had een orthodox karakter, wat in het licht van Buskes' orthodox-godsdienstige denkbeelden geen verwondering wekt. Over deze beginselverklaring ontstond in de CDU enige discussie. Daaruit werd duidelijk dat Schurer voor zijn vergaande stelling over het uit de tijd zijn van de tegenstelling orthodox - vrijzinnig weliswaar geen steun kreeg, maar dat de leiding overigens niet van plan was nadere criteria voor het lidmaatschap aan te leggen. Van antirevolutionaire en gereformeerde zijde werd de orthodoxie van de beginselverklaring in twijfel getrokken door te wijzen op Heerings en Hugenholtz' betrokkenheid bij de opstelling ervan. In de volgende paragraaf zal blijken welke specifiek-theologische bezwaren met name door prof. Schilder tegen de beginselverklaring werden ingebracht.

7.1.2. Godsdienstige beschouwingen in de CDU-bladen.

Behalve in de beginselverklaring kwam het orthodox-protestantse karakter van de CDU tot uiting in de godsdienstige bijdragen die de bladen van de CDU bevatten. Onder de auteurs daarvan nam Buskes een eerste plaats in - de eerder gegeven typering van Buskes als geestelijk leidsman van de CDU vindt er voor een deel haar rechtvaardiging in.

Enkele van deze bijdragen schreef Buskes ter gelegenheid van een jaarwisseling. Zo bevatte het eerste nummer van *De Strijder* van 1931 een overweging van Buskes naar aanleiding van Mattheüs 28 : 20: "Ik ben met u al de dagen, tot aan de voleinding der wereld". Volgens Buskes mochten de CDU-leden dit woord van Jezus ook op zichzelf betrekken: "Ik ben met u in uw maatschappelijken, internationalen en kolonialen strijd, wanneer gij slechts leeft uit Mijn belofte, zuiver geestelijk, echt geloovig, wanneer het u maar nooit om succes en macht, maar altijd en alleen om Mij en Mijn Koninkrijk te doen is."¹⁷ En het jaar daarop nam Buskes tot uitgangspunt Nehemia 4 : 19 en 20, een gedeelte van het verhaal over de herbouw van de muren van Jeruzalem, met daarin de toezegging, dat God voor Israël zou strijden. Buskes vergeleek de CDU met het volk Israël. "Soms zal het donker zijn. Soms zal het schijnen, alsof de vijand overwint en wij verliezen. Evenwel: de belofte van God wordt vervuld. Onze God zal voor ons strijden. En waar God voor ons strijd, is de overwinning zeker. Ook in 1932 is onze hulp in den naam des Heeren, die hemel en aarde gemaakt heeft."¹⁸

Afzonderlijke vermelding verdient de reeks artikelen, die Buskes in *De Strijder* aan de Bergrede wijdde. Het zal duidelijk zijn, dat deze artikelen ook van groot belang zijn in verband met het ontwapeningsstandpunt van de CDU. Uitdrukkelijk zei Buskes dat het niet zijn bedoeling was een oplossing voor het vraagstuk van de Bergrede te geven, maar naar een oplossing te zoeken, en op te wekken tot bezinning.¹⁹ Wat men tot nu toe als antwoorden op de vragen in verband met de Bergrede gegeven had, had hem nooit geheel kunnen bevredigen. Toch diende men er zich mee bezig te houden, want het ging hier om het kernprobleem van de christelijke ethiek. Buskes hoopte verder te komen door een kritische bespreking van de oplossing die een aantal christelijke auteurs gegeven had.²⁰

Alvorens daartoe over te gaan wees Buskes echter het standpunt van "het tegenwoordige Calvinisme" (aangenomen moet worden, dat hij hier vooral de Gereformeerde Kerken op het oog had) van de hand; hij meende dat daarin de Bergrede "op non-actief is gesteld." Wanneer men in die kring uit de bekende Mattheüs-hoofdstukken citeerde, werd "met een zekere hautaine minachting" geantwoord: "U komt natuurlijk weer met de Bergrede!" Buskes vond deze oplossing te goedkoop, omdat zij de Bergrede eenvoudig elimineerde; daardoor was zij echter ook te duur.²¹

Als eerste besprak Buskes vervolgens de visie op de Bergrede van Tolstoj, die hij typeerde als de "Johannes de Dooper van onzen tijd". Tolstoj vatte de Bergrede op als een wet, die letterlijk en zonder meer in het gehele leven gerealiseerd moest worden. Zo zou het Godsrijk op aarde verwonderlijk kunnen worden. Buskes wees deze gedachte af; hij ontkende dat de samenleving christelijk te maken zou zijn. Deze ontkenning hing nauw samen met zijn visie op de persoon van Jezus: Jezus stond wel midden in de wereld, maar vertegenwoordigde midden in die wereld de wereld van het Koninkrijk Gods. Dat Koninkrijk was voor Buskes niet het eindresultaat van een proces van voortdurende vooruitgang, maar het volstrekt andere tegenover alles wat van deze wereld was.²² Daarmee was men echter nog niet van Tolstoj af, want Buskes meende dat het verkerkelijkt en verburgerlijkt Christendom van zijn dagen nog veel verder dan Tolstoj van de echte bijbelse levenspraktijk afgedwaald was. Lezing en overdenking van zijn geschriften kon daardoor slechts tot zegen zijn.²³

Ook de oplossing voor het Bergrede-probleem van de Duitse predikant en politicus Friedrich Naumann wees Buskes af.²⁴ Naumann had aanvankelijk getracht Christendom en politiek te verzoenen, en had in de solidariteit de wezenlijke inhoud van het evangelie gezien. Later was hij echter tot het inzicht gekomen dat het evangelie voor een veel minder ingewikkelde maatschappij dan de moderne geschreven was, en daardoor niet direct toepasbaar was. Op grond daarvan had Naumann een scherpe scheiding aangebracht tussen Christendom en politiek, en voor de laatste het evangelie zonder betekenis geacht: politiek moest en kon niet anders zijn dan *Realpolitik*.²⁵ Daarmee was hij volgens Buskes in de tegenovergestelde fout als Tolstoj vervallen. "Eenvoudig berusten: wereld is wereld, mogen wij niet. Wij, die Gods Koninkrijk verwachten, kunnen het ook niet, wanneer wij de ellende en de zelfzucht leeren kennen. ... Wie Gods Koninkrijk verwacht, moet zeggen: het mag zoo niet langer."²⁶

Tenslotte besprak Buskes nog de visie van zijn tijdgenoot Georg Wünsch, hoogleraar in de theologie te Marburg en leider van de Duitse bond van religieus-socialisten. Buskes' verwantschap met zijn ideeën was duidelijk groter dan met die van de beide vorige denkers. Volgens Wünsch stelde de Bergrede eigenlijk geen eisen, maar proclameerde zij de vanzelfsprekende consequenties voor de levenshouding van de mens, voortvloeiend uit het feit, dat de liefde van God voor deze mens werkelijkheid was. Buskes sloot zich aan bij Wünsch' gedachte, dat de Bergrede alleen te verstaan was door het aan haar ten grondslag liggende Godsgeloof.²⁷ Wünsch was er zich echter van bewust, dat het in de praktijk brengen van de Bergrede het te gronde gaan van de scheppingsorde met zich mee kon brengen. Hij meende dat God eiste, dat men zichzelf, zijn familie, maatschappelijk bestaan en volk zou bewaren. Zo ontstond bij hem de correctie van de Bergrede door de scheppingsmoraal.

Buskes wenste Wünsch hierin niet geheel te volgen, en in zijn kritiek bleek ook het duidelijkst zijn eigen visie op de Bergrede. Buskes was van

mening dat Wünsch de kloof tussen oorspronkelijke scheppingsorde en totaal ontaarde wereld niet diep genoeg peilde; de mens kon de scheppingsorde niet herstellen. Ook zou Wünsch te weinig rekening houden met de bijbelse eschatologie, en zou bij hem ontbreken de gedachte van het offer, van het verliezen van het leven om het te behouden. Buskes kon niet ontkomen aan de indruk, "dat het toch in den diepsten zin de bedoeling van het Nieuwe Testament is, dat wij den Heiland in het gericht zullen volgen. Indien dit inderdaad het geval is, moeten wij niet ter wille van de oorspronkelijke schepping op de Bergrede een correctie aanbrengen, maar zullen wij haar heel eenvoudig moeten vervullen. En dan inderdaad in het geloofsvertrouwen, dat God zal zorgen."²⁸ Een dergelijke opvatting was van groot belang voor de visie van Buskes, en daarmee tot op zekere hoogte ook van de CDU, op het ontwapeningsvraagstuk.

Het zwaartepunt van Buskes' theologische (en andere) bijdragen aan *De Strijder* lag in de periode 1929-1932, toen hij als H.V.-predikant in Oosterend stond. Na 1932 treffen we nog maar sporadisch artikelen van zijn hand aan. De hierdoor ontstane leemte werd niet onmiddellijk opgevuld, zodat enige jaren lang overwegend theologische bijdragen in het CDU-orgaan dun gezaaid waren. Met de omzetting van *De Strijder* in *De Christen-Democraat* per 1 januari 1937 en de daardoor ontstane grotere ruimte veranderde dit echter weer. Te wijzen valt op een reeks van niet minder dan 23 artikelen over het onderwerp "De kerk en de sociale vragen" van de hand van de hervormde predikant dr. M. van der Voet. Van der Voet, die reeds genoemd is als voorzitter van Kerk en Vrede (zie hoofdstuk 4), was in 1934 gepromoveerd op een proefschrift over de zojuist genoemde Friedrich Naumann.²⁹ Over het algemeen vonden zijn sterk theologische artikelen in de CDU veel instemming, hoewel er in de algemene vergadering van 1938 ook stemmen opgingen, die ze te zwaar vonden.³⁰

Vanaf het eerste nummer van *De Christen-Democraat* prijkte op de voorpagina een korte beschouwing naar aanleiding van een bijbeltekst. Deze overdenkingen droegen de ondertekening C.; aangenomen moet worden, dat hierachter de hervormde gevangenispredikant uit Groningen C.W. Coolsma schuilging. Coolsma behoorde tot de nauwe geestverwanten van de radicale christen-antimilitarist Hilbrandt Boschma. Uit zijn stukjes viel geen bepaalde theologische "ligging" af te leiden, maar op grond van uitspraken van Coolsma tegenover Buskes valt daarover toch wel wat te zeggen. Daaruit blijkt dat voor Coolsma (net als voor Hilbrandt Boschma) het antimilitarisme zo'n belangrijke plaats innam, dat zijn kijk op de bijbel daardoor ten dele bepaald werd. Aan Buskes schreef hij dat hij in zijn visie op het Oude Testament dichter bij de (vrijzinnige) Heering stond dan bij Buskes. "Jullie moet het voor jezelf maar uitmaken, hoe je die slachtpartijen enz. uit Jozua en II Samuel wilt zien als 'heilige oorlogen'; ik ben veel te kritisch om dit alles nog te willen bergen."³¹ Hieruit wordt duidelijk, dat de CDU-leiding weliswaar zelf de CDU als

een orthodox-protestantse partij beschouwde, maar dat voor sommigen in die leiding het antimilitarisme zo bepalend was, dat het een orthodoxe visie op (delen van) de bijbel in de weg stond.

7.1.3. Van Houtens bijbelvisie en bijbelgebruik.

Om het orthodox-protestantse karakter van de CDU nader te kunnen vaststellen, moet ook gelet worden op de visie van haar politiek leider, Hendrik van Houten, op de bijbel en op het gebruik dat hij er in zijn politiek optreden, met name in de Kamer, van maakte. Vooropgesteld kan worden dat Van Houten, tot zijn overgang naar de Hervormde Kerk in 1937, gereformeerd was, en dat er geen aanleiding is om aan het orthodoxe karakter van zijn godsdienstige denkbeelden te twifelen.

Bij diverse gelegenheden heeft Van Houten zich uitgelaten over de betekenis van de bijbel voor de politiek in het algemeen. Telkens benadrukte hij dan dat aan de bijbel geen kant en klare oplossingen voor actuele vraagstukken te ontleen waren. Zo betoogde hij in verband met het vraagstuk van de verzorging van de werklozen, dat Gods wet niet precies voorschreef, wat het steunbedrag per week zou moeten zijn. Maar wel zou in de bijbel de absolute eis gesteld worden, dat de werklozen met hun gezinnen zo zouden moeten kunnen leven, dat zij niet in grote nood verkeerden. Ter ondersteuning hiervan wees Van Houten op de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard, van wie ook de laatst aangenomenen het volle loon ontvingen.³² Van Houten paste zijn algemene uitgangspunt ook op het oorlogsvraagstuk toe. "De Bijbel is geen encyclopaedie, zoodat we in een alphabetische inhoudsopgave onder de letter O. het woord oorlog kunnen opzoeken, om dan op de aangegeven bladzijde precies aan de weet te komen, wat God over dat probleem heeft te zeggen. Met een enkele tekst komen wij er niet."³³

Het meest systematisch behandelde Van Houten het vraagstuk van de betekenis van de bijbel voor de politiek in enkele artikelen in *De Christen-Democraat* onder de titel "De Bijbel en het sociale leven". In een eerste hield hij zich bezig met het Oude Testament; hij benadrukte de centrale plaats die de sociale rechtvaardigheid daarin innam, zoals bij voorbeeld bleek uit het Jubeljaar. Van Houten achtte het vanzelfsprekend, dat de Oud-Testamentische wetgeving niet zonder meer op de gecompliceerde maatschappij van de twintigste eeuw toegepast kon worden. Waar het echter op aankwam was het toepassen van de geest die eruit sprak, want deze was nog steeds de beste voor het gemeenschapsleven, de door God gewilde. Kennis van wat de bijbel leerde voor het sociale leven was uiterst noodzakelijk, want alleen als men wilde leven naar Gods Woord en Wet, zou er "een dageraad voor de volken" zijn.³⁴

In zijn behandeling van het Nieuwe Testament stelde Van Houten, dat daaruit niet rechtstreeks een bepaalde maatschappelijke ordening af te

leiden viel. "Jezus keurt geen maatschappelijk stelsel af en prijst er geen aan. Hij stelt slechts de eis, dat het de komst van het Koninkrijk niet in de weg staat." Maar wel meende hij dat aan het Nieuwe Testament de "fundamentele waarheid" te ontlelen was, "dat geld als macht onheilig is en dat de invloed daarvan op aarde tegenovergesteld is aan God." Van Houten adstrueerde dit met Mattheüs 6 : 24: "Niemand kan twee heren dienen ...; gij kunt niet God dienen en Mammon." Als "kracht en zenuw van een levend Christendom" zag hij een radicale hervormingsdrang, die uit bewogenheid en deernis met het lot van de arme niet wilde rusten, voordat een maatschappij verkregen was, die meer dan de bestaande rechtvaardigheid en naastenliefde tot levensregel zou verheffen. "Daarvoor te getuigen, daarvoor te strijden is roeping onzer C.D.U."³⁵

Hield Van Houten zich in de politieke praktijk aan dit uitgangspunt, dat aan de bijbel geen rechtstreekse antwoorden op actuele vragen te ontlelen vielen en dat het dus niet aanging de hulp van geïsoleerde teksten in te roepen? Het antwoord op deze vraag moet ontkennend luiden. Beschikkend over de grote bijbelkennis die bij gereformeerden in die dagen gebruikelijk was kon Van Houten het niet nalaten bijbelteksten aan te halen om daarmee zijn gelijk in discussies over concrete politieke vraagstukken te bewijzen. In de hoofdstukken over het militaire en het sociale vraagstuk zijn we dit al verschillende malen tegengekomen; hier wordt slechts het meest sprekende voorbeeld ervan naar voren gehaald. Bij de behandeling van de begroting van economische zaken voor 1934 kritiseerde Van Houten het vernietigen van landbouwvoorraden en het afslachten van vee, beide onderdeel uitmakend van het landbouwbeleid van de regering, dat erop gericht was door beperking van de produktie de prijzen op peil te houden. "Ik vrees, dat God er ons volk voor straffen zal, als wij Zijn zegeningen vernietigen, terwijl onze naasten honger lijden." In het bijzonder keerde Van Houten zich tegen het afslachten van drachtige koeien, dat door de sensationele berichtgeving daarover nogal in de belangstelling stond. Hij stelde de verantwoordelijke minister de vraag, "of de norm uit Leviticus 22 : 28: 'Gij zult ook een os, of klein vee, hem en zijn jong, op één dag niet slachten' ook nu nog niet voor ons geldt en veroordeelt het afslachten van drachtig vee." Als zijn eigen mening gaf Van Houten dat men met het vernietigen van voorraden en het slachten van drachtige koeien op een zeer onchristelijke en gevaarlijke weg was.³⁶ Steun voor zijn opvatting kreeg Van Houten van het SGP-Kamerlid P. Zandt.³⁷

Minister van Economische Zaken mr. T.J. Verschuur (RKSP) ging bij zijn beantwoording van de sprekers vrij uitgebreid op Van Houtens bijbelgebruik in. Het door Van Houten aangehaalde voorschrift uit Leviticus maakte onderdeel uit van de Joodse wet, die door Christus was opgeheven. Dat wilde zeggen, dat niet de Tien Geboden waren opgeheven, maar wel al de voorschriften van de Mozaische wet, want Paulus had de christenen daarvan uitdrukkelijk vrijgesteld. Dat men bij het verminderen

van de veestapel de drachtige koeien zou moeten ontzien, achte Verschuur dan ook "een geforceerde bewering", die pas de laatste tijd vernomen was.³⁸ In zijn verdere Kamerloopbaan zou Van Houten niet meer zo'n specifiek gebruik van de bijbel maken, maar wel zou hij, zoals gezegd, bij de discussies over het militaire en het sociale vraagstuk de hulp van geïsoleerde bijbelteksten inroepen.

7.1.4. De CDU als vertolkster van confessioneel-politieke standpunten en haar pogingen de ARP "rechts" in te halen.

Als orthodox-protestantse partij verdedigde de CDU ook een aantal standpunten, die tot de traditionele bagage van de confessionele partijen behoorden. Men zal geneigd zijn hierbij in de eerste plaats aan het onderwijsvraagstuk te denken, en inderdaad maakte Van Houten zich in de Kamer kenbaar als een voorstander van bijzonder onderwijs.³⁹ Toch zou, wat de onderwijsproblematiek betreft, het accent door de CDU niet bij de verhouding openbaar - bijzonder onderwijs gelegd worden, maar bij de door de achtereenvolgende kabinetten doorgevoerde bezuinigingen op de onderwijsuitgaven (zie hoofdstuk 5).

Een traditioneel orthodox-protestants strijdpunt waar de CDU wel veel aandacht aan besteedde, was de kwestie van de zondagsrust. In het urgentieprogram voor de verkiezingen van 1929 werd als eis gesteld: "Bevordering van de Zondagsrust",⁴⁰ en in het door Kalma opgestelde verkiezingsmanifest van datzelfde jaar heette het: "De dag des Heeren worde geëerd doordat ieder zooveel mogelijk gelegenheid hebbe van zijn arbeid te rusten."⁴¹ Het eind 1932 aanvaarde politiek program ten slotte bevatte opnieuw de eis: "Krachtige bevordering van de Zondagsrust."⁴² Dit punt kreeg in de CDU-politiek een betrekkelijk zwaar accent, omdat hier mogelijkheden lagen de bestaande praktijk uit te spelen tegen de daarvoor verantwoordelijke partijen, in de eerste plaats de ARP. Men kan hier spreken van een poging de ARP "rechts" in te halen.

Die mogelijkheden waren ruim voorhanden, want de ARP verkeerde in de ongemakkelijke positie, dat zij rekening diende te houden met de gevoelens van haar katholieke coalitiepartner, waarbij veel minder stringente opvattingen over zondagsrust leefden, terwijl de tussen 1933 en 1937 meeregerende liberale en vrijzinnig-democratische partijen al helemaal niets van de calvinistische opvattingen over zondagsheiliging moesten hebben. Het was Van Houten wel toevertrouwd deze ongemakkelijke positie van zijn politieke tegenstanders uit te buiten. Bij de eerste algemene beschouwingen over de voornemens van het tweede kabinet-Colijn stelde hij reeds de aangekondigde wijziging van de winkelsluitingswet aan de kaak, waardoor de gelegenheid tot verkoop op zondag voor de duur van de crisis verruimd zou worden. Hij zag dit als een gevolg van het feit dat de regering te weinig vanuit een christelijk ideaal regeerde,

hetgeen zijns inziens geïllustreerd werd door de zeer materialistische inhoud van de troonrede. Als een ander symptoom hiervan zag Van Houten het pas na afloop van het badseizoen verbieden van het "verderfelijke" Straperlo-spel.⁴³ Bij een latere gelegenheid verweet hij de regering-Colijn het aankondigen van een voetbal-interland op zondag in de stations van de staatsspoorwegen.⁴⁴

Gedurende zijn gehele parlementaire loopbaan zou Van Houten aandringen op bevordering van de zondagsrust, en de achtereenvolgende kabinetten op dit punt in gebreke stellen. Bij de behandeling van de laatste vooroorlogse begroting van binnenlandse zaken drong hij aan op de spoedige indiening van een nieuw ontwerp-Zondagswet. De bestaande wet zou niet voldoen; de bewering van de regering dat zij deze op rustige en verstandige wijze handhaafde, klopte niet met de reclame die zij maakte voor het gebruik van goedkope treinen op zondag. Van Houten zei rekening te willen houden met de gevarieerde structuur van het Nederlandse volk, maar anderzijds de wekelijkse rustdag van grote sociale betekenis te achten en in overeenstemming met het in algemene zin christelijke volkskarakter.⁴⁵

Een ander punt waarbij Van Houten de verdediging van een confessioneel standpunt combineerde met het in gebreke stellen van de regering betrof de kwestie van de radiozendtijd voor de Vrijdenkers Radio Omroep (VRO). Bij de behandeling van de PTT-begroting voor 1937 werd gedebatteerd over het voornemen van de antirevolutionaire minister mr. J.A. de Wilde om de VRO zijn zendtijd te ontnemen. Van Houten was het van harte met dit voornemen eens: "... de uitzending van deze vereniging, die de Schrift loochent en Gods wet als norm voor wereld- en levensleer verwerpt, kan niet anders zijn dan een rechtstreeksche ondermijning van de godsdienst en daardoor evenzeer van het Overheidsgezag en de zedelijkheid." Maar wel verweet Van Houten minister De Wilde de bestaande situatie jarenlang te hebben laten voortbestaan, en daar eerst nu een einde aan te willen maken.⁴⁶ De Wilde trachtte de bal terug te kaatsen door vast te stellen dat Van Houten al enige jaren in de Kamer zat, maar zelf de zaak nooit aan de orde gesteld had. Als reden waarom hij niet eerder met dit voorstel gekomen was, noemde De Wilde de vele moeilijkheden die er op het terrein van de radio op te lossen waren.⁴⁷

Van pogingen van de CDU, in het bijzonder van Van Houten, om de antirevolutionairen "rechts" in te halen zouden nog meer voorbeelden gegeven kunnen worden, maar het is niet nodig die hier te presenteren. Geconcludeerd kan worden dat, terwijl de belangrijke verschillen tussen de CDU en de grote protestantse partijen op het terrein van de militaire en de sociale politiek lagen, de CDU er naar streefde zich ook met behulp van typisch confessionele punten te profileren en dat zij op die punten geenszins voor de ARP onder wenste te doen.

7.1.5. Vrouw - gezin - sexualiteit.

Het orthodox-protestantse karakter van de CDU had ook consequenties voor haar opstelling tegenover het in de titel van dit gedeelte aangeduide probleemcomplex. Actueel was daarvan in de jaren dertig vooral het vraagstuk van de arbeid van de gehuwde vrouw,⁴⁸ hoewel de benarde economische omstandigheden ook het probleem van de gewenste omvang van het gezin en de wijze waarop deze bereikt kon worden op de voorgrond konden plaatsen. Hier zal gezien worden welke antwoorden de CDU op deze vraagstukken gegeven heeft.

De enige auteur in de CDU die zich enigszins diepgaand met het vraagstuk van de sexualiteit en de geboortenbeperking bezig gehouden heeft was Buskes. In 1933 en 1934 wijdde hij op verzoek van de redactie een reeks artikelen aan "het vraagstuk van de verhouding van man en vrouw voor en in het huwelijk", waarbij hij het boek *Wordend Huwelijk* van het echtpaar Wibaut-Berdenis van Berlekom tot uitgangspunt nam.⁴⁹ Dit betekende niet dat Buskes zich met de strekking van dit boek kon verenigen - integendeel, hij had daartegen de grootst mogelijke bezwaren en achtte het "een ontstellend symptoom van de geestelijke vervlakking en de zedelijke verwildering van onze tijd."⁵⁰ Dit harde oordeel was gebaseerd op het feit, dat de auteurs zich voorstanders toonden van regeling van het kindertal, van de vrije keuze van de vrouw tussen beroepsarbeid of gezinsverzorging, van de vrije verlovings (ook wel proefhuwelijk genoemd) en van seksueel verkeer buiten het huwelijk, waarbij zij echter wel een leeftijdsgrens van achttien jaar aangehouden wilden zien. Het meest opmerkelijke was misschien nog dat de Wibauts zich er voor uitgesproken hadden, dat de gehuwde man en vrouw naast hun huwelijkspartner nog een vriend of een vriendin zouden hebben; dat zou het huwelijksleven verdiepen. Zij hadden zich weliswaar uitgesproken tegen abortus zonder meer, maar achtten deze op medische en sociale indicatie geoorloofd.⁵¹ Bij sommige van deze zaken volstond Buskes met een volstreekte afwijzing, maar op een aantal ervan ging hij uitvoeriger in.

Dat liet hij echter voorafgaan door een bespreking van de levens- en wereldbeschouwing van waaruit het boek geschreven was. Deze achtte hij door en door individualistisch, wat misschien wonderlijk klonk bij "in de strijd vergrijsde socialisten", maar Buskes zag er een bevestiging in van de stelling, dat het socialisme, hoezeer ook reactie op het liberalisme, net als dit liberalisme produkt van de *Aufklärung* was. Daarnaast achtte Buskes het uitgangspunt van de Wibauts humanistisch in de oppervlakkige zin van het woord, doordat zij uitgingen van de goedheid van de mens. Hij signaleerde dat er ook uit socialistische hoek kritiek op hun beschouwingen gekomen was, en was daar dankbaar voor, maar deze kon hem toch niet bevredigen. Tegenover de opvattingen van de Wibauts wenste hij de vraagstukken vanuit het christelijk geloof te benaderen.⁵²

Dit deed hij door het monogame en onontbindbare huwelijk, dat op het gebod van God berustte, als uitgangspunt te nemen. Als zin en doel van het huwelijk noemde Buskes de liefdesgemeenschap van twee mensen en de vorming van een gezin; dit maakte de door de Wibauts voorgestelde derde in een relatie onmogelijk. Buskes wenste zijn ogen echter niet te sluiten voor de grote problemen die er in het huwelijk konden zijn en die in bepaalde gevallen echtscheiding noodzakelijk maakten. Dat betekende dan zonde, maar het kon zijn dat het bij elkaar blijven groter zonde voor God betekende. In dit verband waarschuwde Buskes voor "het gevaar van het wettische". Naast liefde moest trouw grondslag van het huwelijk zijn. Het door het echtpaar Wibaut aanbevolen proefhuwelijk was naar zijn mening in het geheel geen huwelijk, omdat de verplichting tot trouw eraan ontbrak.⁵³

Bij zijn bespreking van het vraagstuk van de geboortenbeperking noemde Buskes de opvatting dat het enige doel van de sexuele gemeenschap de voortplanting zou zijn eenzijdig, want daarnaast bracht deze de huwelijksliefde tot uiting en was zij noodzakelijk om deze huwelijksliefde te bewaren en te sterken. Het neo-malthusianisme, dat regeling van het kindertal door middel van het gebruik van voorbehoedmiddelen propageerde, werd door Buskes zeer scherp afgewezen; het maakte alles tot een zaak van berekening. Hij constateerde dat het neo-malthusianisme ook in christelijke kringen doorgedrongen was. Hiertegen pleitte Buskes voor "verantwoordelijk ouderschap", maar daar bedoelde hij niet "de Roomsche oplossing van tegenwoordig" mee. Uiteraard had Buskes hier de periodieke onthouding op het oog, maar hij gebruikte de term niet. Opmerkelijk was zijn stelling dat deze vorm van geboortenregeling principieel niet zo heel veel verschilde van de methode van het neo-malthusianisme.

Toch ging Buskes een stap verder, want hij wenste de vraag onder ogen te zien of volledige onthouding de enige oplossing was, wanneer uit niet-zelfzuchtige en dus geldige motieven (bij voorbeeld de gezondheid van de vrouw, of onvoldoende inkomen voor het gezin) er geen kinderen meer mochten komen. Hij achtte deze oplossing al te theoretisch: "Een huwelijk kan door deze gedwongen onthouding radicaal kapot gemaakt worden." In zulke gevallen zou er zijns inziens toch de mogelijkheid moeten zijn dat van voorbehoedmiddelen gebruik gemaakt werd. Buskes legde grote nadruk op het uitzonderlijke van zulke gevallen en benadrukte het verschil met hetgeen het neo-malthusianisme voorstond. Steun voor deze opvatting meende hij te kunnen vinden in de aanbevelingen van de Lambeth-conferentie, de tienjaarlijkse bijeenkomst van de Anglicaanse Kerk, die zich inderdaad in meerderheid in dezelfde geest uitgesproken had.⁵⁴ Buskes zou Buskes niet zijn, als hij tenslotte de sociale kant van het vraagstuk niet aan de orde gesteld had. "Zeer veel christenen, die zoo fel het Neo-Malthusianisme bestrijden, hebben er niet de minste moeite mee, om verlaging van de steun aan werklozen zeer ijverig te propagee-

ren. Dat er hier iets niet in orde is, zal vooral in dit verband wel duidelijk zijn."⁵⁵

Hoe moeten deze opvattingen van Buskes nu geplaatst worden ten opzichte van de algemene orthodox-protestantse denkbeelden van zijn dagen? Men kan stellen dat deze daar in het algemeen gesproken geheel in pasten, met uitzondering van zijn voorzichtige pleidooi voor de toelaatbaarheid van het gebruik van voorbehoedsmiddelen in uitzonderingsgevallen. Met dit pleidooi week hij af van het traditionele denken op dit punt, dat een dergelijk gebruik op grond van de bijbel uitgesloten achtte.⁵⁶ Ook in dit opzicht deed Buskes zich dus kennen als de vertegenwoordiger van een vernieuwingsgezinde stroming binnen het orthodox-protestantisme.

Zoals gezegd was Buskes de enige die zich in de bladen van de CDU enigszins uitvoerig met deze onderwerpen bezighield. Daarnaast kan slechts gewezen worden op een artikel van Van Houten uit 1940, dat een andere invalshoek had, doordat het de belastingpolitiek van het kabinet-De Geer tot uitgangspunt nam. Dit kabinet wilde de indirecte belastingen verhogen zonder de grote gezinnen, die daardoor het zwaarst getroffen zouden worden, tegemoet te komen. Door Van Houten werd dit scherp veroordeeld onder verwijzing naar het belang voor het land van grote gezinnen, zonder welke een volk zou uitsterven. In dit verband deed hij een aanval op de opzettelijke geboortenbeperking, die hij een gevaar en een kwaad noemde. Deze zouden alleen te overwinnen zijn "door het volk te leren naar hogere wetten te leven en den Here heer van leven en dood te laten." Maar een andere belastingpolitiek dan die van het kabinet-De Geer zou wel de tendens in de richting van te kleine gezinnen kunnen afremmen, hetgeen noodzakelijk was, want doorvoering van het "twee-kinder-stelsel" zou zijns inziens desastreuze gevolgen hebben.⁵⁷ Van Houtens opvattingen sloten aan bij Buskes' scherpe afwijzing van het neo-malthusianisme en vertoonden geen afwijking van het traditionele orthodox-protestantse gedachtengoed.

Een element uit Buskes' artikelenreeks dient hier nog afzonderlijk behandeld te worden, omdat dit van de genoemde onderwerpen in de jaren dertig de grootste politieke actualiteit bezat, en hierover ook de meeste discussie in de CDU gevoerd werd. Het betrof hier het vraagstuk van de beroepsarbeid van de gehuwde vrouw. Ook hierbij wees Buskes de opvatting van het echtpaar Wibaut af, door als eis te stellen: "de gehuwde vrouw in het gezin!" Daaruit vloede zijns inziens als consequentie voort dat wanneer er bij de overheid ontslagen moesten vallen, gehuwde ambtenaressen het eerst ontslagen moesten worden.⁵⁸

Buskes' algemene uitspraak was in overeenstemming met het politiek program van de CDU, want dit bevatte de eis: "Afschaffing, waar mogelijk, van loonarbeid van gehuwde vrouwen."⁵⁹ Ook Van Houtens opstelling in de Kamer strookte met de uitspraak van het politiek program. Bij de

behandeling van de PTT-begroting voor 1934 keerde hij zich tegen het in dienst zijn bij dit staatsbedrijf van gehuwde vrouwen in een tijd, waarin zoveel mannen, kostwinners voor hun gezin, werkloos waren. Net als Buskes meende hij dat hiermee bij ontslagen rekening gehouden diende te worden. "Ook in zedelijk opzicht" zou het volgens Van Houten niet te aanvaard zijn, dat de vrouw de eigenlijke kostwinner was. Een duidelijke stap verder dan het program ging Van Houten echter, toen hij zich uitsprak voor beperking van het in dienst zijn van jonge ongehuwde vrouwen op de kleinere postkantoren: zij zouden de plaats innemen van jonge mannen, die op den duur promotie konden maken en dan een gezin vormen.⁶⁰

Zo bezien lijkt er een grote mate van overeenstemming in de CDU bestaan te hebben over de wenselijkheid om de gehuwde vrouw zo veel mogelijk uit het arbeidsproces te weren, maar de discussie vanaf 1937 zou aantonen dat dit toch niet het geval was. Deze ontstond naar aanleiding van de voornemens van het vierde kabinet-Colijn om via wettelijke maatregelen de beroepsarbeid van gehuwde vrouwen te beperken. Een eerste aankondiging van die voornemens geschiedde in de troonrede van 1937. De reactie van CDU-zijde was instemmend; Jan Janze achtte het zelfs het enige positieve punt in dit staatsstuk.⁶¹ Begin december concreteerde de katholieke minister van sociale zaken mr. C.P.M. Romme de kabinetsplannen door de indiening bij de Hoge Raad van Arbeid van een voorontwerp van wet tot beperking van de arbeid van gehuwde vrouwen. Uitgangspunt daarvan was de traditionele confessionele opvatting over de taakverdeling tussen man en vrouw: "Naar natuurlijk bestel dient de man de kostwinner van het gezin te zijn en heeft de vrouw tot taak de verzorging van het gezin."⁶²

Tegen dit voorontwerp werd in de CDU protest aangetekend; de meest op de voorgrond tredende vertolkster daarvan was mevr. A. Tromp-de Jong. In een ingezonden stuk in *De Christen-Democraat* beval mevr. Tromp de lezing aan van de brochure tegen het voorontwerp-Romme, uitgegeven door het comité tot verdediging van de vrijheid van arbeid voor de vrouw, waarbij zich verschillende vrouwenorganisaties aangesloten hadden. Van deze organisaties was de Vereniging van Academisch-gevormde Christen Vrouwen (VACV) de enige confessionele, wat een bevestiging vormde van het feit, dat Rommes voorontwerp zowel in katholieke als in protestantse kring een welwillend onthaal gevonden had.⁶³ Vanuit de VACV nam mevr. Tromp een actief aandeel in de bestrijding van het voorontwerp; in Groningen sprak zij op een demonstratieve vergadering over het onderwerp: "Waarom wij als Christenen het Voor-Ontwerp hebben af te wijzen".⁶⁴

Mevr. Tromp was niet het enige vrouwelijke CDU-lid dat zich tegen het voorontwerp uitsprak. In een uitvoerig artikel, door de redactie uitdrukkelijk "voor rekening van de schrijfster" gebracht, kwam mevr. A.G. Toose-Dreckmeyer met principiële bezwaren. Als het voorontwerp wet

zou worden, zou het onrecht in het leven geroepen worden, "dat een gehele categorie Nederlandse staatsburgers ernstig in hun persoonlijke vrijheid zal worden beperkt." Iedere vrouw zou het recht hebben om, in overleg met haar man, zelf uit te maken op welke wijze het best voor hun kinderen gezorgd kon worden. Voor haar opvatting dat de overheid hier buiten diende te blijven meende mevr. Toose zich te kunnen baseren op uitspraken van jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman uit 1910, die het gezin als een autonome goddelijke instelling betiteld had, waarbinnen de overheid geen rechten had.⁶⁵

Tegen de opstelling van de dames Tromp en Toose rees in de CDU verzet. Het meest fundamenteel werd dit verwoord door de voorzitter van de Amsterdamse federatie M. de Visser. Mevr. Tooses benadrukking van de persoonlijke vrijheid van de vrouw rangschikte hij onder het "ieder voor zich", dat in de beginselverklaring van de CDU afgewezen was. De Visser sloot zich aan bij het principiële uitgangspunt van het voorontwerp. Ook hij zag de door God gegeven taak en roeping van de vrouw in haar "vrouw en moeder zijn". "De gehuwde vrouw, wier man voldoende inkomen geniet om het gezin te onderhouden, schiet te kort in haar goddelijke roeping, als zij betaalde arbeid buiten het gezin gaat verrichten." Volgens De Visser had de overheid wel degelijk het recht hier "uit algemeen sociaal belang" in te grijpen, waarbij hij wees op de vergroting van de werkgelegenheid (voor mannen, HJL) die van de maatregel het gevolg zou zijn.⁶⁶

De Vissers stellingname prikkelde mevr. Tromp tot een weerwoord, waarin zij haar standpunt principieel verdedigde: alleen in uiterste nood zou de staat mogen ingrijpen in het gezin, dat immers een instelling van God was, en derhalve een geheel eigen verantwoordelijkheid bezat. Tegelijk bleken echter duidelijk de grenzen van haar feminisme: "Ver ligt het ons reclame te willen maken voor de beroepsarbeid der gehuwde vrouw. Ook wij achten de taak der moeder in het gezin zéér hoog en geloven dat deze meestal het grootste deel van haar tijd en krachten eist." Dat nam echter niet weg, dat God niet alleen de man, maar ook de vrouw riep. Ook de moeder van het gezin kon hij wel eens roepen in Zijn werk. Daarom moest zij het voorontwerp principieel afwijzen.⁶⁷

Toch wel opmerkelijk gezien Buskes' eerdere uitlatingen was het feit, dat hij nu uitdrukkelijk zijn instemming betuigde met het standpunt van de dames Toose en Tromp. Het lijkt erop alsof zijn denken op dit punt een bepaalde ontwikkeling doorgemaakt heeft. Hij deed dit in een artikel dat ook ondertekend was door de reeds genoemde dr. M. van der Voet. Buskes en Van der Voet zeiden de christelijke leus "terug tot het gezin" te kunnen onderschrijven, maar te vrezen dat met die leus in het voorontwerp conservatieve doeleinden nagestreefd werden. Die zouden dan bestaan in het terugdringen van de maatschappelijke positie van de vrouw tot die van de tijd voor 1840, waardoor zij zich zou moeten beperken tot het terrein van de kerk en de binnenkamer. "Als vooruitstrevende Chris-

tenen" wilden Buskes en Van der Voet in de gelijkwaardige maatschappelijke positie van de vrouw "leiding Gods" zien.⁶⁸

In deze discussie werd door de leiding van de CDU in engere zin geen partij gekozen. Met zijn retorische vraag: "Heeft niet ook voor elk der onzen het ideaal: de gehuwde vrouw zich ten volle wijdende aan haar gezin, opgaande in de zorg voor de haren, zijn volle bekoorlijkheid?" leek voorzitter Van der Brug een voorstander van het voorontwerp, maar hij sprak zich niet duidelijk uit.⁶⁹ Van Houten deed dat evenmin. Als het meest wenselijke beschouwde hij: de vrouw in haar gezin. Hij meende dat men het daar in de CDU wel over eens was. Als ze de tijd en de aanleg had, zou de vrouw haar gezinstak kunnen combineren met vrijwilligerswerk ten nutte van de gemeenschap.⁷⁰ Maar niet alles wat wenselijk was, hoefde in een wettelijke regeling vastgelegd te worden, zeker niet als daarvoor de aantasting van de autonome sfeer van het gezin nodig zou zijn. Hier leek Van Houten de redenering van mevr. Toose en mevr. Tromp tot de zijne gemaakt te hebben. Een ander bezwaar dat hij tegen het voorontwerp had, was dat zich daarin specifiek katholieke opvattingen over een natuurlijke ordening manifesteerden, die zich met het protestantse beginsel van persoonlijke verantwoordelijkheid en vrijheid niet verdroegen.⁷¹ Ondanks deze en andere bezwaren deed Van Houten geen definitieve uitspraak; hij wilde daarmee wachten tot er een wetsontwerp bij de Kamer ingediend zou zijn.⁷²

Zover zou het echter niet komen, want nadat de Hoge Raad van Arbeid zich in meerderheid tegen het voorontwerp uitgesproken had, zag Romme af van de indiening van een wetsontwerp.⁷³ Daardoor kwam in de CDU een einde aan de discussie over dit vraagstuk, die enige tijd veel ruimte in *De Christen-Democraat* in beslag genomen had. Uit die discussie was duidelijk geworden, dat enerzijds de traditioneel-confessionele opvattingen over de plaats van de vrouw een niet-onbelangrijke aanhang in de partij hadden, maar dat daarnaast vertolkers van modernere inzichten (mevr. Toose-Dreckmeyer en de theologen mevr. Tromp-De Jong, Van der Voet en Buskes) zich nadrukkelijk wensten te doen horen. Ook deze laatste groep wilde echter haar standpunt uitdrukkelijk godsdienstig funderen, zodat de conclusie kan luiden, dat ook hier de CDU zich (ten dele) manifesteerde als de vernieuwingsgezinde vleugel van het politieke protestantisme.⁷⁴

In die discussie was overigens ook gebleken, dat vrouwelijke leden van de CDU bereid waren zich te roeren, wanneer specifiek-vrouwelijke belangen op het spel stonden. Onder hen werd de eerste plaats ingenomen door mevr. Tromp-de Jong. Vanaf 1938 verzorgde zij een aparte rubriek voor de vrouw in *De Christen-Democraat*, waarin zij onder andere in dertien afleveringen de geschiedenis van de vrouwenbeweging behandelde.⁷⁵ Reeds werd erop gewezen dat mevr. Tromp een belangrijk aandeel had in de discussie in de CDU over het ontwapeningsstandpunt vanaf september 1938. Daarmee vormde zij echter een uitzondering, want als

geheel genomen was de inbreng van de vrouwelijke leden in de politiek van de CDU uiterst gering. Een van hen constateerde, dat het CDU-congres van 1938 slechts door drie vrouwen bezocht was.⁷⁶ In dit geringe aandeel van vrouwen in haar activiteiten onderscheidde de CDU zich overigens niet van de grote protestantse partijen.

7.2. De Gereformeerde Kerken.

Vanaf een vrij vroege fase van haar bestaan was de CDU geconfronteerd met plaatselijke gereformeerde kerken, die een afwijzende houding tegenover haar aannamen. Deze uitte zich onder meer in de weigering van kerkeraden om de CDU bepaalde vergaderruimten te verhuren,⁷⁷ en in de weigering van opname van advertenties voor CDU-vergaderingen in gereformeerde kerkbodes.⁷⁸ Achtergrond van deze afwijzende houding werd gevormd door de nauwe band die er bestond tussen de Gereformeerde Kerken en de ARP, die terug te voeren was op het feit dat Abraham Kuiper aan de wieg van beide organisaties gestaan had. Weliswaar was de ARP nooit een kerkelijke partij geweest en had zij steeds steun gekregen uit andere kerkgenootschappen dan de Gereformeerde Kerken, maar de leden van deze kerkformatie waren wel steeds dominant geweest in de partij. Aangenomen moet worden, dat de overgrote meerderheid van de gereformeerden zich politiek op de ARP oriënteerde; veel gereformeerde predikanten waren bereid haar in woord en geschrift te steunen.

Die steun kon ook de openlijke bestrijding van de CDU inhouden. In de gereformeerde kerkbode van Kampen nam ds. C.N. Impeta in 1933 een ingezonden stuk op, waarin de politieke actie van de CDU omschreven werd als "een verijnd optreden van Satan, den grooten zielenverleider, om, met Gods Woord in de hand, het eenvoudige volk het revolutiegif in te druppelen, door bedekte klassenhaat te prediken."⁷⁹ Ds. Impeta zelf omschreef dit stuk als "een consciëntiekreet", en meende, dat ieder "goed Gereformeerd mensch" in het politieke "zonder eenig mankeeren" anti-revolutionair was. Buskes was ernstig teleurgesteld over deze uitlatingen. Met vooruitziende blik meende hij dat de consequentie ervan was, dat alle gereformeerde CDU-leden, de lijstaanvoerder voorop, onder censuur geplaatst zouden worden.⁸⁰

7.2.1. De aanloop tot het synodebesluit van 1936.

Zover was het nog niet, maar wel moest de in augustus 1933 in Middelburg samenkomende generale synode van de Gereformeerde Kerken zich buigen over de door de classis-Schiedam gestelde vraag, "of personen, die overigens onbesproken in leer en leven zijn, vanwege dit lid-

maatschap (dat van de CDU, HJL) tot het Heilig Avondmaal niet mogen toegelaten, en, wanneer ze eenmaal lid zijn, van het Heilig Avondmaal moeten afgehouden worden."⁸¹ Daarnaast was bij de synode binnengekomen een brief van twee diakenen van de gereformeerde kerk van Watergraafsmeer, waarin dezen onder meer wezen op artikelen van Buskes in *De Strijder*, waarin een "ongereformeerd standpunt ... ten opzichte van het Koninkrijk Gods in zijn verhouding tot de wereld" tot uiting zou komen.⁸²

Zoals in dergelijke gevallen gebruikelijk benoemde de synode een commissie om haar hierover te adviseren. In haar rapport meende deze dat de door de classis-Schiedam gestelde vraag alleen bevestigend beantwoord moest worden, als vast zou staan, dat het lidmaatschap van de CDU zou verplichten tot daden die kennelijk tegen Gods gebod ingingen of tot instemmen met en propageren van beginselen die duidelijk in strijd waren met Gods Woord. Alleen dan zou van de algemene kerkrechtelijke regel afgeweken moeten worden, dat in ieder geval afzonderlijk bezien moest worden of tot tuchttoefening overgegaan werd. Zo'n uitzondering had zich in 1920 voorgedaan, toen de synode van Leeuwarden uitgesproken had, dat in een organisatie, die zich stelde op de grondslag van de klassenstrijd, geen plaats was voor een lid van een gereformeerde kerk. De commissie was echter van mening, dat niet gebleken was, dat de CDU een organisatie was, die zondige daden van haar leden eiste, of deze verplichtte tot met Gods Woord strijdige gevoelens.⁸³ In overeenstemming met het advies van de commissie besloot de synode zich te onthouden van een uitspraak als door de classis-Schiedam gevraagd. Met nadruk verklaarde de synode, dat in ieder geval op zichzelf geoordeeld moest worden, "of iemand door belijdenis of wandel zich des Heeren tafel onwaardig maakt."⁸⁴

In het licht van de veroordeling van de CDU op grond van haar ontwapeningsstandpunt door de gereformeerde synode van 1936 is het opmerkelijk, dat de synode van 1933 de CDU niet op dat punt beoordeeld heeft, maar op het standpunt van de CDU ten opzichte van de klassenstrijd. De Middelburgse synode sloot zich aan bij de opvatting van de particuliere synode van Zuid-Holland (zuidelijk gedeelte), dat niet vaststond, dat de CDU zich op de grondslag van de klassenstrijd stelde.⁸⁵ Toch zou ook het bewapeningsvraagstuk op de Middelburgse synode al aan de orde komen. Opnieuw was het de classis-Schiedam die de synode de vraag voorlegde, of zij niet de tijd gekomen achtte, om een getuigenis te laten uitgaan over de kwestie van oorlog en vrede en over vraagstukken die daarmee verband hielden.⁸⁶ De synode besloot echter dat een dergelijk getuigenis niet nodig was, omdat de belijdenis zich voldoende duidelijk uitsprak over de beginselen, die de houding in deze zaak zouden moeten bepalen. Van belang was ook haar opvatting, dat voorlichting over concrete vraagstukken in dit verband overgelaten moest worden "aan daartoe bekwame christenen in de pers, de jeugdorganisaties en dergelijke."⁸⁷

In zijn commentaar op de synodebesluiten betoonde Matthijs de Visser zich teleurgesteld. Met haar antwoord op de vraag of een gereformeerde lid van de CDU kon zijn, had de synode zich zorgvuldig op de vlakte gehouden. Het was blijkbaar te veel geveerd van het antirevolutionaire hart van de synodeleden om hierop "ja" te zeggen. Het besluit van de synode over het vraagstuk van oorlog en vrede achtte hij merkwaardig, omdat leden van de kerk op grond van de belijdenisgeschriften tot diametraal tegenover elkaar staande antwoorden kwamen. Hij leidde eruit af dat de kerk de grote levensproblemen niet meer aandurfde, maar als het zout smakeloos werd, deugde het nergens meer toe.⁸⁸

Behalve de CDU was op de synode van 1933 nog een andere partij aan de orde geweest, want de classis-Amersfoort had de vraag gesteld hoe gehandeld moest worden met kerkleden, die zich aansloten bij of propaganda maakten voor de NSB. De synode had echter besloten, niet in te gaan op de beginselen van de NSB, maar te verwijzen naar het vlak daarvoor genomen besluit inzake de CDU, "omdat we hier met een soortgelijk geval te doen hebben."⁸⁹ Wat hierin opvalt is dat de synode geen onderscheid maakte tussen CDU en NSB. Bedacht moet worden dat de NSB op dat moment nog maar in haar eerste opkomst was en dat, doordat zij niet aan de verkiezingen deelgenomen had, niemand haar electorale kracht kende; daartegenover was de CDU een reeds in het parlement vertegenwoordigde partij. Dit verklaart misschien waarom de synode de CDU wel inhoudelijk toetste (zij het ook marginaal), maar bij de NSB van iedere inhoudelijke toetsing afzag. Drie jaar later zouden de rollen duidelijk omgekeerd zijn.

Na afloop van de synode hield de Kamper hoogleraar dr. K. Schilder zich in zijn weekblad *De Reformatie* bezig met het vraagstuk van de verhouding van de Gereformeerde Kerken tot de beginselen van de NSB en van de CDU. In een artikelenreeks "Ook de Christelijke politiek in gevaar" concludeerde hij dat de dialectische theologie ervoor verantwoordelijk was, dat vele jongeren de ARP ontrouw werden en hun toevlucht zochten bij hetzij de NSB, hetzij de CDU. Op Schilders bezwaren tegen de dialectische theologie en tegen beide partijen zal hieronder nog ingegaan worden. Hier wordt volstaan met de vaststelling dat Schilder beide partijen principieel op een lijn plaatste, zoals blijkt uit het citaat waarmee hij zijn artikelenreeks afsloot:

"Van Thorbecke tot Geelkerken - Miskotte - Buskes.

En Mussert, en zoo.

O, Dr. Abraham Kuiper!"⁹⁰

Dit op een lijn plaatsen van CDU en NSB treffen we ook aan in het referaat van drs. P. Prins op een gereformeerde ouderlingenconferentie in april 1936 te Almelo, dat getiteld was "Het ouderlingenwerk ten opzichte van de CDU en de NSB". Eerder in dit hoofdstuk zijn we Prins al tegengekomen als de gereformeerde predikant van Deventer, die een brochure tegen de CDU geschreven had. Over dit referaat zou Prins verwikkeld

raken in een uitvoerige polemiek met Buskes, die gezien kan worden als een voorpostengevecht van de pennestrijd die over het synodebesluit van enkele maanden later zou ontbranden. Van de door Prins verdedigde stellingen zijn vooral de zevende en de achtste van belang: "Het lid-zijn als zoodanig kan m.i. geen grond zijn voor censuur", en: "Wel worde ieder, die sympathiseert met, overhelt naar, of toetreedt tot CDU en NSB, deswegen onderwezen en vermaand, en, zoo er verharding is in het steunen van deze actie en propageeren ervan, op den duur voorwerp van censuur, maar dan op grond van zondigen tegen de zuiverheid der leer en de vromigheid des wandels en niet om dat lidmaatschap zonder meer."⁹¹

In zijn reactie hierop constateerde Buskes een tegenstrijdigheid tussen de zevende en de achtste stelling, in die zin dat in de laatste wel degelijk het lidmaatschap van de CDU iemand op den duur tot voorwerp van censuur maakte. Prins ontkende dit; het ging hem om de zondige levenswandel of leer, "die dan, om zich te rechtvaardigen, zich kan vastgrijpen aan in CDU-kringen opgedane ideeën." Als zodanig noemde Prins de kritiek op de overheid, die gevoerd kon worden op een wijze, dat deze zonde tegen het vijfde gebod werd (volgens zondag 39 van de Heidelberger Catechismus heeft het gebod "Eert uw vader ..." ook betrekking op de overheid). Ook zou diezelfde kritiek leugens kunnen bevatten, waardoor zij zonde tegen het negende gebod zou worden. Daarnaast noemde Prins het punt van de dienstweigering; hier dreigde het gevaar, dat met een beroep op "het Christelijk geweten" het gebod van God in de bijbel krachteloos gemaakt werd. Hij meende dat dit gevaar reëel was, omdat voor sommigen iemand als Heering in deze kwestie meer autoriteit bezat dan de gereformeerde belijdenis over het ambt der overheid.

In zijn weerwoord stelde Buskes, dat de door Prins genoemde zonden met het lidmaatschap van de CDU als zodanig niets te maken hadden. Buskes meende dat Prins, bij zijn waarschuwing tegen het gevaar van laster, niet ontkwam aan de verdenking van partijdigheid. "Het feit dat jullie, Gereformeerde predikanten, zich zoo ijverig bezig houden met den strijd tegen de zonde van leugen en laster, waar het de A.R. betreft, en met den strijd tegen de zonde van politieke hartstocht tegenover de overheid, waar het het kabinet-Colijn betreft, staat zwaar onder verdenking en daar is reden voor." Want nooit had een van deze gereformeerde predikanten geprotesteerd tegen alle leugens die over Buskes' opvattingen en over de CDU gepubliceerd waren. Daardoor was het voor Buskes onmogelijk om in de gereformeerde vermaningen tegen de CDU de stem van de kerk van Jezus Christus te horen. "Daarvoor zijn de Gereformeerde Kerken en de A.R. partij te veel aan elkander verbonden." Buskes stelde Prins voor, samen te strijden tegen leugen en laster, maar dan wel ieder binnen eigen partij tegen de laster ten opzichte van de ander; zo zouden zij beiden aan de verdenking van partijdigheid kunnen ontkomen.

Vermeldenswaard is nog dat Prins in deze discussie aanleiding vond om tegenover *De Strijder* uitdrukkelijk te verklaren, dat het *niet* zijn bedoe-

ling geweest was de ouderlingen tot de mening te brengen, dat het hun roeping zou zijn mee te werken aan de censurering van de CDU-ers. Hij wilde rekening houden met de mogelijkheid, dat deze gedachte "door de niet volmaakte formulering van de stellingen", post gevat had.⁹² De discussie maakt duidelijk dat al voor het synodebesluit van 1936 de mogelijkheid dat het tot censurering van CDU-ers en NSB-ers zou komen in de Gereformeerde Kerken in bespreking was, en dat daartegen bij voorbaat van CDU-zijde krachtig geprotesteerd werd, onder andere met het verwijt, dat dit een openlijk partij kiezen voor de ARP zou betekenen.

7.2.2. De veroordeling van de CDU door de synode van 1936.

Het was aan de generale synode die vanaf augustus 1936 in Amsterdam samenkwam om te beslissen, of het tot een uitspraak tegen de CDU en de NSB zou komen. Bij de synode waren verzoeken van verschillende kerkelijke vergaderingen binnengekomen, waarin op zo'n uitspraak aangedrongen werd. In deze verzoeken lag het zwaartepunt bij de NSB; in drie van de zeven gevallen werd uitsluitend de NSB genoemd, in drie werden beide partijen genoemd dan wel aangeduid, en slechts in een geval was uitsluitend sprake van de CDU.⁹³ Hierin weerspiegelde zich onder meer de wijziging in de krachtsverhouding tussen CDU en NSB die zich sinds 1933 voorgedaan had: terwijl de CDU bij de Statenverkiezingen van 1935 op ruim 1,8% was blijven steken, had de NSB daarbij bijna 8% van de stemmen behaald. Opmerkelijk was dat de particuliere synode van Zuid-Holland (zuidelijk gedeelte) nu te kennen gaf, dat zij de CDU wel beschouwde als een organisatie die zich op het standpunt van de klassenstrijd stelde. Dat het enige verzoek waarin uitsluitend de CDU genoemd werd afkomstig was van de classis-Warffum moet niet toevallig geacht worden, maar worden geplaatst tegen de achtergrond van de grote electorale aanhang van de CDU op het Hoogeland van Groningen. In dit verzoek werd gesproken van de "onschriftuurlijke beginselen" van de CDU, die zowel in de beginselverklaring als in de programma's van de partij tot uitdrukking zouden komen.⁹⁴

Door een aantal gereformeerde CDU-leden uit Amsterdam en omgeving werd bij de synode geprotesteerd tegen de in de verzoeken aan het adres van de CDU geuite beschuldigingen, alsook tegen de aantijgingen van ds. Prins, dat zij overtreders van het vijfde en het negende gebod zouden zijn; zij achtten deze alle onbewezen. Als hun doel noemden zij het "strijden tegen de geest der eeuw met zijn oorlogstoerusting en oorlogsgeweld, met zijn sociale ontreddering en misstanden". Van de synode verwachten zij een beslissing die zou leiden "tot meerdere waardering voor hun streven en werken, als zijnde naar Gods Wil en Wet."⁹⁵

Om de besluitvorming voor te bereiden benoemde ook deze synode een commissie, waaraan als adviseurs de hoogleraren dr. H.H. Kuypers en dr. K. Schilder toegevoegd werden. Deze commissie slaagde er niet in het eens te worden, doordat de door de beide adviseurs opgestelde memories aanmerkelijk van elkaar verschilden. Een meerderheid van de commissie steunde Schilders voorstellen, een minderheid die van Kuypers. Omdat het van belang geacht werd dat de synode een unanieme uitspraak deed, werd een nieuwe commissie benoemd, die de memorie van Schilder, "als zijnde tot in finesses uitgewerkt", tot uitgangspunt zou nemen.⁹⁶

Terwijl de nota-Kuypers ook door ons niet teruggevonden is,⁹⁷ zijn de "richtlijnen" van Schilder wel bekend. Daaruit blijkt dat Schilder een voorstander was van de veroordeling in het openbaar door de synode van het lidmaatschap van NSB en CDU en van het nationaal-socialisme. Hij voerde daarvoor motieven aan, die voor een deel betrekking hadden op beide organisaties, en voor een deel specifiek op NSB of CDU. Schilder meende dat gereformeerden in beide partijen geen gelegenheid hadden om met woord en daad op te komen voor het koningschap van Christus; aansluiting erbij zou in strijd zijn met Schrift en belijdenis, die dit opkomen eisten. Sterker nog, doordat het de CDU aan een christelijke grondslag ontbrak, zou zij het opkomen voor Christus' koningschap en voor de rechten Gods "metterdaad" verhinderen. Ook verweet Schilder de CDU, dat zij het privaatbezit wilde aantasten. Daardoor zou zij in strijd komen met "wat art. 36 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis tot recht en roeping van overheid en burgers rekent."⁹⁸ Deze aantasting zou "rechtstreeks gevaarlijk" zijn voor de Kerk en "voor wie den Heere Christus wil dienen met zijn goederen."

Opmerkelijk is dat Schilder pas daarna, en bovendien zeer kort, het antimilitarisme van de CDU noemde: de verwerping van de oorlog als middel tot beslechting van internationale geschillen zou in strijd zijn met Schrift en belijdenis. Ten slotte kwam Schilder nog met een overweging, die weer zowel voor CDU als voor NSB gold: beide zouden geen politieke partijen of verenigingen zijn, maar organisaties, die op het nationale, ja, op het wereldleven wilden inwerken en die zeer verstrekkende gevolgen wilden hebben.⁹⁹ Mogelijk moet deze toevoeging gezien worden als een poging van Schilder bij voorbaat het verwijt te ontzenuwen, dat de synode zich met een uitspraak tegen NSB en CDU op politiek terrein begaf.

Zoals gezegd kennen we Kuypers stellingname hiertegen niet, maar uit een brief van ds. C. Veenhof, bij wie Schilder tijdens de synode logeerde, aan A. Janse (van Biggekerke) blijkt dat Kuypers eropuit was de zaak te verdagen door voor te stellen, dat een adviescommissie zich over de beide partijen zou buigen.¹⁰⁰ De synode was hier echter niet in meegegaan en had Schilders "Richtlijnen" als leidraad voor het werk van de nieuwe commissie aangewezen. In het concept-rapport van deze nieuwe commissie werden NSB en CDU weliswaar veroordeeld, maar naar de mening van

Schilder op te slappe wijze; hij dreigde daarop een dergelijke rapport in de pers te zullen bestrijden. Dat leidde tot een nieuw rapport, dat in de geest van de "Richtlijnen" was bijgesteld.¹⁰¹

Met dit rapport en de daarop gebaseerde besluiten ging de synode ten slotte op haar laatste vergaderdag met 44 tegen 1 stem akkoord. Kern van het synodebesluit was de uitspraak, dat er geen plaats was voor leden van de Gereformeerde Kerken in organisaties, die uitgingen van "onschriftuurlijke dwalingen", zoals het "Leidersbeginsel", "de nationalistische totalitaire machtsstaat" en "de antimilitaristische verwerping van den oorlog in elken vorm."¹⁰² Dit betekende dat de synode de CDU primair vanwege haar antimilitarisme veroordeelde. Schilder had dus zijn ideeën niet ten volle door weten te zetten, want zijn voornaamste bezwaar tegen de CDU was geweest, dat zij geen vaste christelijke grondslag had, en hij had meer gewicht toegekend aan haar socialisatiestreven dan aan haar antimilitarisme.

Ook in het rapport dat aan dit synodebesluit ten grondslag lag, lag het zwaartepunt, wat de CDU betrof, bij haar antimilitarisme. Wel werden nog enkele andere bezwaren tegen de CDU ingebracht, maar daar werden geen duidelijke conclusies aan verbonden. Zo werd gezegd dat de CDU zich bewoog in de richting van socialisme en communisme. Vermeld werd dat haar van de kant van de SDAP gevraagd was, "en dit niet geheel ten onrechte", waarom de CDU zich niet bij haar aansloot. Over de beginselverklaring merkte het rapport slechts op, dat de vaagheid ervan de CDU maakte tot een verzamelplaats van (geestelijk gesproken) "vogels ... van allerlei pluimage", in wier midden overtuigde gereformeerden niet thuis hoorden - we hebben reeds gezien, hoe Janze op deze beschuldiging zou reageren. Deze elementen waren door toedoen van Schilder aan het concept-rapport toegevoegd.¹⁰³ Dat gold niet voor wat het rapport zei over het standpunt van de CDU ten aanzien van de klassenstrijd. Het moest constateren dat de CDU zich daar als zodanig niet voor uitgesproken had, en herinnerde aan de uitspraak van de synode van Middelburg, dat niet vaststond dat de CDU zich op de grondslag van de klassenstrijd stelde. Maar wel zouden, volgens het rapport, leden van de CDU het klassenstrijdbeginsel toegedaan zijn en daarvoor in het officiële orgaan van de Unie uitkomen.

Maar het hoofdbezwaar van de commissie die het rapport opgesteld had lag, zoals gezegd, bij het ontwapeningsstandpunt van de CDU. Na de hierop betrekking hebbende paragraaf uit het CDU-program weergegeven te hebben, oordeelde de commissie: "Dit alles betekent dus niet minder, dan het antimilitarisme in den meest consequenten vorm." Zij verwees vervolgens naar de synode van Middelburg, die het niet nodig gevonden had een uitspraak over het oorlogsvraagstuk te doen, omdat de belijdenis zich daarover voldoende duidelijk zou uitspreken, en die de voorlichting over concrete vraagstukken in verband hiermee had willen overlaten aan daartoe bekwame christenen in de pers, de jeugdorganisaties en dergelijke.

De commissie had hier niets aan toe te voegen, want de afwijking van Schrift en belijdenis van een dergelijk antimilitarisme zou al vaak aangetoond zijn; dit antimilitarisme moest dus ook voor het heden beslist afgewezen worden.¹⁰⁴

In een verklaring distantieerden de vijf hoogleraren van de theologische faculteit van de Vrije Universiteit, die de synode als pre-adviseurs bijwoonden, zich van dit besluit. Zoals gezegd had een van hen, prof. H.H. Kuypers, als adviseur van de eerste commissie getracht een uitspraak over de NSB en de CDU te voorkomen. Nu die er toch gekomen was, wensten de hoogleraren hun bezwaren daartegen kenbaar te maken. Zij stelden voorop dat zij op politieke gronden NSB en CDU onvoorwaardelijk veroordeelden. Maar omdat het hier om politieke partijen ging, had de synode zich van een uitspraak dienen te onthouden. Door er bij de kerken op aan te dringen iemand alleen vanwege zijn lidmaatschap te censureren had de synode gebroken met de kerkrechtelijke regel, dat ieder geval op zichzelf bezien moest worden. Zou men dit bij individuele CDU-ers doen, dan zou kunnen blijken, dat zij, door antimilitarisme gedreven, de gehoorzaamheid aan de overheid weigerden of daartoe opruiden. Dan zou het zeker de roeping van de kerken zijn deze leden tot voorwerp van vermaning en tucht te maken, maar dan gebeurde dat niet uitsluitend op grond van het lidmaatschap.

Was dit de algemene stellingname van de vijf, zij konden zich ook voorstellen, dat zou blijken dat organisaties "metterdaad heerschappij willen voeren over de kerk van Christus of haar leden noodzaken den naam van den Heere Jezus te verloochenen of iets te doen wat in strijd is met Schrift en Belijdenis." In dat geval zou het wel de taak van de kerken zijn duidelijk stelling te nemen tegen deze organisaties en op de kerkleden, die zich daardoor lieten meeslepen, de kerkelijke tucht toe te passen.¹⁰⁵ In de bezwaren van de hoogleraren vloeiden kerkrechtelijke en inhoudelijke overwegingen ineen. Zij achtten blijkbaar niet aangetoond, dat het bij de NSB en de CDU om organisaties ging, die een bedreiging voor de kerk inhielden of hun leden verplichtten tot daden of opvattingen die in strijd waren met de leer van de kerk. Zolang dat niet aangetoond was, diende vastgehouden te worden aan de kerkrechtelijke regel, dat ieder geval op zichzelf bezien moest worden. Extra terughoudendheid was huns inziens dan nog eens geboden, omdat het hier om politieke partijen ging, waardoor het gevaar dreigde dat de synode zich op politiek terrein zou begeven.

De vijf hoogleraren waren eerst van plan geweest hun verklaring in de openbare zitting van de synode voor te lezen, maar waren na geuite bezwaren bereid gebleken daarvan af te zien en genoegen te nemen met het opnemen ervan in de acta.¹⁰⁶ Ook van dat recht zouden zij echter geen gebruik maken, naar zij op de volgende synode verklaarden "ter wille van het heil der kerken."¹⁰⁷ Het moet niet uitgesloten geacht worden dat het verzet van de VU-hoogleraren tegen een uitspraak over

de beginselen van de NSB en de CDU mede ingegeven werd door de op deze synode aan de dag tredende controverses rond de "leergeschieden", waarin Schilder en de VU-hoogleraren Hepp en Kuyper de tegenover elkaar staande hoofdrolspelers waren. Deze controverses zouden uitlopen op de schorsing en afzetting van Schilder en zijn medestanders in 1944 en daarmee op een nieuwe scheuring in de Gereformeerde Kerken.

7.2.3. De reactie van de CDU op het synodebesluit.

Bij de weergave van de reactie van de CDU op het synodebesluit dient bedacht te worden, dat onmiddellijk na de sluiting van de synode begin oktober wel de tekst van het besluit zelf beschikbaar was, maar nog niet die van het rapport, waarop het besluit gebaseerd was. Dat werd pas openbaar in de gedrukte uitgave van de acta van de synode, die in de eerste maanden van 1937 verscheen. Daardoor was de reactie van de CDU er ook een in twee fasen, namelijk eerst op het synodebesluit zelf, en maanden later pas op het rapport. Bovendien waren de afwijkende gevoelens van de vijf VU-hoogleraren niet publiek bekend geworden. De acta bevatten hierover slechts de cryptische mededeling, "dat door enkele prae-adviseerende leden nog een gemeenschappelijke verklaring is ingediend."¹⁰⁸

Op het synodebesluit zelf werd zowel door Buskes als door Van Houten gereageerd. Buskes constateerde dat de synode niet alleen het christen-antimilitarisme als onschriftuurlijke dwaling veroordeeld had, maar ook uitgesproken had dat een christen-antimilitarist, die dat ondanks vermaningen bleef en die bleef getuigen, buiten de Kerk van Christus terecht kwam. Buskes concentreerde zich nu op de door de synode in haar besluit gegeven regels voor de oefening van vermaan en tucht; hij meende dat de synode in de praktijk voor haar consequentie zou terugschrikken. Die consequentie zou dan zijn, dat over een meelevend lid van een gereformeerde kerk - Buskes noemde als voorbeeld Van Houten - het formulier van afsnijding uitgesproken zou worden, volgens hetwelk deze na excommunicatie als heiden en tollenaar beschouwd zou moeten worden. Aan "alle leden, alle predikanten, alle professoren in de theologie, behoorende tot de Gereformeerde Kerken" vroeg hij, of zij deze consequentie voor hun persoonlijke verantwoording wensten te nemen. De gereformeerde leden van de CDU hadden zijns inziens tot taak, de Gereformeerde Kerken bewust te maken van de consequenties van het besluit, opdat deze tot een herroeping daarvan zouden komen. Buskes zei er zeker van te zijn dat het besluit over het algemeen niet uitgevoerd zou worden. Hij achtte het onmogelijk dat hiermee het laatste woord gesproken zou zijn. "Daarvoor is er in de Gereformeerde Kerken te veel levend geloof en inzicht in het Evangelie."¹⁰⁹

Tegenover Buskes' primair kerkelijk-pastorale reactie was die van Van Houten veel politieker, doordat hij achter het besluit de ARP zag opdoemen. "Er is sterke aandrang tot kerkelijk optreden tegen de C.D.U. uitgegaan van fanatieke A.R., die het beslist nodig achten ten spoedigste de Gereformeerde Kerken te mobiliseren als hulpkracht in de steeds moeilijker wordende strijd tegen de snel groeiende C.D.U." Van Houten constateerde het verschil in opstelling tegenover de CDU tussen deze synode en die van 1933, terwijl er aan de kant van de CDU niets veranderd was. Voordat hij het rapport gelezen had, wilde hij echter nog niet aannemen, dat de synode "geretireerd" was (ten opzichte van 1933) om de ARP een vriendendienst te bewijzen. "Dat zou verschrikkelijk zijn." Impliciet leek Van Houten de synode-uitspraak tegen de NSB wél gerechtvaardigd te achten. "Het nationaal-socialisme is een gevaar voor de kerk, bedreigt haar zelfstandigheid, haar bestaan zelfs. Met de C.D.U. staat het geheel anders en men had ons daarom het grievende en onlogische in één adem noemen van CDU en NSB kunnen besparen." Van Houten verklaarde zich bereid op enkele plaatsen uitsluitend met gereformeerde CDU-ers te zamen te komen voor overleg. Ook Buskes had de mogelijkheid van onderling beraad van gereformeerde CDU-leden genoemd.¹¹⁰

Na het in druk verschijnen van het commissierapport onderwierp Van Houten dit aan een nauwgezet onderzoek. Om te beginnen constateerde hij dat het gedeelte in het rapport over de CDU slechts ruim één pagina besloeg; inderdaad stak het mager af bij de vier pagina's die aan de beginselen van de NSB gewijd waren. Vervolgens behandelde hij de bijkomstige bezwaren (dat wil zeggen: naast die tegen haar antimilitarisme), die in het rapport tegen de CDU ingebracht waren. Op het bezwaar dat de CDU zich in de richting van socialisme en communisme bewoog en dat haar vertegenwoordigers in de praktijk vaak samenwerkten met socialisten en communisten antwoordde hij, dat de CDU-ers altijd een eigen motivering voor hun stemgedrag gaven en dat er nooit sprake geweest was van gelijk stemmen met SDAP en CPH waar het gezin of huwelijk, kerk of school, zondagswet of zedelijkheid betrof. De beschuldiging was bovendien gemakkelijk om te keren, want werkte de ARP niet nauw samen met de liberale partijen VDB en LSP? Ten aanzien van de uitlating in het synoderapport over het klassenstrijdstandpunt van de CDU stelde hij de categorische vraag: "Van wie en in welk nummer van ons blad is gebleken, dat de schrijver 'het beginsel van de klassenstrijd was toegedaan'? Nu s.v.p. geen uitvluchten!"¹¹¹

Uiteraard ging Van Houten ook in op de beoordeling in het commissierapport van het ontwapeningsstandpunt van de CDU. Hij kon zich voorstellen dat men dit standpunt als een "onschriftuurlijke dwaling" zag en dat een synode tegen zo'n dwaling wilde waarschuwen. Maar dat zou dan onderrichtend moeten gebeuren, met argumenten. Het rapport had nagelaten de bronnen te noemen, waar het bewijs van het onschriftuurlijke van het CDU-standpunt te vinden zou zijn, doch had volstaan met te zeggen:

het is al zo vaak bewezen. Maar vervolgens meende het rapport wel, dat deze vage verwijzing naar ongenoemde bewijsvoeringen "een besliste afwijzing" van het CDU-standpunt betekende.¹¹² Eerder al had Van Houten vastgesteld dat met de "bekwame Christenen in de pers, de jeugdorganisaties en dergelijke", die volgens het synoderapport voor de concrete voorlichting over dit vraagstuk moesten zorgen, blijkbaar de antirevolutionaire pers en het *Gereformeerd Jongelingsblad* bedoeld werden.¹¹³ Gechargeerd, maar in de kern niet onjuist vatte hij de redenering van het rapport op dit punt als volgt samen: "Wij worden onverhoord veroordeeld, in het vonnis komt geen andere grond ter veroordeling voor, dan dat 'men' al zo vaak gezegd heeft, dat wij schuldig zijn, terwijl er ter geruststelling van verontruste gewetens aan wordt toegevoegd, dat 'daartoe bekwame Christenen' plus de jeugdorganisaties best in staat zijn het vonnis goed te praten."¹¹⁴

Van Houtens eindoordeel over het rapport was vernietigend: "... het peil van een derderangs A.R.-blaadje."¹¹⁵ Hij citeerde ook zijn partijgenoot H.L. van Bruggen, die in het *Gereformeerd Vredesorgaan* geschreven had: "Het synodale rapport is één stuk onkunde en verdachtmaking, een zinloos, onzinnig en oppervlakkig product, waartegen we beslist in verzet zullen gaan."¹¹⁶ Ook in deze artikelenreeks ontbrak bij Van Houten het principiële-godsdienstige element niet. "Er mag dan in een bepaalde Kerk geen plaats zijn voor ons, wij zijn door genade ingelijfd in de *Kerk van Jezus Christus* en Hij zal ons niet verstoten, omdat wij voor wat arm en ellendig is, opkomen. Mensen mogen ons pijn doen en onrechtvaardig behandelen, *Hij* zal richten tussen hen en ons."¹¹⁷

7.2.4. Het synodebesluit nader bezien.

In de literatuur waarin gewag gemaakt wordt van de uitspraak van de gereformeerde synode over het lidmaatschap van NSB en CDU is vooral de nadruk gelegd op de principiële veroordeling van het nationaal-socialisme die deze bevatte. L. de Jong stelt vast dat de Gereformeerde Kerken met deze uitspraak het enige kerkgenootschap waren, dat het tot een kerkelijk-officiële veroordeling van nationaal-socialisme en NSB bracht,¹¹⁸ en Van Roon acht het "zeer belangrijk" dat de synode openlijk het nationaal-socialisme in zijn Nederlandse vorm had afgewezen.¹¹⁹ Voor zover de verschillende schrijvers zich met de uitspraak tegen de CDU hebben beziggehouden, valt hun oordeel heel wat negatiever uit. Van Roon noemt als bezwaar dat de CDU-ers "met gelijke munt betaald werden" als de NSB-ers,¹²⁰ en in het verlengde hiervan meent Brinkman, dat "het op één hoop gooien van fascist en notoire anti-fascist" door de laatsten als een enorme krenking moet zijn ervaren.¹²¹ Het verst gaat echter Grandia, die spreekt van "een zwarte bladzijde" in de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken. Dit oordeel baseert hij onder meer op het feit, dat

de procedure tegen de CDU in 1933 op gang kwam op een moment, dat Hitler net aan de macht was gekomen.¹²² Grandia veronderstelt bovendien, dat de synode-uitspraak moest dienen om de bedreiging die de CDU voor de ARP inhield, te (helpen) neutraliseren.¹²³

Als we nu tot een eigen beoordeling komen, kan om te beginnen vastgesteld worden dat de onderbouwing van het synodebesluit inzake de CDU, in tegenstelling tot het besluit met betrekking tot de NSB, buitengewoon zwak was. De in het commissierapport ingebrachte "bijkomstige" bezwaren waren oppervlakkig en konden door Van Houten voor een deel gemakkelijk weerlegd worden. Bij het hoofdbezwaar tegen de CDU, haar verworping van de oorlog in iedere vorm, werd zelfs geen poging tot bewijsvoering gedaan, doordat volstaan werd met een verwijzing naar Schrift en belijdenis in het algemeen. Op z'n minst had toch van de commissie en de synode verwacht mogen worden dat zij aangaven, welke gedeelten van de belijdenisgeschriften het antimilitarisme veroordeelden, en hoe het getuigenis van de bijbel over dit vraagstuk verstaan moest worden.

Zo gezien had prof. H.H. Kuyper, voor zover het de CDU betrof, gelijk, toen hij op een nader onderzoek aandrong en eveneens toen hij, samen met zijn VU-collega's, in de "Verklaring" vaststelde dat niet aangetoond was, dat het CDU-lidmaatschap noodzakelijkerwijs onschrijf-tuurlijke leringen of zondige daden impliceerde. Evenzeer hadden deze hoogleraren echter ongelijk, toen zij hetzelfde standpunt ten aanzien van de NSB verdedigden, want van die partij had de commissie wel aangetoond, dat haar beginselen een rechtstreekse bedreiging voor de kerk inhielden. Net als de synode maakten de hoogleraren de fout, geen onderscheid te maken tussen CDU en NSB. Terecht hebben de zojuist aangehaalde auteurs zich uitgesproken tegen het op dezelfde wijze veroordelen van CDU en NSB, omdat het essentieel verschillende karakter van beide partijen erdoor verwaarloosd wordt. Daarnaast kan als argument tegen het synodebesluit inzake de CDU gewezen worden op de zeer zwakke argumentatie ervoor in het synoderapport.

Als de argumenten voor het synodebesluit inzake de CDU zo zwak waren, hoe valt dan te verklaren dat de synode zich toch met overweldigende meerderheid tegen *beide* partijen uitsprak? Men is geneigd aan politieke overwegingen te denken, maar die vallen vanuit de stukken niet aan te tonen. Nu gaat het hier waarschijnlijk ook niet om geëxpliciteerde voornemens, maar meer om onbewuste veronderstellingen. Deze vloeiden voort uit een bepaald politiek-religieus waardenpatroon, dat als vanzelfsprekend een afwijzing van het antimilitarisme en een oriëntatie op de ARP inhield. In zijn reactie op de hierna nog te bespreken verdediging van het synodebesluit door K. Schilder, meende Buskes dat de ARP te allen tijde op de Gereformeerde Kerken kon rekenen; bij de verkiezingen stonden de Gereformeerde Kerken eenvoudig achter de ARP. Dat was nooit en nergens officieel vastgelegd, en daar bestonden geen afspraken

over; het sprak alles vanzelf en was telkens weer de stilzwijgende veronderstelling van allerlei actie.¹²⁴

Het op de voorgrond stellen van dit soort politieke overwegingen ter verklaring van het synodebesluit tegen de CDU betekent dan niet, dat de synodeleden niet overtuigd waren van het onschriftuurlijke van het ontwapeningsstandpunt - dat waren zij wel. Maar wel wil dat zeggen, dat hun politiek-religieuze waardenpatroon het hun mogelijk maakte daarvan overtuigd te zijn, ook zonder dat in het commissierapport die onschriftuurlijkheid aangetoond of zelfs maar aannemelijk gemaakt was. Daarnaast moet er nogmaals op gewezen worden, dat ook in de kerkelijke pers al voor de synode op een uitspraak tegen de CDU aangedrongen was. Ook hierdoor zullen de synodeleden gemakkelijker tot zo'n besluit gekomen zijn, ook zonder dat het onschriftuurlijke van het CDU-standpunt aangetoond was.

7.2.5. Schilder en Buskes in discussie over het synodebesluit: de CDU een Barthiaanse partij?

In verband met het synodebesluit van 1936 dient nog aandacht besteed te worden aan de uitvoerige toelichting, die prof. K. Schilder in zijn brochure *"Geen Duimbreed!"* daarop gaf. Schilder ontleende de titel van deze brochure aan Abraham Kuyper, die in zijn rede bij de opening van de Vrije Universiteit gezegd had: "Geen duimbreed is er op heel 't erf van ons menselijk leven, waarvan de Christus, die áller soeverein is, niet roept: 'Mijn!'" Met de keuze van deze titel verdedigde Schilder zich al bij voorbaat tegen de door hem verwachte kritiek van NSB- en CDU-zijde, dat de synode zich met haar uitspraak ten onrechte op politiek terrein begeven had; niets was zijns inziens minder waar.¹²⁵ Net als in het rapport van de synodale commissie lag ook in Schilders brochure het accent weer bij de NSB. Tegenover de 47 bladzijden die specifiek aan deze beweging gewijd waren stonden 25 bladzijden, die uitsluitend betrekking hadden op de CDU. Maar die 25 bladzijden betekenden wel een veel diepgaander, maar vooral ook anders gerichte bestrijding van de CDU dan het synoderapport geboden had.

Uit de weergave van de totstandkoming van het synodebesluit is duidelijk geworden, dat Schilder een drijvende kracht achter de uitspraak van de synode geweest was, maar ook, dat de synode toch maar zeer ten dele zijn motieven voor de veroordeling van de CDU, zoals hij die in zijn "Richtlijnen" had neergelegd, overgenomen had. Wat hij in *"Geen Duimbreed!"* deed, was een verdere uitwerking aan deze "Richtlijnen" geven. Het gedeelte van de brochure waarin hij zijn betoog samenvatte, kwam dan ook letterlijk overeen met de voor de synodecommissie opgestelde "Richtlijnen".¹²⁶ Dit betekende dat Schilders hoofdbezwaar tegen de CDU niet haar antimilitarisme of haar pleidooi voor gedeeltelijke socialisatie

was - beide bracht hij onder bij haar "afgeleide principes" -, ¹²⁷ maar dat het hier ging om "een organisatie zonder christelijke grondslag".

Om dit aannemelijk te maken onderwierp Schilder de beginselverklaring van de CDU aan een diepgaand onderzoek. In het algemeen was hij van mening dat daarin slechts het belijden door de leden "van enkele zeer algemene waarheden" tot uitdrukking was gebracht. ¹²⁸ Deze formuleringen zouden zijns inziens zonder enig bezwaar behalve door gereformeerden "ook door vrijzinnigen, niet minder door 'Barthianen' en voorts door mensen van allerlei slag" aanvaard kunnen worden. Een stap verder ging Schilder toen hij erop wees, dat de beginselverklaring van de CDU de mogelijkheid in zich borg, dat de partij zich liet beheersen door vrijzinnige of Barthiaanse grondgedachten. Dit trachtte hij aannemelijk te maken door te laten zien, welke inhoud de in de beginselverklaring gebruikte uitdrukkingen kregen, wanneer deze "Barthiaans" uitgelegd werden. Wanneer in de beginselverklaring gesproken werd van God als schepper van hemel en aarde, bedoelden Barthiaanse theologen daarmee niets te zeggen over het ontstaan van de wereld "in een punt des tijds", maar doelden zij op de kwalificatie van de wereld als volstrekt afhankelijk van God. Iets dergelijks gold zijns inziens voor de uitdrukking: de van God afgevalen wereld. Volgens deze theologen zou zondeval niets anders betekenen, "dan dat de wereld in haar gegeven bestaanswijze God nimmer kon behagen." ¹²⁹

Op deze wijze nam Schilder nog verschillende in de beginselverklaring gebruikte uitdrukkingen op de korrel. Daarmee had hij ten hoogste aangetoond, dat deze uitdrukkingen "Barthiaans" uitgelegd konden worden. De volgende schakel in zijn betoog was nu de constatering, dat de woordkeuze van de beginselverklaring "Barthiaans" geïnspireerd was. Volgens de Barthiaanse theologen werden alle bestaande ordeningen door God onder het oordeel gebracht; men kon ten hoogste streven naar een hervorming van het wereldleven *in de richting van* de vervulling van Gods eisen. En zie, die term dook ook op in de beginselverklaring, waar gesproken werd van een radicale hervorming van het wereldleven *in de richting van* de verwezenlijking van Gods eisen. Datzelfde gold volgens Schilder voor de uitdrukking in de beginselverklaring, dat de bijbel *de weg wijst* in het persoonlijke, maar ook in het wereldleven. Op dit punt kwam Schilder tot de conclusie, dat van de bijbel "als in den tijd hanterbaren 'regel' en 'richtsnoer' ... derhalve geen sprake" was; in de CDU zou feitelijk de bijbel opgehouden hebben te gelden als boek, waarin Gods wil "perfect(e)" was vervat. ¹³⁰

Betekende dit nu dat een gereformeerde geen lid mocht worden van een organisatie met zo'n twijfelachtige grondslag? Schilder kon zich verenigingen voorstellen, waar gereformeerden zeer wel met mensen van andere overtuiging konden samenwerken; of dat juist was, hing af van doel en programma van die verenigingen. Bij de CDU had men evenwel te maken met een organisatie waarvan de leden zich verbonden te getuigen

van Gods eisen met betrekking tot ingrijpende vraagstukken, en te streven naar radicale hervorming van het wereldleven. "Een zóó diepgaand getuigenis nu, en een zóó universeel en radicaal en beslissend streven, zijn een belijgend christen onmogelijk in samengang met hen, die tot in de grondslagen van de belijdenis, tot in ... de vóóronderstellingen van dogmatiek en ethiek toe, vierkant tegenover hen staan en, zij het ook onder christelijke naam, een *onchristelijke leer* drijven, en derhalve ook een onchristelijk leven zullen gaan bepleiten." Daarmee was volgens Schilder ook de noodzaak van tuchttoefening tegen CDU-leden aangetoond. Een kerk, die deze bij zulke "*dreigende algeheele deformatie*" zou nalaten, zou zich aan ernstig verzuim schuldig maken.¹³¹

In feite was Schilders redenering hiermee rond: de beginselverklaring van de CDU kon Barthiaans uitgelegd worden, haar woordkeuze verried haar Barthiaanse oorsprong, het Barthianisme hield een dodelijke bedreiging voor het gereformeerde geloof in en derhalve moest het gereformeerden verboden worden lid van zo'n organisatie te zijn. In het vervolg van zijn betoog probeerde Schilder deze redenering nog te versterken, door erop te wijzen dat Buskes de opsteller van de beginselverklaring was en dat zijn sympathie voor de denkbeelden der Zwitserse theologie bekend was. Op die Zwitserse of dialectische theologie, waarvan Karl Barth de voornaamste representant was, ging Schilder nu nog verder in. Opvallend was daarbij, dat hij zich niet op Barth concentreerde, maar op Emil Brunner, met name op diens geschrift *Das Gebot und die Ordnungen* (1932). De verklaring hiervoor ligt misschien in het feit, dat Brunner zich hierin expliciet tegen de Nederlandse ARP uitgesproken had.¹³² Schilder greep deze uitlatingen aan, om daarmee aan te tonen dat de dialectische theologie een bedreiging inhield voor de christelijke politiek in de zin van politieke partijen met een christelijke grondslag.

Schilders hoofdbezwaar tegen Brunner was diens dualistisch uiteenrukken van schepping en verlossing, van wereld en God. Als het ware nog een laag dieper gravend kwam Schilder uit bij S. Kierkegaard als de inspirator van dit dualisme. Eerder al had hij bij Buskes symptomen vastgesteld van het dualisme tussen "wereld" en "Koninkrijk Gods".¹³³ Tegenover hen plaatste Schilder nu zijn visie op de "scheppingsordeningen". "Niet tegen de scheppingsordeningen hebben wij te protesteren, doch alleen tegen de zonde; en haar zelf moeten wij *liefhebben*, en *gehoorzamen*; ook in het staatkundig leven. Want niet in het *protest* ertegen, doch in de *aanvaarding* ervan komt mede in en door onze dienst het Koninkrijk Gods, dat er reeds *is*, tot zijn *volle* heerlijkheid, en werkt zich de genade uit, alsmede de *verlossing*, uit kracht der verzoening."¹³⁴ Deze gedachten van Schilder vormen de theologische onderbouwing van de in het vorige hoofdstuk weergegeven visie van A. Zijlstra in *De Standaard*.¹³⁵

Met Brunner en Kierkegaard was Schilder toch wat ver van de CDU afgedwaald, maar hij wist de verbinding te herstellen met de vaststelling,

dat in *De Strijder* herhaaldelijk beschouwingen voorkwamen, "die rechtstreeks aan Brunners gedachten verwant blijken te zijn." Schilder citeerde nu uit hetgeen Buskes in 1931 in *De Strijder* geschreven had (in een van zijn artikelen over de Bergrede): "Wereld is wereld en Koninkrijk Gods is Koninkrijk Gods. Zij staan tegenover elkaar. Nooit worden zij door onzen arbeid een. Het Koninkrijk Gods betekent de opheffing van deze wereld." Hij verzuimde echter te vermelden, wat Buskes even verder daaraan toevoegde: "... omdat wij het Koninkrijk Gods verwachten, kunnen wij onmogelijk de wereld wereld laten."¹³⁶ Niettemin was Schilders conclusie, dat Buskes en hij verschillende opvattingen hadden over de verhouding tussen wereld en koninkrijk Gods, en dat Buskes' opvattingen daarover verwant waren aan die van de dialectische theologen, wel juist. Schilder kwam nu tot een zeer scherpe veroordeling van die opvattingen: "Het is alles een opwarmers van manicheesche en doopersche dualistische dwalingen, die in de gereformeerde belijdenis allang veroordeeld zijn". Hij verwees hierbij naar de artikelen 12 en 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.¹³⁷

Hiermee is het hoofdbezwaar van Schilder tegen de CDU voldoende behandeld. Over zijn verdere bezwaren, gericht tegen wat hij beschouwde als "afgeleide principes" van de CDU, kunnen we kort zijn. Als zodanig behandelde Schilder de eis van gedeeltelijke socialisatie van de CDU. Opnieuw herinnerde hij aan artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis waarin de Wederdopers, "invoerende de gemeenschap der goederen", veroordeeld werden. Hij moest toegeven dat de legale weg, die de CDU bij haar socialisatiestreven wilde bewandelen, haar onderscheidde van de Anabaptisten, maar meende toch, dat dit streven "bij een *niet-christelijke* of *anti-christelijke* bestuursinrichting der gemeenschap" schade moest berokkenen aan de kerk en aan de christenen;¹³⁸ het zou hun onmogelijk zijn met hun goederen Christus en de kerk te dienen.

Nog korter was Schilder over het ontwapeningsstandpunt van de CDU; hij kwam tot de conclusie dat dit in strijd was met de bijbel, "die zonder eenigen twijfel in veel gevallen den oorlog als middel ter beslechting van geschillen tusschen de volkeren onvermijdelijk en alsdan geoorloofd acht." Bovendien meende Schilder dat ook hier strijdigheid met artikel 36 van de geloofsbelijdenis was; het daarin aan de overheid toegekende goddelijke zwaardrecht zou zijns inziens het oorlogsrecht insluiten.¹³⁹

"*Geen Duimbreed!*" was niet het eerste geschrift waarin Schilder gewezen had op het "Barthiaanse" karakter van de CDU, en juist daarin het grote gevaar van deze partij gezien had. Reeds is gewezen op de artikelenserie "Ook de Christelijke politiek in gevaar", die in 1933 en 1934 in *De Reformatie* was verschenen.¹⁴⁰ Niet alleen in geschriften, maar ook op vergaderingen had Schilder zich met "de beginselen van de CDU" beziggehouden, en het waren de verslagen in de pers van deze vergaderingen geweest, die tot de eerste reacties van CDU-zijde op Schilders

beschuldiging van "Barthianisme" geleid hadden. Het verslag in *De Standaard* van Schilders inleiding voor een gereformeerde ouderlingenconferentie te Rotterdam leidde tot een weinig serieus commentaar in *De Strijder*: "Wat voor mijn zwarte poes de herdershond van hiernaast, wat voor Herr Hitler de eeuwige Jood, wat voor Mussert een rode schoolmeester is, dat is Karl Barth voor prof. Schilder." De conclusie van het commentaar was dat Schilder, wanneer hij Barthiaanse invloed in de CDU bespeurde, spoken zag.¹⁴¹ Dat was ook de teneur van de reactie op Schilders inleiding over "De CDU en de Nederlandse Geloofsbelijdenis" voor de Haagse afdeling van Patrimonium, waarin Schilder aan Barth grote invloed op de CDU toegeschreven had. J.J. Geitz ontkende deze: "Wat het Barthianisme betreft, 99% der leden weten misschien niet eens, wat dat is. Er zijn in de partij Barthianen, evenals in de A.R. en de Gereformeerde Kerken. Naar verhouding zijn ze misschien het sterkst vertegenwoordigd in de C.H. Niet Barth oefent grote invloed in de C.D.U., wel Dr. Kuyper."¹⁴²

Een diepgaander reactie kwam er in een artikelenreeks van Buskes, waaraan deze, net als Schilder aan zijn brochure, de titel "*Geen Duimbreed!*" gegeven had. Daarmee wilde Buskes niet alleen duidelijk maken, dat ook hij dit woord van Kuyper onderschreef, maar ook, dat Schilders veronderstelling dat de CDU de synode zou verwijten zich ten onrechte op politiek terrein begeven te hebben, onjuist was. "Van de zijde der C.D.U. is nooit gezegd, dat de kerk zich *te veel* met het politieke en sociale leven inliet, wel ... dat zij het *te weinig* deed en, wanneer zij 't deed, *op een verkeerde wijze* deed."¹⁴³ Dit laatste gold nu ook voor de synode-uitspraak met betrekking tot de CDU. Op dit punt kwam Buskes met zijn al eerder weergegeven beschuldiging van de steun die de Gereformeerde Kerken aan de ARP boden. "Dit is onze klacht, neen niet, dat de Gereformeerde Kerken zich met politiek bemoeien, maar dat zij zich in de praktijk op een bepaalde politieke partij, die gerekend moet worden tot de partijen van het behoud en de reactie, hebben vastgelegd."¹⁴⁴

Uiteraard ging Buskes ook in op de wijze waarop Schilder de beginselverklaring van de CDU ontleed had; hij achtte die ontoelaatbaar. "Wanneer wij op de wijze, waarop prof. Schilder onze beginselverklaring uitlegt, neen, inlegt, of nog liever kapot maakt en aan stukken scheurt, zonder te vragen wat wij zelf met deze beginselverklaring bedoelen en wat ons eigenlijk drijft, wanneer wij op die manier het program van de A.R. partij gaan exegetiseren, blijft er van de christelijkheid van dat program nog minder over dan van die van het onze." Buskes sprak in dit verband van "de theologische en exegetische goocheltoeren" van Schilder. In het algemeen typeerde Buskes Schilders wijze van redeneren als "volkomen intellectueelistisch en mechanisch, louter cerebraal, geheel buiten de werkelijkheid van het leven om, totaal abstract."¹⁴⁵

Betekende dit nu ook, dat Buskes even gemakkelijk als zijn partijgenoot Geitz Schilders beschuldiging van Barthianisme van de hand wees?

Hier was zijn opstelling duidelijk genuanceerder. Hij gaf toe dat er onder de leden van de CDU mensen waren, die heel veel aan Karl Barth te danken hadden. Voor hen was er in de CDU plaats, omdat er voor hen in de christelijke kerk als belijdende kerk plaats was. "Wanneer prof. Schilder mensen als prof. Haitjema, Dr. Miskotte, Ds. Tromp, Ds. Van Bruggen, Ds. Van den Hooff, Ds. Diepersloot en ook mijn persoon buiten de christelijke kerk wil zetten, hij ga zijn gang." Maar dat betekende nog volstrekt niet, dat de CDU daarom Barthiaans was.¹⁴⁶

Hiermee was Buskes bij zijn weerlegging van Schilders bezwaren nog tamelijk aan de oppervlakte gebleven, maar zijn betoog kreeg meer diepgang, toen hij inging op Schilders vraag, hoe de CDU een christelijke politiek wilde voorstaan als zij, in navolging van Brunner en Barth, niet wilde weten van Gods scheppingsordeningen. Buskes bestreed dat deze ordeningen zo makkelijk kenbaar waren als Schilder wel meende. Ze konden niet zonder meer uit de voor de mens toegankelijke werkelijkheid afgeleid worden, want deze vertoonde de schepping uitsluitend in haar gebrokenheid en verwording door de zonde. Buskes keerde zich expliciet tegen de passage in Schilders betoog, waarin deze gewezen had op de plicht de scheppingsordeningen te gehoorzamen. Volgens Buskes was dit slechts de helft van de waarheid; God wilde ook het verzet tegen het bestaande. "De voor een zeker conservatisme karakteristieke apologetiek, door welke met behulp van de voorzienigheidsgedachte de gegeven ordeningen als de door God gewilde ordeningen worden gerechtvaardigd en iedere kritiek als ongehoorzaamheid aan deze door God gewilde ordeningen wordt afgewezen, kan alleen opkomen, waar het geloof radicaal bedorven is."¹⁴⁷

In dit verband bestreed Buskes ook, dat zijn opvatting een doperse of manicheïsche dualistische dwaling was. Zij had niets daarmee te maken, maar alles met het geloof in de komst van het koninkrijk Gods. "Wereld is wereld en Koninkrijk Gods is Koninkrijk Gods. Geheel de bijbelsche toekomstverwachting wordt krachteloos gemaakt, wanneer men met de waarheid van dit getuigenis niet volle ernst maakt." Hier lijkt inderdaad bij Buskes de invloed van de dialectische theologie duidelijk aanwijsbaar. Eveneens was dit het geval in een passage, waarin Buskes nogmaals de vereenzelviging van het bestaande met de wil van God van de hand wees, en "gebod" en "ordeningen" tegenover elkaar plaatste. "De gemeenschappelijke fout is, dat de ordeningen vereenzelvigd worden met de geboden van God en dat wil in ons land zeggen, dat een bepaalde christelijke burgerlijke levens- en wereldbeschouwing vereenzelvigd wordt met het geloof in Jezus Christus. Jezus Christus wordt een beschermheer van het bestaande en godsdienst wordt opium voor het volk." Buskes meende dat dit gedemonstreerd kon worden aan de hand van Schilders opvattingen over de eigendom en over de oorlog.¹⁴⁸

Buskes' weerlegging daarvan kan kort weergegeven worden, omdat daar Schilders hoofdbezwaar tegen de CDU niet gelegen had, en hij in zijn

brochure niet diep op deze vraagstukken ingegaan was. Op Schilders beschuldiging, dat de door de CDU voorgestane gedeeltelijke socialisatie een aantasting van het privaatbezit zou inhouden en het de christen onmogelijk zou maken Christus met zijn goederen te dienen, antwoordde Buskes dat voor het Calvinisme nooit de gedachte van het eigendomsrecht centraal geweest was, maar die van het rentmeesterschap. Bovendien ontbrak bij Schilder volledig de vraag, of het in een kapitalistische maatschappij wel mogelijk was, rentmeester van God te zijn, anders gezegd: de vraag naar de verhouding van kapitalisme en Christendom. Volgens Buskes verhielden beide zich als water en vuur. "De CDU plaatst door haar eisch van gedeeltelijke socialisatie ... de gedachte van het rentmeesterschap en de gemeenschapsidee in het middelpunt." Buskes kon zich voorstellen dat mensen meenden dat de oplossing niet in deze richting gezocht moest worden, maar niet dat men, zoals Schilder, er rustig van uitging, dat het dienen van Christus in de bestaande maatschappij wel mogelijk was.¹⁴⁹

Buskes meende dat Schilder met zijn uitspraak, dat in de bijbel de oorlog als onvermijdelijk en dus geoorloofd gezien werd, en dat op grond daarvan het antimilitarisme afgewezen moest worden, aan de oppervlakte gebleven was. Zo was hij niet toegekomen aan vragen als die naar de verhouding tussen het Oude en het Nieuwe Testament en naar de betekenis van de bijzondere positie van het volk Israël. Op deze wijze kon men zeggen dat de bijbel ook het uitroeien van gehele steden, zoals Jericho en Ai, en de veelwijverij geoorloofd achtte. Op grond van diens koude en zakelijke betoog concludeerde Buskes, dat er voor Schilder geen oorlogsprobleem bestond.¹⁵⁰

Men kan zich afvragen waarom Schilder, die toch bekend stond om zijn geneigdheid tot polemieken,¹⁵¹ niet op Buskes' artikelenreeks gereageerd heeft. Het antwoord blijkt waarschijnlijk uit zijn afwijzende reactie op een uitnodiging van een CDU-afdeling voor een debat met Buskes over het synodebesluit: Schilder achtte het "in strijd met de ernst der zaak" hierover te debatteren met iemand, "die over deze Synode zóó heeft geschreven als ds. Buskes het deed."¹⁵² Vastgesteld kan worden, dat Buskes, die zelf Schilders brochure waardig en niet-krenkend genoemd had,¹⁵³ zich in zijn artikelenreeks scherp uitgelaten had en, waar het Schilders wijze van polemiseren betrof, ook het persoonlijke element niet geschuwd had.

In het bovenstaande is uitvoerig op de confrontatie tussen Buskes en Schilder ingegaan, omdat daarin de wezenlijke vraag aan de orde was, in hoeverre de CDU als een Barthiaanse partij beschouwd moest worden. Met deze vraag had de discussie het kader van het synodebesluit overstegen. Enkele concluderende opmerkingen over de discussie en over dit vraagstuk zijn op hun plaats. Allereerst moet er nogmaals op gewezen worden, dat het antimilitarisme in Schilders bezwaren tegen de CDU slechts een

ondergeschikte plaats ingenomen had, terwijl de synode de CDU daarop had veroordeeld. Blijkbaar had de synode het niet aangedurfd om Schilders hoofdbezwaar: dat het hier om een organisatie met verregaande, christelijk verwoorde pretenties ging, zonder dat er van een houvast biedende christelijke grondslag sprake was, over te nemen en tot motief van haar veroordeling te maken. Dat moet niet verwonderlijk geacht worden, want dat zou de synode, in navolging van Schilder, bij de dialectische theologie gebracht hebben. Nu hadden de Gereformeerde Kerken daarover geen officiële uitspraak gedaan en het was weinig voor de hand liggend zo'n verregaande uitspraak te doen in het kader van de beoordeling van een politieke partij als de CDU.

Hoe moet intussen dat hoofdbezwaar van Schilder zelf beoordeeld worden? Stelde hij impliciet aan de beginselverklaring van de CDU niet de eis, dat deze zo geformuleerd zou moeten zijn, dat zij uitsluitend door gereformeerden onderschreven kon worden? En mat hij daarmee niet met twee maten, doordat de beginselverklaring van de ARP ook niet aan deze voorwaarde voldeed? Het lijkt er wel op. Buskes merkte op dat in het program van de ARP over Jezus Christus en de Heilige Geest gezwezen werd, evenals over de Drieënige God - terwijl Christus en de Heilige Geest in de beginselverklaring van de CDU wel genoemd werden.¹⁵⁴ Of moeten we Schilders standpunt zo begrijpen, dat het beter was te zwijgen over deze kernbegrippen van het christelijk geloof dan ze te noemen op een wijze, die ook voor Barthiaanse uitleg vatbaar was?

Veel sterker stond Schilder met zijn vaststelling, dat in de CDU invloeden van de dialectische theologie aanwijsbaar waren en dat Buskes daarbij een centrale rol speelde. De typering in het derde hoofdstuk van Buskes als geestelijk leidsman van de CDU en de vaststelling van diens diepgaande beïnvloeding door de dialectische theologie impliceerden reeds, dat ook de CDU zelf in een bepaalde mate de invloed van Barth en zijn medestanders ondergaan had. Waar het op aankomt is de vaststelling van die mate, en dat is uiteraard geen eenvoudige zaak. Geconstateerd kan worden dat het aantal artikelen in de CDU-bladen, waarin op de dialectische theologie ingegaan werd, zeer beperkt gebleven is, ook door het reeds eerder geconstateerde relatieve terugtreden van Buskes vanaf 1933. Ook anderen van wie de Barthiaanse beïnvloeding vaststaat (Schurer, Van Randwijk en de H.V.-predikanten Diepersloot en Van den Hooff) vervulden na dat jaar geen hoofdrol in de partij meer (Schurer) of hadden dat nooit gedaan (de drie anderen). De voornaamste uitzondering lijkt hier gevormd te worden door mevr. Tromp-de Jong, die juist in de late jaren dertig steeds meer op de voorgrond trad.

Tegenover het relatieve terugtreden van Buskes en Schurer stond het naar voren komen in de CDU van Van Houten, en bij hem valt geen enkele beïnvloeding door de Barthiaanse theologie te constateren. Als een belangrijk kenmerk van die theologie moet het besef van het oneindige kwalitatieve verschil tussen God en schepping beschouwd worden, wat

leidde tot een grote terughoudendheid in het gebruik van de term "christelijk" ter aanduiding van allerlei "wereldse" zaken. Bij Van Houten viel echter van een dergelijke terughoudendheid niets te bespeuren, doordat hij de door hem voorgestane politiek als de bij uitstek "christelijke" aanpreef. Het was aan Van Houten te danken geweest, dat de CDU het stadium van het volstreekte randverschijnsel te boven gekomen was, en men moet aannemen dat de meesten van degenen, die juist om zijn politiek leiderschap de CDU aanhingen, even weinig boodschap aan de dialectische theologie hadden als hijzelf. Weliswaar waren Geitz' "99% der leden", die niet zouden weten wat Barthianisme was, ongetwijfeld een schromelijke overdrijving, maar Van Houtens rol in de CDU maakt duidelijk dat de CDU zeker in haar geheel niet als een Barthiaanse partij kan worden beschouwd.

De hierboven geconstateerde tegenstelling tussen Van Houtens en Barths opvattingen gold in zekere zin voor de gehele CDU. Barths benadrukking van het onderscheid tussen God en wereld betekende, zoals gezegd, dat met het gebruik van de term "christelijk" grote terughoudendheid betracht moest worden; christelijke politiek achtte hij "eine bedenkliche Sache".¹⁵⁵ Welnu, de CDU presenteerde haar politiek niet alleen als de bij uitstek christelijke, maar noemde zich ook uitdrukkelijk christelijk. De CDU trok dus niet de consequenties die Barth zelf aan zijn theologische inzichten verbonden had. Dat was ook de conclusie van de al vaker genoemde Groninger predikant C.W. Coolsma. In een referaat voor de afdeling Groningen over de vraag "Bestaat er een aanwijsbaar verband tussen de CDU als politieke partij en den theoloog Karl Barth?" kwam hij tot de slotsom, dat er geen aanleiding was de CDU in bijzondere zin Barthiaans te noemen. Coolsma wees erop dat de CDU, anders dan Barth, wel geloofde aan de mogelijkheid en noodzakelijkheid van christelijke politiek. "De CDU wijst terecht Barth als geestelijk adviseur voor haar beweging af; de CDU-ers doen echter verstandig óók te luisteren naar wat deze grote, vrome figuur in deze tijd ons in Gods Naam heeft te zeggen."¹⁵⁶ Samenvattend kan vastgesteld worden dat Schilder met zijn beschuldiging van "Barthianisme" aan het adres van de CDU slechts gedeeltelijk gelijk had.

7.2.6. De tuchttoefening in de praktijk.

Het besluit van de Amsterdamse synode bevatte uitvoerige richtlijnen voor de oefening van vermaan en tucht. Om te beginnen moest in de kerkdiensten het onschriftuurlijke van de door de synode veroordeelde beginselen van NSB en CDU uiteengezet worden en diende er vermaand te worden tot geloof, bekering en ernstig zelfonderzoek. Doopleden en belijdende leden, aangesloten bij NSB of CDU, moesten ernstig vermaand worden dit lidmaatschap "om Christus' wil" te beëindigen. Wanneer de

belijdende leden zich niet aan deze vermaning stoorden, dienden zij van het Heilig Avondmaal afgehouden te worden. Daarbij moest crop gelet worden, of deze leden al dan niet in woord en daad propaganda voor deze partijen voerden. Was dat wel het geval, dan zou spoedig, "wegens gegeven ergernis", tot afhouding van het Avondmaal overgegaan kunnen worden, in afwachting van eventueel noodzakelijke verdere tuchttoefening. In het andere geval moest zo lang mogelijk geduld geoefend worden, waarbij er nauwkeurig op gelet moest worden, hoe de betrokkene zich overigens in leer en leven gedroeg. Zou de voortgezette vermaning evenwel verworpen worden, dan bleek daaruit het "voeren van onchristelijke leer of leven", en moest alsnog censuur toegepast worden, waarbij dan wel in het tempo der openbare vermaningen grote lankmoedigheid betracht moest worden.¹⁵⁷

Van Roon stelt dat er weinig bekend is over de wijze waarop de tuchttoefening is aangepakt en wat ervan terecht gekomen is.¹⁵⁸ Systematisch onderzoek hiernaar zou betekenen, dat zoveel mogelijk gereformeerde CDU-leden opgespoord zouden moeten worden, die vanwege hun lidmaatschap al dan niet door hun kerkeraad vermaand of gecensureerd zouden zijn. Een dergelijk uitgebreid onderzoek is in het kader van deze studie niet verricht. Wel zijn bij ons onderzoek naar de CDU in het algemeen enkele gevallen naar voren gekomen, die hieronder zullen worden gepresenteerd. Getracht zal worden op grond daarvan enkele algemene uitspraken te doen.

Het meest belangwekkende geval moet dat van Hendrik van Houten, belijdend lidmaat van de gereformeerde kerk van Groningen, geacht worden, want ten slotte was hij politiek leider van de CDU. In het derde hoofdstuk is reeds vermeld dat bij de Groningse kerkeraad geprotesteerd was tegen uitlatingen van Van Houten tijdens een verkiezingsbijeenkomst te Middelstum in 1933. Dit protest had geleid tot een bespreking van een kerkeradsdelegatie met Van Houten, op grond waarvan men blijkbaar tot de conclusie gekomen was, dat de genoemde uitlatingen geen aanleiding gaven tot een klacht tegen leer of leven van Van Houten.¹⁵⁹

Ernstiger werd de zaak voor hem, toen eind 1934 een van de predikanten meende dat eens met Van Houten gesproken moest worden, en wel op grond van het door hem bij de behandeling van de defensiebegroting in de Kamer naar voren gebrachte.¹⁶⁰ Door een van de ouderlingen over zijn ontwapeningsstandpunt aan de tand gevoeld, verklaarde Van Houten dat zijn bezwaar lag in de moderne wijze van oorlog voeren. "Aan een zuiverdefensieve oorlog zou ik persoonlijk mee kunnen doen, wanneer de Overheid dit vorderde. Zulk een oorlog acht ik toelaatbaar." Door te wijzen op het uitsluitend geoorloofd zijn van een werkelijk defensieve oorlog wilde hij andere volken ten voorbeeld zijn. Aldus bracht de betrokken ouderling Van Houtens standpunt aan de kerkeraad over.¹⁶¹

Hier vinden we een aanwijzing te meer voor de reeds in het vierde hoofdstuk getrokken conclusie, dat Van Houten eigenlijk nooit het

absolute ontwapeningsstandpunt van de CDU toegedaan geweest is, maar dit op de koop toegenomen heeft. De kerkeraad was bereid hiermee op zichzelf genoegen te nemen, maar bij de bespreking van het rapport van de ouderling werd een nieuw bezwaar tegen Van Houten ingebracht. In zijn optreden zou gemist worden "de geest der Christelijke liefde en die der teerheid tegenover broeders, alsmede de eerbeid voor en het onaangetaast laten van de heiligheid van 's Heeren Kerk". Hier gaat het om het laatste, waarmee bedoeld werd dat Van Houten bij zijn propaganda voor de CDU zichzelf nadrukkelijk presenteerde als belijdend lid van de gereformeerde kerk van Groningen, dat nog nooit vermaand was. Dit treffen we onder meer aan in een voor de Statenverkiezingen van 1935 uitgegeven Groningse verkiezingsbode. Daarin werd als volgt stelling genomen tegen de bewering van antirevolutionaire zijde, dat een gereformeerde eigenlijk geen lid van de CDU kon zijn: "De kerkeraad der Gereformeerde Kerk heeft de heer Van Houten nog nooit een stro in de weg gelegd, nooit vermaand laat staan gecensureerd. De heer van Houten is lidmaat in volle rechten. Eigenlijk spreekt zulks vanzelf."¹⁶²

Ook in een openbare vergadering in Roodeschool in februari 1935 had Van Houten zich op deze wijze uitgelaten. Volgens een verslag van een gereformeerde ouderling en twee gereformeerde diakenen uit Roodeschool had Van Houten zich erop beroemd, dat hij lid van de gereformeerde kerk van Groningen in volle rechten was. Ook had hij gezegd, dat men best lid van de gereformeerde kerk kon zijn en toch voorstander van staatspensioen. De gereformeerde kerkeraad van Roodeschool deed hierover zijn beklag bij de Groningse kerkeraad in een brief die onthullend is, omdat er de vanzelfsprekende gelijkstelling van door de ARP verdedigde standpunten met de bijbel en de even vanzelfsprekende afwijzing van CDU-standpunten als onschriftuurlijk uit blijkt. Om te beginnen werd al gesteld, dat Van Houten naar Roodeschool gekomen was "om leerlingen te leren, die de zielen verleiden om af te wijken van het Woord Gods." Van Houtens spreken zou er voortdurend op gericht zijn "om op te ruien tegen de wettige, door God ingestelde Overheid." Dat bleek dan niet alleen uit zijn uitspraak, dat de regering de mensen in de honger dreef, maar volgens de kerkeraad ook uit stellingen als: de grote massa lijdt gebrek, en: de werker is een voedingsobject voor het kapitaal. Zonder verdere bewijsvoering meende de kerkeraad dat Van Houtens opvatting, dat de arbeider recht op arbeid en op staatspensioen had, in strijd was met de bijbel.¹⁶³

De Groningse kerkeraad nam het feit dat Van Houten in Roodeschool zijn kerkelijke positie ter sprake gebracht had, wat hij dus ook elders had gedaan, hoog op. In een gesprek van de wijkpredikant en twee ouderlingen met Van Houten werd hem duidelijk te verstaan gegeven, dat hij moest ophouden in het openbaar te spreken over de houding van de kerkeraad tegenover hem; zo niet, dan zou het kerkelijk vermaan voortgang hebben. Uitdrukkelijk werd Van Houten erop gewezen, dat deze

bespreking zelf door hem als een kerkelijk vermaan opgevat diende te worden, zoals ook de voorgaande gesprekken dat karakter gehad hadden.¹⁶⁴

Uit dit alles blijkt dat reeds lang voor de uitspraak van de Amsterdamse synode de Groningse kerkeraad zich met Van Houten in verband met diens optreden voor de CDU bezig gehouden had. Daarbij had de kerkeraad niet het zwaarst getild aan bepaalde programmapunten van de CDU die Van Houten verdedigd had, maar aan het feit dat hij in het openbaar de houding van de kerkeraad tegenover hem ter sprake gebracht had; bovendien had hij daarbij een niet geheel juiste voorstelling van zaken gegeven. Toch was de kerkeraad vóór het synodebesluit nooit verder gegaan dan Van Houten (niet openlijk) te vermanen.

Door dit synodebesluit zou hierin verandering komen. Pas nadat begin 1937 het rapport van de commissie, waarop de synode haar besluit gebaseerd had, in de acta gepubliceerd was, stelde de wijkraad van Van Houtens Parklaanwijk een rapport op, waarin de kerkeraad voorgesteld werd Van Houten "als leider en propagandist van de C.D.U." wegens gegeven ergernis de toegang tot het Heilig Avondmaal te ontzeggen. Het wijkraadrapport bestond goeddeels uit passages, overgenomen uit het synoderapport en het synodebesluit. Vermeldenswaard is slechts, dat het uitdrukkelijk constateerde dat Van Houten, over zijn ontwapeningsstandpunt ondervraagd, tegenover de ouderling iets anders gezegd had dan hij ook later nog in het publiek naar voren gebracht had; aan zijn verklaring onder vier ogen kon dus geen waarde gehecht worden.¹⁶⁵ Toch baseerde de wijkraad zijn voorstel tot censuur niet op dit spreken met twee monden, maar, overeenkomstig het synodebesluit, op het antimilitarisme van de CDU, dat hij in flagrante strijd met Schrift en belijdenis achtte. Daarbij wees de wijkraad er nog op dat Van Houten herhaaldelijk op het afwijkende en zondige van zijn gedrag gewezen was, maar dat hij voortging "propaganda te maken tegen Gods Woord."¹⁶⁶

Op basis van het rapport van de wijkraad besloot de kerkeraad dat een commissie, bestaande uit drie predikanten en twee ouderlingen, zou trachten Van Houten te overtuigen van het onschriftuurlijke van zijn standpunt. Indien deze zich liet overtuigen en zijn leedwezen en berouw zou uitspreken, zou volstaan worden met de "eenvoudige" afhouding van het Avondmaal wegens gegeven ergernis. Zou Van Houten echter geen gehoor geven aan de vermaning, dan zou tot "disciplinaire" afhouding van het Avondmaal overgegaan worden op grond van overtreding van het vijfde gebod, "voornamelijk uitkomende in het propageeren van den antimilitaristische verwerping van den oorlog in elken vorm."¹⁶⁷ In dit laatste geval, dat uiteraard het meest waarschijnlijk was, ging de kerkeraad dus een stap verder dan de wijkraad had voorgesteld.

Indedaad liet Van Houten zich niet vermanen, zodat tot zijn afhouding van het Avondmaal overgegaan werd, die enige maanden gehandhaafd bleef. Een nieuwe ontwikkeling deed zich voor, toen hij eind juli 1937 per

brief de doop aanvroeg voor zijn in het begin van die maand geboren zoon. Uit deze brief blijkt dat Van Houten nog steeds van mening was, dat de Gereformeerde Kerken bezig waren de ARP vriendendiensten te bewijzen. Hij zou van het Avondmaal geweerd zijn "wegens het propagere van politieke beginselen en inzichten, die afwijken van het standpunt van de Antirevolutionaire partij en wegens de kritiek op deze partij en haar leider."¹⁶⁸ In een kort briefje antwoordde de doopcommissie, in overleg met het moderamen van de kerkeraad, dat Van Houtens zoon ten volle gerechtigd was de doop te ontvangen. Van Houtens afhouding van het Avondmaal bracht echter mee, dat alleen zijn echtgenote de doopvragen mocht beantwoorden. Daarbij bestond er overigens geen bezwaar tegen, dat Van Houten persoonlijk zijn kind ten doop hield.¹⁶⁹

Hiermee was voor Van Houten de maat vol. Nadat de kerkeraad het standpunt van doopcommissie en moderamen bevestigd had,¹⁷⁰ deelde hij in een uitvoerig schrijven mee, dat hij zich met zijn gezin "aan de gemeenschap en het toezicht der Gereformeerde Kerken" onttrok. Van Houten somde een zestal redenen voor zijn besluit op, deels betrekking hebbend op het synodebesluit, deels op de tegen hem gevoerde tuchtprocedure, uitlopend in de weigering hem de doopvragen te laten beantwoorden. Kern van zijn kritiek was opnieuw, dat de Gereformeerde Kerken zich feitelijk in dienst stelden van de ARP en haar met alle middelen in bescherming namen tegen een kritiek, die haar machtspositie bedreigde. Ter illustratie hiervan noemde Van Houten het feit, dat in Groningen de catechisaties stopgezet werden als antirevolutionaire sprekers optraden en dat in de kerkbode aangedrongen werd op het bijwonen door de catechisanten van zulke vergaderingen, wat hij tekenend achtte voor de opvatting van de kerkeraad over de belangrijkheid van catechisatie en politieke vergaderingen uitgaande van de ARP. Ook wenste Van Houten niet langer medeverantwoordelijkheid te dragen voor het standpunt van de Gereformeerde Kerken ten opzichte van het militaire en het sociale vraagstuk, dat hij niet in overeenstemming met Gods Woord achtte.¹⁷¹

Na zijn breuk met de gereformeerde kerk van Groningen ging Van Houten over naar de hervormde kerk ter plaatse; mogelijk heeft de hervormde predikant C.W. Coolsma, die in de Sterreboschstraat zijn buurman was, daarin een rol gespeeld.¹⁷² Van Houten maakte volstrekt geen geheim van deze overgang, want in *De Christen-Democraat* publiceerde hij een artikel onder de titel "Waarom ik uit de Gereformeerde Kerk trad".¹⁷³ Daarin noemde hij de motieven voor zijn onttrekking, die hij ook in zijn brief aan de kerkeraad naar voren gebracht had. Aan het slot deelde Van Houten mee, dat de bitterheid in zijn hart wegens hem aangedaan onrecht overwonnen was, en dat hij de Gereformeerde Kerken verliet met de bede voor haar in het hart, dat God haar tot een zegen mocht stellen voor het Nederlandse volk.¹⁷⁴

In *De Reformatie* reageerde prof. Schilder onder de kop "Onwaardig afscheid" op dit artikel. Als reden voor Van Houtens bedanken noemde hij

daarin het feit, dat hem de toegang tot het Avondmaal ontzegd was; over de directe aanleiding, de weigering Van Houten de doopvragen te laten beantwoorden, zweeg Schilder. Hij beschuldigde Van Houten ervan, dat hij in besloten vergaderingen tot verzet gemaand zou hebben, om zo een wig in de Gereformeerde Kerken te drijven. Ook in Van Houtens artikel bespeurde Schilder de invloed van Karl Barth: "In de CDU is men van het barthiaansche hondje erger gebeten, dan men in zijn groote woorden tegen den schrijver der brochure "Geen Duimbreed"! toegeven wil." Schilders artikel bevatte nog een polemische uitschieter, toen hij de vraag stelde, "voor hoe goedkoope redeneeringen men in onzen democratischen tijd een gratis abonnement eerste klas benevens andere emolumenten bekomen kan."¹⁷⁵

Van Houten antwoordde Schilder in *De Christen-Democraat* onder het hoofd "Professorale waardigheid". Hij ontkende ten stelligste dat hij in besloten vergaderingen over de door het synodebesluit ontstane situatie gesproken had. Hij had zich daartoe wel bereid verklaard, en daarvoor was wel voldoende belangstelling geweest, maar tot de verkiezingen van 1937 had hij geen tijd gehad, en daarna was hij ervan overtuigd geraakt, dat ze nutteloos zouden zijn, "omdat in de Gereformeerde Kerken het kwaad over de CDU-ers ten volle is besloten en revisie van het Synodale besluit om interne en politieke redenen, menselijkerwijs gesproken, onmogelijk is." Dat was ook de reden, waarom Van Houten ervan afgezien had in beroep te gaan tegen de door de kerkeraad genomen maatregelen, hetgeen Schilder de juiste weg geacht had. Van Houten had grote bezwaren tegen Schilders artikel. "Prof. Schilder leest blijkbaar heel slecht, schrijft er maar op los zonder de dingen te weten en concludeert bijzonder lichtvaardig en vrijmoedig." Hij kon niet nalaten, Schilder met gelijke munt terug te betalen: diens polemische uitschieter noemde hij "een eigenaardig staaltje van professorale waardigheid", dat de vraag kon doen rijzen, "of het professoraat te Kampen niet veel te royaal beloond wordt."¹⁷⁶ Wat dat betreft waren Van Houten en Schilder tegen elkaar opgewassen.

In deze uitvoerig weergegeven gang van zaken rond de beëindiging van Van Houtens lidmaatschap van de Gereformeerde Kerken zijn vooral twee zaken van belang. In de eerste plaats was dat het feit, dat de Groningse kerkeraad pas tot verder gaande stappen tegen Van Houten dan het (niet openlijke) vermaan overging, nadat de synode het antimilitarisme van de CDU veroordeeld had en het rapport daarover gepubliceerd was. Toch had de kerkeraad voordien ook wel gronden gehad om verdergaand tegen Van Houten op te treden, met name in het uiteenlopen van zijn verklaringen tegenover de kerkeraad en zijn publieke uitslatingen. Dit maakt duidelijk van hoe grote betekenis de synodale uitspraak geweest is, en welke grote verantwoordelijkheid de synode op zich genomen had door op zulke zwakke gronden de CDU te veroordelen. In de tweede plaats moet crop gewezen worden dat Van Houten in het synodebesluit alleen maar een

politieke uitspraak ten gunste van de ARP zag, die hem - voor zover waarneembaar - geen ogenblik tot nadenken bracht over het antimilitarisme van de CDU, hoewel hij op grond van zijn "eigenlijke" overtuiging (die hij tegenover de ouderling uitgesproken had) toch grote twijfels aan de juistheid hiervan gehad moet hebben. Beide partijen waren zozeer overtuigd van het ongelijk van de ander, dat een werkelijke dialoog onmogelijk was.

De beschrijving van enkele andere gevallen kan korter zijn, omdat het daarover ter beschikking staande materiaal beperkter is, en omdat de erbij betrokken personen een minder prominente plaats in de CDU innamen dan Van Houten. Reeds in het begin van de jaren dertig kwam H.L. van Bruggen, voorzitter van de Gereformeerde Vereeniging voor Daadwerkelijke Vredesactie en later ook CDU-lid, vanwege zijn antimilitarisme in botsing met de kerkeraad van zijn woonplaats De Bilt. Toen zijn christelijk-antimilitaristische denkbelden door de kerkeraad afgewezen werden, ging hij niet meer in De Bilt ter kerke.¹⁷⁷

De gehele controversie tussen Van Bruggen en zijn kerkeraad hoeft hier niet weergegeven te worden.¹⁷⁸ Van belang is het vast te stellen dat Van Bruggen vóór het synodebesluit van 1936 wel diverse malen door de kerkeraad mondeling vermaand was, maar pas nadat de acta van de synode gepubliceerd waren van het Avondmaal afgehouden werd (maart 1937). Het motief hiervoor was dat hij geen gevolg gegeven had aan het verzoek van de kerkeraad geen propaganda meer te maken voor zijn antimilitaristische standpunt.¹⁷⁹ Tegen deze maatregel had Van Bruggen zich op de classis-Utrecht beroepen, maar daarvan een nietszeggend antwoord ontvangen.¹⁸⁰ Loopt de zaak van Van Bruggen dus in hoge mate parallel met die van Van Houten, in de afloop was er wel een verschil: terwijl Van Houten de gereformeerde kerk verliet, wenste Van Bruggen "tot het einde haar trouw te blijven."¹⁸¹ In 1943 trok de kerkeraad de censuurmaatregel tegen Van Bruggen in.

Ook andere leden van de Gereformeerde Vereeniging kregen moeilijkheden met hun kerkeraad. In Hilversum voerde H. Langeveld een polemiek met zijn wijkpredikant H. van de Elskamp over het ontwapeningsvraagstuk, waarbij Langeveld zijn opvattingen in het *Gereformeerde Vredesorgaan* kenbaar maakte, terwijl Van de Elskamp zich bediende van de *Hilversumsche Kerkbode*, die blijkbaar voor Langeveld gesloten bleef.¹⁸² Enige tijd na het synodebesluit, en waarschijnlijk nog voordat de kerkeraad maatregelen tegen hem nam, besloot Langeveld de gereformeerde kerk van Hilversum te verlaten en over te gaan naar de gereformeerde kerk in Hersteld Verband ter plaatse.

Afzonderlijke vermelding verdient ook "het geval-Katwijk". Na de gemeenteraadsverkiezing van 1935 had de CDU hier twee zetels in de raad, die bezet werden door J. Schoneveld en P. Guyt, beiden gereformeerd; Schoneveld was bovendien voorzitter van de CDU-afdeling. Half

juli 1937 gaf de gereformeerde predikant van Katwijk, H.Ph. Ingwersen, Schoneveld te kennen, dat hij niet als lid van de CDU behoefde te bedanken, omdat dat lidmaatschap niet de grootste bezwaren opleverde. De propaganda die hij als gemeenteraadslid en afdelingsvoorzitter maakte achtte Ingwersen bezwaarlijker. Half december van dat jaar werd Schoneveld door een ouderling bezocht met dezelfde boodschap: hij zou geen hinder meer ondervinden, indien hij slechts als raadslid bedankte. Deed hij dit echter niet, dan zou nog voor het eind van het jaar censuur op hem toegepast worden.¹⁸³ Bij Guyt zou dezelfde procedure gevolgd zijn, maar anders dan Schoneveld had hij daarin aanleiding gevonden om op 22 december voor het raadslidmaatschap te bedanken, zonder opgaaf van redenen.¹⁸⁴

Dit was althans Schonevelds lezing van de gebeurtenissen, maar deze werd door ds. Ingwersen in een ingezonden stuk in *De Christen-Democraat* heftig bestreden. In de bezoeken die Schoneveld vanwege de kerkeraad gebracht waren, zou met geen woord over zijn raadslidmaatschap gerept zijn; er was zelfs niet op gezinspeeld. Met Schoneveld zouden, evenals met Guyt, uitsluitend principiële samensprekingen plaatsgevonden hebben, waarin getracht was hen ervan te overtuigen, "dat met name het anti-militarisme tegenover de Schrift en de belijdenis niet houdbaar is."¹⁸⁵ Nadat Schoneveld zijn versie staande gehouden had, kwam ds. Ingwersen met een tweede ingezonden stuk, waaruit duidelijk werd dat de kerkeraad aan de gemeenteraad geschreven had, dat Schoneveld welbewust de waarheid krenkte met zijn ook in de gemeenteraad afgelegde verklaring, dat de kerkeraad van hem geëist had zijn raadslidmaatschap neer te leggen; er was zelfs nooit met Schoneveld over zijn raadslidmaatschap gesproken. Schoneveld bleef echter ook nu bij zijn lezing van het gebeurde.¹⁸⁶

Het was dus een "welles-nietes"-discussie geworden, waarbij beide partijen overigens beweerden hun gelijk met stukken te kunnen bewijzen. Omdat deze niet ter beschikking staan kan hierover geen uitspraak gedaan worden, maar wel valt erop te wijzen, dat het propaganda-bedrijven in de synodale richtlijnen voor de tuchtoefening uitdrukkelijk genoemd werd als motief voor doortastend optreden van de kerkeraad. Ook het bedanken voor het raadslidmaatschap van Guyt wijst erop dat de kerkeraad bereid was een dergelijke daad te beschouwen als een blijk van bekering, tenzij dat bedanken het gevolg was van een principiële verandering van Guyts inzichten als gevolg van het vermaan van de kerkeraad, wat minder waarschijnlijk is. Over de voortgang van de kerkelijke tucht tegen Schoneveld staan geen gegevens ter beschikking.

Het laatste individuele geval dat hier besproken wordt is dat van de gereformeerde Dokkumer CDU-voorman H. Stelwagen. In Dokkum was Stelwagen de centrale figuur in de CDU; hij was voorzitter en secretaris van de afdeling, en voerde bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1935 en 1939 de CDU-lijst aan, overigens zonder succes. Al voor het synodebesluit

van 1936 was Stelwagen door de kerkeraad aan de tand gevoeld over zijn standpunt inzake het oorlogsvraagstuk, waarbij met name zijn lidmaatschap van Kerk en Vrede ter sprake gekomen was.¹⁸⁷ Na de uitspraak van de Amsterdamse synode ging de Dokkumer kerkeraad een stap verder. In een brief werd Stelwagen gewezen op zijn lidmaatschap van en leidende positie in de plaatselijke CDU, die hem met deze uitspraak in conflict brachten. Volgens Schrift en belijdenis zou de overheid het zwaardrecht toekomen, dat het oorlogsrecht inhield. De kerkeraad wees hierbij op Romeinen 13 en op artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Consequente doorvoering van zijn beginselen zou Stelwagen in conflict brengen met het Avondmaalsformulier, "dat allen die tweedracht, secten en mitterij in kerken en *wereldlijke regeeringen* begeeren aan te richten en allen die den Overheden ongehoorzaam zijn, vermaant van de tafel des Heeren zich te onthouden."¹⁸⁸ Ook in een aankondiging van een bezoek vanwege de kerkeraad werden Stelwagen tuchtmaatregelen in het vooruitzicht gesteld als hij zijn CDU-lidmaatschap niet zou opgeven.¹⁸⁹

Omdat tijdens dit bezoek bleek dat Stelwagen zich ten onrechte vermaand achtte, werd de gedachtenwisseling weer schriftelijk voortgezet. De kerkeraad kwam nu met de inmiddels wat belegen beschuldiging, dat de beginselverklaring van de CDU ook door vrijzinnigen onderschreven werd (de verwijzing was inderdaad naar mej. Ottens ingezonden stuk uit 1935) en met de bewering, dat de CDU besmet zou zijn met ideeën van klassenhaat en klassenstrijd. Concreet vroeg de kerkeraad Stelwagen de klassenstrijd te verwerpen, zich bereid te verklaren de stoffelijke en geestelijke goederen te verdedigen tegen een aanval van buiten en de overheid te gehoorzamen, ook wanneer haar gebod niet met het persoonlijk inzicht strookte.¹⁹⁰ Deze vragen werden ook gesteld aan S. Meindersma, die nog maar vrij recent in Dokkum was komen wonen en daarvoor de CDU vertegenwoordigd had in de gemeenteraad van het Groningse Bierum.¹⁹¹

Van der Brug, aan wie door Meindersma inzage gegeven was van de brief van de kerkeraad, achtte deze ver beneden peil; wat de CDU daarin verweten werd was vuige laster.¹⁹² In hun antwoord aan de kerkeraad weerlegden Meindersma en Stelwagen de beschuldiging van vrijzinnigheid van de beginselverklaring en aangaande het klassenstrijdstandpunt met de bekende argumenten. Zij waren ervan overtuigd zich in leer en leven geenszins misdragen te hebben, en konden zich derhalve niet onderwerpen aan de kerkelijke vermaningen. Op de vragen van de kerkeraad antwoordden zij dat zij de marxistische klassenstrijd verwierpen, dat zij weigerden de stoffelijke en geestelijke goederen te verdedigen met de middelen, waaraan de Gereformeerde Kerken hun sanctie gaven en dat de kerkeraad met zijn laatste vraag meer vroeg dan de overheid, want krachtens de dienstweigeringswet verleende deze ontheffing aan ieder die haar, om des gewetens wil, niet kon gehoorzamen.¹⁹³

In zijn reactie gaf de kerkeraad een uitvoerige theologische uiteenzetting over het oorlogsvraagstuk, waarin hij onder meer inging op de juiste interpretatie van de Bergrede. Dit was opmerkelijk, omdat, zoals we gezien hebben, de synode zich hier niet aan gewaagd had. Daarnaast werd door de kerkeraad het "Koningin-en-Vaderland"-motief gehanteerd: "Zou U, die onze Koningin en Haar Huis liefheeft en vereert, haar eventuele oproep om Land en Volk, Vorstin en Vaderland te verdedigen en te vrijwaren van de verschrikkingen van den krijg, die oproep krachteloos durven maken door 't prediken van de weerloosheid?"¹⁹⁴ O.W. de Graaf, secretaris van de Gereformeerde Vereniging voor Daadwerkelijke Vredesactie, door Stelwagen in de arm genomen, meende dat de ingewikkelde exegese van een deel van de Bergrede door de kerkeraad bewees, dat het oorlogsvraagstuk niet rijp geweest was voor een kerkelijke uitspraak.¹⁹⁵

Of hierop nog verdere correspondentie gevolgd is, is niet duidelijk. Zeker is wel, dat de tuchtprocedure, in ieder geval met betrekking tot Stelwagen, niet verder gekomen is dan het stadium van de mondelinge en schriftelijke vermaning. Stelwagen is nooit van het Avondmaal afgehouden en heeft ook in 1937, dus na het synodebesluit, nog een kind kunnen laten dopen.¹⁹⁶ Anders gezegd: de kerkeraad had er zich bij neergelegd dat hij er niet in slaagde Stelwagen het onjuiste van zijn standpunt te doen inzien en had daaruit niet de consequentie willen trekken, dat dan maar verder gaande maatregelen genomen moesten worden. Dat blijkt ook uit het antwoord van de kerkeraad aan Stelwagen, toen deze geprotesteerd had tegen de weigering een advertentie voor een CDU-vergadering in de kerkbode op te nemen, terwijl advertenties van de antirevolutionaire kiesvereniging wel opgenomen werden. Anders dan Stelwagen achtte de kerkeraad dit niet inconsequent, maar juist consequent, omdat de synode de CDU veroordeeld had, en de ARP niet. De kerkeraad schreef erbij nog steeds te leven in de hoop, dat Stelwagen aan zijn vermaningen gevolg zou geven en tot het inzicht zou komen, dat hij als lid der gereformeerde kerk met de CDU moest breken.¹⁹⁷

Voordat op basis van de gepresenteerde gevallen enkele conclusies getrokken worden, moet eerst nog melding gemaakt worden van een artikel in *De Christen-Democraat*. Daarin schetste Gorselink, zelf hervormd, de algemene praktijk in de Gereformeerde Kerken. Die zou hierin bestaan dat gereformeerde CDU-ers niet onder censuur gesteld werden en dat er op huisbezoek door de ambtsdragers vriendelijk met hen gesproken werd. "Maar 's Zondags, in het midden der gemeente, daar, waar geen tegenspraak mogelijk is, wordt met het grofste geschut te velde getrokken." Als voorbeeld noemde Gorselink de gereformeerde predikant van Glanerbrug Joh. Lensink, die, sprekende over de eerste Christengemeente en de door haar betrachtte gemeenschap van goederen, een aanval deed op het socialisatiestreven van de CDU. Dat zou een ontzaglijk gevaar inhouden, niet alleen voor de kerk, maar ook voor de hele maatschappij. Hierbij verwees ds. Lensink naar Duitsland en Rusland, waar de staat

besliste wat er met de grond gebeurde, ook met de grond, waarop de kerkgebouwen stonden.

Een vijftal CDU-ers, dat volgens Gorselink "de kwellung beu werd", verliet daarop de kerk. Ds. Lensink gaf hun daarbij nog een zet in de rug, door dit in de kerkbode te omschrijven als "de ordeverstoring van sommigen, wel openbarende de geest die daar heerst."¹⁹⁸ Het antirevolutionaire *Weekblad voor Overijssel* sloot zich, in zijn reactie op Gorselinks artikel, hierbij aan, door te schrijven dat de vijf de kerk verlieten omdat hun geweten ging spreken en zij het benauwd kregen.¹⁹⁹ Ook uit andere bron is bekend, dat vanaf de kansel tegen de CDU gesproken werd, en dat dit voor gereformeerde CDU-ers aanleiding was het kerkgebouw te verlaten.²⁰⁰

Onder het voorbehoud dat maar een beperkt aantal gevallen onderzocht is, lijkt het toch mogelijk vast te stellen dat de tuchtoefening zich, overeenkomstig de richtlijnen van de synode, vooral gericht heeft op de landelijke (Van Houten, Van Bruggen) en de plaatselijke prominenten (de Katwijkse raadsleden, Stelwagen en Meindersma in Dokkum). Daarbij lijkt de vorm van tuchtoefening harder geweest te zijn naarmate de betrokkenen een meer vooraanstaande rol speelden in de verbreiding van de christelijk-antimilitaristische beginselen: terwijl Van Houten en Van Bruggen van het Avondmaal geweerd werden, werd Stelwagen (en waarschijnlijk ook Meindersma) alleen maar mondeling en schriftelijk vermaand. Men krijgt de indruk dat de overtuigde CDU-ers, op wie kerkelijke tucht toegepast werd, daarvoor over het algemeen niet gebogen hebben, maar vastgehouden hebben aan hun lidmaatschap van en activiteiten voor de CDU - het Katwijkse raadslid Guyt was hier een relatieve uitzondering. Sommigen van hen vonden in de toepassing of dreiging van de tucht aanleiding de Gereformeerde Kerken de rug toe te keren; zowel de Hervormde Kerk (Van Houten) als het Hersteld Verband (Langeveld) vormden dan een alternatief.

Op welk deel van de gereformeerde CDU-ers censuur toegepast werd, is niet duidelijk. Als deze inderdaad voornamelijk de prominenten betroffen heeft en als Gorselink gelijk had met zijn vaststelling, dat de CDU-ers over het algemeen niet onder censuur gesteld werden, zou de meerderheid ongemoeid gelaten zijn. Is dit juist, dan levert dit een interessant contrast op met de gang van zaken ten aanzien van gereformeerde NSB-leden, die over het algemeen wel gecensureerd werden.²⁰¹ Dit zou betekenen dat, terwijl de synode niet bereid geweest was onderscheid te maken tussen NSB en CDU, de kerkeraden hiertoe tot op zekere hoogte wel bereid waren.

7.2.7. De synode van 1939.

Ten slotte dient nog kort aandacht besteed te worden aan de synode van 1939, die, gegeven het feit dat de principiële beslissing drie jaar tevoren gevallen was, niet meer dan een naspel kon zijn. Bij deze synode waren gelijkluidende bezwaarschriften tegen de uitspraak van 1936 binnengekomen van een vijftal leden van de Gereformeerde Vereeniging voor Daadwerkelijke Vredesactie, onder wie de secretaris, O.W. de Graaf uit Heerenveen. In een brief, geschreven kort voor de opening van de synode van 1939, verwees De Graaf naar dit vroegere bezwaarschrift, en drong hij er bij de synode op aan zich te bekeren van "de zeer ernstige dwaaling", die zij in het nemen van het besluit van 1936 begaan had. Want in dat besluit zou geheerst worden over de gewetens der gelovigen en zou het Avondmaalssacrament gehanteerd worden om gelovigen ertoe te dwingen "te marchanderen met hun aan God gebonden gewetens." "Daarmee wordt het geheel eigen gezag van de Schrift als Gods Woord ondermijnd en daarvoor het gezag van menselijke opvattingen omtrent dat Woord in de plaats gesteld."²⁰²

In hun bezwaarschrift hadden de vijf als argument tegen het synodebesluit ook aangevoerd, dat het bij het antimilitarisme om een afgeleid beginsel ging, dat wil zeggen een beginsel dat niet rechtstreeks de leer van de kerk betrof. Door hierover een uitspraak te doen had de synode zich ten onrechte op politiek en maatschappelijk terrein begeven. De commissie die aan de synode rapport moest uitbrengen over de binnengekomen bezwaarschriften had weinig moeite dit argument van tafel te vegen. In haar rapport citeerde zij uit artikel 3 van de statuten van de Gereformeerde Vereeniging, waarin oorlogstoerusting en oorlogvoering "een aanbidden van den overste der wereld" genoemd werd. "Wie een dergelijk gevoelen is toegedaan, kan moeilijk staande houden, dat het vraagstuk van antimilitarisme slechts afgeleide beginselen raakt."²⁰³

De voor ons belangrijkste vraag in verband met deze synode van Sneek is, of zij wel tot de inhoudelijke uitspraak over het christelijk antimilitarisme kwam, die de synode van Amsterdam verzuimd had te doen. Geconstateerd moet worden dat deze ook ditmaal achterwege bleef. In haar rapport concentreerde de commissie zich vooral op de vraag of de kerk wel een uitspraak had mogen doen. Met behulp van bijbelteksten meende de commissie aan te kunnen tonen, dat dit wel het geval was. De benadering van het oorlogsvraagstuk zelf geschiedde in de eerste plaats vanuit de opvattingen over het overheidsgezag; Romeinen 13 zou ook het oorlogszwaard inhouden. Daarnaast wees de commissie er nog op, dat, wie de oorlog in elke vorm zonde noemde, God nog tot een auteur der zonde maakte, want in het Oude Testament had God zelf de oorlog geboden.²⁰⁴

Hier gaf het synoderapport een onjuiste voorstelling van het CDU-standpunt, want bij Buskes' bespreking van Heerings *De Zondeval* is gebleken, dat Buskes de oud-testamentische oorlogen niet wilde veroor-

delen, terwijl elders in de CDU uitdrukkelijk gesteld was, dat de veroordeling van iedere oorlog in het heden geen uitspraak over oorlogen in het verleden inhield. Ook de verwijzing in het synoderapport naar de zogenaamde "soldatenteksten" (Lucas 3 : 14 en 7 : 2 en volgende; Handelingen 10) kan niet als een overtuigende weerlegging van het christelijk-antimilitaristische standpunt beschouwd worden.²⁰⁵ De conclusie dringt zich op, dat ook het commissierapport van 1939 geen gedegen bewijsvoering voor het onschriftuurlijke van het christelijk-antimilitaristische standpunt bevatte.

Niettemin werd dit rapport met overgrote meerderheid door de synode aanvaard; slechts de hoogeraren Grosheide en Kuyper trokken de lijn van 1936 door en onthielden zich van stemming. Daarmee besloot de synode het verzoek tot intrekking van de uitspraak van 1936 als niet-gegrond af te wijzen en "de bezwaarde broeders" ernstig te vermanen zich te onderwerpen aan de kerkelijke vermaning en tucht.²⁰⁶

Behalve door de bezwaarschriften van de vijf leden van de Gereformeerde Vereniging kwam de uitspraak van 1936 over de CDU ook nog in Sneek ter sprake door een brief van de kerkeraad van Warffum. Deze brief is vooral van belang om wat hij zegt over de gereformeerde aanhang van de CDU op het Hoogeland van Groningen. Reeds werd vermeld dat de classis-Warffum de enige kerkelijke vergadering geweest was, die in haar verzoek om een uitspraak van de Amsterdamse synode uitsluitend de CDU (en dus niet de NSB) genoemd had. Geplaatst voor de consequenties van het synodebesluit had de Warffumse kerkeraad toch zijn problemen. Hij schreef het nog steeds ten volle eens te zijn met dat besluit en ook in enkele gevallen broeders die het antimilitaristische standpunt aanhingen, van het Avondmaal geweerd te hebben. Wat moest er echter gebeuren met hen die verklaarden *persoonlijk* dit standpunt niet te delen - al wilden zij het evenmin als zondig veroordelen -, maar die ook niet konden inzien, dat hun aansluiting bij de CDU een zondige daad was, "omdat deze actie, naar hun gevoelen, het immers opneemt voor 't sociaal zwakkere en dus gerechtigheid nastreeft"? Moesten zij van het Avondmaal afgehouden worden? En wat moest er gebeuren met de vrouwen die zelf geen lid van de CDU waren, maar met hun mannen het Avondmaal verzuimden?²⁰⁷

Hier worden we geconfronteerd met de zich blijkbaar vaker dan incidenteel voordoende situatie, dat gereformeerden op het Hoogeland de CDU steunden vanwege haar sociaal programma, waarachter de figuur van Van Houten gezien moet worden, en haar antimilitarisme op de koop toe namen. Hun loyaliteit aan de CDU ging daarbij zover, dat zij bereid waren voor haar de kerkeraad te trotseren en van het Avondmaal weg te blijven. Dit stelde de kerkeraad voor een probleem, en het was daarom dat hij zich tot de synode richtte met de vraag, "of het niet goed zou zijn een nadrukkelijk getuigenis te laten uitgaan, waarin wordt uiteengezet waarom een lid der gereformeerde kerk naar zijn belijdenis zich niet mag aansluiten bij de C.D.U. en daarmee een censurabele daad

verricht.²⁰⁸ De kerkeraad hoopte de dwalende broeders daardoor weer in het rechte spoor te krijgen.

Tot een dergelijk getuigenis was de synode echter niet bereid. Zij wees de kerkeraad van Warffum erop dat volgens de synode van 1936 de reden voor kerkelijke behandeling gelegen was in het aanhangen of propageren van die beginselen van de CDU, die met Schrift en belijdenis in strijd waren. Met andere woorden: zolang de CDU-ers het antimilitarisme niet voor hun rekening namen, was er geen reden voor tuchttoefening. Ook zou volgens de synode van 1939 afhouding van het Avondmaal niet in alle gevallen tot excommunicatie hoeven te leiden. Ten slotte verklaarde zij het niet noodzakelijk te vinden nog een nadrukkelijk getuigenis tegen de CDU te laten uitgaan, waarbij zij wees op het rapport waarop het besluit van 1936 gebaseerd was.²⁰⁹ Ook in dit verband kwam de synode dus niet tot een inhoudelijke weerlegging van het antimilitarisme van de CDU.

7.2.8. Conclusie.

Vanaf een vroeg stadium is de houding van de Gereformeerde Kerken tegenover de CDU er een van bestrijding geweest. De basis voor die bestrijding werd gevormd door een godsdienstig-politiek waardenpatroon, dat zowel een vanzelfsprekende oriëntatie op de ARP als een onvoorwaardelijke afwijzing van het antimilitarisme impliceerde. In de bestrijding van de CDU valt een geleidelijke verscherping te constateren, want terwijl de synode van 1933 zich nog van een uitspraak onthield, kwam die van 1936 tot een formele veroordeling van de CDU, op grond van haar christelijk gefundeerd antimilitarisme. Die verscherping moet mede verklaard worden uit de groeiende bedreiging voor de aanhang van de ARP, die in de CDU gezien werd. Weliswaar bestond er geen enkele formele band tussen Gereformeerde Kerken en ARP, maar de door die kerken geboden steun moet als een vanzelfsprekendheid beschouwd worden. Op deze wijze valt ook te verklaren dat de Amsterdamse synode in overgrote meerderheid bereid was de CDU te veroordelen op basis van een rapport, waarin het onschriftuurlijke van het ontwapeningsstandpunt wel geponoed, maar niet aangetoond werd, en waarin impliciet voor voorlichting over het oorlogsvraagstuk naar de antirevolutionaire pers verwezen werd.

Een belangrijke rol in het synodebesluit van 1936 speelde prof. K. Schilder; ook in de jaren daarvoor had hij in *De Reformatie* NSB en CDU al bestreden. Het opvallende is nu dat de synode wel bereid was hem te volgen waar het die veroordeling zelf betrof, maar slechts ten dele in de door hem daarvoor aangevoerde gronden; in zijn overwegingen nam het antimilitarisme van de CDU een ondergeschikte plaats in. Schilders meest fundamentele bezwaar tegen de CDU was dat zij, op basis van inzichten ontleend aan de dialectische theologie, een andere visie had op de ver-

houding tussen God en wereld, tussen het goddelijk gebod en de schepingsordeningen, dan in de Gereformeerde Kerken gebruikelijk. Deze constatering van Schilder was niet onjuist, al gaat het zeker te ver de CDU als zodanig Barthiaans geïnspireerd te achten. Een probleem voor Schilder en voor de synode vormde hierbij echter het feit dat de Gereformeerde Kerken zich niet officieel over de dialectische theologie hadden uitgesproken, zodat een veroordeling van de CDU moeilijk hierop gebaseerd kon worden. Zo valt misschien te verklaren waarom de synode zich concentreerde op het grijpbaarder antimilitarisme van de CDU.

Een laatste opmerking betreft de positie van de VU-hoogleraren die zich verzetten tegen het synodebesluit van 1936. Reeds is erop gewezen, dat zij evenmin als de overgrote meerderheid van de synode onderscheid maakten tussen CDU en NSB. Hun houding moet verklaard worden uit een combinatie van kerkrechtelijke en inhoudelijke overwegingen. Met die laatste wordt niet bedoeld, dat zij sympathie koesterden voor de NSB of de CDU, maar dat zij het onschriftuurlijke van de beginselen van beide partijen niet aangetoond achtten. Zo lang dat niet gebeurd was, moest tuchtoefening op basis van het lidmaatschap ervan afgewezen worden. Daarnaast kan voor deze opstelling van de VU-hoogleraren de kwestie van de "leergeschieden", waarin Schilder hun grote tegenspeler was, een motief geweest zijn.

7.3. De Christelijk Gereformeerde Kerk.

Naast de Gereformeerde Kerken kwam ook de Christelijk Gereformeerde Kerk in de loop van de jaren dertig tot een officiële uitspraak over de CDU. Dat hier opvattingen leefden die tegengesteld waren aan die van de CDU was al in 1931 gebleken, toen ds. H. Janssen, leger- en vloot-predikant in algemene dienst, op de vergadering van christelijk-gereformeerde predikanten een inleiding hield over het oorlogsvraagstuk. Wel bleek daaruit dat Janssen zich bewust was van de imperialistische tendenzen, het demonisch karakter en de verwoestende werking op zedelijk-geestelijk gebied van de oorlog, want de wereldoorlog had die zijns inziens duidelijk gemaakt. Maar hij had hier niet de conclusie uit getrokken, dat iedere oorlog afgewezen moest worden. Integendeel, Janssen meende juist dat de Kerk tegen de ontwapenaars stelling moest nemen, en dat zij daarnaast het vraagstuk diepgaand moest bestuderen. Jungcurt had voor Janssens opstelling maar weinig goede woorden over: wanneer Paulus, sprekend over de bekering, de vraag stelde: "zullen wij dan in de zonde blijven?", antwoordde hij niet: "wij moeten erop studeren", maar: "dat zij verre".²¹⁰

Met de groei van de CDU en van de NSB zou ook de Christelijk Gereformeerde Kerk zich gaan bezighouden met de vraag, welke houding zij tegenover deze partijen moest aannemen; opvallend is dat ook hier de

beide partijen aan elkaar gekoppeld werden. Voor het eerst gebeurde dit toen de Bond van Christelijk Gereformeerde Jongelingsverenigingen in augustus 1934 besloot leden van de CDU en de NSB niet als lid te aanvaarden of, als ze reeds lid waren, ze te royeren wanneer ze de beginselen van deze partijen propageerden. Omdat uit de krantenverslagen niet duidelijk was welke motieven aan dit besluit ten grondslag gelegen hadden, had Van der Brug informatie ingewonnen bij de adviseur van de Bond, de reeds genoemde ds. Janssen. Daaruit was gebleken, dat men vreesde dat de jongelingsverenigingen politieke debating-clubs zouden worden, zulks tot schade van het verenigingsleven. Reeds lid zijnde CDU-ers zouden geen moeilijkheden ondervinden, tenzij zij politieke discussie uitlokten.

Van der Brug was blij met deze laatste toezegging, en plaatste die tegenover de houding van de gereformeerden, waar kortweg gezegd werd dat CDU-ers niet in de jongelingsverenigingen thuishoorden. Maar anderzijds meende hij dat hier met twee maten gemeten werd, doordat niet aan de leden van alle politieke partijen de eis: geen politieke discussie uitlokken, gesteld werd. Met name noemde Van der Brug hier de ARP en de SGP,²¹¹ die tot dan toe de meeste aanhang onder de christelijk-gereformeerden gevonden hadden. Ook Van Houten betreurde het besluit van de bondsvergadering, die daarmee het risico van wrijving en scheuring genomen had.²¹²

Kort daarop kreeg ook de Christelijk Gereformeerde Kerk zelf met dit vraagstuk te maken, want de particuliere synode van het Midden had bij de begin 1934 bijeenkomende generale synode de vraag ingediend, hoe de kerk zich opstelde tegenover de CDU en het fascisme "en de officieele woordvoerders van die richtingen." Uit de toelichting van ds. G. Salomons van Amsterdam bleek dat de vraag voortkwam uit het feit, dat leden van de kerk leden en zelfs woordvoerders van de beide richtingen waren. In een over deze vraag uitgebracht preadvies werd erop gewezen, dat de kerk over politieke partijen als zodanig geen uitspraak deed, maar dat het goed zou zijn, wel een uitspraak over de beginselen te doen. Besloten werd deputaten te benoemen, die aan de volgende synode moesten rapporteren.²¹³ Van dit deputaatschap was de leger- en vlootpredikant H. Janssen voorzitter.²¹⁴

Van der Brug bleek geneigd dit besluit in het voordeel van de CDU uit te leggen. Opnieuw vergeleek hij de houding van de christelijk-gereformeerden met die van de gereformeerden, zoals die gebleken was op de Bondsdag van de Jongelingsverenigingen op Gereformeerde Grondslag, waar de "gereformeerde beginselen" op politiek terrein zonder meer met de ARP gelijkgesteld waren. Daarentegen zou er op de christelijk-gereformeerde synode een duidelijk verzet gebleken zijn tegen hen, die pleitten voor een dergelijke vereenzelviging van kerk en politiek. "Met blijdschap constateren we bij de Christelijk Gereformeerden een geheel andere gezindheid ten opzichte van onze beweging dan bij de Gerefor-

meerden."²¹⁵ Maar voor Van Houten was het genomen besluit vooral een reden om de Christelijk Gereformeerde Kerk te waarschuwen; als men de CDU tot een voor christelijk-gereformeerden verboden vereniging zou willen maken, "omdat men de democratie schuwt en verknocht is aan de ARP, die zetels en baantjes heeft te vergeven, moge men wel bedenken, dat dit niet anders dan tot schade van de Christelijk Gereformeerde Kerk kan zijn."²¹⁶

Voor de in 1937 te Hilversum te houden generale synode hadden de deputaten onder leiding van ds. Janssen een rapport opgesteld, waarin ongeveer evenveel aandacht aan de CDU als aan de NSB besteed werd. In het gedeelte over de CDU viel een aantal redeneringen op, die sterke overeenkomst vertoonden met die van prof. Schilder in "*Geen Duimbreed!*"; waarschijnlijk hadden de opstellers zich daardoor laten inspireren. Zo hield het rapport zich vrij uitvoerig bezig met de beginselverklaring van de CDU. In wat deze zei over de Drieëenheid kon weliswaar de aloude gereformeerde belijdenis omtrent de triniteit gevonden worden, maar men kon er ook in lezen "wat vrijzinnige woordvoerders in de C.D.U. omtrent de Drieëenheid Gods meenen te moeten gelooven." Met die "vrijzinnige woordvoerders" werden blijkbaar door de dialectische theologie geïnspireerde theologen als Buskes bedoeld; hier werd aan het begrip "vrijzinnig" wel een zeer specifieke lading gegeven. Dat men hier Buskes c.s. op het oog had, blijkt ook uit de kritiek op de passage in de beginselverklaring, waarin sprake was van de "van Hem afgevalen wereld". Volgens het rapport was met deze uitdrukking nog geenszins het geschiedkundige feit van de zondeval aanvaard.²¹⁷ Impliciet werd hier gewezen op de controverse rond de eerste hoofdstukken van Genesis, die het ontstaan van het Hersteld Verband tot gevolg gehad had.

Ook de afwijzing in het rapport van de uitdrukking dat de bijbel niet alleen in het persoonlijke, maar ook in het wereldleven de weg wees, doet denken aan Schilder; Gods Woord zou volgens de deputaten niet slechts *wegwijzer*, maar *kenbron* en *maatstaf* voor het politiek handelen moeten zijn. Net als in het rapport voor de gereformeerde synode werd ook hier de politiek van de CDU in verband gebracht met die van de SDAP. Omdat de richting van het streven van de CDU naar radicale omvorming van het wereldleven niet nauwkeurig aangegeven werd, kon de CDU, vooral in de praktische politiek, gemakkelijk de weg van de SDAP opgaan. Evenals bij Schilder doken ook hier "de gegeven scheppingsordinantiën" op; de CDU zou te weinig bereid zijn, daarmee rekening te houden.²¹⁸

Ten aanzien van de praktische eisen van de CDU concentreerde het rapport zich op de socialisatie-eis en op het streven naar nationale ontwapening. De deputaten meenden dat de eerste wellicht niet bedoeld was op de wijze van de oude Anabaptisten, "maar wel vragen we ons af, wat de C.D.U. dan wel bedoelt." In ieder geval handhaafde de bijbel, zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament, het goed recht van het privaatbezit, evenals artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis dat

deed. Datzelfde artikel veroordeelde ook de absolute verwerping van elke oorlog; op grond van Romeinen 13 werd daarin het aan de overheid toegekende zwaardrecht tevens gezien als een zeker *recht* tot oorlog. Namelijk het recht van de oorlog tot bescherming van het goede, waar- onder ook volk en vaderland, tegen het kwaad, waartoe ook een vijand van buiten behoorde, die afbreuk zou willen doen aan de rechten van het volk. Bovendien zou nergens in de bijbel eenzijdige, nationale ontwapening geleerd worden. Wanneer leden van de CDU haar beginselen consequent doorvoerden en toepasten, zouden zij verhinderd worden hun christen- roeping in de wereld te vervullen.²¹⁹

De deputaten kwamen nu tot een viertal conclusies met betrekking tot de CDU. Haar beginselverklaring en haar program achtten zij "zeer vaag, onbelijnd, ... groote aanleiding (biedend) tot verwarring van gedachten en tevens ruimte (biedend) voor onschriftuurlijke beginselen." De paragrafen I (Staat en Maatschappij), II (Eigendom) en X (Militaire Vraagstuk) van het CDU-program zouden gemakkelijk allerlei afwijkende meningen toelaten omtrent overheidsgezag en burgerplicht, die tot fundamentele dwalingen zouden leiden. Daarbij zou paragraaf X een uitgesproken verwerping van Romeinen 13 en van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis zijn. Op grond daarvan moest de Christelijk Gerefor- meerde Kerk haar leden waarschuwen zich niet aan te sluiten bij de CDU, en proberen de reeds aangeslotenen "door breede en lankmoedige onder- wijzing" daarvan terug te brengen.²²⁰

Net als het rapport voor de gereformeerde synode van 1936 kende ook dit rapport richtlijnen voor de tuchtoefening. Daarin werd geen onder- scheid gemaakt tussen CDU en NSB, maar wel was eerder al de NSB in veel sterkere bewoordingen dan de CDU afgewezen: haar beginselen waren "in het licht van Schrift en Belijdenis absoluut te veroordeelen", en bewuste aanvaarding daarvan "doet vallen onder vermaning en tucht der Kerk."²²¹ In de richtlijnen zelf werd benadrukt dat het lidmaatschap op zichzelf geen reden tot tucht was; elk geval moest op zichzelf beoordeeld worden. De functie van de tucht zou vooral bestaan in "de behoudenis en terechtbrenging van den dwalenden"; daarom zou de samenspreking een centrale plaats erin moeten innemen. Ook hier treffen we de gedachte aan dat er rekening mee gehouden moest worden of in woord en daad al dan niet propaganda voor de veroordeelde beginselen werd gemaakt.²²²

Het rapport van het deputaatschap onder leiding van ds. Janssen werd door het moderamen van de synode in handen gesteld van een commissie, waarvan Janssen overigens als adviseur opnieuw deel uitmaakte. Deze commissie kon zich over het algemeen wel met het rapport verenigen, maar wenste een tweeslachtigheid erin uit de weg te ruimen. Die bestond hierin dat het rapport enerzijds de beginselen van de NSB scherper veroordeeld had dan die van de CDU, en bij de CDU gesproken had van waarschuwing en van brede en lankmoedige onderwijzing, daarentegen bij de NSB van vermaning en tucht, maar anderzijds bij de richtlijnen voor

tuchtoefening dit onderscheid niet had laten terugkeren, zodat die gelijk voor CDU en NSB golden. De commissie stelde nu voor, de tucht over CDU-leden niet verder te laten gaan dan de genoemde waarschuwing en brede onderwijzing, en de richtlijnen voor de tuchtoefening alleen ten volle voor de NSB-leden te laten gelden.

Voor deze accentuering van het verschil tussen CDU en NSB had de commissie zowel een principieel als een praktisch argument. Enerzijds meende zij dat "de C.D.U. lang niet zoover van den weg der waarheid is afgeweken als de N.S.B." Anderzijds was zij van oordeel dat, indien de tucht in verband met het lidmaatschap van de CDU verder zou gaan, "wij als Kerk voor vele praktische moeilijkheden zouden komen."²²³ Waarschijnlijk moet deze overweging geplaatst worden tegen de achtergrond van een vrij grote aanhang van de CDU onder christelijk-gereformeerden. Van Roon vermeldt dat vooral in Groningen nogal wat christelijk-gereformeerden, onder wie diverse ouderlingen, lid van de CDU waren.²²⁴ "Na breede bespreking" nam de synode de conclusies van het rapport, dat wil zeggen inclusief de correctie die de commissie aangebracht had, aan.²²⁵

In het *Gereformeerd Vredesorgaan* betoonde Van Bruggen zich eensdeels bedroefd, anderdeels verheugd over deze uitspraak van de christelijk-gereformeerde synode. Hij achtte deze teleurstellend, in zoverre de synode het streven van de CDU in menig opzicht afgewezen had, waarbij hij in het bijzonder op het ontwapeningsstandpunt wees. Maar Van Bruggen was blij, omdat de Christelijk Gereformeerde Kerk bewaard was voor de grove fout die de gereformeerde synode gemaakt had; hij verwachtte dat het zeker niet tot tuchtoefening zou komen. Zijns inziens betekende dit dat de uitoefening van de tucht bij de Christelijk Gereformeerde Kerk veiliger was dan bij de Gereformeerde Kerken. "Dat wil ook zeggen, dat de Christelijk Gereformeerde Kerk dichter bij Jezus Christus leeft dan de Gereformeerde Kerken. Dat wil ten slotte zeggen, dat de Christelijk Gereformeerde Kerk meer Gereformeerd is dan de Gereformeerde Kerken."²²⁶

De vraag is nu, hoe dit besluit van de christelijk-gereformeerde synode beoordeeld moet worden, waarbij zich de vergelijking met de uitspraak van de gereformeerde synode als vanzelf opdringt. Van Roon acht de uitspraak van de christelijk-gereformeerde synode juist, omdat daarin wel verschil gemaakt werd tussen CDU en NSB.²²⁷ Wanneer hiervoor als ernstig bezwaar tegen het besluit van de gereformeerde synode het feit genoemd is dat daarin geen onderscheid gemaakt werd tussen NSB en CDU, dan kan inderdaad het door de christelijk-gereformeerde synode wel aangebrachte onderscheid als een positief punt beschouwd worden. Daarbij dient aangetekend, dat dit onderscheid in het oorspronkelijke rapport enigszins verhuld weergegeven was, maar door de commissie scherp benadrukt; de synode had deze beklemtoning overgenomen.

Toch vallen bij het besluit van de christelijk-gereformeerde synode ook wel enkele kritische kanttekeningen te plaatsen. Ten aanzien van de CDU kan gesproken worden van een discrepantie tussen het oordeel dat uitgesproken werd en de consequenties die daaraan verbonden werden. Dit gold al voor het rapport zelf, maar zeker voor het synodebesluit, dat de conclusies inzake de CDU aanvaardde, maar tegelijk de bijstelling van de commissie overnam. In die conclusies werd uitgesproken dat beginselverklaring en program van de CDU ruimte lieten voor onschriftuurlijke beginselen, die ook in diverse paragrafen aangewezen werden (bij het militaire vraagstuk werd zelfs een uitgesproken verwerping van Schrift en belijdenis geconstateerd). De consequentie die daaruit getrokken werd, was echter slechts die van waarschuwing en brede en lankmoedige onderwijzing. Door de commissie werd daaraan nog eens toegevoegd, dat de NSB veel erger dwaalde dan de CDU en dat met de tucht beslist niet verder gegaan moest worden, waarbij, zoals boven weergegeven, naast het inhoudelijke argument ook nog een praktisch, zo niet opportunistisch argument geplaast werd.

Deze discrepantie vormde ook de teneur van het commentaar op het besluit van de christelijk-gereformeerde synode van de gereformeerde predikant van Enschede Is. de Wolff, overigens een bekend bestrijder van de CDU.²²⁸ Hij meende dat er bij de christelijk-gereformeerden, wat de CDU betrof, slapheid in de tuchttoefening was. De Wolff vroeg zich af, of ouderlingen die CDU-er waren, nu maar ongemoeid gelaten moesten worden. Zijns inziens waren er al christelijk-gereformeerde kerken waar, vanwege de veelheid der CDU-ers, aan predikers het zwijgen werd opgelegd. Doordat nu de leertucht opgeheven werd "ten opzichte van een deel der waarheid Gods" werd aan deze predikanten, blijkbaar wanneer zij de beginselen van de CDU wilden bestrijden, geen steun geboden.²²⁹ De voorstelling van zaken van De Wolff mag wat eenzijdig zijn - ten slotte had de synode wel degelijk sommige beginselen van de CDU veroordeeld, waaraan men op zichzelf houvast had - , in zijn constatering van het uiteenlopen van veroordeling en tuchttoefening had hij gelijk. Hij besloot met de vaststelling van een zwakke plek, die het geestelijk leven veel schade kon berokkenen; daarvoor was de christelijk-gereformeerde synode verantwoordelijk. De Wolff veronderstelde, dat zij hiertoe uit "overgrote voorzichtigheids-overwegingen" gekomen was.²³⁰

Belangrijker dan de vaststelling van deze discrepantie moet voor ons de vraag geacht worden, of de christelijk-gereformeerde synode nu de principiële uiteenzetting met de beginselen van de CDU gebracht had, in het bijzonder met betrekking tot het ontwapeningsstandpunt, die bij het besluit van de gereformeerde synode zo duidelijk ontbroken had. Hoewel een veel intensievere poging gedaan werd de beginselen van de CDU te analyseren alvorens ze te veroordelen, moet toch met name de weerlegging van het ontwapeningsstandpunt als niet overtuigend beschouwd worden. Als voornaamste argument tegen dit standpunt was Romeinen 13

aangehaald; welnu, ook onder orthodox-protestantse theologen die niet op het standpunt van eenzijdige ontwapening stonden, waren er, die meenden dat het in dit bijbelgedeelte ging om de verhouding tussen overheid en onderdanen, en dat erin dus geen uitspraak gedaan werd over het recht van staten om oorlog te voeren.²³¹ Daarnaast was in het rapport dan nog artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis geplaatst, maar dat was, zoals het synoderapport zelf aangaf, gebaseerd op deze dus omstreden uitleg van Romeinen 13. Het geheel overziende moet vastgesteld worden, dat ook de christelijk-gereformeerde synode geen diepgaande en principiële behandeling van het ontwapeningsstandpunt vooraf had laten gaan aan de veroordeling ervan. Ook hier zal de verklaring voor die veroordeling gezocht moeten worden in een bepaald politiek-religieus waardenpatroon, waarin als vanzelfsprekend voor het antimilitarisme geen plaats was.

Ook bij de andere tegen de CDU ingebrachte bezwaren waren de redeneringen van het rapport over het algemeen niet overtuigend geweest. Ten aanzien van het (gedeeltelijke) socialisatiestreven van de CDU werd er ten onrechte van uitgegaan, dat dit het einde van het privaatbezit zou betekenen. En wat de beginselverklaring van de CDU betrof, de daartegen ingebrachte bezwaren konden alleen aanvaard worden door hen, die bereid waren Barthiaanse en Hersteld Verband-theologen als vrijzinnigen te beschouwen. De conclusie luidt dan ook dat de Christelijk Gereformeerde Kerk in gebreke gebleven was aannemelijk te maken, dat de beginselen van de CDU in strijd waren met een orthodox-protestantse opvatting over de bijbel en de belijdenisgeschriften.

7.4. De Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband.

In de voorafgaande hoofdstukken zijn al diverse aspecten van de verhouding tussen het Hersteld Verband en de CDU kort aan de orde gekomen. Zo zijn de goede verkiezingsresultaten van de CDU in sommige gemeenten of delen daarvan (1929: Amsterdam-Zuid, Gaasterland; 1933: Texel en Andijk; 1935: Harkema-Opeinde) in verband gebracht met de aanwezigheid van een gereformeerde kerk in Hersteld Verband ter plaatse (zie hoofdstuk 3). Nogal wat predikanten uit het Hersteld Verband stelden zich op een antimilitaristisch standpunt, zoals bleek uit hun lidmaatschap van de Gereformeerde Vereniging voor Daadwerkelijke Vredesactie en Kerk en Vrede. Behalve voor Buskes gold dit kortere of langere tijd voor L. Nieuwpoort, J. Diepersloot, P.G. van den Hooff, K.H. Kroon, B.A. Venemans en P.A.E. Sillevius Smitt (zie hoofdstuk 4). Ten slotte viel in het zesde hoofdstuk de scherpe opstelling van J. Diepersloot tegen Colijn op.

In deze paragraaf wordt meer systematisch de vraag naar de betekenis van het Hersteld Verband voor de CDU aan de orde gesteld. Dit vraagstuk kan het beste benaderd worden door in het kort het optreden van een

aantal H.V.-predikanten voor de CDU te behandelen. Ook zal ingegaan worden op de vraag of deze activiteiten ten gunste van de CDU binnen het Hersteld Verband geen weerstanden opgeroepen hebben. Voordat deze vragen aan de orde komen, moet echter eerst vastgesteld worden dat het Hersteld Verband, gezien zijn omvang, nooit meer dan een zeer gedeeltelijke verklaring voor het optreden en relatieve succes van de CDU geweest kan zijn. Terwijl de CDU bij de verkiezingen van 1937 ongeveer 85.000 stemmen behaalde, beliep het zielental van het Hersteld Verband zo'n 7.000, waarvan slechts een gedeelte stemgerechtigd was.²³² Ook al zouden alle stemgerechtigde H.V.-ers hun stem op de CDU uitgebracht hebben - wat niet het geval was - , dan zouden deze stemmen toch slechts een gering deel van het totale stemmenaantal van de CDU bedragen hebben.

Een overzicht van de inbreng van verschillende predikanten van het Hersteld Verband in de CDU begint als het ware automatisch met Buskes. In de voorafgaande hoofdstukken en in de paragrafen over het orthodox-protestantse karakter van de CDU en over de Gereformeerde Kerken is duidelijk geworden, van hoe grote betekenis hij op tal van terreinen voor de CDU geweest is. Toch legde Buskes zichzelf duidelijke beperkingen op in zijn activiteiten ten gunste van de CDU. Vermeld is reeds dat Buskes bij zijn toetreden tot de CDU in 1929 uitdrukkelijk gezegd had, geen enkel politiek mandaat te zullen aanvaarden. Maar ook afgezien daarvan meende hij blijkbaar dat zijn predikantschap grenzen stelde aan de mate waarin hij zich in de praktisch-politieke strijd diende te begeven.

Op de beschuldiging van een regionaal antirevolutionair blad, dat de CDU bij de verkiezingen van 1929 getracht had profijt te trekken uit het geschil in de Gereformeerde Kerken, wat gebleken zou zijn uit het veelvuldig optreden van H.V.-voorgangers voor de CDU,²³³ antwoordde Buskes, dat hij zich beperkt had tot het schrijven van een stukje in het verkiezingsnummer van *De Strijder*.²³⁴ Ook in de campagne voor de Kamerverkiezingen van 1933 was Buskes niet opgetreden; wel sprak hij op de "dank- en bedestond", uitgeschreven door de federatie-Amsterdam in verband met het behalen van een Kamerzetel. Bij deze gelegenheid zei Buskes met zoveel woorden, dat hij niet op verkiezingsvergaderingen had willen spreken; nu had hij echter niet kunnen weigeren.²³⁵

Het lijkt er zo op dat Buskes zichzelf vooral in verkiezingstijd een grote terughoudendheid opgelegd had, maar deze zou hij toch gedeeltelijk weer laten varen. Gebleken is reeds dat hij in de campagne voor de Statenverkiezingen van 1935 wél op de grote vergadering in "Bellevue" gesproken zou hebben, als zijn ernstige overspanning hem dat niet belet had. En in 1937 kwam het er werkelijk van, en sprak Buskes op de grote verkiezingsbijeenkomst van de CDU, opnieuw in "Bellevue". Maar ook bij deze verkiezingen was dit toch maar een eenmalige aangelegenheid. Geconcludeerd kan worden, dat Buskes aan zijn predikantschap de conse-

quentie verbond, dat hij zich in de verkiezingsstrijd op de achtergrond diende te houden.

Dat liet dan voor Buskes als mogelijkheden voor propaganda voor de CDU over: zijn spreken op andere dan verkiezingsvergaderingen en zijn medewerking aan de CDU-bladen. Men krijgt de indruk dat hij van de eerstgenoemde mogelijkheid slechts een spaarzaam gebruik gemaakt heeft. Zeer belangrijk waren Buskes' bijdragen aan *De Strijder*. Met name moeten genoemd worden zijn artikelenreeksen over de Bergrede uit 1930/1931, over de verhouding CDU - SDAP uit 1932 en over het boek van het echtpaar Wibaut uit 1933/1934. Wat hierbij opvalt is dat deze alle uit een betrekkelijk korte periode, tussen 1930 en 1933/1934, stammen. Al eerder werd geconstateerd dat het zwaartepunt van Buskes' publicitaire arbeid voor de CDU samenviel met de periode dat hij als H.V.-predikant in Oosterend stond, van 1929 tot 1932. Dit is nog duidelijker zichtbaar te maken door te letten op de openingsartikelen van *De Strijder* - het blad, dat 24 keer per jaar uitkwam, kende geen echte hoofdartikelen of hoofdredactionele commentaren. In de jaargang 1929 nam Buskes negen openingsartikelen voor zijn rekening, in 1930: negentien, in 1931: dertien, in 1932: zestien, maar in 1933 nog maar vijf, in 1934: drie en in 1935 geen enkel openingsartikel meer.

Hieruit blijkt dat Buskes vanaf 1933 nog maar sporadisch artikelen voor de CDU-bladen schreef - ook andere dan openingsartikelen van zijn hand waren nadien nog maar dun gezaaid. De voornaamste uitzondering hierop werd gevormd door zijn artikelenserie "Geen Duimbreed!" uit 1936/37 naar aanleiding van prof. Schilders gelijknamige brochure. Buskes, ondanks de breuk van 1926 nog steeds meelevend met het wel en wee van de Gereformeerde Kerken, achtte zich blijkbaar de aangewezen persoon om Schilder van repliek te dienen.

In Buskes' relatieve terugtreden vanaf 1933 hebben verschillende factoren een rol gespeeld. Door zijn terugkeer in Amsterdam in 1932 raakte Buskes in meer en grotere verbanden opgenomen dan dat van de CDU alleen. Daarbij moet in de eerste plaats gedacht worden aan Kerk en Vrede. Hoewel Buskes al sinds 1929 lid van het hoofdbestuur was, dateerden zijn werkelijke activiteiten voor deze vereniging toch van na 1932. In 1933 werd hij eindredacteur van het blad, en in 1934 moest hij prof. Heering als voorzitter vervangen. Het werk voor Kerk en Vrede, dat van zichzelf een getuigend karakter had, lag Buskes uiteindelijk meer dan de activiteiten voor een politieke partij als de CDU, die veel meer noodzakten tot praktische oplossingen en compromissen. Vastgesteld kan worden dat vanaf 1933 Buskes' primaire loyaliteit bij Kerk en Vrede, en niet bij de CDU, gelegen heeft.

Daar komt dan bij dat hij het gevoel kan hebben gehad, dat hij, vooral door de toetreding van Van Houten, de CDU gerust aan anderen kon overlaten, terwijl dat, door de wankelende gezondheidstoestand van Heering, bij Kerk en Vrede niet het geval was. Inderdaad is niet goed

duidelijk wie Buskes' rol in Kerk en Vrede, vooral als eindredacteur van het blad, op een min of meer gelijkwaardige wijze had kunnen vervullen. Ten slotte moet het niet onmogelijk geacht worden dat Buskes' terugkeer in Amsterdam-Zuid, dat, zoals reeds eerder opgemerkt, het sterkst van alle H.V.-kerken de trekken van een echte gereformeerde kerk behouden had,²³⁶ voor hem een reden is geweest zich in de partijpolitiek op de achtergrond te houden. Op blijken van ontevredenheid over Buskes' activiteiten voor de CDU zal hieronder nog teruggekeken worden.

Dit alles betekent niet dat Buskes na 1933 geen vooraanstaande rol meer speelde in de CDU, en dat vanaf die tijd niet langer leden van het Hersteld Verband in navolging van hem voor de CDU gekozen zullen hebben. Vooral zijn stellingname in verband met het synodebesluit van 1936 was nog zeer belangrijk. Maar mede-gezichtsbepalend, zoals Buskes vanaf 1929 tot en met 1932 geweest was, was hij niet meer. Zijn rol was die van geestelijk leidsman op de achtergrond geworden, die alleen wanneer hij dat nodig achtte (bij voorbeeld in verband met "München") zijn stem nog deed horen. In de voor de CDU beslissende fase tussen 1929 en 1933 had hij er echter in belangrijke mate toe bijgedragen, dat de CDU een bekendheid gekregen had, zonder welke geen enkele kleine politieke partij kan bestaan, en daardoor het stadium van de onbeduidende splintergroep achter zich gelaten had.

Van de andere H.V.-predikanten dient in de eerste plaats P.G. van den Hooff genoemd te worden. In de eerste helft van de jaren dertig ontwikkelde Van den Hooff een vrij grote activiteit in de CDU. Nog in zijn studententijd - hij behoorde tot de elf studenten in de theologie aan de VU, die voor het Hersteld Verband kozen -²³⁷ sloot hij zich bij de CDU en bij Kerk en Vrede aan. In plaats van de door ziekte verhinderde Buskes sprak hij in januari 1929 de algemene vergadering van de CDU toe. Uit zijn inleiding over "Christendom en oorlog", die door het "uitemend redenaarstalent" van de spreker de vergadering zeer wist te boeien,²³⁸ bleek dat Van den Hooff op het standpunt van eenzijdige ontwapening stond. Enkele maanden later richtte hij in *Kerk en Vrede* "een woord tot de orthodoxe jongeren", waarin hij hen opriep krachtig mee te werken aan het werk van Kerk en Vrede.²³⁹ En eind april trad Van den Hooff op voor de afdeling-Lemmer van Kerk en Vrede; na zijn rede over "Het oorlogsvraagstuk" traden vijf nieuwe leden toe.²⁴⁰

Ook nadat Van den Hooff in 1932 predikant geworden was van het Hersteld Verband in Zaandam bleef hij actief in de CDU, en had het ontwapeningsvraagstuk zijn bijzondere belangstelling. Op "Wapenstilstandsdag" (11 november) 1932 sprak hij naast anderen op de openbare wijdings- en getuigenisavond van de CDU te Amsterdam. In zijn rede verdedigde Van den Hooff onder meer de stelling, dat ook wezenlijke goederen als vaderland en regering opgeofferd moesten worden, als zij tot afgoden werden. Demonstratief opruien en schelden wees hij als agitatievormen af;

hij meende dat de CDU-ers moesten laten voelen, dat ze om Christus' wil niet anders konden dan de oorlog onvoorwaardelijk afwijzen.²⁴¹ De maand daarop sprak Van den Hooff op een openbare vergadering van de afdeling-Wormerveer van de CDU over "Beginsel en program".²⁴²

Van den Hooff was een kritisch mens, ook ten opzichte van zijn eigen partij. Bij een artikel van Van der Brug, waarin deze er zijn vreugde over uitgesproken had, dat de CDU de campagne voor de Kamerverkiezingen van 1933 waardig had weten te voeren en zich niet had laten beïnvloeden door het soms onbehoorlijke optreden van de tegenstanders, meende hij toch een kanttekening te moeten plaatsen. Hij vond dat de CDU er niet in geslaagd was, in haar verkiezingspamfletten steeds de goede toon te bewaren. Als voorbeeld noemde hij het pamflet "De sterke man? of: de Sterke Held?" dat volgens Van den Hooff "niet zakelijk is gesteld en meermalen dweperig aandoet".²⁴³ In dit pamflet werd tegenover de roep om de sterke man van de grote christelijke partijen - als zodanig werd Colijn aangeprezen - het streven van de CDU gesteld naar een samenleving waarin Gods gezag door recht en gerechtigheid gehandhaafd werd.²⁴⁴ Van den Hooff gaf als zijn mening dat de strijd van de CDU scherpe zelfkritiek eiste, "opdat onze geestelijke kracht ongerept blijve".²⁴⁵

Deze kritiek van Van den Hooff betekende niet het einde van zijn activiteiten voor de CDU, want in januari 1935 sprak hij nog in openbare vergadering voor de ring-Zaanstreek van de CDU.²⁴⁶ En na het besluit van de gereformeerde synode sprak hij voor hetzelfde forum over de principiële kant van deze kwestie.²⁴⁷ Wel zouden echter Van den Hooffs activiteiten voor de CDU in hoofdzaak tot de eerste helft van de jaren dertig beperkt blijven, want van zijn eventuele bemoeienissen met de CDU na 1935 zijn weinig sporen terug te vinden. Enerzijds zal dit verklaard moeten worden uit een verandering van standplaats - Van den Hooff had in 1936 een beroep naar Middelburg aangenomen, in de omgeving waarvan de mogelijkheden tot propaganda voor de CDU buitengewoon gering waren. Maar anderzijds lijkt zich bij Van den Hooff een herbezinningsproces ten aanzien van het ontwapeningsstandpunt voorgedaan te hebben.

Samen met twee medestanders wendde hij zich in november 1937 tot Buskes. Zij waren van mening, dat men in de uitingen van Kerk en Vrede niet waarlijk de Kerk hoorde spreken, doordat in de plaats van het evangelie het christen-antimilitarisme op de eerste plaats kwam. Kerk en Vrede zou de kerk, maar daarmee ook de vrede niet ernstig genoeg nemen; haar uitingen hadden eerder een seculair dan een kerkelijk karakter. "Wij willen er niet uitlopen, ook omdat wij ons daarvoor te zeer aan jou verbonden voelen, maar wij hebben geen vrede met de huidige toestand".²⁴⁸

Reeds is vermeld dat Van den Hooff behoorde tot de theologen, die na "München" met Kerk en Vrede braken (zie hoofdstuk 4). Mogelijk moet dit mede aan de invloed van Karl Barth op Van den Hooff toegeschreven

worden - in zijn verweer tegen Schilder had Buskes Van den Hooff als een van de Barthiaanse theologen genoemd. In de brief waarin hij zijn afscheid van Kerk en Vrede aankondigde, noemde Van den Hooff Barth niet, maar wel wees hij op de bezinning in de vereniging sinds "München", die echter voor hem tot een teleurstellend resultaat geleid had. Het centrale element in zijn beslissing was zijn overtuiging, dat het gebod van Jezus Christus "in dit uur niet op non-actief gezet mag worden door een starre 'ernst' van een menselijk standpunt, die zich vastklemt aan een geïsoleerd: 'gij zult niet doden'".²⁴⁹

Dit standpunt stond haaks op dat van de CDU, die ook na de "Bezinnings"-discussie haar antimilitaristische standpunt onverkort gehandhaafd had. Of dit toen, of misschien ook al eerder, tot een breuk tussen Van den Hooff en de CDU geleid heeft, is niet duidelijk. Wel kan vastgesteld worden dat Van den Hooffs inbreng in de CDU zich vrijwel tot de eerste helft van de jaren dertig beperkt heeft; in die periode heeft hij een tamelijk actieve rol in de partij gespeeld.

Over J. Diepersloot, vanaf 1930 H.V.-predikant te Andijk, vanaf 1934 te Leeuwarden, hoeft hier niet veel meer gezegd te worden, omdat in de voorafgaande hoofdstukken al het een en ander over zijn optreden in de CDU duidelijk geworden is. In het vierde hoofdstuk is gebleken dat hij in 1930 in *Woord en Geest* de specifieke kenmerken van de moderne oorlog in zijn totale, allesbeheersende karakter gezien had. Waarschijnlijk was hij toen al lid van de CDU, want reeds in april 1929 had hij in een openbare vergadering van de afdeling Wormerveer het onderwerp "Christendom, oorlog en staat" behandeld.²⁵⁰ Ook als H.V.-predikant bleef hij de CDU-beginselen uitdragen; het relatief goede verkiezingsresultaat van de CDU in 1933 in Andijk moet mede aan zijn optreden toegeschreven worden.

Diepersloot was een man van scherpe stellingnames; dat blijkt niet alleen uit zijn weergegeven aanvallen op Colijn, vooral in verband met diens koloniale standpunt, maar ook uit zijn kritiek in *Woord en Geest* op Schilders reeds genoemde artikelenreeks "Ook de Christelijke politiek in gevaar" in *De Reformatie* van 1933/34. Deze kritiek toont duidelijk aan dat Diepersloot diepgaand beïnvloed was door de dialectische theologie,²⁵¹ en dat doet de vraag rijzen, of hij ook behoorde tot degenen die onder invloed van Barths stellingname ten aanzien van "München" met het onvoorwaardelijke ontwapeningsstandpunt van Kerk en Vrede en de CDU gebroken hadden. Hoewel Diepersloot wel zijn twijfels gehad heeft,²⁵² koos hij uiteindelijk, net als Buskes, voor handhaving van dit standpunt. Op grond daarvan mag aangenomen worden dat hij in ieder geval tot mei 1940 lid van de CDU gebleven is, al ontbreken sporen van zijn activiteiten ten gunste van de CDU uit de tweede helft van de jaren dertig.

Na de vrij uitvoerige aandacht voor zijn optreden in de Gereformeerde Vereniging voor Daadwerkelijke Vredesactie, waarbij ook zijn kortstondige activiteiten in de CDU ter sprake gebracht zijn, hoeft hier over

L. Nieuwpoort, vanaf 1931 H.V.-predikant te Middelburg, weinig meer gezegd te worden. Na de wijziging van zijn inzichten met betrekking tot het ontwapeningsvraagstuk in april 1933 trad hij niet meer voor de CDU op. Aangenomen mag worden dat hij behalve met de Gereformeerde Vereeniging en met Kerk en Vrede ook met de CDU gebroken heeft. In 1934 verliet hij Middelburg om over te gaan naar de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië.²⁵³

Het optreden van K.H. Kroon voor de CDU liep in vrij sterke mate parallel met dat van P.G. van den Hooff. Ook hij was reeds als theologisch student actief in de CDU; mogelijk behoorde hij zelfs tot de oprichters van de partij.²⁵⁴ Begin 1932 werd hij tot voorzitter van de nieuw-opgerichte afdeling-Hengelo van de CDU gekozen. Hij was toen al voorzitter van de plaatselijke Nooit Meer Oorlog Federatie,²⁵⁵ waaruit zijn antimilitaristische gezindheid blijkt. Die kwam ook tot uiting toen hij, inmiddels hulpprediker van het Hersteld Verband in Tienhoven geworden, zich in 1932 bij de Gereformeerde Vereeniging voor Daadwerkelijke Vredesactie aansloot,²⁵⁶ en begin 1933 als voorganger-lid bij Kerk en Vrede.²⁵⁷ Eenmaal predikant legde Kroon geen grote werkzaamheid in de CDU meer aan de dag. Eind 1938 behoorde hij tot de Barthiaanse "be-zwaarden" binnen Kerk en Vrede, hetgeen tot zijn bedanken voor de vereniging in de loop van 1939 leidde.²⁵⁸ Of dit ook zijn afscheid van de CDU betekende is niet duidelijk, maar ligt wel voor de hand. In 1942 ging Kroon van het Hersteld Verband naar de Hervormde Kerk over.²⁵⁹

Met Van den Hooff, Diepersloot, Nieuwpoort en Kroon zijn naast Buskes de H.V.-predikanten genoemd, wier oriëntatie op de CDU het duidelijkst aan de dag trad. Bij een aantal anderen beperkte dit zich tot een incidenteel optreden voor de CDU. In het derde hoofdstuk bleek al dat de H.V.-predikant van Harkema-Opeinde, J. ter Schegget, te Leeuwarden voor de CDU sprak; van zijn eventuele optreden voor de CDU na zijn vertrek in 1933 naar het Hersteld Verband in Amsterdam-Centrum blijkt niets. Van P.A.E. Sillevius Smitt, van 1927 tot 1937 H.V.-predikant te Haarlem, is het CDU-lidmaatschap uitsluitend bekend uit het *In Memoriam* dat Buskes voor hem schreef.²⁶⁰ J. van der Woude, sinds 1930 H.V.-predikant te Hilversum, sprak eind 1933 op een huishoudelijke vergadering van de CDU-afdeling in die plaats over "Kerk en arbeiders".²⁶¹ Ten slotte dient nog L. Overduin genoemd te worden, sinds 1937 predikant van het Hersteld Verband te Enschede; in 1938 trad hij op voor de CDU-afdelingen Glanerbrug en Almelo.²⁶²

Geeft men zich rekenschap van de geringe omvang van dit kerkgenootschap en het daarmee samenhangende kleine aantal predikanten, dan kan hieruit een relatief grote aanhang voor de CDU onder de H.V.-predikanten afgeleid worden. Van de twintig begin 1935 in het Hersteld Verband aanwezige predikanten (onder wie twee emeriti en een zendeling) zijn er zeven, allen hiervoor genoemd, met de CDU in verband te brengen.²⁶³ Maar, zoals al eerder gezegd, op grond daarvan mag niet geconcludeerd

worden, dat het kerkgenootschap als zodanig de CDU steunde, want Geelkerken was steeds de ARP trouw gebleven. Wel zal een aanzienlijk deel van de leden van het Hersteld Verband, al dan niet in navolging van de plaatselijke predikant, zijn stem op de CDU uitgebracht hebben. Volgens Herengreen heeft de CDU binnen het H.V. een hoger stemmenpercentage behaald dan in andere kerken.²⁶⁴

Behalve navolging van de genoemde predikanten in hun keuze voor de CDU was er binnen het Hersteld Verband ook verzet tegen dit partij kiezen. Opvallend is dat dit verzet zich het sterkst uitte rond het optreden van ds. J.C. Aalders voor de CDU, hoewel dit zeer incidenteel van aard was, en Aalders blijkbaar nooit lid van de CDU geweest is. Sinds 1927 was Aalders H.V.-predikant in Amsterdam-Centrum. In de campagne voor de Kamerverkiezingen van 1929 trad hij op in een openbare vergadering van de CDU, die in het kerkblad van het Amsterdamse Hersteld Verband per advertentie aangekondigd werd. Hierover ontstond in de kerk van Amsterdam-Centrum vrij grote beroering. Een tweetal gemeenteleden protesteerde schriftelijk bij de kerkeraad. Een van hen stelde zich op het standpunt, dat predikanten zich van alle actieve politiek dienden te onthouden. Hij drong aan op afkeuring door de kerkeraad van het optreden van Aalders, "die evenals geruimen tijd reeds de Gereformeerde predikant (in H.V.) van Oosterend dit deed, zich leent voor medewerking bij de politiek" - ook aan Buskes' optreden voor de CDU had hij dus aanstoot genomen.²⁶⁵

De andere briefschrijver stelde zich geheel op het antirevolutionaire standpunt; om zijn bezwaren tegen de CDU te documenteren had hij een exemplaar van het door Kalma opgestelde verkiezingsmanifest bijgesloten. Hij constateerde dat de CDU uitsluitend streed voor de belangen van de arbeiders, waardoor zij de klassenstrijd in de hand werkte. Daarnaast had de CDU "de zuiver socialistische eischen" van staatspensioenen en ontwapening overgenomen; vooral de laatste beschouwde hij als een groot gevaar voor het land. Ieder herinnerde zich toch nog, "dat dankzij de schitterende mobilisatieplannen van den heer Colijn ... de Deutsche generale staf het in 1914 niet waagde, aan het voorgenomen doortrekken door ons land gevolg te geven." De briefschrijver was er diep door geschokt dat veel van de predikanten en de theologische studenten in het H.V. niet alleen openlijk met de CDU sympathiseerden, maar haar zelfs in woord en geschrift propageerden. Verreweg het grootste deel der gemeenteleden zou daarentegen deze politieke richting, waarvan hij de vooraanstaande H.V.-er P.L. Gerritse nog als voorman noemde, niet zijn toegedaan. Hij vroeg de kerkeraad zijn afkeuring over het optreden van Aalders uit te spreken en dreigde met opstappen uit het Hersteld Verband.²⁶⁶

Bij de discussie in de kerkeraad, nog voor dat hij voor de CDU gesproken had, had Aalders gezegd dat hij geen verkiezingsrede zou houden en dat hij zijn voorgenomen getuigenis ook voor de ARP of de

CHU en desnoods voor elke partij wilde geven.²⁶⁷ In reactie op de weergegeven brieven deelde Aalders mee dat hij niet bij de CDU aangesloten was, en dat hij zich vooralsnog daar ook niet bij aan zou sluiten. Maar wel bleek hij grote bezwaren tegen de ARP te hebben; in deze partij was veel voor hem frase geworden.²⁶⁸ In antwoord op de antirevolutionaire beschuldiging, dat de CDU het kerkelijk conflict trachtte uit te buiten, waarbij gewezen werd op Aalders' optreden voor de CDU, vermeldde Buskes dat Aalders al sinds 1918 geen lid van de ARP meer was.²⁶⁹ Om het conflict te sussen zegde Aalders toe, voorlopig niet meer voor de CDU te zullen optreden en rekening te zullen houden met de wensen van de gemeente.²⁷⁰ Besloten werd de classis om een uitspraak te vragen over de verhouding van kerk en politiek en over de vraag welke houding de predikanten daarbij, ter wille van de kerk, dienden aan te nemen.²⁷¹ Tot een dergelijke uitspraak was de classis echter niet bereid.²⁷²

In 1931 verliet Aalders Amsterdam-Centrum om predikant te worden van het Hersteld Verband in Enschede. Of het conflict over zijn optreden voor de CDU hierbij een rol gespeeld heeft is niet duidelijk, maar moet niet uitgesloten geacht worden. Ook in Enschede was Aalders bereid voor de CDU te spreken, want op de eerste jaarvergadering van de afdeling hield hij een inleiding over "Grond en grens van christelijke politiek". In het verslag hiervan werd uitdrukkelijk gesteld, dat Aalders geen lid van de CDU was; uit zijn referaat zou echter gebleken zijn "hoe dicht zijn Eerw(aarde) bij ons staat."²⁷³

Stond Aalders dat inderdaad? In 1934 bleek hij eerste "geestelijk leider" van de in dat jaar opgerichte "Orde der Getrouwe Getuigen van den komenden Christus" te zijn, een organisatie van orthodox-protestantse leden en sympathisanten van de NSB, geleid door de vooraanstaande NSB-er G.J.K. baron van Lynden van Horstwaerde.²⁷⁴ Rond 1936 brak Aalders echter weer met deze orde, vanwege de zijns inziens te grote binding aan de NSB.²⁷⁵ Aangenomen moet worden dat hij, onder de indruk van haar hooggestemde fraseologie, het werkelijke karakter van deze orde niet doorzien heeft.²⁷⁶ Daarmee is in overeenstemming dat hij in maart 1936 te Leeuwarden voor de Gereformeerde Vereeniging voor Daadwerkelijke Vredesactie optrad,²⁷⁷ waarvan de doeleinden toch wel volstrekt tegengesteld aan die van de NSB waren. Wel kan men bij Aalders een grote onvastheid in zijn optreden op politiek terrein vaststellen; terecht typeert Dam hem als "zwervend".²⁷⁸

Op Aalders' politieke activiteiten is enigszins uitvoerig ingegaan vanwege de daarbij gebleken weerstanden in het Amsterdamse Hersteld Verband tegen zijn optreden voor de CDU. Men kan zich afvragen of die weerstanden niet veel sterker waren ten aanzien van Buskes, die een veel meer vooraanstaande rol in de CDU speelde, al legde hij zich in zijn politieke optreden duidelijke beperkingen op. Van dergelijke weerstanden blijkt toch maar betrekkelijk weinig. Zou juist is duidelijk geworden dat een

van de klagers over Aalders' optreden ook zijn ongenoegen over Buskes' CDU-activiteiten vanuit Oosterend uitgesproken had. In 1931 wendde Geelkerken zich tot Buskes naar aanleiding van de publicatie van een resolutie, aangenomen op een vergadering van voorgangers-leden van Kerk en Vrede van mei van dat jaar. Daarin verplichtten de voorgangers zich onder meer om de principiële onverenigbaarheid van oorlog en evangelie ernstig aan hun gemeente voor te houden, op iedere mogelijke wijze.²⁷⁹

Geelkerken stelde Buskes als hoofdbestuurslid van Kerk en Vrede medeverantwoordelijk voor deze resolutie. Hij was er erg ongelukkig mee, want het leek hem een manier om "de heele boel kapot te maken." Geelkerken zei inzake het oorlogsvraagstuk helemaal niet zo ver van Buskes af te staan. Wel beschouwde hij diens standpunt als een "onjuist radicalisme", maar als tegenwicht tegen het voortzetten van de oude sleur inzake bewapening vond hij het zo kwaad nog niet. Hij had het altijd bijzonder in Buskes gewaardeerd, dat deze streng gescheiden hield wat hij persoonlijk van deze dingen vond en wat hij vanaf de kansel en in zijn ambtelijk werk deed blijken. Uit de Kerk en Vrede-resolutie viel af te leiden, dat dit nu anders werd, maar Geelkerken hoopte dat Buskes dit in het openbaar wilde ontkennen. Vooral van belang was Geelkerkens vaststelling, dat er reeds "zeer velen" waren (naar men moet aannemen: binnen het Hersteld Verband) die Buskes' houding sterk veroordeelden. Er dreigde nu nieuwe verwarring en verdeeldheid te komen, "terwijl elkaar verstaan en in beleid voortgaan met elkander zoo broodnoodig is voor onze kleine groep."²⁸⁰

Buskes' antwoord aan Geelkerken is niet bekend; wel kan geconstateerd worden dat de zaak geen beletsel heeft gevormd voor Buskes' terugkeer naar Amsterdam-Zuid in 1932. Daar werd hij slechts incidenteel geconfronteerd met bezwaren tegen zijn politieke activiteiten. Begin 1935 werd bij de kerkeraad van Amsterdam-Zuid geprotesteerd tegen het feit, dat Buskes adhesie betuigd had aan een oproep tot amnestie voor de mitters van "De Zeven Provinciën". Het protesterende kerklid meende dat het hier om een voornamelijk van communisten uitgaande actie ging. Het ondersteunen van een dergelijke actie en het predikant-zijn bij de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband gingen zijns inziens niet samen.²⁸¹

Nadat de kerkeraad geantwoord had dat hij geen uitspraak deed en dat de klager bij Buskes zelf moest zijn,²⁸² schreef deze een tweede brief, waarin hij ook de CDU ter sprake bracht. Hij reageerde op het gerucht dat Buskes' naam zonder diens medeweten gebruikt was, maar achtte dit onwaarschijnlijk, waarbij hij verwees naar het voorstel van de federatie-Amsterdam op het CDU-congres om amnestie te bepleiten.²⁸³ Omdat Buskes een toonaangevende plaats in de federatie innam, was het helemaal niet vreemd dat zijn naam op de oproep tot amnestie voorkwam. De klager bleef bij zijn mening dat hier een taak voor de kerkeraad lag.²⁸⁴

synodebesluit van 1936, en ook dreigde bij dat laatste geen overgang naar een ander kerkgenootschap. Daarom kan voor een verband tussen de synodes van 1926 en 1936 beter aangeknoopt worden bij Hendriks' typering van de periode van 1920 tot 1950 als een tijd van zelfvoldaanheid, waarin alle nadruk gelegd werd op het gesloten houden van de eigen gelederen. Dit kon zowel de uitzuivering van theologische (1926) als van politieke dissidenten (1936) ten gevolge hebben. Dan is ook beter te verklaren, waarom het besluit van 1936 zowel de CDU als de NSB trof.

Ten slotte nogmaals de vraag naar de betekenis van het Hersteld Verband voor de CDU. Die was vooral gelegen in de steun die in de eerste helft van de jaren dertig door een aantal jonge predikanten uit dit kerkgenootschap geboden werd. Vooral in de eerste jaren daarvan had de CDU nog een groot tekort aan kader en moet deze steun zeer welkom geweest zijn. Toch kende deze steun ook in die fase zijn beperkingen, want geen van deze predikanten heeft ooit een kandidatuur aanvaard, en van een actieve deelname aan de verkiezingsstrijd was vrijwel nooit sprake. Al deze theologen waren in meerdere of mindere mate beïnvloed door de dialectische theologie. Toch moet de betekenis hiervan voor de CDU niet overschat worden, want afgezien van Buskes en in veel mindere mate Diepersloot hebben zij zo goed als geen bijdragen aan de CDU-bladen geleverd, waardoor zij deze theologische denkbeelden in de CDU hadden kunnen verbreiden, terwijl ook in de bijdragen van Buskes en Diepersloot de dialectische theologie slechts spaarzaam aan bod kwam.

7.5. De Nederlandse Hervormde Kerk.

De Nederlandse Hervormde Kerk trad in de jaren dertig niet als een eenheid naar buiten. De theologische verschillen binnen dit kerkgenootschap waren zeer groot, met aan het ene uiterste groepen vrijzinnigen, aan het andere de Gereformeerde Bond. Doordat synodes hun taken niet inhoudelijk, maar bestuurlijk opvatten, werd van bovenaf geen werkelijke leiding gegeven. Dit betekende dat de plaatselijke predikanten en kerkeraden een zeer grote eigen speelruimte hadden, ook op politiek gebied. Het gevolg hiervan was dat predikanten zich openlijk voor de CDU konden uitspreken en daar zelfs propaganda voor konden voeren, zonder moeilijkheden van hogerhand te ondervinden. De keerzijde van deze medaille was echter, dat door hervormde predikanten ook politieke denkbeelden verkondigd konden worden, die fundamenteel tegenstrijdig waren aan die van de CDU, doordat zij in nationaal-socialistische richting gingen. Voor de CDU waren dergelijke uitlatingen aanleiding tot scherpe stellingname. Met beide categorieën predikanten zullen wij ons hieronder bezighouden.

Wat de laatste groep betreft werd door de CDU veruit de meeste aandacht besteed aan de Amsterdamse predikant A.G.H. van Hoogenhuyze.

Voor het eerst gebeurde dit, toen hij in 1931 de commandant van de vrijwillige burgerwacht verzocht had eventuele versterking van de orde te verhinderen bij een door hem georganiseerde "bidure inzake de Russische geloofsvervolgelingen". Van Hoogenhuyze verwachtte een dergelijke ordeversterking blijkbaar van communistische zijde. De CDU keurde dit scherp af: ordehandhaving was een zaak van de politie. De Amsterdamse afdeling verzocht de algemene kerkeraad van de hervormde gemeente ervoor te zorgen, dat voortaan geen burgerwacht meer in de arm genomen werd ter bescherming van een manifestatie, waarvoor hij een kerkgebouw had afgestaan.²⁹² Of de afdeling antwoord op dit verzoek gekregen heeft, is niet duidelijk.

Een nadere aanduiding van de richting waarin Van Hoogenhuyzes politieke denkbeelden gingen kreeg de CDU, toen hij naar aanleiding van de uitslag van de gemeenteraadsverkiezing van datzelfde jaar pleitte voor een "protestants eenheidsfront". De Amsterdamse predikant constateerde dat de CHU in de hoofdstad slechts 26.000 stemmen gekregen had, terwijl de hervormde gemeente 225.000 zielen telde. "Steeds meer valt ons gedoopte volk het socialisme toe." Hij hoopte dat alle protestantse christenen zich zouden verenigen op een programma, dat de bestrijding van "rood" en "rooms", maar ook van eenzijdige ontwapening bevatte. Uiteraard wees de CDU, in de persoon van Van der Brug, dit af. Hij verweet Van Hoogenhuyze nergens de oorzaken van de afval naar het socialisme te onderzoeken; de kerken zelf droegen daarvoor een grote verantwoordelijkheid. Eerste programmpunt voor een werkelijk vruchtbare samenwerking zou ernstig streven naar principiële vernieuwing van het maatschappelijk leven moeten zijn.²⁹³

Van Hoogenhuyze bewoog zich ook op internationaal terrein. Op het congres van de bond tot verdediging en verbreiding van het protestantisme te Stockholm in 1932 sprak hij over bolsjewisme en christelijke cultuur. Voor Nederland pleitte hij voor een sterke man, die het met God voor ogen aandurfde alle van Rusland uit gevoerde propaganda voor revolutie en atheïsme onverbiddelijk uit te roeien. In reactie hierop meende Buskes dat de weg van Van Hoogenhuyze uitliep op een christelijk fascisme, dat voor het protestantisme een groter gevaar vormde dan het goddeloze bolsjewisme.²⁹⁴ Ook Buskes achtte het gevaar van het bolsjewisme groot, maar daartegenover diende niets dan het evangelie geplaatst te worden. Het pleidooi van zijn hervormde collega voor een sterke man was echter volkomen in strijd met het evangelie.²⁹⁵

In *Het Handelsblad* reageerde Van Hoogenhuyze op Buskes' stellingname. Altijd als de vrijheid van de democratie misbruikt was, was het gezag van de sterke man de reactie geweest; als voorbeelden hiervan wees Van Hoogenhuyze op Napoleon en Mussolini. Toch had hij, toen hij in Stockholm voor een sterke man pleitte, niet hen op het oog gehad, maar bijbelse figuren als Mozes, Gideon en Jeremia. Buskes verklaarde echter bij het lezen van Van Hoogenhuyzes Stockholmse rede geen ogenblik aan

hen gedacht te hebben. Hij achtte het onwettelijk, onhistorisch en onbijbels om deze figuren uit het volk van de theocratie een plaats te willen geven in de tegenwoordige tijd. Daarbij was Jeremia dan ook nog een verkeerd gekozen voorbeeld. "Ds. Van Hoogenhuyze zou zeker tegen deze defaitist een massale betooging voor 'godsdienst, gezin en gezag' hebben georganiseerd." Buskes vroeg Van Hoogenhuyze zijn ideeën over een sterke man op een vergadering uiteen te zetten; hijzelf verklaarde zich bereid, zijn denkbbeelden daar tegenover te plaatsen.²⁹⁶ Blijkbaar is Van Hoogenhuyze niet op dit verzoek ingegaan.

Ten tijde van deze discussie was Van Hoogenhuyze nog lid van de Christelijk-Historische Unie, want op de in maart 1933 gehouden algemene vergadering van de Unie diende hij een motie in, waarin uitgesproken werd dat een krachtige regering desnoods zonder volksvertegenwoordiging leiding zou moeten geven, en waarin gepleit werd voor een wettelijk verbod van de CPN. De redactie van *De Nederlander* had een dergelijke regering als misschien Russisch, Italiaans of Duits, maar zeker niet Nederlands afgewezen, waarover Buskes zich verheugd betoonde.²⁹⁷ Aangenomen moet worden dat Van Hoogenhuyze geen lid van de CHU gebleven is, want vanaf 1933 ontpopte hij zich steeds meer als een bewonderaar van het nationaal-socialistische Duitsland.²⁹⁸ Waarschijnlijk heeft hij zich niet bij de NSB aangesloten; in 1939 ontkende hij lid te zijn,²⁹⁹ en ook Dam noemt hem niet als tot de NSB behorend predikant.³⁰⁰

Uit het bovenstaande kan niet meer geconcludeerd worden dan de sympathie voor het nationaal-socialisme van één hervormde predikant, zij het dat deze een vooraanstaande plaats in de hervormde wereld innam. In 1934 bleek echter, dat er meer aan de hand was. Na het zogenoemde Jordaanoproer van dat jaar hadden achttien hervormde Amsterdamse predikanten zich in een telegram tot de regering gewend. Daarin hadden zij enerzijds de ongeregelde onvoorwaardelijk afgewezen, maar anderzijds de regering verzocht de steunuitkeringen, die beneden het bestaansminimum dreigden te komen, op het oude peil terug te brengen. Als middelen daarvoor hadden de predikanten gewezen op de mogelijkheid van scherpere bezuinigingen en van verzwaring van de belasting op de hogere inkomens. Het opvallende is nu dat dit telegram, waarvoor Van Houten zijn diepe dankbaarheid had uitgesproken, blijkbaar ook door Van Hoogenhuyze ondertekend was.³⁰¹ Dit was nu niet, wat men van een predikant met nationaal-socialistische sympathieën zou verwachten.

Spoedig daarop nam Van Hoogenhuyze echter de mogelijk hierdoor ontstane twijfels over zijn standpunt weer weg, want in oktober van datzelfde jaar nam hij samen met zijn hervormde collega ds. mr. L.C.W. Ekering, die in 1936 tot de NSB zou toetreden, het initiatief tot een "Open Brief aan Overheid en Volk van Nederland". Daarin werd weliswaar opnieuw bezwaar gemaakt tegen bepaalde bezuinigingsmaatregelen van de regering, maar toch vooral tegen het feit dat de regering de NSB op de

lijst van voor ambtenaren verboden organisaties geplaatst had, terwijl de SDAP daar niet op voorkwam. En dat, terwijl de NSB toch zo duidelijk te kennen gegeven had, de wettige weg te willen bewandelen en trouw te willen zijn aan Oranje, hetgeen van de SDAP niet gezegd kon worden.

Deze open brief was in eerste instantie ondertekend door achttien hervormde predikanten en één doopsgezinde. Nadat hij ter ondertekening aan alle Nederlandse predikanten toegezonden was, werd hij door nog eens 100 predikanten onderschreven, wat het totaal aantal ondertekenaars op 119 bracht. Van deze 119 behoorden er 96 tot de Hervormde Kerk. Stellig waren dit niet allemaal sympathisanten van de NSB en waren er ook, die met hun adhesie hun ontevredenheid over de werking van het politiek bestel in het algemeen, en over de grote protestantse partijen in het bijzonder tot uitdrukking wilden brengen.³⁰²

In zijn reactie op de brief van de negentien verklaarde het CDU-lid P. Tjebbes, dat hij zich niet op het standpunt stelde dat predikanten zich niet met politiek moesten bemoeien. Was dat het geval, dan had de CDU ook het telegram van de achttien predikanten moeten afkeuren en dat had zij terecht niet gedaan. Maar wel moest een uitspraak van predikanten voldoen aan twee voorwaarden: zij moest sober zijn en in grote stijl gedaan worden. Het getuigenis van de negentien voldeed daaraan niet. In zijn partijtrekken voor de NSB en zijn schildering van deze partij als vaderlandslievender dan de SDAP was het "doodgewone anti-socialistische en -communistiche polemieek".³⁰³

Dit was niet de laatste maal dat Van Hoogenhuyze kritiek van de CDU zou uitlokken. In 1938 werd de commandant van de Duitse kruiser "Emden" in de gelegenheid gesteld een krans te leggen bij het graf van Michiel de Ruyter in de Nieuwe Kerk. Terwijl Duitse mariniers in de kerk stonden opgesteld, speelde het orgel het *Deutschland*-lied, het Horst Wessel-lied en het *Wilhelmus*. Van Hoogenhuyze beantwoordde de toespraak van de Duitse commandant met het uitspreken van de wens, dat Duitsland en zijn marine gezegend en tot zegen mochten zijn.³⁰⁴

Gorselink toonde zich hierover uiterst verontwaardigd. Hij citeerde een aantal regels uit het Horst Wessel-lied, en wees erop dat het gezongen werd door degenen, die op de predikanten van de "Belijdende Kerk" werden losgelaten. Gorselink richtte zich vooral tegen Van Hoogenhuyzes zegewens; hij vroeg zich af wat men zich moest voorstellen bij een marine die tot zegen was. Daarbij bracht hij de wereldoorlog in herinnering, waarin de Duitse marine vele neutrale schepen tot zinken had gebracht, onder andere de *Lusitania* met 2.000 passagiers. Maar ook met het oog op de toekomst was dit uiterst bedenkelijk: Van Hoogenhuyze had een zegen gevraagd over Duits oorlogstuig, "waarmee misschien straks onze eigen jongens aan flarden worden geschoten." Gorselink eindigde met de vraag, of dit alles maar zonder protest kon plaatsvinden.³⁰⁵

Deze suggestie werd opgenomen door het Amsterdamse hervormde CDU-lid G.M. van Poppel. Hij vroeg alle Amsterdamse belijdende en

doopleden van de Hervormde Kerk, die instemden met Gorselinks artikel, hem een briefkaart met hun naam en adres te sturen. Met een uitvoerig schrijven zouden die dan bij de Amsterdamse kerkeraad gedeponereerd worden.³⁰⁶ In een volgende oproep werd de kring van degenen die konden reageren verbreed tot hervormden in heel Nederland, want het gebeurde in de Nieuwe Kerk was "een blamage ... voor heel de Hervormde Kerk van Nederland."³⁰⁷

Het resultaat was echter niet indrukwekkend: uiteindelijk kwamen 216 adhesiebetuigingen binnen.³⁰⁸ Opgemerkt dient daarbij te worden, dat gevraagd werd instemming te betuigen met een protestschrijven, waarvan de tekst nog niet gepubliceerd was; dit kan voor sommigen (velen?) aanleiding geweest zijn niet te reageren. In de brief zelf valt op, dat de zaak van haar actueel-politieke lading, in Gorselinks artikel nog zo duidelijk aanwezig, ontdaan was. Geprototypeerd werd tegen het zegenen door een predikant van "een Oorlogswapen", zonder dat erbij gezegd werd, dat het om de Duitse marine ging. Ook het spelen van het Horst Wessel-lied werd niet vermeld. De brief drong er bij de kerkeraad op aan het door Van Hoogenhuyze in de Nieuwe Kerk gesprokene "beslist" te veroordelen, "speciaal wat aangaat de zegenbede voor een modern oorlogswapen."³⁰⁹

In zijn antwoord deelde de Amsterdamse kerkeraad mee dat hij besloten had, de vertegenwoordiging van de kerk in zaken die niet de kerk als zodanig raakten voortaan te doen geschieden door niet-predikanten. De kerkeraad kwam hiertoe op grond van de overweging, "dat in deze ernstige en verwarde tijden alles moet worden gedaan om te voorkomen, dat de Kerk en haar ambtsdragers, door zich te begeven op het terrein dat het hunne niet is, aan het evangelie schade toebrengen." De kerkeraad wees er nog op, dat de Nieuwe Kerk naast de functie van bedehuis ook nog die van begraafplaats van beroemde mannen had. De Amsterdamse initiatiefnemers tot het protest toonden zich dankbaar, dat hun brief niet vruchteloos was gebleven, al meenden zij, dat de Nieuwe Kerk in haar tweede functie ook het karakter van bedehuis behield.³¹⁰

Gedurende de gehele jaren dertig was Van Hoogenhuyze bij zijn geruchtmakende activiteiten door de CDU op de voet gevolgd. Twee maal was vanuit de CDU bij de kerkeraad tegen zijn optreden geprotesteerd, de laatste maal zelfs met een zeker succes. Dat het bij de anti-socialistische en van sympathie voor het nationaal-socialisme getuigende initiatieven van Van Hoogenhuyze niet alleen maar om een individueel optreden ging, maar dat hij door anderen in de Hervormde Kerk gedeelde opvattingen verwoordde was gebleken bij de open brief van de negentien predikanten, waarmee uiteindelijk 96 hervormde predikanten hun instemming betuigden. Uit de relatief grote aandacht van de CDU voor Van Hoogenhuyze valt niet alleen haar waakzaamheid voor nationaal-socialistische tendenzen, maar ook haar betrokkenheid bij de gang van zaken in de Hervormde Kerk af te leiden.

Een stap verder dan Van Hoogenhuyze ging zijn Amsterdamse collega ds. mr. L.C.W. Ekering, want hij sloot zich, zoals gezegd, wél bij de NSB aan. In 1939 verdedigde Ekering voor de bijzondere kerkeraad van de hervormde gemeente van Amsterdam de stelling dat de NSB de verhouding tussen kerk en staat wilde, die altijd door de oude gereformeerde theologen verdedigd was. Als opponent trad de bekende hervormde theoloog dr. K.H. Miskotte op, die aantoonde dat het nationaal-socialisme eropuit was de staat over de kerk te doen heersen. Na een uur gediscussieerd te hebben kon de kerkeraad nog niet tot een uitspraak komen; op een volgende vergadering zou de bespreking voortgezet worden. Gorselink verbaasde zich hierover, evenals over het feit dat een predikant voor de kerkeraad een verdediging van het nationaal-socialisme mocht houden. Uit *Das Schwarze Korps*, het orgaan van de SS, citeerde hij de passage waarin voorgesteld werd de parasiterende predikanten maar eens echt aan het werk te zetten. "Is het dan nog niet duidelijk, dat het nationaal-socialisme zich eerst door de hulp van de Roomse en Protestantse Christenen in het zadel laat helpen, om daarna kerk en geestelijkheid te vertrappen?"³¹¹

Bij de verkiezingen voor de Amsterdamse gemeenteraad van 1939 stond ds. Ekering op de tweede plaats van de NSB-lijst. Tijdens de campagne voor deze verkiezingen deed de NSB een aanval op een joodse ijssalon in de Rijnstraat. Gorselink plaatste dit tegenover de morgenwijding die ds. Ekering voor de AVRO-microfoon gehouden had. "Misschien was Dominé juist bezig met het prepareren van zijn morgenwijding toen zijn partijgenoten de miniatuur-pogrom ensceneerden. Als hij die tijd eens gebruikte om zijn partijgenoten de eerste beginselen van het Christendom bij te brengen?"³¹² In Gorselink had de CDU een commentator, die niet bereid was het optreden van een hervormd predikant ten gunste van de NSB onaanvaardbaar te laten.

Uit het bovenstaande mag zeker niet de conclusie getrokken worden, dat de hoofdstroom onder de hervormde predikanten, of onder de leden van de Hervormde Kerk, in meerdere of mindere mate de nationaal-socialistische beginselen was toegedaan. Dat was zeker niet het geval, al bleek uit het adres van de 119 predikanten, dat het ook weer niet om hoge uitzonderingen ging wanneer hervormde predikanten een bepaalde mate van sympathie voor de NSB aan de dag legden. De hoofdstroom, zowel onder de leden als onder de predikanten, moet veeleer als christelijk-historisch beschouwd worden. De CDU kreeg in ieder geval slechts betrekkelijk weinig steun van hervormde predikanten; vooral haar standpunt van nationale ontwapening stuitte binnen de Hervormde Kerk op verzet.

In 1930 behandelde de hervormde synode het voorstel instemming te betuigen met een resolutie van de Wereldbond voor internationale vriendschap door de kerken. In die resolutie werd uitgesproken dat een over-

heid, die een oorlog zou beginnen zonder eerst getracht te hebben door arbitrage het geschil op te lossen, niet op de steun van de kerken zou kunnen rekenen. De hervormde synode verwierp dit voorstel echter. Uit zijn commentaar hierop bleek Jungcurts geneigdheid van dik hout planken te zagen. "Dat de kerk en honderden harer dienaren nog altijd maar niet begrijpen, dat het militaire vraagstuk een allesbeheersend probleem is geworden in onze tijd en dat miljoenen gelovigen het stellig niet weer zullen verdragen, dat bij een nieuwe oorlog de helse werktuigen van het kapitalisme door een verblinde geestelijkheid zullen gezegend worden, getuigt van een innerlike verworping, die ontstellende afmetingen heeft aangenomen, ja, die welhaast onherstelbaar lijkt."³¹³

Daar stond dan tegenover dat de al vaker genoemde NCSV-secretaris N. Stufkens op de jaarlijkse toogdag van de hervormde predikanten volgens Jungcurt "een verblijdende en verrassende instemming" gevonden had voor zijn "zeer radicale pleidooi" ten aanzien van het oorlogsvraagstuk. Jungcurt meende dat prof. Slotemaker de Bruïne "in tragiese eenzaamheid" wel een bestrijding, maar geen betere oplossing had weten te geven.³¹⁴ Wie op grond hiervan zou menen, dat de Hervormde Kerk wat het oorlogsvraagstuk betrof nu "om" was, kwam echter bedrogen uit. Want voor de samenkomsten in de Groninger Martinikerk over het vredesvraagstuk had de commissie voor de inwendige zending van de hervormde kerk weer niemand uitgenodigd, die op het standpunt stond dat oorlog en evangelie een onverzoenlijke tegenstelling vormden.

Uiteraard betreurde Buskes dit. "De kerk heeft weer eens voor de zooveelste maal gekozen voor nationale bewapening en de aanvaarding van de oorlog als laatste middel tot beslechting van internationale geschillen." Buskes' voornaamste bezwaar tegen de referaten van de vier theologische hoogleraren (J. de Zwaan, Th.L. Haitjema, W.J. Aalders en J.R. Slotemaker de Bruïne) was, dat er - misschien met uitzondering van dat van De Zwaan - in verzuimd werd het eigenlijke karakter van de oorlog te bepalen en te ontleden. Ze handelden niet over de werkelijke oorlog, maar over een op de studeerkamer geconstrueerd oorlogsbegrip. Niettemin wekte Buskes op, de in druk uitgegeven referaten te lezen.³¹⁵ "De besten van onze tegenstanders inzake het oorlogsvraagstuk zijn hier aan het woord."³¹⁶

Bestrijding van hun opvattingen ondervonden de vier hoogleraren ook van de kant van de hervormde evangelist Hilbrandt Boschma. In *Het vier-professoren-boekje* waagde hij het, als "eenvoudig evangelist", het tegen hen op te nemen, maar had God ook niet door middel van een ezel tot Bileam gesproken?³¹⁷ *De Strijder* was zeer enthousiast over dit boekje. Boschma zou erin aangetoond hebben, dat de hoogleraren het vraagstuk van geloof en oorlog zo moeilijk gemaakt hadden, dat het de mensen ging duizelen; zelf had hij getracht, het vraagstuk op eenvoudige wijze op te lossen.³¹⁸ Inderdaad is in het vierde hoofdstuk gebleken, dat Boschma's beschouwingen zich door een grote mate van rechtlijnigheid kenmerkten.

Over het geheel genomen ondervond de CDU met haar ontwapeningsstandpunt meer bestrijding dan steun vanuit de Hervormde Kerk. Voor zover hervormde predikanten zich op dit standpunt stelden, wat vooral bleek uit hun lidmaatschap van Kerk en Vrede, behoorden zij overwegend tot het vrijzinnige deel van de Hervormde Kerk, en maakte het karakter van orthodox-protestantse partij dat de CDU had, aansluiting daarbij niet voor de hand liggend. De CDU moest het daardoor in hoofdzaak hebben van de betrekkelijk weinige rechtzinnig-hervormde predikanten die voor het standpunt van nationale ontwapening kozen.

Enkelen van hen zijn in de voorafgaande hoofdstukken al aan de orde gekomen en hoeven hier niet opnieuw in den brede besproken te worden. Dat geldt voor M. van der Voet, die reeds behandeld is als schrijver van godsdienstige beschouwingen in *De Christen-Democraat* en als voorzitter van Kerk en Vrede. Van der Voet was ook bereid in openbare vergaderingen van de CDU op te treden; zo in mei 1937 te Zandvoort³¹⁹ en in juni van dat jaar in Haarlem.³²⁰ Naast Van der Voet dient ds. I. Faber van Schoonoord genoemd te worden als degene onder de hervormde predikanten, die het meest bereid bleek aan de praktische politiek van de CDU deel te nemen, gezien onder meer zijn plaats op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1937. Ook Faber droeg het antimilitaristische standpunt van de CDU uit, getuige de toespraak die hij in 1933 onder de titel "Militia Christi" in Alkmaar hield.³²¹

Het radicaal-antimilitaristische standpunt van de Groninger predikant C.W. Coolsma is in de voorafgaande hoofdstukken voldoende duidelijk geworden. Ook al eerder genoemd werd K.A. Schipper, die als theologisch student nog bij de NCAP aangesloten was. Wanneer hij precies naar de CDU overgegaan is, is niet duidelijk, maar wel is bekend dat hij als hervormd predikant in het Noordhollandse Etersheim bereid was in het openbaar voor de CDU op te treden. In 1936 sprak hij voor de afdeling-Hoorn,³²² en in de aanloop naar de Statenverkiezingen van 1939 te Zaandam.³²³

De genoemde hervormde predikanten zijn stellig niet de enigen geweest die bereid waren de CDU op een of andere wijze te steunen, maar de activiteit van anderen droeg een te incidenteel karakter om hier vermeld te worden. Wel moet ten slotte nog stilgestaan worden bij het optreden voor de CDU van de Rotterdamse hervormde predikant A.R. Rutgers, die in het vierde hoofdstuk al genoemd is als een van de orthodox-hervormde predikanten in Kerk en Vrede. Dit optreden is namelijk enige tijd van meer dan incidentele aard geweest.

Voor al in 1936 en volgende jaren legde Rutgers een vrij grote activiteit ten gunste van de CDU aan de dag. Op de in september 1936 te Rotterdam gehouden "Landdag" van de CDU (in feite een provinciale samenkomst in de open lucht) sprak hij een slotwoord, en nog in dezelfde maand was hij bereid Van Houten te vervangen in een openbare vergadering van de afdeling-Pernis, waar hij een causerie over het ontwapenings-

vraagstuk hield.³²⁴ De maand daarop sprak Rutgers de jaarvergadering van de afdeling-Rotterdam-Linker Maasoever toe,³²⁵ en in 1937 hield hij spreekbeurten voor de CDU te Enschede en opnieuw te Rotterdam.³²⁶ Ten slotte sprak hij op een verkiezingsbijeenkomst te Rotterdam in 1939 een opwekkend slotwoord.³²⁷ Op grond hiervan zou men verwachten dat Rutgers ook lid van de CDU was, maar dit lijkt toch niet het geval geweest te zijn. Buskes vermeldt dat Rutgers wel de politieke actie van de CDU steunde, maar er zich niet bij aangesloten had.³²⁸

Ook aan de CDU-bladen leverde Rutgers enkele bijdragen. Zo schreef hij een artikel "Volk, Vaderland en Christendom", waarin duidelijk zijn radicaal-antimilitaristische standpunt tot uiting kwam. Hij schetste daarin een mobilisatie van alle beschikbare volkskrachten bij de imperialistisch-gezinde volkeren; op grond hiervan hadden ook de democratische volkeren zich gedwongen geacht tot eenzelfde mobilisatie. De kerken en christenen mochten hier echter niet aan meedoen, maar dienden hun eigen roeping trouw te blijven, "eigen bestaan en bezit in de weegschaal te leggen ten dienste van Gods Vredes-rijk op aarde." Het evangelie kende namelijk geen andere weg tot zelfbehoud "dan in de zelfovergave aan de Geest der Liefde, welke vurige kolen hoopt op 't hoofd der overweldigers."³²⁹

Deze uiting van Rutgers' christen-antimilitarisme is weergegeven om duidelijk te maken, welke fundamentele wijziging er in zijn denkbeelden optrad toen hij in 1939 dit antimilitarisme vaarwel zei. In de brief waarin hij bedankte voor het lidmaatschap van Kerk en Vrede schreef hij tot de overtuiging gekomen te zijn, "dat paraatheid van ons volk tot afweer van de overweldiging door daemonische ideologieën niet moet worden afgewezen of bestreden."³³⁰ Dit bedanken kwam overeen met de omslag in de houding van een aantal H.V.-predikanten, maar anders dan bij hen lag de achtergrond van Rutgers' verandering van inzicht niet in de uitspraken van Karl Barth (uiteraard in combinatie met de voortgaande agressie van het Derde Rijk), maar in hetgeen hij op een reis in het door burgeroorlog verscheurde Spanje in 1938 gezien had.

Omdat Rutgers jarenlang een vooraanstaande plaats in Kerk en Vrede ingenomen had, trok zijn afscheid van de vereniging sterk de aandacht. In *Kerk en Vrede* legde hij rekenschap af van de verandering in zijn inzichten,³³¹ terwijl er ook in de dagbladpers aandacht aan besteed werd. Vanuit Kerk en Vrede werd door Buskes en Hilbrandt Boschma op Rutgers' afscheidsartikel gereageerd; de artikelen van Rutgers, Boschma en Buskes werden door Kerk en Vrede gezamenlijk gepubliceerd.³³² Aangenomen moet worden dat Rutgers' wijziging van standpunt ook het einde van zijn optreden ten gunste van de CDU betekend heeft; na april 1939 treffen we daarvan geen sporen meer aan. Eind januari 1940 verdween zijn naam uit de in de kop van *De Christen-Democraat* genoemde vaste medewerkers.

Omdat de Hervormde Kerk in de jaren dertig een tegen zichzelf verdeeld huis was, heeft zij in deze jaren nooit een officiële uitspraak over de CDU zelf of over zaken die in de politieke actie van de CDU een centrale plaats innamen, zoals het antimilitarisme of het sociale vraagstuk, gedaan. Om toch iets over haar verhouding tot de CDU te kunnen zeggen, is in het bovenstaande gelet op de houding van individuele predikanten. Daarbij is gebleken dat een betrekkelijk gering aantal predikanten uit de rechtzinnige vleugel van de Hervormde Kerk bereid was de CDU in woord en geschrift te steunen. Waarschijnlijk is dat de meerderheid van de predikanten van deze vleugel, voor zover zij zich tot de politiek geroepen voelden, de CDU gesteund heeft. Daarnaast vond de ARP aanhang onder de "gematigde" leden van de Gereformeerde Bond, terwijl de "zwaardere" Bonders bij de SGP onderdak vonden.³³³

Deze politieke diversiteit binnen de Hervormde Kerk betekende ook, dat de NSB leden en sympathisanten onder de hervormde predikanten vond. Van hen trad vooral ds. Van Hoogenhuyze op de voorgrond. Uit de grote waakzaamheid waarmee de CDU zijn optreden volgde, blijkt een sterke belangstelling voor het welzijn van de Hervormde Kerk. Aangenomen mag worden dat een groot deel van de leden van de CDU tot de Hervormde Kerk behoorde. Van de leiding van de CDU kennen we het lidmaatschap van deze kerk van Van der Brug, Posthuma, Gorselink en mevr. Tromp-de Jong.

7.6. De Evangelisch-Lutherse Kerk.

Ook leden en predikanten uit de Evangelisch-Lutherse Kerk waren actief in de CDU, zij het dat het hier om een gering aantal ging. Voor een deel waren zij in Zwolle geconcentreerd. Reeds in 1930 hield de Lutherse predikant Th.B.W. Gramsberg een inleiding voor de CDU-afdeling aldaar, waarin hij Heerings *De Zondeval van het Christendom* besprak. Uit deze inleiding bleek dat ds. Gramsberg op het christelijk-antimilitaristische standpunt van de CDU stond. Een eigen accent legde hij slechts, toen hij als mogelijkheid voor de oplossing van het oorlogsvraagstuk een synthese tussen de denkbeelden van Luther, Calvijn en Erasmus voorstelde.³³⁴ Bij de gemeenteraadsverkiezing van het jaar daarop werd de CDU-lijst in Zwolle aangevoerd door M. Singer, lid van de Evangelisch-Lutherse Kerk ter plaatse. Officieel liet de afdeling weten: "Om de eenheid in de partij te demonstreeren is de lijst gevormd uit 2 leden der Hervormde, 2 leden der Gereformeerde en 2 leden der Lutherse Kerk."³³⁵ In 1932 werd Singer in het hoofdbestuur van de CDU gekozen.

Ds. Gramsberg was niet de enige Lutherse predikant die bereid was voor de CDU op te treden. Op de algemene vergadering van de CDU van april 1931 werd bekend gemaakt dat de Amsterdamse Lutherse predikant

dr. P. Stegenga Azn. zich bij de CDU aangesloten had, omdat haar beginselen hem sympathiek waren en hij deze kon delen. Stegenga nam een vooraanstaande plaats in de Evangelisch-Lutherse Kerk in. In 1936 werd hij benoemd tot hoogleraar aan het Luthers Seminarium, dat verbonden was aan de Universiteit van Amsterdam. Bij zijn toetreden had Stegenga verklaard van politiek weinig verstand te hebben, terwijl zijn geestelijke arbeid hem geen tijd liet zich hierin ernstig te verdiepen. Daarom wilde hij niet voor een kandidatuur of een spreekbeurt in aanmerking komen.³³⁶ Maar wel was dr. Stegenga bereid naast zijn collega's Buskes en Faber te spreken op de wijdingsavond, in december 1931 te Amsterdam gehouden ter viering van het eerste lustrum van de CDU. Ook bij deze gelegenheid zei Stegenga de politiek niet te begrijpen en geen weg te weten met de moeilijke vragen, die zich daarbij voordeden. Tot nu toe had hij dan ook nooit op een vergadering van politieke kleur gesproken. Dat hij dit nu wel voor de CDU deed kwam, doordat deze partij de norm van het evangelie zo dicht mogelijk benaderde. Hij hoopte, dat het streven van de CDU zich altijd en in alle bijzonderheden zou richten naar de normen van Christus.³³⁷

Over dit optreden van Stegenga voor de CDU ontstond in de Evangelisch-Lutherse Kerk enige beroering. *Maarten Luther*, het orgaan van de Nederlandsche Luthersche Bond voor Christelijk-Sociale Actie, drukte de rede af die de voorzitter van de Bond, J.S. Ruppert, op de jaarvergadering gehouden had. Ruppert was lid van het dagelijks bestuur van het CNV en lid van de Utrechtse gemeenteraad voor de ARP. In zijn rede keerde Ruppert zich tegen het feit dat Stegenga zich nu ineens bij de CDU aangesloten had en daarvoor ook sprak, terwijl hij zich tevoren nooit met de sociale actie ingelaten had. Ook wees Ruppert op Stegenga's uitspraak geen verstand van politiek te hebben.

Singer, voorzitter van de afdeling-Zwolle van de CDU, maar tegelijk voorzitter van de plaatselijke afdeling van de Luthersche Bond, had in een ingezonden stuk hiertegen geprotesteerd, maar *Maarten Luther* had het niet geplaatst. Nu zette Singer zijn bezwaren tegen Rupperts rede maar in *De Strijder* uiteen. Hij verweet Ruppert met twee maten te meten, want Lutherse predikanten die voor andere partijen optraden liet hij ongemoeid. Bovendien had Ruppert Stegenga's motivatie voor zijn aansluiting bij de CDU niet vermeld. Ten slotte maakte Ruppert ten onrechte geen onderscheid tussen het woord voeren op een politieke vergadering en een toespraak op een wijdingssamenkomst. Als motief voor Rupperts optreden zag Singer de vrees, dat ook anderen uit Lutherse kring bij nadere kennismaking wel eens voor de CDU zouden kunnen kiezen.³³⁸

Of Rupperts opstelling daarop van invloed is geweest blijkt niet, maar in ieder geval bedankte Stegenga in de loop van 1933 weer als lid van de CDU. Over dit afscheid ontstond nog enige polemiek, doordat verschillende bladen uit een interview met Stegenga in *De Amsterdammer* in septem-

ber 1933 de conclusie trokken, dat Stegenga het ontwapeningsstandpunt waarwel gezegd had, en dit vervolgens tegen de CDU uitspeelden. Aanleiding daartoe zou de muiterij op "De Zeven Provinciën" en de daartegenover door de CDU aangenomen houding geweest zijn. Overigens had ook Matthijs de Visser deze conclusie uit het interview getrokken. Hij wees erop dat de CDU het optreden van de muiters veroordeeld had, en legde Stegenga een aantal vragen voor. Als men het ontwapeningsstandpunt aanvaard had omdat oorlog zonde was, was het dan wel mogelijk daarvan terug te keren? Of was, nu Stegenga het gezag in het gedrang zag, oorlog geen zonde meer en bewapening geoorloofd? Werden hier door Stegenga en door hen die hetzelfde gedaan hadden - blijkbaar was Stegenga niet de enige, die voor de CDU bedankt had - niet twee dingen "hoopeloos" met elkaar verward?³³⁹

Via afdelingssecretaris Kress liet Stegenga daarop een verklaring in *De Strijder* publiceren. Hem werd voortdurend gevraagd als partijlid op politieke vergaderingen te spreken en dat achtte hij niet zijn roeping, noch zichzelf daarvoor bekwaam. Steeds moeten weigeren zou onvriendelijk kunnen lijken en daarom had hij het beter gevonden als lid te bedanken "en als belangstellend vriend ten opzichte van de partij te staan." Moet dit een op zichzelf alles behalve overtuigende redenering geacht worden, zij past misschien wel bij iemand die verklaard had geen verstand van politiek te hebben. Er lijkt echter meer aan de hand geweest te zijn. Stegenga verklaarde oorlog nog steeds een gruwelijk bedrijf te vinden en zich "eigenlijk" niet te kunnen voorstellen, dat een christen daaraan mee zou doen. Het was dan ook te enen male onjuist, dat hij nu voor nationale bewapening zou zijn. Maar op verschillende bijeenkomsten en bij eigen nadenken was Stegenga tot de ontdekking gekomen, dat hij geen antwoord had op bepaalde vragen, verband houdende met het gezag. Daarom had hij besloten, niet meer in het openbaar over deze onderwerpen te spreken of anderen van advies te dienen.³⁴⁰

In een begeleidend commentaar trachtte Kress de zaak nog zoveel mogelijk in het voordeel van de CDU uit te leggen door Stegenga's blijvende vriendschap voor de CDU te benadrukken. Hij meende dat door diens verklaring een zeer ingrijpend misverstand uit de weg was geruimd, en zei erop te vertrouwen, dat de dagbladen van de grote christelijke partijen deze verklaring zouden overnemen.³⁴¹ Geconstateerd moet echter worden, dat de CDU aan Stegenga's kortstondige activiteit in de partij maar weinig plezier beleefd heeft en dat diens bedanken haar tegenstanders propagandistische mogelijkheden bood. Wat het effect van die activiteit binnen de Evangelisch-Lutherse Kerk geweest is, valt niet vast te stellen, maar het lijkt erop dat de door Singer gehoopte toestroom uit deze kerk naar de CDU niet plaatsgevonden heeft. Voor de periode na 1933 zijn geen gegevens omtrent activiteiten in de CDU van Lutherse predikanten of zich als Luthers presenterende leden meer voorhanden.

7.7. Conclusie.

In zijn reeds vaker genoemde artikel over de kleine politieke partijen is Daalder van mening, dat zich in het optreden van de CDU ook een door hem als "oecumenisch" omschreven verlangen om ex-leden van ARP en CHU op één christelijk programma samen te brengen manifesteerde.³⁴² Inderdaad had de CDU een minder sterke binding aan een bepaalde kerk dan de ARP of de CHU; in haar midden werkten hervormden, gereformeerden van het oude en van het nieuwe verband, christelijk-gereformeerden en lutheranen, om de voornaamste groepen te noemen, broederlijk samen. Deze samenwerking was echter meer een onbedoeld neveneffect van het politieke streven van de CDU dan een uiting van een bewust verlangen; het door Daalder veronderstelde "oecumenische" verlangen nam in het geheel van haar politiek slechts een zeer ondergeschikte plaats in.

De CDU-leiding stelde geen nadere voorwaarden aan het lidmaatschap dan de instemming met de door Buskes opgestelde, orthodox geformuleerde beginselverklaring. Hierdoor vormden de orthodoxe protestanten de doelgroep bij uitstek van de CDU. De reactie van een tweetal orthodoxe kerkgenootschappen was echter duidelijk afwijzend: zowel de gereformeerde als de christelijk-gereformeerde synode kwamen tot een formele veroordeling van de CDU. Terwijl de Gereformeerde Kerken in hun uitspraak geen onderscheid maakten tussen NSB en CDU, deed de Christelijk Gereformeerde Kerk dat wel. De veroordeling van de CDU door deze beide kerkgenootschappen moet vooral verklaard worden uit een politiek-religieus waardenpatroon, waarin antimilitarisme als vanzelfsprekend afgewezen werd.

Vanuit een ander orthodox-protestants kerkgenootschap, de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband, ontving de CDU belangrijke steun, maar dit kerkgenootschap was te klein om het karakter van de CDU geheel te kunnen bepalen. In de Nederlandse Hervormde Kerk manifesteerden zich zeer tegengestelde tendenzen: enerzijds sympathie en steun voor het nationaal-socialisme, anderzijds scherpe afwijzing daarvan, waaraan de CDU haar aandeel probeerde te leveren. Hetzelfde gold voor het militaire vraagstuk: enerzijds ondervond het ontwapeningsstreven van de CDU bestrijding, anderzijds was er steun, die echter beperkt bleef tot de kleine groep orthodoxe predikanten die lid waren van Kerk en Vrede. De opstelling van de Evangelisch-Lutherse Kerk sloot zich bij die van deze innerlijk verdeelde Nederlandse Hervormde Kerk aan.

8. Bezetting en bevrijding: mei 1940 - mei 1946.

Hoewel er vanaf oktober 1939 een diepgaande discussie in de CDU gevoerd was over de vraag of het ontwapeningsstandpunt gehandhaafd moest blijven, had de partij grotendeels haar eenheid weten te bewaren (zie hoofdstuk 4). Slechts een klein deel van de prominenten had in de uitkomst van de discussie aanleiding gevonden zich uit de leiding terug te trekken (Inne de Jong) of zelfs als lid te bedanken (mevr. Tromp-de Jong). Spoedig na mei 1940 zouden vooraanstaande CDU-ers echter zeer verschillende richtingen inslaan, hetgeen bijdroeg aan de desintegratie van de partij tijdens de bezetting. Vooral Van Houten ging een zeer opmerkelijke weg, die via medewerking aan de nationaal-socialistische Landstand uitliep op de beëindiging van zijn politieke loopbaan na de bevrijding. Het scherpst werd hiertegen door Buskes stelling genomen; toen hij voor zijn protesten geen gehoor vond, verliet hij de partij. Partijvoorzitter Van der Brug nam een middenpositie in, doordat hij enerzijds afstand nam van bepaalde uitlatingen van Van Houten, maar anderzijds het niet tot een breuk met hem wilde laten komen.

Al deze ontwikkelingen zullen in dit hoofdstuk weergegeven worden, waardoor tevens duidelijk zal worden dat de mogelijkheden om na de bevrijding de CDU voort te zetten klein waren. Niettemin werd, vooral vanuit Amsterdam, hiertoe een poging ondernomen, doch slechts een gering deel van de vooroorlogse leiders en leden was bereid mee te werken. Ook in de zomer van 1945 gingen voormalige CDU-ers zeer verschillende wegen, variërend van aansluiting bij de SDAP en medewerking aan de Nederlandse Volksbeweging tot het zoeken van contact met de grote confessionele partijen. Het was dan ook slechts een deel van de vooroorlogse aanhang dat voorzitter Van der Brug volgde, toen deze in februari 1946 tot de nieuw gevormde Partij van de Arbeid toetrad.

8.1. De CDU van mei 1940 tot juli 1941.

Net als de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk zullen ook de meeste CDU-leden diep geschokt geweest zijn door de inval van de Duitse troepen op 10 mei 1940 en de spoedig daarop gevolgde Nederlandse capitulatie, waardoor de bezetting van heel Nederland een feit werd. Misschien was aan hun wereldbeeld nog wel een zwaarder slag toegebracht dan aan dat van hun meeste landgenoten, want de moderne oorlogvoering, waartegen zij zich zo principiële verzet hadden, was op Nederlandse bodem realiteit geworden, zij het slechts korte tijd. Door de Duitse bezetting konden de normale politieke activiteiten voor een belangrijk deel niet meer plaatsvinden: de Tweede Kamer zou na 10 mei 1940 niet meer bijeenkomen, terwijl de mogelijkheden om in Staten en gemeenteraden voor de christelijk-democratische principes op te komen sterk beperkt waren. Dit plaatste de leiding van de CDU voor de vraag, of de partij

onder deze omstandigheden haar werkzaamheden moest voortzetten. En als die vraag bevestigend beantwoord werd, waarop moesten die activiteiten dan gericht zijn?

Een antwoord op deze vragen kregen de CDU-leden in *De Christen-Democraat* van half juni, het eerste nummer dat na de mei-gebeurtenissen verscheen. Daaraan was een bijeenkomst van het dagelijks bestuur van de partij met de redactiecommissie voorafgegaan, waarop besloten was het blad voortaan slechts eenmaal per veertien dagen te doen verschijnen.¹ In dit eerste nummer noemde Van der Brug als blijvende taak van de CDU het uitdragen van de christelijke beginselen van oprechte naastenliefde.² Van Houten legde in hetzelfde nummer al direct een wat ander accent, door mee te delen dat de inhoud van het blad voortaan alleen nog op christelijk-sociaal terrein zou liggen.³ Impliciet verklaarde hij daarmee van plan te zijn het antimilitarisme, voor 10 mei 1940 een van de twee belangrijkste pijlers van de politiek van de CDU, buiten beschouwing te willen laten. Verder meende Van Houten, dat de activiteiten erop gericht zouden moeten zijn de organisatie van de partij intact te houden, iets, waarvoor ook Van der Brug zich uitgesproken had.⁴

Bij de uitwerking van wat hij onder de nieuwe omstandigheden als taak van de CDU zag, gaf Van Houten blijk van een zeer opvallend standpunt. Hij meende namelijk dat de oplossing voor tal van maatschappelijke vraagstukken door de Duitse bezetting niet bemoeilijkt, maar juist vergemakkelijkt was. Boven zijn artikel plaatste hij dan ook de kop "Nieuwe mogelijkheden". Allerlei argumenten tegen in het verleden voorgestelde oplossingen zouden nu namelijk niet meer gelden. Als voorbeelden noemde Van Houten de bestrijding van de werkloosheid, waartegen het monetaire argument niet meer ingebracht kon worden, en de opheffing van het bankgeheim, waartegen het argument van de kapitaalvlucht zijns inziens geen opgeld meer deed.⁵ Half juli constateerde Van Houten dat nu "door vrijwel allen" een ombouw van het maatschappelijk leven bepleit werd in een richting, die reeds jaren door de CDU gewezen was.⁶ En in een volgend artikel leverde hij expliciete kritiek op de vooroorlogse machthebbers, die "leefden uit liberaal-economische dogma's"; daardoor was de gruwelijke werkloosheid onvoldoende bestreden. Onder de nieuwe omstandigheden zouden de CDU-ers bereid zijn, "rekening houdend met de volksaard en traditie, met veilig stelling onzer geestelijke vrijheid vooral", mee te doen aan het grote werk van radicale omvorming van het maatschappelijk leven.⁷

Wie ook nieuwe mogelijkheden voor de CDU zag, was Jan Janze. Janze was kort na het begin van de bezetting J. Coenraads, die reeds op het congres van april zijn vertrek als secretaris van de CDU aangekondigd had, in die functie opgevolgd.⁸ In juli schreef hij dat er geen groep in het land was, die door de ervaringen van de laatste maanden zozeer in het gelijk gesteld was als de CDU.⁹ Waarom dat het geval was, had hij eerder al op een ledenvergadering van de Haagse afdeling van de CDU

uiteengezet: de CDU had de maatschappelijke revolutie, die deze oorlog zou brengen, voorzien en voorzegt. In de nieuwe situatie zou de actie van de CDU voor maatschappelijke vernieuwing niet alleen mogelijk, maar ook noodzakelijker dan ooit zijn.¹⁰ Door zijn fixatie op "maatschappelijke vernieuwing", waarbij waarschijnlijk vooral gedacht moet worden aan zijn geheel eigen ideeën over socialisatie, was Janze niet werkelijk bezig met de vragen die de bezettingssituatie aan de CDU opdroeg, zoals hij voor mei '40 niet werkelijk geïnteresseerd geweest was in het ontwapeningsvraagstuk.

Van de leidinggevende CDU-ers was ook Posthuma geneigd de nieuwe omstandigheden als tamelijk gunstig te beschouwen, zij het dat hij zich voorzichtig uitdrukte. "De kapitalistische verhoudingen schijnen te hebben afgedaan. We zijn er dankbaar voor. De arbeid en de arbeiders worden op een hoger plan gesteld. We hebben dit altijd bepleit. Een nivellering van de bezitsverhoudingen zal niet kunnen uitblijven. We werken hier gaarne aan mee."¹¹

We kunnen concluderen dat een belangrijk gedeelte van de leiding van de CDU in de vroege zomer van 1940 van mening was, dat de bezettings-situatie mogelijkheden bood voor de realisering van CDU-verlangens op sociaal-economisch terrein. Bedacht dient te worden dat de CDU-leiding hierin niet alleen stond, maar dat er velen waren die meenden dat Duitslands overwinningen zouden leiden tot een revolutie, waarin niet alleen met de parlementaire democratie, maar ook met de kapitalistische produktiewijze gebroken zou worden.¹² De vraag was echter, op welke wijze de CDU haar invloed zou kunnen doen gelden. Een eerste mogelijkheid daartoe leek zich aan te dienen, toen in de loop van juni een contact tussen de politieke partijen, met uitsluiting van NSB, CPN en RSAP, tot stand kwam. De beide grote protestantse partijen voelden er echter niets voor ook de CDU en de SGP bij dit overleg te betrekken, waardoor het beperkt bleef tot de zes grootste vooroorlogse partijen.¹³ Van Houten was verontwaardigd over deze uitsluiting van de CDU. Uit het feit dat het katholieke dagblad *De Maasbode* ervoor gepleit had de CDU en de SGP wel in een samenwerkingsverband op te nemen, trok hij de juiste conclusie dat het aan de protestantse partijen gelegen had. "Blijkbaar achtte de heer Colijn het niet gewenst."¹⁴

Voorlopig zou het initiatief echter niet bij de politieke partijen liggen, maar bij een Driemanschap, dat eind juli het publiek opgeroepen had zich aan te sluiten bij een door hem geleide Nederlandse Unie. Aan deze oproep werd massaal gevolg gegeven, zodat de Unie na twee maanden al meer dan 400.000 leden telde.¹⁵ In deze toeloop manifesteerde zich in de eerste plaats de wens van een groot deel van het Nederlandse volk uiting te geven aan zijn anti-NSB- en anti-Duitse gevoelens; in het program van deze Nederlandse Unie was men over het algemeen niet of nauwelijks geïnteresseerd.¹⁶ Uit dat program sprak de wens van het Driemanschap Nederland zich te doen aanpassen aan de nieuwe situatie, die ontstaan

was door de Duitse overwinning op het Europese vasteland. Weliswaar pleitte het voor vrijheid van godsdienst, kerk, levensbeschouwing en opvoeding, maar dit alles zou niet gepaard moeten gaan met herstel van de parlementaire democratie, want het program gaf blijk van een voorkeur voor een corporatief bestel. Dit betekende tevens een duidelijke veroordeling van de liberale economische orde.¹⁷

Uiteraard gaat het hier om de vraag, hoe de CDU zich tegenover deze Nederlandse Unie zou opstellen. Een eerste reactie kwam er van Van Houten, en deze was uitgesproken positief. Karakter en bedoeling van het Driemanschap achtte hij "boven alle bedenking verheven"; de uitspraak van het program vóór vrijheid van godsdienst, kerk, levensbeschouwing en opvoeding vond hij zeer belangrijk. Van Houten legde vooral de nadruk op het sociaal-economische program van de Unie en constateerde een grote overeenkomst met de verlangens van de CDU, doordat het uitgang van de gedachte: allen voor allen. "Waarlijk, dit is een socialistisch program! In de goede zin van het woord dan. Opgebouwd vanuit de erkenning, dat gerechtigheid en naastenliefde de zuilen moeten zijn, waarop het maatschappelijk leven rust."¹⁸

Zoals gezegd was de belangrijkste reden voor de grote toeloop naar de Nederlandse Unie de mogelijkheid die zij bood om uiting te geven aan gevoelens van afkeer van het nationaal-socialisme, terwijl ook voor het Driemanschap het voornaamste motief tot handelen de wens geweest was, het politieke terrein niet aan de NSB te laten. Van Houten koos echter een geheel andere benaderingswijze, want hij vond het "absoluut verkeerd" om aan de Unie een uitgesproken anti-NSB-karakter te geven. "Het Nederlandse volk, allen die uit idealisme voor een nieuwe maatschappelijke orde tot samenwerking bereid zijn behoren ingeschakeld te worden."¹⁹ De conclusie kan niet anders luiden, dan dat volgens Van Houten ook de NSB-ers daartoe gerekend moesten worden. Vastgesteld moet worden dat Van Houtens politieke denken op dat moment niet beheerst werd door een tweedeling tussen degenen die actief mee wensten te werken aan de nazificatiepolitiek van de bezettingsautoriteiten en zij die daartoe niet bereid waren, maar door een andere tweedeling: die tussen voorstanders van de vooroorlogse, door hem "liberaal-kapitalistisch" genoemde orde en een nieuwe sociaal-economische orde. Dat bleek ook, toen hij waarschuwde voor het gevaar, dat de Unie zou verworden tot een tijdelijk zaak-waarnemer voor de oude politieke partijen. Deze waren "in de liberaal-kapitalistische gedachte ... verstarde" en misten ook het vertrouwen van de bezettingsautoriteiten.²⁰

Hiermee had Van Houten een eerste, persoonlijke standpuntbepaling ten opzichte van de Nederlandse Unie gegeven; de CDU als zodanig had heel wat meer tijd nodig om tot een oordeel te komen. Op 9 augustus 1940 vond in Den Haag een onderhoud plaats tussen mr. J. Linthorst Homan, prof. dr. J.E. de Quay en mr. J. Einthoven (het Driemanschap) enerzijds en Van Houten en Janze anderzijds. Van Houten moet als lid van de

Provinciale Staten van Groningen Linthorst Homan, die commissaris van de koningin in die provincie was, gekend hebben; mogelijk was het contact via dit kanaal tot stand gekomen. Op basis van het verslag van dit onderhoud kon het dagelijks bestuur van de CDU nog niet tot een besluit komen. Janze legde daarop schriftelijk een viertal "hoogst belangrijke" vragen aan prof. De Quay voor.²¹ De juiste inhoud van deze vragen en van de daarop door het Driemanschap gegeven antwoorden kennen we niet, maar wel weten we dat een van de punten van bespreking de verhouding van het lidmaatschap van de Unie tot dat van de CDU geweest is. Kort na de oprichting van de Unie had het Driemanschap namelijk laten weten, dat het lidmaatschap ervan onverenigbaar was met dat van een politieke partij, maar eind augustus trok het dit standpunt officieel weer in.²² Ook in het overleg met de CDU bleek het Driemanschap bereid het oorspronkelijke standpunt te laten vallen.

Een andere vraag van de CDU betrof de bedrijfsorganisatie, waarachter de persoon van Janze vermoed kan worden. Het Driemanschap had hierop geantwoord zich de te stichten bedrijfsorganisaties voor te stellen als maatschappelijke organen "voor autonome bedrijfsregeling", dus niet als staatsorganen.²³ Nadat het dagelijks bestuur op basis van dit en andere antwoorden zijn standpunt bepaald had, wilde het dit nog niet kenbaar maken, maar eerst aan een aantal partij-instanties, waaronder het algemeen bestuur, voorleggen.²⁴ Met algemene stemmen keurde het algemeen bestuur het standpunt van het dagelijks bestuur goed; slechts het Amsterdamse lid B. van der Laan onthield zich van deelname aan de stemming.²⁵

Het pas eind september genomen, en begin oktober gepubliceerde besluit van de CDU droeg duidelijk het karakter van een compromis. Enerzijds werd erin namelijk "met nadruk" geconstateerd, dat er vanuit het standpunt van de CDU ernstige bezwaren bestonden tegen de inrichting en sommige programapunten van de Nederlandse Unie - welke dat waren, werd niet vermeld. Anderzijds stelde het vast dat het sociaal-economisch program van de Unie grotendeels in de lijn lag van de doelstellingen van de CDU; wel waren die laatste van een veel verder gaande strekking. Het bestuur van de CDU sprak nu uit, het lidmaatschap van de partij verenigbaar te achten met dat van de Nederlandse Unie. Een belangrijk motief daarvoor was de overweging, dat de Unie "momenteel de enige (beweging) is te achten, die namens het Nederlandse volk met de bezettingsautoriteiten in overleg kan treden." Nadrukkelijk werd uitgesproken, dat de CDU de actie voor haar eigen doelstellingen met kracht diende voort te zetten.²⁶

Het genomen besluit was tamelijk terughoudend, doordat de leden niet aanbevolen werd tot de Unie toe te treden. In dit opzicht vormde het een duidelijk contrast met Van Houtens eerste reactie op het optreden van de Unie, die zeer positief geweest was. Blijkbaar was hij er niet in geslaagd, de bestuursorganen van de CDU geheel voor zijn inzichten te winnen. Overigens was ook Van Houten er voorstander van, dat de CDU zich niet

in de Nederlandse Unie zou oplossen, maar naast de Unie een zelfstandige werkzaamheid zou blijven ontplooiën.²⁷

In Van Houtens artikelen kwamen in de maanden september en oktober enkele nieuwe elementen naar voren, die hier vermeld dienen te worden, omdat zij in combinatie met de reeds weergegeven beschouwingen een min of meer compleet geheel opleveren. In de eerste plaats was daar de nadruk die hij ging leggen op de Duitse overwinning op het Europese continent; deze kon zijns inziens positieve gevolgen hebben. "In de nieuwe continentale arbeidsgemeenschap is er plaats voor een vrije, gelijkberechtigde nationale Nederlandse arbeidsgemeenschap, veiligheid vindend in de nieuwe continentale collectiviteit, arbeid en brood winnend voor onze dichte, snel-wassende bevolking door ordening van productie en distributie in de Europese levensruimte."²⁸ En in een artikel onder de titel "Ons natuurlijk achterland" ging Van Houten expliciet in op de relatie tussen Duitsland en Nederland. Hij kwam daarin tot de conclusie, dat er een niet te loochenen economische samenhang tussen Nederland en Duitsland bestond. Deze behoefde en mocht echter niet leiden tot het aanvaarden van staatkundige afhankelijkheid: als vrij volk, in goede nabuurschap zou Nederland de prestaties leveren, die heel het continent, en daardoor ook Nederland zelf, tot nieuwe welvaart zouden brengen.²⁹

Het andere nieuwe element in Van Houtens politieke visie was de uitdrukkelijke relativisering van het principe van de democratie. Half september schreef hij: "Democratie en parlementarisme waren voor ons nooit doel, steeds slechts middel. We hebben altijd gezegd, dat het Christendom niet afhankelijk is van, noch eist een bepaald maatschappelijk of staatkundig stelsel. We zeggen dat ook nu!" In dit verband herhaalde Van Houten ook zijn opmerkelijke stellingname ten opzichte van de NSB, zij het in iets andere vorm. Weer zei hij dat allen, die het liberaal-individualistische stelsel door het socialistische wilden vervangen, de handen ineen moesten slaan. De bewering van NSB en Nationaal Front³⁰ dat zij zich als enige en als eerste gekeerd hadden tegen de grove sociale misstanden, die het gevolg waren van dat liberaal-individualistische stelsel, was onjuist. "Wat zij sociaal-economisch wensen is reeds eerder en radicaler door onze CDU bepleit. En de Nederlandse Unie doet het eveneens."³¹ Opnieuw treffen we bij Van Houten dus de opvatting aan, dat de NSB behoorde tot de groepen die een "socialistische" vernieuwing van het maatschappelijke stelsel nastreefden en nogmaals trok hij daaruit de consequentie dat ook met de NSB samengewerkt diende te worden.

Na de weergave van deze beide elementen lijkt het mogelijk een samenvattend beeld van de door Van Houten na mei 1940 uitgedragen politieke visie te geven. Fundamenteel daarvoor was de overtuiging dat Duitsland voor een langere periode een overheersende positie op het Europese continent zou innemen. Daarin stond Van Houten volstrekt niet alleen, want velen, onder wie het Driemanschap en Colijn,³² deelden kortere of langere tijd die opvatting. Minder algemeen was echter de

uitgesproken positieve conclusie die Van Houten hieraan verbond, namelijk dat de Duitse dominantie de vervanging van het kapitalisme door een "socialistisch" stelsel mogelijk zou maken. Daarmee miskende Van Houten het feit dat in de structuur van de maatschappij van het Derde Rijk de klassentegenstellingen onverminderd waren blijven bestaan.³³ Ook de leiding van de Nederlandse Unie was overigens van mening, dat het onder de bezettingsomstandigheden mogelijk zou zijn een diepgaande maatschappelijke hervorming door te voeren, en net als bij Van Houten gingen haar gedachten daarbij uit naar een corporatief stelsel,³⁴ waarvoor zij het begrip "Nederlands socialisme" gebruikte.

Een ander punt van overeenkomst tussen Van Houten en het Driemanschap was er ten aanzien van de democratie, want de Nederlandse Unie was, zoals gezegd, geen voorstander van terugkeer van de parlementaire democratie, terwijl Van Houten haar uitdrukkelijk gerelativeerd had; beide behoorden dus niet tot de principiële verdedigers ervan. Maar wat Van Houten wezenlijk verder deed gaan dan de leiding van de Unie was zijn standpunt ten opzichte van de NSB. Blijkbaar vanuit de overtuiging dat het nationaal-socialisme in Duitsland werkelijk een einde aan het kapitalistische stelsel gemaakt had, ging hij de NSB nu rekenen tot de groepen die in Nederland voorstander van een "socialistische" maatschappij-ordening waren. Wel stelde hij voor de totstandkoming van zo'n ordening allerlei voorwaarden, zoals het gewaarborgd zijn van de vrijheid van levensbeschouwing, kerk en opvoeding, maar daarmee gaf hij slechts blijk van een volstrekte miskenning van het totalitaire karakter van het nationaal-socialisme.

Men moet zich afvragen, hoe Van Houten, die voor mei 1940, optredend voor Eenheid door Democratie, naar eigen zeggen door de NSB beschouwd was als haar gevaarlijkste bestrijder in het Noorden des lands, tot deze fundamentele verandering van standpunt ten aanzien van de NSB gekomen was. Er kan dan gewezen worden op het opportunisme dat in vorige hoofdstukken als een belangrijk kenmerk van Van Houtens politieke optreden naar voren gekomen is, maar dat biedt op zichzelf geen voldoende verklaring. Men kan bij Van Houten een bepaalde kortzichtigheid constateren, in die zin dat hij de eventuele voordelen van samenwerking met de NSB liet prevaleren boven de gevaren die een dergelijke samenwerking toch altijd moest inhouden. Daarnaast moet echter ter verklaring teruggegrepen worden op het isolement waarin de CDU, zowel wat betreft haar ontwapeningsstandpunt, als met betrekking tot de sociaal-economische politiek (dat laatste vooral door de regeringsdeelname van de SDAP) voor mei 1940 was komen te verkeren. Door dit isolement waren Van Houtens ambities gefrustreerd en was hij verbitterd geraakt. Het had hem tot de overtuiging doen komen dat er samen met de democratische partijen, die hij door liberaal-kapitalistische denkbeelden beheerst achtte, geen wezenlijke hervormingen tot stand te brengen waren.

De uitsluiting van de CDU van het overleg tussen de democratische partijen in juni kan bij hem tot nieuwe verbittering geleid hebben. Van Houten meende nu dat de rol van deze partijen in de bezettingssituatie goeddeels uitgespeeld was; in het optreden van de Nederlandse Unie zag hij daarentegen mogelijkheden tot verregaande hervorming. Maar dan moest die Nederlandse Unie wel, behalve met de CDU, ook met de NSB samenwerken, om voldoende sterk te staan tegen de krachten van het behoud (waarin Van Houten Colijn de centrale figuur achtte), die zouden trachten het liberaal-kapitalistische stelsel te doen voortbestaan.

Onderstreept dient te worden, dat Van Houtens opstelling ten opzichte van de NSB uitsluitend zijn persoonlijke inzichten weergaf; bij geen enkele andere schrijver in *De Christen-Democraat* treffen we deze aan. Sterker nog, bij Van der Brug kan ook in deze periode een duidelijke afwijzing van de NSB vastgesteld worden. In september gaf hij commentaar op de opstelling van het Driemanschap tegenover de NSB. In een hoofdartikel in het weekblad *De Unie* had het Driemanschap de NSB scherp afgewezen, vooral vanwege haar on-Nederlandse karakter.³⁵ Van der Brug toonde zich zeer dankbaar voor deze duidelijke verklaring; iedere twijfel over het standpunt van de Unie ten opzichte van de NSB werd er door weggenomen.³⁶ In een volgend artikel kwam Van der Brug tot een principiële stellingname: "Vanuit ons standpunt kunnen wij geen heil verwachten van het streven van een N.S.B., die jawel, voorgeeft een nieuwe en een rechtvaardige orde te willen brengen en bij voorkomende gelegenheden niet verzuimt hierop een christelijk cachet te leggen, maar die in heel haar optreden een geestesgesteldheid aan de dag legt, die een christen niet verstaat." De NSB zou in geen enkel opzicht het stempel dragen van de geest, die uit het evangelie sprak.³⁷ Een dergelijke beschouwing stond diametraal tegenover Van Houtens standpunt ten aanzien van de NSB; mogelijk was zij ook als een bewuste correctie daarop bedoeld.

De vraag dringt zich op of er in de CDU niet tegen Van Houtens uitslatingen geïntereceerd werd. Uit het blad blijkt van dergelijke protesten niets - het bevatte in deze periode nauwelijks ingezonden stukken -, maar dat betekent niet, dat ze er niet geweest zijn. In 1945 deelde Buskes in een uitvoerig schrijven mee, dat hij al vrij kort na 10 mei 1940 bezwaar gemaakt had tegen Van Houtens artikelen. In deze brief gaf Buskes een treffende samenvatting van deze artikelen: "Hij (Van Houten, HJL) propageerde de gedachte, dat de C.D.U. evenals het Nationaal-Socialisme het kapitalisme bestreed en dat wij dus samen op één front stredden. Het woord "democratie" verdonkeremaande hij. De C.D.U. had altijd het socialisme en het nationalisme verdedigd. Er waren dus mogelijkheden tot samenwerking. Na 10 Mei 1940 kregen we veel meer kansen dan voor die datum." Omdat de door hem ingebrachte bezwaren genegeerd werden, had Buskes al vrij spoedig als lid van de CDU bedankt.³⁸

Buskes' voorstelling van zaken, dat klachten over de inhoud van Van Houtens artikelen door de CDU-leiding genegeerd werden, wordt ondersteund door het enige verslag van een vergadering van het dagelijks bestuur uit de bezettingsperiode dat bewaard is. Op deze begin mei 1941 gehouden vergadering lagen ter tafel een brief van een individueel CDU-lid met bezwaren tegen Van Houtens artikelen en een brief van de afdeling Amsterdam-Zuid, waarin geklaagd werd over de inhoud van *De Christen-Democraat*. Uit het verslag valt af te leiden dat deze klachten voor kennisgeving aangenomen werden. Van belang is het te vermelden dat op deze vergadering, naast Van der Brug, Janze, Du Bois, Veenhoff en Posthuma ook Van Houten zelf aanwezig was. Op grond van de goedkeuring van de notulen van de vergadering van 29 augustus 1940, de datum waarop het dagelijks bestuur zijn definitieve standpunt ten opzichte van de Nederlandse Unie bepaald had, kan men waarschijnlijk concluderen, dat het de eerste maal was dat het dagelijks bestuur sindsdien bijeenkwam, wat zou wijzen op een sterke inzakking van de partijactiviteit, ook in de hoogste organen.³⁹

Van belang voor de beoordeling van het beleid van de CDU-leiding in deze periode is ook de verdediging die Van der Brug op het eerste naoorlogse congres van de CDU daarvan gaf. Volgens Van der Brug werd de medewerking aan *De Christen-Democraat* al spoedig na mei 1940 minder. De enige die regelmatig artikelen bleef sturen was Van Houten geweest, maar daarvan moesten er vele opzij gelegd worden, "omdat zij te veel in de lijn van de bezetter lagen." Het ergste zou het artikel geweest zijn dat Van Houten bij de oprichting van de Winterhulp geschreven had; daarin had hij blijkbaar tot medewerking aan deze nationaal-socialistische organisatie op charitatief terrein opgeroepen. Van Houten zou dit artikel rechtstreeks naar de drukkerij gezonden hebben, maar Van der Brug had plaatsing toch nog kunnen verhinderen. "Was het artikel geplaatst, dan behoefden we nu geen pogingen meer in het werk te stellen om de CDU voort te zetten", voegde Van der Brug daar eind november 1945 nog aan toe.⁴⁰ Van der Brugs lezing wordt bevestigd door Buskes' reeds genoemde brief uit 1945, want daarin wordt gesteld, dat Van Houten propaganda maakte voor de Winterhulp,⁴¹ terwijl dat inderdaad uit *De Christen-Democraat* niet blijkt.

Op grond van deze gegevens is het mogelijk tot de volgende conclusie over het beleid van de leiding van de CDU in het eerste bezettingsjaar te komen. Die leiding, en daarbij moet in de eerste plaats gedacht worden aan voorzitter Van der Brug, is niet meegegaan met Van Houten, toen deze zich vanaf augustus 1940 ging uitspreken voor samenwerking met de NSB. Zelf heeft Van der Brug in die periode duidelijk stelling genomen niet alleen tegen de NSB, maar ook voor de democratie. Zo schreef hij begin november: "Wij waren voor 10 mei 1940 democraten, ook al erkenden wij de grote en velerlei bezwaren, die ons democratisch systeem aankleefden. Maar wij denken er geen moment aan, nu de democratie te

beschouwen als iets waar wij het desnoods ook buiten kunnen stellen.⁴² Van der Brug was echter blijkbaar niet bereid geweest het op dit principiële punt tot een breuk met Van Houten te laten komen. Voor Buskes was dit aanleiding geweest om voor het lidmaatschap van de partij te bedanken. Aangenomen moet worden dat Van der Brug zich hierbij heeft laten leiden door wat hij zag als het belang van de partij, namelijk het instandhouden van de partij als organisatie, waaraan door een conflict met de politieke leider ernstig afbreuk gedaan zou worden.⁴³

Men kan zich voorstellen dat van een partij, in het orgaan waarvan zulke duidelijke tegenstellingen als die tussen Van Houten en Van der Brug tot uiting kwamen, nog maar weinig wervende kracht uitging. Daarbij voegde zich het reeds genoemde feit, dat de mogelijkheden tot praktisch-politiek handelen uiterst gering waren. Als geheel kreeg daardoor *De Christen-Democraat* met veel zeer algemeen gehouden artikelen, voornamelijk van de hand van Van der Brug, een enigszins los van de werkelijkheid staand karakter.

Waarschijnlijk heeft zich in de tweede helft van 1940 en in de eerste helft van 1941 een achteruitgang van het ledental voorgedaan. Half juli meldde partijsecretaris Janze dat het aantal dankjes sinds 10 mei 1940 slechts 44 bedragen had, hetgeen niet meer dan het normale aantal was. Wel had de propaganda geheel stilgelegen, waardoor zich vrijwel geen nieuwe leden aangemeld hadden.⁴⁴ Nadien lijkt het bedanken voor de partij zich op grotere schaal voltrokken te hebben. Per 31 december 1940 bedroeg het ledental nog 3.863, hetgeen een achteruitgang van 603 ten opzichte van het laatst bekende vooroorlogse ledental (per 1 april 1939) betekende.⁴⁵

Een vergelijking van de ledenaantallen op de beide data per provincie levert enkele interessante gegevens op. Dat Groningen de enige provincie was waar de CDU tussen april 1939 en januari 1941 nog winst geboekt had (van 482 naar 504 leden) lijkt niet toevallig, maar moet verklaard worden uit Van Houtens regionale populariteit. Het grootst was de teruggang van het ledenaantal in Noord-Holland, waar meer dan 250 van de ruim 1.300 leden bedankten. Omdat eerder vooral de Amsterdamse afdelingen als sterk antimilitaristisch en antifascistisch bestempeld zijn, moet deze teruggang waarschijnlijk in verband gebracht worden met Van Houtens artikelen; reeds bleek dat de afdeling-Amsterdam-Zuid daartegen geprotesteerd had.

Andere gegevens over de ontwikkeling van het ledental van de CDU na mei 1940 staan niet ter beschikking. Op het congres van november-/december 1945 zou Van der Brug verklaren, dat reeds enkele maanden na het begin van de bezetting berichten van de opheffing van afdelingen binnenkwamen.⁴⁶ Het dagelijks bestuur trachtte nog het tij te keren door zijn lid A.D. Veenhoff, tweede man van de CDU in de provincie Groningen, een plan voor ontwikkeling naar binnen en propaganda naar buiten te doen opstellen.⁴⁷ Onderdeel daarvan was een circulaire aan de afdelin-

gen, waarin hun gevraagd werd, welke propagandamogelijkheden zij nog zagen. Uit de binnengekomen antwoorden bleek dat de animo voor colportage niet groot was, wat waarschijnlijk verband gehouden heeft met de straatteur van de WA en andere nationaal-socialistische formaties. De afdelingen zagen meer heil in huisbezoek, en daarom besloten Van der Brug, Janze en Veenhoff daarvoor een handleiding samen te stellen.⁴⁸ Dat deze tot een belangrijke aanwas van nieuwe leden geleid heeft, lijkt echter zeer onwaarschijnlijk. Het geheel overziende krijgt men eerder de indruk van een langzaam wegwijnende organisatie.

Net als voor de zes grootste politieke partijen en de SGP kwam het einde voor de CDU eind juni 1941, toen *Reichskommissar* Dr. A. Seyss-Inquart besloot, nu de Duitse aanval op de Sovjet-Unie een nieuw politiek offensief wenselijk maakte, deze acht partijen te ontbinden; CPN en RSAP waren reeds in de zomer van 1940 verboden.⁴⁹ Binnen de CDU-leiding schijnt men een opheffing van de partij in zekere mate te hebben zien aankomen. In de vergadering van het dagelijks bestuur van mei 1941 werd althans aan Janze en Veenhoff opgedragen het contact met de afdelingen te organiseren "voor nu en voor te verwachten moeilijker omstandigheden." Achtergrond van dit besluit werd gevormd door de algemene overtuiging binnen het dagelijks bestuur, dat de CDU "onder alle omstandigheden" bijeengehouden moest worden.⁵⁰

8.2. Hendrik van Houten en de Nederlandse Landstand.

In het vijfde hoofdstuk is gebleken dat Van Houten zeer te spreken was over de in 1938 in werking getreden pachtwet. De stijging van de pacht prijzen vanaf september 1939 maakte zijns inziens echter duidelijk dat deze een wijziging behoefde, waardoor verdere stijging tegengegaan zou worden. Omdat de regeringspolitiek erop gericht was prijsstijgingen ten gevolge van de oorlogsomstandigheden te voorkomen, was dit ook de opvatting van het kabinet-De Geer.⁵¹ Het kwam met een wetsontwerp van die strekking, dat echter voor mei 1940 niet door de Staten-Generaal in behandeling werd genomen. Nadat de bezetting van Nederland een feit geworden was, kondigden de secretarissen-generaal, onder Duits toezicht met het bestuur belast, in augustus een "Pachtopdrijvingsbesluit 1940" af, met globaal dezelfde strekking als het wetsontwerp. Van Houten was hier op zichzelf blij mee, maar achtte het een bezwaar dat de tussen september 1939 en augustus 1940 overeengekomen pachtsommen niet teruggebracht werden tot het niveau van augustus 1939; hij kondigde aan, daarvoor te zullen ijveren.⁵²

De vraag was nu, welke bondgenoten Van Houten en zijn Bond van Landpachters zouden zoeken voor dit streven en voor hun pogingen om de bestaande pachtwetgeving ook anderszins in voor de pachter gunstige zin bij te stellen. In november 1940 fuseerde het Boerenfront van de NSB, dat

een paar duizend leden telde, met Landbouw en Maatschappij, een organisatie van kleine boeren die in de crisisjaren ontstaan was.⁵³ Hoewel Landbouw en Maatschappij veel groter was dan het Boerenfront - zij telde zo'n 20.000 leden - ging haar bestuur ermee akkoord, dat de leiding van de nieuwe organisatie, Nederlands Agrarisch Front (NAF) geheten, kwam te berusten bij de leider van het Boerenfront, de NSB-er E.J. Roskam. Waarschijnlijk sloten slechts enkele duizenden leden van Landbouw en Maatschappij zich bij het NAF aan.⁵⁴

Met dit Nederlands Agrarisch Front, dat een duidelijk nationaal-socialistisch karakter had, ging de Bond van Landpachters samenwerken om steun te verkrijgen voor zijn verlangens op het gebied van de pachtwetgeving. Hoe het eerste contact tot stand gekomen is, is niet geheel duidelijk; volgens Van Houten was het initiatief van Duitse zijde uitgegaan.⁵⁵ In ieder geval vond eind januari 1941 een bespreking plaats tussen de vice-voorzitter van de Bond van Landpachters, G. Jelsma uit het Friese Insum, Dr. G. Grünewald, *Referent* bij de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* van het bezettingsapparaat, en een van de leidinggevende figuren van het NAF, de vooraanstaande NSB-er mr. H. Reydon. Jelsma maakte bij die gelegenheid de wensen van de Bond van Landpachters kenbaar; Dr. Grünewald wilde echter ook weten hoe het NAF over een en ander dacht.⁵⁶

Het bestuur van de Bond van Landpachters was over dit eerste contact zo tevreden, dat het besloot een afschrift van een tweetal adressen aan de secretaris-generaal van het ministerie van landbouw, waarin de Bond zijn wensen op pacht- en hypotheekgebied neergelegd had, aan het NAF te sturen. Van Houten hoopte dat het NAF de adressen in welwillend onderzoek wilde nemen, "en zo mogelijk bij de autoriteiten krachtig ondersteunen."⁵⁷ Hierop ontving de Bond een uitnodiging van het NAF om deze adressen toe te lichten. In Den Haag confereerde Van Houten, vergezeld van een lid van het dagelijks bestuur van de Bond, "op prettige wijze" met Roskam en Reydon, waarbij dezen zich achter de verlangens van de Bond schaarden. Daarop volgde nog een tweede gesprek tussen Van Houten en Roskam, waarin zij het eens werden over samenwerking tussen de Bond van Landpachters en het NAF op het gebied van de pacht. De Bond zou, zoals vanouds, individuele pachters adviseren en bijstaan; het NAF zou hiervoor in aanmerking komende pachters naar de Bond verwijzen. In ruil daarvoor zou Van Houten adviezen gaan geven aan een nieuw opgerichte afdeling pachtzaken van het NAF, die voorbereidingen trof voor de reorganisatie van de pacht- en hypotheekverhoudingen.⁵⁸

Men kan zich afvragen, door welke motieven beide partijen zich bij het aangaan van deze samenwerking lieten leiden. Voor Van Houten en de Bond was het belangrijkste motief gelegen in de ondersteuning die het NAF zou kunnen bieden bij de verwezenlijking van hun verlangens op pachtgebied. In het artikel waarin hij de tot stand gekomen samenwerking aan de Bondsleden presenteerde schreef Van Houten, dat de hulp van het

NAF van grote betekenis was, "daar deze onder de huidige omstandigheden heel wat in de melk te brokkelen heeft."⁵⁹ Dat het hier om een nationaal-socialistische organisatie ging, die zich dienstbaar maakte aan het Duitse streven naar gelijkshakeling van de Nederlandse samenleving, vormde voor Van Houten kennelijk geen bezwaar. In de vorige paragraaf is al gebleken dat hij de NSB was gaan beschouwen als een beweging die de "liberaal-kapitalistische" orde wilde vervangen door een "socialistische". Ook bij deze samenwerking zal het perspectief van een Duitse overwinning op het continent voor Van Houten een belangrijke overweging gevormd hebben; elders had hij zich in positieve zin uitgelaten over de "marktordening" die in Duitsland op het gebied van de landbouw tot stand was gekomen.⁶⁰

Voor de motieven van het NAF bestaan minder aanwijzingen, maar aangenomen moet worden dat de leiders zich hebben laten leiden door de wens hun toch wel zeer smalle basis in agrarisch Nederland te verbreden. Dat de Bond van Landpachters bereid was met de eisen van de "nieuwe tijd" rekening te houden, hadden Roskam en Reydon kunnen opmaken uit de toelichting op de adressen van de Bond aan de secretaris-generaal. Daarin schreef Van Houten: "Eindeloos gepraat en geschipper brengen geen bevredigende oplossing; men moet wat nodig en goed is kunnen *doen* in 't belang van allen. Zo alleen is het liberaal-individualisme te overwinnen, de kapitalistische maatschappij tot een gebonden economie te vervormen en de klassenstrijd, die de volkseenheid vernietigt en de beste krachten des volks in nutteloze strijd verteert, te bezweren." Een stap verder ging hij nog toen hij anticepeerde op de komst van een "Rijksvoedingsstand" als Nederlandse pendant van de Duitse *Reichsnährstand*. De Bond van Landpachters zou daarin een zelfstandige, maar belangrijke schakel kunnen zijn en daardoor eraan meewerken "om Nederland met ere de plaats te doen vervullen in een nieuw georganiseerd Europa, die het op grond van capaciteit, traditie en ligging toekomt."⁶¹ Dit alles moet de leiders van het NAF als muziek in de oren geklonken hebben.

De samenwerking tussen de Bond van Landpachters en het NAF werd wereldkundig gemaakt door een artikel van Van Houten in *De Landpachter*, waarin hij uiteraard de positieve kanten ervan belichtte.⁶² Dit artikel werd zonder commentaar overgenomen door *De Christen-Democraat*; Van der Brug schreef slechts dat het stellig ook sommigen van de lezers van het CDU-orgaan zou interesseren.⁶³ Een protest bleef niet uit. Op de vergadering van het dagelijks bestuur van de CDU van begin mei 1941 lag een brief van de afdeling Amsterdam-West ter tafel over het optreden van Van Houten als adviseur van de afdeling pacht- en hypotheekzaken van het NAF. Er dient aan herinnerd te worden, dat Van Houten bij deze vergadering aanwezig was. "Na een breedvoerige bespreking" besloot het dagelijks bestuur de afdeling te berichten, "dat dit een zuiver zakelijke aangelegenheid betreft."⁶⁴ Men kan constateren dat de CDU-leiding verzuimd heeft principieel stelling te nemen tegen Van Houtens samen-

werking met deze nationaal-socialistische landbouworganisatie. De achtergrond van dit verzuim zal gelegen hebben in de wens een openlijke breuk met de politieke leider te voorkomen, die een verdere desintegratie van de partij zou hebben betekend.

In zijn artikel had Van Houten getracht de tot stand gekomen samenwerking als zo onschuldig mogelijk voor te stellen. In plaats van over "samenwerking" sprak hij systematisch van "contact" met het NAF, en hij benadrukte de blijvende zelfstandigheid van de Bond. De contacten zouden zich tot pacht- en hypotheekzaken beperken.⁶⁵ Op welk duister pad hij zich in werkelijkheid begeven had bleek echter, toen Reydon hem in juli vroeg in *De Landpachter* aandacht te besteden aan de door de bezettingsautoriteiten uitgevaardigde verordening "inzake arisering van landbouwgrond". Deze verordening bepaalde onder meer dat alle landbouwgrond die eigendom van joden was aangemeld moest worden en voor 1 september 1941 verkocht moest zijn.⁶⁶ Reydon wees van Houten erop, dat hier mogelijkheden lagen voor pachters van joodse eigenaren of van maatschappijen die een joodse commissaris hadden om eigenaar van de grond te worden. Overeenkomstig het nationaal-socialistische ideaal "boerenland in boerenhand" diende dit bevorderd te worden.⁶⁷

Waar het hier nu om gaat is, dat Van Houten bereid bleek aan Reydon's verzoek te voldoen. In *De Landpachter* schreef hij: "Het ideaal van ieders pachter is: eigenaar te worden van de door hem gebruikte grond. De leuze 'boerenland in boerenhand' vindt weerklink in de rijen der pachters. ... De verordening inzake arisering van landbouwgrond opent de mogelijkheid voor vele pachters om eigenaar te worden. Bij de Pachtbureaux kunnen pachters van Joodse eigenaren inlichtingen bekomen, hoe in dezen te handelen."⁶⁸

Een nieuwe ontwikkeling deed zich voor, toen eind oktober 1941 bij verordening de Nederlandse Landstand in het leven geroepen werd. Het ging hier om een publiekrechtelijke organisatie, waarvan alle boeren, tuinders en vissers geacht werden automatisch lid te zijn. Niettemin was het voor de Duitse autoriteiten en hun Nederlandse helpers van belang de medewerking van de bestaande landbouworganisaties te verkrijgen, wilde deze papieren constructie ook werkelijke inhoud krijgen. Omdat de Landstand een op de nationaal-socialistische ideologie geënte eenheidsorganisatie was, betgeen onder meer bleek uit het feit dat Roskam tot "Boerenleider" aangesteld werd, weigerden vrijwel alle landbouworganisaties hun medewerking. Slechts de Friese Maatschappij van Landbouw, waarvan de bij de NSB aangesloten voorzitter G.J. Ruiter enkele maanden tevoren tot directeur-generaal van de landbouw benoemd was,⁶⁹ sloot zich bij de Landstand aan.

Door zijn besprekingen op het departement van landbouw en met de Duitse autoriteiten over de in de adressen van de Bond van Landpachters geuite wensen op pacht- en hypotheekgebied⁷⁰ was Van Houten al enige tijd tevoren op de hoogte van de komst van een eenheidsorganisatie voor

de landbouw. In *De Landpachter* bereidde hij zijn leden daarop voor, waarbij hij de indruk trachtte te wekken, dat het hier om een politiek-neutrale instelling ging. "De volksvoedingsstand komt geheel los van elke politieke partij te staan, ook van de N.S.B.", schreef hij eind september.⁷¹ En nadat de Landstand officieel afgekondigd was, omschreef Van Houten deze als "een gezonde, logische opbouw van het landbouwleven in z'n ruimste zin"; hij riep de leden van de Bond op eraan mee te werken.⁷²

De samenwerking die er tussen de Bond van Landpachters en het NAF ontstaan was, werd in de Landstand gecontinueerd. Binnen de hoofdafdeling "Volk en Bodem", die onder leiding van mr. Reydon stond, werd een Bureau Pacht ingesteld, waarvan Van Houten de "leider" werd. Hierdoor werd hij dus een officiële functionaris van de Landstand. Het dagelijks bestuur van de Bond van Landpachters nam hiervan "met grote voldoening" kennis en besloot "eenstemmig" tot aansluiting van de Bond bij de Nederlandse Landstand.⁷³

Hoewel de bladen van alle landbouworganisaties per 1 januari 1942 stopgezet waren en vervangen door provinciale edities van het blad *De Landstand*, kreeg Van Houten toestemming nog een nummer van *De Landpachter* uit te brengen, "teneinde de leden op de aansluiting bij den Nederlandsen Landstand voor te bereiden."⁷⁴ Dat deed Van Houten dus. "Wie met de Nederlandse Landstand niets te maken wil hebben, moet boer-af worden. Dat is de enige logische konsekwentie", meende hij. Van Houten maakte echter één uitzondering: eerlijke gewetensbezwaren zouden gerespecteerd moeten worden - waarschijnlijk had hij hierbij J.B. Vos op het oog. Alles wat op pachtgebied voor de leden van de Bond van belang was, zou voortaan in *De Landstand* te vinden zijn - Van Houten ried hun aan, dit blad geregeld en goed te lezen.⁷⁵

In zijn verdediging tegen zijn naoorlogse critici in de Bond van Landpachters zou Van Houten naar voren brengen, dat de samenwerking met de Landstand uitsluitend betrekking gehad had op pachtzaken. Dit was niet juist, al hebben Van Houtens werkzaamheden in de Landstand zeker voor het grootste deel bestaan in de voortzetting van zijn activiteiten in de Bond van Landpachters, in het bijzonder de advisering van individuele pachters. Daarnaast liet Van Houten zich echter de benoeming welgevallen in enkele commissies binnen de Landstand, waaruit het grote vertrouwen dat met name Reydon in hem stelde bleek. In een bespreking met directeur-generaal van de landbouw Ruiter adviseerde Reydon Van Houten "als directe vertegenwoordiger van de boerenstand" op te nemen in een commissie ter reorganisatie van het landbouwkrediet. Ruiter legde dit advies aan Roskam voor;⁷⁶ deze antwoordde, dat hij zich kon verenigen met deze benoeming en dat Van Houten bereid was deze te aanvaarden.⁷⁷

Ideologisch van aard was de commissie "Boerenerfrecht", omdat deze een wet moest voorbereiden, als tegenhanger van de Duitse *Reichserbhofgesetz*. In deze wet ging het om een uitwerking van de bloed en bodem-

ideologie, doordat zij bepaalde dat alleen *bauernfähige* personen van Duits of *stammesgleiches* bloed als exploitant van een hoeve konden optreden.⁷⁸ Ook in deze commissie werd Van Houten, "als vertegenwoordiger van de landpachters en hypotheekboeren", opgenomen.⁷⁹ In de eerste vergaderingen had hij een grote inbreng, maar na de vierde vergadering gaf hij te kennen zich terug te willen trekken, omdat hij niet over de benodigde technisch-juridische kennis beschikte.⁸⁰

Hoezeer Van Houten zich in deze fase vereenzelvigde met het werk van de Landstand blijkt ook uit een verslag van een vergadering van de bureaus Pacht en Grondeigendom, door Van Houten voorgezeten. Een van de aanwezigen beklagde zich "over de laaghartige en ondermijnende pogingen, die door onverantwoordelijke elementen uit het andere kamp in het werk worden gesteld om den Landstand te belemmeren en tegen te werken in de grootsche vervulling van zijn taak." Als voorzitter spoorde Van Houten de klager aan, "deze gevallen onmiddellijk te rapporteren."⁸¹

Van Houtens rol in de Landstand wordt ook belicht door de gebeurtenissen van mei 1942. In het begin van die maand werden 465 Nederlanders uit alle delen van het land gearresteerd en als gijzelaars in het Kleinseminarium "Beekvliet" bij het Brabantse St. Michielsgestel ondergebracht. Het *Reichskommissariat* omschreef hen als lieden, "die vroeger in het openbare leven stonden en van wie aan te nemen is, dat zij met de aanstichters van tegen de bezettende macht gerichte kuiperijen sympathiseren."⁸² Het merkwaardige is nu dat zich onder deze gijzelaars ook Van Houten bevond. De verklaring hiervoor is waarschijnlijk gelegen in het feit, dat bij de opstelling van de lijsten van gijzelaars plaatselijke, vrij ondergeschikte NSB-ers ingeschakeld waren,⁸³ die niet op de hoogte geweest zullen zijn van Van Houtens "draai", en hem nog steeds zagen als de vooroorlogse bestrijder van de NSB.

Lang zou Van Houten echter niet in "Beekvliet" verblijven. Op het eerste naoorlogse congres van de CDU bracht Posthuma, die net als Van Houten op 4 mei 1942 gearresteerd was, verslag uit van de lotgevallen van de Kamerfractie tijdens de bezetting. In St. Michielsgestel zou Van Houten tegen Posthuma gezegd hebben, dat hij niet in het kamp thuis hoorde, omdat hij in een andere relatie tot de bezettende overheid stond dan de andere aanwezigen. Zijn pogingen om vrij te komen zouden spoedig geslaagd zijn.⁸⁴ Deze lezing wordt bevestigd door het relaas van H. Algra, hoofdredacteur van het antirevolutionaire *Friesch Dagblad*, die gelijktijdig met Van Houten in gijzeling genomen was. Op 11 mei kwam een Duits officier in het gijzelaarskamp meedelen, dat de gegijzelden motieven voor hun vrijlating naar voren konden brengen; een van de door hem genoemde mogelijkheden was het bekleden van een functie bij de Landstand. "Een enkele functionaris bij den Landstand" werd hierop uit gevangenschap ontslagen⁸⁵ - zo goed als zeker heeft dit betrekking op Van Houten. In ieder geval zat deze op 29 mei weer een vergadering voor

van de bureaus Pacht en Grondeigendom in het Landstandgebouw te Utrecht.⁸⁶

Uit het bewaard gebleven materiaal krijgt men de indruk, dat het zwaartepunt van Van Houtens activiteiten in de Landstand in 1942 gelegen heeft; nadien lijkt hij zich inderdaad beperkt te hebben tot de activiteiten die hij tevoren in het kader van de Bond van Landpachters verricht had, met een zwaartepunt bij de advisering van individuele pachters. Dit wordt bevestigd door de provinciale uitgaven van het blad *De Landstand*. In 1942 werd daarin een vraaggesprek door de Landstandpersdienst met Van Houten opgenomen over het in november 1941 afgekondigde Pachtbesluit en de eind december gepubliceerde aanvulling daarop. Van Houten liet zich daarin positief uit over de rol van de Landstand en de directeur-generaal van de landbouw bij de totstandkoming van deze besluiten.⁸⁷ Ook publiceerden deze bladen in twee afleveringen de tekst die Van Houten op 4 juni 1942 voor de radio uitgesproken had over "Het bureau 'Pacht' van den Landstand".⁸⁸ Enige malen werden ook vragen op pachtgebied vergezeld van Van Houtens antwoorden afgedrukt.⁸⁹ Na 1942 beperkte de publiciteit van het Bureau Pacht zich echter tot de aankondiging van de zittingsdata en -plaatsen van de adviseurs van het bureau, over het algemeen medestanders van Van Houten uit de Bond van Landpachters. Zelfs specifieke beschouwingen in de edities van *De Landstand* over het pachtvraagstuk werden in deze periode niet meer door Van Houten geschreven.⁹⁰

De vermindering van Van Houtens activiteiten in de Landstand moet geplaatst worden tegen de achtergrond van de algemene ontwikkeling van deze organisatie. Nadat in 1942 een groot en duur bureaucratisch apparaat opgezet was, bleek aan het einde van dat jaar dat de Landstand financieel volledig aan de grond zat. Oorzaak daarvan was de verregaande incompetentie van Roskam, alsmede de corruptie van de man die onder zijn verantwoordelijkheid met de directe leiding belast was, de NSB-er O.F.J. Damave. Behalve op financieel terrein werd ook op andere terreinen door Roskam en Damave geen leiding gegeven, met als gevolg, dat begin 1943 een aantal kundige medewerkers de Landstand verliet.⁹¹ Tot hen behoorde mr. H. Reydon, die eind januari 1943 tot secretaris-generaal van het departement van volksvoorlichting en kunsten benoemd werd. Nog geen twee weken na deze promotie werd Reydon echter bij een aanslag van het verzet zwaar gewond - in augustus overleed hij aan de gevolgen daarvan.⁹²

Met Reydon verdween degene met wie Van Houten al voor de oprichting van de Landstand en in het eerste jaar van het functioneren ervan nauw samengewerkt had. In combinatie met de steeds duidelijker aan het licht tredende inhoudeloosheid van de Landstand-structuren zal dit Van Houtens neiging om zijn activiteiten in de Landstand tot een minimum te reduceren versterkt hebben. Niet uitgesloten moet worden, dat daarnaast

het algemene oorlogsverloop - een eindoverwinning van Duitsland lag nu minder voor de hand - daarop van invloed is geweest.

Toch zou Van Houten tot het einde van de Landstand, dat in feite met de chaotische gebeurtenissen van "dolle dinsdag", 5 september 1944, kwam, met deze organisatie verbonden blijven. Dat bleek toen in april 1944 de financiële noodsituatie, die ondanks het ontslag van Roskam en Damave in september 1943 was blijven bestaan,⁹³ leidde tot een voorstel tot inkrimping van het bureau Pacht: een aantal van Van Houtens medestanders uit de Bond van Landpachters zou niet langer als adviseur mogen optreden.⁹⁴ In een uitvoerige brief protesteerde Van Houten hiertegen, zich beroepend op met Reydon gemaakte afspraken. Uit deze brief blijkt duidelijk Van Houtens streven om binnen het apparaat van de Landstand zoveel mogelijk de uit de Bond van Landpachters afkomstige adviseurs bijeen te houden.⁹⁵ Vanaf de oprichting van de Landstand was een van de motieven voor zijn handelwijze geweest de wens de Bond van Landpachters informeel te doen voortbestaan. Blijkbaar niet zonder succes; in een intern verslag van de Landstand werd eind 1944 over de Bond van Landpachters opgemerkt, dat deze "nog niet geheel en al in den Nederlandsen Landstand ... opgenomen" was.⁹⁶

Van Houtens optreden als functionaris van de Landstand maakte zijn eventuele terugkeer na de bezetting als politiek leider van een heropgerichte CDU onmogelijk. In de volgende paragraaf zal die heroprichting beschreven worden; hier wordt nog het formele einde van Van Houtens politieke carrière behandeld. De grote schaarste aan bronnen voor de periode onmiddellijk na de oorlog vormt hierbij echter een probleem. De gang van zaken lijkt deze geweest te zijn dat Van Houten na mei 1945 geen contact gezocht heeft met leidende figuren in de CDU die zich inzetten voor een terugkeer van de partij.⁹⁷ Omgekeerd hadden dezen er niet alleen geen enkele behoefte aan de oude banden met Van Houten te herstellen, maar waren zij er ook op uit, zo min mogelijk aandacht aan diens oorlogsactiviteiten te besteden.

Daarmee was Van Houten echter nog niet geheel van het politieke toneel verdwenen, want ten slotte was hij in 1940 lid van de Tweede Kamer geweest, en het lag in de bedoeling van de regering deze grotendeels in haar oude samenstelling te doen terugkeren. Grotendeels, want eerst zou van alle leden van beide Kamers de tijdens de oorlog aangenomen houding nagegaan moeten worden. Op 4 augustus 1945 werd in het Staatsblad het Besluit Tijdelijke Staten-Generaal gepubliceerd. Volgens dit besluit zouden de Tijdelijke Staten-Generaal bestaan uit de leden, die op 10 mei 1940 deel uitgemaakt hadden van de beide Kamers, met uitzondering van hen, die overleden waren of bedankt hadden. Evenmin zouden echter in deze Tijdelijke Staten-Generaal kunnen terugkeren zij, "die ontrouw aan de zaak van het Koninkrijk of de Koningin geweest waren; die blijk hadden gegeven van een nationaal-socialistische geestgesteld-

heid; van wie door hun houding voor of tijdens de bezetting mocht worden verwacht dat zij niet de getrouwe medewerking aan het herstel van het vaderland zouden verlenen; en tenslotte die in ernstige mate waren te kort geschoten in het betrachten van de juiste houding tijdens de bezetting.⁹⁸

De beslissing of de leden van de Staten-Generaal al dan niet onder een van deze categorieën vielen, werd in handen gelegd van een commissie van vijf, bestaande uit de vice-voorzitter van de Raad van State als voorzitter, de voorzitters van de beide Kamers en de voorzitters van de Nationale Advies Commissie en van de Grote Adviescommissie der Illegaliteit, prof. mr. Paul Scholten en dr. J.J. Brutel de la Rivière. De leden van de Staten-Generaal van 10 mei 1940 en de leden van de Nationale Advies Commissie, samengesteld uit vertegenwoordigers van het verzet en van tal van maatschappelijke organisaties, waren gerechtigd verklaard bij deze commissie klachten in te dienen.⁹⁹

Op 13 augustus diende Buskes, als lid van de Nationale Advies Commissie, bij de zuiveringscommissie een klacht tegen Van Houten in. "De heer van Houten heeft na 10 Mei 1940 alleen maar gemarchandeerd en geknoeid. Hij was geen N.S.B.-er, ook geen Nationaal-Socialist, maar hij heeft land en volk verloochend en verraden, om zijn positie te handhaven", aldus Buskes in zijn brief. Concreet verweet Buskes Van Houten de strekking van de artikelen in *De Christen-Democraat* van 1940/1941, die hij als "walgelijk en weerzinwekkend" kwalificeerde - in de vorige paragraaf is de inhoud daarvan reeds weergegeven. Uiteraard ging Buskes ook in op Van Houtens rol in de Landstand; hij noemde hem een leidende figuur in deze organisatie. Van Houten zou getracht hebben boeren en grondbezitters met het nieuwe regiem te verzoenen. Hij zou op zeer vriendschappelijke wijze met vooraanstaande NSB-ers overlegd hebben en geschreven hebben, dat samenwerking met hen heel goed mogelijk was en goede resultaten beloofde.

Hoe goed Buskes met Van Houtens oorlogsactiviteiten op de hoogte was, bleek toen hij ook Van Houtens kortstondige gijzeling memoreerde. Van Houten zou op de kortst mogelijke termijn daaruit ontslagen zijn "vanwege zijn onmisbare en verdienstelijke prestaties in den landstand." Dit alles deed Van Houten volgens Buskes behoren tot de categorie parlementsleden, die niet zou mogen terugkeren. Hij voldeed aan alle - hierboven weergegeven - omschrijvingen, behalve dat hij geen blijik gegeven had van een nationaal-socialistische geestesgesteldheid. Buskes eindigde zijn brief met de mededeling, dat hij "juist als christen-democraat" van mening was, dat terugkeer van Van Houten als Tweede Kamerlid onaanvaardbaar was.¹⁰⁰

Enkele dagen nadat het Besluit Tijdelijke Staten-Generaal gepubliceerd was, maar nog voordat Buskes zijn klacht indiende, bedankte Van Houten in een kort briefje aan de voorzitter van de Tweede Kamer voor het lidmaatschap daarvan. Als reden daarvoor gaf hij een verandering van

werkkring "en als gevolg daarvan overdrukke werkzaamheden" op; hij verzocht in het genot van het hem toekomende pensioen gesteld te worden.¹⁰¹ Dit maakt duidelijk dat Van Houten eerst nog de kat uit de boom gekeken heeft, maar dat hij, toen door de publicatie van het Besluit was komen vast te staan, dat de Kamerleden op hun oorlogshouding beoordeeld zouden worden, het verstandiger geacht heeft zijn Kamerlidmaatschap op te geven. Van een verandering van werkkring lijkt in werkelijkheid geen sprake geweest te zijn; in *De Landpachter* schreef Van Houten, dat het verantwoordelijk en druk werk in het eigen verzekeringsbedrijf (dat hij voor de oorlog ook al bezat, HJL), in combinatie met het werk voor de Bond van Landpachters, het hem onmogelijk gemaakt had, het Kamerlidmaatschap aan te houden.¹⁰²

Dit briefje heeft Van Houten behoeft voor een formele uitsluiting als lid van de Tweede Kamer. In de zuiveringscommissie was enige discussie geweest over de vraag of men na afkondiging van het Besluit nog ontslag als Kamerlid had kunnen nemen en daardoor aan beoordeling kon ontkomen. Prof. Paul Scholten was van mening dat dit niet mogelijk was, maar de commissie ging ten slotte akkoord met het voorstel van de voorzitter allen die ontslag genomen hadden of alsnog namen, ook na afkondiging van het Besluit, buiten beschouwing te laten.¹⁰³ Had Van Houten niet bedankt, dan was het zeker, gegeven Buskes' klacht, tot een onderzoek van zijn zaak gekomen. Dat een dergelijk onderzoek tot zijn uitsluiting geleid zou hebben kan natuurlijk nooit bewezen worden, maar is wel zeer aannemelijk, gezien de opstelling van de commissie tegenover de twee Eerste Kamerleden, tegen wie minder zware beschuldigingen ingebracht waren dan tegen Van Houten.¹⁰⁴

In het bovenstaande is vrij uitvoerig op Van Houtens houding tijdens de bezetting ingegaan, omdat deze van grote betekenis is geweest voor de geschiedenis van de CDU. Door die houding was de CDU, toen zij vanaf mei 1945 trachtte zich opnieuw te organiseren, een partij zonder politiek leider geworden. Gezien de sterke mate waarin Van Houten voor mei 1940 het gezicht van de CDU naar buiten bepaald had, moet dit een zeer ernstige handicap geacht worden. Maar behalve haar politiek leider was de CDU door Van Houtens opstelling ook haar voornaamste geestelijk leidsman kwijtgeraakt. Het waren immers Van Houtens artikelen in *De Christen-Democraat* geweest - en het feit dat de CDU-leiding daartegen niet duidelijk stelling genomen had -, die voor Buskes aanleiding gewest waren om, reeds in 1940, voor de CDU te bedanken.

Op Van Houtens houding zelf moet nog eenmaal, in beschouwende zin, teruggekomen worden. Wat had hem tot zijn opstelling gebracht? In zijn activiteiten op landbouwgebied weerspiegelt zich vooral de wens de gewijzigde omstandigheden te gebruiken om voordeel te behalen ten gunste van de pachtboeren. Daarin was hij succesvol, doordat het Pachtbesluit van november 1941 in hoge mate de door de Bond van Landpach-

ters geuite wensen weerspiegelde. In de naoorlogse discussie in de Bond van Landpachters zou vooral de nadruk gelegd worden op Van Houtens rol in de Landstand,¹⁰⁵ maar de daaraan voorafgaande samenwerking met het NAF dient zeker niet verwaarloosd te worden. Geheel vrijwillig, zonder dat de stok van de ontbinding van de Bond achter de deur stond - zoals bij de totstandkoming van de Landstand wél het geval was - ging de Bond van Landpachters onder Van Houtens leiding met deze mantelorganisatie van de NSB samenwerken. Het opgaan van de Bond in de Landstand was daarvan de logische consequentie; in beide gevallen was het overwegende motief het voordeel dat voor de pachters behaald kon worden.

Zo bezien was Van Houtens handelwijze vooral ingegeven door opportunistische overwegingen. Wanneer men echter zijn activiteiten op landbouwgebied combineert met zijn in de vorige paragraaf weergegeven uitlatingen in *De Christen-Democraat*, dan komt de zaak toch wat anders te liggen. Reeds in 1940 was daaruit gebleken dat Van Houten volstrekt anders over de NSB was gaan denken dan hij vóór de bezetting gedaan had. In plaats van als een principieel tegenstander zag hij nu de NSB als een bondgenoot in de strijd tegen "de liberaal-kapitalistische orde". Dat was niet alleen maar opportunisme, maar daarin uitte zich ook de verbittering over het politieke isolement waarin hij voor 1940 met de CDU was komen te verkeren. Niet uitgesloten moet worden geacht, dat de zeer persoonlijke bestrijding die hem met name van de kant van de ARP ten deel gevallen was, hem extra gebeten gemaakt had op de kapitalistische orde, die hij in Colijn verpersoonlijkt zag. Wellicht moet in dit verband ook aan zijn bejegening door de Gereformeerde Kerken gedacht worden.

Alleen vanuit Van Houtens langdurige en diep gevoelde vijandschap tegen "de liberaal-kapitalistische orde" én zijn na 10 mei 1940 gewijzigde visie op de NSB valt het gemak te verklaren, waarmee hij via het NAF en in de Landstand tot samenwerking met de NSB bereid was. Zoals we gezien hebben strekte deze samenwerking zich incidenteel uit tot maatregelen die voortvloeiden uit het meest abjecte element van het nationaal-socialisme, de zich in bloed en bodem-beschouwingen en antisemitisme uitende rassenleer. Buskes' stelling tegenover de zuiveringscommissie dat Van Houten geen nationaal-socialist was is weliswaar niet onjuist, maar dient aangevuld te worden met de vaststelling, dat hij enige tijd het nationaal-socialisme beschouwd heeft als een positieve kracht in de strijd tegen het ten ondergang gedoemde liberale kapitalisme.

8.3. Zelfstandig doorgaan of opgaan in de Partij van de Arbeid? Mei 1945 - mei 1946.

8.3.1. De CDU in de zomer van 1945.

Na de formele ontbinding van de CDU eind juni 1941 ging van de leiding van de partij maar weinig initiatief meer uit. Janze en Veenhoff, die in mei daaraan voorafgaand belast waren met het onderhouden van de contacten met de afdelingen, lijken daar niet goed in geslaagd te zijn. In een eerste circulaire die voorzitter Van der Brug eind juni 1945 aan vooroorlogse leidinggevende CDU-leden zond gaf hij toe, dat tijdens de bezetting het contact tussen leiding en leden, maar ook in de leiding zelf, verloren was gegaan.¹⁰⁶ Op het CDU-congres van november/december 1945 werd kritiek geuit op dit gebrek aan leiding. Van der Brug antwoordde hierop dat het aan medewerking ontbroken had bij zijn pogingen de band tussen de CDU-ers "in de illegaliteit" te bewaren; het contact in het algemeen bestuur was "niet daadkrachtig" geweest. De afdeling-Amsterdam deed verslag van haar voorstel aan de voorzitter, tijdens de bezetting, om het algemeen bestuur richtlijnen te laten geven (waarschijnlijk: met het oog op de terugkeer van de CDU); dit initiatief was op een mislukking uitgelopen. Van der Brug sprak in dit verband van "het slappe beleid tijdens de bezetting" van het algemeen bestuur.¹⁰⁷ Aangetekend kan hierbij worden, dat het algemeen bestuur een te groot lichaam was om regelmatig illegaal bij elkaar te komen. Werkelijke leiding had in de eerste plaats van het dagelijks bestuur moeten komen, maar daaraan had het klaarblijkelijk ontbroken.

Het achterwege blijven van instructies van de kant van de CDU-leiding - mede het gevolg van de vermindering van de communicatiemogelijkheden - had een aantal Amsterdamse CDU-leden ertoe gebracht, zich vanaf 1944 zelfstandig op de terugkeer van de CDU te gaan voorbereiden. Kort na de bevrijding traden zij voor het voetlicht met een orgaan, dat ze *De Strijder* gedoopt hadden - zij hadden deze naam gekozen, omdat zij meenden niet bevoegd te zijn *De Christen-Democraat* opnieuw uit te geven.¹⁰⁸ Deze Amsterdamse CDU-leden hadden een bestuur gevormd, waarvan G.B. Neering, voor de oorlog CDU-gemeenteraadslid in Ouder-Amstel, als voorzitter optrad. Secretaris was H.J. Lankhorst, die zich in 1932 bij de CDU aangesloten had,¹⁰⁹ en die voor mei 1940 vooral actief geweest was in het Nederlands Christelijk Jongeren Gilde, een jeugdorganisatie die nauw aan de CDU verwant was, maar daar geen deel van uitmaakte.¹¹⁰ Tot de opheffing van de CDU in februari 1946 zou Lankhorst een actieve rol in de partij spelen. B. van der Laan, die in 1940 niet ingestemd had met de samenwerking van de CDU met de Nederlandse Unie, vervulde de functie van penningmeester. Als redacteur van *De Strijder* trad E.M. Buter op. Voor de oorlog was hij in de CDU

niet op de voorgrond getreden; wel had hij van mei 1942 tot december 1943 als gijzelaar in St. Michielsgestel vertoefd.¹¹¹

Het opnieuw van start gaan met de CDU in Amsterdam betekende niet, dat dit bestuur zonder meer voorstander was van een terugkeer van de CDU in haar oude vorm. Wel meende het dat de CDU, om het gesprek met anderen aan te kunnen gaan, over een eigen organisatie diende te beschikken. Tot dat gesprek met anderen was het Amsterdamse bestuur ten volle bereid. Reeds begin juni sprak het, op zijn verzoek, met een delegatie uit het partijbestuur van de SDAP. Tijdens dat gesprek bleek dat er binnen de CDU geen unanimititeit bestond. Een groep was van mening dat men moest proberen in een nieuwe CDU alle socialistisch-gezinzen uit christelijke kringen te verenigen, omdat dezen toch niet tot de SDAP zouden toetreden. Een andere groep stelde zich daarentegen op het standpunt, dat het tot een fusie tussen SDAP en CDU moest komen. SDAP-voorzitter Vorrink, die blijkbaar op een bereidheid tot fusie van de CDU als zodanig gehoopt had, achtte het resultaat van de bespreking teleurstellend, maar Nico Stufkens, kort tevoren in het partijbestuur opgenomen, meende dat het Amsterdamse bestuur niet als representatief voor de CDU beschouwd kon worden; veel leden zouden niet in de CDU teruggekeerd zijn.¹¹²

Dit gesprek zou geen vervolg krijgen, ook omdat het Amsterdamse bestuur blijkbaar prioriteit toekende aan overleg met andere partijen. In februari 1945 had het illegale *Trouw*, waarin antirevolutionairen de boventoon voerden, maar waaraan in de lagere niveaus ook door christelijk-historischen meegewerkt werd, zich uitgesproken voor de totstandkoming van één Christelijke Volkspartij. De maand daarop was duidelijk geworden, dat het blad daarbij niet dacht aan voortzetting van de vooroorlogse politiek van ARP en CHU, in het bijzonder niet op sociaal-economisch terrein. *Trouw* achtte het de taak van de overheid, die rechtsvormen voor het sociaal-economisch leven tot stand te brengen, waardoor de produktiemiddelen aangewend zouden worden tot heil van de samenleving als geheel. Ook zou de positie van de arbeiders in het bedrijfsleven versterkt moeten worden. Ten aanzien van het vooroorlogse bestel sprak *Trouw* van "grondfouten in onze maatschappelijke orde", die het noodzakelijk maakten het kwaad in de wortel aan te tasten.¹¹³

Deze radicale geluiden werden in de Amsterdamse CDU positief ontvangen; Neering meende dat er mogelijkheden tot samenwerking met ARP en CHU in een Christelijke Volkspartij waren. Wel zou de CDU eerst dienen terug te keren, want alleen zo zou men voorwaarden voor samengaan kunnen stellen. Een toekomstige Christelijke Volkspartij zou zich zijns inziens duidelijk in antikapitalistische en socialistische zin dienen uit te spreken. "Anders kunnen we niet meegaan."¹¹⁴ Ook Buter stond welwillend tegenover een mogelijke fusie, maar wel vroeg hij zich af, welke invloed behoudende krachten in ARP en CHU nog konden uitoefenen. Bovendien was daar het vooroorlogse ontwapeningsstandpunt van de

CDU, waar hij althans aan vast wilde houden. Op zichzelf maakte dat afzonderlijke partijvorming niet direkt noodzakelijk, maar wel zou er dan ruimte moeten zijn om dat standpunt te kunnen uitdragen.¹¹⁵

Ondanks deze reserves was het Amsterdamse bestuur bereid de mogelijkheid tot samengaan met ARP en CHU met voortvarendheid te onderzoeken. Half juni had al een gesprek met een ARP-bestuur plaats gevonden¹¹⁶ - of dit het landelijk bestuur of dat van de Amsterdamse afdeling geweest is, is niet duidelijk. Een stap verder ging de Amsterdamse CDU met haar deelname aan een gemeenschappelijke vergadering in het Concertgebouw op 30 mei. Naast de antirevolutionairen dr. J.A.H.J.S. Bruins Slot, prof. mr. H.J. Hellema en mr. H. Bijleveld, de christelijk-historische mr. W.F. Schokking en de vice-voorzitter van het CNV, J. Hofman, trad daar voor de CDU Neering op. Wel was Neerings toespraak, waaraan hij de titel "Moeilijkheden van de eenheid" gegeven had, de meest terughoudende. Als een van die moeilijkheden zag hij dat alle protestants-christelijken niet eender dachten over de sociaal-economische vraagstukken. Uit het illegale *Trouw* was echter gebleken, dat op dit punt toenadering mogelijk was, wanneer maar radicaal met het liberalistisch-kapitalistisch stelsel gebroken werd. Duidelijk wees Neering de SDAP als samenwerkingspartner af. Op den duur moest deze partij teleurstellen, omdat humanisten en christenen niet in één partij konden leven.¹¹⁷

Al vrij spoedig zou echter het enthousiasme van de Amsterdamse CDU voor een Christelijke Volkspartij weer bekoelen. Lankhorst, die op een gemeenschappelijke vergadering van ARP, CHU en CDU in de Watergraafmeer gesproken had, had weinig instemming gevonden voor de door hem aan de orde gestelde praktische punten. De op hem volgende anti-revolutionaire spreker had ze betiteld als "politieke leuzen, welke op het ogenblik nog lang niet aan de orde waren"; zijns inziens was uitsluitend het economisch herstel aan de orde.¹¹⁸ Meer in het algemeen bleek in de zomer van 1945, dat de sociaal-economische denkbeelden van de ARP niet wezenlijk zouden verschillen van de vooroorlogse,¹¹⁹ terwijl ook van een samengaan van ARP en CHU in een Christelijke Volkspartij niets terecht zou komen. Vooral uit de opstelling van het nu bovengrondse *Trouw* werd de Amsterdamse CDU duidelijk dat de ARP niet wezenlijk veranderd was. In verband met het pleidooi van dit blad voor terugkeer van de vooroorlogse radioverenigingen meende *De Strijder*, dat *Trouw* bezig was "de antithese-strijdbijl op te graven",¹²⁰ en in verband met de opstelling ervan tegenover de Rotterdamse havenstaking typeerde Buter het blad als "een stem der reactie."¹²¹ Na enige tijd was van verder overleg geen sprake meer.

Maar voordien was ook buiten Amsterdam een streven om tot een bundeling van de vooroorlogse protestantse partijen te komen merkbaar geworden, en wel in Friesland. In april 1945 sprak H. Algra in het *Friesch Dagblad* zijn voorkeur uit voor de totstandkoming van een Christelijke Volkspartij, waarin behalve antirevolutionairen en christelijk-historischen

ook CDU-aanhangers onderdak zouden kunnen vinden. Dit pleidooi vond veel weerklank onder de Friese antirevolutionairen en christelijk-historischen, al zou de leiding van de Friese CHU, vooral in de persoon van mr. Pollema, zich ertegen keren.¹²²

Hier is vooral van belang dat Hessel Posthuma, wiens positie in de CDU door het wegvallen van Van Houten nog belangrijker was geworden, tot de initiatiefnemers van deze poging tot bundeling behoorde.¹²³ In diverse vergaderingen trad hij samen met antirevolutionaire en christelijk-historische sprekers op. Ook op plaatselijk niveau trachtten de antirevolutionairen het samengaan te bevorderen. Het bestuur van de Dokkumer kiesvereniging nodigde de plaatselijke CHU- en CDU-besturen uit voor een samenspreking, daarbij wijzend op de verschillende reeds gehouden gezamenlijke vergaderingen in de provincie. Het samengaan van alle "positief Christelijk-Protestantsche Nederlanders", altijd al eis van Gods Woord, zou door de ernst der tijden nu wel in het bijzonder geboden zijn.¹²⁴

Niet alle Friese CDU-ers waren echter bereid Posthuma in zijn oriëntatie op een Christelijke Volkspartij te volgen. Een aantal van hen sloot zich aan bij een nieuwe beweging, waaraan hier enige aandacht besteed zal worden, omdat deze voor de slotfase van de geschiedenis van de CDU van grote betekenis zou blijken. Het gaat hier om de Nederlandse Volks Beweging (NVB), waarvoor de basis tijdens de bezetting gelegd was in de Brabantse gijzelaarskampen, met name in "Beekvliet" in St. Michielsgestel. Een aantal vooraanstaande Nederlanders van verschillende achtergrond, die echter geen van allen tot de leiding van de politieke partijen in engere zin hadden behoord, vond daar elkaar in een streven naar doorbreking van de vooroorlogse partijtegenstellingen. In plaats van op godsdienstige uitgangspunten zou partijvorming voortaan op politieke beginselen gebaseerd moeten zijn. Als grondslag voor de eigen beweging werd het personalistisch socialisme aangewezen, dat de fouten van zowel het collectivisme (fascisme en communisme) als het liberale individualisme wilde vermijden. De meest op de voorgrond tredende pleitbezorgers van deze nieuwe beweging waren prof. dr. ir. W. Schermerhorn, voor de oorlog voorzitter van Eenheid door Democratie, en de voorman van de religieus-socialisten in de SDAP, dr. W. Banning.¹²⁵

Bij het Gestelse overleg over de voorbereiding van de Nederlandse Volksbeweging waren geen leden van de CDU betrokken. De daarvoor het meest in aanmerking komende CDU-er, Hessel Posthuma, voelde zich er blijkbaar niet toe aangetrokken. In St. Michielsgestel zou hij zijn medegijzelaar en partijgenoot Buter gewaarschuwd hebben tegen de kapitalistische stroming in de Nederlandse Unie¹²⁶ - het Unie-element was vanaf het begin sterk vertegenwoordigd in de Volksbeweging, doordat mr. Einthoven tot de initiatiefnemers behoorde, terwijl ook prof. De Quay spoedig bij de leiding ervan betrokken werd.¹²⁷

Na de bevrijding maakte de Nederlandse Volksbeweging zich bekend door middel van een manifest dat door 33 personen ondertekend was, gevolgd door een programma met toelichting, waarmee 443 Nederlanders hun instemming betuigd hadden. Uit manifest en programma werd duidelijk, dat de NVB zelf niet onmiddellijk als politieke partij wilde optreden, maar nieuwe partijvorming wilde helpen voorbereiden; daartoe zou met bestaande partijen in overleg getreden worden.¹²⁸ Dat betekende dat men zowel lid van zijn vooroorlogse politieke partij kon worden als zich bij de Volksbeweging aansluiten. Van de vooroorlogse Friese CDU-ers behoorden de Leeuwarder H.V.-predikant J. Diepersloot, het Statenlid E. de Haan uit Heerenveen en de plaatselijke voormannen H. Stelwagen (Dokkum) en B. Veenstra (Huizum) tot degenen die hun instemming met het programma van de NVB betuigden.¹²⁹

Een en ander leidde tot een verwarde situatie voor de voormalige CDU-aanhang in Friesland in de zomer van 1945. Van de vooroorlogse Statenfractie van drie man zette de voorzitter, Posthuma, zich in voor de vorming van een Christelijke Volkspartij, terwijl De Haan zich achter de NVB geschaard had. Het derde Statenlid, J.M. Jansma, was als hoofdbestuurslid van de Bond van Landpachters Van Houten gevolgd in de samenwerking met de Landstand,¹³⁰ waardoor zijn rol in de CDU uitgespeeld was. Het gevolg was dat er half augustus nog steeds geen provinciale vergadering van de CDU gehouden was. Veenhoff vond die dringend nodig, "kan het niet met Posthuma (en dat kan nu toch moeilijk meer), dan maar zonder hem."¹³¹ In zijn openingstoespraak voor het congres van eind november constateerde Van der Brug, dat Friesland er maar slap bij stond, wat hij weet aan "de verwarring, welke de NVB sticht."¹³²

Behalve in Friesland vond de NVB ook veel weerklank onder voormalige CDU-leden in Overijssel. Op een vergadering van de provinciale federatie sprak men zich uit tegen heroprichting van de CDU, al zou deze tijdelijk, met het oog op het gesprek tussen de politieke partijen, wel enige vorm moeten krijgen. De individuele (ex-)leden werd geadviseerd zich bij de NVB aan te sluiten. Omdat in de SDAP nog geen enkel teken van vernieuwing geconstateerd kon worden, werd aansluiting bij deze partij voorbarig geacht.¹³³ Gorselink, voor mei 1940 de voornaamste woordvoerder, behoorde echter niet tot de Overijsselse CDU-ers die zich bij de NVB zouden aansluiten, want hij lijkt zich afzijdig te hebben willen houden.¹³⁴

Behalve de genoemde Friese CDU-ers treffen we onder de ondertekenaars van manifest en program van de NVB slechts twee ex-CDU-leden aan. Maar dat waren dan wel figuren die het gezicht van de CDU voor mei 1940 mede bepaald hadden, en daarom zal op hun politieke opstelling in de zomer van mei 1940 ingegaan moeten worden. In het derde hoofdstuk is gebleken dat Fedde Schurer zich, na zijn kortstondige lidmaatschap van de Noordhollandse Staten in 1935/1936, grotendeels uit de actieve politiek teruggetrokken had en nog slechts incidenteel zijn

medewerking aan activiteiten van de CDU verleende - wanneer hij precies tot de SDAP toegetreden is, is onduidelijk gebleven. In ieder geval behoorde hij nu tot degenen, die instemming betuigd hadden met het NVB-programma.¹³⁵ In de Nederlandse Volksbeweging had men een hoge dunk van Schurers kwaliteiten. Banning vroeg hem de hoofdredactie op zich te nemen van een populair colportageblad van de NVB, dat een tegenwicht moest bieden tegen het communistische dagblad *De Waarheid*.¹³⁶ Nadat er een nummer van verschenen was, bedankte Schurer weer voor deze functie; kort daarop aanvaardde hij het hoofdredacteurschap van de *Heerenveense Koerier*.¹³⁷

Van meer betekenis was het optreden in de NVB van Buskes. Hij was een van de 33 ondertekenaars van het manifest, waarmee de Volksbeweging half mei naar buiten getreden was. In de NVB speelde hij een vooraanstaande rol, want op het constituerende congres van september hield hij een toespraak over "De NVB en de arbeiders".¹³⁸ Eerder al had Buskes deel uitgemaakt van de NVB-delegatie, die eind augustus een eerste gesprek gevoerd had met een afvaardiging van de SDAP. Behalve Buskes maakten van deze NVB-delegatie onder meer Schermerhorn, die in juni de leiding op zich genomen had van een kabinet van "herstel en vernieuwing", en Banning deel uit.¹³⁹

Theoretisch had Buskes ook aan de andere kant van de tafel kunnen zitten, want hij had zich inmiddels bij de SDAP aangesloten. Nadat hij in 1940 voor het lidmaatschap van de CDU bedankt had, was Buskes betrokken geraakt bij een overleg over de naoorlogse politiek onder leiding van de SDAP-voorman W. Drees, waaraan verder deelnamen Banning en de hoogleraren dr. P. Geyl, dr. H.J. Pos en dr. J.M. Romein. Door Buskes' gijzeling gedurende enige maanden in St. Michielsgestel was dit overleg onderbroken,¹⁴⁰ maar na zijn vrijlating eind juni 1944 was het contact met Drees hersteld. In de eerste maanden van 1945 nam Buskes het initiatief tot een bijeenkomst te zijnen huize van Drees met een tiental Amsterdamse predikanten.¹⁴¹ Waarschijnlijk behoorden de meesten van hen, zo niet allen, tot de Hervormde Kerk. Buskes zelf was in 1943 vanuit het Hersteld Verband overgegaan naar de Hervormde Kerk van Amsterdam, waarvan hij de opdracht aanvaard had te gaan werken onder van de kerk vervreemde arbeiders.¹⁴²

Het overleg met Drees resulteerde, onmiddellijk na de bevrijding, in de toetreding tot de SDAP van zeven Amsterdamse orthodox-hervormde predikanten. Van hen hadden Buskes en K.H. Kroon voor 1940 deel uitgemaakt van de CDU, terwijl ook D. Tromp, als hij al zelf geen lid geweest was, toch via de activiteiten van zijn echtgenote bij de politiek van deze partij betrokken geweest was. In de brochure *Wat bezielt ze?* legden de zeven rekenschap af van deze stap. Buskes had het concept ervoor geschreven, dat door een van de anderen, dr. K.H. Miskotte, bewerkt en aangevuld was.¹⁴³

In deze brochure verwezen de zeven predikanten naar het SDAP-programma van 1937, dat zij een bruikbaar politiek uitgangspunt achtten. Daardoor was namelijk duidelijk geworden dat in leidende kringen van de SDAP een kentering ingetreden was, waardoor het marxisme als levens- en wereldbeschouwing verworpen en de klassenstrijd als wapen in de geestelijk-politieke strijd afgewezen werd. Een blijk van de veranderde opvattingen in de SDAP zagen de predikanten in de opname in het partijbestuur van twee "uitgesproken rechtzinnige leden der Kerk", namelijk Nico Stufkens en mr. G.H. Slotemaker de Bruïne.¹⁴⁴ Met hun toetreding wilden de zeven een bijdrage leveren aan de doorbreking van de antithese-gedachte, "die de Kerk vervreemdt van de zakelijke verhoudingen der werkelijkheid en het volk verre houdt van de bovenpartijdige strekking van de Evangelieprediking."¹⁴⁵

Buskes' toetreding tot de SDAP en de publicatie van *Wat bezielt ze?* moeten van grote betekenis geacht worden voor de ontwikkeling van de CDU. Ten slotte was het Buskes geweest die in 1932 omstandig uiteengezet had, waarom de CDU zich niet in de SDAP kon oplossen. Gedurende de gehele rest van de jaren dertig had de CDU bij haar stellingname ten opzichte van de SDAP op Buskes' argumentatie teruggeslagen. Niemand in de leiding van de CDU, ook Buskes niet, had er blijk van gegeven te beseffen, welke principiële breuk met het verleden het beginselprogramma van de SDAP van 1937 betekende. In het zesde hoofdstuk is ter verklaring hiervoor gewezen op het ontwapeningsvraagstuk, op welk punt CDU en SDAP steeds verder van elkaar verwijderd geraakt waren, hetgeen een juiste beoordeling van de veranderingen in de SDAP door de CDU in de weg gestaan had. Hoewel Buskes ook in en na de oorlog aan het ontwapeningsstandpunt vastgehouden had,¹⁴⁶ wenste hij er in 1945 zijn politieke keuze niet langer door te laten bepalen. Nu was hij wel bereid de grote betekenis van het programma van 1937 te erkennen en daar de politieke consequenties uit te trekken.

Door de hierboven geschetste ontwikkelingen leverde de CDU in de zomer van 1945 het beeld van grote diversiteit, zo niet verwarring op. De vooroorlogse politieke leider Van Houten en enkele van zijn medestanders uit de Bond van Landpachters waren voor een hernieuwd politiek optreden uitgeschakeld. Andere vooroorlogse prominenten als Buskes en Schurer waren naar de SDAP en de NVB overgegaan. Beperken we ons tot de provincies waar de CDU voor 1940 haar voornaamste electorale steun gekregen had, dan laat de situatie zich als volgt samenvatten. In Friesland heerste verwarring, doordat Posthuma ijverde voor de totstandkoming van een Christelijke Volkspartij, maar anderen de voorkeur gaven aan de NVB. In Groningen en Drente, met name in de Veenkoloniën, waren de afdelingen voorstanders van een terugkeer van een zelfstandige CDU,¹⁴⁷ maar daar stond tegenover dat de belangrijkste voorman, Veenhoff, het meest voor aansluiting bij de SDAP voelde.¹⁴⁸ De voorkeur van de

Overijsselse federatie voor aansluiting bij de NVB had tot gevolg, dat de plaatselijke CDU-afdelingen hun werkzaamheden niet hervatten, ook niet in het vooroorlogse bolwerk Twente.

Ten slotte nog Amsterdam, van waaruit in de loop van de zomer contacten gelegd werden naar de rest van Noord-Holland. Aanvankelijk had het bestuur daar vooral op het spoor gezeten van een Christelijke Volkspartij, maar toen geleidelijk aan duidelijk werd dat deze niet de gewenste inhoud zou krijgen, ging het bestuur zich inzetten voor de terugkeer van een zelfstandige CDU. Toch waren er in de Amsterdamse leiding ook weer verschillen: terwijl Neering en Lankhorst samengaan met de SDAP onwenselijk achtten, stond Buter positief tegenover de NVB, hetgeen de mogelijkheid van toekomstige samenwerking met onder andere de SDAP impliceerde.¹⁴⁹

Deze grote diversiteit was mede het gevolg van het feit dat van de landelijke CDU-leiding, in het bijzonder van voorzitter Van der Brug, aanvankelijk nauwelijks initiatieven uitgingen. Van der Brug had verwacht dat het na de bevrijding zou komen tot de oprichting van een democratische, socialistische partij op heel brede basis, waarbij alle CDU-ers zich zouden kunnen aansluiten.¹⁵⁰ Daarom had hij geen grote haast gemaakt met de heroprichting van de CDU.¹⁵¹ Pas toen hij eind juni tot de conclusie gekomen was, dat deze ontwikkeling zich niet voordeed, had hij zich schriftelijk tot een aantal prominente oud-CDU-leden gewend met de vraag, welke weg zij de juiste achtten. Ook toen was het voor Van der Brug zelf geen uitgemaakte zaak dat de CDU, al was het maar provisioneel, diende terug te keren. Wel zag hij dit als een mogelijkheid; vanuit die positie zou dan naar samenwerking met of aansluiting bij andere groepen gestreefd kunnen worden. Daarnaast noemde hij echter als alternatief de onmiddellijke aansluiting bij een grote partij, "in dit geval de SDAP."¹⁵² Mogelijk had Buskes' overgang naar de SDAP invloed op Van der Brug gehad.

Uit de antwoorden op Van der Brugs circulaire bleek dat de meningen in de CDU sterk uiteenliepen, min of meer overeenkomstig het hierboven geschetste provinciale patroon. In overwegende mate waren de respondenten voor terugkeer van de CDU, maar voor de meesten zou deze terugkeer primair als uitgangspunt voor gesprekken met anderen moeten dienen. Slechts de Overijsselse voormannen, Filius (Terneuzen) en Coenraads (Utrecht) spraken zich tegen (provisionele) heroprichting uit. Vrij algemeen was er een voorkeur voor gesprekken met de NVB. Op het punt van samenwerking met of opgaan in de SDAP stonden uitgesproken voorstanders (Filius, Jungcurt) tegenover verklaarde tegenstanders als Neering. Posthuma was de enige die zich voor samenwerking met de grote protestants-christelijke partijen uitsprak; anderen zagen daar weinig tot niets in.¹⁵³

Omdat een meerderheid van de geraadpleegden zich had uitgesproken voor (voorlopige) heroprichting van de CDU, was logischerwijze de

volgende stap het uitschrijven van een vergadering. Veel haast zette Van der Brug daar niet achter, want eerst eind augustus kwamen leden van het algemeen bestuur en van de Unieraad te Utrecht bijeen.¹⁵⁴ Daarbij waren ook afgevaardigden van het Amsterdamse bestuur aanwezig. Alle aanwezigen achtten aansluiting bij een Christelijke Volkspartij onaanvaardbaar, omdat het hier om een voortzetting van de oude antirevolutionaire politiek onder een nieuwe naam ging. Ten aanzien van eventuele aansluiting bij de SDAP was die eensgezindheid er niet. Enkele leden waren hiervoor geporteerd, maar een grote meerderheid meende dat hiertoe niet geadviseerd moest worden, omdat de SDAP niet een partij zou zijn, waarin de christen zich thuis kon voelen. "Het voorbeeld van ds. Buskes en anderen lokte niet." Met uitzondering van de voorstanders van opgaan in de SDAP meenden allen, dat de CDU haar arbeid moest voortzetten, om het "christelijk-socialistisch getuigenis" niet te doen verstommen. Als vertegenwoordiger van het Amsterdamse bestuur werd Lankhorst in het dagelijks bestuur van de CDU opgenomen.¹⁵⁵

Het eind augustus genomen besluit om de CDU te doen terugkeren werd in september in de publiciteit gebracht in de vorm van een oproep om lid te worden en zich te abonneren op *De Strijder*. Hoewel in de oproep gesteld werd dat de CDU met dezelfde boodschap als vóór 1940 kwam, werd alle nadruk gelegd op het sociale streven van de CDU; op het ontwapeningsstandpunt werd nergens expliciet ingegaan. Het ideaal van de CDU werd omschreven als een maatschappijvorm, "die een betere voedingsbodem zal blijken te zijn voor de doorwerking der christelijke beginselen van naastenliefde en sociale gerechtigheid, dan die waarin wij thans leven."¹⁵⁶

4.3.2. Het overleg in de studiec commissie politieke partijen.

De openlijke bekendmaking van de terugkeer van de CDU was voor de Nederlandse Volksbeweging aanleiding contact met haar te zoeken. De hoofdbestuurvergadering van de NVB van begin oktober was van mening, dat ook de CDU uitgenodigd zou moeten worden deel te nemen aan besprekingen om te komen tot een brede volkspartij met een personalistisch-socialistische doelstelling.¹⁵⁷ Al eerder had een NVB-delegatie afzonderlijke gesprekken gevoerd met vertegenwoordigers van SDAP, RKSP, CHU en VDB.¹⁵⁸ Als secretaris van de NVB stelde de uit de AJC afkomstige W. Thomassen het CDU een "vrije bespreking" met een delegatie uit het NVB-bestuur voor.¹⁵⁹ CDU-secretaris Janze gaf als voorlopig antwoord, dat de CDU in principe bereid was mee te werken aan het scheppen van duidelijkheid in de politieke situatie. Een definitief standpunt zou in de vergadering van het dagelijks bestuur van 20 oktober vastgesteld worden.¹⁶⁰ Na afloop hiervan deelde Janze mee dat het CDU-bestuur besloten had deel te nemen aan besprekingen met als doel de

oprichting van "een Volkspartij op socialistischen grondslag"; Van der Brug en Janze zouden de CDU bij de besprekingen vertegenwoordigen.¹⁶¹

Deze besprekingen zouden gehouden worden in het kader van een "studiecommissie politieke partijen", samengesteld uit vertegenwoordigers van de NVB als uitnodigende instantie en van SDAP, VDB en CDU; RKSP en CHU hadden geen gevolg gegeven aan de uitnodiging. Wel zou de studiecommissie in de loop van de besprekingen nog uitgebreid worden met vertegenwoordigers van de katholieke Christofoorgroep. De voorzitter van de NVB, Banning, zat de vergaderingen van de studiecommissie voor; de zojuist genoemde Thomassen trad als haar secretaris op. Omdat de inbreng van de CDU-vertegenwoordigers in de commissie betrekkelijk bescheiden geweest is, en de gedachtenwisselingen erin elders reeds beschreven zijn,¹⁶² behoeven haar vergaderingen niet op de voet gevolgd te worden. Wel is het van belang vast te stellen dat zich al spoedig in de commissie een verschil in opstelling tussen Van der Brug en Janze openbaarde. Terwijl Van der Brug er duidelijk blijk van gaf voorstander van de vorming van een brede, vooruitstrevende partij te zijn, stelde Janze verregaande eisen aan een eventuele samenwerking.

Duidelijk kwam dit tot uiting in de eind november gehouden tweede vergadering van de studiecommissie, waarop gediscussieerd werd over een zevental door Banning opgestelde punten. De voormalige CHU-voorman mr. G.E. van Walsum en de vrijzinnig-democraat mr. A.M. Joekes achtten het punt van de socialisatie daarin te stringent geformuleerd. Banning antwoordde daarop dat ook hij de socialisatie relatief zag. Janze was het daar volstrekt mee oneens: de CDU verlangde socialisatie als een rechtseis en zou haar algemeen doorgevoerd willen zien. Daarmee ging Janze verder dan het CDU-program, dat de socialisatie beperkt had tot de grond en de daarvoor in aanmerking komende bedrijven. Van der Brug nam dan ook duidelijk afstand van hem; toen de SDAP-vertegenwoordiger jhr. mr. M. van der Goes van Naters voorstelde aan de socialisatie-eis toe te voegen, dat het algemeen belang daarbij richtsnoer moest zijn, verklaarde hij hierin mee te willen gaan. De vergadering besloot tot deze formule.¹⁶³

Met dat al hadden de werkzaamheden van de studiecommissie een voorspoedig verloop. Het voornaamste struikelblok werd gevormd door de kwestie van de "symbolen" (de Internationale als partijlied en de rode vlag) en de aansluiting bij de Socialistische Arbeiders Internationale, waaraan de SDAP-vertegenwoordigers wilden vasthouden, terwijl dit bij anderen, vooral bij Van Walsum, op weerstanden stuitte. Ook op dit punt toonde Van der Brug zich inschikkelijk. Hij zag weliswaar moeilijkheden voor zijn aanhangers, maar wilde toch naar samenwerking blijven streven; het zou hem spijten als er door de symbolenkwestie een kink in de kabel zou komen.¹⁶⁴ Hoewel men het hierover nog niet eens werd, besloot met toch in een perscommuniqué verslag te doen van de bereikte resultaten, zonder dat de partijen daardoor gebonden zouden worden.¹⁶⁵

Op 10 december stuurde Thomassen de tekst van het communiqué aan de leden van de studievergadering toe, met de mededeling dat hij de twaalfde tot publicatie zou overgaan. Janzes brief van de dertiende, waarin hij een aanvulling voorstelde, kwam dan ook te laat. Uit deze brief bleek dat Janze van plan was op het punt van de socialisatie dwars te gaan liggen. De passage in het communiqué waarin medegedeeld werd, dat de besprekingen op 8 december tot principiële overeenstemming geleid hadden, wenste hij aangevuld te zien met de zinsnede "in zoverre ... dat slechts door een tweetal groepen op een enkel punt nader beraad werd voorbehouden." Behalve om een voorbehoud van Van Walsum ging het Janze hierbij om zijn eigen opstelling ten aanzien van de socialisatie. Hij herinnerde aan zijn standpunt in de vergadering van eind november, waaruit duidelijk geworden was dat de CDU het niet-socialiseren van een brede sector in het economisch leven niet zou accepteren. Janze zei dat de zaak de CDU zeer zwaar woog; op het congres van november/december zou duidelijk gebleken zijn, dat de CDU alleen "een zeer radicaal socialisme" wilde.¹⁶⁶

Was dit inderdaad gebleken? Veeleer moet men zeggen dat ook op dit congres duidelijke tegenstellingen aan de dag getreden waren en dat er slechts eensgezindheid bestond over het voorlopig voortbestaan van de CDU. Omdat de besprekingen in de studievergadering op dat moment (1 december) nog in een stadium waren, dat daarover geen mededelingen naar buiten gedaan mochten worden, moesten Van der Brug en Janze in hun verslaggeving grote terughoudendheid in acht nemen. Uit het weinige dat ze hierover zeiden was niettemin op te maken, dat ze tegengestelde verwachtingen hadden. Van der Brug deelde mee dat er weliswaar vele moeilijkheden te overwinnen waren, maar dat er volle ernst betracht werd om tot de begeerde samenwerking te komen. Janze meende daarentegen dat de vooruitzichten voor de onderhandelingen in de studievergadering verre van gunstig waren.

Maar veel scherper dan tegenover Van der Brug kwam Janze op dit congres tegenover Posthuma te staan. Nu het echec van de Christelijke Volkspartij zich aftekende, was Posthuma zich weer op zijn eigen partij gaan oriënteren. In de Tijdelijke en in de Voorlopige Staten-Generaal had hij zijn CDU-zetel ingenomen, en hij had er moeite voor gedaan dat Van der Brug als derde op de CDU-lijst van 1937 Van Houtens plaats in de Voorlopige Tweede Kamer kon innemen; deze inspanning was met succes bekroond.

Posthuma werd nu door Janze aangevallen, omdat hij gezegd had dat de CDU geen socialistische partij was. Inderdaad verdedigde Posthuma ook op het congres deze stelling, waarbij hij erop wees dat alleen het programmpunt "de grond aan de gemeenschap" een socialistisch karakter had. Janze legde er daarentegen de nadruk op, dat het program sprak van socialisatie van de grond en de voornaamste produktiemiddelen.¹⁶⁷ De discussie maakt duidelijk dat de tegenstellingen in de CDU inderdaad zeer

groot waren. Weliswaar had Janzes uitspraak dat de CDU alleen een toekomst had, als ze een radicaal-socialistische beweging bleef, op het congres een zekere instemming gekregen, maar zijn bewering tegenover Thomassen, dat het congres zich voor een zeer radicaal socialisme uitsproken had, gaf toch in de eerste plaats zijn eigen standpunt en dat van zijn naaste medestanders weer.

Doordat het congres gehouden werd op een tijdstip waarop de besprekingen in de studietoelatingscommissie nog geenszins afgerond waren, kon dit uiteraard niet de beslissing brengen over de vraag of de CDU zich in een groter geheel zou oplossen. Deze beslissing zou op een volgend congres, speciaal daaraan gewijd, genomen moeten worden, voorbereid door het algemeen bestuur. Wel werd op 1 december dit algemeen bestuur opnieuw gekozen, waarbij nogal wat nieuwe figuren hun opwachting maakten. Onder anderen waren dat de initiatiefnemers tot de Amsterdamse CDU Neering en Lankhorst, het voormalige Drentse Statenlid R. Bosma uit Zeewolde en H. Huls uit het Groningse Ter Apel. Van de vooroorlogse leiding keerden alleen Van der Brug, als voorzitter herkozen, Janze en oud-secretaris J. Coenraads in het algemeen bestuur terug.¹⁶⁸

In nog enkele vergaderingen van de studietoelatingscommissie werd vervolgens overeenstemming bereikt over de vorming van een Partij van de Arbeid met een democratisch-socialistisch programma. Ook voor het probleem van de symbolen en het daarmee verbonden vraagstuk van de levensbeschouwelijke verscheidenheid werden oplossingen gevonden, onder meer doordat afzonderlijke werkverbanden voor katholieken en (orthodox-)protestanten gevormd zouden worden. Besloten werd op 9 februari het oprichtingscongres van de Partij van de Arbeid te houden. Daarvoor zouden de toetredende partijen en groepen op hun congressen tot fusie moeten besluiten.¹⁶⁹ In de vergadering van de studietoelatingscommissie van half januari moest Van der Brug echter mededelen, dat "een tamelijk sterke groep" in het algemeen bestuur van de CDU tegen toetreding tot de PvdA was. Niettemin hoopte hij, dat een meerderheid van het CDU-congres zich vóór de fusie zou uitspreken.¹⁷⁰ Hiervoor was wel een flinke dosis optimisme nodig, want in het algemeen bestuur had Van der Brug voor zijn voorstel tot toetreding slechts de steun van Coenraads, sinds 1926 zijn naaste medestander, gekregen; de zeven andere leden hadden zich allen tegen een fusie uitgesproken.¹⁷¹

4.3.3. De beslissing op het congres van februari 1946.

In nota's voor het op 7 en 8 februari 1946 te houden CDU-congres legden meerderheid en minderheid van het algemeen bestuur hun standpunten neer. In hun minderheidsnota wezen Van der Brug en Coenraads op de wens van belangrijke delen van de CDU om niet als zelfstandige groepering terug te keren, waarbij zij Friesland en Overijssel met name

noemden. Praktisch zou een dergelijke terugkeer ook niet mogelijk zijn, gezien de vereiste waarborgsommen voor deelname in alle kieskringen aan de Tweede Kamerverkiezingen (in totaal f4500,-), de kosten van propagandadrukwerk en de problemen die zich bij de kandidaatstelling in sommige kieskringen zouden voordoen. Zij benadrukten het verschil tussen de CDU bij de laatste Kamerverkiezingen (1937) en nu: toen had de CDU ongeveer 4.400 leden, maar nu bedroeg dit aantal ten hoogste 30% daarvan. Inhoudelijk wezen de opstellers van de minderheidsnota erop, dat men het in de studiec commissie op alle punten eens was geworden. "Laat ook de CDU tonen, dat het haar ernst is, mede te werken aan de zo noodzakelijke vernieuwing van het politieke leven in Nederland, en aan de herbouw van ons Vaderland."¹⁷²

Helaas is de meerderheidsnota niet bekend; aangenomen moet worden, dat hierin het door Janze in de studiec commissie ingenomen standpunt verwoord was, dat alleen wanneer de nieuwe partij zich vóór vrijwel algehele socialisatie uitgesproken had, zij voor de CDU aanvaardbaar geweest was. Waarschijnlijk bevatte deze nota ook het door Neering en Lankhorst ingenomen standpunt, dat afzonderlijke christelijke partijvorming geboden was. Iets van de gevoelens van de meerderheid blijkt uit een brief van de afdeling Den Haag, waarin Janze de centrale figuur was, aan het oud-lid van het algemeen bestuur G. Ebbeling uit Rotterdam. Daarin werd Van der Brug en Coenraads verweten dat zij het besluit van het congres van november/december, dat de CDU als zelfstandige partij van radicale christen-socialisten diende terug te keren, niet uitvoerden. De afdeling meende dat de combinatie van NVB, SDAP en VDB, die nu tot stand zou komen, "noch christelijk, noch echt socialistisch" zou zijn. De Haagse afdeling vond de SDAP "te tam, te rose."¹⁷³

Zoals gezegd moest het CDU-congres van 7 en 8 februari de beslissing brengen. Na het openingswoord van Van der Brug ontstond een scherpe tegenstelling over de vraag, welke afdelingen wel en welke niet aan een stemming over het voorstel tot opgaan in de PvdA zouden mogen deelnemen. Tegenstanders van de fusie, met Lankhorst als voornaamste woordvoerder, verzetten zich tegen deelname aan de stemming van de Twentse afdelingen, omdat deze sinds de bevrijding niets van zich hadden laten horen, geen contributie hadden betaald en geen ledenlijsten hadden opgestuurd.¹⁷⁴ Na het congres kwam Lankhorst met de beschuldiging, dat de voorstanders van de fusie deze "door de N.V.B. geïnfecteerde afdelingen" opgetrommeld hadden om een meerderheid te verkrijgen.¹⁷⁵ Omdat bleek dat de afvaardiging van Hengelo (O.) geheel buiten de leden om tot stand gekomen was, werd deze afdeling gevraagd zich van stemming te onthouden. De overige Twentse afdelingen bleven echter op hun recht tot deelneming aan de stemming staan. Zij konden hiervoor steun vinden in de minderheidsnota, waarin Van der Brug en Coenraads de wenselijkheid uitgesproken hadden, dat ook de afdelingen die zich tot dan toe afzijdig gehouden hadden, aan de besluitvorming zouden deelnemen.¹⁷⁶

Tegenover de wel aanwezige Twentse afdelingen stonden verschillende afdelingen, die niet aanwezig waren, maar die volgens de tegenstanders van de fusie wel aan de stemming zouden moeten deelnemen. Het ging hier om zes Zuidoost-Groningse en Drentse afdelingen, die wel actief geweest waren, maar niet over leden beschikten die zich drie dagen afwezigheid voor congresbezoek konden veroorloven. Zij wilden zich door een afgevaardigde van een naburige afdeling laten vertegenwoordigen, en hadden deze daartoe via een geloofsbrief gemachtigd. Tijdens het congres bleek dat de statuten zich niet uitspraken over de vraag of dit wel of niet toegestaan was. De meerderheid van het algemeen bestuur meende dat deze afdelingen wel hun stem konden uitbrengen, maar Van der Brug en Coenraads verzetten zich daartegen. "Na een onaangename discussie" besloot de meerderheid zich bij de minderheid neer te leggen, om niet achteraf het verwijt te krijgen, dat men ondemocratisch opgetreden was.¹⁷⁷ Dat ondemocratisch handelen was er nu bij Van der Brug, want tegenover het deelnemen aan de stemming van de Twentse afdelingen had uit een oogpunt van billijkheid het eveneens deelnemen van de Zuidoost-Groningse en Drentse afdelingen moeten staan.

De positie van de tegenstanders van een opgaan in de PvdA op dit congres was verzwakt door de afwezigheid van Janze, die na een ongeval in het ziekenhuis opgenomen was; een voor hem gehouden collecte bracht ruim f100,- op.¹⁷⁸ Nu moest de verdediging van het meerderheidsstandpunt komen van de nog jonge en betrekkelijk onervaren Lankhorst. Nadat Coenraads het preadvies van de minderheid had toegelicht, was het woord aan de afdelingen. Hun opmerkingen werden beantwoord door Van der Brug (minderheid) en opnieuw Lankhorst (meerderheid), waarna de weg eindelijk vrij was voor de stemming over het voorstel de CDU op te doen gaan in de Partij van de Arbeid. Dit voorstel werd met vijftien tegen twaalf stemmen aangenomen.

Voor het voorstel stemden de beide Rotterdamse afdelingen, Gouda, Katwijk aan Zee, Haarlem, Hilversum, Utrecht, Winterswijk, Beilen en de Overijsselse afdelingen Zwolle, Steenwijk, Enschede, Borne, Almelo en Ootmarsum. Tegen stemden Amsterdam, dat twee stemmen uit mocht brengen, Zaandam, Den Haag, 2e Exploërmond en de Groningse afdelingen Westerlee, Ter Apel, Tange Alteveer-Onstwedde (eveneens twee stemmen), Oude Pekela, Vlagtwedde en Veendam. Uit deze stemverhouding blijkt dat de aanwezigheid van de Twentse afdelingen en het niet aan de stemming deelnemen van de afwezige Groningse en Drentse afdelingen ieder op zichzelf reeds, en dus zeker in combinatie, de doorslag bij deze stemming gegeven hebben. Opvallend is daarnaast de volledige afwezigheid van Friese afdelingen op dit congres; blijkbaar had Friesland, voor de oorlog toch een van de bolwerken van de CDU, zijn belangstelling voor deze partij geheel verloren.

Doordat zich slechts een kleine meerderheid voor de fusie uitgesproken had, was het congres in een impasse geraakt, want het genomen besluit

impliceerde de opheffing van de CDU, welke beslissing reglementair slechts met driekwart van de uitgebrachte stemmen genomen kon worden. Om deze opheffing niet onmogelijk te maken diende de afdeling-Den Haag daarop het voorstel in, de CDU met alle lusten en lasten over te dragen aan degenen die in de PvdA wilden opgaan. Nadat Lankhorst het voorstel aangevuld had met de bepaling, dat *De Strijder* aan de minderheid die zelfstandig door wilde gaan overgedragen zou worden, werd het met op twee na algemene stemmen aangenomen - slechts Amsterdam verzette zich tegen de gevonden oplossing. De minderheid verliet daarop de congressaal om in een reeds elders gehuurde zaal een nieuwe partij op te richten.¹⁷⁹

Hierdoor was het mogelijk dat de CDU behoorde tot de partijen, die de volgende dag opgingen in de Partij van de Arbeid. Van der Brug en Coenraads werden opgenomen in het uit twintig personen bestaande bestuur van de nieuwe partij. In zijn toespraak op het stichtingscongres van de PvdA zei Van der Brug onder meer: "Eerst dan, wanneer ons volk het aanvoelt, dat de P.v.d.A. begonnen is om *waarheid, gerechtigheid en naastenliefde* aan te kweken, pas dan zal het Nederlandse volk in deze partij zien de beweging, die aanspraak maakt op de sympathie en de steun van allen, die het om een betere, een meer christelijke samenleving te doen is dan die, waarin wij *nu* leven."¹⁸⁰

Met het opgaan van de CDU in de Partij van de Arbeid was een einde gekomen aan de twintigjarige geschiedenis van deze partij. Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op de geschiedenis van de Christelijk-Democratische Volkspartij (CDVP), opgericht door de tegenstanders van de fusie, noch op die van dat deel van de voormalige CDU, dat wel de stap naar de PvdA gezet had. Slechts de ontwikkeling tot de verkiezingen van mei 1946 zal summier geschetst worden. Vastgesteld kan worden dat de meeste vooroorlogse CDU-prominenten in de PvdA terechtgekomen waren. De meerderheid van hen had overigens niet de weg bewandeld van de heropgerichte CDU, maar was rechtsreeks naar de SDAP of, al dan niet via de NVB, naar de PvdA overgegaan. Dat gold voor Buskes, Schurer, Inne de Jong, Mevr. Tromp-de Jong, dr. M. van der Voet, H. Steketee en het Groningse Statenlid A.D. Veenhoff.¹⁸¹

Van de vooraanstaande figuren die wel weer actief geworden waren in de CDU, zetten slechts Van der Brug en Coenraads de stap naar de nieuwe partij. Ook Posthuma behoorde tot deze groep, zij het dat hij pas zeer laat weer voor de CDU koos. Veruit de meesten van degenen die zich vanaf de bevrijding ingezet hadden voor heroprichting van de CDU gaven er de voorkeur aan zelfstandig verder te gaan (E.M. Buter vormde de voornaamste uitzondering), maar onder hen waren nu juist nauwelijks vooroorlogse prominenten. De meeste bekendheid genoot Janze nog, maar hij kan niet beschouwd worden als een figuur met grote aantrekkingskracht op een breed publiek.

Daarmee waren de vooruitzichten van de nieuwe CDVP met het oog op de verkiezingen van mei 1946 weinig gunstig. Tijdens het nog op 8 februari gehouden oprichtingscongres was Neering tot voorzitter gekozen, Lankhorst tot secretaris, terwijl L.P. du Bois, die vanaf 1926 penningmeester van de CDU geweest was zonder overigens op de voorgrond te treden, nu dezelfde functie in de CDVP ging vervullen. Van de overige leden van het partijbestuur dient nog het voormalige Drentse Statenlid R. Bosma uit 2e Exloërmond genoemd te worden. Met het oog op zijn gezondheidstoestand was Janze niet in het partijbestuur gekozen, maar men rekende wel op zijn toekomstige medewerking.¹⁸²

De belangrijkste beslissing waarvoor de nieuwe partij stond, was die over eventuele deelname aan de Tweede Kamerverkiezingen van half mei 1946. Het bestuur meende dat deelname in veertien tot vijftien kiesdistricten mogelijk zou zijn, wanneer tenminste de waarborgsommen en de gelden voor propaganda, te zamen f8.000,-, gevonden konden worden. Toen dat niet mogelijk bleek, moest van deelname worden afgezien.¹⁸³

De eerste test van de electorale kracht van de CDVP vond hierdoor pas plaats bij de Provinciale Statenverkiezingen van eind mei 1946. In de campagne hiervoor zette de CDVP zich sterk af tegen de PvdA; het voornaamste punt waarop de CDVP zich van de PvdA wenste te onderscheiden was, dat zij wél wilde vasthouden aan een christelijke grondslag als basis voor de politiek.¹⁸⁴ Bij deze Statenverkiezingen slaagde de CDVP er echter niet in, in meer dan twee provincies kandidatenlijsten in te dienen. In Noord-Holland werd de lijst aangevoerd door J.H. Wolkers, die in 1936 Schurer tussentijds in de Staten opgevolgd was, en in 1939 daarin herkozen was. In dit lichaam had hij zich voor de oorlog als een felle antifascist doen kennen, wat waarschijnlijk, te zamen met zijn deelname aan de februaristaking, de reden van zijn gijzeling in St. Michielsgestel in 1942 was.¹⁸⁵ De tweede plaats op de lijst werd ingenomen door Neering, terwijl ook Lankhorst en Du Bois op de lijst stonden. Het resultaat was echter allerminst indrukwekkend: in totaal 1.808 stemmen (0,20%), waarvan 908 in Amsterdam.¹⁸⁶

De andere provincie waar de CDVP aan de Statenverkiezingen deelnam was Groningen; reeds is gebleken dat vooral in de Veenkoloniën de CDU-afdelingen teruggekeerd waren. Lijstaanvoerder was hier H. Huls uit Ter Apel, die voor de oorlog geen rol van betekenis in de CDU gespeeld had. Ook de andere namen op de kandidatenlijst hadden geen grote klank in de CDU gehad; de meeste klank had nog die van Amulung uit Middelstum, maar het gold hier niet het vooroorlogse Statenlid F. Amulung, maar diens zoon W. Amulung. Wel was ook de vader, waarnemend burgemeester van Middelstum, naar de CDVP overgegaan.¹⁸⁷ Met deze kandidatenlijst behaalde de CDVP in Groningen 1.813 stemmen (0,79%). Deze waren echter allerminst gelijkmatig over de provincie verspreid: in de Statenkieskring Oude-Pekela (een van de vijf), het zuidoosten van de provincie bestrijkend, kreeg de CDVP 1.145 stemmen.¹⁸⁸

De Statenverkiezingen van mei 1946 hadden aangetoond dat de CDVP een doodgeboren kindje was; spoedig werd weinig meer van haar activiteiten vernomen. Maar ook de PvdA, waar de meeste CDU-voormannen zich bij aangesloten hadden, was bij deze Kamer- en Statenverkiezingen niet erg succesvol. Telt men de percentages bij de Kamerverkiezingen van 1937 behaald door SDAP, VDB en CDU - partijen die als zodanig in de PvdA opgegaan waren - bij elkaar op, dan komt men op 29,9%. Bij de Kamerverkiezingen van half mei 1946 behaalde de PvdA 28,3%, en bij de Statenverkiezingen van het eind van de maand 25,8%.

Deze cijfers illustreren het algemeen bekende feit, dat het streven van de voormannen van de nieuwe partij om de partijvorming op basis van godsdienstige uitgangspunten te doorbreken mislukt was. Men kan zich afvragen of de vooroorlogse CDU-kiezers al dan niet in meerderheid hun stem op de PvdA uitgebracht hebben, maar een nauwkeurig antwoord hierop zou een diepgaand onderzoek vereisen, dat in het kader van deze studie niet verricht is. Volstaan wordt hier met de veronderstelling dat de voormalige CDU-kiezers, evenals de voormannen, verschillende keuzen gemaakt zullen hebben. Behalve op hen die de CDVP en de PvdA gesteund zullen hebben, moet daarbij nog op een derde groep gewezen worden. In Friesland leidden besprekingen tussen een deel van het voormalige provinciale CDU-bestuur en de provinciale leiding van de CHU eind februari 1946 tot een overeenkomst. Besloten werd dat deze groep voormalige CDU-ers zich bij de CHU zou aansluiten, in ruil waarvoor een verkiesbare plaats op de lijst voor de Statenverkiezing voor een CDU-er ingeruimd werd.¹⁸⁹ Inderdaad werd eind mei J. Wijnenga, die voor de oorlog de CDU in de gemeenteraad van Opsterland vertegenwoordigd had en ook wethouder van deze gemeente geweest was, voor de CHU in de Friese Staten gekozen.¹⁹⁰ Of ook elders groepen voormalige CDU-ers zich na de oorlog bij een van de grote confessionele partijen aangesloten hebben of daarop hun stem uitgebracht hebben blijkt niet, maar moet zeker niet uitgesloten worden geacht.

Over het deel van de voormalige CDU dat wel naar de PvdA overgegaan was, kan nog het volgende meegedeeld worden. Op de lijst van PvdA-kandidaten voor de Kamer was een verkiesbare plaats ingeruimd voor Van der Brug; in de Tweede Kamerfractie van de PvdA vertegenwoordigde hij als enige het CDU-element. Dat de keuze hierbij op Van der Brug en niet op Posthuma gevallen was, moet waarschijnlijk in verband gebracht worden met diens voorkeur voor een Christelijke Volkspartij en het late stadium waarin hij overschakelde op het spoor van de PvdA; wel zou Posthuma deze partij nog in de Leeuwarder gemeenteraad vertegenwoordigen.¹⁹¹

Nog een punt dient hier aan de orde gesteld te worden, en dat is het ontwapeningsvraagstuk. De aandacht die de CDU tussen mei 1945 en februari 1946 aan dit vraagstuk besteedde, was relatief veel geringer dan de voor mei 1940 hiervoor ingeruimde plaats. Door het betrokken raken

van Nederland in de oorlog en door het verloop ervan was het ontwapeningsvraagstuk anders komen te liggen waarvan ook de CDU-ers die weer actief werden zich rekenschap dienden te geven. Op het congres van 1 december bleek bij voorbeeld dat Neering, voor mei 1940 een principiële ontwapenaar, zichzelf weliswaar nog steeds als antimilitarist beschouwde, maar dat hij eenzijdige ontwapening niet reëel achtte. Bij dezelfde gelegenheid zei Lankhorst dat nationale ontwapening pas doorgevoerd kon worden, als het gehele Nederlandse volk die principieel kon aanvaarden. Toch viel ook het oude antimilitaristische geluid wel te beluisteren; Wolkers zei op dit congres, nationale ontwapening "houdbaar" te achten,¹⁹² en in *De Strijder* pleitte Andr. Visser uit Amersfoort, voor de oorlog dienstweigeraar, voor een afzonderlijke CDU ter wille van het christelijk-antimilitaristisch getuigenis.¹⁹³

De vraag dringt zich op, of het ontwapeningsvraagstuk mede beslissend geweest is bij de keuze voor of tegen het opgaan in de Partij van de Arbeid. Voor zover dit punt al een rol gespeeld heeft, blijkt daar toch maar weinig van. Niet omdat de nieuwe partij niet antimilitaristisch was, maar omdat zij onvoldoende socialistisch zou worden, verzette Janze zich in de studiegcommissie tegen het opgaan van de CDU erin. Daarnaast werd door de stroming in de CDU die zich tegen de fusie verzette en, na de breuk, door de CDVP de nadruk gelegd op de noodzaak van afzonderlijke christelijke partijvorming. Het urgentieprogram van de CDVP sprak zich ook niet voor nationale, maar voor internationale ontwapening uit: een internationale politiemacht zou de internationale rechtsorde "op antikapitalistische grondslag" moeten handhaven, waardoor ontwapening van alle volkeren mogelijk zou zijn.¹⁹⁴ Wel behoorde een aanzienlijk deel van de leiding van de CDVP tot degenen die in 1957 betrokken waren bij de oprichting van een uitgesproken antimilitaristische partij, de Pacifistisch Socialistische Partij. Lankhorst was een van de oprichters van deze partij, terwijl Janze, Neering en Du Bois daarin al spoedig actief werden.¹⁹⁵

Omgekeerd kunnen we vaststellen dat verschillende principiële antimilitaristen, die dat in en na de oorlog gebleven waren, tot dat deel van de CDU behoorden, dat in de PvdA terechtgekomen was. Ook in deze nieuwe partij zouden Buskes en Schurer hun antimilitaristische overtuiging uitdragen.

8.3.4. Conclusie.

Overzien we de periode van mei 1945 tot mei 1946 nogmaals in haar geheel, dan laten de ontwikkelingen zich als volgt samenvatten. Geconstateerd kan worden dat de terugkeer van de CDU na de bevrijding een zeer moeizaam verloop gehad heeft, en zeker niet volledig geweest is; in januari 1946 schatte Van der Brug het aantal leden op nog geen 30% van het vooroorlogse. Ter verklaring van deze slechts gedeeltelijke terugkeer

kan op verschillende factoren gewezen worden. Doordat de oorlog het militaire vraagstuk in een geheel ander licht geplaatst had, kon het ontwapeningsstandpunt niet meer die belangrijke integratieve functie voor de partij vervullen die het vóór 1940 gehad had - hieronder zal nog op de houding van de CDU tegenover het ontwapeningsvraagstuk na mei 1945 ingegaan worden. Daarnaast was de opstelling van een aantal leidende figuren van belang. In de eerste plaats was daar Van Houtens optreden tijdens de oorlog, dat niet alleen zijn heroptreden in de politiek onmogelijk maakte, maar ook het aanzien van de CDU schade toegebracht had. Uit de voorafgaande hoofdstukken is duidelijk geworden dat een gedeelte van de vooroorlogse aanhang van de CDU als persoonlijke aanhang van Van Houten beschouwd moet worden. Met zijn verdwijnen was er voor dit deel geen aanleiding meer zich nog langer op de CDU te richten.

Maar Van Houten was niet de enige bekende CDU-er die door de oorlog uit de rijen van de partij verdwenen was; op een geheel andere wijze was dit ook met Buskes het geval. Omdat hij voor 1940 de voornaamste geestelijke leidsman van de CDU geweest was, en in die hoedanigheid ook de bakens uitgezet had voor haar verhouding tot de SDAP, was zijn in juni 1945 bekendgemaakte overgang naar de SDAP van grote betekenis. Aangenomen moet worden dat voormalige CDU-leden en -sympathisanten in zijn voetspoor naar de SDAP overgegaan zijn, maar hoeveel dit er geweest zijn laat zich niet vaststellen. Degenen onder de vroegere leden, die zover nog niet wilden gaan, konden, al dan niet in navolging van Buskes, eerst de stap naar de NVB zetten om te zien wat de door haar voorgestane partijvernieuwing zou opleveren. Hoewel het NVB-lidmaatschap gecombineerd kon worden met dat van een vooroorlogse politieke partij, lijken de Friese en Overijsselse CDU-ers, die zich blijkbaar op tamelijk grote schaal bij de NVB aangesloten hebben, geen behoefte aan heroprichting van de CDU gevoeld te hebben.

Toch waren er onder de vooroorlogse CDU-leden ook voorstanders van terugkeer van de CDU, maar deze behoorden over het algemeen niet tot de leiding van de partij. Het was het Amsterdamse bestuur dat hier het initiatief nam; steun kwam er van afdelingen uit Noord-Holland, Groningen, Drente en van de Haagse afdeling, waarin partijsecretaris Janze de voornaamste figuur was. Voor de initiatiefnemers stond de wens partijvorming op christelijke basis te kunnen combineren met een vooruitstrevend sociaal-economisch program voorop. Vandaar dat een eerste gesprek met de SDAP geen vervolg kreeg, en meer heil gezien werd in samenwerking met ARP en CHU. Toen echter duidelijk werd dat van wezenlijke vernieuwing bij deze partijen geen sprake was, ging deze stroming zich geheel richten op het zelfstandig voortbestaan van de CDU.

Tussen deze beide stromingen namen de vooroorlogse partijleiders die nog geen definitief standpunt bepaald hadden, een tussenpositie in. Vooral Van der Brugs opstelling laat grote aarzelingen zien. In deze situatie bood het verzoek van de NVB om te gaan deelnemen aan een overleg over

nieuwe partijvorming hem een uiterst welkome uitweg. Van der Brug toonde zich in dit overleg zeer coöperatief; in deze opstelling werd hij gevolgd door Coenraads en ten slotte ook door Posthuma, die aanvankelijk in zijn streven naar een Christelijke Volkspartij een geheel eigen weg was gegaan. De andere CDU-deelnemer aan dit overleg, Janze, maakte echter duidelijk dat de in voorbereiding zijnde Partij van de Arbeid hem te weinig socialistisch was, waarbij hij de mate waarin socialisatie nagestreefd werd als maatstaf nam. Op dit punt, en op het punt van de noodzaak van partijvorming op christelijke basis, gingen voor- en tegenstanders van het opgaan in de PvdA op het congres van 7 en 8 februari ten slotte uiteen; qua omvang lijken beide stromingen elkaar ongeveer in evenwicht gehouden te hebben. Het standpunt van beide groepen tegenover het ontwapeningsvraagstuk heeft daarbij geen belangrijke rol gespeeld.

9. Conclusies.

Na de uitgebreide weergave van de verschillende aspecten van de geschiedenis van de CDU in de voorafgaande hoofdstukken, in de meeste gevallen afgesloten door samenvattende paragrafen, is het niet nodig hier een uitvoerige samenvatting te geven. Wel lijkt het zinvol in dit afsluitende gedeelte nog twee elementen aan de orde te laten komen. In de eerste plaats zullen enkele resultaten van dit onderzoek nogmaals belicht worden door deze te confronteren met typering van de CDU in de wetenschappelijke literatuur. Vooraf dient opgemerkt te worden dat het hier om een confrontatie tussen ongelijke grootheden gaat. Dat wil zeggen dat de bedoelde typering noodzakelijkerwijze kort zijn, doordat zij gegeven zijn in een context waarin een groot aantal partijen behandeld wordt, terwijl daar de resultaten van een zeer gedetailleerd onderzoek tegenovergesteld worden. Dat dan bepaalde nuanceringsmogelijkheden zijn, is vanzelfsprekend, maar ontslaat niet van de verplichting die dan ook expliciet aan te brengen. In de tweede plaats zal nog ingegaan worden op de vraag of het verrichte onderzoek ook bepaalde inzichten opgeleverd heeft met betrekking tot enkele meer algemene opvattingen over de moderne Nederlandse geschiedenis.

9.1. Evaluatie van het beeld van de CDU in de literatuur.

In de inleiding is al uiteengezet dat H. Daalder de CDU getypeerd heeft als een uiting van sociaal dissidentisme op levensbeschouwelijke basis; door het politiek leiderschap van Hendrik van Houten zou de partij later ook de trekken van een belangengroep vertoond hebben. Op basis van dit onderzoek is het mogelijk hierin een verfijning aan te brengen, vooral door de verschillende fasen in de geschiedenis van de CDU te benadrukken. In de eerste twee jaren van haar bestaan, van december 1926 tot ongeveer januari 1929, was de CDU inderdaad een uiting van sociaal dissidentisme op levensbeschouwelijke basis in de zin van Daalder: het voornaamste punt waarop zij zich van ARP en CHU onderscheidde betrof de sociale politiek. Door de aanvaarding van het programmapunt nationale ontwapening in januari 1929 en de toetreding in de loop van dat jaar van Schurer en Buskes, die weldra een voorname plaats innamen, vond een zekere karakterverandering plaats, en werd de CDU in de eerste plaats een antimilitaristische getuigenispartij. Daalders schema biedt voor een partij met een dergelijk karakter geen plaats. In 1932/1933 deed zich opnieuw een bepaalde verandering in het karakter van de CDU voor, doordat Hendrik van Houten, algemeen secretaris van de Bond van Landpachters, haar politiek leider werd. Terecht onderkent Daalder het element van specifieke belangenbehartiging dat de politiek van de CDU vanaf die tijd kenmerkte. Tegelijk bleef de CDU ook in die fase het

principiële antimilitarisme uitdragen, terwijl het element van sociaal dissidentisme in geen enkele fase afwezig geweest is.

Aan het slot van het zevende hoofdstuk is gebleken dat het door Daalder veronderstelde "oecumenische" verlangen van de CDU om ex-leden van ARP en CHU op één christelijk programma samen te brengen in het geheel van haar politiek slechts een zeer ondergeschikte plaats ingenomen heeft. Op één andere opmerking van Daalder dient nog ingegaan te worden, namelijk zijn vaststelling dat kleine partijen een abnormaal sterke invloed van speciale omstandigheden ondergaan. Als zodanig noemt hij onder meer de invloed van bepaalde leidersfiguren.¹ Door ons onderzoek wordt deze stelling ten volle bevestigd: pas toen Van Houten haar politiek leider werd, was er voor de CDU enig electoraal succes weggelegd. Uiteraard moet ons dit de ogen niet doen sluiten voor meer bovenpersoonlijke oorzaken voor het relatieve succes van de CDU, waarvan de economische depressie van de jaren dertig veruit de belangrijkste was, maar Van Houten vormde als het ware een noodzakelijke verbindende schakel tussen de hierdoor ontstane ontevredenheid en het stemmen op de CDU. Omgekeerd moet Van Houtens uitschakeling door de ontwikkelingen tijdens de bezetting van grote betekenis geacht worden voor de geringe mogelijkheden die de CDU na 1945 nog had.

Samenvattend kan over Daalders typering van de CDU gezegd worden dat ons onderzoek de juistheid van een aantal elementen ervan aantoonde heeft, met name het met de persoon van Van Houten verbonden element van belangenbehartiging, maar dat zijn schema geen plaats biedt voor het niet tot een van Daalders categorieën herleidbare antimilitarisme, dat in de CDU een centrale plaats ingenomen heeft.

In zijn in 1975 verschenen proefschrift over de muiterij op De Zeven Provinciën heeft J.C.H. Blom Nederland in de jaren dertig getypeerd als een "burgerlijk-verzuilde" maatschappij in een crisisperiode. De kwestie van de verzuiling zal in de volgende paragraaf aan de orde komen; hier dient ingegaan te worden op de inhoud van het begrip "burgerlijk", omdat Blom met behulp daarvan tot een indeling van partijen en maatschappelijke organisaties komt, waarbij hij ook de CDU noemt. Blom acht het "burgerlijk" karakter van de Nederlandse samenleving in de jaren dertig in hoofdzaak door een vijftal elementen bepaald: a) de kapitalistische wijze van produceren, b) de parlementaire democratie, c) de nadruk op orde en gezag, vooral in de zin van overheidsgezag, d) een niet-chauvinistisch en -militaristisch "nationalisme", veelal toegespitst op het Oranjehuis en e) een geheel van fatsoensnormen en gedragsregels, bepalend voor wat men wel en niet "deed".²

Blom maakt nu eerst een onderscheid tussen "burgerlijke" en "niet- of anti-burgerlijke" groeperingen, en vervolgens, binnen de laatste groep, tussen extremistisch-links en extremistisch-rechts, waarbij extremistisch betrekking heeft op de fundamentele afwijzing van de "burgerlijke"

maatschappij door deze groeperingen. De begrippen "rechts" en "links" gebruikt hij in de zin van behoudend, soms reactionair, en vooruitstrevend, soms revolutionair. Blom onderkent de problemen die aan het gebruik van deze termen kleven, en zegt er daarom uitdrukkelijk bij, welke groepen hij op het oog heeft. Omdat hier uitsluitend de linkse groepen van belang zijn, wordt alleen zijn opsomming daarvan weergegeven: communisten, revolutionaire en onafhankelijke socialisten, syndicalisten en anarchisten. Tussen de "burgerlijke" en de "anti-burgerlijke" groepen zouden zich, aan beide kanten, overgangs- of tussengroeperingen bevonden hebben. Over de overgangsgroeperingen naar links schrijft Blom: "Het gaat daarbij om gevallen waarbij de 'burgerlijke' maatschappij in het algemeen wel werd aanvaard, maar in één opzicht, dat voor zo'n groepering dan wel zeer belangrijk was, juist sterk werd afgewezen. Kerk en Vrede en de C.D.U. waren hiervan voorbeelden: sterk anti-militaristisch, en daarmee wezenlijke kanten van het gezags- en nationale aspect afwijzend, maar verder toch nogal 'burgerlijk'." Behalve de zojuist genoemde organisaties beschouwt Blom ook de sociaal-democratie als een overgangsgroepering naar links, en wel, gezien de omvang ervan, als de veruit belangrijkste.³

Bij Bloms typing van de CDU als overgangsgroepering naar (extremistisch-)links zijn enkele kanttekeningen te plaatsen. Wanneer Blom schrijft dat de CDU de "burgerlijke" maatschappij in één opzicht sterk afwees, bedoelt hij niet een van de vijf door hem onderscheiden kenmerken van die maatschappij, want uit zijn toelichting blijkt, dat hij daarbij aan twee daarvan denkt, die zijns inziens nauw samenhangen, namelijk (delen van) het gezagsaspect en (van) het nationale aspect. Dat de CDU de militaire kant van het nationale aspect volstrekt afwees, wordt door onze studie ten volle bevestigd. Maar gold dit op dezelfde wijze voor het gezagsaspect? Voor zover hier een "militaire" kant aan zat, waarbij gedacht moet worden aan een desnoods met wapengeweld te handhaven overheidsgezag, dient herinnerd te worden aan het door de CDU gehanteerde onderscheid tussen bewapening voor zelfhandhaving naar buiten toe, die volledig afgewezen werd, en het binnenlandse overheidsgezag, dat desnoods wel gewapenderhand gehandhaafd zou moeten worden.

De vraag is bovendien of, afgezien van het militaire vraagstuk, de "burgerlijke" maatschappij door de CDU in het algemeen wel aanvaard werd. Hierbij zal het scherpe anti-kapitalisme van de CDU in de beschouwing betrokken moeten worden, omdat Blom de kapitalistische produktiewijze als een van de kenmerken van die maatschappij beschouwt. Nu is in het vijfde hoofdstuk gebleken dat de CDU bij de ontwikkeling van een alternatief voor het afgewezen kapitalisme niet verder gekomen is dan de vage compromisformule "het aan de gemeenschap brengen van de bedrijven, die hiervoor in aanmerking komen, alsmede de grond"; aan deze formulering is nooit een concrete uitwerking gegeven. Dat neemt niet weg, dat het bestaande kapitalistische stelsel door de CDU fundamenteel

afgewezen werd. Dit betekent niet dat Bloms typering van de CDU als overgangsgroepering naar links niet juist is - inderdaad aanvaardde ze de andere aspecten van de "burgerlijke" maatschappij over het algemeen wel - , maar dat niet gesproken moet worden van afwijzing door de CDU van slechts één wezenskenmerk van die maatschappij.

De volgende kanttekening heeft betrekking op de plaatsing door Blom van CDU en SDAP in één "hokje",⁴ en in verband daarmee op de inhoud van het begrip "overgangsgroepering". Dit begrip kan twee enigszins van elkaar verschillende betekenissen hebben, en heeft die bij Blom ook. In de eerste plaats kan overgangsgroepering de betekenis hebben van tussengroepering, dat wil zeggen van een groepering die zich tussen twee andere in bevindt. De eerste maal dat Blom de term gebruikt, noemt hij tussengroepering als equivalent,⁵ maar daarna laat hij dit achterwege. Daarnaast kan het begrip overgangsgroepering echter ook een meer dynamische inhoud hebben, en de betekenis hebben van een groepering die bezig is zich van de ene categorie naar de andere te begeven. In die zin gebruikt Blom de term wanneer hij de positie van de SDAP in de jaren dertig beschrijft: de partij evolueerde van "anti-burgerlijk" naar "burgerlijk".⁶

Dit verschil is van belang om nogmaals een belangrijk onderscheid tussen SDAP en CDU te belichten: terwijl de SDAP in deze jaren een zeer belangrijke ontwikkeling doormaakte, die in het zesde hoofdstuk beschreven is, stond de CDU inhoudelijk stil. Nadat in 1929 het standpunt van de nationale ontwapening aanvaard was, en in het begin van de jaren dertig de beginselverklaring en het politiek program, met daarin de zojuist weergegeven compromisformule inzake de socialisatie, vastgesteld waren, was er nauwelijks meer van een inhoudelijke discussie sprake. Er kan slechts gewezen worden op de socialisatiedenkbeelden die Janze in de tweede helft van de jaren dertig naar voren bracht, maar deze vonden weinig weerklank. Pas eind 1939 werd het ontwapeningsstandpunt in de partij ter discussie gesteld, maar ook toen bleef dit zonder gevolgen.

Uit de ontwikkeling van de SDAP enerzijds en de stilstand van de CDU anderzijds is ook te verklaren dat de grote mate van overeenstemming die er, ook in de Tweede Kamer, aanvankelijk tussen de standpunten van de beide partijen bestaan had, aan het einde van de jaren dertig plaats maakte voor scherpe kritiek van de CDU, vooral van Van Houten, op de SDAP. Voor zover er bij de CDU van een bepaalde ontwikkeling sprake was, had die geen betrekking op de inhoud, maar op de vorm van de politiek, en kan die als een radicalisering gekenschetst worden. In die radicalisering en het daarmee samenhangende isolement is een deel van de verklaring voor Van Houtens optreden tijdens de bezetting te vinden. Samenvattend: wil men de CDU en de SDAP samen als overgangsgroeperingen naar links kwalificeren, dan dient men rekening te houden met twee verschillende betekenissen van het begrip overgangsgroepering,

waarbij de SDAP de dynamische variant belichaamt, en de CDU de statische.

Blom veronderstelt dat de reacties van de verschillende groeperingen op de mouterij op De Zeven Provinciën de juistheid van zijn indeling zullen bevestigen.⁷ Omdat de reactie van de CDU op deze mouterij nog niet weergegeven is, en deze, in verband met het reeds genoemde gezags-aspect, van belang kan zijn voor de opstelling van de CDU tegenover de "burgerlijke" maatschappij, zal die hier kort beschreven worden.⁸

Allereerst kan vastgesteld worden dat die reactie vrij lang op zich liet wachten; pas op 18 februari 1933, twee weken nadat de mouterij begonnen was en een week nadat er op bloedige wijze een einde aan gemaakt was, stelde het hoofdbestuur van de CDU een verklaring op, die in *De Strijder* van weer een week later gepubliceerd werd. In deze verklaring komt een aantal de CDU typerende trekken naar voren. Zij hield een drievoudige veroordeling in. In de eerste plaats werd de regering veroordeeld, omdat deze geen reëel overleg had willen voeren over de doorgevoerde salaris-kortingen en daardoor een stemming van verzet onder de ambtenaren, de onderwijzers en het lagere personeel van land- en zeemacht in Indië gekweekt had. Hierdoor berustte "de eigenlijke verantwoordelijkheid" voor het gebeurde "in de eerste plaats" bij de regering zelf. In de tweede plaats werd de mouterij veroordeeld. "Zich stellend op het standpunt der erkenning van het gezag van de overheid, keurt het (hoofdbestuur, HJL) af de houding der bemanning der 'Zeven Provinciën', daar deze de grenzen van hetgeen bij een demonstratie geoorloofd mag worden geacht, heeft overschreden."

Nadat ook het beleid van de commandant van het schip afgekeurd was, waardoor de mouterij mogelijk was geworden, sprak de verklaring zich uit over de wijze van beëindiging daarvan. Opmerkelijk daarin was dat eerst afschuw uitgesproken werd over Colijn, die de regering aangezet had tot het gebruiken van nodeloos geweld, en pas daarna over de beëindiging zelf, waardoor de regering alle opvarenden "op onmenselijke wijze buiten alle rechtsregels gesteld heeft." Hierin manifesteerde zich het karakter van een dissidente partij, wier politieke actie in de eerste plaats tegen de ARP gericht was. Ten slotte eiste de verklaring dat tegenover de schuldigen "de uiterste clementie" zou worden betracht, en keerde zij zich "tegen alle fascistische stomingen en het eenzijdig en onberaden nationalistisch drijven", dat zich naar aanleiding van de gebeurtenissen had geopenbaard.⁹

Wat betekent deze stellingname voor de typering van de CDU als overgangsgroepering naar links, ook wanneer we deze vergelijken met de opstelling van de SDAP en van Kerk en Vrede, die door Blom wel uitgebreid weergegeven worden? Vastgesteld kan worden dat het standpunt van de CDU grote overeenkomst vertoonde met dat van de SDAP, dat, na aanvankelijk nogal uiteenlopende reacties, vooral in een brochure van politiek leider Albarda tot uitdrukking was gebracht en door Blom als volgt samengevat wordt: "afkeuren van de mouterij (en wel zeer nadrukke-

lijk), maar daarnaast zeer scherpe kritiek op het regeringsbeleid voor, tijdens en na de gebeurtenissen."¹⁰ Vergelijking met de reactie van Kerk en Vrede laat opnieuw een grote overeenkomst zien; Blom vat deze samen als "afkeuring van de mouterij, naast de niettemin overheersende kritiek op de regering, culminerend in zeer grote verontwaardiging over de bom."¹¹

Wel kan echter vastgesteld worden, dat het standpunt van Kerk en Vrede, vooral door een ook als brochure uitgegeven artikel van haar voorzitter prof. Heering,¹² veel breder onderbouwd was dan dat van de CDU, onder andere doordat ook aan de koloniale verhouding aandacht besteed werd. Hierdoor wordt de eerdere constatering bevestigd, dat discussies over met het antimilitarisme samenhangende vraagstukken in Kerk en Vrede veel meer diepgang vertoonden dan in de CDU, waar zij of sterk aan de oppervlakte bleven, of zelfs in het geheel niet gevoerd werden. Blom wijst erop, dat zelfs bij vergelijking van het standpunt van Kerk en Vrede met dat van de SDAP het eerste een doordachter indruk maakt, hetgeen hij terecht in verband brengt met het grote aantal intellectuelen, met name predikanten, in de vereniging. *A fortiori* geldt dit bij vergelijking van de stellingname van Kerk en Vrede met die van de CDU, waarin het intellectuele element zo sterk gemist werd. Samenvattend kan de conclusie luiden dat ook de reactie van de CDU op de mouterij op De Zeven Provinciën haar typering, samen met Kerk en Vrede en de SDAP, als overgangsgroepering tussen "links" en "burgerlijk" rechtvaardigt.

In zijn bijdrage aan de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* ziet J. Bosmans in het politieke succes van de CDU in de jaren dertig een aanwijzing voor de grote invloed van Karl Barth op de protestants-christelijke wereld in Nederland.¹³ Hij bevindt zich daarmee in het spoor van de in de Inleiding reeds genoemde I. Lipschits, die Karl Barth typeert als de geestelijke leidsman van de CDU.¹⁴ Op de vraag in hoeverre de CDU een "Barthiaanse" partij was is in het zevende hoofdstuk uitvoerig ingegaan. Hier kan volstaan worden met het vermelden van de daar uitgesproken conclusie, dat de CDU zeker in haar geheel niet als een Barthiaanse partij beschouwd moet worden. Lipschits heeft zich in zijn typering laten leiden door Buskes' memoires, maar daarin stelt Buskes ten onrechte zijn eigen ontwikkeling en die van zijn naaste omgeving gelijk met die van de CDU als zodanig.¹⁵ Lipschits' overschatting van de betekenis van Barth voor de CDU blijkt ook, wanneer hij meent dat de - in het vierde hoofdstuk uitvoerig weergegeven - tegenstelling inzake het ontwapeningsvraagstuk tussen Barth enerzijds en Kerk en Vrede en de CDU anderzijds een bedreiging voor het ledenbestand van de CDU betekende.¹⁶ In het derde hoofdstuk is namelijk gebleken, dat het ledenaantal van de CDU ook na september 1938 nog toenam. Bosmans' uitspraak lijkt vooral gebaseerd op Ruitenbeek, hoewel deze zich duidelijk voorzichtiger

uitlaat.¹⁷ De conclusie moet luiden dat er in verschillende wetenschappelijke publicaties sprake is van een overschatting van Barths invloed op en betekenis voor de CDU.

Zijn zo bij het in de literatuur bestaande beeld van de CDU enkele kanttekeningen geplaatst, aan het slot van deze paragraaf zal een eigen poging ondernomen worden, karakter en betekenis van de CDU aan te geven. In de eerste plaats kan vastgesteld worden dat de CDU de voorlopig laatste verschijningsvorm was van een progressief-dissidente stroming, sinds 1905 binnen de protestantse politiek aanwezig. Hierdoor had de CDU onder meer het karakter van een voortzetting van de eerdere progressief-dissidente partijen. De voorlopig laatste verschijningsvorm, want in de jaren zestig en zeventig zou deze stroming zich opnieuw manifesteren in de vorm van de PPR (in haar confessionele fase) en de EVP.

Daarnaast was de CDU vanaf 1929, toen het antimilitarisme een dominerende plaats in de partij ging innemen, een reactie op de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog. Zolang echter de partij dit karakter van primair antimilitaristische getuigenispartij behield (tot 1932/1933) bleef haar aantrekkingskracht op het electoraat, ondanks de aanwezigheid van bezielde en bezielende propagandisten (Schurer, Buskes), uiterst beperkt. Hieruit valt af te leiden dat slechts weinigen binnen het orthodox-protestantse kamp hun partijvoorkeur door dit programmapunt wensten te laten bepalen.

In de derde plaats moet de CDU ook gezien worden als een crisis-verschijnsel. Pas toen de economische depressie zich in 1932/1933 in Nederland ten volle deed gelden, kreeg de CDU met haar scherpe kritiek op het regeringsbeleid de wind in de zeilen. Toch moet betwijfeld worden of de CDU de uit de depressie voortvloeiende ontevredenheid had weten te kapitaliseren als daar niet de figuur van Hendrik van Houten als haar politiek leider geweest was. Hij vormde, zoals gezegd, de noodzakelijke verbindende schakel tussen deze ontevredenheid en het stemmen op de CDU. In de eerste plaats gold dit voor "zijn" landpachters, maar geleidelijk slaagde hij erin de electorale basis van de CDU te verbreden door op te komen voor andere groepen die door de economische depressie in de knel geraakt waren. Vooral zijn opkomen voor de onverzorgde ouden van dagen bezorgde de CDU met name in het Noorden des lands een relatief grote aanhang.

Gedeeltelijk had de CDU ook het karakter van een reactie tegen de geest van zelfgenoegzaamheid in de gereformeerde wereld. Bij verschillende voormannen van de CDU (Buskes, Schurer) valt deze reactie duidelijk waar te nemen. Ook de vrij grote mate van steun die de CDU vanuit de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband kreeg, moet in dit licht gezien worden. Omgekeerd kan ook de veroordeling van de CDU door de gereformeerde synode van 1936 hiermee in verband gebracht worden in die zin, dat met die veroordeling getracht werd de geleerden gesloten te

houden door uitzuivering van politieke dissidenten. Dit alles gold echter slechts voor een deel van de partij, want de CDU kan zeker niet als een homogeen-gereformeerde partij beschouwd worden. Hoewel geen gegevens over de kerkelijke denominatie van CDU-leden of -kiezers ter beschikking staan, krijgt men toch de indruk dat het percentage gereformeerden onder hen niet overschat moet worden.

Uit het bovenstaande moge duidelijk zijn dat het karakter van de CDU zich niet in één typering laat vastleggen doordat de CDU voor verschillende categorieën van haar aanhangers verschillende zaken belichaamde, en doordat er in de tijd verschuivingen in dat karakter optraden. Rest nog de vraag naar de betekenis van de CDU. Die moet men vooral in twee aspecten van haar optreden zien. In de eerste plaats was daar de poging politieke uitdrukking te geven aan een uit de Bijbel afgeleide absolute ontwapeningsnorm. Juist het absolute karakter van dit uitgangspunt leidde ertoe, dat de overheersende stroming in de partij geen poging deed uit de internationaal-politieke ontwikkelingen van de jaren dertig consequenties voor het eigen standpunt te trekken. Door zich op het apolitieke standpunt te stellen dat het een goddelijk bevel was dat bewapening onder alle omstandigheden afgewezen moest worden, wist de CDU geen antwoord te geven op de voortschrijdende agressie van nazi-Duitsland in de tweede helft van de jaren dertig.

Daarnaast moet de betekenis van de CDU gezien worden in de poging een orthodox-protestants uitgangspunt te combineren met sociaal-economische denkbeelden die uitgesproken vooruitstrevend, in bepaalde opzichten zelfs socialistisch waren. Dit leidde niet tot een eigen maatschappijvisie, doordat geschoolde denkers op sociaal-economisch terrein die hiervoor hadden kunnen zorgen in de partij ontbraken. Wel kwam hier een door Van Houten belichaamde politieke praktijk uit voort, die vanuit eigen uitgangspunten aanvankelijk goeddeels parallel liep aan die van de SDAP, maar die, toen de SDAP verder in het bestaande bestel "ingroeide", daar in radicale zin van ging verschillen.

Voor deze beide hoofdaspecten van de betekenis van de CDU brachten oorlog en bezetting een grondige wijziging. Enerzijds had het bewapeningsvraagstuk een andere dimensie gekregen, waardoor de mogelijkheid dat het ontwapeningsstandpunt een dragend beginsel van een politieke partij zou zijn althans voor enige tijd afwezig was. Anderzijds was door de bezetting het saamhorigheidsgevoel en het streven vooroorlogse scheidslijnen te doorbreken sterk gegroeid. Dit laatste vormde de achtergrond van de overgang van de meeste vooroorlogse leiders, gevolgd door een deel van de achterban, naar de nieuwe Partij van de Arbeid.

9.2. De CDU en de verzuiling.

Vrij algemeen hebben historici die zich beziggehouden hebben met de Nederlandse geschiedenis van de twintigste eeuw de oorspronkelijk uit de sociale wetenschappen afkomstige opvatting aanvaard, dat Nederland, althans in het Interbellum, als een verzuilde samenleving beschouwd moet worden.¹⁸ In navolging van de Oostenrijker R. Steininger maakt J.C.H. Blom een zinvol onderscheid tussen het begrip "verzuiling", dat gebruikt moet worden ter aanduiding van een proces, dat omstreeks 1920 voltooid was, en "verzuildeheid" ter typering van de situatie daarna, die in ieder geval het gehele Interbellum bestaan heeft.¹⁹ Hoewel hij een andere inhoud aan het begrip zuil geeft dan Blom, en op grond daarvan niet drie of vier zuilen onderscheidt, maar alleen bij katholieken en (orthodox)-protestanten van zuilen spreken wil, komt S. Stuurman tot een fasering, die grote overeenkomsten met deze tweedeling vertoont. Ook Stuurman legt een omslagpunt bij het einde van de Eerste Wereldoorlog, in die zin, dat omstreeks 1920 de situatie waarin de verzuilende krachten in opmars waren plaats gemaakt zou hebben voor een toestand waarin verzuilende en ontzuilende krachten elkaar in evenwicht hielden. Stuurman gaat dus eveneens ervan uit dat omstreeks 1920 een min of meer stabiele situatie ontstaan was, die zijns inziens tot aan de jaren zestig geduurd heeft.²⁰

Welke plaats nam nu de CDU in deze verzuilde maatschappij van de jaren twintig en dertig in? Om die vraag te kunnen beantwoorden zal nader op het karakter van de orthodox-protestantse zuil ingegaan moeten worden. In de literatuur over de verzuiling bestond consensus over het feit dat er, afgezien van het probleem van de "minizuilen", één (orthodox-)protestantse zuil onderscheiden kon worden, totdat Stuurman in 1983 de mogelijkheid opperde dat er verschillende protestantse zuilen waren. Hoewel hij daarover niet erg duidelijk is, lijkt hij daarbij te denken aan een antirevolutionaire en een christelijk-historische zuil.²¹ Over de dissidente protestantse partijen laat Stuurman zich niet uit; slechts zeer terloops zegt hij in verband met de verkiezingen van 1918 en 1922, dat de kleine links-protestantse groeperingen (CDP, CSP, BCS) "niet tot het protestantse blok kunnen worden gerekend".²² In de Inleiding is reeds gebleken dat Blom ten aanzien van sommige kleine partijtjes de gedachte van een "minizuil" geopperd heeft. In dit verband noemt hij de CDU niet; bij de conservatief-dissidente Staatkundig Gereformeerde Partij en de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij laat hij uitdrukkelijk in het midden of zij tot de orthodox-protestantse zuil behoorden of niet.²³

De vraag, of er van één orthodox-protestantse zuil gesproken moet worden, en of de CDU daarvan onderdeel uitmaakte, hangt uiteraard samen met de definitie die men van het begrip "zuil" geeft. Het is hier niet de plaats om uitvoerig op deze kwestie in te gaan; ondanks Stuurmans scherpe kritiek wordt aansluiting gezocht bij die auteurs die zuilen primair als bevolkingsgroepen omschrijven.²⁴ Kiest men voor deze

omschrijving, dan lijkt toch de gedachte van één orthodox-protestantse zuil zich op te dringen; zij die tot deze bevolkingsgroep behoorden, sloten zich over het algemeen aan bij maatschappelijke organisaties op orthodox-protestantse grondslag. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de ontwikkeling op het gebied van de radio, die wel als de bekroning van de verzuiling gezien wordt. De gereformeerd/antirevolutionaire initiatiefnemers tot de Nederlandsche Christelijke Radio Vereeniging streefden er bewust naar deze tot een zaak van de gehele orthodox-protestantse zuil te maken.²⁵ Uiteraard stonden daar organisaties tegenover die niet de gehele zuil bestreken, maar uitdrukking waren van een bepaalde richting daarin: kerkgenootschappen, politieke partijen en de daarmee verbonden dagbladen en sommige onderwijs- en charitatieve instellingen.

D.Th. Kuiper is erin geslaagd, een synthetische visie op deze tegengestelde tendenties te ontwikkelen. Hij spreekt van een plurale protestantse zuil, waarbinnen verschillende opties onderscheiden kunnen worden. Als zodanig noemt hij een gereformeerd/antirevolutionaire optie, een hervormd/christelijk-historische optie en een veel kleinere ultra-orthodoxe of bevindelijk-gereformeerde optie.²⁶ De vraag is nu of er niet een vierde optie onderscheiden zou moeten worden, waarbinnen de CDU geplaatst kan worden. Als we deze mogelijkheid vergelijken met de ultra-orthodoxe optie, dan lijkt een belangrijk verschil dat deze laatste zich op verschillende terreinen des levens manifesteerde (kerkgenootschap, partij, dagblad), terwijl de voorlopig als "progressief-dissident" aan te duiden optie tot de sfeer van de politiek beperkt gebleven is. Bij nader inzien zijn deze verschillen misschien toch minder groot. Om te beginnen kan vastgesteld worden dat voor de ultra-orthodoxe optie weliswaar de Gereformeerde Gemeenten zeer belangrijk waren, maar dat daarnaast delen van grotere kerkgenootschappen (Nederlandse Hervormde Kerk, Christelijk Gereformeerde Kerk) tot deze optie gerekend moeten worden. De situatie met betrekking tot de progressief-dissidente optie vertoonde hiermee duidelijke overeenkomsten: een kerkgenootschap, te weten het Hersteld Verband, dat weliswaar niet in zijn geheel tot deze optie gerekend kan worden, maar toch wel voor een belangrijk deel, en daarnaast aanhang binnen grotere kerkgenootschappen: de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken en de Christelijk Gereformeerde Kerk. Ook op het terrein van de dagbladpers is het verschil met de ultra-orthodoxe optie, waar men in *De Banier* sinds 1929 over een dergelijk medium beschikte,²⁷ minder groot dan het lijkt. Binnen de CDU werd wel degelijk de behoefte aan een eigen dagblad gevoeld,²⁸ maar de geringe omvang van het ledenbestand en de daaruit voortvloeiende beperkte financiële mogelijkheden stonden realisering van dit verlangen in de weg.

In de lijn van de door Kuiper ontwikkelde gedachte kan de CDU beschouwd worden als de politieke uitingsvorm van een "progressief-dissidente" optie binnen de orthodox-protestantse zuil; ook de voorlopers van de CDU moeten tot deze optie gerekend worden. Wel moet daarbij

nog een kanttekening gemaakt worden, en wel met betrekking tot de kiezersaanhang van de CDU. Bij de kiezers zal het gedeelte van de aanhang dat tot de orthodox-protestantse zuil behoorde minder groot geweest zijn dan bij de leden, die in overgrote meerderheid hiertoe gerekend kunnen worden. Herinnerd moet worden aan Van Houtens voorspelling, dat bij de verkiezingen van 1933 ook lieden van "links" (dat wil zeggen: niet-confessionele kiezers) hun stem op de CDU zouden uitbrengen. Had dit vooral betrekking op de pachtboeren, in de loop van de jaren dertig zullen daar "linkse" voorstanders van premievrij staatspensioen en nationale ontwapening bijgekomen zijn. Dit heeft echter een typering van de CDU als orthodox-protestantse partij, en haar beschouwing als de politieke uitingsvorm van een "progressief-dissidente" optie binnen de orthodox-protestantse zuil niet in de weg te staan.

Een vergelijking met de ARP kan dit verduidelijken. Algemeen wordt de winst van de ARP bij de Kamerverkiezingen van 1937 (van 13 naar 17 zetels) voor een belangrijk deel toegeschreven aan de overkomst van "linkse", met name liberale kiezers. Maar dat betekende niet, dat de ARP geen orthodox-protestantse partij meer was, en geheel of gedeeltelijk niet meer tot de orthodox-protestantse zuil gerekend kon worden. Zo moet ook de CDU, ondanks de heterogeniteit van haar kiezersaanhang, als onderdeel van de orthodox-protestantse zuil beschouwd worden, en wel als de politieke manifestatie van een progressief-dissidente optie daarin.

9.3. De CDU en het vraagstuk van de continuïteit in de Nederlandse geschiedenis van de twintigste eeuw.

Vanuit het perspectief van de CDU kunnen ook enkele opmerkingen gemaakt worden over het vraagstuk van continuïteit en verandering in de Nederlandse geschiedenis van de twintigste eeuw. Daarbij dient men voorop te stellen dat het hier om een werkelijk, en niet om een schijnprobleem gaat, dat zich toespitst op de vraag naar de betekenis op langere termijn van de Tweede Wereldoorlog voor die geschiedenis.²⁹ Uiteraard zal hier geen poging gedaan worden die in haar totaliteit te beantwoorden. Zoals reeds gezegd wordt het vraagstuk benaderd vanuit het perspectief van de CDU, wat wil zeggen, dat we ons beperken tot het binnenlands-politieke terrein.

Nadat J.C.H. Blom de ontwikkeling in verband met de bezetting op een aantal terreinen onder de loep genomen heeft, komt hij tot de conclusie dat de Tweede Wereldoorlog voor Nederland geen grote vernieuwende werking gehad heeft.³⁰ Dit zou ook voor het politieke terrein gelden; er zou sprake zijn van "wezenlijke continuïteit in de binnenlandse politiek".³¹ Uiteraard besteedt Blom in dit verband ook aandacht aan het ontstaan van de Partij van de Arbeid. Hij meent dat de PvdA "meer leek op de SDAP, die de Vrijzinnig-Democratische Bond en de Christelijk-

Democratische Unie³² had opgeslokt, dan op de totaal vernieuwde vooruitstrevende partij, waarvoor in de N.V.B. het enthousiasme zo groot geweest was." En even verder acht hij het meest opvallende aspect op langere termijn in de partijpolitieke situatie "het wegvallen van de vrijzinnig-democratische nuance"; in dit verband noemt hij nogmaals het verdwijnen van de "radicaal-pacifistische" CDU.³³

Over het algemeen moeten deze conclusies van Blom juist geacht worden, evenals de argumenten waarop ze berusten; onder die laatste kent hij terecht grote betekenis toe aan de ideologische ontwikkeling die de SDAP al vóór 1940 doorgemaakt had. Toch vallen er wel enkele kanttekeningen te plaatsen. Weliswaar formuleert Blom zijn stelling in termen van meer en minder, maar wanneer hij spreekt over de PvdA als een SDAP die VDB en CDU opgeslokt had, dan impliceert dit beeld, dat VDB en CDU niet of nauwelijks sporen in de PvdA achtergelaten hebben. Dit nu is niet juist; daarvoor verschilde de PvdA met vrijzinnig-democraten als mr. A.M. Joeke als minister van sociale zaken (vanaf 1948) en prof. mr. R. Kranenburg als vice-voorzitter toch te sterk van de vooroorlogse SDAP. Wat de CDU-inbreng in de PvdA betreft moet dan vooral op de persoon van Buskes gewezen worden, die al spoedig in het oppositionele (eerste) Sociaal-Democratisch Centrum van zich deed spreken.³⁴ Het verschil beperkte zich intussen niet tot personen, maar strekte zich ook uit tot de ideologie. Weliswaar had de SDAP, zoals gezegd, reeds voor 1940 een belangrijke ideologische transformatie ondergaan, maar in de PvdA kwam daar, vanuit de Nederlandse Volksbeweging, de invloed van het personalistisch socialisme bij, die niet onderschat moet worden.

Duidelijker laat Blom zich nog uit met betrekking tot de personen die het gezicht van de politiek bepaalden. Hij geeft een rijtje namen van politici die onmiddellijk na de oorlog het meest op de voorgrond traden en leidt daar de continuïteit van het politiek leiderschap uit af: voor de oorlog hadden zij al "topposities" bekleed.³⁵ Het probleem schuilt ten dele in het ontbreken van een nadere omschrijving van het begrip "topposities", dat zeer breed uitgelegd kan worden. Gaan we daarentegen uit van het begrip "politiek leider", dat tot één persoon per partij beperkt is, dan wordt het beeld geheel anders. Bij vijf van de zes "grote" partijen vond van 1940 op 1945 een wisseling van het politiek leiderschap plaats. Daarbij dient wel opgemerkt te worden, dat het politiek leiderschap niet in formele zin opgevat is (dat wil zeggen dat niet automatisch de fractievoorzitter in de Tweede Kamer als politiek leider beschouwd is), en dat deze wisseling niet steeds een rechtstreeks gevolg was van de oorlogsomstandigheden.

Tegenover Bloms opsomming kan een rijtje politieke leiders geplaatst worden, die na de bevrijding niet terugkeerden: Colijn, De Geer, Goseling, Telders en Albarda. Bij de kleine partijen is de discontinuïteit even groot, en was de oorzaak vaker rechtstreeks in de bezettingssituatie gelegen: G.H. Kersten (SGP; als Tweede Kamerlid uitgezuiverd), L.L.H. de Visser

(CPN; in Duitse gevangenschap omgekomen), H. van Houten (CDU; wegens medewerking aan de Landstand politiek onmogelijk geworden), H. Sneevliet (RSAP; door de Duitsers gefusilleerd) en ir. A.A. Mussert (wegens collaboratie met de vijand terechtgesteld). Behalve de NSB verdween ook de HGS volledig van het politieke toneel. De enige uitzondering wordt hier misschien, ondanks de scherpe Duitse vervolging, gevormd door de CPN, wanneer men er tenminste vanuit gaat, dat het politiek leiderschap in 1940 reeds bij Paul de Groot berustte, en niet meer bij de fractievoorzitter in de Tweede Kamer, L.L.H. de Visser. Blom heeft zeker gelijk als hij bedoelt, dat de meest op de voorgrond tredende naoorlogse politici voor 1940 in hun partijen reeds belangrijke posities ingenomen hadden; in sommige gevallen ging het zelfs om de gedoodverfde opvolgers van de reeds bejaarde politieke leiders (Schouten, Tilanus). Politiek leider waren zij echter geen van allen geweest, met uitzondering van Oud en misschien P. de Groot. Daar komt nog bij dat ook de beoogde leider van de op een na grootste partij, H.B. Wiardi Beckman, ten gevolge van de bezetting om het leven kwam. Juist op het punt van de personen die het gezicht van de politiek bepaalden komt Blom tot een overschatting van de continuïteit, en onderschatting van de veranderingen in en door de bezetting. Ten dele is door oorlog en bezetting de politieke generatiewisseling bespoedigd, ten dele heeft zich ook een verandering van het politiek leiderschap voorgedaan die zich zonder de bezetting binnen afzienbare tijd nog niet voltrokken zou hebben.

Dit brengt ons tenslotte nogmaals bij het verdwijnen van de CDU. In hoeverre moet dit als een direct gevolg van de Tweede Wereldoorlog gezien worden? Of moet de CDU ook voor 1940 beschouwd worden als een doorgangshuis naar de sociaal-democratie, waarvan de bewoners toch vroeg of laat daar terechtgekomen zouden zijn? Om met de laatste vraag te beginnen: hierop kan niet één antwoord gegeven worden, dat voor de partij als geheel geldt. Zeker waren er in de CDU mensen, die al in de jaren dertig zeer dicht bij de SDAP stonden. Vooral bij sommige leidende figuren, die over een bepaalde breedte van visie beschikten (Buskes, Schurer) lijkt dit aanwijsbaar. Ook voor Buskes waren echter de ontwikkelingen tijdens de bezetting nodig om hem tot de SDAP te doen toetreden; Schurer lijkt deze stap al eerder gezet te hebben. Bij anderen was daarentegen slechts van zeer geringe affiniteit tot de SDAP sprake, in sommige gevallen omdat zij zichzelf niet als socialist beschouwden (Posthuma; ook Van Houten moet tot deze categorie gerekend worden), of omdat zij de SDAP te weinig, of niet op de juiste wijze, socialistisch vonden (Janze). Bij weer anderen zal juist het relatieve succes van de CDU de gedachte aan een eventueel opgaan in de SDAP verdrongen hebben (Van der Brug). Voor zover er uit deze categorieën toch CDU-ers tot de PvdA toetraden (Van der Brug en Posthuma, gevolgd door een deel van de achterban), moet dit rechtstreeks aan de ontwikkelingen tijdens de bezetting toegeschreven worden. Ten slotte was er een groep, met Janze

als voornaamste exponent, die ook toen zelfstandig wenste door te gaan. Uit deze ontwikkelingen wordt nogmaals het heterogene karakter dat de CDU ook in de jaren dertig had duidelijk. Voor diverse groepen belichaamde de CDU verschillende zaken. Of, om het afsluitend met de woorden van Schurer te zeggen: het was een echte spelonk van Adullam.

Noten bij hoofdstuk 1.

1. Schurer, *De beslagen spiegel*, 59-60. Vgl. Zondergeld, *De Friese Beweging*, 155. De verwijzing naar de spelonk van Adullam uit 1 Samuel 22 ter typering van een groep politieke dissidenten heeft al een lange traditie. In de jaren zestig van de negentiende eeuw werd een aantal oppositionele Britse liberalen als "Adullamites" aangeduid.
2. Schurer, *De beslagen spiegel*, 97-98.
3. De Wilde, *Het volk ten baat*, 578.
4. Puchinger, *Hervormd - gereformeerd*, 298-299 (interview met Buskes).
5. Kuyper deed dit met name in de deutenrede *Maranatha van 1891* en in *De Standaard* van 20-5-1891. Beide uitlatingen worden uitvoerig geciteerd door Staalman, *De Christen-Democratische Partij*, 3-11. Vgl. Oud, *Honderd Jaren*, 147-148.
6. De eerste alinea van de beginselverklaring van de CDP luidde: "De Christen-demokraten belijden de opperhoogheid van God Almachtig ook in den Staat en in zijn recht en wenschen zich te onderwerpen aan Zijn volstrekt gezag en Zijn allesbeheerschenen heiligen wil." *Ibidem*, 24.
7. Von der Dunk, "Conservatisme", 255-256.
8. Zie voor de scripties van H. van der Meulen, J.G. Toebes, A. Dorleyn en Freerk van Es de in het literatuuroverzicht opgenomen lijst van ongepubliceerde manuscripten.
9. Heynis, *De Christelijk-Democratische Unie*.
10. Zie voor de scripties van R. Moll en Piet Griffioen de lijst van ongepubliceerde manuscripten.
11. Noordegraaf, "De Christelijk-Democratische Unie", 28-39.
12. Langeveld, "De Christelijk-Democratische Unie", 23-56.
13. Zondergeld, *De Friese Beweging*, 155-157.
14. Oud, *Het Jongste Verleden*, IV, 208; V, 29-30; VI, 9.
15. Terecht meent Bosmans, "Het Parlement", 202, dat Oud in het algemeen "royaal de vrijzinnig-democratische meetlat hanteert."
16. Ruitenbeek, *Partij van de Arbeid*, 66-68.
17. Ruitenberg, "Een woord over de C.D.U.".
18. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming*, 53-58.
19. Daalder, "De kleine politieke partijen", 172-196.
20. *Ibidem*, 192-195.
21. *Ibidem*, 196-197.

22. Zie voor een recente discussie over deze problematiek de artikelen van H. Daalder, P. de Rooy en S. Stuurman in: *BMGN C* (1985) 52-77.
23. Blom, *De miltierij*, 23.
24. Hendriks, *De emancipatie*, 218-219.
25. Kuiper, *De voormannen*, 242.
26. De Jong, *Het Koninkrijk*, Xb, 775-777.
27. *Collectie-Stelwagen*. Circulaire van het algemeen bestuur van de CDU aan de afdelingsbesturen, september 1945.
28. Interview J. van der Brug, 23-8-1983.
29. N. Padt speelde een belangrijke rol in de aan de CDU verwante christelijk-antimilitaristische vereniging Kerk en Vrede. Zie voor zijn arrestatie: De Jong, *Het Koninkrijk*, IV, 84.
30. De Jonge, "Geschiedschrijving", 95 en 100. Vergelijk de vijf "onderwerpscategorieën" van De Jonge met de door Richard Stöss onderscheiden negen inhoudelijke "Rasterpunkte" voor de historisch-sociologische beschrijving van politieke partijen. Stöss, *Parteienhandbuch*, I, 14-16.
31. *De Standaard*, 3-7-1926. Ik dank deze vindplaats aan Dorleyn, *De Christelijk-Democratische Unie*, 18.

Noten bij hoofdstuk 2.

1. Een darbist behoort tot de "vergadering van gelovigen", een niet geïnstitutionaliseerd streng-godsdienstig verband, dat teruggaat op John Nelson Darby (1800-1882).
2. Het gedeelte over de levensloop en het politieke optreden van Staalman tot 1901 is in hoofdzaak ontleend aan Ouwerkerk, *Staalman* en aan Netscher, "Staalman".
3. Ouwerkerk, *Staalman*, 14.
4. Staalman, *De Christen-Democratische Partij*, 15.
5. Netscher, "Staalman", 13-14.
6. Smid, "Hovy", 287. Vgl. Van Weringh, *Kuyper*, 82.
7. Smid, "Hovy", 285-287 en Ouwerkerk, *Staalman*, 18.
8. HDC, *Archief-Kuyper*, inv. nr. 6675. T. de Vries aan A. Kuyper, 24-6-1902.
9. Ouwerkerk, *Staalman*, 30.
10. Staalman, *De Christen-Democratische Partij*, 20-21.
11. Geciteerd door Ouwerkerk, *Staalman*, 28.
12. Geciteerd door Netscher, "Staalman", 15-16.
13. Staalman, *De Christen-Democratische Partij*, 22-23.
14. *Ibidem*, 25.
15. *Parlement en kiezer 1911-1912*, 214.
16. De Wilde, *Het volk ten baat*, 226-227.
17. Kuiper, *De voormannen*, 163.
18. *Parlement en kiezer 1911-1912*, 214.
19. Staalman, *De Christen-Democratische Partij*, 36-39.
20. *Parlement en kiezer 1913-1914*, 216.
21. *Parlement en kiezer 1917-1918*, 232-233.
22. *Parlement en kiezer 1918-1919*, tabel tussen p. 282 en 283.
23. *Statistische mededeelingen* no. 64, tabel 6 en 7.
24. Oud, *Het Jongste Verleden*, I, 110-111.
25. *Ibidem*, 176.
26. *Parlement en kiezer 1922-1923*, tabel tussen p. 300 en 301.
27. *De Christen-Democraat*, 19-3-1938.

28. Zie voor Enka: Verwoerd, "Anke van der Vlies", en Noordegraaf, *Anke van der Vlies*.
29. Verwoerd, "De Bond van Christen-Socialisten", 677 en Van der Land, *Pacifistisch-Socialistische Partij*, 103. De daar geciteerde brief is afkomstig van Janze.
30. Van der Zee, *Een tijdsverschijnsel*, 20.
31. *Ibidem*, 9 en 24.
32. *Ibidem*, 20.
33. *Ibidem*, 32-33.
34. Noordegraaf, *Anke van der Vlies*, 34-35.
35. Noordegraaf, "Daan van der Zee", 67-68.
36. Van der Zee, *Een tijdsverschijnsel*, 35-36.
37. *Ibidem*, 49-50.
38. Noordegraaf, *Anke van der Vlies*, 34-35.
39. Van der Zee, *Een tijdsverschijnsel*, 51.
40. *Ibidem*, 68-72.
41. *Ibidem*, 54-56.
42. Geciteerd door Meertens, "Enka", 224.
43. Van der Zee, *Een tijdsverschijnsel*, 78-79. Vgl. Burger, *Frontvorming*, 79-80, en De Jonge, *Communisme*, 28-29.
44. *Parlement en kiezer 1918-1919*, tabel tussen p. 282 en 283.
45. *Handelingen Tweede Kamer 1920-1921*, 967-968 (10-12-1920). Vgl. Oud, *Het Jongste Verleden*, I, 285-286.
46. De Jong, *Het Koninkrijk*, IX, 841-842.
47. Van der Zee, *Een tijdsverschijnsel*, 89-91.
48. *Ibidem*, 112-113.
49. *De Christen-Democraat*, 15-7-1939.
50. *De Strijder*, 15-7-1933.
51. Van de Laar, *Landnationalisatie*.
52. De Wilde, *Het volk ten baat*, 203.
53. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming*, 50-51.
54. Dit program in: *Parlement en kiezer 1913-1914*, 112-117.
55. Noordegraaf, "Daan van der Zee", 65-66.

56. *Parlement en kiezer* 1913-1914, 112-117.
57. *Ibidem*. Bij het sociaal-darwinisme gaat het om de toepassing van denkbeelden van Charles R. Darwin op de maatschappij en op de strijd tussen staten.
58. *De Nieuwe Gouwenaar*, 25-3-1914.
59. *Parlement en kiezer* 1913-1914, 112-117.
60. *De Nieuwe Gouwenaar*, 11-2-1914.
61. Oud, *Honderd Jaren*, 209.
62. *De Nieuwe Gouwenaar*, 11-3-1914.
63. *Parlement en kiezer* 1918-1919, tabel tussen p. 282 en 283.
64. Oud, *Het Jongste Verleden*, I, 32.
65. *Ibidem*, 196-198.
66. *De Beukelaar*, 11-2-1920.
67. *De Beukelaar*, 28-2-1920.
68. *De Beukelaar*, 31-7-1922.
69. *Parlement en kiezer* 1922-1923, tabel tussen p. 300 en 301.
70. *De Beukelaar*, 11-2-1920.
71. *De Beukelaar*, 27-5-1921. Van de Laar had de naam van dit blad ontleend aan Psalm 91 : 4, waarin (in de Statenvertaling) onder meer staat: "Zijne (Gods, HJL) waarheid is een rondas en beukelaar." Zie *De Beukelaar*, 31-10-1921.
72. Zie bij voorbeeld *De Strijder*, 28-11-1936 (R. van der Brug). Vgl. Ruitenbeek, *Partij van de Arbeid*, 67.
73. IISG, *Archief-Enka*. J. Janze aan O. Tjaden en A. Tjaden-Van der Vlies, 7-12-1920.
74. IISG, *Archief-Enka*. P. Tjebbes aan O. Tjaden en A. Tjaden-Van der Vlies, 13-1-1921.
75. IISG, *Archief-Enka*. *De Amsterdammer*, 7-9-1921 en 20-9-1921.
76. *Parlement en kiezer* 1922-1923, tabel tussen p. 300 en 301. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming*, 53, noemt als voorman van de CVP (F.) van Puffelen. Van Puffelen was bij deze verkiezingen lijstaanvoerder van de CVP.
77. *Het Christelijk Volksblad*, 1-4-1921 (nr. 1) en *Het Christelijk Volksblad*, juni 1924 (nr. 99).
78. *De Standaard*, 24-11-1924.
79. *De Standaard*, 10-2-1925.
80. Ik dank dit gegeven aan drs. L.J. Altena.

81. *De Strijder*, 25-10-1930.
82. *De Standaard*, 1-12-1924.
83. Gaastra, "Henricus Paul Nijgh", 429-430.
84. *De Standaard*, 10-2-1925. Zie ook: Van Dorp, *Waarom wij niet toetraden*, passim.
85. *De Standaard*, 10-2-1925.
86. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming*, 53-54, meent ten onrechte, dat de CSP deel uitmaakte van de CDF. Ook zijn daarop aansluitende bewering, dat dezelfde drie partijen die in 1924 de CDF gevormd hadden in 1926 de CDU vormden, is onjuist, want in 1926 was Staalman's CDF, zoals we nog zullen zien, niet van de partij, en (delen van) de CSP wel.
87. ARA, *Archief-Blanckesteijn*, inv. nr. 19. Circulaire van A.P. Jungcurt jr. en G.A. de Vries aan de leden van de CDB, 17-4-1925.
88. ARA, *Archief-Blanckesteijn*, inv. nr. 19. Circulaire van C. Schuitemaker aan de leden van de CDB, 17-4-1925.
89. *De Standaard*, 12-2-1927.
90. *Parlement en kiezer 1925-1926*, tabel tussen p. 296 en 297.
91. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming*, 50.
92. *De Standaard*, 10-2-1925.
93. *Protestantische Volkspartij*, 30-4-1925.
94. *Protestantische Volkspartij*, 30-4-1925 en 21-5-1925.
95. *Parlement en kiezer 1925-1926*, tabel tussen p. 296 en 297.
96. *De Standaard*, 2-7-1926.
97. *De Standaard*, 5-8-1926.
98. *De Standaard*, 10-2-1925.

Noten bij hoofdstuk 3.

1. *De Standaard*, 13-12-1926 en 14-12-1926.
2. *De Strijder*, 28-11-1936 en *De Standaard*, 26-4-1926.
3. Het gedeelte over de levensloop van R. van der Brug is voornamelijk gebaseerd op een interview met zijn zoon J. van der Brug (geb. 1913), afgenomen op 23-8-1983.
4. *Parlement en Kiezer* 1922-1923, 72 en 245.
5. *Parlement en Kiezer* 1925-1926, 110.
6. Interview J. van der Brug, 23-8-1983.
7. *Collectie-Van der Brug*. Circulaire d.d. 30-4-1926 aan oud-leden van de Protestantsche Volkspartij.
8. *De Standaard*, 14-12-1926.
9. *De Standaard*, 28-3-1927.
10. *De Standaard*, 14-12-1926.
11. *De Standaard*, 28-3-1927.
12. Dit eerste programma is door mij niet gevonden; deze uitspraken zijn mogelijk op grond van de begin 1929 aangebrachte wijzigingen.
13. *De Standaard*, 28-3-1927.
14. *De Standaard*, 14-12-1926.
15. *De Standaard* van 6-4-1927 noemt, op basis van cijfers in het tweede nummer van *De Strijder*, het orgaan van de CDU dat in 1927 was gaan verschijnen, een aantal van 153.
16. *De Standaard*, 8-4-1927.
17. *De Standaard*, 26-11-1928.
18. *Twentsch Zondagsblad*, 29-5-1927.
19. *Twentsch Dagblad Tubantia*, 5-4-1927.
20. *Twentsch Zondagsblad*, 11-5-1927.
21. *Schiedamse Courant*, 5-4-1927, zoals weergegeven door Noordegraaf, "De Christelijk-Democratische Unie", 29.
22. Van Noordenne was onder andere enige tijd voorzitter van de Schiedamse Christelijke Besturenbond. Noordegraaf, "De Christelijk-Democratische Unie", 29-30.
23. *Ibidem*.
24. Buskes, *Hoera*, 10.
25. *Ibidem*, 1-3.

26. *Ibidem*, 65-66.
27. *Ibidem*, 80 en 103.
28. *Patrimonium*, 18-1-1923. Ik dank dit gegeven aan drs. L.J. Altena.
29. *Woord en Geest*, 2-10-1925.
30. Centraal hierbij stond de vraag of de slang, het spreken van de slang en de beide bomen uit het paradijsverhaal "zintuiglijk waarneembare werkelijkheden" waren geweest, hetgeen volgens de synode geleerd moest worden, terwijl Geelkerken en zijn medestanders de ruimte wilden hebben dit te mogen betwijfelen. Buskes, *Hoera*, 109. Vgl. Hermgreen, *Een Handjevol Verkenners*, 11.
31. *Woord en Geest*, 26-2-1926.
32. Anders dan de titel misschien zou doen vermoeden betreft het hier nog slechts de bespreking van het eerste deel van Troelstra's gedenkschriften, het in 1927 verschenen "Wording".
33. Buskes, *Troelstra's Gedenkschriften*, 7.
34. *Ibidem*, 12.
35. *Ibidem*, 15.
36. *Het Volk*, 21-5-1928.
37. *Collectie-Van der Brug*. Knipsel uit een onbekende, blijkens de inhoud antirevolutionaire krant.
38. *De Strijder*, 1-3-1929.
39. *De Strijder*, 15-10-1929.
40. *Het Volk*, 22-5-1928 en *De Standaard*, 21-5-1928.
41. *De Strijder*, 15-1-1929.
42. Zondergeld, *De Friese Beweging*, 157, Schurer, *De beslagen spiegel*, 60 en Van der Schaaf, *Fryske Biëwing*, 266.
43. *De Strijder*, 15-4-1929.
44. FLMD, *Collectie-Kalma*. R. van der Brug aan D. Kalma, 28-3-1929.
45. FLMD, *Collectie-Kalma*. J. Coenraads aan D. Kalma, 23-3-1929.
46. FLMD, *Collectie-Kalma*. R. van der Brug aan D. Kalma, 4-4-1929.
47. FLMD, *Collectie-Kalma*. D. Kalma aan F. Schurer, 6-4-1929. "het eerste stuk waarmee ik de Nederlandse politiek verbazen zal."
48. GA Amsterdam, *Archief Gereformeerde Kerk (HV) Amsterdam-Centrum*. Verkiezingsmanifest van de CDU (1929), als bijlage gevoegd bij een brief van B.E. Roos aan de kerkeraad der Gereformeerde Kerk (HV) van Amsterdam-Centrum, 29-6-1929.

49. FLMD, *Collectie-Kalma*. J. Coenraads aan D. Kalma, 13-4-1929.
50. *De Strijder*, 15-4-1929. Vgl. *De Strijder*, 1-5-1929.
51. FLMD, *Collectie-Kalma*. R. van der Brug aan D. Kalma, 24-5-1929.
52. FLMD, *Collectie-Kalma*. D. Kalma aan F. Schurer, 28-5-1929.
53. *Collectie-Stelwagen*. Kristlik Demokratyske Uny. Keamerrounte Ljouwert. Manifest oan alle Friezen en Friezinnen.
54. FLMD, *Collectie-Kalma*. J. Coenraads aan D. Kalma, 23-3-1929.
55. Schurer, *De beslagen spiegel*, passim en Zondergeld, "Fedde Schurer", 541-542.
56. De Jong, *Weromsjen*, 26-27.
57. FLMD, *Collectie-Schurer*. *Gereformeerd Jongelingsblad*, 5-9-1919.
58. Schurer, *De beslagen spiegel*, 59.
59. *Friesch Dagblad*, 17-11-1926. Vgl. Schurer, *De beslagen spiegel* 59 en De Jong, *Weromsjen* 66.
60. Schurer, "Fryske Kronyk", 177-179. Vgl. De Jong, *Weromsjen*, 66.
61. FLMD, *Collectie-Schurer*. F. Schurer aan J.J. Buskes, 30-4-1928.
62. FLMD, *Collectie-Schurer*. F. Schurer aan J.J. Buskes, 20-9-1928.
63. Schurer, *De beslagen spiegel*, 59.
64. *Ibidem* en De Jong, *Weromsjen*, 59.
65. FLMD, *Collectie-Kalma*. F. Schurer aan D. Kalma, ongedateerd (= maart 1929).
66. FLMD, *Collectie-Kalma*. F. Schurer aan D. Kalma, 12-2-1929. "behalve de rijwielbelasting (en dat is wat negatiefs, want die moet afgeschaft worden)."
67. *De Strijder*, 1-5-1929.
68. *De Strijder*, 1-6-1929.
69. FLMD, *Collectie-Kalma*. J. Coenraads aan D. Kalma, 25-5-1929.
70. Kroon, "Pieter Leendert Gerritse".
71. *Woord en Geest*, 26-3-1926.
72. Hemgreen, *Een Handjevol Verkenners*, 44.
73. Kroon, "Pieter Leendert Gerritse".
74. *Parlement en kiezer 1929-1930*, 255-304.
75. *De Strijder*, 1-3-1929.
76. FLMD, *Collectie-Kalma*. R. van der Brug aan D. Kalma, 28-3-1929.

77. Zo te Zaandam na een rede van P.L. Gerritse en te Rotterdam dankzij de bemoeiingen van H. Steketee. *De Strijder* 1-7-1929.
78. Geciteerd door R. van der Brug, *De Strijder*, 15-5-1929.
79. *De Standaard*, 1-7-1929.
80. De cijfers voor de verkiezingen van 1929 zijn ontleend aan *Parlement en kiezer* 1929-1930, tabel tussen p. 304 en 305. De percentages zijn steeds percentages van de uitgebrachte geldige stemmen.
81. Dit is mogelijk op grond van een door het Gemeentelijk Bureau voor Statistiek gemaakte indeling in achttien stadskwartieren.
82. Het betreft hier stadskwartier IX, begrensd door Vondelpark en Boerenwetering. *Statistische mededelingen* nr. 87.
83. Herngreen, *Een Handjevol Verkenners*, 45.
84. Kuiper, *De voormannen*, 357.
85. Herngreen, *Een Handjevol Verkenners*, 76. Op de relatie CDU - Hersteld Verband zal in het zevende hoofdstuk ingegaan worden.
86. *De Strijder*, 9-5-1931.
87. *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 4-7-1929 en *Twentsch Zondagsblad*, 6-7-1929.
88. *Twentsch Zondagsblad* 10-6-1923 en *Twentsch Zondagsblad* 17-6-1923.
89. *Parlement en kiezer* 1929-1930, 255-304.
90. Werkman, "Herman Amelink", 3-8 en 17.
91. *Twentsch Zondagsblad* 1-7-1929. In het vijfde hoofdstuk zal op de verhouding tussen de CDU en het CNV ingegaan worden.
92. Dit is ook de veronderstelling van het plaatselijk blad. *Twentsch Zondagsblad*, 6-7-1929.
93. FLMD, *Collectie-Kalma*. I. Faber aan J. Coenraads, 10-4-1929.
94. FLMD, *Collectie-Kalma*. I. Faber aan J. Coenraads, 22-4-1929. Zie voor ds. Faber: *Een drents Commissaris kijkt terug*, 82-84.
95. FLMD, *Collectie-Kalma*. J. Coenraads aan D. Kalma, 27-4-1929.
96. FLMD, *Collectie-Kalma*. H.N. IJsbrandy aan D. Kalma, 7-5-1929.
97. *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 4-7-1929 en 5-7-1929.
98. 1922: 3.418 stemmen (1,94%); 1923 (Statenverkiezingen): 3.535 stemmen (2,21%). *Parlement en kiezer* 1922-1923, tabel tussen p. 300 en 301. *De Standaard*, 13-4-1923.
99. FLMD, *Collectie-Kalma*. Oproep aan alle oud-leden der CSP in Friesland (1929).

100. *Collectie-Stehwagen. Leeuwarder Courant*, 4-7-1929.
101. FLMD, *Collectie-Kalma*. F. Schurer aan D. Kalma, ongedateerd (eind juni 1929).
102. FLMD, *Collectie-Schurer*. F. Schurer aan J.J. Buskes, ongedateerd (eind februari 1929).
103. FLMD, *Collectie-Kalma*. F. Schurer aan D. Kalma, ongedateerd (eind juni 1929). "een duit in 't zakje te doen."
104. De Jong, *Weromsjen*, 62-63. De gereformeerde Inne De Jong was van 1923 tot 1928 onderwijzer in Amsterdam geweest, waar Geelkerken zijn wijkpredikant geweest was. Met hem was hij naar het Hersteld Verband overgegaan. Waarschijnlijk was hij in Amsterdam tot de CDU toetgetreden. In oktober 1928 was De Jong naar Friesland teruggekeerd om hoofd van de christelijke school te Nijemirdum te worden. Anders dan Schurer had hij een uit Hervormden en Hersteld Verbanders bestaande meerderheid van het schoolbestuur achter zich. De gereformeerde ouders reageerden op De Jongs benoeming door na de Kerstvakantie hun kinderen van school te nemen en ze naar Sondel te sturen, drie kwartier lopen. *Ibidem*, 55.
105. Herngreen, *Een Handjevol Verkenner*, 32.
106. Schurer, *Christendom en oorlog*, 12 (Verwezen wordt hier naar de Nederlandstalige editie, waarvan de vertaling door Schurer zelf verzorgd was).
107. *Ibidem*, 16.
108. FLMD, *Collectie-Schurer. Friesch Dagblad*, 29-7, 30-7, 31-7, 1-8, 5-8, 6-8, 7-8, 12-8, 13-8, 14-8, 15-8, 19-8, 20-8 en 21-8-1929. In zijn autobiografie noemt Schurer een aantal van zeventien commentaren. Schurer, *De beslagen spiegel*, 61.
109. FLMD, *Collectie-Schurer*. F. Schurer aan J.J. Buskes, 6-9-1929.
110. Schurer, *Geloofsonderzoek*.
111. Buskes, *Antimilitairisme*, 5.
112. *De Standaard*, 18-3-1930 en 20-3-1930 en *Het Volk*, 18-3-1930.
113. FLMD, *Collectie-Schurer*. G.J. Geelkerken aan F. Schurer, ongedateerd (maart 1930).
114. FLMD, *Collectie-Schurer*. B. de Ligt aan F. Schurer, 11-3-1930 en G.J. Heering aan F. Schurer, 14-4-1930.
115. FLMD, *Collectie-Schurer*. Circulaire van J.B.Th. Hugenholtz, secretaris van Kerk en Vrede, aan collega-predikanten, 31-3-1930. Het aantal van 55 ondertekenaars is ontleend aan Buskes, *Antimilitairisme*, 16 en wordt ondersteund door de in de *Collectie-Schurer* aange troffen handtekeningen. In zijn herinneringen spreekt Schurer echter van een lijst van 154 namen van kerkelijke voorgangers. Ofwel is dit een verschriving van Schurer, ofwel is er naast deze verklaring van orthodoxe predikanten nog een andere geweest, waarbij mogelijk geen onderscheid gemaakt is naar kerkelijke/godsdienstige stroming. Schurer, *De beslagen spiegel*, 77.

116. Schurer, *De beslagen spiegel*, 66.
117. FLMD, *Collectie-Schurer*. F. Schurer aan J.J. Buskes, 2-3-1930.
118. FLMD, *Collectie-Schurer*. J.J. Buskes aan F. Schurer, 4-3-1930.
119. Buskes, *Antimilitairisme*, 8 en Schurer, *De beslagen spiegel*, 83.
120. *De Strijder*, 14-2-1931.
121. *De Strijder*, 1-8-1929.
122. *Collectie-Van der Brug. De Amsterdammer*, 5-10-1929.
123. Buskes, *De drie groote vragen*, 5.
124. *Ibidem*, 8-9.
125. *Ibidem*, 14-20.
126. *Ibidem*, 21.
127. *Ibidem*, 21-25.
128. *Ibidem*, 26.
129. *De Strijder*, 20-9-1929.
130. *Collectie-Van der Brug*. Knipsel uit het nummer van 5-10-1929 van een onbekende krant.
131. *Collectie-Van der Brug. De Amsterdammer*, 5-10-1929.
132. *De Strijder*, 1-11-1929.
133. FLMD, *Collectie-Kalma*. Circulaire aan de aangezochte leden van de programcommissie, november 1929.
134. FLMD, *Collectie-Kalma*. Punten voor de opstelling van het concept-program der C.D.U.
135. GA Amsterdam. *Persverzameling-personalia. De Telegraaf*, 3-3-1930.
136. Zo zijn wij geen enkele bijdrage van dr. Schaink aan *De Strijder* tegengekomen. In 1935 zag hij zich om gezondheidsredenen genoodzaakt zijn rectoraat neer te leggen; maart 1937 overleed hij. GA Amsterdam, *Persverzameling-personalia. De Standaard*, 23-3-1937 en *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 23-3-1937.
137. *De Strijder*, 22-11-1932.
138. *De Strijder*, 28-2-1931. Het tweede gedeelte verscheen in *De Strijder*, 14-3-1931.
139. *De Strijder*, 19-12-1931.
140. *De Strijder*, 27-8-1931.
141. *De Strijder*, 17-12-1931.
142. *De Strijder*, 21-11-1931.

143. *De Strijder*, 12-12-1931.
144. *Ontwerp-beginsselverklaring*, passim. Vgl. Van der Zee, *Een tijdsverschijnsel*, 51.
145. *Collectie-Van der Brug. De Amsterdammer*, 13-4-1931.
146. *De Strijder*, 24-10-1931.
147. *Collectie-Van der Brug. De Amsterdammer*, 12-11-1932.
148. *Collectie-Van der Brug. De Amsterdammer*, 13-4-1931.
149. *De Strijder*, 9-5-1931.
150. Ik leid dit laatste af uit de aanwezigheid op zijn begrafenis van dr. Geelkerken. GA Amsterdam, *Persverzameling - personalia. Het Handelsblad*, 16-10-1938.
151. *De Strijder*, 28-2-1931.
152. *De Strijder*, 9-5-1931.
153. *De Strijder*, 26-9-1931. Kalma aanvaardde in de zomer van 1931 een leraarsbaan in Eindhoven.
154. FLMD, *Collectie-Schurer*. D. Kalma aan F. Schurer, 8-9-1931.
155. *De Strijder*, 10-10-1931.
156. FLMD, *Collectie-Schurer*. D. Kalma aan F. Schurer, 1-2-1931. Vgl. *De Strijder*, 14-2-1931.
157. FLMD, *Collectie-Kalma*. F. Schurer aan D. Kalma, ongedateerd (januari 1931).
158. Abma, "Gerbrandy's Friese jaren", 32.
159. FLMD, *Collectie-Schurer*. K. Tamminga aan F. Schurer, 16-2-1930.
160. *De Strijder*, 9-5-1931.
161. FLMD, *Collectie-Kalma*. F. Schurer aan D. Kalma, ongedateerd (april 1931).
162. Oud, *Het Jongste Verleden*, II, 14-15.
163. FLMD, *Collectie-Kalma*. F. Schurer aan D. Kalma, ongedateerd (april 1931).
164. *Collectie-Stelwagen. Leeuwarder Courant*, 4-5-1957.
165. *Collectie-Stelwagen. Leeuwarder Nieuwsblad*, 18-4-1935.
166. *De Strijder*, 23-5-1931.
167. FLMD, *Collectie-Kalma*. Ongedateerde circulaire van de provinciale organisatie der C.D.U. (1931).
168. *De Strijder*, 23-5-1931.
169. *Twentsch Zondagsblad*, 20-6-1931, 27-6-1931 en 1-7-1931.
170. *De Strijder*, 4-7-1931. Vgl. Schurer, *De beslagen spiegel*, 83.

171. *De Strijder*, 4-7-1931.
172. *Ibidem*.
173. *Ibidem*.
174. Noordegraaf, "De Christelijk-Democratische Unie", 30-33.
175. Alberts, *Marges van de vakbeweging*, 44-49.
176. *Persoonlijkheden*, 703.
177. *Collectie-Stelwagen. Leeuwarder Courant*, 11-3-1962.
178. *De Landpachter*, 4-4-1930. Vgl. Van der Schaaf, *Fryske Biwging*, 265.
179. FLMD, *Collectie-Van Houten. Kollumer Courant*, 18-3-1922.
180. Dit wordt althans beweerd door Meyer, 'Beroerder des volks'L, 16, die zich op zijn beurt weer baseert op *De Rotterdammer* van 16-4-1935.
181. Dit is Van Houtens voorstelling van zaken in *De Landpachter*, 9-9-1932.
182. *Persoonlijkheden*, 703.
183. *De Landpachter*, 15-8-1932.
184. Zondergeld, *De Friese Beweging*, 144. (Algemene Friese Onderwijs Commissie).
185. *De Stim fan Fryslân*, 3-2-1928.
186. Zondergeld, *De Friese Beweging*, 172.
187. *De Stim fan Fryslân*, 21-11-1930. Doordat Zondergeld, *De Friese Beweging*, 155, Van Houtens overgang naar de CDU veel te vroeg plaatst - ten onrechte beschouwt hij hem zelfs als een der oprichters van de CDU - verwaarloost hij ook deze episode van het ARFF.
188. *De Stim fan Fryslân*, 27-3-1931. Ik dank deze vindplaats aan drs. Hindrik van Houten.
189. *De Landpachter*, 15-4-1932.
190. *De Landpachter*, 10-3-1933.
191. *De Landpachter*, 15-4-1932.
192. *De Landpachter*, 11-9-1931.
193. Schurer, *De beslagen spiegel*, 97. Ten onrechte omschrijft Schurer Van Houten daar als "AR raadslid". Van Houten was dit in Assen geweest, maar had door zijn verhuizing naar Groningen in 1930 zijn zetel op moeten geven; wel had hij zich ook in Groningen nog bij de AR kiesvereniging aangesloten. *De Landpachter*, 19-12-1930. Het gesprek moet dus in 1930 of later plaats gevonden hebben, tenzij Schurer zich in de plaats vergist heeft en het gesprek nog in Assen gevoerd is.
194. *De Strijder*, 8-4-1933.

195. FLMD, *Collectie-Van Houten*. H. van Houten aan M.S.E. Visser, 24-5-1932. "C.H.-lieden", "zelfs boeren van links" en "vreemde dingen".
196. *De Strijder*, 8-4-1933.
197. *De Strijder*, 4-6-1932.
198. *De Strijder*, 19-11-1932.
199. *De Strijder*, 19-11-1932.
200. *De Strijder*, 11-3-1933.
201. *De Strijder*, 9-4-1932. In *De Beukelaar* van 29-9-1920 vinden we de vermelding van een J. Gorselink als voorzitter van de afdeling-Vlagtwedde van de CSP.
202. *De Strijder*, 25-2-1933.
203. Van Houten, *Het pachtvraagstuk*, passim.
204. *De Landpachter*, 1-2-1928.
205. *De Landpachter*, 5-8-1932.
206. *De Strijder*, 25-2-1933.
207. *Het Nieuwsblad van het Oosten "Twentsch Zondagsblad"*, 8-4-1933 en 12-4-1933.
208. *De Strijder*, 15-4-1933.
209. *De Strijder*, 14-1-1933.
210. *De Strijder*, 11-3-1933.
211. *De Strijder*, 22-4-1933.
212. *De Strijder*, 1-4-1933.
213. Aangehaald in *De Strijder*, 24-9-1934.
214. *Het Nieuwsblad van het Oosten "Twentsch Zondagsblad"*, 24-4-1933.
215. *Het Nieuwsblad van het Oosten "Twentsch Zondagsblad"*, 19-4-1933.
216. *De Strijder*, 25-3-1933.
217. Alle verkiezingscijfers voor 1933 zijn ontleend aan het *Statistisch overzicht verkiezingen 1933*. De vermelde percentages zijn steeds procenten van de geldige stemmen.
218. *De Strijder*, 1-8-1929.
219. *De Strijder*, 11-2-1933.
220. *De Strijder*, 30-7-1932.
221. *De Strijder*, 4-6-1932, 27-8-1932. Vgl. Schurer, *De beslagen spiegel*, 96-97.
222. *De Strijder*, 27-9-1930.

223. *De Strijder*, 5-11-1932.
224. Hergreen, *Een Handjevol Verkenner*, 44.
225. *De Strijder*, 10-3-1934. Vgl. Dros, *Een kerkscheuring in Oosterend*, passim.
226. In het zevende hoofdstuk zal op deze activiteiten ingegaan worden.
227. Heitink, *De Bond van Landpachters*, bijlage 2.
228. *De Landpachter*,
229. *De Strijder*, 29-4-1939.
230. *De Strijder*, 28-2-1931.
231. *De Strijder*, 23-5-1931.
232. Harfsterkamp, *De Bond van Landpachters*, 10.
233. *De Landpachter*, 13-5-1932 en 5-8-1932.
234. Zie voor een veel uitvoeriger bespreking van de CDU-resultaten in Friesland bij de verkiezingen van 1933: Langeveld, "De Christelijk-Democratische Unie", 33-43.
235. *De Landpachter*, 18-12-1931.
236. *De Landpachter*, 24-6-1932.
237. Aan de vooravond van de verkiezingen bevatte het *Friesch Dagblad* nog een "Open brief aan den heer H.S. van Houten te Groningen" van de hand van Y.K. Tamminga te Leeuwarden. Hierin typeerde Tamminga de CDU als "het allegaartje van eenzijdige ontwapenaars, Friesch nationalist en doodgelopen plattelanders", waaraan Van Houten nu zijn landpachters-aanhang toevoegde om zo een Kamerzetel te veroveren. Hij deed een oproep aan "broeder Van Houten" tot bezinning: "hebt gij er vrede bij Uw groote capaciteiten te gebruiken om een wigge te drijven tusschen de belijders van den Naam des Heeren, ...?" Tamminga voegde hier nog een open brief "Aan mijn medepachters" aan toe, waarin hij hen opriep Van Houten niet te volgen in diens "dwaze politieke sprong". Beide brieven werden overgenomen door de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 24-4-1933.
238. Oud, *Het Jongste Verleden*, IV, 208-209. Ten onrechte ziet Oud hier de CDU vooral als een voortzetting (hij spreekt van een "wederopleving") van de CDP van "wijlen" A.P. Staalman, die op dat moment bovendien nog niet "wijlen" was - Staalman overleed in 1938. Noch programmatisch, noch via personen (een enkele uitzondering daargelaten) was er belangrijke continuïteit tussen Staalman's CDP en de CDU.
239. Van de reeds genoemde 216 afdelingen van de Bond waren er 86 (bijna 40%) in Friesland gelegen, 32 (bijna 15%) in Groningen en 26 (ruim 12%) in Drente. Heitink, *De Bond van Landpachters*, bijlage 2.
240. *De Landpachter*, 8-1-1932.
241. Ingezonden stuk van B. Roorda te Oudeschip (gemeente Uithuizermeeden) in de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* van 15-1-1932, geciteerd in *De Landpachter*, 26-1-1932.

242. *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 30-3-1933 en 5-4-1933.
243. *De Strijder*, 22-4-1933.
244. *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 7-4-1933.
245. GA Groningen, *Archief Gereformeerde Kerk*, boek 52. Notulen bijzondere kerkeraad, 8-5-1933. In het zevende hoofdstuk zal op de botsing tussen Van Houten en zijn kerkeraad ingegaan worden.
246. *Collectie-Stelwagen. Leeuwarder Courant*, 7-3-1933 en 8-3-1933.
247. Bij een bespreking van de verkiezingsuitslag in de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* van 29-4-1933 meende "Observator" dat de \pm 25.000 stemmen die de CDU sinds 1929 vooruitgegaan was niet allemaal van de ARP afkomstig waren. "Verschillende landpachters, die nooit anti-revolutionair hebben gestemd, probeeren het thans met de C.D.U."
248. Van der Schaaf, *Fryske Biweging*, 265.
249. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 215 vlg. (7-11-1933).
250. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 1701-1704 (24-4-1934).
251. *De Strijder*, 21-4-1934.
252. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 1697 (20-4-1934).
253. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 1701-1704 (24-4-1934).
254. *De Strijder*, 14-7-1934.
255. *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 3-7-1934.
256. *De Strijder*, 14-7-1934. De cijfers voor de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen van 1934 zijn ontleend aan het *Statistisch overzicht verkiezingen 1935*. De percentages zijn procenten van de geldige stemmen.
257. *De Strijder*, 20-10-1934.
258. *Handelingen Tweede Kamer* 1934-1935, 140-144 (6-11-1934).
259. Alle verkiezingscijfers voor de Statenverkiezingen en voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1935 zijn ontleend aan het *Statistisch overzicht verkiezingen 1935*.
260. FLMD, *Collectie-Schurer*. F. Schurer aan het Bestuur der Federatie Noord-Holland van de CDU, 5-2-1936. In zijn memoires schrijft Schurer, dat hij geen politieke aspiraties had en zich allereerst auteur voelde, maar dat hij zich niet kon onttrekken aan het Statenlidmaatschap. Schurer, *De beslagen spiegel*, 98.
261. FLMD, *Collectie-Schurer*. H. van Houten aan F. Schurer, 1-2-1935. "als Hij roept moeten wij ons beschikbaar stellen."
262. *De Strijder*, 9-3-1935 en 23-3-1935.
263. *De Strijder*, 20-4-1935.

264. IISG, *Studiezaalmap* 131. Verkiezingsorgaan van de Provinciale afdeling Noord-Holland der CDU.

265. *De Strijder*, 11-8-1934.

266. *De Strijder*, 20-10-1934.

267. RIOD, *Archief-NSB* KA 271. *Wierings Weekblad*, 19-10-1934. Ook *De Standaard* van 2-11-1934 signaleerde in een "driestar" deze uitlating van Van Houten en vroeg zich af, of het nog banaler kon. In zijn verweer hiertegen in de Kamer ontkende Van Houten in deze rede de ministersalarissen ook maar genoemd te hebben. *Handelingen Tweede Kamer 1934-1935*, 290 (14-11-1934).

268. In het tweede hoofdstuk is gebleken, dat in 1925 in de Christen-Democratische Bond actie gevoerd was om de Scheveningse visser J. van der Steen, en niet jhr. Sandberg, de eerste plaats op de CDB-lijst te doen innemen. Deze actie ging uit van een tiental Bondsleden, van wie er zeven uit een Zuidhollandse vissersplaats afkomstig waren. Eerste ondertekenaar van een circulaire van hen was K. Haasnoot uit Katwijk, die in de jaren dertig secretaris van de CDU-afdeling aldaar zou zijn. ARA, *Archief-Blankesteijn*, inv. nr. 19. Circulaire "Aan onze medeleden van de CDB", ongedateerd.

269. RA Utrecht, *Archief Generale Synodes der Gereformeerde Kerken*, inv. nr. 549. Memorandum van J.J. Korbee aan de Generale Synode, augustus 1936. Op de Gereformeerde Vereeniging voor Daadwerkelijke Vredesactie zal in het vierde hoofdstuk ingegaan worden.

270. *De Strijder*, 4-5-1935.

271. *Het Nieuwsblad van het Oosten, Twentsch Zondagsblad*, 3-4-1935 en 5-4-1935.

272. *De Strijder*, 6-4-1935.

273. *Het Nieuwsblad van het Oosten, Twentsch Zondagsblad*, 3-4-1935 en 5-4-1935.

274. *De Strijder*, 5-10-1935.

275. *Het Nieuwsblad van het Oosten, Twentsch Zondagsblad*, 10-4-1935.

276. *De Strijder*, 23-2-1935. In november 1935 zou ds. Faber deze functie echter al weer neerleggen, wegens zijn "zeer drukke pastorale arbeid." *De Strijder*, 16-11-1935.

277. *De Strijder*, 20-4-1935.

278. Op Van Houtens parlementaire activiteiten ten gunste van het staatspensioen zal in het vijfde hoofdstuk ingegaan worden.

279. *De Nederlandsche Pensioenpartij*, januari 1933.

280. *De Strijder*, 14-1-1933.

281. RIOD, *Archief-NSB*, inv. nr. 81a. T.C. van Hoorn aan ir. H.J. van Houten, 2-4-1935.

282. *De Strijder*, 14-1-1933.

283. *De Strijder* van 14-1-1933 maakt melding, in een verslag van de reeds genoemde CDU-vergadering in Drachten, waarop Van Houten voor 350 personen sprak over "Recht voor oud en arm", van de toetreding van 21 leden tot de Christelijke Bond, en van het boeken van acht abonnees op *De Strijder*. Propaganda voor de Bond en voor de CDU gingen hier dus hand in hand.
284. *De Strijder*, 14-1-1933.
285. IISG, *Archief Bond voor Staatspensionering*, 1,3. Vergadering van het dagelijks bestuur, 24-2-1934.
286. *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 22-3-1935.
287. *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 28-3-1935.
288. *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 21-3-1935.
289. *De Strijder*, 20-4-1935.
290. *De Strijder*, 4-4-1936.
291. *De Strijder*, 20-4-1935.
292. *Collectie-Stelwagen. Leeuwarder Courant*, 18-4-1935.
293. *De Strijder*, 10-2-1934.
294. *Collectie-Stelwagen. Leeuwarder Courant*, 18-4-1935. Vgl. Boltendal, *Koerier*, 71-72.
295. Van der Woude, *Naar het station Alles Verloren*, 51.
296. *Collectie-Stelwagen. Leeuwarder Courant*, 18-4-1935.
297. Herengreen, *Een Handjevol Verkenner*, 44 en 123-124.
298. *De Strijder*, 2-1-1932.
299. *De Strijder*, 1-6-1935.
300. Wijmenga, *Zij zijn tekort gedaan*, passim.
301. *De Landpachter*, 19-9-1947.
302. *De Strijder*, 2-11-1935.
303. *De Strijder*, 23-2-1935.
304. *De Nederlander*, 28-6-1935.
305. *De Strijder*, 29-6-1935.
306. *De Strijder*, 28-11-1936.
307. *De Strijder*, 31-10-1936.
308. De volgende datum waarop we weer over een landelijk ledencijfer beschikken is 31-12-1937; dit bedroeg toen 4.279. *De Christen-Democraat*, 3-9-1938.

309. FLMD, *Collectie-Schurer*. F. Schurer aan het Bestuur der Federatie Noord-Holland van de CDU, 5-2-1936.
310. In zijn autobiografie spreekt Schurer van "een geestelijke depressie en een vervreemdingsproces", die hem hadden doen bedanken voor de Staten. Schurer, *De beslagen spiegel*, 99. Met betrekking tot zijn ontbreken op de kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen, die hij overigens ten onrechte in 1938 plaatst, zegt Schurer dat dit het gevolg was van zijn overgang naar de SDAP. *Ibidem*, 103. Om meer dan een reden lijkt mij dit onjuist. Niet alleen treffen we tot eind 1938 incidenteel bijdragen van zijn hand in *De Christen-Democraat* aan, maar ook vermeldde de uitnodiging voor een openbare vergadering met het oog op de Statenverkiezingen van 1939, naast een aantal sprekers: "Declamatie van Fedde Schurer". IISG, *Studiezaalmap* 131. Verkiezingspamflet Provinciale Afdeling Noord-Holland (1939). Als Schurer al voor de oorlog naar de SDAP overgegaan is, dan toch pas kort voor mei 1940.
311. *De Christen-Democraat*, 24-12-1936.
312. Interview J. van der Brug, 23-8-1983.
313. *De Strijder*, 28-11-1936.
314. *De Strijder*, 12-12-1936.
315. FLMD, *Collectie-Schurer*. H. Posthuma aan F. Schurer, 3-4-1937.
316. Meyer, 'Beroerder des Volks', 72.
317. *De Christen-Democraat*, 10-4-1937.
318. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 579-580 (26-11-1935).
319. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 595-596 (26-11-1935).
320. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 1214 (18-12-1936).
321. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 1215-1216 (18-12-1936)
322. Het ledenaantal zou in de late jaren dertig zo'n 5.000 bedragen hebben.
323. *Nieuwsblad van het Noorden*, 30-3-1937.
324. *De Nederlandsche Pensioenpartij*, november 1940.
325. *Nieuwsblad van het Noorden*, 30-3-1937.
326. *Nieuwsblad van het Noorden*, 18-4-1939.
327. *Nieuwsblad van het Noorden*, 19-4-1937.
328. Alle verkiezingscijfers voor 1937 zijn ontleend aan het *Statistisch overzicht verkiezingen 1937*.
329. Van der Wal, "Mei it each op Beintum", 128-129.
330. Oud, *Het Jongste Verleden*, VI, 9.
331. *De Christen-Democraat*, 10-4-1937.

332. Van der Wal, "Mei it each op Beintum", 128.
333. *De Christen-Democraat*, 8-5-1937.
334. *De Strijder*, 6-5-1933. Zoals gezegd zou Buskes ook tijdens de verkiezingscampagne van 1935 in "Bellevue" opgetreden zijn, als zijn gezondheidstoestand hem dat niet had belet.
335. *De Christen-Democraat*, 3-9-1938.
336. *De Christen-Democraat*, 16-3-1940.
337. *Collectie-Van der Brug*. Ledenstand per 1 april 1939.
338. Volgens Van Hulst, *Het Roode Vaandel*, 279, telde de SDAP eind 1935 87.826 leden (latere cijfers ontbreken), terwijl bij de Kamerverkiezingen van 1937 890.661 stemmen op deze partij uitgebracht werden.
339. Ledental NSB per 1-1-1937: 48.000. De Jonge, *Het nationaal-socialisme*, 102. Aantal NSB-stemmen bij de Kamerverkiezingen van 1937: 171.131.
340. *De Christen-Democraat*, 3-9-1938.
341. GA Amsterdam. *Persverzameling-personalia*. *Algemeen Handelsblad*, 16-10-1938.
342. *De Christen-Democraat*, 19-11-1938.
343. *De Nederlander*, 23-3-1939.
344. *De Christen-Democraat*, 15-4-1939.
345. *Ibidem*.
346. *De Christen-Democraat*, 8-4-1939.
347. *De Strijder*, 27-7-1935.
348. *De Christen-Democraat*, 15-7-1939.
349. In het eerste artikel dat hij aan *De Strijder* bijdroeg (1-6-1935) omschreef Janze de indruk die Kuypers zwenking rond 1900 op hem gemaakt had als "de bittere ervaring van iemand, die een god van zijn voetstuk had zien storten."
350. *De Christen-Democraat*, 19-6-1937.
351. *De Christen-Democraat*, 22-4-1939. De verkiezingscijfers voor de Statenverkiezingen zijn, tenzij anders aangegeven, steeds hieraan ontleend.
352. *De Christen-Democraat*, 29-4-1939. Het citaat is uit een ongesigneerd artikel, dat ik op grond van woordkeus en stijl aan Van Houten toeschrijf.
353. *De Christen-Democraat*, 29-4-1939.
354. *Ibidem*. Van der Woerdt was nu tweede op de provinciale lijst.
355. *De Strijder*, 26-1-1935.

356. De Amsterdamse gemeenteambtenaar J.H. Wolkers was lid van de Gereformeerde Kerk in Hersteld Verband van Amsterdam-Centrum. Door aanraking met de geschriften van de in het volgende hoofdstuk te behandelen Hilbrandt Boschma werd hij principieel antimilitarist; hij was lid van Kerk en Vrede. *De Strijder*, 15-5-1946.
357. De uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen van 1939 zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan *De Christen-Democraat* van 1-7-1939.
358. *De Christen-Democraat*, 17-6-1939.
359. *De Christen-Democraat*, 16-9-1939.
360. *De Christen-Democraat*, 23-12-1939.
361. *De Christen-Democraat*, 23-9-1939.
362. Van den Berg, *Dominees in het geweer*, schema met personalia achterin in het boek.

Noten bij hoofdstuk 4.

1. Staalman, *De Christen-Democratische Partij*, 30.
2. *Parlement en kiezer* 1918/1919, 85.
3. *Parlement en kiezer* 1911/1912, 109-110.
4. *Parlement en kiezer* 1912/1913, 109.
5. *Parlement en kiezer* 1915/1916, 108.
6. Van der Zee, *Een tijdsverschijnsel*, 66-67.
7. *Parlement en kiezer* 1913/1914, 113.
8. *Parlement en kiezer* 1920/1921, 80.
9. *De Beukelaar*, 11-2-1920 en 28-2-1920.
10. *Collectie-Kok*, Verkiezingscourant van de Christelijke Volkspartij (1922).
11. Zie bij voorbeeld: *Het Christelijk Volksblad*, 23-12-1921.
12. *Parlement en kiezer* 1925-1926, 77.
13. *Parlement en kiezer* 1925/1926, 111.
14. *De Ligt, Profeet en Volksfeest*.
15. *De Ligt, Profeet en Volksmood*, 12-14.
16. Mispelblom Beyer, "Het leven van Bartholomeus de Ligt", 57-58.
17. Noordegraaf, *Anthropologie bij Bart de Ligt*, 28.
18. *Kerk en Vrede*, 20-9-1938. Vgl. Buskes, *Hoera*, 1.
19. Jochheim, *Antimilitaristische Aktionstheorie*, 172-174.
20. Noordegraaf, *Anthropologie bij Bart de Ligt*, 29.
21. Van der Zee, *Een tijdsverschijnsel*, 90, die citeert uit de afscheidsbrief van De Ligt aan de leden van de Bond van Christen-Socialisten, gedateerd 19-4-1919.
22. Buskes, *Hoera*, 2-3.
23. *Kerk en Vrede*, 20-9-1938.
24. HDC, *Archief-Buskes*. J.J. Buskes aan W.H. Touw, 18-8-1917.
25. Buskes, *Hoera*, 4.
26. *De Strijder*, 26-3-1932.
27. HDC, *Archief-Buskes*. B. de Ligt aan J.J. Buskes, 22-4-1932.

28. HDC, *Archief-Buskes*. B. de Ligt aan J.J. Buskes, 3-12-1936 en B. de Ligt aan J.B.Th. Hugenholtz, 11-12-1936. Vgl. Noordegraaf, "Bart de Ligt en ds. Buskes", 4-5.
29. F.J. Welzenbach was actief in de Amsterdamse CDU; bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1931 bezette hij de tweede plaats op de CDU-lijst. *De Strijder*, 9-5-1931.
30. G.J. Tieker was aan het einde van de jaren dertig voorzitter van de (grootste) afdeling Amsterdam-West van de CDU. *De Christen-Democraat*, 15-7-1939.
31. *De Christen-Democraat*, 17-9-1938.
32. *De Strijder*, 30-11-1935.
33. *Kerk en Vrede*, 18-11-1939.
34. *De Christen-Democraat*, 28-10-1939.
35. Buskes kon zich, althans bij het schrijven van zijn memoires, deze houding wel voorstellen. "Wie De Ligt niet kende, moest in hem wel een vijand van het christendom en een godloze zien." *Hoera*, 4.
36. Boschma, *Oorlog en Christendom*, 6-7.
37. Boschma, *Oorlog en Christendom. Een getuigenis*. Vgl. *Kerk en Vrede*, 1-1-1939.
38. *Kerk en Vrede*, 1-1-1939.
39. *Ibidem*.
40. Buskes, *Hoera*, 22.
41. Ontleend aan een autobiografische schets van vijf pagina's, gevoegd bij een brief van F. Schurer aan H.K. Schippers, 5-10-1939. FLMD, *Collectie-Schurer*.
42. De Jong, *Weromsjen*, 27.
43. *De Strijder*, 22-11-1930. Het ging hier om de bekende tekst, die in de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap van 1959 luidt: "want zij (de overheid, HJL) draagt het zwaard niet tevergeefs."
44. HDC, *Archief-Buskes*. H. Boschma aan J.J. Buskes, 28-11-1930.
45. FLMD, *Collectie-Schurer*. H. Boschma aan F. Schurer, 25-3-1937. Boschma schrijft: "voortrekken".
46. Zo legde Boschma in *Kerk en Vrede* van 1-11-1939 een soldaat de uitdrukking "kruisverkrachter" ter typering van de legerpredikant in het algemeen in de mond.
47. *De Christen-Democraat*, 26-8-1939.
48. Rombach, "Gerrit Jan Heering", 215-216 en Van den Berg/Coppes, *Dominees in het geweer*, 49-51.
49. Rombach, "Gerrit Jan Heering", 215.

50. Van den Berg/Coppes, *Dominees in het geweer*, 22-25. Gemakshalve zal ook voor de periode 1924-1926 van "Kerk en Vrede" gesproken worden.
51. *Kerk en Vrede. Maandblad van de groep van godsdienstige voorgangers en gemeentelieden tegen oorlog en oorlogstoerusting*. Jrg.I nr.1, mei 1925.
52. Van den Berg/Coppes, *Dominees in het geweer*, 24 en Buskes, *Hoera*, 149.
53. Heering, *De Zondeval van het Christendom*, 43-44.
54. *Ibidem*, XIII.
55. *Ibidem*, 126.
56. *Ibidem*, 132.
57. *Ibidem*, 225-239.
58. *Ibidem*, 259-260.
59. Van den Berg/Coppes, *Dominees in het geweer*, 61.
60. Het is mogelijk dat de door mij niet teruggevonden tweede jaargang van *De Strijder* (1928) een dergelijke recensie bevat heeft.
61. *Woord en Geest*, 15-3-1929 en 17-5-1929.
62. *Woord en Geest*, 15-3-1929.
63. *Woord en Geest*, 19-4-1929.
64. *Woord en Geest*, 26-4-1929.
65. *Woord en Geest*, 3-5-1929. In zijn "Ter verantwoording" had Heering overigens gezegd geen aanspraak te maken op volledigheid, en bij voorbeeld de sociaal-economische vraagstukken grotendeels te zullen laten rusten. Heering, *De Zondeval van het Christendom*, XI.
66. *Woord en Geest*, 26-4-1929.
67. *Woord en Geest*, 3-5-1929.
68. HDC, *Archief-Buskes*. G.J. Heering aan J.J. Buskes, 17-4-1929.
69. HDC, *Archief-Buskes*. G.J. Heering aan J.J. Buskes, 4-5-1929.
70. HDC, *Archief-Buskes*. G.J. Heering aan J.J. Buskes, 17-4-1929.
71. Buskes' toetreding wordt vermeld in *Kerk en Vrede*, november 1928.
72. Buskes, *Hoera*, 148-162.
73. Na de scheuring in de Gereformeerde Kerken in 1926 was *Woord en Geest* in hoofdzaak een blad van en voor de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband geworden, hoewel het formeel daar los van was blijven staan. *Woord en Geest*, 20-9-1929.
74. *De Strijder*, 18-11-1933.

75. *De Strijder*, 5-10-1935. Heering trad om gezondheidsredenen af, waarbij Buskes hem als voorzitter ad interim opvolgde. Wel hield hij als erevoorzitter zitting in het hoofdbestuur. In 1939 zou Heering opnieuw als voorzitter van Kerk en Vrede optreden. Rombach, "Gerrit Jan Heering", 215-216 en *Kerk en Vrede*, 23-6-1939.
76. Van den Berg/Coppes, *Dominees in het geweer*, 37.
77. Buskes, *Hoera*, 23.
78. *De Strijder*, 15-10-1929. Zie voor de plaats van Remarques boek in de Duitse oorlogsliteratuur, die overigens voor het overgrote deel nationalistisch en niet pacifistisch was: Wette, "Ideologien, Propaganda und Innenpolitik", 96.
79. Van Kaam, *Parade der mannenbroeders*, 165-167.
80. Buskes, *De drie groote vragen*, 15.
81. *Ibidem*, 16.
82. *De Strijder*, 1-8-1931. Het betrof hier *De weg terug* als Nederlandse vertaling van *Der Weg zurück*.
83. *De Strijder*, 14-2-1931.
84. *De Strijder*, 15-2-1930.
85. Heering, *De Zondeval*, XI.
86. *De Strijder*, 15-2-1929.
87. *Wat wil de C.D.U.* (1937), 8.
88. *Handelingen Tweede Kamer 1933-1934*, 356-358 (14-11-1933).
89. *Handelingen Tweede Kamer 1935-1936*, 1287-1289 (12-2-1936).
90. *Kerk en Vrede*, mei 1931. Dit artikel "Bijbel en oorlog" werd ook opgenomen in een door Kerk en Vrede uitgegeven brochure van Buskes: *Daar staat geschreven*. De gegeven citaten staan op p. 17 en 18 daarvan. De volgende verwijzingen zijn eveneens naar de brochure. Ramaker, *Spreken voor Gods rekening*, 247, dateert deze brochure ten onrechte op 1926; zij is van 1931.
91. *Ibidem*, 21.
92. *Ibidem*, 23-24.
93. *De Strijder*, 29-8-1931.
94. Schurer, *Geloofsonderzoek*, 3-4.
95. *Woord en Geest*, 24-10-1930.
96. *Woord en Geest*, 14-11-1930.
97. *De Strijder*, 6-12-1930.

98. *De Strijder*, 2-5-1936.
99. Oud, *Het Jongste Verleden*, IV, 314-316.
100. *De Strijder*, 6-12-1930. Waarom De Visser hier Schouten noemde is niet duidelijk; misschien vergiste hij zich en had hij Van Dijk moeten noemen. Wel had Schouten voor het door de minister overgenomen voorstel van Van Dijk gestemd.
101. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 988 (11-12-1936).
102. De historicus Johan Huizinga gebruikte deze typering in zijn *In de schaduw van morgen*. De Jong achtte Huizinga "ontzaglijk naief en tweeslachtig", omdat hij enerzijds deze veroordeling uitsprak, maar op andere plaatsen de soldaat die op het slagveld zijn plicht vervulde prees. *De Strijder*, 8-8-1936.
103. *De Strijder*, 15-5-1930.
104. Van Warmelo deed dit in *De vijand van den oorlog*, dat besproken werd in *De Strijder*, 16-6-1935.
105. *De Strijder*, 2-5-1936 en 19-9-1936 en *De Christen-Democraat*, 23-7-1938.
106. *De Christen-Democraat*, 25-9-1937 en 29-1-1938.
107. *De Christen-Democraat*, 1-5-1937.
108. *De Christen-Democraat*, 2-4-1938.
109. Geciteerd in: *De Christen-Democraat*, 23-4-1938.
110. *Ibidem*.
111. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 1036-1037 (15-12-1936).
112. *De Strijder*, 15-1-1930.
113. *De Strijder*, 16-5-1936. Tieman speelde een tamelijk vooraanstaande rol in de CDU, onder andere als schrijver van artikelen en brochures. Op de oorspronkelijke kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen van 1937 nam hij de achtste plaats in.
114. *De Strijder*, 1-8-1930.
115. *De Strijder*, 6-10-1934.
116. *De Strijder*, 6-4-1935. Cursivering origineel.
117. *De Strijder*, 12-1-1935.
118. *De Strijder*, 11-1-1936. Als ministers van buitenlandse zaken van Groot-Brittannië en Frankrijk hadden Hoare en Laval gezamenlijk een compromisvoorstel gepresenteerd om de Italiaans-Abessijnse oorlog te beëindigen, maar onder druk van de Britse publieke opinie hadden zij dit moeten laten vallen. Eden volgde naar aanleiding van deze affaire Hoare als minister van buitenlandse zaken op. Taylor, *English History 1914-1945*, 384-385.
119. *De Strijder*, 11-1-1936.

120. *De Strijder*, 15-4-1930.
121. *De Strijder*, 20-9-1929.
122. *De Strijder*, 7-3-1936. Cursivering origineel.
123. *Handelingen Staten-Generaal* 1936-1937, 985-988 (11-12-1936).
124. Op Buskes' brief aan het CDU-bestuur zal hieronder ingegaan worden.
125. *De Strijder*, 4-5-1935.
126. *De Christen-Democraat*, 1-1-1938.
127. *Kerk en Vrede*, mei 1926.
128. *Kerk en Vrede*, juni 1937.
129. *Kerk en Vrede*, 1-5-1933.
130. FLMD, *Collectie-Schurer*. F. Schurer aan J.J. Buskes, 20-8-1930.
131. FLMD, *Collectie-Schurer*. J.J. Buskes aan F. Schurer, 26-8-1930.
132. *Kerk en Vrede*, juli-augustus 1932.
133. *Kerk en Vrede*, 1-6-1933.
134. *Kerk en Vrede*, 5-2-1939 meldde zijn aftreden als zodanig.
135. *Kerk en Vrede*, maart 1929 en juni 1929.
136. *De Strijder*, 2-4-1929.
137. *Kerk en Vrede*, mei 1930.
138. *Kerk en Vrede*, 4-3-1939.
139. *De Strijder*, 3-10-1936.
140. FLMD, *Collectie-Schurer*. M. van der Voet aan F. Schurer, 24-7-1929.
141. *Kerk en Vrede*, december 1931.
142. *Kerk en Vrede*, 1-9-1933.
143. *Kerk en Vrede*, 10-7-1937.
144. *Kerk en Vrede*, 1-12-1935 ('t Bildt) en 5-5-1937 (Leeuwarden).
145. De eerste vergadering met Van Houten als spreker wordt vermeld in *Kerk en Vrede* van 1-2-1934 ('t Bildt), de laatste in *Kerk en Vrede* van 15-12-1937 (Hogebeintum/Blija/Ferwerd).
146. *De Strijder*, 4-11-1933 en 20-10-1934.

147. Meyer, *'Beroerder des Volks'*, 70. Blijkbaar in de hoop Van Houten op een onwaarheid te betrappen had Meyer (of een geestverwant) onmiddellijk navraag gedaan bij de secretaris van Kerk en Vrede. Deze had op 6-4-1937 geantwoord, dat Van Houten wel lid was, maar tien dagen later laten weten, dat hij zich vergist had, en dat Van Houten alleen abonnee op het blad *Kerk en Vrede* was. *Ibidem*.
148. RA Utrecht, *Archief Gereformeerde Synodes*, inv. nr. 579. Gereformeerde kerkeraad van Warffum aan de Generale Synode van Sneek, 23-7-1939.
149. HDC, *Archief-Buskes*. A. Tromp-de Jong aan J.J. Buskes, 13-12-1939.
150. Van Bruggen, *Christus' Kerk ... tegen den oorlog!*, 20-24.
151. *Gereformeerd Vredesorgaan*, oktober 1931.
152. *Gereformeerd Vredesorgaan*, 11-5-1931.
153. Van Gelderen, "Tussen de oorlogen", 86.
154. *Gereformeerd Vredesorgaan*, januari 1932. Vgl. De Graaf, "Een christen mag verloren posten verdedigen", 387-392.
155. *Gereformeerd Vredesorgaan*, februari 1933.
156. *Kerk en Vrede*, 15-4-1934.
157. *Gereformeerd Vredesorgaan*, juli-augustus 1936. Cursivering orgineel.
158. *Gereformeerd Vredesorgaan*, oktober-november 1932.
159. *Gereformeerd Vredesorgaan*, februari 1933.
160. *Gereformeerd Vredesorgaan*, mei 1933.
161. *Gereformeerd Vredesorgaan*, maart 1936.
162. *De Strijder*, 22-10-1932.
163. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 252, meent ten onrechte dat Buskes lid was van ("behoorde tot") de Gereformeerde Vereeniging. Hij verwijst hiervoor naar *De Strijder* van 2-12-1933. Daar treffen we het verslag aan van een rede van Buskes, gehouden op een door de federatie-Amsterdam van de CDU en de afdeling-Amsterdam van de Gereformeerde Vereeniging georganiseerde getuigenissamenkomst. De andere spreker op deze samenkomst was de voorzitter van de vereniging H.L. van Bruggen; Buskes sprak dus voor de CDU. *De Strijder*, 4-11-1933 en 18-11-1933. In het *Gereformeerd Vredesorgaan* zijn we geen enkele rechtstreekse bijdrage van Buskes tegengekomen, noch een vermelding van zijn optreden voor de vereniging.
164. Op hun lidmaatschap van de CDU zal in het zevende hoofdstuk ingegaan worden. Hun lidmaatschap van Kerk en Vrede blijkt uit de vermelding van hun toetreding als voorgangerlid in een van de nummers van *Kerk en Vrede*.
165. *Gereformeerd Vredesorgaan*, april 1932.

166. *De Strijder*, 8-10-1932.
167. *De Strijder*, 3-12-1932.
168. *De Strijder*, 11-3-1933.
169. HDC, *Archief-Buskes*. L. Nieuwpoort aan J.J. Buskes, 11-4-1933.
170. *Kerk en Vrede*, april 1933.
171. *Ibidem*.
172. HDC, *Archief-Buskes*. L. Nieuwpoort aan J.J. Buskes, 11-4-1933.
173. *Ibidem*.
174. HDC, *Archief-Buskes*. L. Nieuwpoort aan J.J. Buskes, 21-4-1933.
175. *Gereformeerd Vredesorgaan*, oktober 1933.
176. *Kerk en Vrede*, 1-9-1933.
177. Van den Berg en Coppes, *Dominees in het geweer*, 28.
178. *Gereformeerd Vredesorgaan*, januari 1935.
179. Op de ook tegen vooraanstaande leden van de Gereformeerde Vereeniging door de Gereformeerde Kerken genomen tuchtmaatregelen zal in het zevende hoofdstuk ingegaan worden.
180. De Graaf, "Een christen mag verloren posten verdedigen", 388-389.
181. Van Bruggen, *Christus' Kerk ... tegen den oorlog!*, 20.
182. *De Strijder*, 2-6-1934.
183. *De Christen-Democraat*, 2-1-1937. Van Gelderen, "Tussen de oorlogen", 89, meent ten onrechte, dat Van Bruggen lid van de ARP bleef tot na de Tweede Wereldoorlog, toen hij zich vanwege haar Indonesië-politiek van deze partij distancieerde; hij noemt geen bewijspplaats voor deze bewering. In het *Gereformeerd Vredesorgaan* van januari 1937 deelde Van Bruggen mee, dat hij penningmeester van de afdeling-De Bilt van de CDU was.
184. *Gereformeerd Vredesorgaan*, februari 1936.
185. *Gereformeerd Vredesorgaan*, juli-augustus 1933. Doordat Van Houten zijn rede niet tijdig ter controle ingestuurd had, kon uitzending ervan geen doorgang vinden. De tekst van zijn rede werd toen gepubliceerd in *De Strijder* van 21-10-1933.
186. *De Strijder*, 14-7-1934.
187. Beunders, *'Weg met de Vlootwet!'*, passim.
188. *De Strijder*, 15-8-1930.
189. Cornelissen, *De taaie rooie rakkers*, 115-116.
190. *De Strijder*, 27-9-1930.

191. *De Strijder*, 8-11-1930. Het aantal voor Borne ontleen ik aan het *Twentsch Zondagsblad*, 13-10-1930, waaruit tevens blijkt dat het SDAP/NVV-petitionnement in Borne door 978 personen getekend was. *De Strijder*, 8-11-1930 noemt als aantal voor Borne: 669.
192. *De Strijder*, 13-9-1930.
193. *De Strijder*, 27-9-1930.
194. *Twentsch Zondagsblad*, 24-9-1930.
195. *De Strijder*, 27-9-1930.
196. *De Strijder*, 13-9-1930.
197. *Ibidem*.
198. Cornelissen, *De taate rooie rakkers*, 115-116.
199. *De Strijder*, 8-11-1930.
200. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 1287-1289 (12-2-1936).
201. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 985-988 (11-12-1936).
202. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 356-358 (14-11-1933).
203. *Handelingen Tweede Kamer* 1934-1935, 626-630 (28-11-1934).
204. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 357-360.
205. Oud, *Het Jongste Verleden*, III, 31.
206. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 362 (14-11-1933).
207. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 1280-1283 (12-2-1936). Vgl. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 360.
208. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 1278-1280 (12-2-1936).
209. Op de Katholieke Democratische Partij, die ten opzichte van de RKSP een in vele opzichten vergelijkbare positie innam als de CDU ten opzichte van de ARP en de CHU, zal in het zesde hoofdstuk ingegaan worden. In de Kamer werd de KDP vertegenwoordigd door mr. Pius Arts.
210. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 1290 (12-2-1936).
211. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 1313 (13-2-1936).
212. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 1037 (15-12-1936).
213. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 610-614 (2-12-1937). In de volgende paragraaf zal hierop, in verband met de Volkenbond, teruggekomen worden.
214. Werkman, "Herman Amelink", 18.
215. Op dit Synodebesluit zal in het zevende hoofdstuk worden ingegaan.

216. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 1023-1025 (15-12-1936).
217. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 1026-1027 (15-12-1936).
218. Heering, *De Zondeval van het Christendom*, 68-77.
219. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 1026-1027 (15-12-1936).
220. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 1012-1013 (15-12-1936).
221. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 1036-1037 (15-12-1936).
222. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 987 (11-12-1936).
223. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 1036-1037 (15-12-1936).
224. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 141-145 (11-11-1937).
225. Oud, *Het Jongste Verleden*, VI, 48.
226. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 223-225 (17-11-1937). In de handelingen staat: "militi Christi".
227. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 236 (17-11-1937).
228. *Handelingen Tweede kamer* 1937-1938, 610-614 (2-12-1937).
229. Oud, *Het Jongste Verleden*, VI, 48.
230. *Ibidem*. Aangetekend dient hierbij te worden, dat de SDAP tijdens de Eerste Wereldoorlog wel voor de mobilisatiekredieten gestemd had, maar tegen de gewone defensiebegrotingen. Oud, *Honderd Jaren*, 213.
231. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 610-614 (2-12-1937). Vgl. Oud, *Het Jongste Verleden*, VI, 49.
232. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 668 (7-12-1937).
233. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 633 (3-12-1937).
234. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 673-674 (7-12-1937).
235. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 610-614 (2-12-1937).
236. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 674-676 (7-12-1937).
237. *Ibidem*.
238. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 633 (3-12-1937).
239. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 1026 (15-12-1936).
240. Kossmann, *De Lage Landen*, 439.
241. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 363-364.
242. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 956-958 (10-12-1935).

243. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 962-964 (10-12-1935).
244. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 964 (10-12-1935).
245. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 364.
246. Van de Voet, *Luchtbescherming?*, passim.
247. *Kerk en Vrede*, 1-8-1938.
248. *Kerk en Vrede*, 15-4-1938. Cursivering origineel.
249. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 198-200 (16-11-1937).
250. *De Christen-Democraat*, 12-3-1938.
251. *De Christen-Democraat*, 23-4-1938.
252. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 1900-1901 (22-6-1938).
253. *De Christen-Democraat*, 2-7-1938.
254. *De Strijder*, 15-2-1929.
255. *Wat wil de C.D.U.?*, 8.
256. Oud, *Het Jongste Verleden*, II, 281-288.
257. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 356-358 (14-11-1933).
258. *De Strijder*, 28-3-1931.
259. *Ibidem*.
260. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 356-358 (14-11-1933).
261. *De Strijder*, 15-4-1930.
262. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 986 (11-12-1936).
263. *De Strijder*, 30-5-1936.
264. Interview J. van der Brug, 23-8-1983.
265. *De Christen-Democraat*, 26-8-1939. De veelzeggende kop boven Van der Brugs artikel luidde: "Onze dienstplichtigen".
266. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, 748-751 (8-12-1939).
267. Deze mededeling moet met voorzichtigheid tegemoet getreden worden, want zij is er een uit de derde hand. Mevr. A. Tromp-de Jong schreef aan Buskes, dat Van Houten zich zo tegenover H.M. van Randwijk uitgelaten had. HDC, *Archief-Buskes*. A. Tromp-de Jong aan J.J. Buskes, 13-12-1939. Op Van Houtens opstelling in de discussie over het ontwapeningsstandpunt, die door Van Randwijk in gang gezet was, zal in de zesde paragraaf van dit hoofdstuk worden ingegaan.
268. Jochheim, *Antimilitaristische Aktionstheorie*, 186.

269. *Ibidem*, 421.
270. Van den Berg/Coppes, *Dominees in het geweer*, 121.
271. *Ibidem*, 124.
272. *Ibidem*, 128-129 en Hofman, *Kerk en Vrede over sociale verdediging*, 16-17.
273. Van den Berg/Coppes, *Dominees in het geweer*, 133-136 en Hofman, *Kerk en Vrede over sociale verdediging*, 18-19.
274. *De Strijder*, 29-8-1931.
275. *Richlijnen*, juli 1939.
276. *De Strijder*, 14-7-1934. Cursivering origineel.
277. *Kerk en Vrede*, 15-2-1935.
278. *De Christen-Democraat*, 8-5-1937.
279. *De Christen-Democraat*, 2-7-1938. Cursivering origineel.
280. Teeuw was een van de bestuursleden van het Nederlands Christelijk Jongeren Gilde (NCJG), dat nauwe banden met de CDU onderhield, maar daarvan geen deel uitmaakte.
281. *Richlijnen*, september 1939.
282. *Richlijnen*, oktober 1939.
283. *Handelingen Tweede Kamer 1939-1940*, 748 (8-12-1939).
284. *De Christen-Democraat*, 10-12-1938.
285. *Collectie-Van der Brug*. Circulaire, 18-11-1939, van R. van der Brug aan de leden van de Unieraadscommissie.
286. *Collectie-Van der Brug*. Concept-besluit (= schema-Janze).
287. *Richlijnen*, september 1939.
288. *De Strijder*, 15-2-1929.
289. *De Strijder*, 15-3-1929.
290. *Wat wil de C.D.U.*, 8.
291. Van den Berg/Coppes, *Dominees in het geweer*, 69-73.
292. *De Strijder*, 22-10-1932.
293. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 343-344.
294. *Handelingen Tweede Kamer*, 1934-1935, 1001 (13-12-1934).
295. *De Strijder*, 24-10-1931. Vgl. voor het "Harzburger Front": Bracher, *Die Auflösung der Weimarer Republik*, 360-367.

296. *De Strijder*, 28-1-1933.
297. *De Strijder*, 25-3-1933.
298. *De Strijder*, 3-6-1933.
299. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 100-106.
300. *De Strijder*, 7-10-1933.
301. *De Strijder*, 21-9-1935. Erich Ludendorff was in de Eerste Wereldoorlog naast Hindenburg de belangrijkste Duitse legeraanvoerder geweest. In 1926 richtte hij een extreem-nationalistische beweging op, die zich onder meer de vervanging van het Christendom door een Duits-Germaanse godsdienst ten doel stelde. De beweging bleef zeer klein.
302. Daarbij waren er twee van Buskes' hand, beide uitgegeven door het "Comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen", waartoe Buskes toegetreden was: *Het Nationaal-Socialisme als bedreiging van de Kerk* (besproken in *De Christen-Democraat*, 20-3-1937) en: *Kapelaan Rossaint en Dominé Niemöller* (besproken in *De Christen-Democraat*, 16-4-1938).
303. Hildebrand, *Deutsche Aussenpolitik 1933-1945*, 32-33.
304. *De Strijder*, 15-7-1933.
305. *De Strijder*, 2-12-1933.
306. *De Strijder*, 23-3-1935.
307. *De Strijder*, 4-4-1936.
308. *De Strijder*, 2-5-1936.
309. *De Strijder*, 15-12-1929.
310. *De klokken van Rome*, 8.
311. *Ibidem*, 20.
312. *Ibidem*, 4-5.
313. *Ibidem*, 8-9.
314. *Ibidem*, 4-5.
315. *Ibidem*, 13.
316. *Ibidem*, 16.
317. *Ibidem*, 19.
318. Van deze vergadering is noch in *De Strijder*, noch elders een verslag aangetroffen. De inhoud van de beslissingen kennen we uit het artikel van Van Houten "Steun aan de Volkenbond mits ...", dat behalve in *De Strijder* van 19-10-1935 ook opgenomen werd in de brochure met de redevoeringen van Schurer en Buskes, *De klokken van Rome*, 25-29.

319. *De Strijder*, 19-10-1935.
320. *De Strijder*, 30-11-1935.
321. *De Strijder*, 5-10-1935.
322. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 986-987 (11-12-1936).
323. Oud, *Het Jongste Verleden*, VI, 72.
324. FLMD, *Collectie-Schurer*. F. Schurer aan J.J. Buskes, 25-12-1937. Schurer verwees hier naar het verhaal in I Koningen 21.
325. *De Christen-Democraat*, 1-1-1938.
326. *De Christen-Democraat*, 19-2-1938.
327. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 1441-1442 (10-3-1938).
328. *De Strijder*, 5-10-1935.
329. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 676 (27-11-1936).
330. IISG, *Archief-Hugenholtz*. J.B.Th. Hugenholtz aan H. van Houten, 7-4-1938.
331. IISG, *Archief-Hugenholtz*. H. van Houten aan J.B.Th. Hugenholtz, 20-4-1938.
332. *Handelingen Tweede Kamer* 1938-1939, 535-536 (25-11-1938).
333. *Handelingen Tweede Kamer* 1938-1939, 543 (25-11-1938).
334. Niethardt, "Appeasement", 72. Vgl. Von der Dunk, "München", 59-60.
335. *De Christen-Democraat*, 26-2-1938.
336. Taylor, *English History 1914-1945*, 422-423.
337. *De Christen-Democraat*, 26-2-1938.
338. De Jong, *Tweede Wereldoorlog*, I, 489.
339. *De Christen-Democraat*, 19-2-1938.
340. *De Christen-Democraat*, 19-3-1938.
341. *De Christen-Democraat*, 26-3-1938.
342. *De Christen-Democraat*, 30-4-1938.
343. *De Christen-Democraat*, 17-9-1938.
344. *De Christen-Democraat*, 24-9-1938.
345. Hildebrand, *Deutsche Aussenpolitik 1933-1945*, 26, meent dat Hitlers "program" in eerste instantie een tegen het oosten gerichte expansie kende, die via vernietiging van Frankrijk tot heerschappij over het Europese continent moest leiden. Hitlers uiteindelijke doel was de wereldheerschappij.

346. *De Christen-Democraat*, 1-10-1938.
347. *Ibidem*.
348. *De Christen-Democraat*, 8-10-1938.
349. *De Christen-Democraat*, 15-10-1938.
350. *De Christen-Democraat*, 12-11-1938.
351. Geciteerd naar de Nederlandse vertaling van deze brief, afgedrukt in *Kerk en Vrede*, 1-12-1938. De originele Duitse tekst in: Barth, *Eine Schweizer Stimme 1938-1945*, 58-59.
352. Geciteerd naar de Nederlandse vertaling in *Kerk en Vrede*, 1-12-1938. De originele Duitse tekst in: Barth, *Eine Schweizer Stimme*, 66-68.
353. Van Haarlem, "Dirk Tromp", 424-425.
354. HDC, *Archief-Buskes*. A. Tromp-de Jong aan J.J. Buskes, 10-10-1938.
355. Van den Berg/Coppes, *Dominees in het geweer*, 155.
356. HDC, *Archief-Buskes*. A. Tromp-de Jong aan J.J. Buskes, 4-11-1938.
357. Barths antwoord, gedateerd 24-10-1938, werd in vertaling opgenomen in *Kerk en Vrede*, 1-1-1939; de originele Duitse tekst in: Barth, *Eine Schweizer Stimme*, 63-65. Vgl. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 86 en 253.
358. *Collectie-Van der Brug*, A. Tromp-de Jong aan R. van der Brug, 11-9-1939.
359. *Kerk en Vrede*, 1-10-1939.
360. HDC, *Archief-Buskes*. P.G. van den Hooff aan J.B.Th. Hugenholtz, 9-9-1939.
361. HDC, *Archief-Buskes*. B.A. Venemans aan het Bestuur van Kerk en Vrede, 13-11-1939.
362. *Kerk en Vrede*, 1-11-1938. De auteurs van de recente biografie over Van Randwijk maken een fout wanneer zij stellen dat Buskes door Barths opstelling en de crisis in het christelijk antimilitarisme die daarvan het gevolg was, overspannen geraakt was en daarvoor in Zwitserland moest kuren. Mulder, *Van Randwijk*, 119. Uit de correspondentie tussen Buskes en Schurer blijkt dat Buskes in januari 1938, dus vele maanden vóór "München", voor herstel in Zwitserland vertoefde. FLMD, *Collectie-Schurer*. J.J. Buskes aan F. Schurer, 10-1-1938 en F. Schurer aan J.J. Buskes, 14-1-1938. De wekelijkse bijdragen van Buskes aan *Kerk en Vrede* in de maanden oktober t/m december 1938 maken het zeer onwaarschijnlijk dat hij toen opnieuw in Zwitserland vertoefde.
363. *Kerk en Vrede*, 1-1-1939.
364. *De Christen-Democraat*, 8-7-1939.
365. De brief van mevr. Tromp aan de redactie heb ik niet teruggevonden. De globale inhoud kennen we uit de weergave daarvan in de brief van mevr. Tromp aan Buskes, d.d. 14-10-1938. HDC, *Archief-Buskes*.
366. *Ibidem*.

367. *Collectie-Van der Brug*. J.J. Buskes aan J. Coenraads, 15-11-1938. Cursivering origineel.
368. *Kerk en Vrede*, 1-11-1938.
369. *De Christen-Democraat*, 18-3-1939.
370. *De Christen-Democraat*, 22-7-1939.
371. Plaatsing van een artikel in de rubriek "ingezonden" betekende, dat het voor de persoonlijke verantwoordelijkheid van de auteur kwam, en de redactie dus niet op de inhoud ervan aangesproken kon worden.
372. *De Christen-Democraat*, 16-9-1939. Mulders artikel was niet als "ingezonden" geplaatst.
373. *De Christen-Democraat*, 30-9-1939.
374. *Ibidem*. Vgl. Mulder, *Van Randwijk*, 127.
375. Koster, *De kogel door de kerk*, 94 en De Jong, "Pedagoog, kindervriend, vechter, dromer", 74. Zie verder voor Van Randwijk de andere bijdragen in het speciale "Van Randwijk-nummer" van *Maatstaf*, Buskes, *Vier vrienden*, 35-88 en, zeer uitvoerig, de recente biografie: Mulder, *Van Randwijk*.
376. *Christelijk-Sociaal Dagblad*, 8-10-1937 en De Jong, "Pedagoog, kindervriend, denker, dromer", 74.
377. Koster, *De kogel door de kerk*, 94-95.
378. *De Christen-Democraat*, 16-10-1937. Vgl. De Jong, "Pedagoog, kindervriend, denker, dromer", 74 en Mulder, *Van Randwijk*, 114-115.
379. FLMD, *Collectie-Schurer*. F. Schurer aan J.J. Buskes, ongedateerd (= oktober 1939).
380. *De Christen-Democraat*, 7-10-1939.
381. *De Christen-Democraat*, 14-10-1939. Cursivering origineel.
382. *De Christen-Democraat*, 21-10-1939.
383. *De Christen-Democraat*, 21-10-1939.
384. *De Christen-Democraat*, 28-10-1939. Cursivering origineel. Vgl. Mulder, *Van Randwijk*, 127-128.
385. Oud, *Het Jongste Verleden*, VI, 214-215.
386. *Collectie-Van der Brug*. A. Tromp-de Jong aan R. van der Brug, 11-9-1939.
387. HDC, *Archief-Buskes*. A. Tromp-de Jong aan J.J. Buskes, 21-4-1940.
388. *De Christen-Democraat*, 18-11-1939.
389. *De Christen-Democraat*, 2-12-1939.
390. *De Christen-Democraat*, 21-10-1939.
391. *De Christen-Democraat*, 28-10-1939.

392. HDC, *Archief-Buskes*. A. Tromp-de Jong aan J.J. Buskes, 13-12-1939.
393. *De Christen-Democraat*, 9-12-1939.
394. *De Christen-Democraat*, 7-10-1939.
395. *De Christen-Democraat*, 4-11-1939.
396. HDC, *Archief-Buskes*. A. Tromp-de Jong aan J.J. Buskes, 1-2-1940.
397. *De Christen-Democraat*, 21-10-1939.
398. *De Christen-Democraat*, 25-11-1939.
399. *De Christen-Democraat*, 9-12-1939.
400. *Handelingen Tweede Kamer 1939-1940*, 748-751 (8-12-1939).
401. HDC, *Archief-Buskes*. A. Tromp-de Jong aan J.J. Buskes, 13-12-1939.
402. *Collectie-Van der Brug*. Notulen D.B.-vergadering, 6-1-1940.
403. *De Christen-Democraat*, 27-1-1940.
404. *De Christen-Democraat*, 27-1-1940.
405. *De Christen-Democraat*, 27-4-1940.
406. HDC, *Archief-Buskes*. A. Tromp-de Jong aan J.J. Buskes, 1-2-1940.
407. *De Christen-Democraat*, 9-12-1939. Vgl. Mulder, *Van Randwijk*, 128, waar echter, doordat de schrijvers Buskes' brief niet kennen maar afgaan op Janzes (onjuiste) weergave van de inhoud ervan, een onjuiste voorstelling van zaken gegeven wordt. De kern van Buskes' brief was *niet*, dat hij met de Britten en de Fransen wilde meevechten, en op het tijdstip dat hij deze schreef was Buskes *niet* overspannen.
408. *Ibidem*.
409. *De Christen-Democraat*, 27-1-1940.
410. HDC, *Archief-Buskes*. A. Tromp-de Jong aan J.J. Buskes, 21-4-1940.
411. *Collectie-Van der Brug*. Voorstel, goedgekeurd door de afdeling-Amsterdam (Zuid) van de CDU in haar huishoudelijke vergadering van 5-1-1940.
412. *De Christen-Democraat*, 27-4-1940.
413. Zo omschreef De Jong althans jaren later zelf dit veranderingsproces, waarbij echter aangetekend dient te worden, dat hij in zijn hiervoor weergegeven reactie op "München" nog aan het oude standpunt vasthield. De Jong, "Pedagoog, kindervriend, denker, dromer", 74.
414. HDC, *Archief-Buskes*. A. Tromp-de Jong aan J.J. Buskes, 21-4-1940.
415. *De Christen-Democraat*, 27-4-1940.
416. HDC, *Archief-Buskes*. A. Tromp-de Jong aan J.J. Buskes, 21-4-1940.

417. *De Christen-Democraat*, 27-4-1940.

418. HDC, *Archief-Buskes*. A. Tromp-de Jong aan J.J. Buskes, 21-4-1940.

419. *De Christen-Democraat*, 27-4-1940.

420. HDC, *Archief-Buskes*. A. Tromp-de Jong aan J.J. Buskes, 21-4-1940. Aanvullingen van mij, HJL.

421. Vóór de algemene vergadering van april 1940 bestond het dagelijks bestuur uit R. van der Brug, L.P. du Bois, J. Coenraads, J. Janze, H. Steketee en A.D. Veenhoff, terwijl de Kamerleden Van Houten en Posthuma als adviserende leden dikwijls de vergaderingen ervan bijwoonden. Maar in het algemeen bestuur kan de verhouding tussen voor- en tegenstanders van herziening in enigerlei vorm omgekeerd gelegen hebben.

Noten bij hoofdstuk 5.

1. Behalve in het *Proces-verbaal van het Sociaal Congres*, 38-69, is deze rede ook als afzonderlijke brochure uitgegeven, onder toevoegingen van aantekeningen, die van groot belang zijn voor Kuypers sociale denkbeelden: Kuypers, *Het Sociale Vraagstuk*. De verwijzing is telkens naar deze afzonderlijke uitgave. Het gegeven citaat op 22; cursivering origineel.
2. Kuypers, *Het Sociale Vraagstuk*, 25.
3. *Ibidem*.
4. Schutte, "De ere Gods", 78.
5. Kuypers, *Het Sociale Vraagstuk*, 20.
6. *Ibidem*, 31.
7. *Ibidem*, 72. Cursivering origineel.
8. *Ibidem*, 36.
9. Kuypers, *De Christus en de Sociale nooden*, 43-44. Cursivering origineel. Vgl. De Gaay Fortman, *Architectonische critiek*, 19 noot 1.
10. Kuypers, *Het Sociale Vraagstuk*, 37.
11. *Ibidem*, 73.
12. Kruithof, "Trouw aan het beginsel", 352-355.
13. De term ontleen ik aan Van Weringh, *Het maatschappijbeeld*. Op Van Weringhs visie op Kuypers zal hieronder nog ingegaan worden.
14. Kuypers, *Het Sociale Vraagstuk*, 55.
15. Schutte, "De ere Gods", 77 en 79-80.
16. Kuypers, *Het Sociale Vraagstuk*, 29-31.
17. *Ibidem*, 26. Cursivering origineel.
18. Van Weringh, *Het maatschappijbeeld*, 51-52, meent, dat het allesbeheersende thema in Kuypers leven en werk gelegen was in de tegenstelling "organisch" - "atomistisch", waarbij "organisch" het voor Kuypers wenselijke vertegenwoordigde, en "atomistisch" hetgeen door hem afgewezen werd. Vgl. Woldring, *Reformatorische Maatschappijkritiek*, 41-42.
19. Kuypers, *Het Sociale Vraagstuk*, 26.
20. Kuypers introduceerde dit begrip in zijn rede bij de opening van de Vrije Universiteit in 1880: *Soevereiniteit in eigen kring*, opgenomen in De Gaay Fortman, *Architectonische critiek*, 39-73.
21. Kuypers, *Het Sociale Vraagstuk*, 35.
22. De Gaay Fortman, *Architectonische critiek*, 30-38 en Kuypers, *Het Sociale Vraagstuk*, 40.

23. Kuyper, *Het Sociale Vraagstuk*, 40.
24. *Ibidem*, 41.
25. De Gaay Fortman, *Architectonische critiek*, 114-137 en Kossmann, *De Lage Landen*, 377.
26. Steenkamp, *De gedachte der bedrijfsorganisatie*, 41-42.
27. De Gaay Fortman, *Architectonische critiek*, 25.
28. Van Weringh, *Het maatschappijbeeld*, 154-155.
29. *Ibidem*, 151.
30. Zie voor een kritiek op de visie van Van Weringh op Kuyper, die deze tot een voorloper van het fascisme maakt: Schutte, "De ere Gods", 101 en Woldring, *Reformatorische maatschappijkritiek*, 50-51 en 65.
31. Woldring, *Reformatorische maatschappijkritiek*, 50-51.
32. Schutte, "De ere Gods", 101.
33. Woldring, *Reformatorische maatschappijkritiek*, 37 en Schutte, "De ere Gods", 102.
34. Schutte, "Abraham Kuyper", 9.
35. Met de "jonge" Kuyper werd in de politieke polemiek van die tijd, en in de latere literatuur, de "sociale" Kuyper uit de jaren negentig bedoeld, die dan geplaatst werd tegenover de Kuyper die in 1901 leider van het kabinet geworden was en zijn "sociale" verleden verloochend zou hebben.
36. Staalman, *De Christen-Democratische Partij*, 25.
37. *Ibidem*, 29. In de toelichting op het program werd het staatspensioen expliciet afgewezen: "Aan Staatspensionneering staan de Christen-democraten principieel tegenover en deze aanvaarden zij onder geen beding."
38. *Parlement en kiezer 1918-1919*, 82.
39. De Gaay Fortman, *Architectonische critiek*, 145-160 en Steenkamp, *De gedachte der bedrijfsorganisatie*, 43-50.
40. *Parlement en kiezer 1911-1912*, 109.
41. *Ibidem*.
42. Van der Zee, *Een tijdsverschijnsel*, 33.
43. Van de Laar, *Landnationalisatie*.
44. *Parlement en kiezer 1913-1914*, 117.
45. *Ibidem*.
46. *De Beukelaar*, 22-10-1919.
47. *De Beukelaar*, 16-1-1920.

48. *Parlement en kiezer 1913-1914*, 112-117.
49. *Collectie-Kok*. Verkiezingscourant van de Christelijke Volkspartij (1922).
50. *Het socialisaievraagstuk*.
51. *Ibidem*, 18.
52. *Het Christelijk Volksblad*, 10-6-1921.
53. *Het Christelijk Volksblad*, 15-7-1921.
54. *Het Christelijk Volksblad*, 13-5-1921.
55. *De Heraut*, 29-5-1921.
56. *Het Christelijk Volksblad*, 24-6-1921.
57. *De Beukelaar*, 31-1-1922.
58. *Het Christelijk Volksblad*, 2-9-1921.
59. *Het Christelijk Volksblad*, 6-5-1921.
60. Werkman, "Herman Amelink", 10-12 en Steenkamp, *De gedachte der bedrijfsorganisatie*, 93-97.
61. C.D.U. *Wie wij zijn en wat wij willen*, 2.
62. *Wat wil de C.D.U.*, 3-4.
63. Buskes, *De drie groote vragen*, 5-7.
64. *De Strijder*, 1-11-1929. In zijn autobiografie wijst Buskes op de grote betekenis die de "jonge" Kuypers gehad heeft voor de ontwikkeling van zijn sociale denkbeelden. Buskes, *Hoera*, 17-20.
65. *Handelingen Tweede Kamer 1933-1934*, 211 (7-11-1933).
66. *Handelingen Tweede Kamer 1936-1937*, 1279-1280 (21-12-1936).
67. *Handelingen Tweede Kamer 1936-1937*, 1282-1283 (21-12-1936).
68. Dit gebeurde onder anderen door het antirevolutionaire Tweede Kamerlid C. Smeenk in *Patrimonium*. Buskes gaf in reactie hierop toe, dat er ten opzichte van de jaren negentig veel verbeterd was, maar meende dat er toch geen principieel verschil was. "Nog altijd is het egoïsme de drijfveer en de winsthonger de motor. Nog altijd is het: ieder voor zich. Nog altijd ligt onze maatschappij voor Mammon in het stof gebogen." Buskes, *De drie groote vragen*, 1-2 en 5.
69. Albeda, "Gerbrandy's bijdrage", 43.
70. Vgl. Albeda, "Gerbrandy's bijdrage", 45.
71. *De Strijder*, 15-10-1929.
72. Gerbrandy, "Het religieus socialisme". Vgl. Noordegraaf, "Gerbrandy", 11-12.

73. *De Strijder*, 1-7-1930.
74. *De Strijder*, 15-7-1930.
75. *De Strijder*, 1-8-1930. Hier dus een voorbeeld van Jungcurts gebruik van de spelling-Kollewijn.
76. Werkman, "Herman Amelink", 10 en 26-27 en Albeda, "Gerbrandy's bijdrage", 53-63.
77. *Handelingen Tweede Kamer 1939-1940*, 807 (12-12-1939).
78. Zie bij voorbeeld *De Strijder*, 7-5-1932.
79. *De Strijder*, 24-5-1938.
80. Zie bij voorbeeld *De Strijder*, 4-11-1933.
81. *De Strijder*, 4-11-1933.
82. *De Strijder*, 10-2-1934.
83. *Collectie-Van der Brug. De Amsterdammer*, 7-4-1934.
84. *De Strijder*, 24-5-1934.
85. *Ibidem*.
86. *De Strijder*, 3-11-1934.
87. *De Strijder*, 16-6-1934.
88. *De Strijder*, 2-6-1934.
89. *De Strijder*, 8-9-1934.
90. Kress zelf schreef, dat zijn zienswijze gedeeld werd door "de meerderheid der Amsterdammers en velen daarbuiten". *De Strijder*, 8-9-1934. Maar *De Strijder* van 10-3-1934 maakte melding van het verzoek van vele Amsterdamse leden mee te willen delen, dat Kress uitsluitend zijn persoonlijke mening gaf, toen hij afschaffing van het arbeidsloos inkomen "centrale eisch voor afschaffing van alle sociaal onrecht" noemde.
91. *De Christen-Democraat*, 20-8-1938.
92. *De Strijder*, 8-10-1932.
93. *De Strijder*, 29-12-1934.
94. *De Christen-Democraat*, 6-8-1938.
95. *Het socialisatievraagstuk*, 8.
96. *Ibidem*, 190.
97. Oud, *Het Jongste Verleden*, I, 132-148.
98. *Bedrijfsorganisatie en medezeggenschap*.
99. *N.V.V. Zestiende verslag*, 282.

100. Amelink, *De vakverenigingsactie*, passim. Vgl. Werkman, "Rijken en armen", 127.
101. Werkman, "Rijken en armen", 128.
102. Albeda, "Gerbrandy's bijdrage", 53-59.
103. *De Strijder*, 1-2-1929.
104. *Ibidem*.
105. *De Strijder*, 28-2-1931.
106. *De Strijder*, 4-7-1931.
107. *De Volkseenheid*, januari/februari 1920. Bij de Kamerverkiezingen van 1933 was Geitz zesde op de CDU-lijst. Op de oorspronkelijke lijst voor de verkiezing van 1937 nam hij de tiende plaats in.
108. *De Strijder*, 2-8-1931.
109. *De Strijder*, 8-10-1932.
110. *De Strijder*, 27-8-1932.
111. *De Strijder*, 22-10-1932.
112. *Wat wil de C.D.U.*, 4.
113. Werkman, "Rijken en armen", 127.
114. Oud, *Het Jongste Verleden*, IV, 277.
115. *De Strijder*, 4-6-1932.
116. *De Strijder*, 14-1-1933.
117. *De Strijder*, 8-8-1936.
118. *Handelingen Tweede Kamer 1933-1934*, 213 (7-11-1933).
119. Aangehaald door Amelink, *De Christelijk-Democratische Unie*, 4.
120. *Ibidem*.
121. *Ibidem*, 2.
122. *Ibidem*, 12.
123. *De Christen-Democraat*, 19-6-1937.
124. *De Christen-Democraat*, 26-6-1937. Cursivering origineel.
125. Steenkamp, *De gedachte der bedrijfsorganisatie*, 39.
126. De Jonge, *Crisis en critiek*, 5-6.
127. *De Strijder*, 24-9-1932.
128. *De Strijder*, 12-9-1931.

129. *De Strijder*, 27-1-1934. Geitz' minachting voor het op het algemeen kiesrecht gebaseerde parlement blijkt ook uit zijn aanduiding daarvan als "ons nationaal gesnap". *De Strijder*, 7-5-1932.
130. De Jonge, *Crisis en critiek der democratie*, 9.
131. Werkman, "Rijken en armen", 130.
132. *De Strijder*, 24-9-1932.
133. *De Strijder*, 4-6-1932.
134. *De Strijder*, 18-5-1935. De in Utrecht woonachtige Tieman was leraar staathuishoudkunde bij het middelbaar onderwijs. Op de oorspronkelijke kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen van 1937 nam hij de achtste plaats in.
135. Griffiths, *The Netherlands and the Gold Standard*, 4.
136. Oud, *Het Jongste Verleden*, IV, 168-169.
137. *De Strijder*, 26-9-1931.
138. Oud, *Het Jongste Verleden*, IV, 268-269.
139. *De Strijder*, 26-9-1931.
140. *De Strijder*, 10-10-1931.
141. *De Strijder*, 22-4-1933.
142. *De Strijder*, 8-10-1932.
143. Griffiths, *The Netherlands and the Golden Standard*, 4.
144. *Ibidem*, 8.
145. *Handelingen Tweede Kamer* 1933, 42-44 (1-6-1933).
146. *Handelingen Tweede Kamer* 1933, 74 (2-6-1933).
147. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 70-71.
148. *Handelingen Tweede Kamer* 1933, 257 (7-9-1933).
149. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 215 (7-11-1933).
150. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 283-284 (10-11-1933).
151. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 317 (14-11-1933).
152. De Vries, "Colijn en de Nederlandse economen", 124-125.
153. *Handelingen Tweede Kamer* 1934-1935, 140-144 (6-11-1934).
154. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 141-142.
155. *Ibidem*, 149.

156. *Ibidem*, 141.
157. *Handelingen Tweede Kamer* 1934-1935, 140-144 (6-11-1934).
158. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 142.
159. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 267-269 (8-11-1935). Op de reactie van de CDU op het Plan van de Arbeid zal in het zesde hoofdstuk ingegaan worden.
160. *Ibidem*.
161. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 2022-2026 (5-6-1936).
162. *De Strijder*, 3-10-1936. Cursivering origineel.
163. Griffiths, *The Netherlands and the Golden Standard*, 140-141.
164. *Ibidem*, 84-138, in het bijzonder 129.
165. *Handelingen Tweede kamer* 1936-1937, 325-328 (12-11-1936).
166. *Zeventig jaar statistiek*, 56.
167. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 1616-1620 (1-6-1938).
168. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 1620 (1-6-1938). Vgl. Oud, *Het Jongste Verleden*, VI, 103.
169. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 1642 (2-6-1938).
170. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 1658 (3-6-1938).
171. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 1668 (3-6-1938). Hierbij kan aangetekend worden, dat het grootste aantal stemmen ooit op de CDU uitgebracht 85.000 bedragen had (bij de Kamerverkiezingen van 1937).
172. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 1673 (3-6-1938).
173. *De Christen-Democraat*, 24-9-1938.
174. *Handelingen Tweede Kamer*, 1938-1939, 211-214 (10-11-1938).
175. *De Christen-Democraat*, 15-7-1939.
176. *De Christen-Democraat*, 19-8-1939.
177. *De Christen-Democraat*, 20-9-1939.
178. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, 140-143 (27-10-1939).
179. *De Christen-Democraat*, 11-11-1939.
180. *Ibidem*.
181. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, 532-534 (24-11-1939).
182. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, 545-546 (24-11-1939). Vgl. Oud, *Het Jongste Verleden*, VI, 175.

183. Oud, *Het Jongste Verleden*, VI, 174.
184. *De Christen-Democraat*, 24-2-1940.
185. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, 1394 (3-4-1940).
186. *De Christen-Democraat*, 13-4-1940.
187. Cohen, "Democratisch socialisme", 250-251.
188. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, 1135-1137 (22-2-1940).
189. *De Christen-Democraat*, 24-2-1940.
190. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 215 (7-11-1933).
191. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 376 (15-11-1933).
192. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 946-947 (8-12-1933).
193. Wels, "Jan Rudolph Slotemaker de Bruïne", 546-548.
194. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 968-969 (12-12-1933).
195. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 90.
196. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 1688 (20-4-1934).
197. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 1701-1704 (24-4-1934).
198. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 1846 (2-5-1934).
199. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 1701-1704 (24-4-1934).
200. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 1724-1725 (25-4-1934).
201. *Handelingen Tweede Kamer* 1934-1935, 948-952 (11-12-1934).
202. *Handelingen Tweede Kamer* 1934-1935, 1028 en 1037-1038 (13-12-1934).
203. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 666-668 (28-11-1935).
204. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 684 (Sneevliet) en 688 (L. de Visser) (28-11-1935).
205. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 669 (28-11-1935).
206. Baas, "Christiaan Smeenk", 148 vlg.
207. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 669-670 (28-11-1935).
208. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 729-730 (29-11-1935).
209. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 732-733 (29-11-1935).
210. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 735 (29-11-1935).
211. De Vries, "Colijn en de Nederlandse economen", 113-117.

212. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 329.
213. *De Strijder*, 5-9-1937.
214. *De Strijder*, 19-9-1936.
215. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding*, 176.
216. *De Christen-Democraat*, 25-9-1937.
217. *Handelingen Tweede Kamer 1937-1938*, 542-544 (1-12-1937).
218. *Handelingen Tweede Kamer 1937-1938*, 548 (1-12-1937).
219. *De Christen-Democraat*, 13-4-1940.
220. *Parlement en kiezer 1913-1914*, 115.
221. *Parlement en kiezer 1922-1923*, 75.
222. *Parlement en kiezer 1918-1919*, 84.
223. *Parlement en kiezer 1922-1923*, 80.
224. *Parlement en kiezer 1925-1926*, 77.
225. GA Amsterdam, *Archief Gereformeerde Kerk (Hersteld Verband) Amsterdam-Centrum*. "Verkiezingsmanifest van de Christelijk-Democratische Unie" (1929), als bijlage gevoegd bij een brief van B.E. Roos aan de kerkeraad der Gereformeerde Kerk (HV) van Amsterdam-Centrum, 29-6-1929.
226. *De Strijder*, 14-3-1931.
227. Maliepaard, "De Nederlandse landbouw", 14-15.
228. *Ibidem*, 16-20.
229. Oud, *Het Jongste Verleden*, IV, 221.
230. *De Strijder*, 13-3-1932.
231. *De Strijder*, 1-7-1930.
232. *De Strijder*, 4-6-1932.
233. *Wat wil de C.D.U.*, 6-7.
234. *De Strijder*, 18-6-1932.
235. *Wat wil de C.D.U.*, 6-7.
236. Oud, *Het Jongste Verleden*, IV, 91-94 en 209-217.
237. *Wat wil de C.D.U.*, 6-7.
238. *Ibidem*.
239. *Handelingen Tweede Kamer 1933*, 42-44 (1-6-1933).

240. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 57-59.
241. *Handelingen Tweede Kamer* 1933, 187-189 (21-7-1933).
242. *Handelingen Tweede Kamer* 1933, 195 (21-7-1933).
243. *Handelingen Tweede Kamer* 1933, 187-189 (21-7-1933).
244. Zie bij voorbeeld *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 756-758 (30-11-1933).
245. *Ibidem*.
246. *Handelingen Tweede Kamer* 1934-1935, 471-472 (21-11-1934).
247. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 406-408.
248. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 118-122 (22-10-1936).
249. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 122-124 (22-10-1936).
250. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 130 (22-10-1936).
251. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 149 (23-10-1936).
252. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 409.
253. *Ibidem*, 410-412.
254. *De Christen-Democratie*, 19-2-1938.
255. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, 366-369 (15-11-1939).
256. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, 140-143 (27-10-1939).
257. Daalder, "De kleine politieke partijen", 195.
258. Oud, *Het Jongste Verleden*, I, 18-19 en 122-123.
259. *Ibidem*, 123. Het aantal ontleen ik aan de toelichting op het ontwerp-program van de CDU in *De Strijder*, 28-2-1931.
260. Het aantal komt opnieuw uit *De Strijder*, 28-2-1931. Vgl. Oud, *Het Jongste Verleden*, I, 124.
261. *Ibidem*, 227.
262. *Ibidem*, 128-129.
263. *Parlement en kiezer* 1913-1914, 114.
264. *Parlement en kiezer* 1920-1921, 81.
265. *Parlement en kiezer* 1915-1916, 107.
266. *Collectie-Kok*. Verkiezingscourant van de Christelijke Volkspartij (1922).

267. GA Amsterdam, *Archief Gereformeerde Kerk (Hersteld Verband) Amsterdam-Centrum*. "Verkiezingsmanifest van de Christelijk-Democratische Unie" (1929) en *C.D.U. Wie wij zijn en wat wij willen*, 4.
268. *De Strijder*, 15-4-1929.
269. *De Strijder*, 1-2-1930.
270. *De Strijder*, 1-4-1930.
271. *De Strijder*, 28-2-1931.
272. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 214 (7-11-1933).
273. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 316-317 (14-11-1933).
274. IISG. *Archief Bond voor Staatspensioenering*. Vergadering van het dagelijks bestuur, 23-6-1933.
275. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 379 (15-11-1933).
276. Zie voor de inhoud van deze motie hoofdstuk 3.
277. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 589-590 (26-11-1935).
278. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 596 (26-11-1935).
279. IISG. *Archief Bond voor Staatspensioenering*. Vergadering van het dagelijks bestuur, 17-1-1936.
280. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 1213-1215 (18-12-1936).
281. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 581-582 (26-11-1935). Smeenks stelling staat op gespannen voet met Ouds visie. Volgens Oud hadden de voorstanders van staatspensioen zeer loyaal meegewerkt aan de uitvoering van de wet-Aalberse, en zou de Bond voor Staatspensioenering zelfs met alle kracht de vrijwillige ouderdomsverzekering gepropageerd hebben. *Het Jongste Verleden*, III, 227.
282. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 1215-1216 (18-12-1936).
283. Zie hoofdstuk 3, 66-67.
284. *Nieuwsblad van het Noorden*, 10-5-1937.
285. *De Standaard*, 22-4-1937.
286. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 447-448 (25-11-1937).
287. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 457-458 (25-11-1937).
288. *Handelingen Tweede Kamer* 1938-1939, 211-214 (10-11-1938).
289. *Handelingen Tweede Kamer* 1938-1939, 214-215 (10-11-1938).
290. *Handelingen Tweede Kamer* 1938-1939, 240-241 (11-11-1938).

291. Van Hulst, *Het roode vaandel volgen wij*, 141. Van Hulst schrijft ten onrechte: Vereniging voor Staatspensioenering.
292. IISG, *Archief-SDAP*, inv. nr. 106. J.W. Albarda aan het partijbestuur van de SDAP, 28-10-1936.
293. *Handelingen Tweede Kamer* 1938-1939, 1107-1109 (16-12-1938).
294. IISG, *Archief Bond voor Staatspensioenering*. Vergadering van het dagelijks bestuur, 28-3-1939.
295. *Ibidem*. Vergadering van het hoofdbestuur, 31-3-1939.
296. *De Christen-Democraat*, 15-4-1939.
297. *De Christen-Democraat*, 30-9-1939.
298. *De Christen-Democraat*, 30-9-1939.
299. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, 554-555 (28-11-1939).
300. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, 567 (28-11-1939). Oud, *Het Jongste Verleden*, VI, 176, tekent bij dit stemgedrag van de SDAP-fractie aan: "Het valt den sociaal-democraten blijkbaar nog niet gemakkelijk regeringspartij te zijn."
301. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, 565 (28-11-1939).
302. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, 567-568 (28-11-1939).
303. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, 558-559 (28-11-1939).
304. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, 568 (28-11-1939).
305. Uit Stap, "De S.G.P. voor 1940", 93-94, blijkt, dat de SGP vanaf het begin van de jaren dertig "een veel milder en meer sociaal bewogen gezicht (liet) zien dan de regeringspartijen." Deze meer sociale koers werd vooral door Zandt belichaamd, terwijl Kersten een wat behoudender houding aannam. Bij de stemming over de motie-Van Houten was Kersten niet aanwezig.
306. *De Christen-Democraat*, 25-9-1937.
307. Hierop zal in de paragraaf over de verhouding tot het CNV teruggekomen worden.
308. *Handelingen Tweede Kamer* 1934-1935, 1280-1283 (18-7-1935).
309. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 265.
310. *Ibidem*, 266.
311. Oud, *Het Jongste Verleden*, VI, 39-40.
312. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 903-904 (16-12-1937).
313. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 978-980 (17-12-1937).
314. *De Christen-Democraat*, 1-1-1938.
315. *Handelingen Tweede Kamer* 1938-1939, 637-638 (30-11-1938).

316. Oud, *Het Jongste Verleden*, VI, 40.
317. *De Christen-Democraat*, 10-6-1939.
318. *De Christen-Democraat*, 30-9-1939.
319. *De Strijder*, 21-9-1935.
320. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 1035-1037 (12-12-1935).
321. *Handelingen Tweede Kamer* 1935-1936, 1062-1065 (13-12-1935).
322. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 259-260 (30-10-1936).
323. *Handelingen Tweede Kamer* 1936-1937, 263-264 (30-10-1936).
324. Kuyper, *Het sociale vraagstuk*, 75.
325. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 123.
326. Oud, *Het Jongste Verleden*, VI, 43.
327. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 418-419.
328. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 878-879 (15-12-1937).
329. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 965 (17-12-1937).
330. Oud, *Het Jongste Verleden*, VI, 43.
331. *De Christen-Democraat*, 9-12-1939.
332. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, 498 (23-11-1939).
333. *Handelingen Tweede kamer* 1939-1940, 499 (23-11-1939).
334. *De Christen-Democraat*, 9-12-1939.
335. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 542-544 (1-12-1937).
336. *Handelingen Tweede kamer* 1936-1937, 601-603 (25-11-1936).
337. *Handelingen Tweede Kamer* 1938-1939, 796-797 (7-12-1938).
338. *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, 1483-1485 (6-4-1938).
339. Werkman, "De 'koude oorlog'", 9-15.
340. *Ibidem*, 10.
341. *De Gids*, 18-7-1929. Waarschijnlijk vergeleek Amelink hier de ruim 12.700 CDU-stemmen met de bijna 29.500 stemmen die in 1925 op de Christelijk-Democratische Federatie (13.944) en de Protestantse Volkspartij (15.499) gezamenlijk uitgebracht waren.
342. *De Gids*, 1-8-1929.
343. *De Gids*, 15-8-1929.
344. HDC, *Archief-Buskes*. J. Hofman aan J.J. Buskes, 6-8-1929.

345. *De Gids*, 23-3-1933.
346. *De Strijder*, 14-1-1933.
347. *De Gids*, 6-4-1933.
348. *De Gids*, 4-5-1933. Het CDU-materiaal geeft hierover geen informatie.
349. *De Gids*, 17-5-1934.
350. *De Gids*, 8-8-1935.
351. IISG. *Archief-CNV*, inv. nr. 14. Vergadering van het dagelijks bestuur, 18-11-1935.
352. *Ibidem*. Vergadering van het dagelijks bestuur, 9-12-1935.
353. *Ibidem*. Vergadering van het dagelijks bestuur, 26-11-1934.
354. *Ibidem*. Vergadering van het dagelijks bestuur, 28-12-1936.
355. *Ibidem*. Vergadering van het dagelijks bestuur, 19-7-1937.
356. *Ibidem*. Vergadering van het dagelijks bestuur, 2-9-1935.
357. IISG. *Archief CNV*, inv. nr. 32. Vergadering van het algemeen bestuur, 24-9-1935.
358. Werkman, "De 'koude oorlog'", 14-15 en Werkman, "Klaas Kruithof", 81-83.
359. IISG. *Archief-CNV*, inv. nr. 31. Vergadering van het algemeen bestuur, 5-11-1934.
360. Werkman, "De 'koude oorlog'", 14-15.
361. *De Strijder*, 15-6-1935.
362. *Collectie-Van der Brug*. Vergadering van het hoofdbestuur van de CDU, 3-7-1937.
363. *De Christen-Democraat*, 8-7-1939.
364. Werkman, "De 'koude oorlog'", 14.

Noten bij hoofdstuk 6.

1. Weergegeven in *De Strijder*, 15-5-1930.
2. Hendriks, *De emancipatie*, 218-219.
3. Kuiper, *De voormannen*, 242.
4. Zie hiervoor: Puchinger, *Colijn en Bank, Hendrikus Colijn*.
5. Puchinger, *Colijn*, 60.
6. *Een kleine eeuw kleine luyden*, 47.
7. *Ibidem*, 48-50. Vgl. Kuiper, "Het Nederlandse protestantisme", 19-20.
8. De Vries, "Colijn en de Nederlandse economen", 110. Vgl. De Bruijn, "Partij of beginsel?", 60.
9. Kossmann, *De Lage Landen*, 466-467.
10. De Vries, "Colijn en de Nederlandse economen", 118-119.
11. *De Strijder*, 15-4-1929.
12. *De Strijder*, 1-7-1929. Buskes zei erbij, dat hij het lang niet in alles met Wamelinck eens was. Wamelinck zou zich nadien bij de NSB aansluiten. Dam, *De NSB en de kerken*, 86.
13. *De Strijder*, 1-7-1929.
14. *De Strijder*, 25-3-1933.
15. *Handelingen Tweede Kamer 1936-1937*, 354 (13-11-1936).
16. *Handelingen Tweede Kamer 1936-1937*, 387-388 (17-11-1936). Zie voor Colijns brief aan Kuiper d.d. 17-10-1920: Puchinger, *Colijn*, 111-112.
17. Colijn, *Koloniale vraagstukken*.
18. Buskes, *De drie groote vragen*, 23.
19. *Ibidem*, 24.
20. *C.D.U. Verkiezingsprogramma 1937*.
21. *De Standaard*, 21-9-1929.
22. *De Strijder*, 1-4-1933.
23. Buskes, *De drie groote vragen*, 22.
24. *De Strijder*, 13-1-1934.
25. *De Standaard*, 26-4-1935. Cursivering origineel. Vgl. Buskes, *Hoera*, 142, die echter niet geheel juist citeert, doordat hij, zonder dat aan te geven, gedeelten weglaat en ook overigens kleine veranderingen aanbrengt.

26. *De Standaard*, 17-5-1935. Cursivering origineel. Vgl. Buskes, *Hoera*, 143. Voor Buskes' wijze van citeren zie de opmerking in noot 25.
27. *De Strijder*, 4-5-1935.
28. *De Strijder*, 1-6-1935.
29. Puchinger, *Colijn*, 109.
30. *Ibidem*, 132.
31. *De Standaard*, 30-5-1933.
32. Akkerman, *Albertus Zijlstra*, 44-45.
33. *Ibidem*, 50. De schrijvers vermelden dat Zijlstra, in tegenstelling tot zijn voorganger als schrijver van de "Groninger brieven", die de sociale misstanden sterk bekritiseerde had, weinig over maatschappelijke toestanden schreef. Zij menen dat hierover weinig ontevredenheid bij de gereformeerde arbeiders bestond, omdat hij daarvoor te zeer ook naar hun harten sprak. *Ibidem*, 53. Het is de vraag of dit juist is en of zich niet in de vrij grote aanhang van de CDU ook onder gereformeerden op het Hoogeland een bepaalde ontevredenheid over de weinige aandacht van Zijlstra, en daarmee van de ARP in Groningen, voor sociale vraagstukken manifesteerde.
34. *Groninger Kerkbode*, 31-12-1936, zoals geciteerd door H. van Houten in *De Christen-Democraat*, 22-5-1937.
35. *De Christen-Democraat*, 22-5-1937. In het volgende hoofdstuk zal blijken, welke theologische basis deze opvattingen van Zijlstra hadden.
36. In *De Standaard* van 31-5-1935 maakte de schrijver van de driestar "Ingevaarlijke dwaling" (naar we aannemen: Zijlstra) melding van "eenige tegenspraak" die daarop was gekomen, "die op niets dan misverstand berust." Over de herkomst van deze tegenspraak liet hij zich echter niet uit.
37. Van Kaam, *Parade der mannenbroeders*, 193-194.
38. Janse, "Christelijk-Democratische Unie", 132-133.
39. Dat Beckenkamp, die adjunct-directeur van de Dr. Abraham Kuiperstichting was, de auteur van deze brochure zou zijn, valt af te leiden uit een artikel van Van der Brug in *De Strijder*, 8-9-1934.
40. *De Strijder*, 22-4-1933.
41. Verkiezingspamflet "Jacob's stem en Ezau's handen? De vraag van een blinde, dus van iemand die niet juist kon onderscheiden" (1933), in verzameling van de auteur.
42. *De Christelijk-Democratische Unie*, passim.
43. *De Strijder*, 23-2-1935. Cursivering origineel.
44. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming*, 58.

45. *De Christelijk-Democratische Unie*, 2.
46. *De Christen-Democraat*, 22-5-1937 en 30-4-1938.
47. *Acta Gereformeerde Kerken 1936*, 331. Op dit rapport en synodebesluit zal in het volgende hoofdstuk ingegaan worden.
48. *Handelingen Eerste Kamer 1937-1938*, 134 (14-1-1938).
49. *De Christen-Democraat*, 30-4-1938. Cursivering origineel.
50. *De Christen-Democraat*, 28-5-1938 en 4-6-1938.
51. *De Christen-Democraat*, 12-6-1937.
52. *Handelingen Tweede Kamer 1937-1938*, 1617-1620 (1-6-1938).
53. *De Strijder*, 27-2-1932.
54. De Jong, *Het Koninkrijk*, I, 168 en V, 502-504.
55. Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 61. Vgl. Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 374.
56. *De Strijder*, 2-9-1929. Vgl. Bosmans, "Horace Hugo Alexander van Gybland Oosterhoff", 433-434.
57. Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 63 en Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 349-353.
58. *De Strijder*, 2-9-1929.
59. Janssen, "Kerk, coalitie en defensie", 53. Vgl. Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 336-340.
60. *De Christen-Democraat*, 22-1-1938.
61. *De Christen-Democraat*, 30-4-1938.
62. Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 365, omschrijft Van Rhijn als "een typische vertegenwoordiger van de sociale lijn-Slotemaker, wiens rechterhand hij was als vaste medewerker aan *De Nederlander*."
63. *De Nederlander*, 5-3-1930.
64. *De Strijder*, 1-7-1930.
65. *De Strijder*, 16-6-1930.
66. *De Nederlander*, 5-3-1930.
67. *De Strijder*, 1-8-1930.
68. *De Strijder*, 30-8-1930.
69. *De Strijder*, 2-6-1930. Vgl. Buskes, *Hoera*, 142.

70. *De Strijder*, 22-4-1933. Faber ging voorbij aan het feit dat er ook in de CDU zeer verschillend gedacht werd over deze Bedrijfsradenwet, zoals in het vorige hoofdstuk gebleken is. Zie voor het verzet van de christelijk-historische Eerste Kamerfractie tegen de wet, waarvan mr R. Pollema (de verdediger van Schurer tegen zijn schoolbestuur) de vertolker was: Oud, *Het Jongste Verleden*, IV, 302-303.
71. Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 65-79.
72. *Ibidem*, 79-89.
73. *Ibidem*, 91-99. Vgl. Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 357-359, die meent dat de Barthiaanse oriëntatie van deze *Nederlander*-redacteuren niet overschat moet worden.
74. *Handelingen Tweede Kamer 1934-1935*, 951 (11-12-1934).
75. Langeveld, "The Christian Historical Union", 100-102.
76. *De Nederlander*, 15-9-1936. Vgl. Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 368.
77. *De Strijder*, 3-10-1936.
78. Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 365 noot 59.
79. *Ibidem*, 108.
80. *De Christen-Democraat*, 1-4-1939.
81. Fuchinger, *Tilanus*, 93.
82. De Jong, *Het Koninkrijk*, I, 682. De Jong noemt hier als zijn zegsman De Geers partijgenoot mr. dr. A.A. van Rhijn. Die sympathie ging in ieder geval niet zover, dat zij ook het lidmaatschap impliceerde, want De Geer wees het standpunt van eenzijdige ontwapening van Kerk en Vrede uiteindelijk af.
83. Geciteerd door I. de Jong in *De Christen-Democraat*, 24-4-1937.
84. *De Christen-Democraat*, 24-4-1937.
85. *Handelingen Tweede Kamer 1937-1938*, 674-676 (7-12-1937).
86. *Gereformeerd Vredesorgaan*, december 1937, *De Christen-Democraat*, 5-2-1938 en *Kerk en Vrede*, 1-2-1938.
87. *De Christen-Democraat*, 5-2-1938.
88. *De Nederlander*, 12-2-1938, *Gereformeerd Vredesorgaan*, april 1938; *Ons Christelijk-Historisch Weekblad*, 7-5-1938 en *De Christen-Democraat*, 28-5-1938.
89. *De Christen-Democraat*, 28-5-1938. Cursivering origineel.
90. *De Standaard*, 13-5-1938.
91. *Ons Christelijk-Historisch Weekblad*, 21-5-1938, zoals geciteerd in *Kerk en Vrede*, 20-9-1938.

92. *De Strijder*, 2-6-1934. Vgl. Buskes, *Hoera*, 147 en Janssen, "Kerk, coalitie en defensie", 53.
93. Geciteerd door Buskes, *Hoera*, 47.
94. *De Strijder*, 19-12-1931. In het volgende hoofdstuk zal op Slotemakers rede teruggekeken worden, waarbij zal blijken dat hij zich niet op een antimilitaristisch standpunt geplaatst had.
95. *Kerk en Vrede*, 1-10-1937. Hoogst waarschijnlijk was het vooral dit artikel waarvan Buskes achteraf spijt had en waarvoor hij eind 1940 Slotemaker zijn verontschuldiging aanbood. Buskes, *Hoera*, 187.
96. *Collectie-Van der Brug*. "De kerk moet de oorlog verdoemen", ondertekend door Bouke.
97. Interview J. van der Brug, 23-8-1983.
98. Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 65.
99. *De Nederlander*, 13-4-1938.
100. *De Christen-Democraat*, 30-4-1938.
101. *De Strijder*, 1-11-1929.
102. Buskes, *C.D.U. en S.D.A.P.*
103. *De Strijder*, 16-1-1932. Met "de drie genoemde vraagstukken" bedoelde Buskes het sociale, het internationale en het koloniale vraagstuk.
104. *Het Volk*, 23-1-1932. Vgl. Van Praag, "Asser Benjamin Kleerekoper", 48.
105. *De Strijder*, 11-10-1930.
106. *De Strijder*, 9-4-1932.
107. *Ibidem*.
108. *De Strijder*, 15-1-1930.
109. *De Strijder*, 11-10-1930.
110. De Bruijn, *Geschiedenis van de abortus*, 138-139.
111. Van Praag, *Het bevolkingsvraagstuk*, 14.
112. *De Strijder*, 12-3-1932.
113. Vgl. *Christen en Socialist*, 64.
114. *De Strijder*, 20-12-1930, 17-1-1931 en 31-1-1931.
115. *De Strijder*, 14-3-1931.
116. Wilzen, *Samen op weg*, 42.
117. *Ibidem*, 47.

118. Zie voor Banning: *Terugblik en perspectief*, Huysen, *Socialisme als opdracht*; Buskes, *Vier vrienden*, 127-152, en, recent, Hartmans, "Willem Banning", 8-14.
119. Ruitenbeek, *Partij van de Arbeid*, 63.
120. Huysen, *Socialisme als opdracht*, 59.
121. *Tijd en Taak*, 28-1-1933.
122. *De Strijder*, 11-3-1933.
123. *De Strijder*, 9-4-1932.
124. *De Strijder*, 2-1-1932.
125. *De Christen-Democraat*, 20-3-1937.
126. *De Strijder*, 23-4-1932.
127. *Het Volk*, 27-4-1932.
128. *De Strijder*, 7-5-1932.
129. *Het Volk*, 20-5-1932.
130. *De Strijder*, 4-6-1932. Cursivering origineel.
131. *De Strijder*, 21-5-1932. Vgl. Buskes, *Hoera*, 146.
132. *De Strijder*, 11-10-1930.
133. Buskes, *Hoera*, 146.
134. Cohen, *Om de vernieuwing*, 199-225.
135. Wijne, "Partij van de Arbeid", 154-158 en Wiedijk, *Koos Vorrink*, 243-250.
136. Cohen, *Om de vernieuwing*, 237.
137. Wijne, "Partij van de Arbeid", 170.
138. *De Strijder*, 16-5-1936. Cursivering origineel. Gorselink verwees hier naar een socialistisch antimilitaristisch lied, waarvan de eerste twee regels luiden: "Niet met de wap'nen der barbaren, met kruut en degen kampen wij, ..."
139. *De Christen-Democraat*, 22-5-1937.
140. *Handelingen Tweede Kamer 1937-1938*, 613-614 (2-12-1937).
141. Buskes, *Brandstichter of Brandblusser?*, 14.
142. *De Christen-Democraat*, 3-6-1939.
143. Geciteerd door Van der Brug in *De Christen-Democraat*, 8-7-1939.
144. *De Christen-Democraat*, 8-7-1939.
145. Abma, "Het plan van de arbeid", 37-68.

146. *De Strijder*, 21-3-1936.
147. *De Strijder*, 18-4-1936.
148. *De Strijder*, 8-8-1936.
149. *De Strijder*, 17-10-1936.
150. *De Strijder*, 31-10-1936.
151. *De Strijder*, 17-10-1936. In zijn weergave van het standpunt van de CDU ten opzichte van het Plan van de Arbeid signaleert Nekkers, "Sentiment en program", 64-65, wel deze kritiek van Tieman, maar brengt deze niet in rekening wanneer hij ten onrechte concludeert, dat de CDU het Plan van de Arbeid aanvaardde "als voornaamste bestanddeel van zijn sociaal-economisch programma."
152. *De Strijder*, 3-11-1934.
153. *Handelingen Tweede Kamer 1937-1938*, 131 (11-11-1937).
154. *Tijd en Taak*, 28-1-1933.
155. *Tijd en Taak*, 7-8-1937. Vgl. Ruitenbeek, *Partij van de Arbeid*, 66 en 68.
156. Geciteerd door De Jong, *Het Koninkrijk*, I, 303. Met de partij-Veraart bedoelde *Volk en Vaderland* de KDP, waarvan prof. dr. J.A. Veraart voorzitter was.
157. *De Strijder*, 6-4-1935.
158. RIOD, *Archief-NSB*, inv. nr. 7a. S.Sj. de Boer aan afdeling III van het Hoofdkwartier, 22-2-1935.
159. RIOD, *Archief-NSB*, inv. nr. 7a. F.E. Farwerck aan S.Sj. de Boer, 26-2-1935. Vgl. Van Mourik, "De NSB in Friesland", 117.
160. RIOD, *Archief-NSB*, inv. nr. 81a. S.H.L. Woldringh aan H.J. van Houten, 25-2-1935.
161. RIOD, *Archief-NSB*, inv. nr. 81a. D.R. Vink aan H.J. van Houten, 16-3-1935.
162. *De Strijder*, 27-1-1934.
163. In het volgende hoofdstuk zal aandacht besteed worden aan de reactie van de CDU op enkele hervormde predikanten die sympathie voor het nationaal-socialisme aan de dag legden.
164. Dam, *De NSB en de kerken*, 92.
165. Buskes, *Hoera*, 176.
166. Buskes, *Nationaal-socialisme en Christendom*, 5-6.
167. *Ibidem*, 16.
168. *Ibidem*, 5.
169. Wiersma, "Het Comité van Waakzaamheid", *passim*.

170. Mellink, "Het Comité van Waakzaamheid", 253. Ten onrechte omschrijft Mellink Buskes hier als hervormd predikant; Buskes behoorde de gehele jaren dertig nog tot het Hersteld Verband.
171. De Jong, *Het Koninkrijk*, 1, 368. Doordat Rovers, "Eenheid door Democratie", 51-58, de verhouding van EDD tot de kleine politieke partijen onbesproken laat, verwaarloost hij ook Van Houtens activiteiten voor EDD.
172. *Een drechts Commissaris kijkt terug*, 32. Mr. Jacob Cramer was de zoon van dr. C.D. Cramer, die een vooraanstaande rol gespeeld had in de CSP. J. Cramer was zelf politiek op de SDAP georiënteerd. *Ibidem*, 2 en 6.
173. *De Christen-Democraat*, 8-5-1937.
174. *De Christen-Democraat*, 14-5-1938. In het blad werd niet vermeld, dat de weergegeven rede door Van Houten gehouden was. Op grond van inhoud en woordkeuze en op basis van de herinneringen van mr. J. Cramer meen ik deze aan Van Houten toe te kunnen schrijven.
175. *De Christen-Democraat*, 21-5-1938. Cursivering origineel.
176. *Dagblad van het Oosten. Almelo's Dagblad*, 14-2-1939.
177. *De Christen-Democraat*, 31-12-1938.
178. Voor zover niet naar bronnen of andere literatuur verwezen wordt is dit gedeelte gebaseerd op Borm, "De Katholiek-Democratische Partij", 13-34.
179. P.J. Oud velt een zeer negatief oordeel over Arts als parlementariër: " ... een man van geen betekenis." Oud, *Het Jongste Verleden*, III, 31.
180. De door Borm genoemde minuscule Rooms-Katholieke Arbeiders Partij, die ook tot de nieuwe partij toetrad, laat ik buiten beschouwing.
181. Zie voor een samenvatting van Veraarts ideeën Boogaarts, "Johannes Antonius Veraart", 601-604. Terecht signaleert Borm Boogaarts' opvallende verwaarlozing van Veraarts betrokkenheid bij de KDB/KDP.
182. Borm, "De Katholiek-Democratische Partij", 29.
183. *Ibidem*, 32.
184. Bosmans, "Het maatschappelijk-politieke leven", 202-203. Op de inhoud van het begrip zuil zal in hoofdstuk 9 ingegaan worden.
185. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn*, 31.
186. Oud, *Het Jongste Verleden*, V, 25.
187. *Parlement en kiezer 1925/1926, 1929/1930, 1933/1934 en 1937/1938*, tabellen met verkiezingsuitslagen per kieskring.
188. *Statistisch overzicht verkiezingen 1933*.

189. Schurer, *De beslagen spiegel*, 98. Schurer schrijft dat hij als eenling aangewezen was op de eveneens door één man vertegenwoordigde Katholieke Volkspartij. Hij gebruikt dus de naam waaronder Arts in 1933 aan de Kamerverkiezingen deelgenomen had. Intussen was deze opgegaan in de KDP, die inderdaad in 1935 een zetel in de Noordhollandse Staten behaalde.
190. Borm, "De Katholiek-Democratische Bond", 20-21.
191. Van 1927 tot 1935 vertegenwoordigde Dekker de NCAP in de Hilversumse gemeenteraad. *Verslagen gemeente Hilversum*, 1927 en 1931.
192. *Parlement en kiezer 1929/1930*, tabel tussen 304 en 305.
193. *Parlement en kiezer 1933/1934*, tabel tussen 310 en 311.
194. *De Strijder*, 1-5-1930.
195. *Collectie-Van der Brug. De Amsterdammer*, 25-2-1935.
196. *De Strijder*, 15-5-1929.
197. HDC, *Archief-Buskes*. K.A. Schipper aan J.J. Buskes, 9-10-1930.
198. *De Strijder*, 3-12-1932. In het volgende hoofdstuk zal kort op Schippers activiteiten in de CDU ingegaan worden.
199. *De Strijder*, 29-6-1935. Deze werd bezet door de reeds genoemde N. Dekker. *Verslag gemeente Hilversum*, 1935.
200. *Statistisch overzicht verkiezingen 1935*, tabel 1.
201. *De Strijder*, 16-5-1936.
202. *De Strijder*, 14-11-1936.
203. Langeveld, "De CDU in Friesland", 45.
204. *De Strijder*, 9-3-1935. Blijkbaar had zich hier de omzetting van NCAP in CNVP niet voorgedaan.
205. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1935 behaalde de CNVP 981 stemmen (3,3 %) en daarmee een zetel; de CDU kreeg met 700 stemmen (2,4 %) geen zetel. *De Strijder*, 29-6-1935.

Noten bij hoofdstuk 7.

1. *Wat wil de C.D.U.*, 3.
2. *De Strijder*, 23-2-1935.
3. *Ibidem*.
4. *Collectie-Van der Brug. De Amsterdammer*, 25-2-1935.
5. *Ibidem*.
6. *De Strijder*, 9-3-1935.
7. *De Strijder*, 23-3-1935.
8. Prins, *Wat wil de C.D.U.?*, 9.
9. *De Strijder*, 1-6-1935.
10. *De Strijder*, 18-5-1935.
11. *De Reformatie*, 21-6-1935. Vgl. Nap, *De betekenis van K. Schilder*, 11 noot 1.
12. *De Reformatie*, 5-7-1935.
13. *De Strijder*, 25-1-1936.
14. *De Strijder*, 8-2-1936.
15. Meyer, "Beroerder des Volks", 11.
16. *De Christen-Democraat*, 5-6-1937.
17. *De Strijder*, 3-1-1931.
18. *De Strijder*, 2-1-1932.
19. *De Strijder*, 6-6-1931.
20. *De Strijder*, 6-12-1930.
21. *De Strijder*, 20-12-1930.
22. *De Strijder*, 3-1-1931.
23. *De Strijder*, 17-1-1931.
24. Friedrich Naumann leefde van 1860 tot 1919. Bij zijn overlijden was hij voorzitter van de Duitse links-liberalen.
25. *De Strijder*, 31-1-1931.
26. *De Strijder*, 14-2-1931.
27. *De Strijder*, 28-3-1931.
28. *De Strijder*, 25-4-1931.

29. Van der Voet, *Friedrich Naumann*.
30. *De Christen-Democraat*, 12-11-1938.
31. HDC, *Archief-Buskes*. C.W. Coolsma aan J.J. Buskes, 11-2-1940.
32. *Handelingen Tweede Kamer 1937-1938*, 544 (1-12-1937).
33. *Handelingen Tweede Kamer 1937-1938*, 611 (2-12-1937).
34. *De Christen-Democraat*, 30-3-1940.
35. *De Christen-Democraat*, 6-4-1940. Cursivering origineel.
36. *Handelingen Tweede Kamer 1933-1934*, 756-758 (30-11-1933).
37. *Handelingen Tweede Kamer 1933-1934*, 761 (30-11-1933).
38. *Handelingen Tweede kamer 1933-1934*, 769-770 (30-11-1933).
39. *Handelingen Tweede Kamer 1933-1934*, 1078-1081 (14-12-1933) en 1934-1935, 1181-1183 (19-12-1934).
40. *C.D.U. Wie wij zijn en wat wij willen*, 4.
41. GA Amsterdam. *Archief Gereformeerde Kerk (Hersteld Verband) Amsterdam-Centrum*. "Verkiezingsmanifest van de C.D.U." (1929).
42. *Wat wil de C.D.U.*, 8.
43. *Handelingen Tweede Kamer 1933-1934*, 215 (7-11-1933).
44. *De Strijder*, 7-4-1934.
45. *De Christen-Democraat*, 2-12-1939.
46. *Handelingen Tweede kamer 1936-1937*, 558 (24-11-1936).
47. *Handelingen Tweede Kamer 1936-1937*, 572 (24-11-1936).
48. Schoot Uiterkamp, "Terug naar het paradijs?", *passim*.
49. Wibaut-Berdenis van Berlekom, *Wordend huwelijk*.
50. *De Strijder*, 16-12-1933.
51. *De Strijder*, 2-12-1933.
52. *De Strijder*, 16-12-1933.
53. *De Strijder*, 13-1-1934.
54. *Het getuigenis der Christelijke kerk*, 62-63.
55. *De Strijder*, 27-1-1934.
56. *Top, Fijn en frisch*, 127-128.
57. *De Christen-Democraat*, 17-2-1940.

58. *De Strijder*, 13-1-1934.
59. *Wat wil de C.D.U.*, 8.
60. *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, 637-638 (24-11-1933).
61. *De Christen-Democraat*, 25-9-1937.
62. Aangehaald door Schoot Uiterkamp, "Terug naar het paradijs?", 217.
63. *De Christen-Democraat*, 15-1-1938. De keuze van de VACV tegen het voorontwerp was voor de antirevolutionaire voorzitter ervan, dr. Gesina H.J. van der Molen, reden het voorzitterschap neer te leggen. Schoot Uiterkamp, "Terug naar het paradijs?", 220-221.
64. *De Christen-Democraat*, 12-2-1938.
65. *Ibidem*.
66. *De Christen-Democraat*, 26-2-1938.
67. *De Christen-Democraat*, 5-3-1938.
68. *De Christen-Democraat*, 26-3-1938.
69. *De Christen-Democraat*, 22-1-1938.
70. *De Christen-Democraat*, 19-3-1938.
71. *De Christen-Democraat*, 26-3-1938.
72. *De Christen-Democraat*, 16-4-1938.
73. Schoot Uiterkamp, "Terug naar het Paradijs?", 239.
74. Terwijl mij geen antirevolutionaire uitlatingen tegen Rommes voorontwerp bekend zijn kan erop gewezen worden, dat de christelijk-historische mevr. Van Amstel-Van Löben Sels op een protestvergadering tegen het voorontwerp sprak. Schoot Uiterkamp, "Terug naar het Paradijs?", 222.
75. *De Christen-Democraat*, 24-6-1939.
76. *De Christen-Democraat*, 19-11-1938.
77. *De Strijder*, 8-4-1933.
78. *De Strijder*, 22-11-1930.
79. Geciteerd in *De Strijder*, 22-4-1933.
80. *Ibidem*.
81. *Acta Gereformeerde Kerken* 1933, 33.
82. RA Utrecht, *Archief gereformeerde synodes*, inv. nr. 527. J. Klein en A.C. Vreugdenhil aan de generale synode van Middelburg, 25-8-1933.
83. *Acta Gereformeerde Kerken* 1933, 180-181.

84. *Ibidem*, 80.
85. *Ibidem*, 33 en 181.
86. *Ibidem*, 31.
87. *Ibidem*, 86.
88. *De Strijder*, 23-9-1933.
89. *Acta Gereformeerde Kerken 1933*, 127.
90. Brinkman, *De theologie van Karl Barth*, 120-126; het citaat op 126. Vgl. Nap, *De betekenis van K. Schilder*, 20-24. Aangetekend moet hierbij worden, dat dr. J.G. Geelkerken evenmin als dr. K.H. Miskotte tot de CDU behoorde.
91. De correspondentie tussen Buskes en Prins werd, inclusief Prins' stellingen, integraal afgedrukt in *De Strijder*, 27-6-1936.
92. *De Strijder*, 19-9-1936.
93. *Acta Gereformeerde Kerken 1936*, 28-29. Vgl. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 49, die van acht brieven spreekt, en tot een iets andere indeling komt.
94. *Acta Gereformeerde Kerken 1936*, 28-29.
95. *De Strijder*, 5-9-1936.
96. RA Utrecht, *Archief gereformeerde synodes*, inv. nr. 539. Comité-acta der generale synode 1936, art. 68.
97. Vgl. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 328 noot 216.
98. In dit artikel werden de Wederdopers veroordeeld, onder andere omdat zij de "gemeenschap der goederen" wilden invoeren.
99. RA Utrecht, *Archief gereformeerde synodes*, inv. nr. 547. "Richtlijnen (Prof. Schilder)".
100. C. Veenhof aan A. Janse, 16-10-1936, zoals weergegeven door Nap, *De betekenis van K. Schilder*, 49. Vgl. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 50.
101. Een en ander blijkt uit de in de vorige noot vermelde brief, en uit de vergelijking van het definitieve rapport met het concept-rapport. De tekst van het concept-rapport wordt afgedrukt door Nap, *De betekenis van K. Schilder*, bijlage 2. Vgl. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 50.
102. *Acta Gereformeerde Kerken 1936*, 127.
103. Nap, *De betekenis van K. Schilder*, bijlage 2 en 3. Vgl. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 50.
104. *Acta Gereformeerde Kerken 1936*, 331-332.
105. RA Utrecht, *Archief gereformeerde synodes*, inv. nr. 547. Verklaring van G.Ch. Aalders, F.W. Grosheide, H.H. Kuyper, V. Hepp en D. Nauta.

106. RA Utrecht, *Archief gereformeerde synodes*, inv. nr. 539. Comité-acta der generale synode 1936, art. 127, 128 en 132.
107. *Acta Gereformeerde Kerken 1939*, 91.
108. *Acta Gereformeerde Kerken 1936*, 129.
109. *De Strijder*, 17-10-1936.
110. *Ibidem*. Cursivering origineel.
111. *De Christen-Democraat*, 20-3-1937. Cursivering origineel.
112. *De Christen-Democraat*, 17-4-1937.
113. *De Christen-Democraat*, 27-3-1937.
114. *De Christen-Democraat*, 17-4-1937.
115. *De Christen-Democraat*, 20-3-1937.
116. *Gereformeerd Vredesorgaan*, maart 1937.
117. *De Christen-Democraat*, 27-3-1937. Cursivering origineel.
118. De Jong, *Het Koninkrijk*, I, 365. De Jong verwaarloost hier ten onrechte de hierna weer te geven uitspraak van de Christelijk Gereformeerde Kerk.
119. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 50.
120. *Ibidem*.
121. Brinkman, *De theologie van Karl Barth*, 145.
122. Grandia, *De Gereformeerden en het oorlogsvraagstuk*, 70 en 74. Met dit argument geeft Grandia blijk van een onjuiste visie op de ontwikkeling van de internationale politieke verhoudingen van de jaren twintig en dertig. Door te stellen, dat de Gereformeerde Kerken in het aan de macht komen van Hitler aanleiding hadden moeten vinden om het antimilitarisme juist *niet* te veroordelen, gaat hij eraan voorbij, dat internationale ontwapening na 1933, anders dan daarvoor, geen politieke mogelijkheid meer was, gegeven het inherent-expansionistische karakter van het nationaal-socialisme. Deze onjuiste visie komt ook tot uiting, wanneer hij op p. 70 de Tweede Wereldoorlog het gevolg acht van een (abstracte) wapenwedloop in de jaren dertig. Natuurlijk was deze er, maar deze was, net als de Tweede Wereldoorlog zelf, in laatste instantie het gevolg van de agressieve buitenlandse politiek van het Derde Rijk. In dezelfde lijn ligt Grandia's gebruik van de term "militarisme", waarmee hij blijkbaar zowel de bewapening van nazi-Duitsland als die van de democratische staten bedoelt. Hiermee wil ik geen verdediging geven van het synodebesluit inzake de CDU, doch slechts aangeven, dat men bij zijn veroordeling ervan de internationale ontwikkelingen vanaf 1933 niet als argument moet gebruiken.
123. *Ibidem*, 71.
124. *De Strijder*, 28-11-1936.

125. Schilder, "Geen Duimbreed"!, Woord vooraf.
126. *Ibidem*, 89-90.
127. *Ibidem*, 82-87.
128. *Ibidem*, 54.
129. *Ibidem*, 63-65. Vgl. Brinkman, *De theologie van Karl Barth*, 137-138.
130. *Ibidem*, 66-67. Vgl. Brinkman, *De theologie van Karl Barth*, 138.
131. *Ibidem*, 68-69. Cursivering origineel.
132. *Ibidem*, 74-75. Vgl. Brinkman, *De theologie van Karl Barth*, 120-123.
133. *Ibidem*, 72.
134. *Ibidem*, 80. Cursivering origineel.
135. De grote overeenkomst tussen de ideeën van Schilder en die van Zijlstra lijkt geen toeval, in die zin, dat Zijlstra zich duidelijk op Schilder oriënteerde, en deze de gelegenheid gaf, zijn denkbbeelden in *De Standaard* naar voren te brengen. Akkerman, *Albertus Zijlstra*, 45 en 50.
136. *De Strijder*, 14-2-1931.
137. Schilder, "Geen Duimbreed"!, 81. Vgl. Brinkman, *De theologie van Karl Barth*, 140.
138. *Ibidem*, 83-85. Cursivering origineel.
139. *Ibidem*, 85-86.
140. Brinkman, *De theologie van Karl Barth*, 120-132.
141. *De Strijder*, 19-10-1935.
142. *De Strijder*, 25-1-1936.
143. *De Strijder*, 14-11-1936. Cursivering origineel. De weergave van Buskes' reactie op Schilders brochure kan niet volledig zijn, doordat in de verzamelingen waar *De Christen-Democraat* aanwezig is (IISG, HDC) de nummers bevattende de vierde, zesde en zevende aflevering van Buskes' artikelenreeks ontbraken.
144. *De Strijder*, 28-11-1936.
145. *De Strijder*, 12-12-1936. Vgl. Buskes, *Mensen die je niet vergeet*, 40-48.
146. *De Strijder*, 12-12-1936. Van de genoemden waren naast Buskes in ieder geval de H.V.-predikanten Van den Hooff en Diepersloot lid van de CDU, en misschien ook de hervormde ds. Tromp. Prof. Haitjema vervulde een vooraanstaande rol in de CHU, terwijl mij de partijvoorkeur van Miskotte en Van Bruggen niet bekend is.
147. *De Christen-Democraat*, 23-1-1937.
148. *Ibidem*.

149. *De Christen-Democraat*, 27-3-1937.
150. *De Christen-Democraat*, 1-5-1937.
151. Buskes, *Mensen die je niet vergeet*, 41.
152. K. Schilder aan een CDU-afdeling, november 1936, zoals geciteerd door Nap, *De betekenis van K. Schilder*, 89.
153. *De Strijder*, 14-11-1936.
154. *De Strijder*, 12-12-1936.
155. Ruitenbeek, *Partij van de Arbeid*, 58.
156. *De Christen-Democraat*, 21-5-1938.
157. *Acta Gereformeerde Kerken 1936*, 128.
158. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 50.
159. GA Groningen, *Archief Gereformeerde Kerk*, boek 52. Notulen bijzondere kerkeraad, 6-6-1933, 2-10-1933 en 4-12-1933.
160. *Ibidem*. Notulen bijzondere kerkeraad, 3-12-1934.
161. *Ibidem*. Notulen bijzondere kerkeraad, 25-2-1935.
162. "De Verkiezingsbode. Uitgave van het Provinciaal Comité Groningen der C.D.U." (1935). In verzameling auteur.
163. GA Groningen, *Archief Gereformeerde Kerk*, map 4 II. Kerkeraad van Roodeschool aan kerkeraad van Groningen, 26-3-1935.
164. *Ibidem*, boek 52. Notulen bijzondere kerkeraad, 20-5-1935.
165. Het navrante was, dat de wijkraad, de tegenstelling tussen Van Houtens publieke en privé-uitspraken constaterend, de publieke uitspraken voor zijn eigenlijke gevoelens hield, terwijl mijns inziens zijn privé-uitlatingen zijn werkelijke gevoelens weerspiegelden. Wel had de wijkraad natuurlijk gelijk, toen hij Van Houten ten volle verantwoordelijk stelde voor zijn publieke uitlatingen.
166. *Ibidem*, map 4 II. Rapport van de wijkraad van de Parklaanwijk, maart 1937.
167. *Ibidem*, boek 52. Notulen bijzondere kerkeraad, 8-3-1937.
168. *Ibidem*, map 4 II. H. van Houten aan de Commissie voor het aanvragen van de Doop, 27-7-1937.
169. *Ibidem*, map 4 III. Doopcommissie en moderamen van de kerkeraad aan H. van Houten, 30-7-1937.
170. *Ibidem*, map 4 III. Kerkeraad aan H. van Houten, 8-9-1937.
171. *Ibidem*, map 4 III. H. van Houten aan de kerkeraad, 16-9-1937.

172. HDC, *Archief-Buskes*. C.W. Coolsma aan J.J. Buskes, 1-5-1937.
173. *De Christen-Democraat*, 2-10-1937. Dit nummer van het blad heb ik niet teruggevonden; de globale inhoud van het artikel kan gereconstrueerd worden uit Schilders reactie erop, alsmede uit Van Houtens weerlegging daarvan.
174. Dit slot is ontleend aan *Onze Vaan*, het blad van de KDP, van 15-10-1937, dat kort de inhoud van Van Houtens artikel weergaf.
175. *De Reformatie*, 15-10-1937. De leden van de Staten-Generaal kregen naast hun vergoeding een eerste-klasse-abonnement op de spoorwegen.
176. *De Christen-Democraat*, 23-10-1937.
177. Schneider, *De kleine kerk van De Bilt*, 99. Vgl. Van Gelderen, "Tussen de oorlogen", 89, die meedeelt dat het gezin Van Bruggen zich tweemaal per zondag lopend naar Utrecht begaf. Van Gelderen plaatst dit overigens nadat Van Bruggen in De Bilt van het Avondmaal afgehouden was; waarop hij zich baseert is niet duidelijk.
178. Zie hiervoor: Schneider, *De kleine kerk van De Bilt*, 98-101.
179. *De Christen-Democraat*, 1-5-1937. Vgl. *Kerk en Vrede*, 5-5-1937.
180. *Gereformeerd Vredesorgaan*, september 1937.
181. Van Bruggen aan de kerkeraad, zoals geciteerd door Schneider, *De kleine kerk van De Bilt*, 101.
182. *Gereformeerd Vredesorgaan*, juli/augustus 1937 en oktober 1937. Hendrik Langeveld (1896-1977), een oom van de schrijver, was ook actief in de CDU, wat behalve uit artikelen van zijn hand in *De Strijder* blijkt uit zijn lijsttrekkerschap voor de CDU bij de gemeenteraadsverkiezing van 1935 in Hilversum.
183. *De Christen-Democraat*, 26-2-1938.
184. *De Christen-Democraat*, 8-1-1938.
185. *De Christen-Democraat*, 26-2-1938.
186. *De Christen-Democraat*, 19-3-1938.
187. Interview H. Stelwagen, 23-12-1980.
188. *Collectie-Stelwagen*. Kerkeraad aan H. Stelwagen, 9-2-1938. Cursivering origineel.
189. *Ibidem*. Kerkeraad aan H. Stelwagen, 12-5-1938.
190. *Ibidem*. Kerkeraad aan S. Meindersma en H. Stelwagen, 14-6-1938.
191. Interview H. Stelwagen, 23-12-1980.
192. *Collectie-Stelwagen*. R. van der Brug aan S. Meindersma, 30-7-1938.
193. *Ibidem*. S. Meindersma en H. Stelwagen aan de kerkeraad, 30-7-1938.
194. *Ibidem*. Kerkeraad aan S. Meindersma en H. Stelwagen, 3-10-1938.

195. *Ibidem*. O.W. de Graaf aan H. Stelwagen, 17-10-1938.
196. Interview H. Stelwagen, 23-12-1980.
197. *Collectie-Stelwagen*. Kerkeraad aan H. Stelwagen, 13-3-1940.
198. Geciteerd door Gorselink in *De Christen-Democraat*, 25-6-1938.
199. *De Christen-Democraat*, 23-7-1938.
200. Koster, *De kogel door de kerk*, 148.
201. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 62.
202. RA Utrecht, *Archief Gereformeerde Synodes*, inv. nr. 579. O.W. de Graaf aan de gereformeerde synode, 27-7-1939.
203. *Acta Gereformeerde Kerken 1939*, 313.
204. *Ibidem*, 314.
205. Vgl. Grandia, *De gereformeerden en het oorlogsvraagstuk*, 72-73.
206. *Acta Gereformeerde Kerken 1939*, 133.
207. RA Utrecht, *Archief Gereformeerde Synodes*, inv.nr. 579. Kerkeraad van Warffum aan generale synode, 23-7-1939.
208. *Acta Gereformeerde Kerken 1939*, 32.
209. *Ibidem*, 133.
210. *De Strijder*, 29-8-1931.
211. *De Strijder*, 8-9-1934. Vgl. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 51.
212. *De Strijder*, 22-9-1934.
213. *Acta Christelijk Gereformeerde Kerk 1934*, 23. Vgl. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 51.
214. *Acta Christelijk Gereformeerde Kerk 1934*, 41.
215. *De Strijder*, 22-9-1934.
216. *Ibidem*.
217. *Acta Christelijk Gereformeerde Kerk 1937*, 174.
218. *Ibidem*, 174-175.
219. *Ibidem*, 175.
220. *Ibidem*, 176.
221. *Ibidem*, 178.
222. *Ibidem*, 178-179.

223. *Ibidem*, 180.
224. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 52.
225. *Acta Christelijk Gereformeerde Kerk* 1937, 30.
226. *Gereformeerd Vredesorgaan*, september 1937.
227. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 50.
228. *De Strijder*, 11-7-1936 en Nap, *De betekenis van K. Schilder*, 29.
229. *Pro Ecclesia*, 17-9-1937. Vgl. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 52.
230. *Ibidem*.
231. Grandia, *De Gereformeerden en het oorlogsvraagstuk*, 72 en 128. Grandia noemt als zodanig de VU-hoogleraar Grosheide in *AR Staatskunde* van 1932 en de gereformeerde predikant van Amsterdam S.G. de Graaf in zijn brochure *De Heilige Schrift, het Koninkrijk Gods en de oorlog*.
232. Herngreen, *Een Handjevol Verkenners*, 44.
233. *De Strijder*, 1-10-1929.
234. *De Strijder*, 1-1-1930.
235. *De Strijder*, 6-5-1933.
236. Herngreen, *Een Handjevol Verkenners*, 45.
237. *Ibidem*, 41.
238. *De Strijder*, 15-1-1929 en 1-2-1929.
239. *Kerk en Vrede*, maart 1929.
240. *Kerk en Vrede*, juni 1929.
241. *De Strijder*, 19-11-1932.
242. *De Strijder*, 3-12-1932.
243. *De Strijder*, 20-5-1933.
244. IISG, *Studiezaalmap* 131. Verkiezingspamflet 1933 "De sterke man? of: de Sterke Held?".
245. *De Strijder*, 20-5-1933.
246. *De Strijder*, 9-2-1935. Een ring was een regionale overkoepeling van plaatselijke afdelingen.
247. *De Strijder*, 28-11-1936.
248. HDC, *Archief-Buskes*. F. Boerwinkel, P. G. van den Hooff en ... (onleesbaar) aan J.J. Buskes, november 1937.
249. HDC, *Archief-Buskes*. P.G. van den Hooff aan J.B.Th. Hugenholtz, 9-9-1939.

250. *De Strijder*, 15-5-1929.
251. Brinkman, *De theologie van Karl Barth*, 127-132.
252. Behalve uit zijn deelname aan het overleg van de "bezwaarden" binnen Kerk en Vrede (zie hoofdstuk 4) blijkt dat ook uit een brief van Heering aan Buskes, waarin deze verslag doet van een rede van Diepersloot voor Kerk en Vrede in Leeuwarden. Heering omschrijft deze rede als "een scherp betoog, waarmee hij zijn eigen twijfels overwonnen heeft." HDC, *Archief-Buskes*. G.J. Heering aan J.J. Buskes, 16-12-1938.
253. Herngreen, *Een Handjevol Verkenners*, 41.
254. In een in 1981 aan hem afgenomen interview zegt Kroon, dat hij bij de oprichtingsvergadering van de CDU in 1926 in Utrecht aanwezig geweest is. Hij citeert echter vervolgens uit de door Buskes opgestelde beginselverklaring, waarmee het CDU-congres van december 1931 akkoord gegaan was, alsof deze reeds in 1926 in Utrecht aanvaard was. Mogelijk is Kroon bij beide bijeenkomsten aanwezig geweest, en lopen de herinneringen eraan door elkaar heen. "Blijvend Verzet. Teksten van K.H. Kroon", 12.
255. *De Strijder*, 13-2-1932.
256. *Gereformeerd Vredesorgaan*, oktober-november 1932.
257. *Kerk en Vrede*, april 1933.
258. *Kerk en Vrede*, 20-10-1939.
259. Herngreen, *Een Handjevol Verkenners*, 41.
260. *Kerk en Vrede*, 10-7-1937.
261. *De Strijder*, 28-12-1933.
262. *De Christen-Democraat*, 26-3-1938 en 31-12-1938.
263. *Jaarboek Hersteld Verband 1935*, 189.
264. Herngreen, *Een Handjevol Verkenners*, 76.
265. GA Amsterdam, *Archief Gereformeerde Kerk (H.V.) Amsterdam-Centrum*. P.J. Naafs aan kerkeraad, 29-6-1929.
266. *Ibidem*. B.E. Roos aan kerkeraad, 29-6-1929.
267. *Ibidem*. Vergadering kerkeraad, 24-6-1929.
268. *Ibidem*. Vergadering kerkeraad, 1-7-1929.
269. *De Strijder*, 1-1-1930.
270. GA Amsterdam, *Archief Gereformeerde Kerk (H.V.) Amsterdam-Centrum*. Vergadering kerkeraad, 1-7-1929.
271. *Ibidem*. Vergadering kerkeraad, 9-9-1929.
272. *Ibidem*. Vergadering kerkeraad, 16-12-1929 en 7-4-1930.

273. *De Strijder*, 30-7-1932.
274. Dam, *De NSB en de kerken*, 109.
275. *Ibidem*, 175 noot 45.
276. Venemans, "Johannes Christiaan Aalders", 10.
277. *De Strijder*, 7-3-1936 en *Gereformeerd Vredesorgaan*, maart 1936.
278. Dam, *De NSB en de kerken*, 175 noot 45.
279. *Kerk en Vrede*, juli 1931.
280. HDC, *Archief-Buskes*. J.G. Geelkerken aan J.J. Buskes, 22-6-1931.
281. GA Amsterdam, *Archief van de Gereformeerde Kerk (H.V.) Amsterdam-Zuid*. D. Baggelaar aan kerkeraad, 8-2-1935. Blom, *De muiterij*, 275, meent, dat de amnestie-actie niet als een communistische zaak beschouwd moet worden; wel was het CPN-Kamerlid Roestam Effendi een van de twee initiatiefnemers.
282. *Ibidem*. Kerkeraad aan D. Baggelaar, 2-3-1935.
283. Inderdaad had Matthijs de Visser daar een dergelijk voorstel gedaan, maar het congres had er geen uitspraak over willen doen. *Collectie-Van der Brug. De Amsterdammer*, 25-2-1935.
284. GA Amsterdam, *Archief Gereformeerde Kerk (H.V.) Amsterdam-Zuid*. D. Baggelaar aan kerkeraad, 5-3-1935.
285. HDC, *Archief-Buskes*. G.J. Heering aan J.J. Buskes, 1-11-1938. Vgl. Puchinger, *Hervormd - gereformeerd*, 296.
286. In *Volk en Vaderland* van 22-5-1936 publiceerde De Bruin een open brief aan de predikanten en ouderlingen van het Hersteld Verband, waarin hij allerlei beschuldigingen aan het adres van Buskes uitte. Omdat De Bruin hiervoor deze onjuiste weg gekozen had, besloot de kerkeraad van Amsterdam-Zuid zich te wenden tot die van Amstelveen (waar De Bruin woonde), met het verzoek, hem te wijzen op het onjuiste van zijn handelen. GA Amsterdam, *Archief Gereformeerde Kerk (H.V.) Amsterdam-Zuid*. Vergadering kerkeraad, 3-6-1936. Zie voor de NSB-aanhang in het Hersteld Verband: Hermgreen, *Een Handjevol Verkenner*, 76, die erop uit lijkt de NSB-invloed in het H.V. te bagatelliseren ("een stuk of wat N.S.B.-ers") en Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 56, die spreekt van een kleine groep, die zich echter geducht weerde.
287. "Blijvend verzet. Teksten van K.H. Kroon", 12.
288. Grandia, *De Gereformeerden en het oorlogsvraagstuk*, 74-75.
289. Kuiper, *De voormannen*, 161-162 en 241-242.
290. *Ibidem*, 357.
291. *Ibidem*, 376-377. Vgl. Drayer, *En toch niet verteerd*, 104, waar Van 't Spijker in dezelfde richting wijst.

292. *De Strijder*, 6-6-1931.
293. *De Strijder*, 30-1-1932.
294. *De Strijder*, 24-9-1932.
295. *De Strijder*, 8-10-1932.
296. *De Strijder*, 3-12-1932.
297. *De Strijder*, 18-3-1933. Vgl. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 104 en 114.
298. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 114.
299. *Ibidem*, 117.
300. Dam, *De NSB en de kerken*, 95-96.
301. *De Strijder*, 11-8-1934.
302. Dam, *De NSB en de kerken*, 96.
303. *De Strijder*, 12-1-1935.
304. *De Christen-Democraat*, 16-4-1938. Vgl. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 115.
305. *De Christen-Democraat*, 16-4-1938.
306. *De Christen-Democraat*, 23-4-1938.
307. *De Christen-Democraat*, 30-4-1938.
308. *De Christen-Democraat*, 15-10-1938.
309. *De Christen-Democraat*, 14-5-1938.
310. *De Christen-Democraat*, 15-10-1938.
311. *De Christen-Democraat*, 4-3-1939.
312. *De Christen-Democraat*, 27-5-1939. Gorselink schrijft "het miniatuur-pogrom".
313. *De Strijder*, 30-8-1930.
314. *De Strijder*, 6-6-1931.
315. *Geloof en oorlog*.
316. *De Strijder*, 27-2-1932.
317. Boschma, *Het vier-professoren-boekje*. Boschma verwees hier naar het verhaal in Numeri 22.
318. *De Strijder*, 26-3-1932.
319. *De Christen-Democraat*, 15-5-1937.
320. *De Christen-Democraat*, 26-6-1937.

321. Faber, *Militia Christi*, passim.
322. *De Strijder*, 2-5-1936.
323. *De Christen-Democraat*, 8-4-1939.
324. *De Strijder*, 3-10-1936.
325. *De Strijder*, 17-10-1936.
326. *De Christen-Democraat*, 16-10-1937.
327. *De Christen-Democraat*, 1-4-1939.
328. Buskes, *Een vreemdeling in een vreemd land*, 15.
329. *De Christen-Democraat*, 23-4-1938.
330. HDC, *Archief-Buskes*. A.R. Rutgers aan hoofdbestuur Kerk en Vrede, 14-9-1939.
331. *Kerk en Vrede*, 10-2-1940.
332. Rutgers, *Ik ga heen!*.
333. Herngreen, *Een Handjevol Verkenner*, 75.
334. *De Strijder*, 15-5-1930.
335. *De Strijder*, 25-4-1931.
336. *Ibidem*.
337. *Collectie-Van der Brug. De Amsterdammer*, 12-12-1931.
338. *De Strijder*, 14-1-1933.
339. *De Strijder*, 7-10-1933.
340. *De Strijder*, 4-11-1933.
341. *Ibidem*.
342. Daalder, "De kleine politieke partijen", 195.

Noten bij hoofdstuk 8.

1. *De Christen-Democraat*, 15-6-1940.
2. *Ibidem*.
3. *Ibidem*.
4. *Ibidem*.
5. *Ibidem*.
6. *De Christen-Democraat*, 13-7-1940.
7. *De Christen-Democraat*, 27-7-1940.
8. *De Christen-Democraat*, 15-6-1940.
9. *De Christen-Democraat*, 13-7-1940.
10. *De Christen-Democraat*, 10-8-1940.
11. *De Christen-Democraat*, 29-6-1940.
12. De Jong, *Het Koninkrijk*, IV, 509.
13. *Ibidem*, 527-528.
14. *De Christen-Democraat*, 7-9-1940. Vgl. De Jong, *Het Koninkrijk*, IV, 522 noot 1.
15. De Jong, *Het Koninkrijk*, IV, 824.
16. *Ibidem*, 548.
17. *Ibidem*, 547.
18. *De Christen-Democraat*, 10-8-1940.
19. *Ibidem*.
20. *Ibidem*.
21. *De Christen-Democraat*, 24-8-1940.
22. De Jong, *Het Koninkrijk*, IV, 557.
23. *De Christen-Democraat*, 5-10-1940.
24. *De Christen-Democraat*, 7-9-1940.
25. *De Christen-Democraat*, 5-10-1940. Van der Laan had bij de gemeenteraadsverkiezing van 1939 de tweede plaats op de CDU-lijst ingenomen, en zou een rol spelen bij de heroprichting van de Amsterdamse CDU in 1945.
26. *De Christen-Democraat*, 5-10-1940.
27. *De Christen-Democraat*, 24-8-1940.

28. *De Christen-Democraat*, 5-10-1940.
29. *Ibidem*.
30. In april 1940 had Arnold Meyer zijn fascistische Zwart Front omgezet in het Nationaal Front. Doordat de bezettingsautoriteiten Nationaal Front gebruikten om druk op de NSB uit te oefenen kon het enige tijd een eigen politieke rol spelen. Zie voor het Nationaal Front: *Zondergeld, Een kleine troep vervuld van haat en Schippers, Zwart en Nationaal Front*.
31. *De Christen-Democraat*, 21-9-1940.
32. Colijn had dit vooral doen blijken in zijn begin juli gepubliceerde brochure *Op de grens van twee werelden*. De Jong, *Het Koninkrijk*, IV, 510.
33. De Jong, *Het Koninkrijk*, IV, 509.
34. Het uitvoerigst zette Van Houten zijn denkbeelden daaromtrent uiteen in het artikel "Corporatieve ordening", in: *De Christen-Democraat*, 30-11-1940.
35. De Jong, *Het Koninkrijk*, IV, 827.
36. *De Christen-Democraat*, 21-9-1940.
37. *De Christen-Democraat*, 19-10-1940.
38. RIOD, *Archief-Commissie zuivering leden Staten-Generaal*, inv. nr. 1b. J.J. Buskes aan de commissie zuivering leden Staten-Generaal, 13-8-1945. Op deze brief zal in de volgende paragraaf teruggekomen worden.
39. *Collectie-Van der Brug*. Notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur, 3-5-1941.
40. *Ibidem*. Verslag buitengewoon congres van de CDU, 30-11 en 1-12-1945.
41. RIOD, *Archief-Commissie zuivering leden Staten-Generaal*, inv. nr. 1b. J.J. Buskes aan commissie zuivering leden Staten-Generaal, 13-8-1945.
42. *De Christen-Democraat*, 2-11-1940. Waarschijnlijk was dit bedoeld als een correctie van Van Houtens uittalingen over de democratie.
43. Hier kan verwezen worden naar mevr. Tromps typering van Van der Brug: "ontzaglijk gebonden aan de partij" (zie hoofdstuk 4).
44. *De Christen-Democraat*, 13-7-1940.
45. *Collectie-Van der Brug*. "Ledenstand per 1 April 1939", en "Aantal leden der C.D.U. per 31 December 1940".
46. *Ibidem*. Verslag buitengewoon congres van de CDU, 30-11 en 1-12-1945.
47. *De Christen-Democraat*, 10-8-1940.
48. *De Christen-Democraat*, 30-11-1940.
49. De Jong, *Het Koninkrijk*, V, 102, 138 en 141-143.
50. *Collectie-Van der Brug*. Notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur, 3-5-1941.

51. *De Landpachter*, 5-3-1940. Vgl. De Jong, *Het Koninkrijk*, II, 181-182.
52. *De Landpachter*, 30-8-1940.
53. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, passim.
54. De Jong, *Het Koninkrijk*, IV, 816-817.
55. *De Landpachter*, 11-4-1941.
56. RIOD, *Archief Landstand*, inv. nr. 18a. "Bespreking op 30 januari 1941. Dr. Grünwald, dhr. Jelsma, mr. Reydon."
57. *Ibidem*. H. Van Houten aan de leider van het NAF, 8-2-1941.
58. *De Landpachter*, 11-4-1941.
59. *Ibidem*.
60. *De Christen-Democraat*, 19-4-1941.
61. RIOD, *Archief-Landstand*, inv. nr. 18a. Toelichting op de adressen van de Bond van Landpachters en Hypotheekboeren in Nederland.
62. *De Landpachter*, 11-4-1941.
63. *De Christen-Democraat*, 19-4-1941.
64. *Collectie-Van der Brug*. Notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur, 3-5-1941.
65. *De Landpachter*, 11-4-1941.
66. De Jong, *Het Koninkrijk*, V, 604-605.
67. RIOD, *Archief-Landstand*, inv. nr. 18a. H. Reydon aan H. van Houten, 25-7-1941.
68. *De Landpachter*, 29-8-1941.
69. In *De Landpachter*, 15-8-1941, toonde Van Houten zich ingenomen met Ruiters benoeming, waarbij hij zei diens politieke standpunt geheel buiten beschouwing te willen laten. Vgl. De Jong, *Het Koninkrijk*, V, 412 en 414.
70. *De Landpachter*, 24-6-1941.
71. *De Landpachter*, 26-9-1941.
72. *De Landpachter*, 7-11-1941.
73. RIOD, *Archief-Landstand*, inv. nr. 19a. Algemeen secretaris van de Bond van Landpachters en Hypotheekboeren aan de Nederlandse Landstand, 26-1-1942. De tegenover de Landstand, maar ook tegenover de eigen leden betuigde eenstemmigheid van het dagelijks bestuur was waarschijnlijk een bewuste onwaarheid van de kant van Van Houten. Na de oorlog bleek namelijk, dat de secretaris van het dagelijks bestuur, J.B. Vos uit Ulrum, principieel bezwaar gemaakt had tegen samenwerking met de Landstand en op grond daarvan afgetreden was. *De Landpachter*, 15-2-1946. In het derde hoofdstuk is gebleken, dat Vos van antirevolutionaire huize was, en behalve in de Bond van Landpachters ook in de Christelijke Bond voor

Staatspensionering met Van Houten samenwerkte.

74. RIOD, *Archief-Landstand*, inv. nr. 19a. H. Reydon aan H. van Houten, 6-1-1942.

75. *De Landpachter*, 12-2-1942.

76. RIOD, *Archief-Landstand*, inv. nr. 19a. Directeur-generaal van de landbouw aan E.J. Roskam, 21-1-1942. Om met Van Houten in zee te willen gaan had Ruiter zijn opinie over hem wel grondig moeten wijzigen; in 1935 schreef hij nog aan de vooraanstaande NSB-er ir. H.J. van Houten over "het vergif van Van Houten, die hopelijk zelfs geen achterneef van U is." RIOD, *Archief-NSB*, inv. nr. 81b. G.J. Ruiter aan ir. H.J. van Houten, 16-8-1935.

77. RIOD, *Archief-Landstand*, inv. nr. 19a. Boerenleider aan directeur-generaal van de landbouw, 2-2-1942.

78. *De Landpachter*, 20-12-1940.

79. RIOD, *Archief-Landstand*, inv. nr. 101-162. Vergadering van de commissie Boerenrecht, 20-11-1941.

80. *Ibidem*, inv. nr. 101-164. H. van Houten aan T. Meyering, 7-4-1942.

81. *Ibidem*, inv. nr. 97-146. Vergadering van de bureaus Pacht en Grondeigendom, 29-5-1942.

82. Geciteerd door De Jong, *Het Koninkrijk*, V, 972.

83. *Ibidem*, 973-974.

84. *Collectie-Van der Brug*. Verslag buitengewoon congres van de CDU, 30-11 en 1-12-1945. Behalve Van Houten en Posthuma werden van de vooraanstaande CDU-politici de Statenleden E. de Haan (Friesland) en J.H. Wolkers (Noord-Holland) als gijzelaar naar "Beekvliet" overgebracht. *Gedenkboek Gijzelaarskamp "Beekvliet"*, 351-376.

85. *Gedenkboek Gijzelaarskamp "Beekvliet"*, 43. Vgl. Algra, *Mijn werk/mijn leven*, 105-106. Dat Van Houten zich op 6 mei nog in "Beekvliet" bevond, blijkt uit het (onuitgegeven) dagboek dat mr. P.C.E. Vollgraff in St. Michielsgestel bijgehouden heeft. Op die datum noteerde hij: "Ik ontmoet prof. Asselbergs (Anton van Duinkerken) en de Kamerleden Van Houten en Wagenaar." RIOD, *Archief-Gijzelaars*, doos 1.

86. RIOD, *Archief-Landstand*, inv. nr. 97-146. Vergadering van de bureaus Pacht en Grondeigendom, 29-5-1942.

87. *De Landstand in Friesland*, 20-3-1942.

88. *De Landstand in Friesland*, 12-6 en 19-6-1942.

89. Zie onder meer *De Landstand in Friesland*, 27-3-1942.

90. Zie bij voorbeeld *De Landstand in Friesland*, 19-11-1943.

91. De Jong, *Het Koninkrijk*, VI, 481-486.

92. *Ibidem*, 468.

93. *Ibidem*, 489.

94. RIOD, *Archief-Landstand*, inv. nr. 97-146. Afdeling Recht aan het hoofd van Hoofdafdeling I, 19-4-1944.
95. *Ibidem*, inv. nr. 99-152. H. van Houten aan onbekende functionaris van de Landstand, 13-5-1944.
96. *Ibidem*, inv. nr. 101-160. Maandverslag van de onderafdeling Recht en Pacht, december 1944.
97. Vgl. *De Landpachter*, 15-2-1946.
98. Ik volg hier de weergave van de inhoud van het Besluit in Duynstee, *Het kabinet Schermerhorn-Drees*, 106.
99. *Ibidem*.
100. RIOD, *Archief-Commissie zuivering Staten-Generaal*, inv. nr. 1b. J.J. Buskes aan de commissie, 13-8-1945.
101. *Ibidem*, inv. nr. 1g. H. van Houten aan de voorzitter van de Tweede Kamer, 6-8-1945. Vgl. De Jong, *Het Koninkrijk*, XII, 206.
102. *De Landpachter*, 11-1-1946.
103. RIOD, *Archief-Commissie zuivering Staten-Generaal*, inv. nr. 1a. Vergadering van de commissie, 2-8-1945.
104. Het betrof hier de Eerste Kamerleden Prof. dr. A.M.A.A. Steger (RKSP) en A.B. de Zeeuw (SDAP). Enige gegevens over de tegen hen ingediende klachten bij Duynstee, *Het kabinet Schermerhorn-Drees*, 109 en 115-116 en bij De Jong, *Het Koninkrijk*, VI, 429-430 en XII, 206. Behalve deze Eerste Kamerleden werd ook het Tweede Kamerlid H. Kersten (SGP) uitgesloten. Zie daarvoor: Hoek, *Politieke geschiedenis van Nederland*, 233-234 en De Jong, *Het Koninkrijk*, XII, 174.
105. Zie voor deze discussie: *De Landpachter*, 11-1-1946, 15-2-1946 en 15-3-1946, alsmede de knipsels uit de *Heerenveensche Koerier* van 1946 in de *Collectie-Van Houten*, FLMD. In de Bond van Landpachters kwam het tot een scheuring tussen een minderheid die zich verzette tegen een heroptreden van Van Houten en een meerderheid die daar geen bezwaar tegen had. Pas na het vroegtijdig overlijden van Van Houten in 1952 werd deze scheuring ongedaan gemaakt.
106. *Collectie-Van der Brug*. Circulaire, "Aan de oud-leden van het Algemeen Bestuur en de Unieraad, alsmede verdere leidinggeevenden van de C.D.U.", 25-6-1945.
107. *Ibidem*. Verslag buitengewoon congres van de CDU, 30-11 en 1-12-1945.
108. *De Srijder*, 15-7-1945.
109. Puchinger, *Hergroepering der partijen?*, 247.
110. *De Christen-Democraat*, 15-1-1938 en *Onstuimig maar geduldig*, 36.

111. *Gedenkboek Gijzelaarskamp "Beekvlier"*, 351-376. Waaraan Buter, adjunct-bedrijfsleider bij het Gemeente Energie Bedrijf, zijn gijzeling te danken had, is mij niet bekend.
112. IISG, *Archief-SDAP*, inv. nr. 2955. Vergadering van het partijbestuur, 15-6-1945. Vgl. Bank, *Opkomst en ondergang*, 127.
113. *Trouw*, III nr. 4 (maart 1945), zoals weergegeven in *De Strijder*, 15-6-1945. Vgl. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn*, 104-105.
114. *De Strijder*, 15-6-1945.
115. *Ibidem*.
116. *Ibidem*.
117. *Trouw*, 31-5-1945.
118. *De Strijder*, 15-7-1945.
119. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn*, 106.
120. *De Strijder*, 15-8-1945.
121. *De Strijder*, 15-9-1945.
122. Algra, *Mijn werk/mijn leven*, 120-121.
123. *De Strijder*, 15-7-1945.
124. *Collectie-Stelwagen*. Bestuur A.R. Kiesvereniging te Dokkum aan de besturen van de C.H. Kiesvereniging en van de CDU-afdeling, 20-7-1945.
125. Bank, *Opkomst en ondergang*, 15-22.
126. *Collectie-Van der Brug*. E.M. Buter aan H. Posthuma, 3-11-1945.
127. Bank, *Opkomst en ondergang*, 18-19.
128. *Ibidem*, 54-60.
129. *Program en toelichting van de NVB*, bijlage. Van hen had Stelwagen zich wel weer bij de CDU aangesloten, De Haan blijkbaar niet. Van de beide anderen is mij dit niet bekend. Vgl. Boltendal, *Koerier*, 64.
130. *De Landstand in Friesland*, 5-3-1942.
131. *Collectie-Stelwagen*. A.D. Veenhoff aan H. Stelwagen, 14-8-1945.
132. *Collectie-Van der Brug*. Verslag buitengewoon congres van de CDU, 30-11 en 1-12-1945.
133. *De Strijder*, 15-9-1945.
134. *De Strijder*, 15-8-1945.
135. *Program en toelichting van de NVB*, bijlage.
136. Bank, *Opkomst en ondergang*, 78.

137. Schurer, *De beslagen spiegel*, 119-120. Bank, *Opkomst en ondergang*, 78, noemt als naam van het blad *Doorbraak*, terwijl Schurer het op *Koers* houdt.
138. Bank, *Opkomst en ondergang*, 78.
139. *Ibidem*, 166-167.
140. RIOD, *Archief-Gijzelaars*, doos S. W. Drees aan P. Geyl, 7-11-1944.
141. *Ibidem*. W. Drees aan P. Geyl, 17-3-1945.
142. Buskes, *Hoera*, 201-202.
143. *Ibidem*, 22A.
144. Buskes, *Wat bezielt ze?*, 24-25.
145. *Ibidem*, 33.
146. Buskes, *Hoera*, 156-157.
147. *De Strijder*, 15-2-1946.
148. *Collectie-Stelwagen*. A.D. Veenhoff aan H. Stelwagen, 14-8-1945.
149. Dit blijkt vooral uit Buters artikel "Nieuwe vormen - De Nederlandse Volksbeweging", in: *De Strijder*, 15-8-1945.
150. *Collectie-Van der Brug*. Circulaire "Aan de oud-leden van het Algemeen Bestuur en de Unieraad, alsmede verdere leidinggevend van de CDU", 25-6-1945.
151. *Ibidem*. Verslag buitengewoon congres van de CDU, 30-11 en 1-12-1945.
152. *Ibidem*. Circulaire, 25-6-1945.
153. *Ibidem*. "Kort resumé van de ingekomen antwoorden op het rondschriven van 25 Juni j.l."
154. De geringe voortvarendheid van het dagelijks bestuur blijkt ook uit het feit, dat *De Strijder* tot en met september onder verantwoordelijkheid van het Amsterdamse bestuur verscheen, met als ondertitel "Orgaan voor Dem(ocratisch-) Soc(ialistische) Christenen". Vanaf oktober luidde de ondertitel "Orgaan van de Chr. Dem. Unie". Ook toen bleef Buter eindredacteur; wel werden Van der Brug en Janze in de commissie van redactie opgenomen.
155. *Collectie-Stelwagen*. Circulaire van het algemeen bestuur aan de afdelingsbesturen, september 1945.
156. *Collectie-van der Brug*. Oproep van de CDU, september 1945.
157. Bank, *Opkomst en ondergang*, 175.
158. *Ibidem*, 166-169.
159. IISG. *Archief-Studiecommissie politieke partijen (Thomassen)*. W. Thomassen aan het bestuur van de CDU, 9-10-1945.

160. *Ibidem.* J. Janze aan het bestuur van de NVB, 13-10-1945. Vgl. Bank, *Opkomst en ondergang*, 180, die stelt, dat er op 18 oktober een onderhoud tussen een NVB- en een CDU-delegatie heeft plaatsgevonden, waarbij hij echter bronvermelding achterwege laat. Van een dergelijke bespreking heb ik geen verslag aangetroffen.
161. *Ibidem.* J. Janze aan het bestuur van de NVB, 21-10-1945.
162. Bank, *Opkomst en ondergang*, 184-192 en 197-202.
163. IISG, *Archief-Thomassen*. Vergadering studietoelichting, 24-11-1945. Vgl. Bank, *Opkomst en ondergang*, 187-188.
164. *Ibidem.* Vergadering studietoelichting, 8-12-1945.
165. Bank, *Opkomst en ondergang*, 191.
166. IISG, *Archief-Thomassen*. J. Janze aan het secretariaat van de NVB, 13-12-1945. Cursivering origineel.
167. *Collectie-Van der Brug*. Verslag buitengewoon congres van de CDU, 30-11 en 1-12-1945. Doordat in het programma in werkelijkheid sprake was van socialisatie van de grond en van de bedrijven "die hiervoor in aanmerking komen", gaven Posthuma en Janze beiden het officiële standpunt van de CDU niet juist weer.
168. *Ibidem.* Bank, *Opkomst en ondergang*, 196 dateert het CDU-congres ten onrechte op 8 december 1945.
169. Bank, *Opkomst en ondergang*, 197-202.
170. IISG, *Archief-Thomassen*. Vergadering studietoelichting, 19-1-1946.
171. De getalsverhouding zeven - twee ontleen ik aan *De Strijder*, 1-3-1946.
172. *Collectie-Van der Brug*. Minderheidsnota van het algemeen bestuur over aansluiting bij de PvdA.
173. *Ibidem.* Fragmenten uit een brief, d.d. 26-1-1946, van de afdeling Den Haag aan G. Ebbeling.
174. *Ibidem.* Verslag CDU-congres, 7-2 en 8-2-1946.
175. Lankhorst deed dit in *De Strijder* (nu het orgaan van de nieuw-opgerichte Christelijk-Democratische Volkspartij), 15-2-1946. Uit de titel van zijn artikel ("De C.D.U. gefusilleerd") blijkt zijn verbittering over de gang van zaken op het congres.
176. *Collectie-Van der Brug*. Minderheidsnota van het algemeen bestuur over aansluiting bij de PvdA.
177. *Ibidem.* Verslag CDU-congres, 7-2 en 8-2-1946.
178. *Ibidem.*
179. *Ibidem.*
180. Geciteerd door Bank, *Opkomst en ondergang*, 208.

181. Voor zover hun lidmaatschap van de PvdA niet uit andere bron bekend is, ontleen ik hun namen aan: *Collectie-Van der Brug*. Leden van de Protestants-Christelijke Werkgroep in de PvdA, die behoord hebben tot de voormalige CDU (ongedateerd).
182. *De Strijder*, 15-2-1946.
183. *De Strijder*, 1-4-1946.
184. Zie hiervoor onder meer het artikel van de weer herstelde Janze "Doorbraak van antithesen", in: *De Strijder*, 15-6-1946.
185. *De Strijder*, 15-5-1946.
186. *De Strijder*, 15-6-1945. Vergelijk hiermee de 17.861 stemmen die de CDU, eveneens met Wolkers als lijsttrekker, bij de Statenverkiezing van 1939 in Noord-Holland behaalde.
187. *De Strijder*, 15-5-1946.
188. *De Strijder*, 15-6-1945. Vergelijk hiermee de 21.135 stemmen die de CDU, met Van Houten als lijsttrekker, bij de Statenverkiezing van 1939 in Groningen kreeg.
189. *Trouw*, 1-3-1946.
190. Interview J. Wijmenga, 23-12-1980.
191. *Collectie-Stehwagen. Leeuwarder Courant*, 4-5-1957.
192. *Collectie-Van der Brug*, Verslag buitengewoon congres van de CDU, 30-11 en 1-12-1945.
193. *De Strijder*, 15-9-1945.
194. *De Strijder*, 15-3-1946.
195. *Ontwapenend*, 22 en *Onstuimig maar geduldig*, 38.

Noten bij hoofdstuk 9.

1. Daalder, "De kleine politieke partijen", 191.
2. Blom, *De muiterij*, 25-28.
3. *Ibidem*, 29-32. Het citaat op 32.
4. Vgl. de afbeeldingen in *ibidem*, 34.
5. *Ibidem*, 31.
6. *Ibidem*, 33.
7. *Ibidem*, 35.
8. Doordat Blom *De Strijder* van 1933 niet teruggevonden heeft, en de CDU pas eind april 1933 een Kamervertegenwoordiger kreeg, was het hem niet mogelijk de reactie van de CDU op de muiterij weer te geven. Uit Van Houtens inbreng in de Kamer leidt hij af, dat gezagsdebatten niet diens bijzondere belangstelling hadden. *Ibidem*, 196 en 316. Bloms vaststelling kan tot de gehele CDU uitgebreid worden: er bestond geen grote interesse in gezagsvraagstuk
9. *De Strijder*, 25-2-1933.
10. Blom, *De muiterij*, 174.
11. *Ibidem*, 196.
12. Heering, *De les van "De Zeven Provinciën"*.
13. Bosmans, "Het maatschappelijk-politieke leven", 233.
14. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming*, 55. Behalve van de CDU zou Barth volgens Lipschits ook de geestelijk leidsman van Kerk en Vrede geweest zijn. Dit moet niet juist geacht worden, onder andere omdat, zoals in het vierde hoofdstuk gebleken is, Kerk en Vrede steeds een overwegend vrijzinnig karakter behouden heeft, en Barth als een orthodox theoloog beschouwd moet worden, ondanks de grote bezwaren die er vanuit de Gereformeerde Kerken tegen zijn theologie ingebracht werden.
15. Buskes, *Hoera*, 144, schrijft: "het enige juiste in de (antirevolutionaire, HJL) bestrijding van de CDU was, dat de invloed van Barth op ons inderdaad groot was ...".
16. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming*, 56.
17. Ruitenbeek, *Partij van de Arbeid*, 68, zegt, dat de dialectische theologie van Karl Barth ook in de CDU haar aanhangers had, zonder een uitspraak over hun aantal of relatieve gewicht te doen.
18. Zie voor een vrij recent overzicht van de mate waarin historici inzichten met betrekking tot de verzuiling toegepast hebben: Ten Have, "De geschiedschrijving over crisis en verzuiling", 273-277.
19. Blom, *Verzuiling in Nederland*, 15 en 33.

20. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 12-13.
21. *Ibidem*, 60. Op p. 321 spreekt Stuurman expliciet over een antirevolutionaire zuil, maar de mogelijk bestaat, dat hij daar deze aanduiding als synoniem voor orthodox-protestant gebruikt, omdat hij vooral een vroege fase op het oog heeft, waarin de differentiatie tussen antirevolutionairen en christelijk-historischen zich nog niet voorgedaan had.
22. *Ibidem*, 285. Dat deze partijtjes Stuurmans bijzondere belangstelling niet hebben, blijkt op p. 275, waar hij met betrekking tot Staalmans partij ten onrechte van Christen-Democratische Unie in plaats van over de Christen-Democratische Partij spreekt, en de door Staalmans in 1901 behouden Kamerzetel aan deze partij toekent, die toen echter nog niet bestond.
23. Blom, *De munitie*, 29.
24. De belangrijkste van hen is Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*. Zijn definitie van het begrip zuil wordt gevolgd door Blom, *De munitie*, 18, zij het dat Blom consequent kiest voor vier zuilen, terwijl Lijphart nu eens van drie en dan weer van vier zuilen spreekt. In latere publikaties (onder meer *Verzuiling in Nederland*, 24) werkt Blom met een iets andere definitie.
25. Kuiper, "Het Nederlandse protestantisme", 18.
26. *Ibidem*, 15-17.
27. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming*, 59.
28. *De Strijder*, 17-12-1932.
29. Von der Dunk, "Negentienvertig", 315, meent dat het hier om een pseudoproblematiek gaat, omdat er afhankelijk van de gezichtshoek altijd breuk en continuïteit vastgesteld kan worden. Op zichzelf is dat natuurlijk juist, maar daarom kan nog wel de vraag gesteld worden of ten aanzien van een bepaald probleem (in dit geval: de bezettingsperiode) de continuïteit dan wel de discontinuïteit overheersend is. Mij althans lijkt dit een legitieme historische vraag.
30. Blom, "De Tweede Wereldoorlog", 356.
31. *Ibidem*, 349.
32. Blom schrijft hier: "Christen-Democratische Unie". *Ibidem*, 348.
33. *Ibidem*, 349.
34. Wiedijk, *Sam de Wolff*.
35. Blom, "De Tweede Wereldoorlog", 348.

BRONNEN EN LITERATUUR.

A. Ongedrukte bronnen.

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.
Archief G. Blankesteyn.

Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum, Leeuwarden.
Collectie Douwe Kalma.
Collectie Hendrik van Houten.
Collectie Fedde Schurer.

Gemeentearchief Amsterdam.
Archief Gereformeerde Kerk (Hersteld Verband) Amsterdam-Centrum.
Archief Gereformeerde Kerk (Hersteld Verband) Amsterdam-Zuid.
Persverzameling-personalia.

Gemeentearchief Groningen.
Archief Gereformeerde Kerk.

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800 - heden), Vrije Universiteit, Amsterdam.
Archief J.J. Buskes.
Archief Abraham Kuiper.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.
Archief Bond voor Staatspensionering.
Archief Christelijk Nationaal Vakverbond.
Archief Enka (Anke van der Vlies).
Archief J.B.Th. Hugenholtz.
Archief Sociaal-Democratische Arbeiders Partij.
Archief Studiecommissie politieke partijen (W. Thomassen).
Studiezaalmappen.

Rijksarchief Utrecht.
Archief Generale Synodes der Gereformeerde Kerken.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam.
Archief Commissie zuivering leden Staten-Generaal.
Archief Gijzelaars.
Archief Nederlandse Landstand.
Archief Nationaal-Socialistische Beweging.

Collecties in privé-bezit.

Collectie R. van der Brug.

Collectie L. Kok.

Collectie H. Stelwagen.

B. Gedrukte bronnen.

1. Periodieken (intensief).

De Christen-Democraat, 1937-1941 (1937 onvolledig).

Gereformeerd Vredesorgaan, 1931-1940.

Kerk en Vrede, 1925-1940.

De Landpachter, 1929-1952.

Richtlijnen, 1938-1940.

De Strijder, 1929-1936.

De Strijder, 1945-1946 (onvolledig).

2. Periodieken (incidenteel).

De Beukelaar, *Het Christelijk Volksblad*, *Christelijk-Sociaal Dagblad*, *Dagblad van het Oosten*, *Almelo's Dagblad*, *Friesch Dagblad*, *De Gids*, *De Heraut*, *De Landstand in Friesland*, *De Nederlander*, *De Nederlandse Pensioenpartij*, *De Nieuwe Gouwenaar*, *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, *Nieuwsblad van het Noorden*, *Het Nieuwsblad van het Oosten*, *Twentsch Zondagblad*, *Onze Vaan*, *Patrimonium*, *Pro Ecclesia*, *Protestantsche Volkspartij*, *De Reformatie*, *De Standaard*, *Trouw*, *Twentsch Dagblad Tubantia*, *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedese Courant*, *Twentsch Zondagsblad*, *Tijd en Taak*, *De Stim fan Fryslân*, *Het Volk*, *De Volkseenheid*, *Woord en Geest*.

3. Overige gedrukte bronnen.

Acta Christelijk Gereformeerde Kerk, 1934 en 1937.

Acta Gereformeerde Kerken, 1933, 1936 en 1939.

Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1937-1938.

Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1933-1940.

Jaarboek voor de Gereformeerde Kerken in Nederland (in Hersteld Verband), 1935.

Parlement en kiezer. Jaarboekjes, 1911-1912 - 1945-1946.

Statistische mededelingen, uitgegeven door het Bureau voor Statistiek der Gemeente Amsterdam, nr. 64 en nr. 87.

Statistisch overzicht verkiezingen (Statistiek der Gemeenten, serie A) ('s-Gravenhage, CBS), 1933, 1935 en 1937.

Verlagen der gemeente Hilversum, 1927, 1931 en 1935.

Zeventig jaar statistiek in tijdreeksen, 1899-1969 ('s-Gravenhage, CBS).

C. Boeken, brochures en artikelen.

Abma, G., "P.S. Gerbrandy's Friese jaren", in: C. Bremmer, D.Th. Kuiper en A. Postma (red.), *Pieter Sjoerds Gerbrandy. Herdenkingsbundel, uitgegeven ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van Pieter Sjoerds Gerbrandy*. Franeker, 1985.

Abma, R., "Het plan van de arbeid en de SDAP", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* XC (1975) 37-68.

Akkerman, S. en Smits, C., *Albertus Zijlstra: leven en arbeid*. Goes, 1978.

Albeda, W., "Gerbrandy's bijdrage tot het christelijk-sociale denken", in: C. Bremmer, D.Th. Kuiper en A. Postma (red.), *Pieter Sjoerds Gerbrandy. Herdenkingsbundel, uitgegeven ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van Pieter Sjoerds Gerbrandy*. Franeker, 1985.

Alberts, W.H.M.E.; Boomen, P.H.J. van den; Fischer, E.J. en Gerwen, J.L.J.M. van, *Marges van de vakbeweging. Een analyse aan de hand van de Twentse Katoenstakingen in 1923-1924 en 1931-1932*. 's-Gravenhage, 1982.

Algra, H., *Mijn werk/mijn leven*. Assen, 1970.

Amelink, H., *De Christelijk-Democratische Unie*. 's-Gravenhage, z.j.

Amelink, H., *De vakvereenigingsactie en de medezeggenschap der arbeiders in de bedrijven*. Utrecht, 1922.

Baas, H., "Christiaan Smeenk", *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, II. Amsterdam, 1987.

Bank, Jan, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*. Deventer, 1978.

Bank, J. en Vos, C., *Hendrikus Colijn. Antirevolutionair*. Houten, 1987.

Barth, Karl, *Eine Schweizer Stimme 1938-1945*. Zürich, 1945.

Bedrijfsorganisatie en medezeggenschap. Rapport uitgebracht door de commissie ingesteld door NVV en SDAP. Amsterdam, 1923.

Berg, Henk van den en Coppes, Ton, *Dominees in het geweer. Het christen-antimilitarisme van Kerk en Vrede 1924-1950*. 2e dr. Nijmegen, 1982.

Beunders, H.J.G., *'Weg met de Vlootwet!' De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beerenbrouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923*. Bergen (N.H.), 1984.

"Blijvend verzet. Teksten van K.H. Kroon", *Eltheto. Tijdschrift over Godsdienst en politiek* nr. 67 (1982).

Blom, J.C.H., *De muiterij op De Zeven Provinciën. Reacties en gevolgen in Nederland*. 2e dr. Utrecht, 1983.

Blom, J.C.H., "De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving: Continuïteit en verandering", in: C.B. Wels e.a. (red.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud. Deel II: 19e - 20e eeuw*. Den Haag, 1980.

Blom, J.C.H., *Verzuiling in Nederland, in het bijzonder op lokaal niveau, 1850-1925*. Amsterdam, 1981.

Boltendal, R., *Koerier tussen gisteren en morgen. De geschiedenis van 'Je Maintiendrai Friesland' 1944-1984*. Drachten/Leeuwarden, z.j.

Boogaarts, M.D., "Johannes Antonius Veraart", *Biografisch Woordenboek van Nederland*, I. 's-Gravenhage, 1979.

Borm, Fons, "De Katholiek-Democratische Partij in Nederland 1933-1939", *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum* 1983, 13-34.

Boschma, H., *Oorlog en Christendom. Een getuigenis*. Ruurlo, z.j.

Boschma, H., *Oorlog en Christendom. Getuigenissen uit diep bewogen dagen*. Rotterdam, z.j.

Boschma, H., *Het vier-professoren-boekje*. Ruurlo, z.j.

Bosmans, J., "Horace Hugo Alexander van Gybland Oosterhoff", *Biografisch Woordenboek van Nederland*, I. 's-Gravenhage, 1979.

Bosmans, J., "Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1918-1940", *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XIV. Bussum, 1979.

Bosmans, J., "Het Parlement" in: P. Luykx en N. Bootsma (red.), *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw*. Utrecht, 1987.

Bosscher, D., *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden (1939-1952)*. Alphen aan den Rijn, 1980.

- Bracher, K.D., *Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie*. Villingen, 1971.
- Brinkman, Martien E., *De theologie van Karl Barth: dynamiet of dynamo voor christelijk handelen. De politieke en theologische controversen tussen Nederlandse barthianen en neocalvinisten*. Baarn, 1983.
- Bruggen, H.L. van, *Christus' Kerk ... tegen den oorlog!*. Bolsward, 1930.
- Bruijn, J. de, *Geschiedenis van de abortus in Nederland. Een analyse van opvattingen en discussies 1600 - 1979*. Amsterdam, 1979.
- Bruijn, J. de, "Partij of beginsel? De antirevolutionaire en christelijk-historische richting in de Nederlandse politiek", in: idem, *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*. Franeker, 1987.
- Burger, J.E., *Linkse frontvorming. Samenwerking van revolutionaire socialisten 1914-1918*. Amsterdam, 1983.
- Buskes, J.J., *Antimilitairisme en Nederlandse geloofsbelijdenis (Het geval Schurer)*. Dokkum, z.j.
- Buskes, J.J., *Brandstichter of Brandblusser? Antwoord op de artikelen van dr. G.B. Wurth over de Kerk en de Chr. Dem. Unie*. Z.pl., z.j.
- Buskes, J.J., *C.D.U. en S.D.A.P.* Amsterdam, z.j.
- Buskes, J.J., *Daar staat geschreven*. Bolsward, z.j.
- Buskes, J.J., *De drie groote vragen*. Amsterdam, z.j.
- Buskes, J.J., *Hoera voor het leven*. 5e dr. Amsterdam, 1963.
- Buskes, J.J., *Kapelaan Rossaint en Dominé Niemöller. Twee processen in het Derde Rijk*. Assen, 1938.
- Buskes, J.J., *Mensen die je niet vergeet*. 2e dr. Apeldoorn, 1970.
- Buskes, J.J., *Het Nationaal-Socialisme als bedreiging van de Kerk: de les van Duitsland*. Assen, 1937.
- Buskes, J.J., *Nationaal-socialisme en Christendom. Een antwoord op de vraag: Is de N.S.B. christelijk?* Amsterdam, z.j.

Buskes, J.J., *Troelsta's Gedenkschriften*. Z.pl., 1928.

Buskes, J.J., *Een vreemdeling in een vreemd land. De strijd om het Koninkrijk Gods in het leven van Abraham Rutgers*. Amsterdam, z.j.

Buskes, J.J., *Vier vrienden*. Apeldoorn, 1971.

Buskes, J.J. e.a., *Wat bezielt ze?*. Amsterdam, 1945.

C.D.U. *Verkiezingsprogram 1937*. Z.pl., z.j.

C.D.U. *Wie wij zijn en wat wij willen. Statuten en Urgentie-programs*. Gouda, z.j.

De Christelijk-Democratische Unie. De waarheid omtrent de Van Houten-partij. Z.pl., z.j.

Christen en Socialist. Frits Kuiper 1933. Zeist, 1979.

Cohen, H.F., "Democratisch socialisme in de jaren '30", in: Klein, P.W. en Borger, G.J. (red.), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid*. Amsterdam, 1979.

Cohen, H.F., *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930*. 2e dr. Leiden, 1978.

Colijn, H., *Koloniale vraagstukken van heden en morgen*. Amsterdam, 1928.

Cornelissen, Igor; Harmsen, Ger en Jong, Rudolf de, *De taaie rooie rakkers. Een documentaire over het socialisme tussen de wereldoorlogen*. Utrecht, 1965.

Daalder, H., "De kleine politieke partijen - een voorlopige poging tot inventarisatie", *Acta Politica*, I (1965-1966) 172-196.

Daalder, H., "Politicologen, sociologen, historici en de verzuiling", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, C (1985) 52-64.

Dam, Harmjan, *De NSB en de kerken*. Kampen, 1986.

Delleman Th., *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie*. Kampen, 1949.

Dorp, J. van, *Waarom wij niet toetraden tot de Christelijk-Democratische Federatie*. Z.pl., z.j.

Drayer, M.; Spijker, W. van 't en Velema, J.H., *En toch niet verteed. Uit de geschiedenis van de Christelijk Gereformeerde Kerken sinds 1892*. Kampen, 1982.

Een drechts Commissaris kijkt terug ... Herinneringen van mr. Jacob Cramer, opgetekend door Chris van der Veen. Assen/Maastricht, 1986.

Dunk, H.W. von der, "Conservatisme in vooroorlogs Nederland" in: C.B. Wels e.a. (red.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud. Deel II: 19e - 20e eeuw*. Den Haag, 1980.

Dunk, H.W. von der, "Het golvend beeld van München", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCII (1979) 43-69.

Dunk, H.W. von der, "Negentienvetig: van neutralisme naar nazi-heerschappij", in: C.B. Wels e.a. (red.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud. Deel II: 19e - 20e eeuw*. Den Haag, 1980.

Duynstee, F.J.F.M. en Bosmans, J., *Het kabinet Schermerhorn-Drees. 24 juni 1945 - 3 juli 1946*. Assen/Amsterdam, 1977.

Faber, I., *Militia Christi. Soldaat zijn van Christus. Toespraak, gehouden op 23 augustus 1933 te Alkmaar*. Emmen, 1933.

Gaastra, F.S., "Henricus Paul Nijgh", *Biografisch Woordenboek van Nederland*, II. Amsterdam, 1985.

Gaay Fortman, W.F. de, *Architectonische critiek. Fragmenten uit de sociaal-politieke geschriften van Dr. A. Kuyper*. Amsterdam, 1956.

Gedenkboek Gijzelaarskamp Beekvliet. Schiedam, 1947.

Gelderen, Jaap van, "Tussen de oorlogen. De gereformeerden en het vraagstuk van de vrede" in: Michiel van Alphen, Ed Noort en Leendert Oranje (red.), *Kerk en vredesbeweging*. Kampen, 1982.

Geloof en oorlog. Vier voordrachten over het Vredesvraagstuk. Groningen enz., 1931.

Gerbrandy, P.S., "Het religieus socialisme van onzen tijd". *Antirevolutionaire Staatskunde*, IV (1928) 289-326.

Het getuigenis der Christelijke kerk, voor zoover te Lambeth vertegenwoordigd. Encycliek, resoluties en rapporten van de Lambeth-conferentie 1930. Baarn, z.j.

Graaf, Jochum de, "'Een christen mag verloren posten verdedigen.' De Gereformeerde Vereniging voor Daadwerkelijke Vredesactie ('31-'40)", *VU-Magazine*, november 1983, 387-392.

Graaf, S.G. de, *De Heilige Schrift, het Koninkrijk Gods en de oorlog.* Sluis, 1931.

Grandia, A.C. en Laan, H. van der, *De Gereformeerden en het oorlogsvraagstuk. Alle synode-uitspraken over oorlog en vrede. Meningsvorming vroeger en nu. Feiten en commentaar.* Delft, 1983.

Griffiths, R.T. (ed.), *The Netherlands and the Gold Standard 1931-1936. A Study in policy formation and policy.* Amsterdam, 1987.

Haarlem, A. van, "Dirk Tromp", *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, II. Kampen, 1983.

Harfsterkamp, B.J., *De Bond van Landpachters en Hypotheekboeren. Een beschrijving van de historie van 1922 tot 1945.* Wageningen, 1984.

Hartmans, Rob, "Het socialisme van Willem Banning. Bij de honderdste geboortedag van een 'vergeten' ideoloog", *Socialisme en Democratie. Maandblad van de Wiardi Beckman Stichting* XLV (1988) 8-14.

Have, W. ten, "De geschiedschrijving over crisis en verzuiling", in: W.W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945.* Utrecht enz., 1983.

Heering, G.J., *De les van "De Zeven Provinciën".* Z.pl., 1933.

Heering, G.J., *De Zondeval van het Christendom. Een studie over Christendom, staat en oorlog.* Arnhem, 1928.

Hendriks, J., *De emancipatie der gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel.* Alphen aan den Rijn, 1971.

Herngreen, G.W.F., *Een Handjevol Verkenners. Ontstaan en geschiedenis van het 'H.V.', de Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband.* Baarn, 1976.

Heynis, H., *De Christelijk-Democratische Unie, Kerk en Vrede en het Pacifisme*. Zwolle, 1981.

Hildebrand, Klaus, *Deutsche Aussenpolitik 1933-1945. Kalkül oder Dogma?*. 2., überarbeitete Auflage, Stuttgart, 1973.

Hoek, Jac.S., *Politieke geschiedenis van Nederland. Oorlog en herstel*. Leiden, 1970.

Hofman, Jack en Walraven, Guido, *Kerk en Vrede over sociale verdediging. Een historisch overzicht*. Amersfoort, 1985.

Houten, H.S. van, *Het pachtvraagstuk*. Bolsward, z.j.

Huizinga, J., *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*. Haarlem, 1935.

Hulst, H. van; Pleysier, A. en Scheffer, A., *Het Roode Vaandel volgen wij. Geschiedenis van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij van 1880 tot 1940*. 's-Gravenhage, 1969.

Huysen, Coos, *Socialisme als opdracht. De religieus-socialistische Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers en de PvdA - de geschiedenis van een relatie*. Baarn, 1986.

Janse, A., "De beginselen van de Christelijk-Democratische Unie", *Anti-revolutionaire Staatskunde* XI (1935) 125-137.

Janssen, J.A.M.M., "Kerk, coalitie en defensie in het Interbellum", in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30*. Dieren, 1984.

Jochheim, G., *Antimilitaristische Aktionstheorie, Soziale Revolution und Soziale Verteidigung. Zur Entwicklung der Gewaltfreiheitstheorie in der europäischen antimilitaristischen und sozialistischen Bewegung 1880-1940, unter besonderer Berücksichtigung der Niederlande*. Assen/Amsterdam, 1977.

Jong, Inne de, "Pedagoog, kindervriend, vechter, dromer", *Maatstaf*, april/mei 1968.

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. 12 dln. 's-Gravenhage, 1967-1988.

Jonge, A.A. de, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij*. Den Haag, 1972.

Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen in Nederland en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*. Assen, 1968.

Jonge, A.A. de, "Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XCI (1976) 94-105.

Jonge, A.A. de, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling*. Den Haag, 1968.

Kaam, Ben van, *Parade der mannenbroeders. Flitsen uit het protestantse leven in Nederland in de jaren 1918-1938*. Wageningen, 1964.

Een kleine eeuw kleine hyden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP. 's-Gravenhage, 1975.

De klokken van Rome. Reden uitgesproken op de Openbare Getuigenissamenkomst van de Federatie Amsterdam der C.D.U. op 3 October 1935 ... Amsterdam, z.j.

Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*. Amsterdam/Brussel, 1976.

Koster, Koosje; Bennekom, W.J. van; Halsema, J.D.F. van; Schouten, M. en Sizoo, J.P. (red.), *De kogel door de kerk. 14 interviews met gewezen gereformeerden*. Den Haag, 1965.

Kroon, K.H., "In Memoriam Pieter Leendert Gerritse", *De Groene Amsterdammer*, 8-7-1961.

Kruijthof, Bernard, "Trouw aan het beginsel. De christelijk-sociale beweging in Nederland van ± 1875 tot 1909", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, nr. 24 (december 1981) 347-373.

Kuiper, D.Th., "Het Nederlandse protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)", in: J. de Bruijn (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*. Franeker, 1987.

Kuiper, D.Th., *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930*. Meppel, 1972.

Kuyper, A., *De Christus en de Sociale nooden en Democratische Klippen*. Amsterdam, z.j.

Kuyper, A., *Het Sociale Vraagstuk en de Christelijke Religie. Rede bij de opening van het Sociaal Congres op 9 November 1891*. Amsterdam, 1891.

Laar, A.R. van de, *Landnationalisatie. Beoordeling van de vóór en tegen landnationalisatie aangevoerde gronden*. Utrecht, 1895.

Land, L. van der, *Het ontstaan van de Pacifistisch-Socialistische Partij*. Amsterdam, 1962.

Langeveld, Herman, "De Christelijk-Democratische Unie in Friesland: een electorale benadering" in: J. Frieswijk, Y. Kuiper en J. Rijpkema (red.), *Friesland en het Interbellum*. Leeuwarden, 1983.

Langeveld, H.J., "The Christian Historical Union", in: R.T. Griffiths (ed.), *The Netherlands and the Gold Standard 1931-1936. A Study in policy formation and policy*. Amsterdam, 1987.

Ligt, B. de, *Profeet en volksfeest. Rede naar aanleiding van het verzoek van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk om den 16en Nov. 1913 het onafhankelijkheidsfeest godsdienstig te vieren*. Amsterdam, z.j.

Ligt, B. de, *Profeet en volksnood. Rede naar aanleiding van den wensch, dien de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk den 1sten Augustus 1914 uitsprak, dat alle Nederlandsche Hervormde gemeenten zoo spoedig mogelijk in hare bedehuizen zouden worden saamgeroepen in verband met den naderenden wereldstrijd*. Amsterdam, z.j.

Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Vierde druk, Amsterdam, 1982.

Lipschits, I., *De protestants-christelijke stroming tot 1940 (Ontstaans-geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen. Deel I)* Deventer, 1977.

Maliepaard, C.H.J., "De Nederlandse landbouw", in: *De Nederlandse volks-huishouding tussen twee wereldoorlogen*, III. Utrecht/Antwerpen, 1952.

Meertens, P.J., "Enka, pionierster van het christen-socialisme" in: idem, *In het voetspoor van Henriëtte Roland Holst. Radicalen en religieuze socialisten in Nederland*. Alphen aan den Rijn, z.j.

Mellink, Albert, "Het Comité van Waakzaamheid na veertig jaar", *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1977*, 247-274.

Meyer, G., '*Beroerder des volks*'. *Praat en daad der C.D.U.*. Groningen, 1937.

Mispelblom Beyer, H.J., "Het leven van Bartholomeus de Ligt. Een poging tot begrip", in: *Bart de Ligt 1883-1938*. Arnhem, 1939.

Mourik, Rolf van; Mud, Ritske en Zondergeld, Gjalte, "De NSB in Friesland: een politiek randverschijnsel", in: J. Frieswijk, Y. Kuiper en J. Rijpkema (red.), *Friesland en het Interbellum*. Leeuwarden, 1983.

Mulder, Gerard en Koedijk, Paul, *H.M. van Randwijk. Een biografie*. Amsterdam, 1988.

Nekkers, Jan, "Sentiment en program", in: John Jansen van Galen; Jan Nekkers; Dick Pels en J.P. Pronk, *Het moet, het kan! Op voor het Plan! Vijftig jaar Plan van de Arbeid*. Amsterdam, 1985.

Netscher, F., "Karakterschets - A.P. Staalman", *De Hollandsche Revue*, december 1902.

Niedhardt, Gottfried, "Appeasement: Die britische Antwort auf die Krise des Weltreichs und des internationalen Systems vor dem Zweiten Weltkrieg", *Historische Zeitschrift* 226 (1978) 67-88.

Noordegraaf, H. en Verwoerd, R., *Anke van der Vlies. Een bliksems wijf*. Aalsmeer, 1987.

Noordegraaf, H., "Bart de Ligt en ds. Buskes", *Tijd en Taak*, 2-4-1983.

Noordegraaf, H., "De Christelijk-Democratische Unie in Schiedam", *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, XV (1983) 28-39.

Noordegraaf, H., "Het christensocialisme van Daan van der Zee", *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, 11 (december 1986) 53-79.

Noordegraaf, H., "Gerbrandy en het religieus socialisme", *Tijd en Taak*, 2-11-1985.

N.V.V. Zestiende verslag van de toestand en de werkzaamheden over het tijdvak 1 Januari 1935 tot 31 December 1937. Z.pl., z.j.

Onstuimig maar geduldig. Interviews en biografische schetsen uit de geschiedenis van de PSP. Amsterdam, 1987.

Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP. Amsterdam, z.j.

Ontwerp-beginselverklaring, samengesteld door Commissie A, ingevolge opdracht van de Bondsvergadering, gehouden op 8 April 1912. Schiedam, z.j.

Oud, P.J., *Honderd Jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland.* 7e dr. Assen, 1979.

Oud, P.J., *Het Jongste Verleden. Parlementaire Geschiedenis van Nederland 1918-1940.* 6 dln. Assen, 1948-1951.

Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld. Nederlanders en hun werk. Amsterdam, 1938.

Praag, Ph. van, "Asser Benjamin Kleerekoper", *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, 15 (december 1987) 44-54.

Praag, Ph. van, *Het bevolkingsvraagstuk in Nederland.* Deventer, 1976.

Prins, P., *Wat wil de C.D.U.?* Kampen, 1935.

Proces-verbaal van het Sociaal Congres, gehouden te Amsterdam den 9, 10, 11 en 12 November 1891. Amsterdam, 1891.

Program en toelichting van de Nederlandse Volksbeweging. 2e dr. Amsterdam, z.j.

Puchinger, G., *Colijn. Momenten uit zijn leven.* Kampen, z.j.

Puchinger, G., *Hergroepering der partijen?* Delft, 1968.

Puchinger, G., *Hervormd - gereformeerd, één of gescheiden.* Delft, 1969.

Puchinger, G., *Tilanus vertelde mij zijn leven.* Kampen, 1966.

Ramaker, Wim, *Spreken voor Gods rekening. Bloemlezing uit het werk van dr. J.J. Buskes.* Ede, 1983.

Remarque, E.M., *Der Weg zurück*. Berlin, 1931. Nederlandse vertaling: *De weg terug*. Amsterdam, z.j.

Rombach, J.H., "Gerrit Jan Heering", *Biografisch Woordenboek van Nederland*, II. Amsterdam, 1985.

Roon, Ger van, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*. Utrecht/Antwerpen, 1973.

Rooy, P. de, "De verzuiling vergruisd, de columnologie in opmars", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, C (1985) 65-69.

Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid*. Amsterdam, 1978.

Rovers, F., "Eenheid door Democratie. Een analyse van een burgerlijk-democratische volksbeweging in de jaren dertig", *Utrechtse Historische Cahiers* VII (1986) nr. 4, 1-97.

Ru, J.H. de, *Landbouw en Muatschappij. Een analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren*. Deventer, z.j.

Ruitenbeek, H.M., *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*. Amsterdam, 1955.

Ruitenbergh, L.H., "Een woord over de C.D.U.", *Tijd en Taak*, 7-8-1937.

Rutgers, A.R.; Boschma, H. en Buskes, J.J., *Ik ga heen! Ik blijf! Inzichten betreffende het lidmaatschap van "Kerk en Vrede"*. Ammerstol, z.j.

Schaaf, Sj. van der, *Skiednis fan de Fryske Biweging*. Leeuwarden, 1977.

Schilder, K., "Geen Duimbreed"! Een synodaal besluit inzake 't lidmaatschap van N.S.B. en C.D.U.. Kampen, 1936.

Schippers, Hans, *Zwart en Nationaal Front. Latijns georiënteerd rechts-radicalisme in Nederland (1922-1946)*. Amsterdam, 1986.

Schneider, Chr.L., *De kleine kerk van De Bilt. 100 jaar Gereformeerde Kerk 1887-1987*. De Bilt, 1987.

Schoot Uiterkamp, Annet, "Terug naar het paradijs? Acties tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig", *Jaarboek 1978 voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, 182-244.
Schurer, F., *De beslagen spiegel. Herinneringen*. Amsterdam, 1969.

Schurer, F., *Christendom en oorlog*. Z.pl., z.j.

Schurer, F., "Fryske Kronyk", *Yn Us Eigen Tael* 1926, 177-179.

Schurer, F., *Geloofsonderzoek. Vragen, mij voorgelegd door het bestuur der chr. school te Lemmer*. Balk, z.j.

Schutte, G.J., "Abraham Kuyper - vormer van een volksdeel", in: Augustijn, C.; Prins, J.H. en Woldring, H.E.S. (red.), *Abraham Kuyper. Zijn volksdeel, zijn invloed*. Delft, 1987.

Schutte, G.J., "De ere Gods en de moderne staat. Het antwoord van de Anti-Revolutionaire Partij op de secularisatie en democratisering van Nederland: antithese, soevereiniteit in eigen kring en gemene gratie", *Radix* 9 (1983) 73-104.

Smid, T.D., "Willem Hovy (1840-1915)", *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, XXXIV (1964) 239-257 en 278-296.

Het socialisatievraagstuk. Rapport uitgebracht door de commissie aangevoerd uit de SDAP. Amsterdam, 1920.

Spanning, Hans van, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*. Z.pl., 1988.

Staalman, A.P., *De Christen-Democratische Partij*. Baarn, z.j.

Stap, J.J.B., "De S.G.P. voor 1940", *Utrechtse Historische Cahiers* VI (1985) nr. 3, 1-122.

Steenkamp, P.A.J.M., *De gedachte der bedrijfsorganisatie in protestants-christelijke kring*. Kampen, 1951.

Stöss, R., *Parteien-Handbuch. Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980*. Sonderausgabe Band I. Opladen, 1986.

Stuurman, S., "Verzuiling, geschiedenis en politiek", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* C (1985) 70-77.

Stuurman, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen, 1983.

Taylor, A.J.P., *English History 1914-1945*. Oxford, 1976.

Terugblik en perspectief. Willem Banning 1888-1971. Bannings "Terugblik" ingeleid door J.M. van Veen. Baarn, 1972.

Top, W., *Fijn en frisch. Sexuele voorlichting onder Gereformeerden 1900-1965*. Amsterdam, 1988.

Venemans, B.A., "Johannes Christiaan Aalders", *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, II. Kampen, 1983.

Verwoerd, R., "Anke van der Vlies, 1873-1939", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* nr. 19 (september 1980) 271-282.

Verwoerd, R., "De Bond van Christen-Socialisten", *Spiegel Historiael* XII (1977) 677.

Voet, M. van der, *Friedrich Naumann, een hoofdstuk uit de sociale ethiek*. 1934.

Voet, M. van der, *Luchtbescherming?*. Ammerstol, z.j.

Vries, H. de, "Colijn en de Nederlandse economen", in: P. Boomgaard; L. Noordegraaf; H. de Vries en W.M. Zappey (red.), *Exercities in ons verleden. Twaalf opstellen over de economische en sociale geschiedenis van Nederland en koloniën 1800-1950*. Assen, 1981.

Wal, T. van der, "Mei it each op Beintum. De ferhâlding tusken grifformæarden en herfoarmen te Blije yn 'e jierren tritich doe 't Kalma as dûmny yn Hegebeintum stie", in: Ph.H. Breuker en Michaël Zeeman (red.), *Freonen om ds. J.J. Kalma hinne. Stúdzjes, meast oer Fryslân, foar syn fiifensantichste jierdei*. Ljouwert/Leeuwarden, 1982.

Warmelo, W.L. van, *De vijand van den oorlog*. Arnhem, 1935.

Wat wil de C.D.U. Beginsselverklaring en program. Amsterdam, z.j.

Wels, C.B., "Jan Rudolph Slotemaker de Bruïne", *Biografisch Woordenboek van Nederland*, I. 's-Gravenhage, 1979.

Weringh, Jac. van, *Het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper*. Assen, 1967.

- Werkman, P.E., "Herman Amelink (1881-1957). 'De denker van het CNV'", *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, 5 (februari 1985) 3-30.
- Werkman, P.E., "Klaas Kruijthof", *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, II. Amsterdam, 1987.
- Werkman, P.E., "Rijken en armen ontmoeten elkander? De protestantse organisaties van werkgevers en werknemers (1976-1940)", in: J. de Bruijn (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*. Franeker, 1987.
- Wette, W., "Ideologien, Propaganda und Innenpolitik als Voraussetzungen des Dritten Reiches", in: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, I. Stuttgart, 1979.
- Wibaut-Berdenis van Berlekom, M. en Wibaut, F.P., *Wordend huwelijk*. Haarlem, 1932.
- Wiedijk, C.H., *Koos Vorrink. Gezindheid - veralgemening - integratie. Een biografische studie (1891-1940)*. Groningen, 1986.
- Wiedijk, C.H., *Sam de Wolff en het ontstaan van het Sociaal Democratisch Centrum in de Partij van de Arbeid*. Haarlem, 1971.
- Wiersma, L.R., "Het Comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* LXXXVI (1971) 124-150.
- Wieten, Jan, *Dagblad en Doorbraak. De Nederlander en De Nieuwe Nederlander*. Kampen, 1986.
- Wijmenga, J., *Zij zijn tekort gedaan. Christenen van Nederland, ziehier de nood onzer ouden van dagen*. Dokkum, z.j.
- Wijne, Johan S., "Op weg naar de Partij van de Arbeid. Het Beginsel-programma van de SDAP van 1937 en het streven naar een democratisch socialistische volkspartij", *Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam, 1983.
- Wilde, J.A. de en Smeenk, C., *Het volk ten baat. De geschiedenis van de A.R. Partij*. Groningen, 1949.
- Wilzen, H.J. en Biemen, A. van, *Samen op weg. Vijftig jaar ontmoeting tussen christendom en socialisme in De Blijde Wereld (1902-1932) en Tijd en Taak (1932-1952)*. Amsterdam, 1953.

Woldring, H.E.S. en Kuiper, D.Th., *Reformatische maatschappijkritiek. Ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden*. Kampen, 1980.

Zee, D. van der, *Een tijdsverschijnsel. De voormalige Bond van Christen-Socialisten*. Den Haag, z.j.
Zondergeld, G.R., "Fedde Schurer", *Biografisch Woordenboek van Nederland*, I. 's-Gravenhage, 1979.

Zondergeld, G.R., *De Friese Beweging in het tijdvak der beide Wereldoorlogen*. Leeuwarden, 1978.

Zondergeld, G.R., *Een kleine troep vervuld van haat. Arnold Meyer en het Nationaal Front*. Houten, 1986.

D. *Ongepubliceerde manuscripten*.

Dros, N., *Een kerkscheuring in Oosterend. De affaire Buskes van 1926*. Ongepubliceerd paper, Amsterdam, 1986.

Dorleyn, A., *De Christelijk-Democratische Unie*. Doctoraal-scriptie R.U. Groningen, 1976.

Es, Freerk van, *De Christelijk-Democratische Unie in Nederland. Speciaal met betrekking tot Friesland*. Doctoraal-scriptie R.U. Groningen, 1981.

Griffioen, Piet, *Fedde Schurer en de C.D.U.* Doctoraal-scriptie R.U. Utrecht, 1982.

Heitink, Kees, *De Bond van Landpachters (en Hypotheekboeren) 1928-1936*. Doctoraal-werkstuk, afd. Nieuwste Geschiedenis, V.U. Amsterdam, 1982.

Jong, Inne de, *Weromsjen yn tankberens*. Ongepubliceerde memoires, FLMD, Leeuwarden.

Meulen, H. van der, *De Christelijk-Democratische Unie. Schets van een vergeten groep*. Kandidaats-scriptie U.v.A., 1970.

Moll, R., *Johannes Jacobus Buskes. Denken en doen van een dissidente dominee*. Doctoraal-scriptie R.U. Utrecht, 1982.

Nap, M., *De betekenis van K. Schilder voor het besluit betreffende de Christelijk-Democratische Unie genomen door de Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Amsterdam 1936*. Doctoraal-scriptie Theologische Hogeschool Kampen (Vrijgemaakt), 1987.

Noordegraaf, H., *Anthropologie bij Bart de Ligt*. Ongepubliceerd manuscript, Schiedam, 1983.

Ouwerkerk, H.G., *Het optreden van Andries Popke Staalman binnen de Anti-Revolutionaire Partij 1858-1905*. Doctoraal-scriptie R.U. Leiden, 1965.

Toebes, J.G., *Het optreden van de C.D.U. en de reactie daarop van de A.R.P.* Doctoraal-scriptie K.U. Nijmegen, 1981.

Woude, S. van der, *Naar het station Alles Verloren. De discussie over het pachtprobleem in Friesland in de periode 1880-1940*. Doctoraal-scriptie R.U. Groningen, 1984.

Register op in de tekst voorkomende persoonsnamen.

- Aalberse, P.J.M., 211, 235, 238
 Aalders, J.C., 124, 125, 367-370
 Aalders, W.J., 378
 Albarda, J.W., 133, 241, 242, 248, 430, 437
 Algra, H., 400, 408
 Amelink, H., 41, 42, 47, 62, 71, 134, 139, 191-193, 198, 201, 202, 220-222, 225, 247, 251-254, 257, 261
 Amulung, F., 77, 92, 421
 Amulung, W., 421
 Andrews, C.F., 145
 Ankersmit, J.F., 284, 285, 287
 Arts, P.M., 133, 221, 253, 297-300
 Bakker, P.jr., 68
 Bakker, Jouke, 213, 272.
 Bakker-Nort, B., 247
 Banning, W., 262, 283, 287, 288, 290, 293, 409, 411, 415
 Barbusse, Henri, 103, 109, 110
 Barth, Karl, 32, 152, 163, 164, 166, 168, 180, 273, 334, 336, 337, 340, 345, 365, 380, 431, 432
 Bavinck, H., 32, 134, 263
 Beekenkamp, C., 266
 Benesj, Eduard, 162
 Berger, 242
 Beunk, Joh., 31, 41-43, 53, 80, 94
 Bijl, Tjeerd van der, 54
 Bijleveld, H., 408
 Blom, J.C.H., 4, 427-431, 434, 436-438
 Blumhardt, J.C. en C., 32
 Bois, L.P. du, 30, 43, 393, 421, 423
 Bongers, W.A., 284
 Bordewijk, H.W.C., 261
 Borm, Fons, 298, 299
 Boschma, Hilbrandt, 37, 101-105, 169, 178, 309, 379, 381
 Bosma, R., 80, 92, 417, 421
 Bosmans, J., 431
 Bosscher, D., 299
 Bouke (ps. voor F. Schurer), 277
 Braambeek, H.J. van, 248
 Braat, J., 52
 Brandsma, S., 75, 76, 80
 Brandt Corstius, J., 144
 Brinkman, Martien E., 330
 Brug, R. van der, 6, 15, 28-31, 34, 35, 39, 43, 49, 50, 60, 62, 74, 82-84, 102, 104, 108, 109, 112, 115, 117, 143, 151, 162-165, 170-173, 175, 176, 180, 181, 224, 226, 252, 257, 269, 277-279, 290, 293, 301, 304-306, 319, 348, 355, 364, 373, 381, 385, 386, 392-395, 397, 406, 410, 413-420, 422, 423, 424, 425, 438
 Brug, J. van der, 143
 Bruggen, H.L. van, 123, 124, 127, 275, 276, 330, 346, 350, 358
 Bruggen, ds. van, 337
 Bruin, J.H.L. de, 294, 370
 Bruins Slot, J.A.H.J.S., 408
 Brüning, H., 151
 Brunner, Emil, 334, 337
 Brutel de la Rivière, J.J., 403
 Buskes, J.J., 1, 3-6, 9, 32-34, 37, 45-50, 64, 73, 89, 94, 95, 100-104, 107-113, 116, 119, 121, 122, 124-126, 130, 140, 145, 146, 150-154, 159, 163-166, 168, 170, 171, 172, 174, 175, 177, 178, 180, 192-194, 206, 207, 252, 261, 262, 263, 266, 269, 271, 272, 277, 280-290, 292, 294-296, 301, 304, 306, 307-309, 314-323, 328, 329, 332, 334-339, 352, 356, 361-363, 365, 366-370, 372-374, 378, 380, 382, 384, 385, 392-394, 403-405, 411, 412-414, 420, 423, 424, 426, 431, 432, 437, 438
 Buter, E.M., 406-409, 413, 420
 Calvijn, Johannes, 134, 262, 381
 Chamberlain, Neville, 158, 159, 161, 162, 165, 167
 Coen, Jan Pieterszoon, 263, 277

- Coenraads, J., 36, 38, 43, 165, 172, 175, 177, 180, 181, 386, 413, 417-420, 425
- Colijn, H., 36, 42, 48, 56, 62, 90, 115, 132, 133, 135, 136, 139, 179, 198, 201, 206-215, 217, 219-221, 223-225, 229, 238-241, 245, 247, 252, 257, 259-265, 268, 270, 273, 274, 277, 279, 299, 313, 317, 323, 365, 367, 387, 390, 392, 405, 430, 437
- Constantijn de Grote, 106
- Coolsma, C.W., 169, 309, 340, 344, 379
- Cort van der Linden, P.W.A., 234
- Cramer, C.D., 20
- Cramer, J., 295
- Daalder, H., 4, 67, 234, 384, 426, 427
- Dam, Harmjan, 368, 374
- Damave, O.F.J., 401, 402
- Deckers, L.N., 132, 133
- Dekker, N., 300, 301
- Derkzen, G.J., 163
- Deth, A. van 113
- Diepenhorst, P.A., 261
- Diepersloot, J., 64, 78, 113, 124, 163, 262, 263, 337, 339, 361, 365, 366, 372, 410
- Diffelen, E.M. van, 145
- Dijk, J.J.C. van, 114
- Döhring, B., 151
- Dooyeweerd, H., 47
- Dorp, J. van, 24
- Drees, W., 411
- Dunk, H.W. von der, 2
- Ebbeling, G., 418
- Ebels, F.E.H., 230, 247
- Eden, Anthony 117, 158, 159, 161
- Eindhoven, J., 388, 409
- Ekering, L.C.W., 374, 377
- Elskamp, H. van de, 346
- Enka (ps. voor Anke van der Vlies), 15-19, 22, 91
- Erasmus, Desiderius, 381
- Faber, I., 42, 50, 76, 83, 272, 304, 306, 379, 382
- Pabius, D.P.D., 11
- Filius, J.F.K.A.P., 81, 94, 413
- Flier, A. van der, 22, 23, 190
- Fokkema, D.sr., 124
- Folkertsma, E.B., 57
- Frey, 110
- Fricke, J.H., 52, 53
- Gaay Fortman, W.F., 185
- Gandhi, Mahatma, 144, 145, 147
- Geelkerken, J.G., 33, 39-41, 46, 322, 367, 369, 370, 372
- Geer, D.J. de, 135, 138, 156, 194, 213, 215-218, 225, 242, 244, 272, 273, 275, 276, 278, 292, 299, 316, 395, 437
- Geitz, J.J., 84, 155, 157, 159, 199-201, 203-205, 227, 228, 234, 291, 292, 336, 340
- Gelderen, J. van, 213, 214
- Gerbrandy, P.S., 45-47, 51, 193, 194, 198, 199, 205
- Gerritse, P.L., 39, 41, 49, 51, 72, 93, 207, 262, 368
- Gerritsen, C.V., 13
- Geyl, P., 411
- Gläser, Ernst, 110
- Goes van Naters, M. van der, 415
- Gorselink, J., 61, 75, 82, 84, 92, 115, 156, 158-161, 165, 166, 168, 169, 180, 265, 267, 270, 279, 289, 349, 350, 375-377, 381, 410
- Goseling, C.M.J.F., 437
- Graaf, O.W. de, 124, 126, 349, 351
- Gramsberg, Th.B.W., 381
- Grandia, A.C., 331, 370
- Groen van Prinsterer, G. 134, 183, 184, 221, 265
- Groot, Paul de, 438
- Grosheide, F.W., 352
- Grünwald, G., 396
- Guyt, P., 346, 347, 350
- Gyband Oosterhoff, H.H.A. van, 270
- Haan, E. de, 78, 92, 410
- Haitjema, Th.L., 337, 378
- Hardenberg, A.K., 24
- Haushofer, K., 115

- Heering, G.J., 37, 46, 104-108, 111, 120,
 122, 135, 140, 145, 150, 178, 262,
 304, 306, 309, 323, 352, 362, 381, 431
 Heide, A. van der, 296
 Hellema, H.J., 408
 Hendriks, J., 5, 260, 371, 372
 Henlein, Konrad, 162
 Hepp, V., 328, 371
 Herngreen, G.W.F., 367
 Heutz, J.B. van, 263
 Heuvel, Chr. van den, 62, 81, 224, 225
 Heynis, Hans, 3
 Hitler, Adolf, 97, 119, 126, 151-153,
 160-164, 166, 167, 179, 180, 289,
 293, 331, 336
 Hoare, Samuel, 117
 Hofman, J., 252, 253, 255, 256, 258, 408
 Holl, J., 71
 Hooff, P.G. van den, 163, 164, 337,
 339, 361, 363-366
 Hoogenhuyze, A.G.H. van, 372-377, 381
 Houten, Hendrik van, 1, 3-5, 7, 55-63,
 65, 67-69, 70-73, 75-87, 89, 92, 93,
 95-97, 111, 114, 115, 118, 119, 122,
 123, 127, 128, 131-144, 147, 148, 150,
 155-159, 161, 165, 166, 171, 172-174,
 176, 177, 179-182, 192, 193, 201, 205,
 209-218, 219-225, 227, 228-234,
 237-251, 253-257, 262, 263, 265,
 267-269, 273-275, 279, 280, 284, 288,
 289, 291-296, 299, 300, 305, 310-313,
 316, 317, 319, 328-331, 340, 341,
 342-345, 350, 352, 355, 356, 363, 374,
 380, 385-394, 395-405, 409, 410, 412,
 416, 424, 426, 427, 429, 432, 433,
 436, 438
 Houten, H.J. van, 294
 Houten, Sam. van, 11
 Houten, Sjouke van, 55
 Houten, Ulbe van, 57
 Hromadka, J.L., 163, 164, 166
 Hugenholtz, J.B.Th., 105, 120, 122, 157,
 304, 306
 Huizinga, J., 114
 Huls, H., 417, 421
 IJsbrandy, H.N., 43
 Impeta, C.N., 320
 Ingwersen, H.Ph., 347
 Janse, A., 266, 325
 Jansma, J., 78, 92, 410
 Janssen, H., 354-356, 358
 Janze, Jan, 6, 15, 16, 22, 23, 90, 91, 93,
 144, 148, 156, 162, 174, 175, 189-191,
 201, 202, 205, 267-269, 289, 317, 326,
 386-389, 393-395, 406, 414-421,
 423-425, 429, 438
 Jelsma, G., 396
 Joekes, A.M., 133, 238, 243, 415, 437
 Johannsen, Ernst, 110
 Jong, Inne de, 38, 44, 51, 52, 57, 82-84,
 103, 114, 115, 117, 151-153, 161, 162,
 165, 176-178, 180, 181, 263, 265, 270,
 275, 294, 296, 385, 420
 Jong, A.R. de, 16-19, 100
 Jong, L. de, 275, 330
 Jonge, A.A. de, 7, 8, 203
 Jungcurt, A.P., 9, 23-26, 29, 30, 39, 46,
 60, 62, 74, 82-84, 90, 153, 193, 194,
 199, 205, 207, 227, 234, 244, 277,
 355, 378, 413
 Kagawa, T., 102
 Kalma, Douwe, 6, 35, 36, 38, 43, 49, 51,
 60, 226, 236, 312, 367
 Kapp, W., 147
 Kersten, G.H., 137, 254, 256, 293, 437
 Keuchenius, E.A., 20
 Keuchenius, L.W.C., 20
 Kierkegaard, S.A., 32, 334
 Kleerekoper, A.B., 281, 292
 Knol, H., 31
 Kollwijn, A.R., 9
 Kolthek, H., 18
 Kooyman, J., 254
 Koppe, R., 77
 Kossmann, E.H., 261
 Kranenburg, R., 437
 Kress, J.H., 63, 93, 121, 149, 195, 196,
 200, 253, 282, 284, 383
 Krevelen, D.A. van, 242
 Krol, Tj., 135

- Krommenhoek, J., 199
- Kroon, K.H., 124, 163, 164, 361, 366, 370, 411
- Kruijthof, K., 251, 255-258
- Kruyt, J.W., 16-19, 21, 27, 100
- Kruyt-Hogerzeil, Truus, 100
- Kuiper, D.Th., 5, 13, 186, 260, 371, 435
- Kuiper, Frits 282, 287
- Kupers 240, 243
- Kuyper, Abraham, 1, 2, 10-13, 32, 47, 91, 140, 182-194, 198, 202, 205, 219, 221, 235, 244, 246, 247, 256, 260, 261, 263, 265, 269, 270, 320, 322, 328, 332, 336, 371
- Kuyper, H.H., 190, 325, 327, 331, 352, 371
- Laan, B. van der, 389, 406
- Laar, A.R. van de, 19-21, 23-27, 29, 38, 42, 98, 99, 188, 189, 191, 256
- Langeveld, H. 346, 350
- Lankhorst, H.J., 406, 408, 413, 414, 417-421, 423
- Latzko, Andreas, 103, 109, 110
- Laval, Pierre, 117
- Lehmann-Russbüldt, O., 116
- Lensink, Joh., 349, 350
- Lienden, C.J. van, 247
- Ligt, Bart de, 16-19, 32, 46, 50, 98-103, 144, 145, 178, 262
- Lilienfein, 110
- Lingbeek, C.A., 233, 254, 293
- Linthorst Homan, J., 388, 389
- Lipschits, I. 3, 4, 431
- Lohman, A.F. de Savornin, 11, 48, 270, 318
- Lohman, B.C. de Savornin, 270, 271, 275, 276, 278
- Louwes, H.D., 222, 232
- Ludendorff, Erich, 152
- Ludwig, Emil, 110, 116
- Luther, Maarten, 135, 138, 381
- Lynden van Horstwaerde, G.J.K. van, 368
- Man, Hendrik de, 287
- Marchant, H.P., 221, 238
- Meester, Th.H. de, 13, 14
- Meindersma, S., 348, 350
- Meulen, Daniël van der, 37, 45, 57, 58, 267
- Meyer, G., 84, 122, 306
- Miskotte, K.H., 322, 337, 377, 411
- Mispelblom Beyer, H.J., 144
- Mulder, B., 118, 119, 145-149, 152, 167, 168
- Mussert, A.A., 322, 336, 438
- Mussolini, Benito, 117, 119, 153, 154, 163, 374
- Napoleon Bonaparte, 135, 374
- Naumann, Friedrich, 308, 309
- Neering, G.B., 81, 84, 406-408, 413, 417, 418, 421, 423
- Nieuwpoort, L., 124-126, 360, 366
- Nijgh, H.P. (Paul), 24
- Noordegraaf, H. 3
- Noordenne, B. van, 31, 54
- Olyslager, G., 80, 93
- Oorlog, S., 92
- Otten, Bep, 304, 348
- Oud, P.J., 3, 4, 14, 20, 21, 67, 87, 210, 237-239, 248, 299, 438
- Overduin, L., 366
- Padt, Nico 6
- Pascal, Blaise, 32
- Patijn, J.A.N., 156, 157
- Perfors, C.G., 127
- Pierson, N.G., 185
- Polak, Henri, 284
- Pollema, R., 46, 409
- Poppel, G.M. van, 375
- Pos, H.J., 411
- Posthuma, Hessel, 52-54, 60, 78, 80, 83, 84, 92, 93, 96, 97, 122, 138, 141, 165, 172, 173, 174, 180, 181, 194, 217, 244, 245, 249, 250, 279, 381, 387, 393, 400, 409, 410, 412, 413, 416, 420, 422, 425, 438
- Prins, P., 124, 305, 322, 323
- Puffelen, F. van, 24
- Quay, J.E. de, 388, 389, 409
- Randwijk, H.M. van, 167-172, 175, 176, 180, 181, 339

- Ravesteijn, W. van, 17, 18
 Remarque, E.M., 48, 109, 110
 Reydon, H., 396-399, 401, 402
 Rhijn, A.A. van, 271-273, 280
 Riel, Piet van, 300
 Riemersma, J.K., 71, 92
 Ries, L.A., 267, 268
 Roessingh, K.H., 105
 Romein, J.M., 411
 Romme, C.P.M., 224, 240, 317, 319
 Roobol, G.A., 81, 94
 Roode, J.J. de, 284
 Rook, H.J., 54
 Roon, Ger van, 330, 341, 358
 Roskam, E.J., 396-399, 401, 402
 Rottevel, A.J., 24
 Ruitenbeek, H.M., 3, 431
 Rutenberg, L.H., 3, 293
 Ruiter, G.J., 398, 399
 Ruppert, J.S., 382
 Rutgers, A.R., 122, 379, 380
 Ruys de Beerenbrouck, Ch.J.M., 128, 206, 207, 244, 245
 Ruyter, Michiel de, 375
 Salomons, G., 355
 Sandberg, A.M.C., 24-26
 Schaafsma, G., 127
 Schaik, J.R.H. van, 231, 232
 Schaink, C., 22, 23, 49, 191
 Schegget, J. ter, 79, 366
 Schermerhorn, W., 409, 411
 Schilder, K., 306, 322, 325, 326, 328, 332-339, 345, 354, 356, 362, 365
 Schipper, K.A., 301, 379
 Schokking, W.F., 408
 Scholten, Paul, 263, 403, 404
 Schoneveld, J., 346, 347
 Schouten, Jan, 47, 114, 292, 438
 Schurer, Fedde, 1, 3, 5, 6, 36-38, 44-47, 51-54, 57-63, 72-75, 81, 83, 84, 88, 92-96, 103, 104, 109, 113, 121, 122, 129, 142, 153, 154, 156, 159, 168, 178, 277, 278, 294, 300, 304-306, 339, 410-412, 420, 421, 423, 426, 432, 438, 439
 Schutte, G.J., 186
 Schweitzer, Albert, 102
 Seyss-Inquart, A., 395
 Sikkel, J.C., 221, 246
 Sillevius Smitt, P.A.E., 124, 360, 366
 Singer, M., 381, 382
 Slauerhoff, J.J., 169
 Slingenberg, M., 221, 224, 238
 Slotemaker de Bruïne, J.R., 71, 219-221, 223, 245, 246, 271, 273, 277, 278, 378
 Slotemaker de Bruïne, G.H., 412
 Smeenk, C., 1, 13, 85, 222-224, 238-240, 243, 261, 271
 Sneevliet, H., 133, 135, 140, 253, 438
 Snouck Hurgronje, C., 263
 Spierenburg, G.K., 127
 Spies, S., 30
 Staalman, A.P., 2, 10-15, 19, 23-27, 29-31, 38, 91, 97, 99, 187, 191, 226, 371
 Stalin, Josif, 117, 119
 Stapelkamp, A., 257
 Steen, J. van der, 25
 Stegenga, P. Azn., 382, 383
 Steininger, R., 434
 Steketee, H., 28, 29, 43, 60, 84, 177, 180, 420
 Stelwagen, H., 6, 348-350, 410
 Stempels, N.A., 296
 Struikens, A.P., 196, 236, 274
 Stufkens, Nico, 32, 273, 282, 287, 378, 407, 412
 Stuurman, S., 434
 Tak van Poortvliet, J.P.R., 186
 Talma, A.S., 56, 223, 234, 236
 Tamminga, K., 51-53, 55, 61, 77, 78, 195
 Teeuw, B.T., 146-149
 Telders, B.M., 437
 Tempel, J. van den, 216, 225, 242, 243
 Thomassen, W., 414-417
 Thorbecke, J.R., 322
 Thurneysen, F., 32
 Tieker, G.J., 102
 Tieman, W.A., 116, 204, 291, 292
 Tilanus, H.W., 134, 137, 138, 275-277, 438

- Tjebbes, P., 282, 283, 375
 Tolstoj, L.N., 308
 Tonsbeek, A., 279
 Toose-Dreckmeyer, A.G., 317-319
 Toringa, D., 92
 Treep, W., 54
 Troelstra, P.J., 32, 33, 217, 280
 Tromp, D., 163, 164, 337, 411
 Tromp-de Jong, A. 102, 123, 163-165,
 170-177, 180, 181, 317-319, 339,
 381, 385, 420
 Uddo, zie: Meulen, Daniël van der
 Vader, S., 200, 204
 Vandervelde, Emile, 284, 285
 Veenhof, C., 325
 Veenhoff, A.D., 77, 80, 84, 92, 393-395,
 406, 410, 412, 420
 Veenstra, B., 410
 Venemans, B.A., 163, 164, 360
 Veraart, J.A., 293, 297-299
 Vermeer, S.P., 44
 Vermeulen, L., 255, 256
 Verrijn Stuart, C.A., 261
 Verschuur, T.J., 230, 311, 312
 Vervoorn, E., 232, 233
 Vinet, A.R., 32
 Viruly, A., 115
 Visser, Matthijs de, 24, 50, 51, 54, 63,
 72, 90, 93, 113, 114, 118, 119, 121,
 130, 143, 160, 162, 196, 207, 305,
 318, 322, 383
 Visser van IJzendoorn, A.C., 21
 Visser, Andr., 423
 Visser, L.L.H. de, 133, 216, 437, 438
 Visser, M.S.E., 58
 Vliegen, W.H., 281
 Vlies, Anke van der, zie: Enka.
 Vliet van Zante, J., 81, 94
 Voet, M. van der, 122, 140, 309, 318,
 319, 379, 420
 Voort van Zijp, C. van der, 274
 Vorrink, Koos, 287, 407
 Vos, J.B., 76, 399
 Vries, Tiemen de, 11-13
 Vries-Bruins, A.E.J. de, 222
 Walsum, G.E. van, 273, 274, 279, 280,
 415, 416
 Wamelinck, J.H.H., 262
 Warmelo, W.L. van, 115
 Weergang, Willem, 54
 Weitkamp, J., 139, 227, 232
 Welzenbach, F.J., 102
 Wendelaar Bonga, S.E., 57
 Wendelaar, W.C., 133
 Wentink, J.J., 94, 121
 Weringh, Jac. van, 186
 Wessel, Horst, 375, 376
 Westera, J., 54, 61-63
 Westerman, W.M., 233
 Wiardi Beckman, H.B., 438
 Wibaut, F.M., 271, 272, 314-316
 Wibaut-Berdenis van Berlekom, M., 314-316.
 Wieringa, E.H., 282, 287
 Wieten, Jan, 279
 Wijmenga, J., 80, 422
 Wijnkoop, D.J., 17, 18, 247
 Wilde, J.A. de, 1, 13, 31, 140, 313
 Winkel, J. te, 54, 74, 80, 92
 Woerd, D. van der, 65, 74, 81, 92
 Woldring, H.E.S., 186
 Wolff, Is. de, 359
 Wolkers, J.H., 92, 93, 121, 421, 423
 Woude, J. van der, 366
 Wunsch, Georg, 308, 309
 Zaal, C. van der, 141
 Zandt, P., 132, 243, 311
 Zandvoort, J.A., 31, 54, 94
 Zee, Daan van der, 16, 17, 19
 Zijlstra, A., 68, 247, 265, 266, 335
 Zischka, Anton, 117
 Zondergeld, G.R., 3
 Zwaan, J. de, 378
 Zweig, Arnold, 110

Zusammenfassung

Bei dieser Studie handelt es sich um eine umfassende Darstellung der Geschichte der Christelijk-Democratische Unie (Christlich-Demokratische Union). Das heißt, daß hier die Ergebnisse einer breitangelegten und systematischen Untersuchung der verschiedensten Äußerungen und Äußerungsformen, mit denen die CDU an die Öffentlichkeit getreten ist, entfaltet werden. Der Untersuchung liegt die Fragestellung zugrunde, welchen Charakter diese Partei hatte und welche Stellung und Bedeutung ihr innerhalb der niederländischen Politik zukam. Dabei wird zunächst auf die Faktoren, die zum Entstehen der Partei geführt haben eingegangen, und es wird weiterhin der Frage nach den Ursachen ihres relativen Erfolges und ihres Verschwindens von der politischen Bühne nachgegangen. Die Bedeutung einzelner hervorragender Persönlichkeiten in der Partei wird dabei explizit zur Sprache gebracht.

Nachdem im ersten Kapitel der methodologische Zugriff der Untersuchung dargelegt und eine Übersicht über das Quellenmaterial gegeben wird, folgt im zweiten Kapitel die Darstellung der Vorgeschichte. Verschiedene kleine Parteien, die zusammengenommen die progressiv-dissidente Strömung in der protestantischen Politik bildeten, werden hier kurz vorgestellt. Die wichtigsten davon sind die 1905 von A.P. Staalman gegründete Christen-Democratische Partij (Christdemokratische Partei), der Bond van Christen-Socialisten (Bund der Christen-Sozialisten), in dem anfangs Enka (Anke van der Vlies) und später Bart de Ligt die Hauptrolle spielten und die 1912 gegründete Christelijk-Sociale Partij (Christlich-Soziale Partei), die von dem Juristen Dr. A.R. van der Laar geleitet wurde. Diese Parteien hatten gemeinsam, daß sie für eine fortschrittlichere Sozialpolitik eintraten als die großen protestantischen Parteien, die Anti-Revolutionaire Partij (Anti-Revolutionäre Partei) und die Christelijk-Historische Unie (Christlich-Historische Union). Gleichzeitig ist es wichtig, daß all diese Parteien in den zwanziger Jahren eine Politik der nationalen, also der einseitigen Abrüstung befürwortet haben.

Auch die Politik der CDU stützte sich auf die zwei Pfeiler der sozialen Frage und der Abrüstungsproblematik. Bevor jedoch diese inhaltlichen Fragen zur Sprache gebracht werden, skizziert das dritte Kapitel die Geschichte des äußeren Wandels der CDU. Das geschieht mit Hilfe von Wahlergebnissen, die ein Bild der regionalen Anhängerschaft und der Wählerwanderung geben. Den größten Erfolg verzeichneten die Anhänger der CDU bei den Parlamentswahlen 1937, als die Partei ca. 85.000 Stimmen bekam, die zwei Sitze im Parlament bedeuteten. Im dritten Kapitel werden auch die wichtigsten leitenden Persönlichkeiten der CDU vorgestellt. Auf

der Basis der in diesem Kapitel zusammengetragenen Fakten lassen sich in der Geschichte der CDU bis 1940 drei Phasen feststellen.

Während der ersten zwei Jahre ihres Bestehens trug die CDU vor allem die Züge einer Fortsetzung der Christelijk-Sociale Partij. Die Union hatte ein allgemein gehaltenes christlich-fortschrittliches Programm. Mit den Beitritten des Lehrers Fedde Schurer und des Pfarrers J.J. Buskes jr. im Jahre 1929 und der Befürwortung einer einseitigen Abrüstung, die zur gleichen Zeit erfolgte, trat die Partei in eine zweite Phase ihrer Geschichte ein. In dieser Phase, die bis 1932 andauerte, hatte die CDU überwiegend den Charakter einer christlich-antimilitaristischen Bekenntnispartei.

Ab 1932 zeichnete sich bei der CDU wieder eine Charakterveränderung ab. Sie ging auf den Beitritt Hendrik van Houtens zurück und darauf, daß er 1933 zum Spitzenkandidat der Partei für die Parlamentswahlen im gleichen Jahr ernannt wurde. Damit war van Houten die politische Führung der Partei übertragen worden, die er bis 1941 behalten sollte. Als er sich der CDU anschloß war van Houten der Vorsitzende eines Bundes der Landpächter, dessen Mitgliederzahl wegen der Depression in der Landwirtschaft auf über 10.000 angewachsen war. Van Houten verdankte 1933 seine Wahl ins Parlament zum großen Teil diesem Pächteranhang. Auch nach 1932 hatte der Antimilitarismus eine Vorrangstellung in der CDU, aber gleichzeitig begann die CDU unter der Führung van Houtens Züge einer Interessenpartei anzunehmen.

Das vierte Kapitel behandelt die inhaltliche Frage nach der eigentlichen Position der CDU in der Abrüstungsfrage. Grundlage ihrer Auffassung war die Überzeugung, daß es einen unüberbrückbaren Widerspruch zwischen dem Evangelium und dem modernen Krieg gibt. Nationale Abrüstung wurde von der CDU als 'Forderung des christlichen Gewissens' angesehen. Diese politische Forderung nach einseitiger Abrüstung war im Wesentlichen von dem Eindruck der Schrecken des Ersten Weltkriegs geprägt. Dabei muß auch auf folgende Autoren verwiesen werden: Bart de Ligt, Hildebrand Boschma und Prof. G.J. Heering mit seinem Buch *De Zondeval van het Christendom* (Der Sündenfall des Christentums, 1928).

Innerhalb der niederländischen Politik stand die CDU völlig isoliert da, als die beiden Parteien, der Vrijzinnig-Democratische Bond (Freier Demokratischer Bund) und die Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (Sozialdemokratische Arbeiterpartei), die bis dahin diesen Standpunkt geteilt hatten, 1936 bzw. 1937 der nationalen Bewaffnung vollständig zustimmten. Die Isolierung führte dazu, daß die CDU im Parlament unter heftigen Beschuß genommen wurde. Das geschah vor allem seitens der ARP, der CHU und durch den Ministerpräsidenten Dr. H. Colijn.

Die Auffassung der CDU, daß es sich bei der einseitigen Abrüstung um ein unumstößliches Gebot göttlicher Fügung handele, führte dazu, daß die CDU bei diesem Punkt die historische politische Situation nicht in

Betracht zog. Diese Haltung läßt sich am besten als a-politisch beschreiben. Sie hatte zur Folge, daß die CDU nicht nur die Rüstungspolitik, sondern auch die Außenpolitik der sich langsam abzeichnenden Machtblöcke in Europa über einen Kamm schor.

Dadurch verlor die CDU in der zweiten Hälfte der dreißiger Jahre den Bezug zur politischen Realität. Während des italienischen Überfalls auf Abessinien im Herbst 1935 konnte die CDU noch die Hoffnung hegen, daß der faschistischen Agression durch Wirtschaftssanktionen, die vom Völkerbund verhängt werden sollten, Einhalt geboten werden konnte. Das Scheitern dieser Sanktionen bedeutete jedoch, daß es keine Alternative mehr zur bewaffneten Verteidigung gegen die Expansion des Faschismus und Nationalsozialismus gab. Je weiter es auf das Ende der dreißiger Jahre zuing, desto mehr drängte sich das Dilemma einer Entscheidung zwischen dem bewaffneten Widerstand gegen den Nationalsozialismus, mit der möglichen Folge eines zweiten Weltkriegs, und der Unterwerfung ganz Europas unter die faschistische Diktatur in den Vordergrund.

Anfänglich versuchte die CDU diesem Dilemma auszuweichen indem sie davon ausging, daß es Hitler ausschließlich darum ging alle Deutschen "*heim ins Reich*" zu holen. Die Kommentare der CDU auf das Münchner Abkommen hatten auch meistens diesen Tenor, obwohl sie viel Verständnis für die Position der Tschechen zeigten. Nach Hitlers Einmarsch in Prag war auch der CDU klar, daß er weitergehende Ambitionen hatte. Aber auch in diesem Bewußtsein fand die Partei, daß an dem Abrüstungskonzept festgehalten werden mußte.

Erst nach dem Ausbruch eines neuen europäischen Krieges im September 1939 entspann sich in der CDU eine Diskussion, ob in Anbetracht der deutschen Agression noch an dem Abrüstungskonzept festgehalten werden konnte. H.M. van Randwijk rief die CDU auf ihr Abrüstungskonzept angesichts der Bedrohung aufzugeben, die Nazi-Deutschland für die europäische Kultur und für das Christentum bedeutete. Van Houten sah in der Diskussion, die hierüber entstand eine Chance sich des Abrüstungskonzeptes zu entledigen, von dem er zu dem Zeitpunkt nachteilige Folgen erwartete. Aufgrund dieser Haltungsweise muß bezweifelt werden, ob van Houten je ein wirklicher Anhänger der Abrüstungspolitik gewesen ist. Es hat vielmehr den Anschein, daß er diese Politik, als er 1932 in die Partei eintrat, inkauf genommen hatte. Als sich jedoch zeigte, daß die überwiegende Mehrheit der Parteimitglieder am Abrüstungsprinzip festhalten wollte, schwenkte auch er wieder um und befürwortete ein Festhalten an dieser Politik. Genauso entschied sich der Parteitag der CDU Ende April 1940 mit der Folge, daß die CDU am 10. Mai 1940 die einzige im Parlament vertretene Partei war, die eine einseitige Abrüstung befürwortete. Bei dieser Auseinandersetzung zeigte sich die opportunistische Haltung van Houtens.

Das fünfte Kapitel geht umfassend auf die sozialwirtschaftlichen Vorstellungen und Aktivitäten der CDU ein, dem zweiten politischen Pfeiler der Partei. Die CDU nahm für sich in Anspruch, daß sie mit ihrer Kritik an der kapitalistischen Wirtschaftsordnung und der Forderung nach deren radikalen Reform in der Tradition Abraham Kuypers stünde. Es stellt sich aber heraus, daß die CDU Kuypers Ideen in Wirklichkeit nur sehr selektiv in Anspruch nahm. So ist insbesondere die von der CDU angestrebte Sozialisierung des Grundbesitzes und der dafür in Frage kommenden Industrien ein Bruch mit den Vorstellungen Kuypers.

In der Tagespolitik lag der Schwerpunkt der CDU-Politik nicht bei der Sozialisierung, sondern im Bekämpfen der sozialwirtschaftlichen Politik der verschiedenen Regierungen unter Colijn und der Parteien, die diese Politik trugen. Das gilt besonders für die ARP. Obwohl es van Houten gelang sich im Parlament mit seiner Kritik an der Regierungspolitik zu profilieren, blieben ihm Colijn und die Wortführer der antirevolutionären Partei jedoch nie eine Antwort schuldig. Die von van Houten vorgeschlagenen Alternativen zur Regierungspolitik waren weniger wirtschaftspolitischer als vielmehr steuerrechtlicher Natur. Wirtschaftspolitische Fragen wurden in der CDU im allgemeinen auf einem eher niedrigen Niveau diskutiert. Für van Houten mußten gerade in Zeiten allgemeiner Verarmung, die aus einer wirtschaftlichen Depression entstand, die direkten Steuern erhöht werden um die sozialen Lasten decken zu können bzw. um die sozialen Einrichtungen noch zu erweitern.

Größte Bedeutung hatte die CDU auf dem Gebiet der Sozialwirtschaft. Hier trat sie für die verschiedenen Gruppierungen in der Bevölkerung ein, die durch die Depression in Not gekommen waren. Von diesen Gruppen wurden die Pachtbauern bereits genannt, deren Interesse van Houten im Parlament erfolgreich vertrat. Die CDU beschäftigte sich auch intensiv mit alten Menschen, ihr Kampf um prämiensfreie Staatsrenten nahm eine vorrangige Stellung in der Politik der CDU ein und fand eine relativ große Resonanz bei den Wählern der nördlichen Provinzen. Van Houten und das andere Mitglied des Parlaments Hessel Posthuma traten auch für die Interessen der Arbeitslosen, der Binnenschiffer und der Eisenbahnpensionäre ein.

In einem eigenständigen Teil dieses fünften Kapitels wird auf die Beziehung der CDU zur christlichen Gewerkschaftsbewegung eingegangen. Obwohl sich aus der christlichen Gewerkschaftsbewegung ein wichtiger Teil der CDU-Basis rekrutierte, gelang es ihrer Führung, die eng mit der ARP liiert war, den massenhaften Eintritt christlich organisierter Arbeiter in die CDU zu verhindern. Lediglich bei den christlich organisierten Textilarbeitern in Twente scheint sich ein derart massenhafter Eintritt vollzogen zu haben.

Das sechste Kapitel behandelt die Position der CDU im politischen Spektrum. Die CDU muß im Spannungsfeld zwischen ARP und CHU

einerseits und der SDAP andererseits eingeordnet werden. Der Schwerpunkt des Kapitels liegt dann auch in dem Verhältnis der CDU zu diesen drei Parteien. Während zwischen CDU und ARP von einem krassen Gegensatz gesprochen werden kann, der ab und zu in offene Feindschaft überging und wo bei der Auseinandersetzung zuweilen auf zweifelhafte Formen der Auseinandersetzung zurückgegriffen wurde, verliefen die Diskussionen mit der CHU im allgemeinen ruhiger. Dennoch gab es in Bezug auf die CHU auch deutliche Meinungsverschiedenheiten, vor allem auf dem Gebiet der nationalen Abrüstung, die von der CHU gänzlich abgelehnt wurde.

Im Verhältnis zur SDAP spielten anfänglich die Übereinstimmungen eine weitaus größere Rolle als die Unterschiede. Im Parlament schloß sich van Houten im allgemeinen der Haltung der SDAP an. Warum wechselten die CDU-Mitglieder nicht zur SDAP über? Die Antwort auf diese Frage fand der Vordenker der CDU, Buskes, indem er auf die marxistische Lebensphilosophie und die Weltanschauung in der SDAP verwies, die einen Beitritt für orthodoxe Protestanten unmöglich machte. Im Laufe der dreißiger Jahre wurde der Abstand zur SDAP größer, vor allem als sie 1937 die Aufrüstung befürwortete und 1939 Regierungsverantwortung übernahm. Gerade der Kurswechsel in der Rüstungspolitik nahm ihr die CDU übel. Er trübte den Blick der CDU für die ideologischen Kurskorrekturen innerhalb der SDAP, die sich dann im Parteiprogramm von 1937 niederschlugen.

Im Anschluß daran wird noch auf das Verhältnis der CDU zu drei kleineren Parteien eingegangen: die Nationaal-Socialistische Beweging (National-Sozialistische Bewegung), die Katholiek-Democratische Partij (Katholisch-Demokratische Partei), die eine ähnliche Rolle wie die CDU einnahm, aber dann natürlich im katholischen Lager stand, und schließlich die Nederlandse Christelijke Arbeiders Partij (Christliche Niederländische Arbeiterpartei), die so wie die CDU ein progressiver Konkurrent der ARP und CHU war, dann aber noch viel kleiner.

Im siebten Kapitel, es behandelt das Verhältnis der CDU zu den Kirchen, wird hauptsächlich auf das Verhältnis von CDU und Gereformeerde Kerken (Reformierte Kirchen) eingegangen. Obwohl die CDU auf ihren orthodox-protestantischen Charakter pochte, wurde sie 1936 dennoch von dieser größten orthodox-protestantischen Kirchengemeinschaft offiziell verurteilt. Diese Verurteilung geschah gleichzeitig und in derselben Form wie die des NSB. Als Grund für die Verurteilung gab die Synode das Verwerfen jeglichen Krieges durch die CDU an. Das stünde im Widerspruch zur heiligen Schrift und dem Glaubensbekenntnis. Auffallend ist, daß im Synodenprotokoll einer relativ ausführlichen und überzeugenden Analyse des NSB die kurze und wenig überzeugende Beurteilung der Grundwerte der CDU gegenüber stand. Daß die Synode dennoch zu einer Verurteilung der CDU kam, muß mit ihrem politisch-religiösen Wertekanon erklärt

werden, der beinahe selbstverständlich eine Orientierung auf die ARP und das Zurückweisen einer antimilitaristischen Politik bedeutete.

Die Verurteilung der CDU implizierte, daß kirchliche Sanktionen gegen die leitenden Persönlichkeiten der CDU verhängt werden konnten, die Mitglieder einer der Reformierten Kirchen waren. An erster Stelle galt das für den politischen Führer van Houten, der bekennendes Mitglied der Reformierten Kirche Groningens war. Nach der Veröffentlichung der Synodebeschlüsse unternahm der Groninger Kirchenvorstand Disziplinarmaßnahmen gegen van Houten. Van Houten entschloß sich kurz darauf die Reformierten Kirchen zu verlassen und schloß sich der Hervormde Kerk (Niederländisch Reformierte Kirche) an. Auch andere wichtige Politiker der CDU fielen den Disziplinarmaßnahmen der Reformierten zum Opfer.

Die Reformierten Kirchen waren nicht die einzigen, die das Programm der CDU verurteilten, denn im Jahre 1937 schloß sich die viel kleinere Christelijk Gereformeerde Kerk (Christlich Reformierte Kirche) dieser Aktion an. Das geschah übrigens ebenfalls gleichzeitig mit einer Verurteilung des NSB. Im Gegensatz zu den Reformierten Kirchen sahen die Christlich Reformierten aber sehr wohl die grundsätzlichen Unterschiede zwischen CDU und NSB: Während die NSB-Mitglieder kirchlichen Disziplinarmaßnahmen unterworfen werden konnten, mußte man sich bei den CDU-Mitgliedern auf Ermahnungen und Zurechtweisungen beschränken.

Während zwei orthodox-protestantische Kirchen die CDU abwiesen, bekam sie von einer dritten sehr wohl Unterstützung. Es handelte sich dabei um die Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband (Reformierte Kirchen im Wiederhergestellten Zusammenhang), die 1926 aus einer Spaltung der Reformierten Kirche hervorgingen. Eine größere Anzahl Pfarrer, unter denen Buskes der wichtigste war, zeigte sich bereit die politischen Aktionen der CDU zu unterstützen. Aber diese Kirchengemeinschaft war nicht insgesamt auf der Seite der CDU. Ihr wichtigster Leiter J.G. Geelkerken blieb der ARP treu. Es kommt hinzu, daß der Hersteld Verband so klein war, daß er niemals der Grund für den relativ großen Erfolg der CDU gewesen sein kann. Er zählte nur 7.000 Seelen, von denen auch nur ein Teil stimmberechtigt war.

Wegen der großen Gegensätze innerhalb der größten protestantischen Kirchengemeinschaft, der Niederländische Reformierten Kirche, können über deren Haltung zur CDU nur wenige allgemeine Aussagen gemacht werden. Zwei verschiedene Kategorien Pfarrer waren in diesem Zusammenhang wichtig. In erster Instanz gab es die relativ kleine Gruppe, die offen ihre Sympatie für den Nationalsozialismus zeigte und die von der CDU heftig attackiert wurde. Daneben gab es ebenfalls eine kleine Gruppe, die sich bereit fand die CDU zu unterstützen. Die Pfarrer dieser letzten Gruppe gehörten ausschließlich dem orthodoxen Flügel der Niederländisch Reformierten Kirche an.

Die deutsche Besetzung der Niederlande im Mai 1940 läutete eine völlig neue Phase in der Geschichte der CDU ein, die im achten Kapitel behandelt wird. Als die normale Arbeit politischer Parteien unmöglich geworden war, stellte sich für die CDU die Frage ob sie überhaupt noch eine Aufgabe habe. Van Houten fand, daß das sehr wohl der Fall sei. Für ihn bot die Besatzungszeit eine Möglichkeit mit dem von ihm als "liberal-kapitalistisch" qualifizierten System von vor dem Krieg abzurechnen. Es zeigte sich, daß Van Houten bereit war hierfür sogar mit dem NSB zusammenzuarbeiten. Als Buskes Proteste gegen die Äußerungen van Houtens vom Parteivorsitzenden R. van der Brug in den Wind geschlagen wurden, trat er noch im selben Jahr 1940 aus der CDU aus. Van der Brug distanzierte sich übrigens wohl von den Äußerungen van Houtens, wollte es aber scheinbar nicht zu einem Bruch mit dem Politischen Leiter der Partei kommen lassen. Im Juni 1941 wurde die CDU wie alle übrigen politischen Parteien in den Niederlanden von den Besatzern verboten.

Auch auf andere Weise sollte van Houten während der Besatzungszeit von sich reden machen. Anfang 1941 veranlaßte er, daß sein Bund der Landpächter mit der national-sozialistischen Nederlands Agrarisch Front (Niederländische Landarbeits-Front) zusammenarbeitete. In dieselbe Richtung ging van Houtens Mitarbeit an der Übernahme des Bundes durch den Ende 1941 gegründeten Nederlandse Landstand (Niederländische Landstand), die national-sozialistische Einheitsorganisation im Bereich der Landwirtschaft. In beiden Fällen war sein wichtigstes Motiv dabei Verbesserungen für die Position der Pachtbauern zu ermöglichen. Daneben spielten seine veränderten Ansichten über den National-Sozialismus eine Rolle.

Gerade wegen seiner Mitarbeit im Landstand war es für van Houten nach dem Krieg unmöglich geworden als politischer Leiter der CDU zurückzukehren. Wegen dem Fehlen eines politischen Leiters und ihres wichtigsten geistlichen Mitglieds (Buskes) schaffte die CDU im Sommer 1945 nur mit großer Mühe einen provisorischen Wiederanfang. Als die Partei im Herbst endlich zum ersten mal tagte, stellten sich deutliche Gegensätze über die Richtung heraus, die eingeschlagen werden sollte. Diese Gegensätze traten auch in den Vordergrund, als die CDU mit anderen Parteien und Gruppierungen über eine breite fortschrittliche Volkspartei verhandelte, an der sich auch die SDAP beteiligen sollte. Während van der Brug auf ein Eingehen der CDU in eine solche neue Partei zusteuerte, fanden seine Gegner, daß die neue Partei zu wenig sozialistisch sei, und daß darüber hinaus am Prinzip einer christlichen Parteibildung festgehalten werden müßte. Der Antimilitarismus spielte in dieser Debatte kaum eine Rolle.

Auf dem Parteitag im Februar 1946 hielten sich Befürworter und Gegner eines Eintritts in die neue Partij van de Arbeid (Partei der Arbeit) ungefähr die Waage. Schließlich wurde beschlossen die Partei aufzulösen,

womit ein Schlußstrich unter die zwanzigjährige Geschichte der CDU gezogen wurde. Die Befürworter einer selbständigen Parteigründung machten unter einem anderen Namen weiter, konnten aber bei den Wahlen im Frühjahr 1946 keinerlei Erfolge verbuchen. Van der Brug repräsentierte seit 1946 das CDU-Element in der Parlamentsfraktion der PvdA.

Das neunte Kapitel zieht die Schlußfolgerungen aus dieser Untersuchung. Hier werden die Forschungsergebnisse dem Bild der CDU gegenübergestellt, wie es in der bisher erschienenen wissenschaftlichen Literatur gezeichnet wird. Die von H. Daalder und J.C.H. Blom geleistete Typologie wird von dieser Untersuchung bestätigt, wenn auch einige Differenzierungen angebracht werden. Der von I. Lipschits und J. Bosmans unterstellte große Einfluß Karl Barths auf die CDU wird hier auf bescheidenere Dimensionen heruntergeschraubt. Anschließend wird in einer eigenen Typologisierung dem heterogenen Charakter der CDU besondere Aufmerksamkeit geschenkt. Die Partei verkörperte für verschiedene Gruppen ihrer Anhänger unterschiedliche Dinge. Dabei zeigen sich auch noch Verschiebungen auf der zeitlichen Ebene.

In einer kurzen Abhandlung der Versäulungsproblematik wird die CDU, in Anschluß an die Erkenntnisse D.Th. Kuipers, als eine progressiv-dissidente Variante innerhalb der orthodox-protestantischen Säule typiert. Eine Diskussion der Frage nach der Kontinuität in der niederländischen Geschichte des zwanzigsten Jahrhunderts aus der Sicht der CDU ergibt eine Differenzierung der von J.C.H. Blom angenommenen großen Kontinuität der Innenpolitik in der Zeit von vor dem Zweiten Weltkrieg bis danach. Abschließend wird die CDU, gerade wegen der großen Heterogenität ihres Anhangs, mit Adullams Spelunke aus dem Buch Samuel in der Bibel verglichen.

Tussen 1926 en 1946 heeft in Nederland een politieke partij bestaan, die protestants én progressief was. 'Het was wel een mooie partij, de CDU. Een speloek van Adullam voor alle mogelijke idealisten en desperado's, die zich in de oude partijen niet meer thuis voelden. Lastige lui dus, fantasten en radicalisten, maar voor alles non-conformisten.' Aldus wordt de Christelijk-Democratische Unie getypeerd door Fedde Schurer, een van haar voormannen. Hoewel de CDU een kleine partij was, heeft zij een opvallende plaats in de Nederlandse politiek ingenomen. Zij combineerde een orthodox protestantisme met sociale vooruitstrevendheid en was de enige partij die tot aan de Duitse bezetting vasthield aan haar ontwapeningsstandpunt. In 1946 ging de CDU op in de Partij van de Arbeid. De auteur, Herman Langeveld, geeft in dit boek een gedetailleerd en boeiend beeld van deze bijzondere politieke partij en van haar voormannen, onder wie Fedde Schurer, Hendrik van Houten en J.J. Buskes.

Verschenen onder auspiciën van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800 - heden) van de Vrije Universiteit.